

تَفْسِيرُ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ

عَمَادُ الدِّينِ أَبُو الْفِدَاءِ إِسْمَاعِيلُ بْنُ كَثِيرٍ الْقُرَشِيُّ الدِّمَشْقِيُّ

ƏZƏMƏTLİ QURANIN TƏFSİRİ

İmadəddin Əbul-Fidə İsmail ibn
Kəsir əl-Quraşi əd-Diməşqi
(700-774 hicri / 1300-1372 miladi)

V
CİLD

Əzəmətli Quranın təfsiri,
İmadəddin Əbul-Fidə İsmail ibn Kəsir əl-Quraşi əd-Diməşqi
(700-774 hicri / 1300-1372 miladi), V cild
Bakı, 2025, 504 səh.

Tərcümə edən: Elşən Şəkərov
Redaktor: Vüsalə Lətifqızı,

Kitabda Qurani-Kərimin İbrahim, əh-Hicr, ən-Nəhl, əl-İsra, əl-Kəhf, Məryəm, Ta Ha və əl-Ənbiya surələrinin İsmail ibn Kəsir tərəfindən təfsirinin Azərbaycan dilində tərcüməsi verilmişdir. Şübhəsiz ki, bu tərcümə insan əməyinin bəhrəsidir.

Demək, burada xətlərin olması da labüddür. Odur ki, öz düzəlişlərini, qeyd və mülahizələrini aşağıdakı elektron ünvana göndərəcək oxuculara əvvəlcədən təşəkkürümüzü bildiririk. Sizin dəyərli məsləhətləriniz bu kitabın gələcək nəşrlərində mütləq nəzərə alınacaqdır.

tafsirazeri@gmail.com

KİTABIN SATIŞI QADAĞANDIR.

Bu kitab Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin razılığı ilə çap edilmişdir. № 3-32/2-1807/2024 11.12.2024

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə!

Quran, İslam dininin əsas mənbəyi və Uca Allahın nazil etdiyi son vəhydir. Uca Allah Quran ayələrinin açıq-aydın, asan və hər kəs üçün anlaşılan olduğunu bildirərək buyurur: **“Biz Kitabı sənə hər şey üçün bir izah, müsəlmanlara da doğru yol göstəricisi, mərhəmət və müjdə olaraq nazil etdik”** (“ən-Nəhl, 89); **“Biz Quranı yada salmaq üçün asanlaşdırdıq. Amma heç bir yada salan varmı?”** (“əl-Qəmər”, 17). Bu və oxşar ayələr bəzi insanları Quranın izahı üçün əlavə mənbələrə ehtiyac olmadığı qənaətinə gətirir. Lakin Quranın digər ayələrinə nəzər yetirsək görərik ki, Uca Allah Peyğəmbərə ﷺ Quranı bəyan etməyi əmr edərək belə buyurur: **“Sənə də Zikri nazil etdik ki, insanlara, onlara nazil olanı bəyan edəsən və bəlkə onlar fikirləşərlər”** (“ən-Nəhl”, 44). Ayədə qeyd olunan **“bəyan edəsən”** əmri iki şeyi əhatə edir:

Birinci: Quranı nazil olduğu şəkildə və əmr olunduğu kimi tərtiblə bəyan etmək, Quranda olanlardan heç nəyi gizlətməmək. Necə ki, Aişə رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا buyurur: “Kim desə ki, “Peyğəmbər Allahın əmrindən nə isə gizlətməmişdir”, artıq Allaha böyük bir iftira demiş olar”. Sonra bu ayəni oxudu: **“Ey Rəsul! Rəbbindən sənə nazil ediləni təbliğ et! Əgər bunu etməsən, Onun risalətini yerinə yetirmiş olmazsan. Allah səni insanlardan qoruyacaq. Şübhəsiz ki, Allah kafir toplumu doğru yola yönəltməz”** (“əl-Maidə”, 67).

İkinci: Açıqlanmasına ehtiyac olan ayələri, cümlələri və sözləri ümmətinə bəyan etməkdir. Bu, çox vaxt ümumi və yığcam ayələrdə olur. Bu cür ayələrin açıqlamasında isə hədislərə ehtiyac duyulur. Hədislər Peyğəmbərimizin ﷺ əxlaqi və xilqəti keyfiyyətləri, sözləri, əməlləri və görüb təsdiq etdikləridir. Məsələn, Uca Allah Quranda **“Namaz qılın, zəkat verin!”** (“əl-Bəqərə”, 110) deyər əmr edir. Namazın neçə rükət olması, vacibləri, şərtləri, onu pozan amillər və s. bu kimi əhkamları biz yalnız Peyğəmbərin ﷺ hədislərinə nəzər yetirməklə öyrənə bilərik. Peyğəmbər ﷺ demişdir: **“Məni necə namaz qılan görürsünüzsə, siz də o cür qılın!”**¹ Həmçinin ayədə zəkat qeyd olunur. Zəkatın nisabını, kimlərə vacib olmasını, miqdarını, hansı məhsullardan və mallardan çıxarılmasını yalnız hədislər vasitəsilə öyrənmək olar.

¹ əl-Buxari, 6008; Muslim, 624.

Uca Allah başqa bir ayədə həcc və ümrə ziyarətlərini yerinə yetirməyi əmr edərək buyurur: **“Allah üçün həcc və ümrəni tam yerinə yetirin”** (“əl-Bəqərə”, 196). Lakin həcc və ümrə ziyarətlərinin necə yerinə yetirilməsini yalnız hədislər vasitəsilə öyrənə bilərik. Peyğəmbər ﷺ vida həccində səhabələrə həccin əhkamlarını təfsilatlı şəkildə göstərdikdən sonra belə buyurdu: “Həccinizin əhkamlarını məndən öyrənin! Qorxuram gələn il mən həcc edə bilməyim...”¹ Buna oxşar misallar çoxdur. Bu isə o deməkdir ki, hədislər olmadan Quranı başa düşmək mümkün deyil. Uca Allahın əmr etdiyi elə bir vacib və ya müstəhəb ibadət yoxdur ki, hədislər olmadan onu yerinə yetirmək mümkün olsun.

Beləliklə, Quran İslamın əsas mənbəyi olsa da, onun tətbiqini və izahını daha dəqiq şəkildə başa düşmək üçün hədislərə ehtiyac var. Hədislər, Peyğəmbər ﷺ vasitəsilə Quranın hökmlərini açıq şəkildə izah edir və müsəlmanların gündəlik həyatına istiqamət verir. Quran və hədislər bir-birini tamamlayan iki əsas qaynaqdır.

Əziz oxucu!

Əlinizdə olan bu kitab İbn Kəsirin رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ “Əzəmətli Quranın Təfsiri” kitabının Əhməd Şakir رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ tərəfindən ixtisar edilmiş variantının 5-ci cildidir. Bu cildə “İbrahim”, “əl-Hicr”, “ən-Nəhl”, “əl-İsra”, “əl-Kəhf”, “Məryəm”, “Ta Ha” və “əl-Ənbiya” surələrinin təfsiri verilmişdir. Uca Allah bu kitabın hazırlanmasında zəhməti keçən hər kəsdən razı olsun!

Elşən Şəkərov

¹ Muslim, 1297.

الْكَلَامُ عَلَى تَفْسِيرِهَا
“İbrahim”
surəsinin təfsiri

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə Müvəffəqiyyət yalnız Allahdandır

تَفْسِيرُ سُورَةِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ
وَهِيَ مَكِّيَّةٌ

İbrahim (ona salam olsun) surəsinin təfsiri
Məkkə surəsidir

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə!

﴿الرَّ كِتَبٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ
الْحَمِيدِ ۝ اللَّهُ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَوَيْلٌ لِلْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ ۝
الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا أُولَئِكَ
فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ ۝﴾

1. Əlif. Ləm. Ra. Bu, insanları öz Rəbbinin izni ilə qaranlıqdan nura – Qüdrətli, Tərifəlayiq Allahın yoluna çıxartmaq üçün sənə nazil etdiyimiz bir Kitabdır.
2. O Allahın ki, göylərdə və yerdə nə varsa, Onundur. Giriftar olacaqları şiddətli əzabdan dolayı və kafirlərin halına!
3. O kəslər ki, dünyanı axirətdən üstün tutur, insanları Allah yolundan sapdırır və onu əyrilə göstərməyə çalışırlar. Onlar dərin bir azgınlıq içindədirlər.

Surələrin əvvəlində keçən heca hərfləri barədə ətraflı məlumat daha öncə¹ verilmişdir.

¹ “əl-Bəqərə” surəsinin ilk ayələrinin təfsirinə bax.

Uca Allah buyurur: **“Bu, insanları öz Rəbbinin izni ilə qaranlıqlardan nura – Qüdrətli, Tərifəlayiq Allahın yoluna çıxartmaq üçün sənə nazil etdiyimiz bir Kitabdır”**, yəni ey Muhəmməd, bu sənə nazil etdiyimiz Əzəmətli Qurandır. Quran Uca Allahın səmadən nazil etdiyi ən şərəfli Kitabdır. Uca Allah onu həm ərəb, həm də əcəm olmaqla, yer üzünün bütün insanlarına göndərdiyi ən şərəfli Elçisinə (Muhəmmədə) nazil etmişdir. **“...insanları öz Rəbbinin izni ilə qaranlıqlardan nura – Qüdrətli, Tərifəlayiq Allahın yoluna çıxartmaq üçün...”**, yəni ey Muhəmməd, səni bu Kitabla göndərdik ki, insanları düşdükləri zəlalət və azğınlıqdan hidayətə və doğru yola çıxarasan. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Allah iman gətirənlərin Himayədarıdır, onları zülmətlərdən nura çıxarar. Kafirlərin dostları isə tağutdur, onları nurdan zülmətlərə salarlar. Onlar Od sakinləridirlər və orada əbədi qalacaqlar”** (“əl-Bəqərə”, 257); **“Sizi zülmətlərdən nura çıxartmaq üçün Öz quluna açıq-aydın ayələri nazil edən Odur. Həqiqətən, Allah sizə qarşı çox şəfqətlidir, rəhmlidir”** (“əl-Hədid”, 9).

Uca Allah buyurur: **“...öz Rəbbinin izni ilə...”**, yəni göndərdiyi Elçi vasitəsilə qədərinə hidayət yazılanları doğru yola yönəldən Odur. Bu Elçi, Allahın əmri ilə onları **“Qüdrətli”**, yəni heç nəyin mane ola bilmədiyi və heç kəsin qalib gələ bilmədiyi, hər şey üzərində mütləq hakimiyyət sahibi olan, **“Tərifəlayiq”**, yəni etdiklərində, dediklərində, qoyduğu şəriət qanunlarında, əmr və qadağalarında tərifəlayiq olan, verdiyi xəbərlərdə sadıq olan **“Allahın yoluna”** çıxarır.

Uca Allah buyurur: **“O Allahın ki, göylərdə və yerdə nə varsa, Onundur”**. Bu, Uca Allahın vəsfidir. Bu ayədə olduğu kimi: **“De: “Ey insanlar! Şübhəsiz ki, mən sizin hamınız üçün Allahın elçisiyəm. Göylərin və yerin hökmranlığı Ona məxsusdur...”** (“əl-Əraf”, 158). **“Giriftar olacaqları şiddətli əzabdan dolayı və kafirlərin halına!”** Yəni ey Muhəmməd, sənə qarşı çıxıb, səni yalançı saydıqları üçün Qiyamət günü düşəcəkləri şiddətli əzabdan dolayı və kafirlərin halına!

Sonra Uca Allah kafirləri vəsf edərək onların dünya həyatını Axirətdən üstün tutduqlarını, dünya üçün çalışıb Axirəti unutduqlarını və onu ciddiyyə almadıqlarını bildirir. Onlar **“insanları Allah yolundan”**, yəni peyğəmbərlərə tabe olmaqdan **“səpdırır və onu əyri göstərməyə çalışırlar”**, yəni Allahın yolunun əyri görünməsinə istəyirlər. Halbuki bu yol, əslində, dümdüzdür. Bu yolda olanlara qarşı çıxanlar və onları alçaltmağa çalışanlar onlara heç bir zərər verə bilməzlər. Həmin insanlar bu istəkləri ilə cəhalət və azğınlıq içindədirlər, haqdan uzaqdırlar. Belə bir halda, onların islah olunmalarına ümid yoxdur.

﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلَّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِيَ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

4. Biz hər bir elçini ancaq öz xalqının dilində danışan göndərdik ki, haqqı onlara bəyan etsin. Allah istədiyini azdırır, istədiyini də doğru yola yönəldir. O, Qüdrətlidir, Hikmət sahibidir.

Uca Allahın insanlara öz içlərindən peyğəmbərlər göndərməsi, onların dediklərini və Allah tərəfindən gətirdiklərini anlasınlar deyər, həmin peyğəmbərləri öz qövmünün dillərində danışan etməsi Uca Allahın yaratdıqlarına olan bir lütfüdür.

Uca Allah buyurur: **“Allah istədiyini azdırır, istədiyini də doğru yola yönəldir”**, yəni Uca Allah haqqı bəyan etdikdən, əleyhlərinə dəlil və hüccət qaldırıdıqdan sonra istədiyini doğru yoldan azdırır, istədiyini isə doğru yola yönəldir. **“O, Qüdrətlidir”**, istədiyi mütləq olur, istəmədiyi isə olmaz. Etdiklərində **“Hikmət sahibidir”**. Azmağa layiq olanı azdırır, hidayət olunmağa layiq olanı isə doğru yola yönəldir. Bu, Uca Allahın yaratdıqları barədə qoyduğu qanundur. Belə ki, O hər ümmətə peyğəmbəri yalnız onların öz dilində danışan göndərmişdir. Hər bir peyğəmbər Allahın dinini başqa ümmətlərə deyil, yalnız öz ümmətinə çatdırmaq üçün göndərilmişdir. Allah Elçisi Muhəmməd ibn Abdullah ﷺ isə Allahın dinini bütün insanlara çatdırmaq üçün göndərilmişdir. əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Cabirdən رəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə demişdir: “Mənə beş xislət verilib ki, bunlar məndən əvvəl heç bir peyğəmbərə verilməmişdir: bir ay əvvəl düşmənin qəlbinə qorxu salaraq ona qalib gəlməyim; yer üzünün mənim üçün pak (təyəmmüm etmək üçün vasitə) və namazgah olması; qənimətlərin mənə halal olması, belə ki, bu, məndən qabaq heç bir peyğəmbərə halal olmamışdır; Qiyamət günü tərifəlayiq məqamda şəfaət verməyim; və bir də hər bir peyğəmbər yalnız öz qövmünə göndərilərdiyi halda, mən bütün insanlara göndərilmişəm”.¹ Bu hədisin mənasını təsdiqləyən çox sayda dəlillər var. Uca Allah buyurur: **“De: “Ey insanlar! Şübhəsiz ki, mən sizin hamınız üçün Allahın elçisiyəm”** (“əl-Əraf”, 158).

¹ əl-Buxari, 335.

﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَذَكِّرْهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾

5. Biz Musanı ayələrimizlə göndərib ona: "Xalqını qaranlıqlardan nura çıxart və Allahın günlərini onların yadına sal" – dedik. Şübhəsiz ki, bunda çox səbir və şükür edənlər üçün dəlillər vardır.

Uca Allah bu ayədə buyurur ki, ey Muhəmməd, səni bütün insanları zülmətlərdən nura çıxaran, onları nura çıxmağa çağırasan deyər, peyğəmbər olaraq göndərib sənə Kitab (Quran) nazil etdiyimiz kimi, Musanı da İsrail oğullarına ayələrimizlə göndərdik. Mucəhid عليه السلام bu ayələrin doqquz möcüzə olduğunu demişdir. Ona əmr edib belə buyurduq: **"Xalqını qaranlıqlardan nura çıxart"**, yəni düşdükləri cəhalət və azğınlıq zülmətlərindən hidayət nuruna və iman bəsirətinə çıxmaları üçün onları xeyirə çağır **"və Allahın günlərini onların yadına sal"**, yəni Allahın onlara verdiyi nemətləri – onları Fironun əsarətindən və zülmündən qurtarmasını, düşmənlərindən xilas etməsini, dənizi onlar üçün yarmasını, buludla kölgələndirməsini, üzərlərinə manna və bildirçin endirməsini və digər nemətləri xatırlat. Mucəhid, Qatədə və bir çoxları ayəni bu şəkildə təfsir etmişlər.

Uca Allah buyurur: **"Şübhəsiz ki, bunda çox səbir və şükür edənlər üçün dəlillər vardır"**, yəni İsrail oğullarını Fironun əlindən və düşdükləri alçalıcı əzabdan qurtarmağımızda çətinlikdə **"səbir"**, bolluqda **"şükür"** edən hər kəs üçün ibrətlər vardır. "Səhih" əsərində rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə demişdir: "Möminin işi qəribədir! Allahın onun barəsində verdiyi hər bir hökm onun üçün xeyirdir. Ona sevindirici bir şey gəldikdə şükür edər, bu onun üçün xeyir olar. Başına xoşagəlməz bir şey gəldikdə isə səbir edər, bu da onun üçün xeyir olar".¹

¹ Muslim, 2999, 7692.

﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ أَنجَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ وَيَدْعِيحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَٰلِكُمْ بَلَاءٌ مِّن رَّبِّكُمْ عَظِيمٌ ۝ وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ ۝ وَقَالَ مُوسَىٰ إِن تَكْفُرُوا أَنْتُمْ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا فَأِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ حَمِيدٌ ۝﴾

6. O zaman Musa öz xalqına demişdi: "Allahın sizə verdiyi neməti xatırlayın. O sizi Firon əhlindən xilas etdi. Onlar sizə ağır əzablar verir, oğlan uşaqlarınızı öldürür, qadınlarınızı isə sağ buraxırdılar. Bunda Rəbbinizdən sizin üçün böyük bir sınaq var idi".
7. O zaman Rəbbiniz belə bildirmişdi: "Əgər şükür etsəniz, sizə olan nemətimi artıraram, yox əgər nankorluq etsəniz, bilin ki, Mənim əzabım şiddətlidir".
8. Musa dedi: "Əgər siz və yer üzündə olanların hamısı kafir olsanız, Allaha heç bir zərər yetirə bilməzsınız. Çünki Allah, həqiqətən də, Zəngindir, Tərifəlayiqdir".

Uca Allah bu ayələrdə Musa عليه السلام barədə xəbər verir. Musa عليه السلام öz qövmünə Allahın günlərini və onlara olan nemətlərini xatırlatmışdı. Belə ki, Uca Allah onları Fironun tərəfdarlarından, düşdükləri əzabdan xilas etmişdi. Firon tərəfdarları onların oğlan uşaqlarını öldürür, qadınlarını isə sağ buraxırdılar. Uca Allah İsrail oğullarını bütün bu bələlərdən qurtardı. Həqiqətən, bu böyük bir nemətdir. Bu səbəbdən Uca Allah buyurur: "**Bunda Rəbbinizdən sizin üçün böyük bir sınaq var idi**", yəni bu, Uca Allahın sizə olan böyük bir nemətidir və siz bunun şükrünü yerinə yetirməkdə acizsiniz. Ayənin bir mənasının da belə olduğu deyilir: "Fironun qövmünün sizə etdiklərində sizin üçün böyük bir imtahan vardır". Ola bilsin ki, ayədə hər iki məna nəzərdə tutulur. Ən doğrusunu Allah bilir. Necə ki başqa bir ayədə Uca Allah belə buyurur: "**Biz onları yaxşılıq və pisliklə sınadıq ki, bəlkə doğru yola dönələr**" ("əl-Əraf", 168).

Uca Allah buyurur: **“O zaman Rəbbiniz belə bildirmişdi: ...”,** yəni sizə olan vədini bildirmişdi. Ola bilsin ayənin mənası belədir: **“Rəbbiniz Öz izzətinə, cəlalına və böyüklüyünə and içmişdir ki, əgər şükür etsəniz, sizə olan nemətimi artıraram”.** Necə ki başqa bir ayədə Uca Allah belə buyurur: **“O zaman Rəbbin onlara Qiyamət gününədək ağır əzab verəcək kimsələr göndərəcəyini bildirdi”** (“əl-Əraf”, 167).

Uca Allah buyurur: **“Əgər şükür etsəniz, sizə olan nemətimi artıraram...”**, yəni əgər sizə olan nemətimə şükür etsəniz, and olsun ki, o neməti sizin üçün artıraram, **“yox əgər nankorluq etsəniz”,** yəni əgər nankorluq edib nemətləri dansanız və gizlətsəniz, **“bilin ki, Mənim əzabım şiddətlidir”.** Bu əzab həmin nemətləri onlardan almaqla və nankorluq etdikləri üçün onlara əzab verməklə olur. Bir hədisdə belə buyurulur: **“Həqiqətən, qul, etdiyi günaha görə ruzidən məhrum olur”**.¹

Uca Allah buyurur: **“Musa dedi: “Əgər siz və yer üzündə olanların hamısı kafir olsanız, Allaha heç bir zərər yetirə bilməzsınız. Çünki Allah, həqiqətən də, Zəngindir, Tərifəlayiqdir”,** yəni Allah qullarının ona şükür etməsinə möhtac deyil, Onu inkar edənlər inkar etsə belə, O Tərifəlayiqdir. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Küfr etsəniz, bilin ki, Allah sizə möhtac deyil. O, qullarının kafirlik etməsinə razı olmaz. Əgər şükür etsəniz, buna görə sizdən razı qalar”** (“əz-Zumər”, 7); **“Onlar küfr edir və üz döndərildilər. Allahın onlara ehtiyacı yoxdur. Allah Zəngindir, Tərifəlayiqdir”** (“ət-Təğabun”, 6). Muslimin “Səhih” əsərində Əbu Zərdən ☪ rəvayət olunur ki, Allah Elçisi ☪ Uca Allahın belə buyurduğunu bildirmişdir: **“Ey Mənim qullarım! Əgər sizdən əvvəlkilər və sonrakılar, insanlar və cinlər aranızdakı ən çox Allahdan qorxan adamın qəlbitək olsalar belə, bu, Mənim mülkümə heç bir şey artırmaz. Ey Mənim qullarım! Sizdən əvvəlkilər və sonrakılar, insanlar və cinlər aranızdakı ən günahkar adamın qəlbitək olsalar belə, bu, Mənim mülkümdən heç bir şey əskiltməz. Ey Mənim qullarım! Sizdən əvvəlkilər və sonrakılar, insanlar və cinlər bir yerə toplanıb Məndən istəsələr, Mən də onların hər birinin istədiyini versəm, bu, Mənim mülkümdən yalnız dəryaya batırılan iynənin əskiltidiyi qədər əskildər”**.² Zəngin və Tərifəlayiq Allah pak və müqəddəsdir.

¹ Əhməd, 22386, 22440, 22745; İbn Məcə, 90. Hədis zəifdir. Bax: Daif əl-Cami, 1452; Daif ət-Tərgib vət-Təhib, 1473, 1478.

² Muslim, 55/2577, 4674, 6737.

﴿أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبُؤُا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ جَاءَهُمْ رَسُولُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ وَقَالُوا إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ وَإِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ﴾

9. Sizdən əvvəlkilərin – Nuh qövmünün, Ad və Səməd tayfalarının, onlardan sonrakıların xəbərləri sizə gəlib çatmadımı? Onlar haqqında Allahdan başqa heç kəs bilmir. Elçiləri onlara açıq-aydın dəlillər gətirdilər. Onlar isə əllərini ağızlarının üstünə qoyub dedilər: “Biz sizinlə göndərilənlərə inanmırıq və bizi dəvət etdiyiniz tövhid barəsində şübhə doğuran şəkk içindəyik!”

Bu ayədə Uca Allah bu ümmətə Nuh, Ad, Səməd və peyğəmbərləri yalançı saymış digər ümmətlər barədə xəbər verir. Onların saylarını yalnız Allah bilir. Peyğəmbərləri onların yanına açıq-aydın və inkarolunmaz dəlillərlə gəlmişdilər. Abdullah ibn Məsud رضي الله عنه Uca Allahın **“Onlar haqqında Allahdan başqa heç kəs bilmir”** ayəsini şərh edərək belə demişdir: “Bəzi nəşəb alimləri (insanların nəşəblərini bildiklərini iddia etməklə) yalan danışmışlar”.¹ Urvə ibn əz-Zubeyr رضي الله عنه demişdir: “Məd ibn Adnandan sonrakı nəşəlləri bilən heç kəsi görmədik”.²

Uca Allah buyurur: **“Onlar isə əllərini ağızlarının üstünə qoyub dedilər...”**. Təfsirçilər bu ayənin mənasında ixtilaf etmişlər. Bəzi alimlər ayənin mənasının belə olduğunu demişlər: “Peyğəmbərlər ümmətlərini Allaha çağırırdıqda onlar peyğəmbərlərin ağızlarına işarə edərək onlara susmalarını, bu sözləri deməkdən imtina etmələrini əmr etmişlər”. Bəzi alimlər isə demişlər: “Onlar peyğəmbərləri yalançı sayaraq əllərini ağızlarına qoymuşlar”. Mucəhid, Muhəmməd ibn Kəb və Qatədə رضي الله عنه demişlər: “Ayənin mənası belədir: “Onlar peyğəmbərləri yalançı saymış və onlara əllərini ağızlarına qoymaqla cavab vermişlər”. Mən deyirəm: Ayənin davamı Mucəhidin sözünü qüvvətləndirir. Uca Allah buyurur: **“... dedilər: “Biz sizinlə göndərilənlərə inanmırıq və bizi dəvət etdiyiniz tövhid barəsində şübhə doğuran şəkk içindəyik!”** Sanki bu cümlə **“Onlar isə əllərini ağızlarının üstünə qoyub...”** hissəsinin mənasını açıqlayır.³ İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Allahın Kitabını eşitdikləri zaman təəccübləndilər və əllərini ağızlarına aparıb dedilər: **“Biz sizinlə göndərilənlərə inanmırıq**

¹ İbn Əbu Hatim, 13068; ət-Tabəri, 20592, 20694.

² İbn Əbu Hatim, 13069, 15188.

³ ət-Tabəri, 20610, 20713.

və bizi dəvət etdiyiniz tövhid barəsində şübhə doğuran şəkk içindəyik!” Bizə gətirdiyiniz bu dini doğru sanmırıq. Çünki bizi dəvət etdiyiniz bu din barədə güclü şübhə içindəyik.¹

﴿قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِى اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِّنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُخْرِجَكُم إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى قَالُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا تُرِيدُونَ أَن تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأْتُونَا بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ ۝ قَالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَىٰ مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ ۖ وَمَا كَانَ لَنَا أَنْ نَأْتِيَكُم بِسُلْطَانٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ ۖ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ۝ وَمَا لَنَا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ وَقَدْ هَدَانَا سُبُلًا ۚ وَلَضَرَبَ عَلَىٰ مَاءٍ آدِثُمُونَا ۖ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ ۝﴾

10. Elçiləri onlara dedilər: **“Göyləri və yeri yaradan Allaha şəkk etməkmi olar? O, günahlarınızı bağışlamaq və sizə müəyyən vaxta qədər möhlət vermək üçün sizi iman gətirməyə çağırır”. Onlar dedilər: “Siz də bizim kimi ancaq bir insansınız. Bizi atalarımızın ibadət etdiklərindən döndərmək istəyirsiniz. Elə isə bizə açıq-aydın bir dəlil gətirin”.**
11. Elçiləri onlara dedilər: **“Biz də sizin kimi bir insanıq. Lakin Allah Öz qullarından istədiyinə lütfkarlıq edir. Allahın izni olmadan biz sizə heç bir dəlil gətirə bilmərik. Qoy möminlər ancaq Allaha təvəkkül etsinlər.**
12. Allah bizə yollarımızı göstərdiyi halda, biz nə üçün Allaha təvəkkül etməyə? Sizin bizə verdiyiniz əziyyətlərə dözəcəyik. Qoy təvəkkül edənlər ancaq Allaha təvəkkül etsinlər”.

Uca Allah bu ayələrdə kafirlərlə peyğəmbərləri arasında baş verən mübahisədən bəhs edir. Ümmətləri peyğəmbərlərin onlara buyurduğu tək və şəriki olmayan Allaha ibadət barəsində şübhədə olduqlarını bildirdikdə peyğəmbərlər: **“Allaha şəkk etməkmi olar?”** – deyə buyurmuşlar. Yəni Allahın varlığına şübhəmi var? Çünki sağlam fitrət Onun varlığına şahiddir və Onun varlığını təsdiqləyən yaradılmışdır. Lakin bəzi fitrətlərdə bu mövzuda şübhə və tərəddüd ola bilər. Bu səbəbdən onlar Allahın varlığını sübut edən dəlillər üzərində düşünməyə ehtiyac duyarlar. Buna görə də peyğəmbərlər onları Allahı tanımağa yönəldərək Allahın **“Göyləri və yeri yaradan”** olduğunu demişlər. Göyləri və yeri yaradan, yoxdan var edən Odur.

¹ İbn Əbu Hatim, 13070; at-Tabəri, 20605, 20707.

Peyğəmbərləri onlara belə demişlər: “Biz sizi Axirət yurdunda **“günahlarınızı bağışlamaq”** və sizə dünyada **“müəyyən vaxta qədər möhlət vermək üçün”** Allaha iman gətirməyə çağırırıq. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Həm də Rəbbinizdən bağışlanma diləyəsınız, sonra da tövbə edəsiniz ki, O sizə müəyyən olunmuş vaxtadək gözəl gün-güzəran nəşib etsin və hər fəzilət sahibinə Öz lütfündən versin. Əgər Ondan üz çevirsəniz, bilin ki, mən sizə üz verəcək əzəmətli günün əzabından qorxuram”** (“Hud”, 3). Ümmətləri peyğəmbərlərin (Allahın göyləri və yeri yaradan olması barədə) sözlərini qəbul etsələr də, risalət (Allahın Elçisi olmaları) mövzusunda onlarla mübahisə edərək belə demişlər: **“Siz də bizim kimi ancaq bir insansınız”**, yəni sizdən bir möcüzə görmədən sadəcə sözünüzlə sizə necə tabe olaq? **“Elə isə bizə açıq-aydın bir dəlil gətirin”**, yəni sizə təklif etdiyimiz bir möcüzə gətirin. Peyğəmbərləri onlara belə demişlər: **“Biz də sizin kimi bir insanıq”**, yəni bəli, insan olmaq mövzusunda bizim də sizin kimi bir insan olduğumuz doğrudur. **“Lakin Allah Öz qullarından istədiyinə”** peyğəmbərlik və risalət verməklə **“lütfkarlıq edir. Allahın izni olmadan biz sizə heç bir dəlil gətirə bilmərik”**, yəni biz Allahdan istəmədikcə və Onun buna izni olmadıqca sizə istədiyiniz dəlili gətirə bilmərik. **“Qoy möminlər ancaq Allaha təvəkkül etsinlər”**, yəni möminlər bütün işlərində Allaha təvəkkül etsinlər. Sonra peyğəmbərlər demişlər: **“Allah bizə yollarımızı göstərdiyi halda, biz nə üçün Allaha təvəkkül etməyək?”** Yəni O, bizi ən doğru və ən aydın yola yönəltdiyi halda, bizim Ona təvəkkül etməyimizə nə mane olur? **“Sizin bizə verdiyiniz əziyyətlərə dözəcəyik”**, yəni bizə dediyiniz pis sözlərə və bizə qarşı etdiyiniz yanlış hərəkətlərə dözəcəyik. **“Qoy təvəkkül edənlər ancaq Allaha təvəkkül etsinlər”**.

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِّنْ أَرْضِنَا أَوْ لَتَعُوذُنَّ فِي مِلَّتِنَا فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ لَنُهَاجَنَّ الظَّالِمِينَ ﴿١٣﴾ وَلَنُسَكِّنَنَّكُمْ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْ ذَٰلِكَ لِمَن خَافَ مَقَامِي وَخَافَ وَعِيدِ ﴿١٤﴾ وَاسْتَفْتَحُوا وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ ﴿١٥﴾ مِّنْ وَرَآيِهِ جَهَنَّمُ وَيُسْقَىٰ مِنْ مَّاءٍ صَدِيدٍ ﴿١٦﴾ يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ وَمِن وَرَآيِهِ عَذَابٌ غَلِيظٌ ﴿١٧﴾﴾

13. Kafir olanlar öz elçilərinə dedilər: “Sizi ya öz torpağımızdan qovacağıq, ya da mütləq dinimizə qayıdacaqsınız!” Rəbbi də onlara belə vəhy etdi: “Biz zalımları mütləq məhv edəcək

14. və onlardan sonra sizi o yerdə sakin edəcəyik. Bu, hüzzurumda durmaqdan qorxanlar və təhdidimdən çəkinənlərə aiddir”.

15. Onlar qələbə istədilər. Hər bir inadkar dikbaş da ziyana uğradı.
16. Qabaqda onu Cəhənnəm gözləyir; orada ona irinli su içirdiləcək.
17. O bunu qurtum-qurtum içəcək, amma onu uda bilməyəcəkdir. Ona hər yandan ölüm gələcək, lakin o, ölməyəcəkdir. Bunun ardınca da ağır bir əzab gələcək.

Uca Allah bu ayələrdə xəbər verir ki, peyğəmbərlərini yalançı sayan ümmətlər onları yurdlarından çıxarmaqla və sürgün etməklə təhdid etmişlər. Necə ki Şueyb عليه السلام qövmü ona və ona iman gətirənlərə belə demişdir: **“Ey Şueyb! Ya biz hökmən səni də, səninlə birlikdə iman gətirənləri də yurduumuzdan çıxaracaq, ya da siz bizim dinimizə dönəcəksiniz”** (“əl-Əraf”, 88). Lutun عليه السلام qövmü də belə demişdi: **“Lutun ailəsini kəndinizdən çıxarın. Çünki onlar təmiz qalmaq istəyən adamlardır!”** (“ən-Nəml”, 56). Uca Allah Qureyş müşriklərindən xəbər verərək belə buyurur: **“Müşriklər az qala səni bu torpaqdan sıxışdırıb çıxaracaqdılar. Lakin səni qovduqdan sonra özləri də orada ancaq az bir müddət qala bilərdilər”** (“əl-İsra”, 76); **“Bir zaman kafirlər səni həbs etmək, öldürmək və ya yurdundan qovmaq üçün sənə qarşı hiylə qururdular. Onlar hiylə işlətdilər, Allah da hiylə işlətdi. Allah hiylə işlədənlərin ən yaxşısıdır”** (“əl-Ənfal”, 30).

Uca Allah Öz Elçisini ﷺ qalib etmiş, ona yardım etmiş və Məkkədən çıxdığına görə ona köməkçilər (ənsarlar), onunla birlikdə Allah yolunda döyüşən ordu vermişdir. Uca Allah Öz Elçisini ﷺ ucaltmış, sonda müşriklərin onu çıxartdığı Məkkənin fəthini ona nəsib etmiş, oranın hökmranlığını ona vermiş, həm ərəblərdən, həm də yer üzündəki digər millətlərdən olan düşmənlərini xar etmişdir. Sonda insanlar dəstə-dəstə Allahın dininə daxil olmuş, qısa bir zaman ərzində yer üzünün hər yerində Allahın Kəlməsi (Lə İləhə İlləllah) və dini digər dinlərdən üstün olmuşdur. Uca Allah ayənin davamında belə buyurur: **“Rəbbi də onlara belə vəhy etdi: “Biz zalımları mütləq məhv edəcək və onlardan sonra sizi o yerdə sakit edəcəyik”**. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Bizim elçi göndərdiyimiz qullarımız haqqında bu Sözüümüz əzəldən deyilmişdi: “Həqiqətən, onlara kömək göstəriləcək. Bizim ordumuz mütləq qalib gələcək”** (“əs-Saffat”, 171-173); **“Allah əzəldən belə yazmışdır: “Mən və elçilərim hökmən qalib gələcəyik!”** Həqiqətən, Allah qüvvətli, qüdrətlidir” (“əl-Mucadilə”, 21); **“Biz Zikrdən (Lövh-i məhfuzdakı yazıdan) sonra nazil etdiyimiz kitablarda da yazmışdıq ki, yer üzünə Mənim əməlisaleh qullarım varis olacaqlar”** (“əl-Ənbiya”, 105); **“Musa öz qövmünə dedi: “Allahdan kömək diləyin və səbir edin. Şübhəsiz ki, yer üzü Allahındır. O, qullarından istədiyini**

yer üzünün varisləri təyin edir. Gözəl aqibət müttəqilərinidir” (“əl-Əraf”, 128); “Xor görülüb əzilməkdə olan qövmü isə yer üzünün xeyir-bərəkət verdiyimiz şərq və qərb bölgələrinə varislər təyin etdik. Səbir etdiklərinə görə Rəbbinin İsrail oğulları barəsindəki gözəl Sözü yerinə yetdi. Biz Firon və onun xalqının qurduqlarını və tikib ucaltdıqlarını darmadağın etdik” (“əl-Əraf”, 137).

Uca Allah buyurur: **“Bu, hüzurumda durmaqdan qorxanlar və təhdidimdən çəkinənlərə aiddir”**, yəni bu təhdidim Qiyamət günü hüzurumda durmaqdan və təhdidimdən qorxanlar üçündür. Təhdidim isə qorxutmaqdan və əzabdan ibarətdir. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Kim həddi aşmışsa, dünya həyatını axirətdən üstün bilmişsə, şübhəsiz ki, onun gedəcəyi yer Cəhənnəmdir. Ancaq kim Rəbbinin hüzuruna gələcəyindən qorxmuş və nəfsinə ehtirası yasaq etmişsə, həqiqətən, onun gedəcəyi yer Cənnətdir”** (“ən-Naziat”, 37-41); **“Rəbbinin hüzurunda durmaqdan qorxanları iki cənnət gözləyir”** (“ər-Rahmən”, 46).

Uca Allah buyurur: **“Onlar qələbə istədilər”**, yəni peyğəmbərlər qövmələrinə qarşı Rəbbindən kömək istədilər. Bu təfsir İbn Abbas, Mucəhid və Qatədəyə aiddir. Abdur-Rahmən ibn Zeyd ibn Əsləm ؓ demişdir: “Yəni ümmətlər (əzabın zalımlara gəlməsini istəməklə) özlərinə qarşı yardım istədilər”. Uca Allah başqa bir ayədə onların belə dediklərini xəbər verir: **“O zaman onlar: “Ey Allah! Əgər bu, Sənin tərəfindən gəlmiş bir haqdırsa, onda üstümüze göydən daş yağdır və ya bizə ağırlı-acılı bir əzab göndər” – demişdilər”** (“əl-Ənfal”, 32). Burada həm bu, həm də digər mənanın nəzərdə tutulması mümkündür. Necə ki müşriklər Bədr döyüşü günü ədalətli hökm diləmişdilər, Peyğəmbər ﷺ də ədalətli hökm diləmişdi. Uca Allah müşriklərə belə buyurdu: **“Əgər siz kafirlər ədalətli hökm diləyirsinizsə, artıq sizə hökm gəlmişdir. Əgər küfrə son qoysanız, bu, sizin üçün xeyirli olar. Yox, əgər qayıtsanız, Biz də qayıdırıq (möminlərə qarşı vuruşsanız, Biz də sizi məğlub edərək). Dəstənz nə qədər çox olsa da, bu sizi heç bir şeydən qurtara bilməz. Şübhəsiz ki, Allah möminlərlədir”** (“əl-Ənfal”, 19). Ən doğrusunu Allah bilir.

Uca Allah buyurur: **“Hər bir inadkar dikbaş da ziyana uğradı”**, yəni haqdan inadla üz döndərən hər bir təkəbbür sahibi ziyana uğradı. Başqa bir ayədə isə belə bildirilir: **“Allah buyuracaq: “Atın Cəhənnəmə hər bir inadçı kafiri, xeyrə mane olanı, azğınlaşıb həddi aşanı, şübhə edəni, başqa bir məbudu Allaha tay tutanı. Atın onu şiddətli əzabın içinə!”** (“Qaf”, 24-26). Bir hədisdə belə deyilir: “Qiyamət günü Cəhənnəm

gətiriləcək və yaradılmışlar (onu gördükdə) fəryad çəkəcəklər. Cəhənnəm belə deyəcək: “Həqiqətən, mənə, hər bir inadkar təkəbbür sahibinə əzab vermək əmr olundu...”¹

Uca Allah buyurur: **“Qabaqda onu Cəhənnəm gözləyir”**. Ayədə keçən **يَرَى** [vəra:ə] zərfi (hərfi tərcüməsi “arxa” olsa da) burada “qabaq” mənasındadır. Yəni inadkar və təkəbbürlü insanın qarşısında Cəhənnəm vardır, Cəhənnəm pusquda dayanıb onu gözləyir. **“...orada ona irinli su içirdiləcək”**, yəni Cəhənnəmdə onun üçün qaynar su və ya qan və irindən başqa heç bir içki olmayacaq. Biri çox qaynar, digəri isə çox soyuq və iyrəncdir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Bu, qaynar su və irindir. Qoy onu dadsınlar! Kafirlər üçün əzabın buna bənzər başqa növləri də vardır”** (“Sad”, 57-58). Muçahid və İkrimə **عَلَيْهِ** ayədə keçən **الصَّادِ** [əs-sadi:d] **“irinli su”** sözünün irin və qandan ibarət maye olduğunu demişlər. Qatədə **عَلَيْهِ** demişdir: “O, onun ətindən və dərisindən axan mayedir”. Ondan gələn başqa bir rəvayətə görə isə **“irinli su”** kafirin qarnından çıxan qan və irinlə qarışmış mayedir.

Uca Allah buyurur: **“O bunu qurtum-qurtum içəcək”**, yəni boğula-boğula, iyrənə-iyrənə onu içməyə çalışacaq. Zorla, məcbur edilərək içəcək, onu ağzına qoyar-qoymaz mələk dəmir toxmaqla ona vuracaq. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Onlar üçün dəmir toppuzlar da hazırlanmışdır”** (“əl-Həcc”, 21).

Uca Allah buyurur: **“...amma onu uda bilməyəcəkdir”**, yəni qoxusunun, dadının və rənginin pisliyindən, hərarətindən və ya çox soyuq olduğundan onu uda bilməyəcək. **“Ona hər yandan ölüm gələcək, lakin o, ölməyəcəkdir”**, yəni əzabdan bütün bədəni və orqanları acı çəkəcək. İbn Abbas **عَلَيْهِ** Uca Allahın **“Ona hər yandan ölüm gələcək, lakin o, ölməyəcəkdir”** ayəsi barədə belə demişdir: “Qiyamət günü Cəhənnəm əhli Uca Allahın Cəhənnəmdə onlara verəcəyi əzabların bütün növlərini dadacaqlar. Əgər öləcək olsaydı, bu əzabların hər birindən ölərdi, lakin o ölməyəcək. Çünki Uca Allah: **“Kafirləri isə Cəhənnəm odu gözləyir. Orada nə öldürülməzlər ki, ölüb canları qurtarsın, nə də bu odun əzabı onlar üçün yüngülləşdirilər. Biz hər bir kafiri belə cəzalandırırıq”** (“Fətir”, 36) – deyər almışdır”² İbn Abbasın **عَلَيْهِ** sözünün mənası budur: əgər öləcək olsaydı, bu əzab növlərindən hər biri ona gəlmiş zaman bu əzabdan ölərdi. Lakin o, davamlı və əbədi olaraq əzab çəksin deyər ölməyəcək. Odur ki Uca Allah ayədə: **“Ona hər yandan ölüm gələcək, lakin o, ölməyəcəkdir”** – deyər almışdır.

¹ Əhməd (3/40); Ət-Tirmizi 2574. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 2699.

² İbn Əbu Hatim, 13086.

Uca Allah buyurur: **“Bunun ardınca da ağır bir əzab gələcək”**, yəni bu halından sonra onun üçün daha ağır başqa bir əzab da vardır. Bu əzab daha çətin, daha ağır və əvvəlkindən daha şiddətlidir. Uca Allah başqa bir ayədə Zəqqum ağacından xəbər verərək belə buyurur: **“O, Cəhənnəmin lap dibindən bitib çıxan bir ağacdır. Onun meyvəsi şeytanların başı kimidir. Günahkarlar ondan yeyib qarınlarını dolduracaqlar. Sonra da üstündən onları qaynar su ilə qatışdırılmış bir içki gözləyir. Sonra onların qayıdacağı yer, əlbəttə ki, Cəhənnəmdir”** (“əs-Saffat”, 64-68). Uca Allah bildirir ki, Cəhənnəm əhli gah Zəqqum yeyəcək, gah qaynar içki içəcək, gah da atəşə qaytarılacaqlar. Bütün bunlardan Allaha sığınırıq!

Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Budur günahkarların yalan hesab etdikləri Cəhənnəm! Onlar onunla qaynar su arasında dolanacaqlar”** (“ər-Rahmən”, 43-44); **“Həqiqətən, Cəhənnəmdəki Zəqqum ağacı günahkar adamın yeməyidir. Əridilmiş yağın çöküntüsü kimi qarınlarda qaynar – qaynar su qaynayan kimi. Onu tutub Cəhənnəmin ortasına sürüyün! Sonra əzab vermək üçün başına qaynar su tökün! Dad bu əzabı! Sən ki qüdrətli və hörmətli birisi idin. Bu, sizin şübhə etdiyiniz əzabdır!”** (“əd-Duxan”, 43-50); **“Sol tərəf sahibləri. Nə bədbəxtlər sol tərəf sahibləri! Onlar qızmar yel və qaynar su içində, qapqara duman kölgəsində olacaqlar. Bu duman nə sərin, nə də xoşagələndir”** (“əl-Vaqiə”, 41-44); **“Bax belə! Şübhəsiz ki, azğınları da çox pis qayıdış yeri gözləyir – içində yanacaqları Cəhənnəm. Ora nə pis yataqdır! Bu, qaynar su və irindir. Qoy onu dadsınlar! Kafirlər üçün əzabın buna bənzər başqa növləri də vardır”** (“Sad”, 55-58). Bu və buna bənzər bir çox ayələr kafirlərə veriləcək əzabın növbənöv, təkrar-təkrar və sayının yalnız Allahın biləcəyi qədər müxtəlif olacağına dəlalət edir. **“Sənin Rəbbin qullara zülm edən deyil”** (“Fussilət”, 46).

﴿مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا

كَسَبُوا عَلَى شَيْءٍ ذَلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعِيدُ﴾

18. Rəbbini inkar edənlərin misalı – onların əməlləri, qasırgalı bir gündə küləyin şiddətlə sovurduğu külə bənzəyir. Onlar gördükləri işlərə görə savab qazanmazlar. Dərin azgınlıq da elə budur.

Bu, Uca Allahın Onunla yanaşı, başqasına ibadət edən, elçilərini yalançı sayan, əməllərini möhkəm bir təməl üzərində qurmayan kafirlərə çəkdiyi bir məsəldir. Onlar etdikləri əməllərə ən çox möhtac olduqları bir zamanda (Qiyamət günü) bu əməllər puç olub gedər və məhrum qalarlar.

Uca Allah buyurur: **“Rəbbini inkar edənlərin misalı – onların əməlləri, qasırğalı bir gündə küləyin şiddətlə sovurduğu külə bənzəyir”,** yəni kafirlər Qiyamət günü əməllərinin savabını Allahdan istədikləri zaman onların əməllərinin məsəli qasırğalı bir gündə küləyin şiddətlə sovurduğu külə bənzəyir. Çünki onlar özlərinin haqq yolda olduqlarını sanırdılar. O gün isə əməllərindən heç bir şey tapmazlar. Heç bir şey əldə edə bilməzlər. Şiddətli **“qasırğalı bir gündə”** göyə sovrulan küldən nə əldə etmək olarsa, onlar da onu əldə edəcəklər. Onlar şiddətli fırtınalı bir gündə göyə sovrulan külləri toplamağa qadir olmadıqları kimi, dünyada ikən etdikləri əməllərdən heç bir şey əldə edə bilməyəcəklər.

Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Biz onların etdikləri əməllərə baxdıqdan sonra onları sovrulmuş toz dənəciklərinə çevirərik”** (“əl-Furqan”, 23); **“Onların bu dünya həyatında sərf etdiklərinin misalı, özlərinə zülm edən adamların tarlasına ziyan vurub onu məhv edən çox soyuq bir küləyin misalına bənzəyir”** (“Ali-İmran”, 117); **“Ey iman gətirənlər! Sədəqələrinizi, özünü camaata göstərmək məqsədilə xərcləyən, Allaha və Axirət gününə inanmayan şəxs kimi minnət qoymaqla və əziyyət verməklə puç etməyin. Bunun məsəli üzərində torpaq olan hamar qayanın məsəlinə bənzəyir ki, şiddətli yağış yağıb onu çılpaq hala salmışdır. Onlar qazandıqlarından heç bir şeyə nail olmazlar. Allah kafir xalqı doğru yola yönəltməz”** (“əl-Bəqərə”, 264). Bu ayədə isə belə buyurur: **“Dərin azgınlıq da elə budur”,** yəni onların işləri və əməlləri əsassızdır və doğru deyildir. Odur ki savaba ən çox möhtac olduqları bir zamanda əməllərinin savabını itirəcəklər. Ən dərin azgınlıq da elə budur.

﴿الَّذِينَ تَرَأَتْ اللَّهَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ بِالْحَقِّ إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ ۚ وَمَا ذَلِكَ عَلَى

اللَّهِ بَعِزٍ ۚ﴾

19. Allahın göyləri və yeri haqq ilə yaratdığını görmürsənmi? Əgər O istəsə, sizi yox edib yerinizə yeni bir məxluq gətirər.

20. Bu, Allah üçün çətin deyildir.

Uca Allah bu ayələrdə Qiyamət günü ölmüş bədənləri diriltməyə və yenidən yaratmağa qadir olduğunu xəbər verir və insanların yaradılışından daha böyük olan göyləri və yeri yaratdığını bildirir. Yüksək, geniş və böyük göyləri, orada olan sabit və hərəkətli ulduzları, yer üzünü və orada olan düzənlikləri, dərələri, dağları, səhraları, boş əraziləri, dənizləri, ağacları,

müxtəlif növ bitkiləri və onlarda olan faydaları, müxtəlif forma və rəngə sahib olan heyvanları yaradan O deyilmi? **“Məgər onlar göyləri və yeri yaradan, onları yaratmaqla yorulmayan Allahın ölüləri də diriltməyə qadir olduğunu görmürlərmi?! Əlbəttə ki, O, hər şeyə qadirdir”** (“əl-Əhqaf”, 33); **“Məgər insan onu nütfədən yaratdığımızı görmür? Budur, o indi açıq-aşkar mübahisə edir. O Bizə bir məsəl çəkdi, lakin yaradılışını unutdu. O dedi: “Çürümüş sümükləri kim dirildə bilər?” De: “Onları ilk dəfə yaradan Allah Özü dirildəcək. O, hər bir məxluqu yaxşı tanıyır. O sizin üçün yaşıl ağacdən od əmələ gətirdi. Budur, siz indi ondan od yandırırırsınız”. Göyləri və yeri xəlq edən Allah onlar kimisini xəlq etməyə qadir deyilmi?! Əlbəttə ki, hər şeyi xəlq edən və hər şeyi bilən Odur. Bir şeyi yaratmaq istədikdə ona təkcə: “Ol!” deyər, o da olar. Əlində hər şeyin səltənəti olan Allah pak və müqəddəsdir. Siz ancaq Onun hüsuruna qaytarılacaqsınız”** (“Ya Sin”, 77-83).

Uca Allah buyurur: **“Əgər O, istəsə, sizi yox edib yerinizə yeni bir məxluq gətirər. Bu, Allah üçün çətin deyildir”**, yəni əgər Onun əməllərinə qarşı çıxsanız, sizi yox edib əvəzinizə sizdən fərqli xüsusiyyətlərə sahib olan digər məxluqlar gətirmək Onun üçün son dərəcə asandır. Başqa ayələrdə Uca Allah belə buyurur: **“Ey insanlar! Siz Allaha möhtacsınız. Allah isə Zəngindir, Tərifəlayiqdir. Əgər istəsə, sizi yox edib yerinizə yeni bir məxluq gətirər. Bu, Allah üçün çətin deyil”** (“Fətir”, 15-17); **“Əgər üz çevirsəniz, yerinizə sizin tayınız olmayan başqa insanlar gətirər”** (“Mühəmməd”, 38); **“Ey iman gətirənlər! Sizlərdən kim dinindən dönərsə, bilsin ki, Allah onun əvəzinə Özünün sevdiyi və Onu sevən, möminlərə qarşı mülayim, kafirlərə qarşı isə sərt olan bir camaat gətirər”** (“əl-Maidə”, 54); **“Ey insanlar! Əgər Allah istəsə, sizi yox edib yerinizə başqalarını gətirər. Allah buna qadirdir”** (“ən-Nisa”, 133).

﴿وَبَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعًا فَقَالَ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُّعْتَدُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ قَالُوا لَوْ هَدَدَنَا اللَّهُ لَهَدَيْتَكُمْ سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجْرَعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ

مَجِيسٍ ﴿٦١﴾

21. Hamı (Axirət günü) Allahın hüsuruna çıxarılacaq və zəiflər təkəbbürlük göstərənlərə deyəcəklər: “Biz sizə tabe idik. İndi siz, Allahın əzabını, qismən də olsa, bizdən sovuşdura bilərsinizmi?” Onlar deyəcəklər: “Əgər Allah bizi doğru yola yönəltsəydi, biz də sizə doğru yolu göstərərdik. İndi iztirab çəksək də, səbir etsək də bizim üçün eynidir. Çünki bizim üçün qurtuluş yeri yoxdur”.

Uca Allah buyurur: **"Hamı (Axirət günü) Allahın hüzuruna çıxarı-lacaq"**, yəni bütün məxluqlar, istər yaxşı əməl sahibi olsun, istər günahkar, açıq bir ərazidə toplanıb Tək olan, hər şeyə Qalib gələn Allahın hüzurunda duracaqlar. Ora elə bir yer olacaq ki, orada heç kimin arxasında gizlə-nə biləcəyi bir şey yoxdur. **"...zəiflər təkəbbürlük göstərənlərə deyəcəklər"**, yəni Tək və şəriki olmayan Allaha ibadət etməyə, Onun elçilərinə tabe olmağa təkəbbürlük göstərən başçılarına və böyüklərinə tabe olan zəifər təkəbbürlük edənlərə belə deyəcəklər: **"Biz sizə tabe idik"**, yəni bizə nə əmr edirdinizsə, biz ona tabe olub itaət etmişik. **"İndi siz, Allahın əzabını, qismən də olsa, bizdən sovuşdura bilərsinizmi?"** Yəni bizə vədlər verib ümidləndirdiyiniz kimi indi bizi Allahın əzabından qoruyub, onu uzaqlaşdır-a bilə bilərsinizmi? Rəhbərləri onlara belə cavab verəcəklər: **"Əgər Allah bizi doğru yola yönəltsəydi, biz də sizə doğru yolu göstərərdik"**. Lakin Rəbbimizin bizim barəmizdəki Sözü gerçəkləşdi. Allahın bizim və sizin barənizdə əvvəlcədən müəyyən etdiyi qəzavü-qədəri həyata keçdi və Allahın kafirlər barəsində əzab sözü həqiqət oldu. **"İndi izzirab çəksək də, səbir etsək də bizim üçün eynidir. Çünki bizim üçün qurtuluş yeri yoxdur"**, yəni bu halda artıq izzirab çəksək də, dözsək də fərq etməz. Düşdüyümüz haldan xilas ola bilmərik. Abdur-Rahmən ibn Zeyd ibn Əsləm ؓ demişdir: **"Cəhənnəm əhli bir-birlərinə deyəcəklər: "Cənnət əhlini Cənnətə salan ağlamaqları və Allaha yalvarmaqları olmuşdur. Gəlin, biz də ağlayaq və Allaha yalvaraq". Onlar ağlayıb yalvarmağa başlayacaqlar. Bunun onlara fayda vermədiyini gördükdə isə belə deyəcəklər: "Cənnət əhlini Cənnətə salan səbir etmələri olmuşdur. Gəlin, biz də səbir edək". Onlar bənzəri görülməmiş bir səbir edəcəklər. Lakin bu da onlara bir fayda verməyəcək. O zaman belə deyəcəklər: "İndi izzirab çəksək də, səbir etsək də bizim üçün eynidir. Çünki bizim üçün qurtuluş yeri yoxdur".¹**

Mən deyirəm: **"Görünən budur ki, bu müraciət Oda girdikdən sonra olacaq. Necə ki Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: "O zaman onlar Cəhənnəmdə bir-birilə höcətləşəcək, zəiflər təkəbbür göstərənlərə deyəcəklər: "Biz sizin ardınızca gedirdik. İndi siz Cəhənnəm odunun bir hissəsini bizdən uzaq edə bilərsinizmi?" Təkəbbür göstərənlər deyəcəklər: "Hamımız odun içindəyik. Allah artıq Öz qulları arasında hökmünü vermişdir" ("Ğafir", 47-48); "Allah deyəcək: "Sizdən əvvəl gəlib-getmiş günahkar cin və insan tayfaları ilə birlikdə Oda girin!" Hər bir tayfa Oda girdikcə digər bənzərini lənətləyəcəkdir. Nəhayət, hamısı orada toplandığı zaman sonrakılar əvvəlkilər barəsində deyəcəklər: "Ey Rəbbimiz! Bunlardır bizi azdıran! Elə isə Odda bunlara ikiqat əzab ver!" Allah deyəcək: "Əzab hər kəs üçün ikiqatdır, lakin**

¹ İbn Əbu Hatim, 13092; ət-Tabəri, 20640, 20746.

siz bunu bilmirsiniz!” Əvvəlkilər sonrakılara deyəcəklər: “Sizin bizim üzərimizdə heç bir üstünlüyünüz olmayıb. Elə isə qazandıqlarınıza görə dadın əzabı!” (“əl-Əraf”, 38-39); “Üzləri odda o yan-bu yana döndəriləcəyi gün onlar deyəcəklər: “Kaş, Allaha itaət edərdi və Onun rəsuluna itaətkar olaydıq!” Onlar deyəcəklər: “Ey Rəbbimiz! Biz başçılarımıza və böyüklərimizə itaət etdik, onlar da bizi haqq yoldan azdırdılar. Ey Rəbbimiz! Onlara ikiqat əzab ver və onları böyük bir lənətə məruz qoy!” (“əl-Əhzab”, 66-68).

Onların məhşərdə bir-birləri ilə höcətləşmələrinə gəlincə, Uca Allah bu xüsusda belə buyurur: “Kafirlər dedilər: “Biz nə bu Qurana, nə də bundan əvvəlkilərə inanacağıq!” Kaş sən o zalımları öz Rəbbinin hüsurunda saxlanılıb bir-birinə söz qaytardıqları anda görəydin. Zəiflər, özlərini yüksək tutanlara deyəcəklər: “Əgər siz olmasaydınız, biz iman gətirərdik”. Özlərini yüksək tutanlar da zəiflərə belə deyəcəklər: “Sizə doğru yol göstəricisi gəldikdən sonra sizi ondan bizmi yayındırdıq?! Xeyr, siz özünüz günahkar idiniz”. Zəiflər, özlərini yüksək tutanlara deyəcəklər: “Xeyr! İşiniz gecə-gündüz hiylə qurmaq idi. Siz bizə Allahı inkar etməyi və Ona şəriklər qoşmağı əmr edirdiniz”. Onlar əzabı gördükdə peşmançılıq hissini gizlədirlər. Kafirlərin boyunlarına zəncirlər vurırıq. Onlar ancaq etdikləri əməllərə görə cəzalandırırlar” (“Səba”, 31-33).

﴿وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقُّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُمُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِي إِنْ كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٢٢﴾ وَأَدْخِلِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ ﴿٢٣﴾﴾

22. İş bitdikdə şeytan deyəcək: “Həqiqətən də, Allah sizə gerçək vəd vermişdi. Mən də sizə vəd vermişdim, lakin vədimə xilaf çıxdım. Mənim sizin üstünüzdə heç bir hökmranlığım yox idi. Mən sizi azgınlığa dəvət etdim, siz də dəvətimi qəbul etdiniz. Buna görə də məni yox, özünü qınayın. Nə mən sizin köməyinizə çata bilərəm, nə də siz mənim köməyimə çata bilərsiniz. Heç şübhəsiz ki, mən əvvəllər də sizin məni Allaha şərik qoşmağınızı rədd etmişdim”. Həqiqətən, zalımlar üçün ağırılı-acılı bir əzab hazırlanmışdır.

23. İman gətirib saleh əməllər edənlər isə altından çaylar axan, Rəbbinin izni ilə içində əbədi qalacaqları cənnətlərə daxil ediləcəklər. Onların orada qarşılaşarkən bir-birlərinə deyəcəkləri söz “Salam!” olacaq.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, O, qulları arasında hökm verib möminləri cənnətlərə, kafirləri isə cəhənnəmin təbəqələrinə yerləşdirdikdən sonra İblis (Allah ona lənət etsin) ona tabe olanların kədərlərinə kədər, ziyanlarına ziyan və həsrətlərinə həsrət qatmaq üçün qalxıb onlara belə xitab edəcək: **“Həqiqətən də, Allah sizə gerçək vəd vermişdi”,** yəni Allah peyğəmbərlərin dili ilə sizə haqq vəd vermişdi. Peyğəmbərlərə tabe olmaqla sizə qurtuluşu, salamatlığı vəd etmişdi və bu gerçək bir vəd, doğru bir xəbər idi. Amma mən sizə vəd verdim, sonra vədimə xilaf çıxdım. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Şeytan onlara vədlər verir və onları xülyalara salır. Halbuki şeytanın onlara verdiyi vədlər aldatmaqdan başqa bir şey deyildir”** (“ən-Nisa”, 120).

Sonra İblis deyəcək: **“Mənim sizin üstünüzdə heç bir hökmranlığım yox idi”,** yəni mənim sizə verdiyim vədin doğruluğuna dair heç bir dəlilim yox idi. **“Mən sizi azğınlığa dəvət etdim, siz də dəvətimi qəbul etdiniz”,** yəni mən sizi, sadəcə, çağırdım, siz də mənim çağırışıma cavab verdiniz. Halbuki peyğəmbərlər sizə gətirdiklərinin haqq olduğunu təsdiq edən gerçək dəlilləri bildirmişdilər, siz onlara qarşı çıxdınız və bu hala düşdünüz. **“Buna görə də”** bu gün **“məni yox, özünüzü qınayın”.** Peyğəmbərlərin gətirdikləri dəlillərə qarşı çıxıb mənim batilə çağırışımı qəbul etdiyiniz üçün günah sizdədir. **“Nə mən sizin köməyinizə çata bilərəm, nə də siz mənim köməyimə çata bilərsiniz”,** yəni nə mən sizi düşdüydünüz bu haldan qurtarıb sizə bir fayda verə bilərəm, nə də siz məni bu əzabdan qurtarıb mənə fayda verə bilərsiniz. **“Heç şübhəsiz ki, mən əvvəllər də sizin məni Allaha şərikinə qoşmağınızı rədd etmişdim”.** Qatədə ؑ demişdir: **“Yəni daha əvvəl məni Allaha şərikinə qoşduğunuza görə mən küfrə düşmüşdüm”.** İbn Cərir ؑ şeytanın belə demək istədiyini bildirmişdir: **“Yəni mən əvvəllər də Allaha şərikinə olmağı qəbul etməmişdim”.**¹ İbn Cəririn ؑ bu sözü üstün rəydir. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Allahı qoyub Qiyamət gününədək özünə cavab verə bilməyən bütələr yalvaran kimsədən daha çox azmış kim ola bilər?! Halbuki o bütələr onların yalvarışından xəbərsizdirlər. İnsanlar bir yerə toplanacaqları zaman bütələr onlara düşmən kəsiləcək və onların ibadətini inkar edəcəklər”** (“əl-Əhqaf”, 5-6); **“Xeyr! Qiyamət günü o məbudlar onların ibadətini inkar edəcək və onların əleyhinə çıxacaqlar”** (“Məryəm”, 82).

¹ ət-Tabəri, 20746.

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, zalımlar üçün”,** yəni haqdan üz döndərüb batilə tabe olmaqla özlərinə zülm edənlər üçün **“ağrılı-acılı bir əzab hazırlanmışdır”**. Ayənin məzmunundan aydın olan budur ki, şeytanın bu danışıqı daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, Cəhənnəm əhli Cəhənnəmə daxil olduqdan sonra olacaq. Muhəmməd ibn Kəb əl-Qurazi demişdir: “Cəhənnəm əhli: **“İndi izzətə çəksək də, səbir etsək də bizim üçün eynidir. Çünki bizim üçün qurtuluş yeri yoxdur”** – dedikdə, İblis onlara: **“Həqiqətən də, Allah sizə gerçək vəd vermişdi. Mən də sizə vəd vermişdim, lakin vədimə xilaf çıxdım. Mənim sizin üstünüzdə heç bir hökmranlığım yox idi. Mən sizi azğınlığa dəvət etdim, siz də dəvətimi qəbul etdiniz. Buna görə də məni yox, özünüzü qınayın. Nə mən sizin köməyinizə çata bilərəm, nə də siz mənim köməyimə çata bilərsiniz. Heç şübhəsiz ki, mən əvvəllər də sizin məni Allaha şərikin qoşmağınızı rədd etmişdim”** – deyər. Cəhənnəm əhli İblisin sözünü eşitdikdə özlərinə nifrət edərlər. Bu vaxt onlara belə xitab olunur: **“Siz imana dəvət olunarkən küfrünüzdə israr etdiyinizə görə, Allahın sizə olan nifrəti indi sizin özünüze olan nifrətinizdən daha böyükdür”** (“Ğafir”, 10).¹

Uca Allah bədbəxt insanların aqibətini, düşəcəkləri rəzilliyi və əzabı, həmsöhbətlərinin İblis olacağını zikr etdikdən sonra növbəti ayədə xoşbəxt insanların halını zikr edir. Onlar Qiyamət günü ağaclarının altından çaylar axan cənnətlərə girəcəklər. Bu çaylar onlar hara getsələr və hara yönəlsələr, ora axacaq. **“Rəbbinin izni ilə içində əbədi qalacaqları cənnətlərə daxil ediləcəklər”**. Onlar oradan başqa yerə getməyəcəklər və orada ölməyib daimi qalacaqlar. **“Onların orada qarşılaşarkən bir-birinə deyəcəkləri söz “Salam!” olacaq”**. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Rəbbindən qorxanlar isə dəstə-dəstə Cənnətə gətiriləcəklər. Nəhayət, ora çatdıqda onun qapıları açılacaq və onun gözetçiləri onlara deyəcəklər: “Sizə salam olsun! Gözəl olduğunuz üçün əbədi olaraq buraya daxil olun!”** (“əz-Zumər”, 73); **“Mələklər bütün qapılardan onların yanına daxil olub deyəcəklər: “Səbir etdiyinizə görə sizə salam olsun! Axirət yurdunuz necə də gözəldir!”** (“ər-Rad”, 23-24); **“Onlar səbir etdiklərinə görə Cənnətdə olan yüksək məqamla mükafatlandırılacaq, orada xeyir-dua ilə, salamlarla qarşılanacaqlar”** (“əl-Furqan”, 75); **“Onların oradakı duası: “Allahım! Sən pak və müqəddəssən!”, orada bir-birlərini salamlaması “Salam!” sözü və dualarının sonu “Həmd, aləmlərin Rəbbi Allaha məxsusdur!” sözləri olacaq”** (“Yunus”, 10).

¹ Ət-Tabəri, 20647, 20656, 20753, 20763.

﴿الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ يَمْنَنُ الْيَهُودُ عَلَى النَّصَارَى وَكَذَلِكَ يُخْرِجُ اللَّهُ كَلِمَةً ظَلِيلَةً ۚ﴾⁽¹⁾
 ﴿كُلُّهَا كَلِمَةٌ يَذْنِبُ رَّبُّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ۚ﴾⁽²⁾ وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَائِفَةٍ
 كَشَجَرَةٍ خَائِفَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ ﴿٦٦﴾

24. Allahın necə məsəl çəkdiyini görmürsənmi? Gözəl söz (Lə iləhə İlləllah) kökü yerdə möhkəm olan, budaqları isə göyə yüksələn gözəl bir ağac kimidir.
25. O ağac Rəbbinin izni ilə öz bəhrəsini hər zaman verir. Allah insanlar üçün misallar çəkir ki, bəlkə, düşünüb ibrət alsınlar.
26. Pis söz isə yerdən qoparılmış və artıq kökü üstə dura bilməyən pis bir ağaca bənzəyir.

İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Gözəl söz” Allahdan başqa ibadətə layiq məbudun olmadığına şəhadət gətirməkdir, “**gözəl bir ağac**” isə mömindir, “**kökü yerdə möhkəm olan**”, möminin qəlbində olan “Lə iləhə İlləllah” (Allahdan başqa ibadətə layiq məbud yoxdur) cümləsidir, “**budaqları isə göyə yüksələn**”, yəni möminin qəlbində olan “Lə iləhə İlləllah” onun əməllərini göyə yüksəldir (Allah tərəfindən qəbul olur).¹ əd-Dahhək, Səid ibn Cubeyr, İkrimə, Qatədə və bir çoxlarının dediklərinə görə bu məsəldə mömin, onun xoş sözü (Lə iləhə İlləllah) və saleh əməli nəzərdə tutulur. Həqiqətən, mömin, xurma ağacı kimidir, onun saleh əməlləri hər an, səhər və axşam davamlı olaraq göyə yüksəlir. İbn Məsuddan رضي الله عنه rəvayət olunur ki, ayədə xurma ağacı nəzərdə tutulur. əl-Buxari رحمته الله İbn Ömər رضي الله عنه rəvayət edir ki, bir dəfə biz Peyğəmbərin ﷺ yanında idik. Peyğəmbər ﷺ soruşdu: “Deyin görək o hansı ağacdır ki, hər zaman bar verir, yarpaqları tökülməz və o ağac müsəlmana bənzəyir”. İbn Ömər dedi: “Mən onun xurma ağacı olduğunu düşündüm. Baxdım ki, Əbu Bəkr və Ömər danışmırlar, mən də danışmaq istəmədim. Səhabələr bir şey demədikdə Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “O, xurma ağacıdır”. Biz Peyğəmbərin ﷺ yanından qalxıb gedərkən Ömərə dedim: “Atacan, Allaha and olsun ki, ürəyimdən onun xurma ağacı olduğunu keçirmişdim”. Ömər: “Sənə cavab verməyə nə mane oldu?” – deyər soruşdu. Mən dedim: “Sizin danışmadığınızı gördüm, mən də danışmaq istəmədim”. Ömər dedi: “Onu desəydin bu mənim üçün filan-filan şeylərdən daha sevimli olardı”.²

¹ ət-Tabəri, 20658, 20765.

² əl-Buxari, 4329, 4698.

İmam Əhməd rahiməlləhu İbn Ömərdən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, biz Peyğəmbərin rahiməlləhu yanında ikən ora xurma ağacının özəyi gətirildi və Peyğəmbər rahiməlləhu buyurdu: "Ağaclar içərisində elə bir ağac var ki, onun məsəli müsəlmanın məsəlinə bənzəyir". Mən, "o xurma ağacıdır" demək istədim, lakin baxdım ki, orada oturanların ən kiçiyi mənəm və buna görə də susdum. Peyğəmbər rahiməlləhu buyurdu: "Bu, xurma ağacıdır".¹ Hədisi əl-Buxari və Muslim rahiməlləhu də rəvayət etmişlər. İbn Ömərdən rahiməlləhu rəvayət olunur ki, bir gün Peyğəmbər rahiməlləhu səhabələrinə dedi: "Ağaclar içərisində elə bir ağac var ki, onun yarpağı tökülmür və o ağac müsəlmana bənzəyir. Deyin görüm, o hansı ağacdır?" Camaat vadilərdə bitən ağacları sadalamağa başladı. Mən onun xurma ağacı olduğunu düşündüm, lakin bunu deməyə utandım. Sonra camaat: "Söylə görək, o nədir, ey Allahın Elçisi" – deyər soruşdu. Peyğəmbər rahiməlləhu buyurdu: "Bu, xurma ağacıdır".² Hədisi yenə əl-Buxari və Muslim rahiməlləhu rəvayət etmişlər.

Uca Allah buyurur: **"O ağac Rəbbinin izni ilə öz bəhrəsini hər zaman verir"**. Bəzi təfsirçilər ayədə keçən **"hər zaman"** sözünü **"səhər-axşam"** kimi təfsir etmişlər. Bu sözü **"hər ay"**, **"hər iki aydan bir"**, **"hər altı aydan bir"**, **"hər yeddi aydan bir"**, **"hər il"** kimi təfsir edənlər də olmuşdur. Ayənin məzmunundan görünən budur ki, möminin məsəli bir ağacın məsəlinə bənzəyir. Yaz və ya qış, gecə və ya gündüz hər vaxt onda meyvə olur. Mömin də belədir. Gecə-gündüz hər vaxt və hər an onun etdiyi saleh əməl Allaha yüksəldilir. **"Rəbbinin izni ilə"**, yəni tam, gözəl və bol şəkildə bəhrəsini verir. **"Allah insanlar üçün misallar çəkir ki, bəlkə, düşünüb ibrət alsınlar"**.

Uca Allah buyurur: **"Pis söz isə yerdən qoparılmış və artıq kökü üstə dura bilməyən pis bir ağaca bənzəyir"**. Bu, kafirin etdiyi küfrə çəkilən bir məsəldir. Acı qovun kimi onun nə kökü, nə də sabitliyi var. Küfr də belədir, onun nə kökü, nə də budaqları var. Kafirin heç bir əməli Allaha yüksəldilməz və ondan heç bir əməl qəbul olunmaz.

﴿يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ

مَا يَشَاءُ ﴿٢٧﴾

27. Allah iman gətirənləri həm dünya həyatında, həm də axirətdə möhkəm sözlə sabit saxlayar. Allah zalımları sapdırar. Allah istədiyini edər.

¹ Əhməd, 4599; əl-Buxari, 70, 72; Muslim, 5657, 7277.

² əl-Buxari, 128, 131; Muslim, 5029, 7380.

əl-Buxari ﷺ əl-Bəra ibn Azibdən ﷺ Peyğəmbərin ﷺ belə dediyini rəvayət etmişdir: “Müsəlman qəbirdə sorğu-sual olunduqda Allahdan başqa ibadətə layiq məbudun olmadığına və Muhəmmədin Allahın elçisi olduğuna şahidlik edər. Uca Allahın **“Allah iman gətirənləri həm dünya həyatında, həm də axirətdə möhkəm sözlə sabit saxlayar”** ayəsi də bu mənadadır”. Hədisi Muslim və digər hədis alimləri rəvayət etmişlər.¹

İmam Əhməd ﷺ rəvayət edir ki, əl-Bəra ibn Azib ﷺ demişdir: “Biz Peyğəmbərlə ﷺ birgə ənsardan olan bir kişinin cənazəsini dəfn edirdik. Biz qəbrin yanına çatanda hələ qəbir tam qazılmamışdı. Peyğəmbər ﷺ qəbrin yanında oturdu, biz də onun ətrafında sanki başımıza quş qonubmuş kimi sakitcə oturduq. O, əlindəki çubuğu yerə vururdu. Sonra başını qaldırıb dedi: “Qəbir əzabından Allaha sığın!” O bunu iki və ya üç dəfə təkrar etdikdən sonra sözünə davam edərək dedi: “Mömin bəndə dünyadan köçüb Axirətə qovuşduqda göydən onun yanına üzləri Günəş kimi parlaq mələklər enər. Onlar özləri ilə Cənnətdən kəfən və ətir gətirər, ölənin gözünün gördüyü son məsafədə oturub gözləyirlər. Sonra ölüm mələyi gəlib onun baş tərəfində oturub deyər: “Ey gözəl ruh! Allahın mərhəmətinə və xeyir-duasına qovuşmaq üçün çıx (bədənəndən)!” Nəhayət, mömin bəndənin ruhu bədənindən su damcısı qabın ağzından (rahat və sürətli) axıb töküldüyü kimi çıxar. Ölüm mələyi ruhu götürdükdən sonra onu bir göz qırpımında (oturub gözləyən) mələklərə təhvil verər, onlar da onu gətirdikləri kəfənə büküb ətirləyirlər. Bundan sonra ondan yer üzündə mövcud olan ən gözəl ətirin qoxusuna bənzər gözəl bir qoxu gəlir. Sonra mələklər onu götürüb göyə qaldırırlar. Göyə qalxarkən mələklərdən ibarət hansı toplumun yanından keçərlərsə, onlar: “Görəsən, bu gözəl ruh kimin ruhudur?” – deyə soruşurlar. Onlar: “Bu, filankəsin oğlu filankəsidir (və ya filankəsin qızı filankəsidir)”, – deyib bu bəndəni (camaatın) onu həyatda ikən çağırdığı ən gözəl adla çağırırlar. Nəhayət, onlar dünya səmasına gəlib yetişdikdə göy qapılarının açılmasını xahiş edərlər və onun qapıları taybatay açılır. Hər bir göyün mələkləri o ruhu növbəti göyə qədər beləcə, müşayiət edərlər. Nəhayət, yeddinci göyə gəlib çatdıqda Uca Allah ﷻ buyurur: “Mənim qulum barədə olan qeydləri İlliyyuna² yazın, sonra da onu yerə qaytarın. Çünki Mən (söz vermişəm ki,) onları torpaqdan yaradıb, öləndən sonra ora qaytaracaq və (Qiyamət günü) bir daha oradan (dirildib) çıxardacağam”. Mələklər onu bədənəninə qaytardıqdan sonra iki mələk gəlib onu otuzdurur və: “Rəbbin kimdir?” – deyə soruşurlar. O: “Rəbbim Allahdır!” – deyə cavab

¹ əl-Buxari, 4330, 4699.

² İlliyyun – möminlərin əməllərinin yazıldığı kitab, yeddinci göy.

verər. Onlar: “Dinin nədir?” – deyə soruşarlar. O: “Dinim İslamdır!” – deyə cavab verər. Onlar: “Sizə göndərilmiş o kişi kim idi?” – deyə soruşarlar. O: “Bu, Allahın Elçisi idi!” – deyə cavab verər. Onlar: “Bunları haradan öyrəndin?” – deyə soruşarlar. O: “Mən Allahın Kitabını oxuyub ona iman gətirdim və onu təsdiqlədim”, – deyə cavab verər. Bu vaxt göydən belə bir səs gəlir: “Mənim qulum doğru danışır. Onun altına Cənnət yatağından sərini, ona Cənnət libasından geyindirir və onun üçün Cənnətdən bir qapı açın!” Beləliklə, Cənnətin gözəl iyi və havası ona gəlir, qəbri də gözlərinin gördüyü son məsafəyə qədər genişlənir. Sonra gözəl görkəmli, əynində yaraşqlı paltarı olan və üst-başından ətir iyi gələn bir kişi onun yanına gəlib deyir: “Səni sevindirəcək bir xəbəyə sevin! Bu, sənə vəd olunan gündür!” Mömin: “Sən kimsən? Sənin üzündən xeyirxahlıq yağır!” – deyə soruşar. O da: “Mən sənin yaxşı əməlinəm!” – deyə cavab verər. Onda mömin dua edib deyir: “Allahım! Qoy Qiyamət günü tez gəlsin! Allahım! Qoy Qiyamət günü tez gəlsin ki, mən öz ailəmə qayıdıb var-dövlətimə sahib olum”. Kafir bəndə dünyadan köçüb Axirətə qovuşduqda göydən onun yanına zəhmli və qara simalı mələklər enir. Onlar özləri ilə Cəhənnəmdən gış (cod parça) gətirər və (ölən insanın) gözüünün gördüyü son məsafədə oturub gözləyərlər. Sonra ölüm mələyi gəlib onun baş tərəfində oturub deyir: “Ey xəbis nəfs! Allahın qəzəbi və qeyzinə düçar olmaq üçün çıx (ordan)!” Nəhayət, onun ruhu bədənindən tikanlı məftil yaş yunun arasından (çətin) keçdiyi kimi çıxar. Ölüm mələyi ruhu götürdükdən sonra onu bir göz qırpımında (oturub gözləyən) mələklərə təhvil verər, onlar da onu özləri ilə gətirdikləri gış bükərlər. Bundan sonra ondan yer üzündə mövcud olan ən pis iyə bənzər bir iy gəlir. Sonra mələklər onu götürüb göyə qaldırırlar. Göyə qalxarkən mələklərdən ibarət hansı toplumun yanından keçərlərsə, onlar: “Görəsən bu iyrənc ruh kimin ruhudur?” – deyə soruşarlar. Onlar: “Bu, filankəsin oğlu filankəsidir (və ya filankəsin qızı filankəsidir)”, – deyib bu bəndəni (camaatın) onu həyatda ikən çağırdığı ən pis adla çağırırlar. Nəhayət, onlar dünya səmasına gəlib yetişdikdə göy qapılarının açılmasını xahiş edərlər, lakin onun qapıları açılmaz. Sonra Peyğəmbər ﷺ bu ayəni oxudu: **“Şübhəsiz ki, ayələrimizi yalan sayanlara və onlara təkəbbürlə yanaşanlara göyün qapıları açılmayacaq və dəvə iynənin gözündən keçməyincə, onlar Cənnətə girməyəcəklər”** (“əl-Əraf”, 40). Uca Allah buyurur: “Mənim qulum barədə olan qeydləri yerin alt təbəqəsində yerləşən Siccinə¹ yazın. Çünki Mən (söz vermişəm ki,) onları torpaqdan yaradıb, öləndən sonra ora qaytaracaq və (Qiyamət günü) bir daha oradan (dirildib) çıxardacağam”. Mələklər onun ruhunu göydən aşağı atırlar. Sonra Peyğəmbər ﷺ bu ayəni

¹ Siccin – günahkarların əməllərinin yazıldığı kitab, yerin ən aşağı təbəqəsi.

oxudu: **“Kim Allaha şərikin qoşsa, sanki o, göydən yerə düşər, quşlar onu alıb aparar, yaxud külək onu sovurub uzaq bir yerə atar”** (“əl-Həcc”, 31). Onun ruhu bədənində qayıtdıqdan sonra iki mələk gəlib onu otuzdurur və: “Rəbbin kimdir?” – deyər soruşurlar. O mızıldanır deyər: “M-mm... Bilmirəm!” Mələklər: “Dinin nədir?” – deyər soruşurlar. O deyər: “M-mm... Bilmirəm!” Onlar: “Sizə göndərilmiş o kişi kim idi?” – deyər soruşurlar. O yenə mızıldanır deyər: “M-mm... Bilmirəm!” Bu vaxt göydən bir carçı belə səslənər: “O, yalan danışır. Onun yatağını alovda edin və onun üçün Cəhənnəmə bir qapı açın”. Beləliklə, Cəhənnəm atəşi və alovlu külək ona dəyər, qəbri də o qədər sıxılır ki, qabırğaları bir-birinə keçər. Sonra eybəcər sifətli, əynində pis paltarları olan və üst-başından pis qoxu gələn bir kişi onun yanına gəlib deyər: “Mən səni kədərli bir xəbərlə müjdələyirəm. Bu, sənə vəd olunan gündür!” Kafir: “Sən kimsən? Sənin üzündən şər yağır!” – deyər soruşar. O da: “Mən sənin pis əməllərinəm!” – deyər cavab verər. Onda kafir yalvarıb deyər: “Allahım, qoyma Qiyamət qopsun!”¹ Hədisi Əbu Davud və İbn Məcə də rəvayət etmişlər.

Ənəs ibn Malik rəvayət edir ki, Peyğəmbər belə buyurmuşdur: “Qul qəbirə qoyulub ailəsi və yaxınları yanından ayrılıb getdikdə o, onların ayaqlarının səsinə eşidir. Sonra onun yanına iki mələk gəlir, onu oturdur və ondan soruşurlar: “Bu kişi (yəni Peyğəmbər) barədə nə deyirdin?” Mömin deyəcək: “Şahidlik edirəm ki, o, Allahın qulu və Elçisidir”. Ona: Cəhənnəmdəki yerinə bax! Uca Allah o yeri Cənnətlə əvəz etmişdir”, – deyilir. Peyğəmbər buyurdu: “O, hər iki yeri (Cənnətdəki və Cəhənnəmdəki yerlərini) birdən görər”. Qatədə deyir: “Bizə bildirilmişdir ki, onun qəbri yetmiş qulac genişləndirilər və Qiyamətə qədər yaşıllaqla doldurulur”. Hədisi Muslim və ən-Nəsəi də rəvayət etmişlər.²

İmam Əhməd rəvayət etmişdir ki, bir dəfə Əbu Zübeyr Cabir ibn Abdullahtan qəbir imtahanı barədə soruşdu, Cabir də belə cavab verdi: “Mən Peyğəmbərin belə buyurduğunu eşitmişəm: “Həqiqətən, bu ümmət qəbirdə imtahan olunacaq. Mömin qəbrə qoyulub ailəsi ayrılıb getdikdən sonra çox qəzəbli bir mələk gəlib ona: “Bu kişi barədə nə deyirdin?” – deyər soruşar. Mömin: “Onun Allahın elçisi və qulu olduğunu deyirdim”, deyər cavab verər. Mələk: “Cəhənnəmdə olan yerinə bax! Həqiqətən, Allah səni oradan qurtarmış və Cəhənnəmdə gördüyün bu yeri Cənnətdəki bu yerlə əvəz etmişdir”, – deyər. Mömin adam hər iki yeri birdən görər və: “İcazə verin ailəmi müjdələyim”, – deyər. Ona: “Burada qal!” – deyilər. Münafiqə gəlincə, ailəsi ayrılıb getdikdə oturdular və ondan: “Bu kişi barədə nə deyirdin?” – deyər soruşurlar. O: “Bilmirəm,

¹ Əhməd, 18557, 19038. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 1676.

² Muslim, 5115, 7395; Əhməd, 12271, 12296; ən-Nəsəi “Sunən” 2050.

insanların dediyini deyirdim”, – deyə cavab verər. Ona: “Heç bilməyəsen! Bu sənin Cənnətdəki yerindir. Sənin bu yerin Cəhənnəmdəki yerinlə əvəz edildi”, – deyilər”. Cabir ﷺ dedi: “Peyğəmbərin ﷺ belə dediyini eşitdim: “Hər bəndə öldüyü hal üzərində qəbirdə dirildilər. Mömin iman üzərində, münafiq isə nifaq üzərində”. Hədisin isnadı Muslimin ﷺ şərtlərinə görə səhih olsa da, əl-Buxari və Muslim ﷺ rəvayət etməmişlər.¹

İmam Əhməd ﷺ Əbu Hureyradan ﷺ Peyğəmbərin ﷺ belə dediyini rəvayət etmişdir: “İnsan ölüm ayağında olarkən mələklər onun yanında olarlar. Əgər vəfat edən əməlisaleh insan olmuşsa, mələklər ona: “Ey gözəl bəndə olan arxayın ruh, təriflənərək çıx, rahatlıq, gözəl ruzi və sənə qəzəblənməmiş Rəbbin ilə sevin!” Ruh bədənədən tam çıxana qədər ona belə deyilər. Sonra mələklər onu götürüb göyə qaldırırlar və onun üçün göy qapılarının açılmasını xahiş edirlər. Səma gözətçiləri: “Bu kimdir?” – deyə soruşduqda onlara: “Filankəsdir”, – deyilər. Ona: “Gözəl bəndə olan gözəl ruh, xoş gəldin. Təriflənərək daxil ol, rahatlıq, gözəl ruzi və sənə qəzəblənməmiş Rəbbin ilə sevin!” – deyilər. Ruh Uca Allah olan səmaya çatana qədər ona belə deyilər. Əgər vəfat edən pis insan olmuşsa, mələklər ona belə deyirlər: “Ey pis (murdar) bəndə olan pis ruh! Qınanmış halda çıx! Qaynar su, irin və buna bənzər başqa əzab növləri ilə səni müjdələyirik”. Ruh bədənədən tam çıxana qədər ona belə deyilər. Sonra onu göyə qaldırırlar və göy qapılarının onun üçün açılması istənilər. Gözətçilər: “Bu kimdir?” – deyə soruşduqda, mələklər: “Filankəsdir”, – deyə cavab verirlər. Ona: “Ey pis (murdar) bəndə olan pis ruh! Sənə salam olmasın! Qınanmış halda geri dön! Göyün qapıları sənə açılmayacaq”, – deyilər və göydən geri qaytarılar. Sonra ruh qəbrə qayıdar”. Əməlisaleh insan oturdular və ona birinci hədisdə deyilənlərin bənzəri deyilər. Pis adam da oturdular və ona da birinci hədisdə deyilənlərin bənzəri deyilər. Hədisi ən-Nəsəi və İbn Məcə ﷺ rəvayət etmişlər.²

Muslimin “Səhih” əsərində rəvayət edilən hədisdə Əbu Hureyra ﷺ belə demişdir: “Mömin bəndənin ruhu bədənindən çıxdıqda onu iki mələk götürər və səmaya yüksəldirlər”. Hədisin ravisi Həmməd deyir: “Əbu Hureyra hədisin davamında mömin insanın ruhunun gözəl qoxusundan danışdı və onun müşk iyi verdiyini qeyd etdi”. Səma əhli (mələklər) belə deyəcəklər: “Yer üzündən gələn pak ruh, Allah sənə və (öz gözəl ruhunla) gözəlləşdirdiyin cəsədə rəhm etsin!” Onu Rəbbinə tərəf apararlar və Uca Allah: “Onu aparıb müəyyən olunmuş vaxta qədər (Qiyamətə qədər) saxlayın”, – buyurar. Kafir insanın ruhu çıxdıqda isə Həmmədin dediyinə

¹ Əhməd, 14722, 14764. Hədis zəifdir. Bax: Daif ət-Tərgib vət-Tərhib, 2065.

² Əhməd, 11000, 11013; ən-Nəsəi “Sunən əl-Kubra”, 11442; İbn Məcə, 4262. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 3394.

görə, Əbu Hureyra onun pis qoxusunu və Allahın ona qəzəbi tutacağını qeyd etdi. Səma əhli ona belə deyər: “Yer üzündən gələn pis ruh”. Ona belə deyilər: “Onu aparıb müəyyən olunmuş vaxtın sonuna qədər saxlayın”. Əbu Hureyra ﷺ demişdir: “Peyğəmbər ﷺ kafirin ruhunun pisliyini qeyd etdikdə yanında olan nazik bez parçasını burnuna beləcə apardı”¹.²

İbn Hibban “Səhih” əsərində Əbu Hureyradan ﷺ rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ demişdir: “Möminin canı alındıqda rəhmət mələkləri (onun ruhunu bükmək üçün) ağ ipək gətirər və ona: “(Ey ruh!) Allahın rəhmətinə qovuşmaq üçün çıx!” – deyərlər. Ruh bədəndən ən xoş müşk qoxusu verərək çıxar. Mələklər onu göy qapısına çatana qədər aralarında dolaşdırıb qoxulayarlar. Oradakı mələklər: “Yer üzü tərəfdən gələn bu xoş qoxu nədir?” – deyərlər. Hər səmaya çatdıqda oradakı mələklər eyni sualı verər və sonda onu möminlərin ruhlarına qovuşdurarlar. Onlar onun gəlişinə ailə üzvlərindən itmiş birini tapanların keçirdiyi sevincdən daha çox sevinib: “Filankəs nə etdi?” – deyə soruşarlar. Mələklər: “Onu rahat buraxın, qoy istirahət etsin. Həqiqətən, o kədərdə idi” – deyərlər. Gələn ruh: “O vəfat edib. Məgər sizin yanınıza gəlməyib?” – deyə soruşar. Onlar: “(Yəqin ki) Cəhənnəmə aparıldı” – deyərlər. Kafirin canı alındıqda onun yanına əzab mələkləri əllərində çul ilə gələrlər və ona: “Allahın qəzəbinə düçar olmaq üçün çıx!” – deyərlər. Ruh iyələnmiş leş qoxusu verərək çıxar və dünya səmasının qapısına aparılır”.³ Oxşar hədis başqa bir yolla da Əbu Hureyradan ﷺ rəvayət edilmişdir. Bu hədisdə belə deyilir: “...Ondan: “Filankəs nə etdi? Bəs filankəs nə etdi? Filan qadın nə etdi?” – deyə soruşular. Kafirə gəlincə, onun canı alındıqda dünya səmasının qapısına aparılır və onun gözətçiləri: “Bundan daha pis bir qoxu olmayıb”, – deyərlər və onu yerin ən alt təbəqəsinə atarlar”.⁴

Hafiz Əbu İsa ət-Tirmizi ﷺ Əbu Hureyradan ﷺ rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ demişdir: “Ölü və ya sizdən biri qəbirə qoyulduqda onun yanına mavi gözlü iki qara mələk gələr. Onlardan biri Münkər, digəri Nəkir adlanır. Onlar qəbirdəki insandan: “Bu kişi (Muhəmməd ﷺ peyğəmbər) barədə nə deyirdin?” – deyə soruşarlar. Mömin insan dünyada ikən dediyi kimi: “O, Allahın qulu və elçisidir. Şahidlik edirəm ki, Allahdan başqa ibadətə layiq məbud yoxdur, Muhəmməd Onun qulu və elçisidir” – deyər. İki mələk: “Sənin (dünyada ikən) belə dediyini bilirdik” – deyərlər. Sonra onun qəbri yetmiş qulacın yetmiş qulaca genişləndirilər, onun üçün işıqlandırılar və ona: “Yat”, – deyilər. Ölən insan: “Ailəmin

¹ Sanki Peyğəmbərə ﷺ kafirin ruhunun pis qoxusu hiss etdirildi.

² Muslim, 5119, 7400.

³ İbn Hibban, 3014. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 1309.

⁴ İbn Hibban, 3013; əl-Bəzzər, 9460. Hədis səhihdir. Bax: Təliqur-Rağib, 4/187.

yanına qayıdıb onlara xəbər verimmi?” – deyə soruşar. İki mələk: “Zifaf gecəsi ən sevimli ailə üzvü tərəfindən oyadılacağını bilən bəy (və ya gəlin) kimi yat” – deyə cavab verər. Həmin insan Uca Allah onu yatdığı yerdən dirildənə qədər yatar. Əgər ölən insan münafiq idisə, o (bu suala cavab olaraq): “İnsanların dediklərini eşitdim, mən də onlar kimi dedim. Bilmirəm” – deyər. İki mələk: “Sənin belə dedyini bilirdik” – deyər. Yərə: “Onu hər tərəfdən sıx, daral!” – deyilər və torpaq onu elə sıxar ki, qabırğaları qırılar. Allah onu yatdığı bu yerdən dirildənə qədər münafiq orada əzab içində qalar”. Ət-Tirmizi رحمہ اللہ hədisin “həsən-ğarib” olduğunu demişdir.¹

İbn Abbas رحمہ اللہ bu ayənin təfsirində belə demişdir: “Mömin insanın ölüm vaxtı çatdıqda mələklər onun yanında olar, ona salam verər, onu Cənnətlə müjdələyərlər. Canı çıxdıqdan sonra onun cənazəsini müşayiət edər, insanlarla birlikdə ona cənazə namazı qırlarlar. Dəfn olunduqdan sonra qəbrində oturdular və ondan: “Rəbbin kimdir?” – deyə soruşular, o: “Rəbbim Allahdır” – deyə cavab verər. Ondan: “Peyğəmbərin kimdir?” – deyə soruşular, o: “Muhəmməddir” – deyə cavab verər. Ondan: “Kəlmeyi-Şəhadətin nədir?” – deyə soruşular, o: “Şahidlik edirəm ki, Allahdan başqa ibadətə layiq məbud yoxdur və şahidlik edirəm ki, Muhəmməd Onun Elçisidir”, – deyər. Onun qəbri gözüünün gördüyü son məsafəyə qədər genişləndirilər. Kafirə gəlincə, mələklər nazil olub onu vururlar. Ölüm anında onun üzünə və yanına vururlar. Qəbirə qoyulduqda oturdular, ondan: “Rəbbin kimdir?” – deyə soruşular və o onlara heç bir cavab verə bilməz. Uca Allah bunu ona unutturur. Ondan: “Sizə göndərilmiş elçi kimdir?” – deyə soruşulduqda ağılına gəlməz və heç bir şey cavab verə bilməz. Uca Allah zalımları belə azdırar”.²

Abdur-Razzəq رحمہ اللہ Tavusun oğlundan, o da öz atasından (Tavusdan) rəvayət etmişdir ki, “**Allah iman gətirənləri həm dünya həyatında**” “Lə iləhə illəllah” kəlməsi ilə “**həm də axirətdə**” qəbir sual-cavabında “**möhkəm sözlə sabit saxlayar**”.³ Qatədə رحمہ اللہ demişdir: “Dünya həyatında Uca Allah onları xeyirli və əməlisaleh işlər görməkdə sabit edər. Axirətdə möhkəm sözlə sabit saxlaması isə qəbirdədir”.⁴ Bir çox sələf alimləri də ayəni belə şərh etmişlər.

¹ Ət-Tirmizi, 1071, 1092; İbn Hibban, 3117. Hədis həsəndir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 1391.

² İbn Əbu Hatim, 13119.

³ Ət-Tabəri, 20784, 20885.

⁴ İbn Əbu Hatim, 13122; Ət-Tabəri, 20785, 20886.

﴿الَّذِينَ يَدُلُّوْنَ عَلَى آلِهَتِهِمْ كُفْرًا وَآخَلَوْا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ ۖ جَهَنَّمَ يَصَلَوْنَهَا وَيَنْسَوْنَ أَلْقَارُهَا ۚ وَجَعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا لِّيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ ۚ قُلْ تَمَتَّعُوا فَإِن مَّصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ ۖ﴾

28. Məgər sən Allahın nemətlərini küfrə dəyişənləri və öz xalqını həlak yurduna sürükləyənləri görmürsənmi?

29. Onlar Cəhənnəmə girəcəklər. Ora necə də pis yaşayış yeridir.

30. Onlar insanları Allah yolundan azdırmaq üçün bütləri Ona tay tutdular. De: “Hələlik əylənin! Şübhəsiz ki, dönüşünüz Odadır”.

əl-Buxari رحمته الله Uca Allahın “Məgər sən Allahın nemətlərini küfrə dəyişənləri və öz xalqını həlak yurduna sürükləyənləri görmürsənmi?” ayəsində keçən “görmürsənmi” feilinin “bilmirsənmi” mənasında olduğunu demişdir və şərhinə bu ayələri dəlil gətirmişdir: “Rəbbinin fil sahiblərinə nələr etdiyini görmədinmi?” (“əl-Fil”, 1); “Sayları minlərlə olduğu halda ölüm qorxusundan dolayı yurdlarından çıxanları görmədinmi?” (“əl-Bəqərə”, 243). Ayədə keçən الْبَوَار [əl-bəvə:r] sözü “həlak olmaq”, “məhv olmaq” mənasındadır. Uca Allah eyni sözü başqa ayələrdə bu mənada işlədərək buyurur: “Lakin Sən onlara və atalarına o qədər firavanlıq nəsib etdin ki, axırda Zikri də yaddan çıxartdılar və məhvə məhkum olunmuş bir zümrəyə çevrildilər” (“əl-Furqan”, 18); “Doğrusu, siz elə zənn edirdiniz ki, Peyğəmbər və möminlər heç vaxt öz ailələrinə qayıtmayacaqlar. Bu, şeytan tərəfindən qəlbinizdə bəzədilmişdi. Siz pis zənnə düşüb məhvə məhkum adamlar oldunuz” (“əl-Fəth”, 12). İbn Abbas رضي الله عنه Uca Allahın “Məgər sən Allahın nemətlərini küfrə dəyişənləri və öz xalqını həlak yurduna sürükləyənləri görmürsənmi?” ayəsi barədə belə demişdir: “Bunlar Məkkə əhalisindən olan kafirlərdir”.¹ Başqa bir rəvayətdə İbn Abbas رضي الله عنه bu ayə barədə belə demişdir: “Ayədə Cəbələ ibn Əyham və ərəblərdən ona tabe olub rumlulara qoşulanlar nəzərdə tutulur”. İbn Abbasdan رضي الله عنه rəvayət olunan məşhur və doğru rəy birinci rəvayətdir. Lakin ayə bütün kafirlərə şamil edilir. Uca Allah Muhəmmədi ﷺ aləmlərə rəhmət, insanlara nemət olaraq göndərmişdir. Kim onu qəbul edib buna görə Allaha şükür edərsə, Cənnətə girər. Kim onu qəbul etməyib inkar edərsə, Oda girər.

Uca Allah buyurur: “Onlar insanları Allah yolundan azdırmaq üçün bütləri Ona tay tutdular”, yəni onlar Allaha şəriklər qoşdular və insanları da buna çağırdılar. Sonra Uca Allah Peyğəmbərinin ﷺ dili ilə onları təhdid

¹ əl-Buxari, 3680, 4700.

edərək belə buyurur: **"De: "Hələlik əylənin! Şübhəsiz ki, dönüşünüz Odadır",** yəni dünyada nəyə gücünüz çatırsa, onu da edin. Nə etsəniz də bilin ki, **"Şübhəsiz ki, dönüşünüz Odadır"**. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **"Biz onlara dünyada olan nemətlərdən az bir müddət istifadə etməyə imkan verəcək, sonra da onları ağır bir əzaba qatlaşmağa məcbur edəcəyik"** ("Loğman", 24); **"Onlar bir müddət dünyada faydalanar; sonra onların dönüşü Bizə olar. Sonra da küfr etdiklərinə görə onlara şiddətli əzab daddırırıq"** ("Yunus", 70).

﴿قُلْ لِّعِبَادِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا يُتِمُّوْا الصَّلٰوةَ وَنُفِقُوْا مِمَّا رَزَقْنٰهُمْ سِرًّا وَعَلٰنِيَةً مِّنْ قَبْلِ اَنْ يَّاتِيَ يَوْمٌ لَاۡ يَنْفَعُ فِيْهِ

وَلَا خِلَالٌۭ﴾

31. İman gətirən qullarıma de ki, namaz qılsınlar, alış-verişin və dostluğun olmayacağı bir günün gəlməsindən əvvəl onlara verdiyimiz ruzidən Allah yolunda gizli və aşkar xərcləsinlər.

Uca Allah bu ayədə qullarına Ona itaət edib namaz qılmaqla, tək və şəriki olmayan Allaha ibadət etməklə, zəkat verməklə, yəni Allahın onlara ruzi olaraq verdiyi maldan qohumlara və yadlara Onun yolunda sərf etməklə Allahın haqqını yerinə yetirməyi və insanlara yaxşılıq etməyi əmr edir. Burada namaz qılmaq dedikdə namazları vaxtlı-vaxtında, ruku və səcdəsini düzgün şəkildə, xuşu ilə yerinə yetirmək nəzərdə tutulur. Uca Allah, həmçinin qullarına **"alış-verişin və dostluğun olmayacağı bir günün"**, yəni Qiyamət gününün **"gəlməsindən əvvəl"** canlarını əzabdan xilas etmək üçün onlara verdiyi ruzidən həm gizlində, həm də aşkarda Allah yolunda sərf etməyə tələsməyi əmr edir. O gün heç kəsdən canını qurtarmaq üçün fidyə qəbul olunmayacaq. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Bu gün nə sizdən, nə də kafirlərdən fidyə qəbul olunar"** ("əl-Hədid", 15).

İbn Cərir رحمته Uca Allahın **"...dostluğun olmayacağı bir günün..."** ayəsi barədə belə demişdir: "Uca Allah buyurur ki, o gün heç kəs arasında dostluq olmayacaq. Əzaba layiq olan kəs heç bir insanın dostluğu sayəsində bağışlanmayacaq. Həmin gün haqq-ədalət olacaq".¹ Qatədə رحمته demişdir: "Həqiqətən, Uca Allah bilir ki, dünyada insanlar arasında alış-veriş və dostluq münasibəti var. Qoy hər kəs kiminlə və nə üçün dostluq etdiyinə baxsın. Əgər Allah üçün edirsə, qoy dostluğuna davam etsin. Əgər

¹ ət-Tabəri, 20933.

Allahdan başqa bir məqsəd üçün edirsə, bilsin ki, bu dostluq (Qiyamət günü) kəsiləcək".¹ Mən deyirəm: "Ayədə nəzərdə tutulan məna budur ki, Uca Allah Qiyamət günü alış-verişin heç kəsə fayda verməyəcəyini, dünya dolusu qızıl tapıb fidyə versə belə, bu fidyənin ondan qəbul olunmayacağını, Allahın hüzuruna kafir olaraq gələrsə, heç kəsin dostluğu və şəfaətinin ona fayda verməyəcəyini xəbər verir. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **"Qorxun o gündən ki, o vaxt heç kəs heç kəsə fayda verə bilməyəcək, heç kəsdən bir fidyə qəbul olunmayacaq, heç kəsin şəfaəti fayda verməyəcək və onlara kömək göstərilməyəcək"** ("əl-Bəqərə", 123); **"Ey iman gətirənlər! Alış-verişin, dostluğun və şəfaətin olmayacağı gün gəlməmişdən öncə, sizə verdiyimiz ruzidən Allah yolunda xərcləyin! Kafirlər, əlbəttə ki, zalımdırlar"** ("əl-Bəqərə", 254).

﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْأَنْهَارَ ۝ وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبَيْنِ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ ۝ وَآتَاكُم مِّنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِن تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا إِنَّ الْإِنسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ ﴿٣١﴾﴾

32. O mərhəmətli Allah ki, göyləri və yeri yaratdı, göydən su endirib onunla sizin üçün növbənöv məhsullardan ruzi yetişdirdi, əmri ilə dənizdə üzmək üçün gəmiləri sizin ixtiyarınıza verdi və çayları sizə ram etdi;
33. Müəyyən edilmiş yolla daim hərəkət edən Günəşi və Ayı sizə tabe etdi; gecəni və gündüzü sizə ram etdi.
34. O sizə istədiyiniz hər şeydən vermişdir. Əgər Allahın nemətlərini sayacaq olsanız, onları sayıb qurtara bilməzsiniz. Həqiqətən, insan çox zalım, çox nankordur.

¹ İbn Əbu Hatim, 13134; ət-Tabəri, 20935.

Uca Allah bu ayələrdə yaratdıqlarına olan nemətlərini sadalayır. Uca Allah onlar üçün göyləri mühafizə olunan bir tavan, yer üzünü isə döşəmə etmişdir. Göydən su endirmiş və onunla yerdən rəngləri, görünüşləri, dadları, qoxuları və faydaları müxtəlif olan növbənöv meyvələr və bitkilər yetişdirmişdir. Dəniz dalğalarında üzən gəmiləri onların ixtiyarına vermişdir. Gəmilər dənizin dalğaları üzərində Allahın əmri ilə üzər. Dənizi də onlara ram etmişdir. Yolçuların bir qitədən digərinə keçmələri, oradakıları buraya, buradakıları isə oraya daşıya bilmələri üçün gəmilərə daşımaq xüsusiyyəti vermişdir. Yer üzünü bir yerdən başqa bir yerə qədər yaran çayları içmək, əkinləri suvarmaq və müxtəlif faydalar əldə etmək üçün qullarına ruzi olaraq ram etmişdir. **“Müəyyən edilmiş yolla daim hərəkət edən Günəşi və Ayı sizə tabe etdi”,** yəni gecə-gündüz dayanmadan öz orbitlərində hərəkət edən Günəşi və Ayı da sizə tabe etmişdir. **“Nə Günəş Aya çatır, nə də gecə gündüzü keçə bilər. Onların hər biri öz orbiti ilə üzüb gedər”** (“Ya Sin”, 40); **“O, gündüzü sürətlə təqib edən gecə ilə örtüb bürüyür. Günəşi, Ayı və ulduzları Öz əmrinə tabe edən də Odur. Əslində, yaratmaq da, əmr etmək də Ona məxsusdur. Aləmlərin Rəbbi Allah ən Əzəmətli, xeyiri və bərəkəti bol olandır”** (“əl-Əraf”, 54). Günəş və Ay bir-birlərini təqib edər, gecə və gündüz isə bir-birlərini azaldar. Bəzən biri digərindən götürüb uzanar, sonra digəri ondan götürər və o qısalar. **“Məgər Allahın gecəni gündüzə, gündüzü də gecəyə qatdığını, müəyyən olunmuş vaxtadək hərəkət edən Günəşi və Ayı qoyduğu qanunlarına ram etdiyini, üstəlik Allahın nə etdiklərinizdən xəbərdar olduğunu görmürsənmi?”** (“Loğman”, 29); **“O, göyləri və yeri haqq olaraq yaratmışdır. O, gecəni gündüzə bürüyür, gündüzü də gecəyə bürüyür. O, Günəşi və Ayı ram etdi. Onların hər biri müəyyən olunmuş vaxtadək hərəkət edər”** (“əz-Zumər”, 5).

Uca Allah buyurur: **“O sizə istədiyiniz hər şeydən vermişdir”,** yəni düşdüyünüz hər vəziyyətdə ehtiyac duyduqlarınızın hamısını sizin üçün hazırlamışdır.

Uca Allah buyurur: **“Əgər Allahın nemətlərini sayacaq olsanız, onları sayıb qurtara bilməzsiniz”.** Uca Allah burada verilən nemətlərin şükrünü yerinə yetirmək bir tərəfə qalsın, qulların bu nemətləri saymağa belə aciz olduqlarını xəbər verir. Talq ibn Həbib ؓ demişdir: “Allahın haqqı o qədər ağırdır ki, qullar onu heç vaxt ödəyə bilməzlər. Allahın nemətləri o qədər çoxdur ki, qullar onu saya bilməzlər. Odur ki səhərə tövbə edərək çıxın və tövbə edərək axşamlayın”.¹ əl-Buxarinin “Səhih” əsərində rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ dua edərək belə deyərdi: “Allahım,

¹ ət-Tabəri, 20946.

həmd Sənə məxsusdur! Özü də çoxlu, xoş, mübarək, sonsuz, ardı-arası kəsilməyən, onsuz keçinmək mümkün olmayan bir həmd!¹2 əş-Şafii رحمته demişdir: “Allaha həmd olsun! Onun verdiyi nemətlərin şükrünü ödəmək mümkün deyil. Çünki hər nemətə görə şükür etmək vacibdir. Bu nemətlərə görə şükür etmək isə yalnız Allahın başqa bir yeni neməti sayəsində mümkündür. Bu yeni nemətin özünə görə də şükür etmək vacibdir. Beləcə, insan daim şükür etsə də, Allahın haqqını ödəyə bilməz. Şair bu xüsusda belə demişdir:

Əgər əzələrimin hər birinin dili olsaydı,
Etdiyin yaxşılıqlara görə Sənə tərif desəydi,
Etdiyin yaxşılıqlarla və nemətlərlə müqayisədə
Sənə şükrüm yenə də az olardı”.³

﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ ۚ رَبِّ إِنَّهُمْ أَضَلُّونَ ۖ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ ۖ هُنَّ فِتْنَةٌ لِّمَن يَّعْنِي فَإِنَّهُم مِّنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ۝﴾

35. Bir zaman İbrahim demişdi: “Ey Rəbbim! Bu şəhəri əmin-amanlıq yurdu et. Məni və oğullarımı bütlərə tapınmaqdan uzaqlaşdır.

36. Ey Rəbbim! Həqiqətən də, onlar çox adamı azdırıblar. Kim mənə tabe olsa, o, məndəndir. Kim də mənə asi olsa, bilsin ki, Sən Bağışla-yansan, Rəhmlisən.

Uca Allah bu ayələrdə ərəb müşriklərinin əleyhlərinə dəlil olaraq Haram şəhər olan Məkkənin qurulduğu ilk gündən tək və şəriki olmayan Allaha ibadət üçün tikildiyini, buranın insanlara xoş məskən olmasına səbəb olan İbrahimin عليه السلام Allahdan başqasına ibadət edənlərdən uzaq olduğunu və Məkkənin əmin-amanlıq yurdu olması üçün dua edərək: **“Ey Rəbbim! Bu şəhəri əmin-amanlıq yurdu et”** – dediyini qeyd edir. Uca Allah onun bu duasına qəbul etdiyini bildirərək belə buyurur: **“Məgər onlar, ətraflarındakı insanlar yaxalandıqları halda, Məkkəni onlar üçün müqəddəs, təhlükəsiz bir yer etdiyimizi görmürlərmiz?”** (“əl-Ənkəbut”, 67). Başqa bir ayədə isə belə buyurur:

¹ Transkripsiyası: [Əlhəmdulilləhi həmdən kəsi:ran tayyibən mubə:rakən fi:hi ğayra mək-fiyyin və lə muvəddəin və lə mustəğnən anhu Rabbənə].

² əl-Buxari, 5037, 5458.

³ əş-Şafii “ər-Risalə” səh. 7-8.

“Həqiqətən, aləmlərə bərəkət və hidayət qaynağı kimi insanlar üçün ilk qurulan ev Bəkkədədir (Məkkədədir). Orada aydın nişanələr – İbrahimin məqamı vardır. Ora daxil olan kəs əmin-amanlıqda olar” (“Ali-İmran”, 96-97). Bu ayədə isə belə buyurur: **“Ey Rəbbim! Bu şəhəri əmin-amanlıq yurdu et”**. Buradan aydın olur ki, İbrahim əleyhissəlam bu duanı şəhəri tikdikdən sonra etmişdir, çünki duada “şəhər” sözünü müəyyənlikdə işlətmişdir. Odur ki duanın davamında: **“Qoca vaxtında mənə İsmaili və İshaqı bəxş edən Allaha həmd olsun!”** (“İbrahim”, 39) – demişdir. İsmailin İshaqdan əleyhissəlam on üç yaş böyük olduğu bəllidir. İbrahim İsmaili və onun anasını Məkkə şəhərinin olduğu yerə apardığı zaman o, hələ südəmər bir uşaq idi. İbrahim əleyhissəlam o vaxt belə də dua etmişdi: **“Ey Rəbbim! Buranı təhlükəsiz bir şəhər et”**¹ (“Əl-Bəqərə”, 126). Bu mövzunu “Əl-Bəqərə” surəsinin təfsirində ətraflı və geniş qeyd etmişik.

Sonra İbrahim əleyhissəlam demişdir: **“Məni və oğullarımı bütələrə tapınmaqdan uzaqlaşdır”**. Əgər İbrahim əleyhissəlam belə bir dua etmişsə, o halda, dua edən hər kəsə özü, ana-atası və zürriyyəti üçün belə dua etməsi labüddür.

Daha sonra İbrahim əleyhissəlam insanlardan bir çoxunun bütələr səbəbilə azgınlığa düşdüklerini, özünün isə bütələrə ibadət edənlərdən uzaq olduğunu qeyd etmiş və onların işinin Allaha aid olduğunu bildirmişdir. Allah istəsə onlara əzab verər, istəsə bağışlayar. Necə ki İsa əleyhissəlam belə dua etmişdi: **“Əgər onlara əzab versən, sözsüz ki, onlar Sənin qullarıdır. Əgər onları bağışlasan, şübhəsiz ki, Sən Qüdrətlişən, Müdriksən!”** (“Əl-Maidə”, 118). Bu, sadəcə, vəziyyəti Allahın istəyinə buraxmaq qəbilindəndir. Bunun baş verməsinin mümkün ola biləcəyi (kafirlərin bağışlana biləcəyi) anlamına gəlmir.

﴿رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ

أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ ﴿٣٧﴾

37. Ey Rəbbimiz! Mən nəslimdən bəzisini Sənin Beytülhəramının yaxınlığında, heç bir bitki olmayan bir vadidə sakin etdim. Ey Rəbbimiz! Onlar namaz qılsınlar deyə belə etdim. İnsanların bir qisminin qəlbini onlara meyilli et və onlara növbənöv məhsullardan ruzi ver ki, bəlkə şükür etsinlər.

Bu, İbrahimin əleyhissəlam etdiyi ikinci duadır. O, bu duanı Həcərlə oğlunun yanından ayrıldığı zaman etdiyi ilk duadan sonra etmişdir. Birinci dua

¹ Bu ayədə “şəhər” sözü qeyri-müəyyənlikdə işlənmişdir.

Kəbəni tikməzdən əvvəl olmuşdur. Bu isə Kəbəni tikdikdən sonra birinci duasını gücləndirmək üçün Allaha rəğbətdən dolayı etdiyi duadır. Odur ki bu duada: **“Sənin Beytülhəramının¹ yaxınlığında...”** demişdir.

Uca Allah buyurur: **“Ey Rəbbimiz! Onlar namaz qılsınlar deyə belə etdim”**. İbn Cərir رحمته demişdir: “Ayənin bu hissəsi Uca Allahın **“Sənin Beytülhəramının yaxınlığında...”** ifadəsi ilə əlaqəlidir. Yəni mən oranı ona görə Haram ərazi etdim ki, onun əhalisi bu Evin yanında namazlarını rahat qılsınlar”.

“İnsanların bir qisminin qəlbini onlara meyilli et”. İbn Abbas رحمته demişdir: “Əgər İbrahim “İnsanların qəlbini” demiş olsaydı, iranlı, rumlu, yəhudi, xaçpərəst və bütün insanlar onun başına toplanardı. Lakin o: **“İnsanların bir qisminin”** – deməklə bunu yalnız müsəlmanlara aid etmişdir”.²

Uca Allah buyurur: **“...və onlara növbənöv məhsullardan ruzi ver ki, bəlkə şükür etsinlər”**, yəni bu ruzi onların Sənə itaət etmələrinə yardım etsin. Çünki ora **“heç bir bitki olmayan”** quraq bir vadidir. Onlara meyvələr yetir ki, yesinlər. Uca Allah onun bu duasını qəbul etmişdir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Məgər Biz onları Özümüzdən bir ruzi olaraq hər cür meyvənin gətirildiyi, müqəddəs, təhlükəsiz bir yerdə yerləşdirmədikmi? Lakin onların çoxu bunu bilmir”** (“əl-Qəsəs”, 57). Bu, Uca Allahın lütfü, səxavəti, rəhməti və bərəkətindəndir ki, Haram şəhər olan Məkkədə meyvə verən bir ağac yoxdur. Uca Allah Öz sevimli dostu İbrahimin عليه السلام duasını qəbul edərək ətraf ölkələrdə yetişən meyvələri oraya gətirir.

¹ “Beytülhəram” sözünün hərfi mənası “qadağan olunmuş ev” deməkdir. Kəbənin belə adlanmasının səbəbi budur ki, digər yerlərdə icazəli olan bir çox əməllər onun ətrafında qadağan edilmişdir. Peyğəmbər ﷺ Məkkənin fəthi günü belə demişdir: “Həqiqətən, bu şəhəri (Məkkəni) Allah göyləri və yeri yaratdığı gün haram ərazi etmişdir. O, Allahın haram etməsi ilə Qiyamət gününə qədər haram ərazi olaraq qalacaqdır. Orada (Məkkədə) döyüşmək məndən qabaq heç kəsə halal olmayıb. Bilin ki, o, ancaq bir günün bir saatında təkcə mənim üçün halal buyurulmuşdur. Məndən sonra heç kəsə halal olmaz və Allahın onu haram etməsi ilə Qiyamət gününə qədər toxunulmaz olaraq qalacaqdır. (Elə buna görə də) Məkkənin tikəni kəsilməz, ov heyvanları ürküdülməz, orada itmiş əşya götürülməz, (Əşyanın sahibini) axtarıb tapmaq istəyən (kimsənin götürdüyü) isə istisnadır və bitkisi qoparılmaz”. İbn Abbas رحمته dedi: “Ətirli qamışdan başqa, ey Allahın Elçisi! Axı biz onu evlərimizdə və qəbirlərimizdə istifadə edirik”. Peyğəmbər ﷺ də: “Ətirli qamışdan başqa” – deyə buyurdu”. (Muslim, 445, 2412, 3368).

² ət-Tabəri, 20970.

﴿رَبَّنَا إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِي وَمَا نُعْلِيهِ وَمَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ﴾ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ ﴿٣٨﴾ رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ ﴿٣٩﴾ رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ ﴿٤١﴾

38. Ey Rəbbimiz! Sən bizim nəyi gizli saxladığımızı və nəyi aşkara çıxartdığımızı bilirsən. Nə yerdə, nə də göydə heç bir şey Allahdan gizli qalmaz.
39. Qoca vaxtımda mənə İsmaili və İshaqı bəxş edən Allaha həmd olsun! Həqiqətən, Rəbbim duaları qəbul edəndir.
40. Ey Rəbbim! Məni də, nəslimdən olanları da namaz qılan et! Ey Rəbbimiz! Duamı qəbul elə!
41. Ey Rəbbimiz! Haqq-hesab günü məni, valideynlərimi və möminləri bağışla!”

İbn Cərir رحمته demişdir: “Uca Allah bu ayələrdə sevimli dostu İbrahimin عليه السلام öz duasında belə dediyini xəbər verir: “**Ey Rəbbimiz! Sən bizim nəyi gizli saxladığımızı və nəyi aşkara çıxartdığımızı bilirsən**”, yəni etdiyim duada olan məqsədimi bilirsən. Bu ölkə əhalisi üçün etdiyim duada da nə istədiyimi ən yaxşı bilən Sənsən. Etdiyim duadakı məqsədim yalnız Sənin razılığını qazanmaq və Sənə iklasla ibadət etməkdir. Şübhəsiz Sən, aşkarda və gizlində olan hər şeyi bilirsən. Yerdə və göydə heç bir şey Sənə gizli qalmaz”.

Sonra İbrahim عليه السلام ixtiyar yaşında ona övlad bəxş etdiyi üçün Allaha həmd edərək belə deyir: “**Qoca vaxtımda mənə İsmaili və İshaqı bəxş edən Allaha həmd olsun! Həqiqətən, Rəbbim duaları qəbul edəndir**”, yəni Ona dua edənin duasını, şübhəsiz, qəbul edir. Dua edərək Ondən övlad istədim və O da bu duamı qəbul etdi. İbrahim عليه السلام duasına belə davam etmişdir: “**Ey Rəbbim! Məni də, nəslimdən olanları da namaz qılan et!**” Yəni ey Rəbbim! Məni və övladlarımı namazı doğru şəkildə qılanlardan et. “**Ey Rəbbimiz! Duamı qəbul elə!**” Yəni dualarımda istədiklərimi qəbul et. “**Ey Rəbbimiz! Haqq-hesab günü**”, yəni qullarını hesaba çəkib xeyir əməl sahiblərini xeyirlə mükafatlandırıb, şər əməl sahiblərini isə şərlə cəzalandırdığın gün “**məni, valideynlərimi və**” bütün “**möminləri bağışla!**” Bəzi qarılar İbrahimin عليه السلام bu duasındakı “**valideynlərimi**” sözünü təkdə “atamı” şəklində oxumuşlar. İbrahim عليه السلام bu duanı atasının Allaha düşmən olduğu ortaya çıxmazdan və atasından uzaqlaşmazdan əvvəl etmişdir.

﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَفْلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ ﴿٤٢﴾ مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ وَأَفْئَدَتُهُمْ هَوَاءٌ ﴿٤٣﴾﴾

42. Zalımların etdikləri əməllərdən Allahın xəbərsiz olduğunu sanma. Allah, sadəcə, onları cəzalandırmağı gözlərin bərələ qalacağı günə saxlayır.
43. O gün onlar başlarını yuxarı qaldıraraq carçıya doğru tələsəcəklər. Onlar özlərinə belə dönüb baxmayacaq və onların qəlbi də bomboş qalacaq.

Uca Allah buyurur: "Ey Muhəmməd! **"Zalımların etdikləri əməllərdən Allahın xəbərsiz olduğunu sanma"**, yəni Allah onlara möhlət verdiyi zaman onlardan xəbərsiz olduğunu, onları özbaşına buraxdığını və etdikləri əməllərə görə cəzalandırmayacağını sanma. Əksinə, O, bütün bunları onların əleyhinə yazır və sayır. **"Allah, sadəcə, onları cəzalandırmağı gözlərin bərələ qalacağı günə saxlayır"**, yəni Qiyamət gününün dəhşətindən gözləri bərələ qalacaq.

Sonra Uca Allah onların qəbirlərdən necə qalxacaqlarını və məhşərdə toplaşmaq üçün necə gələcəklərini bildirərək buyurur: **"O gün onlar başlarını yuxarı qaldıraraq carçıya doğru tələsəcəklər"**. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **"Kafirilər carçıya tərəf tələsərək "Bu nə çətin bir gündür!" deyəcəklər"** ("əl-Qəmə'r", 8); **"O gün insanlar heç bir yana meyil etmədən carçının arxasınca yeriyəcəklər. Mərhəmətli Allahın qarşısında səslər kəsiləcək və sən yalnız pıçıltı eşidəcəksən. O gün Mərhəmətli Allahın izin verdiyi və söz deməsinə razı olduğu şəxslərdən başqa heç kimin şəfaəti fayda verməyəcəkdir. Allah onların gələcəyini də, keçmişini də bilir. Onların elmi isə Onu ehtiva edə bilməz! O gün üzlər əbədi Yaşayan, yaradılanların Qəyyumu olan Allah qarşısında zəlil görkəm alacaq"** ("Ta Ha", 108-111); **"O gün onlar, məbudlarına ibadətə can atırmışlar kimi qəbirlərdən tələsik çıxacaqlar"** ("əl-Məaric", 43).

Uca Allah buyurur: **"Onlar özlərinə belə dönüb baxmayacaq"**, yəni onların gözləri bərələ qalıb davamlı baxacaqlar və başlarına gələcək əzabın qorxu və düşüncəsi o qədər çox olacaq ki, bir an belə gözlərini qırpa bilməyəcəklər. Bu hala düşməkdən Əzəmətli Allaha sığınırıq! Bu səbəbdən Uca Allah ayənin davamında: **"və onların qəlbi də bomboş qalacaq"** – deyərək buyurur. Yəni qorxudan qəlbləri bütün başqa duyğulardan xali olacaq. Bəzi alimlər demişlər: **"Yəni qəlbləri xarəbdır, heç nə dərk etməz"**.

Onlar barədə verdiyi xəbər dəhşətli olduğu üçün Uca Allah Öz Elçisinə ﷺ belə buyurur:

﴿وَأَنْذِرِ النَّاسَ يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا رَبَّنَا آخِزْنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ نُجِبِ دَعْوَتَكَ وَنَتَّبِعِ الرَّسُولَ ۖ أُولَٰئِكَ كُونُوا آفَئِمَّةً مِّن قَبْلِ مَا لَكُم مِّن زَوَالٍ ۖ وَسَكَنتُمْ فِي مَسْكَرٍ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ وَتَبَيَّنَ لَكُم كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ وَضَرَبْنَا لَكُمُ الْآمَثَالَ ۖ وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ ۖ﴾

44. İnsanları onlara əzab gələcəyi günlə qorxut. O gün zalımlar deyəcəklər: “Ey Rəbbimiz! Bizə yaxın bir vaxta qədər möhlət ver ki, sənin dəvətini qəbul edək və elçilərin arxasınca gedək”. Onlara deyiləcəkdir: “Məgər əvvəllər siz sonunuzun gəlməyəcəyi barədə and içməmişdiniz?!”
45. Üstəlik özlərinə zülm edənlərin yurdlarında sakin oldunuz. Onlara nələr etdiyimiz sizə aydın oldu və sizə misallar da çəkdik”.
46. Zalımlar öz hiylələrini qururdular. Halbuki onların hiyləsi Allaha bəlli idi. Onların hiyləsi ilə dağlar yerindən tərpənən deyil.

Uca Allah özlərinə zülm edənlərin əzabı gördükləri zaman belə deyəcəklərini xəbər verir: “Ey Rəbbimiz! Bizə yaxın bir vaxta qədər möhlət ver ki, sənin dəvətini qəbul edək və elçilərin arxasınca gedək”. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: “Nəhayət, onlardan birinə ölüm gəldiyi zaman deyər: “Ey Rəbbim! Məni geri qaytar. Bəlkə, tərk etdiyim yaxşı əməlləri indi edəm”. Xeyr! Onun bu dedikləri ancaq boş bir sözdür. Onların arxasında diriləcəkləri günə qədər bərzəx həyatı vardır” (“əl-Muminun”, 99-100); “Ey iman gətirənlər! Nə mallarınız, nə də övladlarınız sizi Allahın zikrindən yayındırmasın! Bunu edənlər ziyana uğrayanlardır. Sizlərdən birinə ölüm gəlib: “Ey Rəbbim! Mənə bir az möhlət ver ki, sədaqə verib əməlisalehlərdən olum!” – deməmişdən əvvəl sizə verdiyimiz ruzidən xərcləyin” (“əl-Munafiqun”, 9-10). Uca Allah başqa bir ayədə onların məhşərdə toplandıqları vaxt düşəcəkləri hal barədə xəbər verərək buyurur: “Kaş ki, günahkarları öz Rəbbi qarşısında başlarını aşağı dikərək: “Ey Rəbbimiz! Biz gördük və eşitdik. Bizi geri qaytar ki, yaxşı işlər görək. Həqiqətən də, biz qətiyyətlə inandıq!” – deyəndə görəydin!” (“əs-Səcdə”, 12). Başqa ayələrdə isə belə buyurur: “Onların atəşin qarşısında dayandırıldıqları zaman:

“Kaş ki, biz dünyaya qaytarılıb Rəbbimizin ayələrini yalan saymayaydıq və möminlərdən olaydıq” – dediklərini görəydin! Xeyr! Daha öncə gizlətdikləri günahlar onlara aşkar oldu. Əgər geri qaytarılsaydılar, yenə də özlərinə qadağan olunmuş şeylərə qayıdardılar. Şübhəsiz ki, onlar yalançıdır” (“əl-Ənam”, 27-28); **“Onlar orada fəryad qoparıb yalvaracaqlar: “Ey Rəbbimiz! Bizi buradan çıxart ki, əvvəllər etdiyimiz əməlləri deyil, yaxşı əməllər edək”. Onlara deyiləcək: “Məgər orada sizə düşünəcək kimsənin düşünə biləcəyi qədər uzun ömür vermədikmi?! Sizə qorxudub xəbərdar edən Peyğəmbər də gəlmişdi. Elə isə dadın əzabı! Zalımlara kömək edən olmaz”** (“Fətir”, 37).

Uca Allah onların bu sözlərinə belə cavab verir: **“Məgər əvvəllər siz sonunuzun gəlməyəcəyi barədə and içməmişdiniz?!”** Yəni məgər bu duruma düşməzdən əvvəl sizə zaval gəlməyəcəyinə, Axirətin və cəzanın olmayacağına and içməmişdiniz? İndi cəza olaraq dadın bu əzabı. Mucahid və başqaları Uca Allahın **“...sonunuzun gəlməyəcəyi barədə and içməmişdiniz?!”** ayəsi barədə belə demişlər: **“Yəni dünyadan Axirətə köçməyəcəyiniz barədə and içməmişdiniz?!”** Uca Allah başqa bir ayədə onlar barədə belə xəbər verir: **“Onlar Allaha möhkəm and içdilər ki, “Allah ölən bir kəsi diriltməyəcəkdir!” Xeyr! Allahın ölüləri diriltməsi Onun doğru vədinə görə olacaq, lakin insanların çoxu bunu bilmir”** (“ən-Nəhl”, 38).

Uca Allah buyurur: **“Üstəlik özlərinə zülm edənlərin yurdlarında sakit oldunuz. Onlara nələr etdiyimiz sizə aydın oldu və sizə misallar da çəkdik”,** yəni sizdən əvvəl elçiləri yalançı sayan ümmətlərə nələr etdiklərimiz sizə çatmış və siz bunları görmüşdünüz. Buna baxmayaraq, siz onlardan ibrət almadınız. Onların başlarına gətirdiklərimiz sizi etdiyiniz pis əməllərdən çəkindirmədi. **“Bu, böyük bir hikmətdir. Lakin arxa çevirənlərə təhdidlər nə fayda verə bilər?!”** (“əl-Qəmər”, 5).

Uca Allah buyurur: **“Zalımlar öz hiylələrini qururdular. Halbuki onların hiyləsi Allaha bəlli idi. Onların hiyləsi ilə dağlar yerindən tərpənən deyil”. İbn Abbas** رضي الله عنه Uca Allahın **“Onların hiyləsi ilə dağlar yerindən tərpənən deyil”** ayəsi barədə demişdir: **“Yəni onların hiylələri dağları yerindən tərpətməz”**.¹ Həsən əl-Bəsri رضي الله عنه də belə demişdir. İbn Cərir isə ayəni belə açıqlamışdır: **“Yəni onların Allaha küfr etmələri və Ona şəriq qoşmaları nə dağlara, nə də başqa bir şeyə zərər verər. Əksinə, bunun zərəri yenə özlərinə qayıdar”**. Mən deyirəm: **“Qeyd olunan ayə Uca Allahın bu ayəsinə bənzəyir: “Yer üzündə təkəbbürlə gəzmə. Çünki sən nə yeri yara bilər, nə də yüksələrək dağlara çata bilərsən”** (“əl-İsra”, 37).

¹ at-Tabəri, 21050.

Bu ayənin təfsiri barədə deyilən ikinci rəyi Əli ibn Əbu Talhə rahiməlləhu İbn Abbasdan rahiməlləhu rəvayət etmişdir. Bu rəyə görə Uca Allahın **“Onların hiyləsi ilə dağlar yerindən tərpənən deyil”** ayəsində onların etdikləri şirk əməllər nəzərdə tutulur. Necə ki başqa bir ayədə Uca Allah belə buyurur: **“Bundan az qaldı göylər parçalansın, yer yarılsın və dağlar yerindən qopub ucsun –Mərhəmətli Allaha övlad isnad etdiklərinə görə”** (“Məryəm”, 90-91). əd-Dahhək və Qatədə rahiməlləhu də belə demişlər.

﴿فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ ﴿٤٧﴾ يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ﴿٤٨﴾﴾

47. Allahın Öz elçilərinə verdiyi vədə xilaf çıxacağını sanma. Həqiqətən, Allah Qüdrətlidir, intiqam almağa qadirdir.
48. O gün yer başqa bir yerlə, göylər də başqa göylərlə əvəz olunacaq və insanlar Tək olan, hər şeyə Qalib gələn Allahın hüzurunda duracaqlar.

Uca Allah bu ayələrdə Öz vədini təsdiqləyərək və onu mütləq yerinə yetirəcəyini bildirərək belə buyurur: **“Allahın Öz elçilərinə verdiyi vədə xilaf çıxacağını sanma”**, yəni Allahın Öz elçilərinə həm dünya həyatında, həm də şahidlərin şəhadət vermək üçün ayağa qalxacağı gün yardım edəcəyi barədə vədinə xilaf çıxacağını sanma. Sonra Uca Allah izzət sahibi olduğunu, istədiyi heç bir şeyin Ona çətin olmadığını, heç bir şeyin Ona qalib gələ bilməyəcəyini, Onu inkar edənlərdən intiqam alacağını xəbər verir. **“O gün vay halına haqqı yalan sayanların!”** (“ət-Tur”, 11). Bu səbəbdən ayədə belə buyurur: **“O gün yer başqa bir yerlə, göylər də başqa göylərlə əvəz olunacaq”**, yəni Onun bu vədi yer üzünün başqa bir yerlə əvəz olunacağı gün yerinə yetəcəkdir. Əslində, bizim bildiyimiz yer üzü olacaq, lakin bildiyimiz şəkildə deyil, başqa bir şəkildə olacaq. əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Səhl ibn Səddən rahiməlləhu rəvayət edilir ki, Peyğəmbər rahiməlləhu belə buyurmuşdur: “Qiyamət günü insanlar təmiz (undan bişirilmiş) kökəyə bənzər ağlı-qırmızılı bir yerə toplanılacaqlar. Orada heç kim üçün bir nişanə olmayacaq”.¹ İmam Əhməd rahiməlləhu Aişənin rahiməlləhu belə dediyini rəvayət etmişdir: “Allah Elçisindən rahiməlləhu **“O gün yer başqa bir yerlə, göylər də başqa göylərlə əvəz olunacaq və insanlar Tək olan, hər şeyə Qalib gələn Allahın hüzurunda duracaqlar”** ayəsi barədə ilk soruşan mən olmuşam. Mən soruşdum: “Ey Allahın Elçisi! O gün insanlar harada

¹ əl-Buxari, 6040, 6521; Muslim, 4998, 7233.

olacaqlar?” Peyğəmbər ﷺ: “Sirat körpüsünün üzərində olacaqlar”, – deyə buyurdu”. Hədisi Muslim, ət-Tirmizi və İbn Məcə ﷺ rəvayət etmişlər. ət-Tirmizi ﷺ hədisin “həsən-səhih” olduğunu demişdir.¹

İmam Muslim ﷺ rəvayət edir ki, Allah Elçisinin ﷺ köləlikdən azad etdiyi Sovban ﷺ demişdir: “Bir dəfə mən Allah Elçisinin ﷺ yanında dayanmışdım. Bu vaxt yəhudilərin baş keşişlərindən biri gəlib dedi: “Sənə salam olsun, ey Muhəmməd!” Onda mən onu itələdim və o, az qaldı ki, yıxılsın. Yəhudi: “Niyə məni itələyirsən?” – dedi. Mən dedim: “Sən niyə “ey Allahın Elçisi” demirsən?” Yəhudi dedi: “Biz onu ancaq ailəsinin ona qoyduğu adla çağırırıq”. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Şübhəsiz ki, mənim adım, ailəmin mənə verdiyi Muhəmməddir”. Yəhudi dedi: “Sənə bir neçə sual vermək üçün gəlmişəm”. Peyğəmbər ﷺ ona belə cavab verdi: “Məgər mənim dediklərimin sənə bir faydası olacaqmı?” Yəhudi dedi: “Bu qulaqlarımla səni dinləyəcəyəm!” Peyğəmbər ﷺ əlindəki ağacı yerə vura-vura: “Soruş!” – deyə buyurdu. Yəhudi dedi: “Yer başqa bir yerlə, göylər də başqa göylərlə əvəz olunacağı gün insanlar harada olacaqlar?” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Onlar (Sirat) körpüsünün qarşısında, zülmət içində olacaqlar”. Yəhudi soruşdu: “İnsanlardan onu ilk əvvəl kimlər keçəcək?” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Kasıb mühacirlər!” Yəhudi soruşdu: “Cənnətə daxil olduqda onların ilk töhfəsi nə olacaq?” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Balının qaraciyərinin (ən dadlı) yeri”. Yəhudi soruşdu: “Bəs bunun ardınca onların yeməyi nə olacaq?” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Onlar üçün Cənnətin ətrafında otlayan Cənnət öküzü kəsiləcəkdir”. Yəhudi soruşdu: “Bunun üstündən nə içəcəklər?” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Onlar Cənnətdəki Səlsəbil² adlanan bir bulaqdan içəcəklər”. Yəhudi: “Doğru söylədin!” – deyərək onun dediklərini təsdiqlədi, sonra da sözünə davam edib dedi: “Səndən yer əhlindən heç kəsin bilmədiyi, yalnız peyğəmbərin, yaxud bir-iki kişinin bildiyi bir şey haqda soruşmağa gəlmişəm”. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Görəsən, mənim dediklərimin sənə bir faydası olacaqmı?” Yəhudi dedi: “Bu qulaqlarımla səni dinləyəcəyəm! Səndən uşağın yaranışı barəsində soruşmağa gəlmişəm”. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Kişinin məni ağ rəngdə, qadıninki isə sarı rəngdə olur. Bunlar birləşdiyi zaman kişinin məni qadının mənisini üstələsə, Allahın izini ilə dünyaya oğlan uşağı gətirərlər. Və əgər qadının məni kişininkini üstələsə, Allahın izini ilə dünyaya qız uşağı gətirərlər”. Yəhudi: “Doğru söylədin. Sən,

¹ Əhməd, 24115, 25067, 25537; əl-Hakim, 3344. Şueyb əl-Arnəvut Muslimin şərtlərinə görə isnadının səhih olduğunu bildirmişdir.

² Uca Allah buyurur: “Orada onlara zəncəfil qatılmış şərab badəsi içiriləcək. Bu elə bir bulaqdandır ki, o, Cənnətdə Səlsəbil adlanır” (“əl-İnsan”, 17-18).

həqiqətən də, peyğəmbərsən” – dedi və çıxıb getdi. O getdikdən sonra Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Allahdan mənə vəhylə elm gələnə qədər bu adamın məndən soruşduğu suallar barədə heç bir məlumatım yox idi”.¹

Əbu Hureyradan رəvayət edilən məşhur “Sur” hədisində Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “O gün (Qiyamət günü) yer başqa bir yerlə, göylər isə başqa göylərlə əvəz olunacaq. Uca Allah yer üzünü Ukaz² bazarında satılan dərinin çəkilib uzadıldığı kimi uzadacaq. Sən orada heç bir əyrilik və ya yüksəklik görməyəcəksən. Sonra Uca Allah bütün məxluqatı sürüb oraya gətirər. Bir göz qırpımında onlar dəyişdirilən həmin yerdə olacaqlar”.³

Uca Allah buyurur: “...**insanlar Tək olan, hər şeyə Qalib gələn Allahın hüzurunda duracaqlar**”, yəni bütün insanlar qəbirlərindən çıxıb hər şeyi hökmü altına alan, qarşısında boyunların əyildiyi və qəlblərin müti olduğu Allahın hüzurunda duracaqlar.

﴿وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُّقْرَنِينَ فِي الْأَصْفَادِ ۝ سَرَابِلُهُمْ مِّنْ فَطْرَانٍ وَتَعْشَىٰ وُجُوهُهُمُ النَّارُ ۝ لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ ۖ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ۝﴾

49. O gün günahkarları qandallarla bir-birinə bağlanmış görəcəksən.

50. Onların paltarları qatrandan olacaq, üzlərini də alov bürüyəcək.

51. Allah hər kəsə qazandığının əvəzini vermək üçün belə edəcək. Həqiqətən, Allah tez haqq-hesab çəkəndir.

Uca Allah buyurur: “Ey Muhəmməd, “**O gün yer başqa bir yerlə, göylər də başqa göylərlə əvəz olunacaq**” və insanlar qəbirlərdən çıxıb onları etdikləri əməllərə görə haqq-hesab edəcək Allahın hüzurunda toplanacaqlar. O gün yer üzündə küfr edən və fitnə-fəsad törədən günahkarları “**zəncirlə bir-birinə bağlanmış görəcəksən**”. Uca Allah hər növ günahkarı bir yerə toplayacaq. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: “**Mələklərə belə əmr olunacaq: “Toplayın bir yerə zalımları, onların yoldaşlarını və ibadət etdiklərini”**” (“əs-Saffat” 22); “**Hər kəs öz tayına qovuşdurulacağı zaman...**” (“ət-Təkvir”, 7); “**Onlar əlləri boynunda bağlı halda Cəhənnəmin dar bir yerinə atıldıqları zaman ölüm diləyəcəklər**” (“əl-Furqan”, 13); “**Həmçinin şeytanlardan olan müxtəlif nəqşlər vuran**

¹ Muslim, 473, 742.

² Ukaz – Taifin şimal-şərqində yerləşən yer adıdır. Ukaz bazarı ərəblərin cahiliyyə dövründə toplaşib alış-veriş etdikləri, şairlərin şeirlərini dinlədikləri bir yerdir.

³ Hədisin təxrici “əl-Ənam” surəsinin 73-cü ayəsinin təfsirində keçmişdir.

bənnaları, dalgıcları və başqalarını da zəncirlənmiş halda ona tabe etdik” (“Sad”, 37-38). Ayədə keçən الْأَصْفَاد [əl-əsfəd] sözü “qandal”, “buxov”, “zəncir” deməkdir. İbn Abbas, Səid ibn Cubeyr, əl-Əməş və Abdur-Rahməni ibn Zeyd rahiməllah bu sözü bu şəkildə təfsir etmişlər. Ərəb dilində məşhur olan da budur.

Uca Allah buyurur: **“Onların paltarları qatrardan olacaq”**, yəni əyinlərinə geyəcəkləri paltarları qatrardan olacaq. Qatran¹ – dəvələrin suvandığı maddədir. Bu maddə çox tez alovlanır. İbn Abbas rahiməllah demişdir: “Qatran ərیمیş misdir”. O, ayəni bəzən سَرَابِلِيْهِمْ مِنْ قَطْرِ آتٍ [səra:blī:him min qatirīn ə:nin] “Paltarları son dərəcə qızmış misdən olacaq” şəklində oxumuşdur. Mucəhid, İkrimə, Səid ibn Cubeyr, Həsən və Qatədədən rahiməllah də belə rəvayət edilmişdir.

Uca Allahın **“üzlərini də alov bürüyəcək”** ayəsi, **“Od onların üzünü yandıracaq və onlar orada qıc olmuş vəziyyətdə qalacaqlar”** (“əl-Muminun”, 104) ayəsinə bənzəyir. İmam Əhməd rahiməllah Əbu Malik əl-Əşaridən rahiməllah Peyğəmbərin rahiməllah belə buyurduğunu rəvayət etmişdir: “Ümmətimdə cahiliyyə adətlərindən qalma dörd şey vardır ki, onları tərək etməzlər: “Nəsil-nəcabəti ilə öyünmək, nəsəblərə tənə etmək, ulduzlardan yağış diləmək və ölü üstündə mərsiyə deyib ağlamaq”. Sonra isə belə buyurdu: “Ölü üstündə mərsiyə deyib ağlayan kəs etdiyi əmələ görə tövbə etməzsə, Qiyamət günü ona qatrardan şalvar və ağırverici bir zireh geyindirəcəklər”. Hədisi Muslim rahiməllah də rəvayət etmişdir.²

Uca Allah buyurur: **“Allah hər kəsə qazandığının əvəzini vermək üçün belə edəcək”**, yəni Qiyamət günü. Necə ki, başqa ayədə belə buyurur: **“Bu, Allahın pislik edənlərə əməllərinin cəzasını verməsi, yaxşılıq edənləri isə ən gözəli ilə (Cənnətlə) mükafatlandırması üçündür”** (“ən-Nəcm”, 31). Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, Allah tez haqq-hesab çəkəndir”**. Ola bilsin ki, bu ayə Uca Allahın **“İnsanların hesaba çəkiləcəkləri gün yaxınlaşdı. Amma onlar hələ də qəflət içində imandan üz çevirirlər”** (“əl-Ənbiya”, 1) ayəsinin mənasındadır. Ola bilsin ki, burada qul haqq-hesaba çəkildiyi zaman Uca Allahın bunu tez bitirməsi nəzərdə tutulur, çünki O, hər şeyi ən yaxşı biləndir. Heç bir sirr Ona gizli deyil. Bütün insanları haqq-hesaba çəkmək Onun qüdrətinin qarşısında bir insanı haqq-hesaba çəkmək kimidir. Uca Allah bu xüsusda buyurur: **“Sizi yaratmaq və diriltmək ancaq bir adamı yaratmaq və**

¹ Qatran – bəzi ağaclardan və ya daş kömürdən hasil edilən qara rəngli, kəskin qoxulu bir maddədir.

² Əhməd, 9873; Muslim, 1550, 2203.

diriltmək kimidir” (“Loğman”, 28). Mucahidin təfsirinin mənası da budur. O demişdir: **“Həqiqətən, Allah tez haqq-hesab çəkəndir”**, yəni tez hesablayıb sayandır. Ola bilsin ki, ayədə hər iki məna nəzərdə tutulur. Ən doğrusunu Allah bilir.

﴿هَذَا بَلَّغٌ لِّلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوا بِهِۦ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَٰهٌ وَحِدٌ وَلِيَذَّكَّرُوا ٱلْأَلْبَٰبَ﴾

52. Bu Quran insanlar üçün bir bildirişdir. Qoy onunla həm qorxsunlar, həm Allahın Tək İlah olduğunu bilsinlər, həm də ağıl sahibləri düşünüb ibrət alsınlar.

Uca Allah bu ayədə bildirir ki, Quran insanlar üçün bildirişdir. Necə ki başqa ayədə belə buyurur: **“Bu Quran mənə, onunla sizi və onun yetişəcəyi hər kəsi xəbərdar etməyim üçün vəhy olundu”** (“əl-Ənam”, 19). Quran insanlar və cinlər olmaqla, bütün varlıqlara bir bildirişdən ibarətdir. Necə ki bu surənin əvvəlində Uca Allah: **“Əlif. Ləm. Ra. Bu, insanları öz Rəbbinin izni ilə qaranlıqdan nura – Qüdrətli, Tərifəlayiq Allahın yoluna çıxartmaq üçün sənə nazil etdiyimiz bir Kitabdır”** (“İbrahim”, 1) – deyə buyurur. **“Qoy onunla həm qorxsunlar”**, yəni həm ondan nəsihət alsınlar, **“həm Allahın Tək İlah olduğunu bilsinlər”**, yəni orada olan Allahdan başqa ibadətə layiq məbudun olmadığına dair dəlilləri görüb yalnız bir İlahın olduğunu bilsinlər, **“həm də ağıl sahibləri düşünüb ibrət alsınlar”**.

الْكَلَامُ عَلَى تَفْسِيرِهَا

“əl-Hicr”

surəsinin təfsiri

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə
Müvəffəqiyyət yalnız Allahdandır

تَفْسِيرُ سُورَةِ الْحَجَرِ
وَهِيَ مَكِّيَّةٌ

əl-Hicr surəsinin təfsiri
Məkkə surəsidir

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə!

﴿الرَّ تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ ۝ رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوِ كَانُوا مُسْلِمِينَ ۝ ذَرَهُمْ يَاجُكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ۝﴾

1. Əlif. Ləm. Ra. Bunlar Kitabın və açıq-aydın Quranın ayələridir.
2. Kafirlər mütləq müsəlman olmalarını arzulayacaqlar.
3. Qoy onlar bir müddət yeyib-içsinlər, əylənsinlər və xam xəyallar onların başlarını qatsın. Tezliklə biləcəklər.

Surələrin əvvəlində keçən heca hərfləri barədə ətraflı məlumat daha əvvəl keçmişdir.

Uca Allah buyurur: **“Kafirlər mütləq müsəlman olmalarını arzulayacaqlar”**. Bu ayədə Uca Allah kafirlərin düşükləri küfrdən dolayı mütləq peşman olacaqlarını və dünyada ikən müsəlmanlarla birlikdə olmağı arzu edəcəklərini xəbər verir. Bəzi alimlər demişlər: “Burada hər kafirin ölüm anında heyifsilənərək “Kaş ki mömin olaydım” – deməsi nəzərdə tutulur”. Başqa bir rəyə görə isə burada Qiyamət günü olacaq

hadisələrdən xəbər verilir. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Onların atəşin qarşısında dayandırıldıqları zaman: “Kaş ki biz dünyaya qaytarılıb Rəbbimizin ayələrini yalan saymayaydıq və möminlərdən olaydıq” – dediklərini görəydin!”** (“əl-Ənam”, 27). İbn Cərir rahiməlləh demişdir: “Rəvayət olunur ki, İbn Abbas və Ənəs ibn Malik rahiməlləh Uca Allahın **“Kafirlər mütləq müsəlman olmalarını arzulayacaqlar”** ayəsini belə şərh edərdilər: “Uca Allah müsəlmanlardan böyük günah sahiblərini müşriklərlə birlikdə Cəhənnəmə atacağı gün müşriklər onlara: “Dünyada ikən etdiyiniz ibadətlər sizə heç bir fayda vermədi”, – deyəcəklər. Uca Allah kafirlərə qəzəblənib Öz rəhməti ilə günahkar müsəlmanları Cəhənnəmdən çıxaracaq. Uca Allahın **“Kafirlər mütləq müsəlman olmalarını arzulayacaqlar”** ayəsində də bu nəzərdə tutulur”.¹

Əbu Musa rahiməlləh rəvayət edir ki, Peyğəmbər rahiməlləh belə buyurdu: “Cəhənnəm əhli bir yerə toplandıqda yanlarında Qiblə əhlindən (müsəlmanlardan) Allahın istədiyi kəslər də olacaq. Kafirlər müsəlmanlardan: “Məgər siz müsəlman deyildinizmi?” – deyə soruşacaqlar. Onlar: “Bəli, müsəlman idik”, – deyəcəklər. Kafirlər: “Müsəlman olmağınız sizə heç bir fayda vermədi və siz də bizimlə birlikdə Cəhənnəmə düşdünüz”, – deyəcəklər. Müsəlmanlar: “Bizim (böyük) günahlarımız vardı. Bu günahlara görə əzaba düşər olduq”, – deyəcəklər. Uca Allah onların dediklərini eşidəcək və Qiblə əhlindən Cəhənnəmə düşənlərin çıxarılmasını əmr edəcək. Yerdə qalan kafirlər bunu gördükdə: “Kaş ki biz də müsəlman olardıq və onlar kimi biz də çıxardıq”, – deyəcəklər. Sonra Peyğəmbər rahiməlləh “Məlun şeytanın şərindən Allaha sığınaram” deyib **“Əlif. Ləm. Ra. Bunlar Kitabın və açıq-aydın Quranın ayələridir. Kafirlər mütləq müsəlman olmalarını arzulayacaqlar”** ayələrini oxudu”.²

Uca Allahın **“Qoy onlar bir müddət yeyib-içsinlər, əylənsinlər”** ayəsi kafirlər üçün şiddətli və ağır bir təhdiddir. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“De: “Hələlik əylənin! Şübhəsiz ki, dönüşünüz Odadır”** (“İbrahim”, 30); **“Kafirlərə deyiləcək: “Yeyin və bir az əylənin! Həqiqətən, siz günahkarsınız!”** (“əl-Mursəlat”, 46). Uca Allah burada belə buyurur: **“...və xəm xəyallar onların başlarını qatsın”**, yəni tövbədən və Allaha dönməkdən yayındırsın. **“Tezliklə biləcəklər”**, yəni aqibətlərinin necə olacağını tezliklə biləcəklər.

¹ Ət-Tabəri, 17/62, 21127.

² Əl-Hakim (2/242). Əl-Hakim demişdir: “Hədisin isnadı səhihdir, lakin əl-Buxari və Muslim rəvayət etməmişlər”. Əz-Zəhəbi onunla razılaşmışdır. Hədis səhihdir. Bax: Zilalul-Cənnə, 843.

﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْنَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ ﴿٤﴾ مَا نَسِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَمَا يَسْتَخِرُونَ ﴿٥﴾﴾

4. Məhv etdiyimiz hər bir diyarın məlum bir yazısı var idi (həlak olacaqları vaxt əvvəlcədən müəyyən edilmişdi).

5. Heç bir ümmət öz əcəlini nə qabaqlaya bilər, nə də yubada bilər.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, O heç bir ölkəni əleyhlərinə olan dəlilləri bildirmədən və əcəlləri çatmadan həlak edən deyil. Həlak olma vaxtı yetişən hər bir ümmətin vəd olunan vaxtı nə gecikdirilər, nə də tezləşdirilər. Bu, Məkkə əhalisi üçün bir xəbərdarlıq və onları həlaka aparan şirki, inadı və inkarı tərək etməyə bir dəvətdir.

﴿وَقَالُوا يَا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ ﴿٦﴾ لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَكَةِ إِن كُنتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ﴿٧﴾﴾

﴿مَا نُنَزِّلُ الْمَلَكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَا كَانُوا إِذَا مُنْظَرِينَ ﴿٨﴾ إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ﴿٩﴾﴾

6. Kafirlər dedilər: "Ey özünə Zikr nazil edilən kəs! Doğrudan da, sən dəlisən.

7. Əgər doğru danışarlarsansa, məgər bizə dediyinə şahidlik edə bilən mələkləri gətirməli deyildinmi?!"

8. Biz mələkləri ancaq haqqı bərqərar etmək üçün endiririk. O zaman kafirlərə möhlət verilməz.

9. Şübhəsiz ki, Zikri Biz nazil etdik, əlbəttə, Biz də onu qoruyacağıq.

Uca Allah kafirlərin küfr edərək və inadkarlıq göstərərək: "Ey özünə Zikr nazil edilən kəs! Doğrudan da, sən dəlisən" – dedikərini xəbər verir. Yəni ey özünə Zikr nazil etdiyini iddia edən kəs sən bizi atalarımızın yolunu tərək edib sənə tabe olmağa çağırtdığın üçün dəlisən. "Əgər doğru danışarlarsansa, məgər bizə dediyinə şahidlik edə bilən mələkləri gətirməli deyildinmi?!" Yəni gətirdiyin dinin doğruluğuna şahidlik edən mələkləri gətirməli deyildinmi?! Necə ki Firon belə demişdir: "Məgər o (Musa) qızıl bilərziklər taxmalı, yaxud onunla birlikdə bir-birinin ardınca mələklər gəlməli deyildimi?" ("əz-Zuxruf", 53). Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: "Bizimlə qarşılaşacaqlarını güman etməyənlər dedilər: "Məgər bizə mələklər göndərməli deyildimi?! Yaxud Rəbbimizi görməli deyildikmi?!" Onlar özləri haqqında yüksək fikirdə oldular və böyük üsyankarlıq etdilər. Məhz mələkləri görəcəkləri gün günahkarlara heç bir müjdə olmayacaq. Mələklər

deyəcəklər: “Cənnətə girməyiniz qadağandır, qadağan!” (“əl-Furqan”, 21-22). Burada isə belə buyurur: **“Biz mələkləri ancaq haqqı bərqərar etmək üçün endiririk. O zaman kafirlərə möhlət verilməz”**. Mucəhid rahiməlləh Uca Allahın **“Biz mələkləri ancaq haqqı bərqərar etmək üçün endiririk”** ayəsini belə açıqlamışdır: **“Biz mələkləri yalnız dini çatdırmaq və (iman gətirməyənlərə) əzab vermək üçün göndəririk”**.¹

Sonra Uca Allah Zikri, yəni Quranı Özü nazil etdiyini və Özü də onu dəyişdirilməkdən qoruyacağını bildirərək belə buyurur: **“Şübhəsiz ki, Zikri Biz nazil etdik, əlbəttə, Biz də onu qoruyacağıq”**.

﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي شَيْعِ الْأَوَّلِينَ ﴿١٠﴾ وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ ﴿١١﴾ كَذَلِكَ نَسْلُكُكُمْ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ ﴿١٢﴾ لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ ۖ وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ ﴿١٣﴾﴾

10. Biz səndən öncə də əvvəlki millətlərə elçilər göndərmişdik.
11. Onlara elə bir elçi gəlməzdi ki, ona istehza etməsinlər.
12. Beləcə, Biz onu (peyğəmbərləri yalan saymağı və onlara istehza etməyi) günahkarların qəlbinə salırıq.
13. Onlar hələ də Qurana inanmırlar. Halbuki əvvəlkilərin başına gələnlər onlara bəllidir.

Uca Allah bu ayələrdə Qureyş kafirlərinin yalançı saydıqları Peyğəmbərinə rahiməlləh təsəlli verərək bildirir ki, O əvvəlki ümmətlərə də peyğəmbərlər göndərmişdir. Hansı ümmətə peyğəmbər gəlmişsə, qövmü həmin peyğəmbəri yalançı sayıb ona istehza etmişlər. Uca Allah da təkəbbürlük edib inadkarlıqla doğru yola tabe olmaqdan imtina edən günahkarların qəlblərinə Onun ayələrini yalan saymağı salmışdır. Ənəs və əl-Həsən əl-Bəsri rahiməlləh demişlər: **“Beləcə, Biz onu”**, yəni şirki **“günahkarların qəlbinə salırıq”**.

Uca Allah buyurur: **“Halbuki əvvəlkilərin başına gələnlər onlara bəllidir”**, yəni Uca Allahın elçilərini yalançı sayanları necə həlak etdiyi, məhv etdiyi, peyğəmbərləri və onlara tabe olanları isə dünya və Axirətdə necə xilas etdiyi bəllidir.

¹ İbn Əbu Hatim, 13187; ət-Tabəri, 17/68, 21145.

﴿وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِم بَابًا مِّنَ السَّمَاءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ ﴿١٤﴾ لَقَالُوا إِنَّمَا سُكَّرَتْ أَبْصَارُنَا بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَّسْحُورُونَ ﴿١٥﴾﴾

14. Əgər onlara göydən bir qapı açsaydıq və onlar dayanmadan oraya qalxsaydılar,
15. yenə də inanmayıb: “Gözlərimizə pərdə çəkilib, daha doğrusu biz sehrlənmişik” – deyərdilər.

Uca Allah bu ayələrdə onların küfrlərinin və haqqa qarşı olan inadlarının nə qədər güclü olduğunu bildirir. Belə ki, əgər onlar üçün göydən bir qapı açılsa və buradan yuxarı çıxmağa, yüksəlməyə başlasalar belə, yenə də bunu təsdiqləməzlər, əksinə, “**Gözlərimizə pərdə çəkilib**” deyərlər. Mucəhid رحمه الله bu ayənin təfsirində demişdir: “Yəni gözlərimiz örtülmüşdür”. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Yəni görmə qabiliyyətimiz əlimizdən alınıb”.¹ əl-Kəlbi رحمه الله isə demişdir: “Yəni gözlərimiz kor olmuşdur”.

﴿وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّظِيرِينَ ﴿١٦﴾ وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَّجِيمٍ ﴿١٧﴾ إِلَّا مَن أَسْرَقَ السَّمْعَ فَاتَّبَعَهُ شَهَابٌ مُّبِينٌ ﴿١٨﴾ وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ ﴿١٩﴾ وَجَعَلْنَا لَكُمُ فِيهَا مَعَاشٍ وَمِن لَّسْتُمْ لَهَا بِرَازِقِينَ ﴿٢٠﴾﴾

16. Biz səmada bürclər yaratdıq və onu baxanlar üçün bəzədik.
17. Onları qovulmuş hər bir şeytandan qoruduq.
18. Ancaq şeytanlardan kim göy əhlinin danışığılarına xəlvətcə qulaq assa, onu yandırır və yaxan alov təqib edir.
19. Biz yeri döşədik, orada möhkəm dağlar yerləşdirdik və orada hər şeydən lazım olduğu qədər yetişdirdik.
20. Orada həm sizin üçün, həm də sizin ruzi vermədikləriniz üçün dolanışiq vasitələri yaratdıq.

Uca Allah bu ayələrdə düşünənlər və ibrət gözü ilə baxanlar üçün yüksək səmanı və onu bəzəyən parlaq ulduzlar yaratdığını qeyd edir. Düşünən və ibrət alan kəs bu yaradılışda qəribəliklər, baxanları heyratə gətirəcək aydın dəlillər görər. Mucəhid və Qatədə ayədə qeyd edilən

¹ ət-Tabəri, 17/75, 21174.

bürclərin ulduzlar olduğunu demişlər. Mən deyirəm: Bu ayə Uca Allahın **“Səmada bürclər qoyan və orada Günəş və nurlu bir Ay yaradan Allah ən Özəmətli, xeyiri və bərəkəti bol olandır”** (“əl-Furqan”, 61) ayəsinə bənzəyir. Bəzi təfsirçilərə görə bürclər Günəş və Ayın orbitidir.

İnadkar şeytanlar “Ali Toplum”da mələklərin söhbətini eşitməsinlər deyə Uca Allah səmanı yandırır-yaxan alovlarla qorumuşdur. Şeytanlardan hər hansı biri inadkarlıq edib mələklərin danışmalarına xəlvətcə qulaq asmaq istədikdə **“yandırır yaxan alov”** həmin şeytanı **“təqib edir”** və onu məhv edir. Lakin bəzən mələklərin söhbətinə xəlvətcə qulaq asan şeytan eşitdiyi sözü yandırıcı alov ona çatmazdan əvvəl özündən aşağıdakı şeytana çatdırır, aşağıdakı şeytan isə onu götürüb öz dostuna (sehrbaza və ya kahinə) aparar. “Səhih” əsərində rəvayət edilən bir hədisdə bu açıq ifadə edilmişdir. əl-Buxari رحمته Əbu Hureyradan رضي الله عنه Peyğəmbərin ﷺ belə buyurduğunu rəvayət etmişdir: “Allah göydə bir iş barəsində qərar verdiyi zaman mələklər Onun əmrinə müntəzir olduqlarını bildirərək qanadlarını çırpırlar və bu vaxt elə bir səs çıxar ki, sanki bir topa zənciri hamar qayaya çırpırlar”. (Ravilərdən biri olan Əli demişdir: “Bəzi ravilər demişlər: “Uca Allahın verdiyi qərar onlara yetir”.) Nəhayət, mələklərin qəlbindən qorxu keçib getdikdə onlar: “Rəbbiniz nə buyurdu?” – deyə soruşurlar”. Onlara belə cavab verilir: “Haqqı buyurdu! O, Ucadır, Böyükdür!” Oğrun-oğrun qulaq asan şeytanlar bu sözləri eşidirlər. Bundan ötrü onlar bir-birinin üstünə çıxırlar. (Hədisi rəvayət edən Süfyan bunu əli ilə vəsf edərək sağ əlinin barmaqlarını açdı və onları yuxarıya tərəf üst-üstə tutdu). Bəzən elə olur ki, mələklərin söhbətinə qulaq asan şeytanı düşən ulduz təqib edir və o, eşitdiyini aşağıda duran yoldaşına çatdırmamışdan əvvəl həmin ulduz onu yandırır yaxır. Bəzən də ulduz ona dəyməmişdən əvvəl o, eşitdiyini altında duran dostuna ötürür. Beləcə, şeytanlar bu eşitdiklərini yer üzünə çatdırır və onu sehrbaza və ya kahinə təlqin edirlər. Sehrbaz da eşitdiyi sözə yüz yalan əlavə edir və doğru söz öz təsdiqini tapır. Sehrbazın dediklərinin düz çıxdığını görən avam insanlar isə deyirlər: “Məgər o bizə filan gün filan, filan hadisə baş verəcəyini xəbər verməmişdi? Biz ki onun gerçək olduğunu görmüşük!” Yalnız göydən eşidilən haqq söz öz təsdiqini tapır”.¹

Sonra Uca Allah yer üzünü yaratdığını, onu döşədiyini, genişləndirdiyini, orada möhkəm dağlar, vadilər, ərəzilər, qumluqlar yaratdığını, əkinlər və hər yerə uyğun meyvələr yetişdirdiyini qeyd edir. İbn Abbas رضي الله عنه ayədə keçən مَوْزُون [məvzu:n] **“lazım olduğu qədər”** sözünü “məlum miqdarda” şəklində açıqlamışdır. Səid ibn Cubeyr, İkrimə, Qatədə

¹ əl-Buxari, 4332, 4701.

və başqaları da belə demişlər. Bəzi alimlər bu sözü “müəyyən ölçü ilə ölçülmüş” şəklində açıqlamışlar. İbn Zeyd rahiməllah demişdir: “Yəni hər şeydən ölçülə bilən, yəni bir ölçü vahidi ilə müəyyən edilə bilən qədər yaratdıq”.¹

Uca Allah **“Orada həm sizin üçün, həm də sizin ruzi vermədikləriniz üçün dolanışıq vasitələri yaratdıq”** buyuraraq yer üzündə canlıları müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək dolanışıq arxasınca getməyə yolladığını qeyd edir. Mucahid rahiməllah demişdir: “Ayədə **“...həm də sizin ruzi vermədikləriniz...”** dedikdə heyvanlar və mal-qara nəzərdə tutulur”.² İbn Cərir isə bunların kölələr, cariyələr və heyvanlar olduğunu demişdir. Ayədə nəzərdə tutulan budur ki, Uca Allah qazanc yollarını, dolanışıq üçün müxtəlif vasitələri asanlaşdırmaqla onlara nemətlər bəxş etdiyini bildirir. Habelə insanların minik üçün istifadə etdikləri heyvanları, ətindən yedikləri mal-qaranı, istifadə etdikləri kölə və cariyələri onların ixtiyarına vermişdir. Bunları yedizdirmək insanların deyil, onları Yaradanın üzərinədir. Bunlardan xeyir götürən insanlardır, onları ruziləndirən isə Allahdır.

﴿وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنْزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ ۝۲۱ وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاحٍ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَزَائِنِينَ ۝۲۲ وَإِنَّا لَآتِحُونَ الْغُيَّاءَ وَنُحِثُ الْوَارِثِينَ ۝۲۳ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنْكُمْ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ ۝۲۴ وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ۝۲۵﴾

21. Elə bir şey yoxdur ki, onun xəzinələri Bizdə olmasın. Biz onu ancaq müəyyən ölçüdə endiririk.
22. Biz küləkləri dövləndirici – buludlarda su əmələ gətirən, bitkiləri tozlandırıran bir vasitə kimi göndərdik, göydən yağış yağdırıb onu sizə içirtdik. Belə olmasaydı, siz onu yığıb saxlaya bilməzdiniz.
23. Şübhəsiz ki, Biz həm dirildir, həm də öldürürük və hər şeyə varis olan da Bizik.
24. Həqiqətən, sizdən əvvəl gəlib-gedənləri də bilirik, sonra kimlərin gələcəyini də bilirik.
25. Həqiqətən, Rəbbin onları bir yerə toplayacaq. Çünki O, hikmət sahibidir, hər şeyi biləndir.

Uca Allah bu ayələrdə hər şeyin sahibi olduğunu, hər şeyin Onun

¹ İbn Əbu Hatim, 13204.

² İbn Əbu Hatim, 13206; ət-Tabəri, 17/82, 21211.

üçün asan, dərgahında son dərəcə sadə olduğunu, hər şeyin xəzinəsinin Onun dərgahında olduğunu xəbər verir. **“Biz onu ancaq müəyyən ölçüdə endiririk”**, yəni istədiyi qədər, istədiyi şəkildə endirər. Bunda Onun dərin hikməti və qullarına rəhməti vardır. Bu Onun üzərinə vacib deyil. Əksinə, O Özü Özünə mərhəmətli olmağı vacib etmişdir. Abdullah ibn Məsud ☺ demişdir: “Heç bir il digərindən daha çox yağışlı olmur, lakin Uca Allah yağışı bölüşdürərək istədiyi yerə istədiyi qədər yağdırır. Bir il bura, bir il başqa bir yerə yağar”. Daha sonra Abdullah ibn Məsud Uca Allahın **“Elə bir şey yoxdur ki, onun xəzinələri Bizdə olmasın. Biz onu ancaq müəyyən ölçüdə endiririk”** ayəsini oxudu.¹

Uca Allah buyurur: **“Biz küləkləri dəlləndirici – buludlarda su əmələ gətirən, bitkiləri tozlandırıan bir vasitə kimi göndərdik”**, yəni bu küləklər buludları dəlləndirər və onlarda su əmələ gətirər, habelə bitkiləri tozlandırıar və bunun sayəsində meyvələr toxumundan cücərib çıxar. İbn Məsud ☺ Uca Allahın **“Biz küləkləri dəlləndirici – buludlarda su əmələ gətirən, bitkiləri tozlandırıan bir vasitə kimi göndərdik”** ayəsi barədə belə demişdir: “Uca Allah su ilə yüklənmiş küləklər göndərir. Bu küləklər yeni doğmuş dəvənin döşü südlə dolduğu kimi buludları su ilə doldurur”.² İbn Abbas ☺ da belə demişdir.

Uca Allah buyurur: **“...göydən yağış yağdırıb onu sizə içirtdik”**, yəni ondan içə biləsiniz deyər onu sizin üçün şirin olaraq endirdik. Əgər istəsəydik onu duzlu edərdik. Necə ki Uca Allah bu ayələrdə buna işarə edərək belə buyurur: **“İçdiyiniz suyu gördünüzmü?! Onu buluddan siz endirirsiniz, yoxsa Biz?! Əgər istəsəydik, onu acı edərdik. Bəs nə üçün şükür etmirsiniz?!”** (“əl-Vaqiə”, 68-70); **“Göydən su endirən Odur. Bu həm sizin içməyiniz, həm də içində mal-qaranızı otardığınız otların bitməsi üçündür”** (“ən-Nəhl”, 10).

Uca Allah buyurur: **“Belə olmasaydı, siz onu yığıb saxlaya bilməzdiniz”**. Sufyan əs-Səuri ☺ ayədə keçən بِخَازِينٍ [bixazini:n] sözünü “siz onun qarşısını ala bilməzsiz” şəklində təfsir etmişdir. Ola bilsin ki, burada bu fikir nəzərdə tutulur: “Yoxsa siz onu qoruya bilməzdiniz. Əksinə, onu Biz endirir, sizin üçün qoruyur və yer üzündə axar su və qaynaqlar edirik. Əgər Uca Allah istəsəydi onu sürətlə axıdar və aradan qaldırdı, lakin O Öz mərhəməti sayəsində onu sizə tədricən endirmiş, dadını şirin etmiş, bütün ilboyu ondan həm özünüz içəsiniz, həm də heyvanlarınızı, əkinlərinizi və ağaclarınızı suvarasınız deyər onu çeşmələrdə, quyularda, çaylarda və başqa mənbələrdə mühafizə edib saxlamışdır”.

¹ at-Tabəri, 17/83-84, 21216.

² at-Tabəri, 17/86, 21221.

Uca Allah buyurur: **“Şübhəsiz ki, Biz həm dirildir, həm də öldürürük və hər şeyə varis olan da Bizik”**. Bu ayədə Uca Allah ilk yaratmağa və sonra təkrar yaratmağa qadir olduğunu bildirir. Məxluqatı yoxdan var edən, sonra onları öldürən, daha sonra məhşər günü toplanmaq üçün hamısını yenidən dirildən Odur. Uca Allah yer üzünə və yer üzündə olan hər şeyə varis olduğunu və hamının Onun hüzuruna dönəcəyini xəbər verir.

Sonra Uca Allah onların hamısını – əvvəlkiləri və sonuncuları ən mükəmməl şəkildə bildiyini xəbər verərək buyurur: **“Həqiqətən, sizdən əvvəl gəlib-gedənləri də bilirik, sonra kimlərin gələcəyini də bilirik”**. İbn Abbas ر.ə.ə. demişdir: “Əvvəl gəlib-gedənlər Adəmdən bəri həlak olan, yox olan hər kəsdir. Sonra gələnlər isə hələ sağ olanlar və Qiyamət gününə qədər gələcək insanlardır”. Oxşar təfsir İkrimə, Mucahid, əd-Dahhək, Qatədə və başqalarından da rəvayət edilmişdir. İbn Cərir ر.ə.ə. də bu rəyi seçmişdir.

﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ ۝ وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ ۝﴾

26. Biz insanı qara və dəyişmiş quru gildən yaratdıq.

27. Cinləri isə daha öncə qızmar alovdan yaratmışdıq.

İbn Abbas, Mucahid və Qatədə ر.ə.ə. ayədə keçən صَلْصَالٍ [salsa:l] sözünün “quru gil” mənasında olduğunu demişlər. Bu ayə Uca Allahın **“O, insanı saxsı kimi quru gildən yaratdı. Cinləri də xalis oddan yaratdı”** (“ər-Rahmən”, 14-15) ayəsinə bənzəyir. Mucahiddən ر.ə.ə. rəvayət edilir ki, o bu sözü “iyi dəyişmiş”, “qoxumuş” kimi təfsir etmişdir. Lakin bu ayəni digər bir ayə ilə (“ər-Rahmən”, 14-15) təfsir etmək daha doğrudur.

Uca Allah buyurur: **“...qara və dəyişmiş...”**, yəni hamar, sürüşkən gildən yaratdıq. Odur ki İbn Abbasın ر.ə.ə. belə dediyi rəvayət edilir: “O, yaş torpaqdır”. İbn Abbas və Mucahiddən ر.ə.ə. rəvayət edilir ki, onlar **“qara və dəyişmiş”** sözlərini “qoxumuş”, “iyi və rəngi dəyişmiş” kimi təfsir etmişlər. Bəzi alimlər isə burada axıcılığın nəzərdə tutulduğunu demişlər.

Uca Allah buyurur: **“Cinləri isə daha öncə”**, yəni insandan öncə **“qızmar alovdan yaratmışdıq”**, yəni öldürücü şiddətli alovdan yaratdıq. İbn Abbas ر.ə.ə. demişdir: “Cinlər odun istisindən yaradılıb”.¹ İbn Abbasdan ر.ə.ə. nəql olunan başqa bir rəvayətə görə cinlər ən gözəl alovdan yaradılmışdır. “Səhih” əsərində rəvayət olunan bir hədisdə Peyğəmbər

¹ Ət-Tabəri, 22/26, 33252.

❦ demişdir: “Mələklər nurdan, cinlər tüstüsüz alovdan, Adəm övladları isə sizə (bu ayədə) izah ediləndən yaradılmışdır”.¹ Ayədə Adəmin şərəfli olmasına, yaradıldığı tərkibin və əslinin təmizliyinə, gözəlliyinə diqqət çəkmək nəzərdə tutulur.

﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ صَلَٰصِلٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ ۝۸ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَٰجِدِينَ ۝۱۹ فَسَجَدَ الْمَلٰٓئِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ ۝۲۰ إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ أَن يَكُونَ مَعَ السَّٰجِدِينَ ۝۲۱ قَالَ يَبْنَٰلِيسُ مَا لَكَ لَا تَكُونُ مَعَ السَّٰجِدِينَ ۝۲۲ قَالَ لَمَآ كُن لَّاسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلَٰصِلٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ ۝۲۳﴾

28. Bir zaman Rəbbin mələklərə dedi: “Mən başqa şəklə düşmüş qara palçıqdan, toxunduqda saxsı kimi səs çıxaran quru gildən insan yaradacağam!

29. Mən ona biçim verib Öz (tərəfimdən yaratdığım) ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona səcdə edin!”

30. Mələklərin hamısı ona səcdə etdilər.

31. Yalnız İblisdən başqa. O, səcdə edənlər arasında olmaqdan imtina etdi.

32. Allah dedi: “Ey İblis! Nə üçün sən səcdə edənlər arasında deyilsən?”

33. İblis dedi: “Sənin, başqa şəklə düşmüş qara palçıqdan, toxunduqda saxsı kimi səs çıxaran quru gildən yaratdığın insana səcdə etmək mənə yaraşmaz!”

Uca Allah bu ayələrdə Adəmi yaratmazdan əvvəl mələklər arasında Adəmin adını ucaltıldığını, mələklərə ona səcdə etməyi buyurmaqla onu şərəfləndirdiyini zikr edir. Həmçinin Allahın düşməni İblisin həsəd, küfr, inad, təkəbbürlük və batillə fəxr etmək səbəbindən mələklər arasında ona səcdə etməkdən imtina etdiyini qeyd edir. İblis demişdir: **“Sənin, başqa şəklə düşmüş qara palçıqdan, toxunduqda saxsı kimi səs çıxaran quru gildən yaratdığın insana səcdə etmək mənə yaraşmaz!”** Başqa ayələrdə İblisin belə dediyi bildirilir: **“Mən ondan daha üstünəm, çünki Sən məni oddan, onu isə palçıqdan yaratmısan!”** (“əl-Əraf”, 12); **“Məndən üstün tutduğuna bir bax! Əgər Qiyamət gününə qədər mənə möhlət versən, az bir qismindən başqa onun bütün nəslini özümə ram edəcəyəm”** (“əl-İsra”, 62).

¹ Muslim, 5314, 7687.

﴿قَالَ فَأَخْرِجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ ۖ وَإِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ ۖ قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ۖ﴾
 ﴿قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ ۖ إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ ۖ﴾

34. Allah dedi: “Oradan çıx! Artıq sən qovuldu.

35. Haqq-hesab gününə qədər sənə lənət olacaqdır”.

36. İblis dedi: “Ey Rəbbim! Onların dirildiləcəkləri günə qədər mənə möhlət ver”.

37. Allah dedi: “Sən möhlət verilənlərdənsən.

38. Ancaq məlum vaxtın gününə qədər”.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, O, İblisə mütləq baş verəcək və qarşısını almaq mümkün olmayacaq bir işi əmr etmişdir. Belə ki, onu Uca Mələklər toplumunun mərtəbəsindən çıxarmış və oradan qovmuşdur. İblisi Qiyamət gününə qədər daim üzərinə yağacaq bir lənət təqib edəcək. İblis Uca Allahın qarşısında heç kəsin dayana bilməyəcəyi qəzəbini anlayınca Adəm və onun nəslinə qarşı olan həsədindən dolayı Qiyamət gününə, yenidən dirilmə gününə qədər ona möhlət verilməsini istədi. Onun küfrünü qat-qat artırmaq və onu tədricən tovlayıb əzaba sürükləmək üçün onun bu istəyi qəbul olundu. İblis (Allah onu Öz rəhmətindən uzaqlaşdırsın!) ona möhlət verildiyini yaqin bildikdə belə dedi:

﴿قَالَ رَبِّ إِنَّمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ۖ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ ۖ﴾
 ﴿قَالَ هَذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ ۖ إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ ۖ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ ۖ لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِّكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ ۖ﴾

39. İblis dedi: “Ey Rəbbim! Sən məni yoldan çıxartdığına görə, mən də yer üzündə onlara pis işləri gözəl göstərib onların hamısını azdıracağam.

40. Yalnız Sənin seçilmiş, ixləsli qullarından başqa”.

41. Allah dedi: “Bu, Mənə tərəf gətirib çıxaran düz yoldur.

42. Şübhəsiz ki, qullarım üzərində sənə heç bir hökmün yoxdur. Yalnız sənə uyan azğınlardan başqa”.

43. Həqiqətən, Cəhənnəm onların hamısına vəd olunmuş yerdir.

44. Onun yeddi qapısı var. Hər qapı üçün onlardan müəyyən bir dəstə təyin olunmuşdur.

Uca Allah bu ayələrdə İblisin asiliyi, inadkarlığı və həddi aşmasından xəbər verərək onun Rəbbə belə dediyini bildirir: **“Ey Rəbbim! Sən məni yoldan çıxartdığını görə...”**. Bəzi alimlər demişlər: “Burada İblis Allahın onu azdırmasına and içmişdir”.¹ Mən deyirəm: “Ola bilsin burada “Məni yoldan çıxartdığını, azdırdığını görə...” mənası nəzərdə tutulur”. “... **mən də yer üzündə onlara**”, yəni Adəmin zürriyyətinə **“pis işləri gözəl göstərib**”, yəni günah işləri onlara gözəl göstərib onları bu işlərə təhrik və sövq edəcəyəm, onları sıxıntıya salacağam **“onların hamısını azdıracağam**”, yəni məni azdırdığın və mənim qədərimə azğınlığı yazdığın kimi mən də onların hamısını azdıracağam. **“Yalnız Sənin seçilmiş, ixlash qullarından başqa”**. Başqa bir ayədə İblisin belə dediyi bildirilir: **“Məndən üstün tutduğuna bir bax! Əgər Qiyamət gününə qədər mənə möhlət versən, az bir qismindən başqa onun bütün nəslini özümə ram edəcəyəm”** (“əl-İsra”, 62).

Uca Allah onu təhdid edərək belə buyurdu: **“Bu, Mənə tərəf gətirib çıxaran düz yoldur”**, yəni hamınızın dönüşü Mənədir. Etdiyiniz əməllərin əvəzini verəcəyəm; əməlləriniz xeyir olarsa əvəzi xeyirlə, şər olarsa şərlə veriləcək. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Həqiqətən, sənin Rəbbin nəzarət edir”** (“əl-Fəcr”, 14). Bəzi alimlər demişlər: “Haqq yolun dönüşü Uca Allahadır və bu yolun sonu Allaha yetişir”. Bu söz Mucahid, əl-Həsən və Qatədəyə aiddir. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Doğru yol göstərmək Allaha aiddir”** (“ən-Nəhl”, 9).

Uca Allah buyurur: **“Şübhəsiz ki, qullarım üzərində sənin heç bir hökmün yoxdur”**, yəni qədərlərinə hidayət yazdığım qullarımın əleyhinə bir yol tapa bilməzsən, onlara yetişə bilməzsən. **“Yalnız sənə uyan azğınlardan başqa”**.

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, Cəhənnəm onların hamısına vəd olunmuş yerdir”**, yəni Cəhənnəm İblisə tabe olan hər kəsə vəd olunmuş yerdir. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə Qurandan bəhs edərək belə buyurur: **“Onu inkar edən firqələrin vəd olunduğu yer oddur”** (“Hud”, 17).

Daha sonra Uca Allah Cəhənnəmin yeddi qapısının olduğunu xəbər verərək buyurur: **“Onun yeddi qapısı var. Hər qapı üçün onlardan müəyyən bir dəstə təyin olunmuşdur”**, yəni hər bir qapıdan İblisə tabe olanlardan hansı dəstənin girəcəyi yazılmışdır. Onlar bundan əsla qurtula bilməzlər. Allah bizi ondan qurtarsın! Hər dəstə əməlinə uyğun bir

¹ Bəzi alimlərin ayəni bu şəkildə təfsir etmələrinin səbəbi ayədə keçən [bi] ön qoşmasıdır. Bu ön qoşma bir çox mənada işlənir. Mənalardan biri “and”, biri də “səbəbdir”.

qapıdan girəcək və etdiyi əmələ görə Cəhənnəmin təbəqələrindən birində qalacaq. İkrimə ﷺ Uca Allahın **“Onun yeddi qapısı var”** ayəsində yeddi qatın nəzərdə tutulduğunu demişdir. İbn Cüreyc ﷺ demişdir: “Yeddi qapının birincisi Cəhənnəm, ikincisi Ləza, üçüncüsü Hutamə, dördüncüsü Sair, beşincisi Səqar, altıncısı Cəhim, yeddincisi Haviyədir”.¹ Oxşar təfsir İbn Abbasdan ﷺ da rəvayət edilmişdir. Qatədə ﷺ demişdir: “Allaha and olsun ki, bunlar, Cəhənnəm əhlinin əməllərinə uyğun düşəcəkləri təbəqələrdir”.²

﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ ﴿٤٥﴾ أَدْخُلُوهَا بِسَلَامٍ ءَامِينَ ﴿٤٦﴾ وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ إِخْوَانًا عَلَىٰ سُرُرٍ مُّتَقَابِلِينَ ﴿٤٧﴾ لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرِجِينَ ﴿٤٨﴾ * نَبِيِّ عِبَادٍ أَنَّىٰ أَنَا الْغُفُورُ الرَّحِيمُ ﴿٤٩﴾ وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ ﴿٥٠﴾﴾

45. Sözsüz ki, müttəqilər cənnətlərdə və çeşmələr başında olacaqlar.
46. Onlara deyiləcək: “Oraya sağ-salamat və xatircəmliliklə daxil olun!”
47. Biz onların köksündəki kin-küdurəti çıxarıb kənar etdik. Onlar taxtlar üstündə qarşı-qarşıya oturan qardaşlar olacaqlar.
48. Onlara orada heç bir yorğunluq üz verməyəcək və onlar oradan çıxarılmayacaqlar.
49. Qullarıma xəbər ver ki, Mən Bağışlayanam, Rəhmliyəm.
50. Əzabım isə ağırılı-acılı əzabdır.

Uca Allah əvvəlki ayələrdə Cəhənnəm əhlinin halını zikr etdikdən sonra ardınca Cənnət əhlini qeyd edir və onların cənnətlərdə çeşmələr başında olacaqlarını bildirir.

Uca Allah buyurur: **“Oraya sağ-salamat”**, yəni bəlalardan xilas olmuş halda, sağ-salamat şəkildə **“və xatircəmliliklə daxil olun!”** Yəni hər bir qorxudan əmin halda daxil olun. Oradan çıxarılmıqdan, nemətlərin kəsilməsindən və bitməsindən qorxmayın.

Uca Allah buyurur: **“Biz onların köksündəki kin-küdurəti çıxarıb kənar etdik. Onlar taxtlar üstündə qarşı-qarşıya oturan qardaşlar olacaqlar”**. Əbu Uməmənin ﷺ belə dediyi rəvayət edilir: “Uca Allah

¹ İbn Cüreycin qeyd etdiyi adlar Cəhənnəmin Quranın müxtəlif ayələrində keçən adlarıdır. ət-Tabəri, 17/107, 21314.

² İbn Əbu Hatim, 13246; ət-Tabəri, 17/107, 21315.

möminin qəlbindəki kin-küdurəti çıxartmamış o, Cənnətə girməz. Vəhşi heyvan ov üçün əhlilləşdirildiyi kimi onların qəlbi təmizlənəcək”.¹ Bu təfsir “Səhih” əsərində Əbu Səid əl-Xudridən ﷺ rəvayət edilən bir hədisə uyğundur. Bu hədisdə Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Qiyamət günü möminlər oddan xilas olduqdan (Cəhənnəm üzərində qurulmuş körpüdən keçdikdən) sonra Cənnətlə Cəhənnəm arasında (Cənnətə yaxın bir yerdə) dayandırılacaqlar və dünyada bir-birlərinə qarşı etdikləri haqsızlıqlara görə bir-birlərinin haqqını ödəyəcəklər. Nəhayət, təmizləndikdən və günahlardan azad olduqdan sonra onlara Cənnətə daxil olmağa izn veriləcək”.²

İbn Cərir ﷺ Muhəmməd ibn Sirindən rəvayət etmişdir ki, bir dəfə əl-Əştər ﷺ Əlinin ﷺ yanına girmək üçün izin istədi. Əlinin ﷺ yanında Talhənin bir oğlu vardı. O, əvvəl əl-Əştərə daxil olmağa izn vermədi, sonra icazə verdi. əl-Əştər daxil olduqda: “Məncə sən buna (Talhənin oğluna) görə mənə daxil olmağa izn vermədin” – dedi. Əli ﷺ: “Bəli” – deyər cavab verdi. əl-Əştər: “Məncə sənin yanında Osmanın bir oğlu olsaydı yenə mənə daxil olmağa izn verməzdin” – dedikdə, Əli ﷺ: “Bəli. Ümid edirəm ki, mən və Osman ﷺ Uca Allahın barələrində **“Biz onların köksündəki kin-küdurəti çıxarıb kənar etdik. Onlar taxtlar üstündə qarşı-qarşıya oturan qardaşlar olacaqlar”** buyurduğu kəslərdən olacağıq” – dedi”.³

Rəvayət edilir ki, Əbu Saleh ﷺ Uca Allahın **“Onlar taxtlar üstündə qarşı-qarşıya oturan qardaşlar olacaqlar”** ayəsi barədə belə demişdir: “Onlar on nəfərdir: Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli, Talhə, Zubeyr, Abdur-Rahmən ibn Auf, Sad ibn Əbu Vəqqas, Səid ibn Zeyd və Abdullah ibn Məsud. Allah onların hamısından razı olsun!”

Uca Allahın **“...qarşı-qarşıya oturan qardaşlar olacaqlar”** ayəsi barədə Mucəhid ﷺ demişdir: “Bir-birlərinin ənsəsinə baxmazlar”.⁴ İbn Əbu Hatim ﷺ Zeyd ibn Əbu Əufədən ﷺ rəvayət etmişdir ki, bir dəfə Allah Elçisi ﷺ bizim yanımıza gəlib Uca Allahın **“Onlar taxtlar üstündə qarşı-qarşıya oturan qardaşlar olacaqlar”** ayəsini oxudu və: “Allah üçün bir-birlərinə baxacaqlar” – dedi”.⁵

¹ İbn Əbu Hatim, 13254; ət-Tabəri, 17/107, 21316.

² əl-Buxari, 6054, 6535. Hədisin davamı belədir: “Muhəmmədin canı Əlində olan Allaha and olsun ki, hər biriniz Cənnətdəki yerinizi dünyadakı mənzilindən daha rahat tapacaqsınız”.

³ ət-Tabəri, 14/26, 17/109, 21328.

⁴ ət-Tabəri, 21/36, 29585.

⁵ əl-Buxari “ət-Tərix əl-Kəbir” 3/386; əl-Bəğavi “Mucəmus-Səhabə” 2/301. Hədis zəifdir. Bax: Silsilə əd-Daifə, 4935.

Uca Allah buyurur: **“Onlara orada heç bir yorğunluq üz verməyəcək”**, yəni məşəqqət və əziyyət görməyəcəklər. Necə ki əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində rəvayət edilən bir hədisdə belə deyilir: “Uca Allah mənə əmr etdi ki, Xədicəni Cənnətdə mirvaridən oyulmuş bir evlə müjdələyim. Onun içində nə səs-küy, nə də məşəqqət və yorğunluq olacaq”.¹

Uca Allah buyurur: **“...və onlar oradan çıxarılmayacaqlar”**. Bir hədisdə belə deyilir: “Cənnət əhli Cənnətə girdikdə bir çarçı belə car çəkəcəkdir: “Ey Cənnət əhli! Siz burada sağlam olub, heç vaxt xəstələnməyəcəksiniz. Siz burada yaşayıb, heç vaxt ölməyəcəksiniz. Siz burada gənc qalıb, heç vaxt qocalmayacaqsınız. Siz burada nemət içində olub, heç vaxt kədərlənməyəcəksiniz!”² Uca Allah başa bir ayədə belə buyurur: **“Onlar orada əbədi qalacaq, oranı başqa bir yerə dəyişmək istəməyəcəklər”** (“əl-Kəhf”, 108).

Uca Allah buyurur: **“Qullarıma xəbər ver ki, Mən Bağışlayanam, Rəhmliyəm. Əzabım isə ağırılı-acılı əzabdır”**, yəni ey Muhəmməd! Qullarıma bildir ki, Mən həm rəhmətə, həm də ağırılı-acılı bir əzaba sahibəm. Bu ayə ümid və qorxu məqamlarına dəlalat edir.

﴿وَنَبِّئْهُمْ عَنْ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ ۖ إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ إِنَّا مِنْكُمْ وَجُلُونَ ۖ قَالُوا لَا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ ۝ قَالَ أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَىٰ أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فِيمَ يُبَشِّرُونِ ۖ قَالُوا بِبَشْرَتِكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُن مِّنَ الْقَانِطِينَ ۖ قَالِ وَمَنْ يَفْظِتُ مِن رَّحْمَةٍ رَبِّهٖ إِلَّا الضَّالُّونَ ۚ﴾

51. Onlara İbrahimin qonaqları barəsində də xəbər ver.

52. O zaman onlar İbrahimin yanına daxil olub: “Salam!” – dedilər. İbrahim: “Biz sizdən ehtiyat edirik!” – dedi.

53. Mələklər: “Qorxma! Həqiqətən, biz səni bilikli bir oğulla müjdələyirik!” – dedilər.

54. İbrahim dedi: “Qocalıq məni haqladığı bir vaxtda mənə müjdə verirsiniz? Məni nə ilə müjdələyirsiniz?”

55. Onlar dedilər: “Biz sənə həqiqətlə müjdə veririk. Sən ümidini üzənlərdən olma!”

56. İbrahim dedi: “Doğru yoldan azanlardan başqa Rəbbinin mərhəmətindən kim ümidini üzər?”

¹ əl-Buxari, 3536, 3820, 6943, 7497; Muslim, 4460, 6426.

² Muslim, 5069, 7336.

Uca Allah buyurur ki, ey Muhəmməd, onlara İbrahimin qonaqları barədə xəbər ver. **“O zaman onlar İbrahimin yanına daxil olub: “Salam!”– dedilər. İbrahim: “Biz sizdən ehtiyat edirik!”– dedi**. Yəni “Biz sizdən qorxuruq”– dedi. İbrahimin ﷺ onlardan qorxma səbəbi barədə belə deyilir: “İbrahim təqdim etdiyi qızardılmış kök buzova qonaqların əllərini uzatmadıqlarını gördükdə qorxdı”. **“Mələklər: “Qorxma! Həqiqətən, biz səni bilikli bir oğulla müjdələyirik!”– dedilər**”. Bu oğul, daha əvvəl “Hud” surəsində qeyd edildiyi kimi, İshaqdır. Sonra İbrahim özünün və xanımının yaşlı olduğuna, vədin isə haqq olduğuna təəccüblənərək dedi: **“Qocalıq məni haqladığı bir vaxtda mənə müjdə verirsiniz? Məni nə ilə müjdələyirsiniz?”** Mələklər gətirdikləri müjdəni təsdiq edib bir daha onu müjdələyərək belə cavab verdilər: **“Biz sənə həqiqətlə müjdə veririk. Sən ümidini üzənlərdən olma!”** İbrahim ﷺ onlara ümidini kəsmədiyini, özünün və xanımının yaşlı olmasına baxmayaraq, Allahdan övlad arzuladıqlarını bildirdi. Çünki o, Allahın qüdrət və rəhmətinin bundan (yaşlı olduqları halda övladlarının olmasından) daha uca olduğunu bilirdi.

﴿قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ﴾ ٥٧ ﴿قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَىٰ قَوْمٍ مُّجْرِمِينَ﴾ ٥٨ ﴿إِلَّا ءَالَ لُوطٍ إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ﴾
 أَجْمَعِينَ ﴿٥٩﴾ إِلَّا أَمْرَاتَهُ قَدْ زَنَّا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَايِبِينَ ﴿٦٠﴾

57. İbrahim dedi: “Ey elçilər! Vəzifəniz nədir?”

58. Onlar dedilər: “Biz günahkar adamları məhv etməyə göndərilmişik;

59. yalnız Lutun ailəsindən başqa. Biz onların hamısını xilas edəcəyik.

60. Lutun arvadından başqa. Biz onun geridə əzab içində qalanlardan olmasına qərar verdik”.

Uca Allah bu ayələrdə İbrahim ﷺ barədə xəbər verərək bildirir ki, qorxusu keçdikdə və ona müjdə gəldikdə mələklərdən onun yanına nə üçün gəldiklərini soruşmağa başladı. Mələklər Lut qövmünü nəzərdə tutaraq: **“Biz günahkar adamları məhv etməyə göndərilmişik”** – dedilər və Lutun ﷺ arvadı istisna olmaqla, onun ailəsini xilas edəcəklərini, arvadının isə həlak olanlarla birlikdə olacağını xəbər verdilər. Bu səbəbdən belə dedilər: **“Lutun arvadından başqa. Biz onun geridə əzab içində qalanlardan olmasına qərar verdik”**, yəni arvadı geridə qalan və həlak olanlar arasında olacaq.

﴿فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ ﴿٦١﴾ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مُّكَرُونَ ﴿٦٢﴾ قَالُوا بَلْ جِئْنَاكَ بِمَا كَانُوا فِيهِ يَمْتَرُونَ ﴿٦٣﴾ وَأَتَيْنَاكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّا لَصَدِيقُونَ ﴿٦٤﴾﴾

61. Elçilər Lut əhlinin yanına gəldikdə

62. o dedi: "Siz yad adamlarsınız!"

63. Onlar dedilər: "Xeyr, biz sənin yanına onların şübhə etdiyi əzab ilə gəlmişik.

64. Biz sənin yanına doğru xəbərlə gəlmişik. Həqiqətən də, biz doğru danışanlarıq.

Uca Allah bu ayələrdə Lut عليه السلام barədə xəbər verərək bildirir ki, mələklər onun yanına gözəl simalı gənclər surətində gəlib evinə girdikləri zaman Lut onlara: "Siz yad adamlarsınız!" – dedi. "Onlar dedilər: "Xeyr, biz sənin yanına onların şübhə etdiyi əzab ilə gəlmişik". Burada mələklər Lut qövminün əzabın, həlakın onlara gəlməsinə və yurdlarına enməsinə şübhə ilə yanaşmalarını nəzərdə tuturdu. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: "Biz mələkləri ancaq haqqı bərqərar etmək üçün endiririk. O zaman kafirlərə möhlət verilməz" ("əl-Hicr", 8). Uca Allah buyurur: "Həqiqətən də, biz doğru danışanlarıq". Bu, Lutun عليه السلام xilas olacağına, qövminün isə həlak olacağına dair mələklərin gətirdiyi xəbəri təsdiq etmək üçündür.

﴿فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِّنَ اللَّيْلِ وَاتَّبِعْ أَدْبَارَهُمْ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ وَامْضُوا حَيْثُ تُؤْمَرُونَ ﴿٦٥﴾ وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَٰلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَٰؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُّصْبِحِينَ ﴿٦٦﴾﴾

65. Gecənin bir vaxtı ailəni yola çıxart və özün də onların arxasınca get. Sizdən heç kəs çevrilib arxaya baxmasın. Sizə əmr olunan yerə yollanın".

66. Biz ona vəhy etdik ki, sübh çağı onların kökü kəsiləcək.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, mələklər Luta عليه السلام ailəsini gecənin müəyyən hissəsi keçdikdən sonra yola çıxarmasını, onlar üçün daha əmin-amanlıq olsun deyə özünün də arxalarınca getməsinə əmr etdilər. Peyğəmbər ﷺ də yürüşlərə çıxdıqda qoşunun arxada gedən dəstəsi ilə birlikdə gedərdi. Zəiflərə getməkdə yardım edər, gedə bilməyənləri isə daşıyardı.

Uca Allah buyurur: **"Sizdən heç kəs çevrilib arxaya baxmasın"**, yəni qövmün başına gələn qorxunc səsi eşitdikdə onlara çönüb baxmayın. Onları başlarına gələn əzab içində və verilən cəza ilə tərک edib gedin. **"Sizə əmr olunan yerə yollanın"**. Görünür onların yanında onlara yol göstərən bir kəs olub. **"Biz ona vəhy etdik ki"**, yəni əvvəlcədən bildirdik ki, **"sübh çağı"**, yəni səhər vaxtı **"onların kökü kəsiləcək"**. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Onların həlak olmaq vaxtı səhərdir. Məgər səhər yaxın deyilmi?"** ("Hud", 81).

﴿وَجَاءَ أَهْلَ الْمَدِينَةِ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿٦٧﴾ قَالَ إِنَّ هَؤُلَاءِ ضَيْفِي فَلَا تَفْضَحُون ﴿٦٨﴾ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تَخْزُون ﴿٦٩﴾ قَالُوا أَوَلَمْ نُنْهَكْ عَنِ الْعَالَمِينَ ﴿٧٠﴾ قَالَ هَؤُلَاءِ بَنَاتِي إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ ﴿٧١﴾ لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿٧٢﴾﴾

67. Şəhər əhalisi bir-birini mustuluqlayaraq onun yanına gəldilər.
68. Lut dedi: **"Bunlar mənim qonaqlarımdır. Məni biabır etməyin!"**
69. Allahdan qorxun və məni hörmətdən salmayın!"
70. Onlar dedilər: **"Məgər biz sənə bura gələn adamları qonaq saxlamağı qadağan etməmişik?"**
71. O dedi: **"Bunlar mənim qızlarımdır! Əgər istəyirsinizsə, onlarla evlənin!"**
72. (Ey Muhəmməd!) Sənin canına and olsun ki, onlar sərxoşluqları içində veyil-veyil gəzirdilər.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, Lut qövmü Lutun ﷺ qonaqları olduğunu və onların parlaq üzlü gəclər olduğunu bilər-bilməz sevinərək, dərhal bir-birlərinə müjdə verərək onun yanına gəldilər. **"Lut dedi: "Bunlar mənim qonaqlarımdır. Məni biabır etməyin! Allahdan qorxun və məni hörmətdən salmayın!"** "Hud" surəsində keçən ayənin məzmunundan göründüyü kimi, Lut ﷺ bu sözləri qövmünə mələklərin Allahın elçiləri olduğunu bilməzdən əvvəl demişdir. Burada isə əvvəl mələklərin Allahın elçiləri olduğu qeyd edilmiş, daha sonra qövmünün gəlişi və onunla mübahisəsi bağlayıcı vasitəsilə əvvəlki cümlələrə bağlanmışdır. Lakin ayələr arasında keçən و [və] bağlayıcısı bir-birinə bağladığı cümlələr arasında zaman etibarilə ardıcılığın olmasını tələb etmir. Ələlxüsus bunun əksinə dair dəlil mövcud olduğu halda. Onlar cavab olaraq Luta ﷺ belə dedilər: **"Məgər biz sənə bura gələn adamları qonaq saxlamağı qadağan etməmişik?"** Yəni kimisə qonaq etməyi sənə qadağan etməmişikmi? Lut ﷺ onları qadınlara, Uca Allahın bu qadınlarda onlar üçün yaratdığı halala yönəlmişdir. Bu barədə ətraflı məlumat əvvəlki surələrin təfsirində

keçdiyi üçün burada təkrar etməyə gərək yoxdur.

Onlar belə etdikləri vaxt barələrində verilmiş hökmdən, onları əhatə edəcək bələdən, səhər başlarına gələcəyi dəqiqləşmiş əzabdan xəbərsiz idilər. Uca Allah Öz Elçisinə ﷺ belə buyurur: **"(Ey Muhəmməd!) Sənin canına and olsun ki, onlar sərxoşluqları içində veyil-veyil gəzirdilər"**. Uca Allah bu ayədə Öz Elçisinin ﷺ canına and içmişdir. Bu onun böyük şərəfə, yüksək dərəcəyə sahib olmasını bildirir. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: "Uca Allah Muhəmməddən daha hörmətli, daha şərəfli bir canlı yaratmamışdır. Uca Allah onun canından başqa heç kəsin canına and içməmişdir".¹ Uca Allah buyurur: **"Sənin canına and olsun ki, onlar sərxoşluqları içində veyil-veyil gəzirdilər"**. Yəni sənin həyatına, ömrünə, dünyada qalmasına and olsun ki, onlar sərxoşluqları içində veyl-veyl gəzirdilər. Qatədə رضي الله عنه demişdir: **"...sərxoşluqları içində"**, yəni azğınlıqları içində **"veyil-veyil gəzirdilər"**, yəni əylənirdilər".² İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: **"Sənin canına and olsun"**, yəni yaşamağına and olsun, **"sərxoşluqları içində veyil-veyil gəzirdilər"**, yəni yaşamağa davam edirdilər".³

﴿فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ ۖ فَجَعَلْنَا عَلَيْهِمْ صَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِّن سِجِّيلٍ ۖ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّمُتَوَسِّمِينَ ۖ وَإِنَّهَا لِسَبِيلٍ مُّفِيرٍ ۖ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ ۖ﴾

73. Günəş doğanda qorxunc səs onları yaxaladı.

74. Oranın altını üstünə çevirdik və onların üzərinə odda bişmiş gil daşlar yağdırdıq.

75. Şübhəsiz ki, bunda başa düşənlər üçün dəlillər vardır.

76. Həqiqətən, o məmləkət (Məkkədən Şama gedən) yolun üstündə hələ də durmaqdadır.

77. Şübhəsiz ki, bunda möminlər üçün dəlillər vardır.

Uca Allah buyurur: **"Günəş doğanda qorxunc səs onları yaxaladı"**. Bu, Günəş doğarkən onları bürüyən dəhşətli bir səsdır. Bu səslə birlikdə yaşadıkları ərazi səmaya qaldırılmış, sonra tərsinə çevrilərək altı üstünə çevrilmişdir, üstlərinə odda bişmiş gil daşlar yağdırılmışdır. "Hud" surəsində **"odda bişmiş gil daşlar"** mənasını verən السَّجِّيل [sicci:l] sözünün

¹ İbn Əbu Hatim, 13275; ət-Tabəri, 17/118, 21353.

² İbn Əbu Hatim, 13277; ət-Tabəri, 17/119, 21357.

³ ət-Tabəri, 17/119, 21359.

açıqlaması barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Uca Allah buyurur: **“Şübhəsiz ki, bunda başa düşənlər üçün dəlillər vardır”**, yəni düşünə bilənlər, bəsirət gözüylə görə bilənlər üçün bu əzabların izləri o ölkələr üzərində aydın görsənir. Mucahid rah ayədə keçən **“başə düşənlər”** sözünü “bəsirət sahibləri” kimi açıqlamışdır.¹ İbn Abbas rah demişdir: “Yəni baxanlar üçün dəlillər vardır”.² Qatədə rah isə demişdir: “İbrət alanlar üçün dəlillər vardır”.³

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, o məmləkət (Məkkədən Şama gedən) yolun üstündə hələ də durmaqdadır”**, yəni zahiri və mənəvi baxımdan altı üstünə çevrilmiş, üzərinə daşlar yağmış və sonunda murdar, qoxmuş bir göl halına gələn Sədum qəsəbəsi giriş-çıxışı açıq, bu günə qədər gedişli-gəlişli bir yolun üzərindədir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Siz həm səhər çağı onların yanından keçirsiniz, həm də axşam çağı. Məgər anlamırsınız?”** (“əs-Saffat”, 137-138).

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, o məmləkət (Məkkədən Şama gedən) yolun üstündə hələ də durmaqdadır”**. Mucahid və əd-Dahhək rah ayədə keçən مُقِيم [muqi:m] sözünü “bilinən”, “bəlli” şəklində açıqlamışlar. Qatədə rah isə ayəni “açıq-aşkar bir yolun üstündədir” şəklində açıqlamışdır.⁴ Yenə rəvayət edilir ki, Qatədə rah demişdir: “Yəni yer üzünün bir bölgəsindədir”.

Uca Allah buyurur: **“Şübhəsiz ki, bunda möminlər üçün dəlillər vardır”**, yəni Lut qövmini həlak edib, Lut və ailəsini isə xilas etməyimizdə Allaha və peyğəmbərlərinə iman gətirənlər üçün açıq-aydın dəlillər vardır.

﴿وَإِنْ كَانَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ ظَالِمِينَ ﴿٧٨﴾ فَاتَّقِمُوا مِنْهُمْ وَانْتِهَمَا لِمَا لِمُؤْمِنِينَ ﴿٧٩﴾﴾

78. Əykə əhli də zalım idi.

79. Onlardan da intiqam aldım. Hər iki kənd aydın görünən yol üzərində yerləşirdi.

Ayədə qeyd edilən **“Əykə əhli”** Şueybin rah qövmüdür. əd-Dahhək, Qatədə və başqaları demişlər: “Əykə” sözü “sıx ağaclıq” mənasını verir”.⁵

¹ ət-Tabəri, 17/120, 21367.

² ət-Tabəri, 17/120, 21368.

³ ət-Tabəri, 17/120, 21369.

⁴ ət-Tabəri, 17/122, 21379-21380.

⁵ ət-Tabəri, 17/125, 21392.

Onların zalımlığı Allaha şəriq qoşmalarına, yol kəsmələrinə, ölçünü və çəkini əskik tutmalarına görə idi. Uca Allah onlardan tükürpədicə səs, zəlzələ və kölgəli günün əzabı¹ ilə intiqam almışdır. Onlar Lut qövmünə yaxın – zaman etibarilə onlardan sonra, məkan etibarilə onların qarşısında idi. Odur ki Uca Allah: **“Hər iki kənd aydın görünən yol üzərində yerləşirdi”** – deyə buyurur. İbn Abbas, Mucəhid və əd-Dəhhək رحمهم الله demişlər: “Yəni görünən bir yol üzərində yerləşirdi”.² Buna görə Şueyb عليه السلام öz qövmünü təhdid etdikdə onlara belə deyirdi: **“Lut qövmü də sizdən uzaq deyildir”** (“Hud”, 89).

﴿وَلَقَدْ كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ ﴿٨٠﴾ وَآتَيْنَاهُمْ آيَاتِنَا فَكَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ ﴿٨١﴾ وَكَانُوا يُحْتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا آمِنِينَ ﴿٨٢﴾ فَآخَذْتَهُمُ الصَّيْحَةُ مُصْبِحِينَ ﴿٨٣﴾ فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٨٤﴾﴾

80. Hicr əhli də elçiləri yalançı saydı.

81. Biz onlara ayələrimizi göndərdik, lakin onlar bu ayələrdən üz döndərdilər.

82. Onlar arxayın-arxayın dağlarda evlər yonurdular.

83. Onları sübh çağı qorxunc səs yaxaladı.

84. Qazandıqları dünya malı isə onlara heç bir fayda vermədi.

“Hicr əhli” Saleh peyğəmbəri عليه السلام yalançı saymış Səməd qövmüdür. Bir peyğəmbəri yalançı sayan kəs bütün peyğəmbərləri yalançı saymış olur. Bu səbəbdən ayədə onların elçiləri yalançı saydıqları bildirilir.

Uca Allah Salehin عليه السلام gətirdiyi dinin doğruluğuna dəlalət edən ayələrin onlara gəldiyini qeyd edir. Uca Allahın عليه السلام Salehin duası ilə bərk qayadan çıxardığı dəvə də bu ayələrdəndir. Dəvə onların ölkələrində gəzərdi. Bir gün onların, bir gün də dəvənin müəyyən edilmiş su içmək günləri vardı. Onlar həddi aşıb bu dəvəni kəsdikdə Saleh عليه السلام onlara belə dedi: **“Onlar dəvənin diz vətərinə kəsdilər. Saleh dedi: “Yurduunuzda üç gün də kef eləyin. Bu, yalan olmayan bir vəddir”** (“Hud”, 65). Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Səməd qövmünə gəldikdə isə Biz onlara doğru yol göstərdik, onlar isə korluğu doğru yoldan üstün tutdular. Odur ki onları qazandıqları günahlar üzündən alçaldıcı əzab ildırımını yaxaladı”** (“Fussilət”, 17).

¹ Uca Allah onlara bulud göndərmişdi. Onlar bu buludun kölgəsində kölgələnmək üçün onun altına yığışdılar. Bu vaxt onları alov yandırdı. Bax: “əş-Şuəra” surəsi, 189.

² Ət-Tabəri, 17/125, 21394.

Uca Allah bildirir ki, **“Onlar arxayın-arxayın dağlarda evlər yonurdular”**, yəni onlar bu evləri qorxduqları üçün və ya onlara ehtiyac duyduqları üçün deyil, əksinə, təkəbbürlüklə, lovğalıqla, əbəs yerə tikirdilər. Hicr vadisində tikdikləri evlərdə bu işlərin izləri hələ də müşahidə edilir. Peyğəmbər ﷺ Təbuka gedərkən oradan keçmiş, keçərkən paltarıyla başını örtüb, miniyini sürətləndirmiş və səhabələrinə: **“Əzaba uğramış qövmün evlərinə ancaq ağlayaraq daxil olun. Əgər ağlaya biməsəniz, onların başına gələnin sizin də başınıza gəlməsindən qorxaraq özünüzu ağlamağa vadar edin”** – demişdir.¹

Uca Allah buyurur: **“Onları sübh çağı”**, yəni dördüncü günün səhəri **“qorxunc səs yaxaladı. Qazandıqları dünya malı isə onlara heç bir fayda vermədi”**, yəni gəlir əldə etdikləri əkinləri və meyvələri onlara heç bir fayda vermədi. Onlar bu əkinləri və meyvələri suvarmaq üçün dəvədən suyu əsirgəmiş və sularını azaltmasın deyə onu kəsmişlər. Lakin Allahın əmri gəlmiş zaman bu mallar onlara heç bir fayda vermədi və bu əzabı onlardan qaldıra bilmədi.

﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ فَأَصْفَحْ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ﴾ (٨٥) إِنَّ

رَبِّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ ﴿٨٦﴾

85. Biz göyləri, yeri və onların arasında olanları yalnız haqq olaraq yaratdıq. Qiyamət saati mütləq gələcəkdir. Odur ki Sən onları gözəl tərzdə bağışla.

86. Həqiqətən, Rəbbin Yaradandır, Biləndir.

Uca Allah buyurur: **“Biz göyləri, yeri və onların arasında olanları yalnız haqq olaraq yaratdıq”**. Başqa ayələrdə isə belə buyurur: **“Göylərdə və yerdə nə varsa, Allahındır. Bu, Allahın pislilik edənlərə əməllərinin cəzasını verməsi, yaxşılıq edənləri isə ən gözəli ilə (Cənnətlə) mükafatlandırması üçündür”** (“ən-Nəcm”, 31); **“Biz göyü, yeri və onların arasındakıları nahaq yerə xəlq etməmişik. Bu, kafirlərin zənnidir. Vay o kafirlərin Oddakı halına!”** (“Sad”, 27); **“Yoxsa elə hesab edirdiniz ki, sizi əbəs yerə yaratmışıq və siz heç vaxt Bizə qaytarılmayacaqsınız?”** Haqq Hökmdar olan Allah hər şeydən ucadır! Ondan başqa ibadətə layiq olan heç bir məbud yoxdur. O, şanlı Ərşin Rəbbidir” (“əl-Muminun”, 115-116).

¹ əl-Buxari 3129, 3380; Muslim, 5293, 7656.

Sonra Uca Allah Öz peyğəmbərinə Qiyamətin qopacağı, şübhəsiz baş verəcəyini xəbər verib onu yalançı saymaqla verdikləri əziyyətlərin qarşısında müşriklərlə yumşaq və yaxşı davranmağı əmr etmişdir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Onlardan üz döndər və şərlərindən uzaq olmaq üçün “Salam!” de. Onlar tezliklə biləcəklər”** (“əz-Zuxruf”, 89). Mucahid, Qatədə və başqaları bunun kafirlərlə döyüşmək barədə əmrdən əvvəl olduğunu demişlər. Bu onların dedikləri kimidir, çünki bu ayə Məkkədə nazil olmuşdur. Döyüşmək əmri isə hicrətdən sonra verilmişdir.

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, Rəbbin Yaradandır, Biləndir”**. Bu, Allaha dönüşü və Qiyamətin qopacağı bildirir. Şübhəsiz ki, Uca Allah Qiyaməti qoparmağa qadirdir. İstədiyini yaratmağa aciz olmayan Yaradandır. Parçalanan, yer üzünün müxtəlif yerlərinə dağılan cəsədləri ən yaxşı Bilən Odur. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Göyləri və yeri xəlq edən Allah onlar kimisini xəlq etməyə qadir deyilmi?! Əlbəttə ki, hər şeyi xəlq edən və hər şeyi bilən Odur. Bir şeyi yaratmaq istədikdə ona təkcə: “Ol!” deyər, o da olar. Əlində hər şeyin səltənəti (xəzinələri) olan Allah pak və müqəddəsdir. Siz ancaq Onun hüzuruna qaytarılacaqsınız”** (“Ya Sin”, 81-83).

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ ۝٨٧ لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّنْهُمْ وَلَا

تَحْزَنَ عَلَيْهِمْ وَخَفَضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ ۝٨٨﴾

87. Biz sənə təkrarlanan yeddi ayəni və əzəmətli Quranı verdik.

88. Onların bəzi təbəqələrinə verdiyimiz fani dünya malına gözünü dikmə, onlara görə kədərlənmə, möminlərlə mülayim davran...

Uca Allah Öz Elçisinə ﷺ belə buyurur: “Sənə Əzəmətli Quranı vermişik. Odur ki dünyada, dünyanın bər-bəzəyində, dünya əhlinə imtahan üçün verdiyimiz fani gözəlliklərdə gözün qalmasın, onlara verdiyimiz nemətlərə qibtə etmə. Səni yalançı saydıqlarına görə, sənənin dininə qarşı çıxdıqlarına görə kədərlənib özünü əldən salma. **“Sənə tabe olan möminləri qanadının altına al!”** (“əş-Şuəra”, 215). Yəni onlara qarşı mülayim ol. Başqa bir ayədə Uca Allah Öz Elçisini ﷺ belə vəsf etmişdir: **“Sizə özünüzdən elə bir Elçi gəldi ki, sizin əziyyətə düşməyiniz ona ağır gəlir. O sizə qarşı qayğıkeş, möminlərə şəfqətli, rəhmlidir”** (“ət-Tövbə”, 128).

Ayədə السَّبْعُ الْمَثَانِي [səbʰul-məsə:ni] **“təkrarlanan yeddi”** deyildikdə nəyin nəzərdə tutulduğu barədə ixtilaf edilmişdir. İbn Məsud, İbn Ömər, İbn Abbas, Mucəhid, Səid ibn Cübeyr, əd-Dəhhək və bir çoxları burada “yeddi uzun surə”nin ehtimal olunduğunu demişlər. Bununla onlar “əl-Bəqərə”, “Ali-İmran”, “ən-Nisa”, “əl-Maidə”, “əl-Ənam”, “əl-Əraf” və “Yunus” surələrini nəzərdə tutmuşlar. Mucəhid ؒ demişdir: “Ayədə yeddi uzun surə nəzərdə tutulur”.¹ Bəzi alimlərə görə bu Əzəmətli Qurandır.

İkinci rəyə görə السَّبْعُ الْمَثَانِي [səbʰul-məsə:ni] **“təkrarlanan yeddi”** “əl-Fatihə” surəsidir. “əl-Fatihə” surəsi yeddi ayədən ibarətdir. Bu rəy Ömər, Əli, İbn Məsud və İbn Abbasdan rəvayət edilir. İbn Abbas ؓ demişdir: “əl-Fatihə” surəsində “Bəsmələ” (Bismilləhir-Rahmənil-Rəhim) yeddinci ayədir. Uca Allah bu yeddi ayəni sizə xas etmişdir”. Qatədə ؒ demişdir: “Bizə bildirilmişdir ki, “yeddi təkrarlanan ayə” “Kitabı açan” (“əl-Fatihə”) surədir. Bu surə hər oxunuşda təkrarlanır”.² Bir rəvayətə görə isə: “Fərz və nafilə namazlarının hər rükətində təkrarlanır”. İbn Cərir ؒ də bu rəyi seçmiş və bu barədə gələn hədisləri də dəlil olaraq göstərmişdir. Bu barədə ətraflı məlumatı təfsir kitabının əvvəlində “əl-Fatihə surəsinin fəzilətləri” bölümündə təqdim etmişik. Həmd Allaha məxsusdur. əl-Buxari ؒ bu barədə iki hədis rəvayət etmişdir:

Birinci hədis: Rəvayət edilir ki, Əbu Səid ibn əl-Muəlla ؓ demişdir: “Bir dəfə mən namaz qılarkən Peyğəmbər ﷺ yanımdan keçirdi və mənə çağırdı, lakin mən namazımı bitirənədək ona cavab vermədim. Namazımı bitirdikdən sonra gəldim və Peyğəmbər ﷺ dedi: “Səni çağırarkən gəlməyinə nə mane oldu?” Mən dedim: “Ey Allahın Elçisi, mən namaz qılırdım!” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Məgər Uca Allah: **“Peyğəmbər sizi, həyat verəcək şeylərə çağırdığı zaman Allahın və Onun Peyğəmbərinin çağırışına cavab verin”** (“əl-Ənfal”, 24) – deyər buyurmayıbmi?” Sonra o mənə dedi: “Məsciddən çıxmazdan əvvəl sənə Quranda olan ən əzəmətli surəni öyrədəcəyəm!” Bir müddətdən sonra Peyğəmbər ﷺ mənim əlimdən tutub məsciddən çımaq istəyəndə dedim: “Ey Allahın Elçisi, sən dedin ki: “Məsciddən çıxmazdan əvvəl sənə Quranda olan ən əzəmətli surəni öyrədəcəyəm?!” O buyurdu: “Bəli, **“Həmd olsun aləmlərin Rəbbi Allaha...”** (“əl-Fatihə”, 2). Bu, yalnız mənə verilmiş təkrarlanan yeddi ayə (Səbul-Məsani) və əzəmətli Qurandır (əl-Quranul-Azim)”.³

¹ ət-Tabəri, 17/131, 21426.

² ət-Tabəri, 17/136, 21464.

³ Əhməd, 17784, 18005; əl-Buxari, 4114, 4474.

İkinci hədis: Əbu Hureyra رضي الله عنه rəvayət edir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurdu: “Kitabın anası” (“əl-Fatihə” surəsi) təkrarlanan yeddi ayə və Əzəmətli Qurandır”.¹ Bu hədislər “əl-Fatihə” surəsinin “Təkrarlanan yeddi ayə” və “Əzəmətli Quran” olduğuna dəlildir. Lakin bu dəlillər yeddi uzun surənin də bu cür xarakterizə edilməsinə mane deyil, çünki onlarda da bu vəsf vardır. Həmçinin bütün Quranın bu vəsflə xarakterizə edilməsinə mane deyil. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Allah Sözüən ən gözəlini – ayələri bir-birinə bənzəyən və təkrarlanan Kitab kimi nazil etdi”** (“əz-Zumər”, 23). Quran ayələri bir tərəfdən təkrarlanan, digər tərəfdən bir-birinə bənzərdir, eyni zamanda, Əzəmətli Qurandır. Necə ki Peyğəmbərdən ﷺ təqva üzərinə qurulmuş məscid barədə soruşulduqda o, öz məscidini göstərmişdir, baxmayaraq ki, ayə Quba məscidi barədə nazil olmuşdur. Lakin burada bir ziddiyyət yoxdur, çünki eyni xüsusiyyətlərə malik olan iki şeydən birinin qeyd edilməsi, digərini inkar etmir. Ən doğrusunu Allah bilir.

Uca Allah buyurur: **“Onların bəzi təbəqələrinə verdiyimiz fani dünya malına gözünü dikmə”**, yəni Allahın sənə verdiyi Əzəmətli Quranla kifayətlən, onlara verilən keçici və fani dünya gözəlliklərində gözün olmasın. İbn Abbas رضي الله عنه ayədə keçən **“gözünü dikmə”** ifadəsi barədə belə demişdir: “Uca Allah burada insanı öz yoldaşının malını arzu etməkdən çəkindirmişdir”.² Mucahid رحمته الله demişdir: **“Onların bəzi təbəqələrinə...”**, deyildikdə zənginlər nəzərdə tutulur”.

﴿وَقُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ ٨٩﴾ كَمَا أَنزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ ٩٠ الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ ٩١ ﴿فَوَرَبِّكَ

لَنَسَعَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ٩٢﴾ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ٩٣ ﴿

89. və de: “Şübhəsiz ki, mən açıq-aşkar bir xəbərdar edənəm!”

90. Biz (peyğəmbərlərə qarşı çıxacaqlarına dair) and içənlərə də beləcə əzab endirmişdik.

91. Onlar Quranı hissələrə böldülər (bir qisminə inanıb, digər qismini inkar etdilər).

92. Rəbbinə and olsun ki, Biz onların hamısından soruşacağıq –

93. törətdikləri əməllər barəsində.

¹ əl-Buxari, 4335, 4704.

² İbn Əbu Hatim, 13304; ət-Tabəri, 17/141, 21491.

Uca Allah Öz Elçisinə ﷺ insanlara **“Şübhəsiz ki, mən açıq-aşkar bir xəbərdar edənəm!”** deməsini əmr edir, yəni açıq-aşkar qorxudanam. O, insanları onu yalançı saydıqlarına görə başlarına gələcək ağırılı-acılı əzabla qorxudur. Necə ki özlərindən əvvəl peyğəmbərlərini yalançı sayan ümmətlərin də başlarına ağırılı-acılı əzab gəlmiş, Uca Allah onların üzərinə əzab və intiqamını endirmişdir. Ayədə keçən الْمُقْتَسِمِينَ [əl-muqtəsimi:n] **“and içənlərə”** ifadəsi **“öz aralarında and içib razılığa gələnlər”** mənasındadır. Yəni onlar peyğəmbərləri yalançı sayıb onlara əziyyət vermək və onlara qarşı çıxmaq barədə bir-birlərinə and içmişlər. Necə ki Uca Allah Salehin qövminin belə dediklərini bildirir: **“Onlar dedilər: “Bir-birinizin yanında Allaha and için ki, gecə ona və ailəsinə basqın edib onları öldürəcək, sonra da onun yaxın qohumuna deyəcəyik ki, biz onun ailəsinin öldürüldüyünü görməmişik və biz, həqiqətən, düzünü deyirik”** (“ən-Nəml”, 49). Yəni onlar Salehi və ailəsini gecə öldürmək barədə aralarında and içmişlər. Mucahid رحمه الله bu sözü **“razılaşdılar”, “andlaşdılar”** şəklində açıqlamışdır. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Onlar Allaha möhkəm and içdilər ki: “Allah ölən bir kəsi diriltməyəcəkdir!”** (“ən-Nəhl”, 38); **“Onlara deyiləcəkdir: “Məgər əvvəllər siz sonunuzun gəlməyəcəyi barədə and içməmişdiniz?!”** (“İbrahim”, 44); **“Allah onlara mərhəmət nəsb etməyəcək”, – deyə barəsində and içdiyiniz kəslər bunlardırmı?”** (“əl-Əraf”, 49). Sanki onlar yalan dedikləri hər şeyə görə and içmişlər və bu səbəbdən **“and içənlər”** adlandırılmışlar.

əl-Buxari və Muslimin **“Səhih”** əsərlərində Əbu Musa əl-Əşaridən رحمه الله rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: **“Mənim və Allahın mənimlə göndərdiyi dinin misalı, həm qəbilələrinin yanına gəlib onlara: “Mən düşmən ordusunu öz gözlərimlə gördüm, mən çılpaq olaraq¹ qövminü xəbərdar edən birisiyəm, qaçın canınızı qurtarın” – deyən kimsənin misalına bənzəyir. Onlardan bir qismi onun sözünə baxıb axşam düşənədək yavaşca aradan çıxmış və düşməndən xilas olmuşlar, geridə qalanları isə onu yalançı hesab etmiş və düşmən səhərə yaxın onlara hücum edib hamısını məhv etmişdir”**.²

Uca Allah buyurur: **“Onlar Quranı hissələrə böldülər”** yəni özlərinə nazil edilən kitabları hissələrə böldülər, bir qisminə inanıb, digər qismini inkar etdilər. əl-Buxari رحمه الله rəvayət etmişdir ki, İbn Abbas رضي الله عنه Uca Allahın **“Onlar Quranı hissələrə böldülər”** ayəsi barədə belə demişdir: **“Onlar Kitab əhlidir. Onlar Kitabı hissələrə bölmüşlər, bir qisminə inanıb, bir**

¹ Ərəblərdə bəzi xəbər gətirənlər xəbərin çox önəmli olduğunu bildirmək, habelə insanlارın diqqətini özünə çəkmək üçün üst geyimlərini çıxarardılar.

² əl-Buxari, 6001, 6482.

qismini inkar etmişlər".¹ Yenə rəvayət edilir ki, İbn Abbas radıya Allahu əndəh "Biz and içənlərə də beləcə əzab endirmişdik" ayəsi barədə belə demişdir: "Onlar Kitabın bir qisminə inanıb, bir qismini inkar etdilər. Bunlar yəhudi və xaçpərəstlərdir".²

İbn Ömər radıya Allahu əndəh Uca Allahın "Rəbbinə and olsun ki, Biz onların hamısından soruşacağıq – törətdikləri əməllər barəsində" ayəsi barədə belə demişdir: "Yəni "Lə iləhə illəllah" kəlməsi barədə soruşacağıq".³ Mucəhid və Əbul-Aliyə radıya Allahu əndəh demişlər: "Qiyamət günü bütün qullar iki məsələ barədə soruşulacaqlar – etdikləri ibadətlər və peyğəmbərlərə nə cavab verdikləri barədə".⁴ İbn Uyeynə radıya Allahu əndəh demişdir: "Əməlin və malın barədə soruşulacaqsan". İbn Abbas radıya Allahu əndəh demişdir: "Uca Allah əvvəl "Rəbbinə and olsun ki, Biz onların hamısından soruşacağıq – törətdikləri əməllər barəsində" buyurmuş sonra isə: "O gün nə insan, nə də cin öz günahları barəsində sorğu-sual olunmayacaq" ("ər-Rahmə", 39) buyurmuşdur. Uca Allah onlardan: "Bunu-bunu etdinizmi?" – deyə soruşmayacaq. Çünki O, bunları onlardan daha yaxşı bilir. Lakin: "Nə üçün bunu-bunu etdiniz?" – deyə soruşacaq".⁵

﴿فَأَصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ ۝ إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ ۝ الَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ ۝ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ۝ وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ ۝ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ ۝ وَأَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ ۝﴾

94. Sənə buyurulanı açıq-aşkar bəyan et və müşriklərdən üz çevir.
95. Sözsüz ki, istehza edənlərə qarşı Biz sənə yetərik.
96. O kəslər ki, Allaha başqa məbudu şərik qoşurlar. Onlar tezliklə biləcəklər.
97. Biz onların dediklərindən sənə qəlbinin daraldığını bilirik.
98. Sən həmd-səna ilə Rəbbini təriflə və səcdə edənlərdən ol!
99. Sənə ölüm gələndək Rəbbinə ibadət et.

Uca Allah bu ayələrdə Öz Elçisinə ﷺ onun vasitəsilə göndərdiyi dini

¹ əl-Buxari, 4336, 4705.

² əl-Buxari, 4337, 4706.

³ ət-Tabəri, 17/150, 21527.

⁴ ət-Tabəri, 17/150, 21526.

⁵ ət-Tabəri, 17/150, 21528.

təbliğ etməyi, əmrini yerinə yetirməyi və onu açıq-aşkar bəyan etməyi buyurur. Açıq-aşkar bəyan etmək deyildikdə müşriklərə qarşı aşkarcasına deyilməsi nəzərdə tutulur. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: **“Sənə buyurulanı açıq-aşkar bəyan et”**, yəni yerinə yetir, icra et”. Ondan gələn bir rəvayətdə isə ayəni “Sənə buyurulanı et” şəklində təfsir etmişdir. Mucahid رحمته الله demişdir: “Burada namazda Quranı səli oxumaq nəzərdə tutulur”.¹ Abdullah ibn Məsud رضي الله عنه demişdir: “Peyğəmbər ﷺ Uca Allahın **“Sənə buyurulanı açıq-aşkar bəyan et”** ayəsi nazil olana qədər namazı gizlində qıldırı. Bu ayə nazil olduqda isə o, səhabələri ilə birlikdə meydana çıxdı və onlar namazı aşkarda qıldılar”.²

Uca Allah buyurur: **“...müşriklərdən üz çevir. Sözsüz ki, istehza edənlərə qarşı Biz sənə yetərik”**, yəni Rəbbindən sənə nazil ediləni təbliğ et və səni Allahın ayələrindən döndərmək istəyən müşriklərə fikir vermə. **“Müşriklər istəyirlər ki, sən onlara güzəşt edəsən, onlar da sənə güzəşt etsinlər”** (“əl-Qələm”, 9). Onlardan qorxma! Onlara qarşı Allah sənə yetər və səni onlardan qoruyacaq. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Ey Rəsul! Rəbbindən sənə nazil ediləni təbliğ et! Əgər bunu etməsən, Onun risalətini yerinə yetirmiş olmazsan. Allah səni insanlardan qoruyacaq”** (“əl-Maidə”, 67).

Uca Allahın **“O kəslər ki, Allaha başqa məbudu şərik qoşurlar. Onlar tezliklə biləcəklər”** ayəsi Allahla yanaşı başqa məbuda ibadət edənlər üçün şiddətli bir təhdiddir.

Uca Allah buyurur: **“Biz onların dediklərindən sənə qəlbinin daraldığını bilirik. Sən həmd-səna ilə Rəbbini təriflə və səcdə edənlərdən ol!”** Yəni “ey Muhəmməd, onların sənə verdikləri əziyyətlərdən dolayı köksünün daraldığını Biz yaxşı bilirik. Bunlar səni üzməsin və Allahın dinini təbliğ etməkdən yayındırmasın. Sən, Allaha təvəkkül et. Şübhəsiz, O sənə yetər və onlara qarşı sənə yardım edər. Allahı zikr edib, Ona həmd edib şənə təriflər deməklə, namaz qılmaqla və Ona ibadət etməklə məşğul ol”. Ayədə namaz qılmaq nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən Uca Allah: **“...səcdə edənlərdən ol!”** – deyər buyurur. Odur ki Peyğəmbərə ﷺ bir çətinlik üz verdikdə dərhal namaz qıldırı.³

¹ Ət-Tabəri, 17/151, 21535.

² Ət-Tabəri, 17/152, 21538.

³ Əhməd, 23347, 23688. Əbu Davud, 1319. Hədis həsəndir. Bax: Səhih əl-Cami, 4703.

Uca Allah buyurur: **“Sənə ölüm gələnədək Rəbbinə ibadət et”**. Səlim ibn Abdullah ibn Ömər رضي الله عنه ayədə keçən الْيَقِين [əl-yəqi:n] sözünü “ölüm” kimi təfsir etmişdir. Buna dəlil Uca Allahın Cəhənnəm əhli barədə xəbər verdiyi bu ayədir: **“Haqq-hesab gününü yalan hesab edərdik – ölüm yəqinliyi bizə gələnə qədər”** (“əl-Muddəssir”, 46-47). “Səhih” əsərində Ummul-Əladan رضي الله عنه rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ Osman ibn Məzunun cənazəsi olan evə girdikdə mən: “Ey Əbu Səib, Allah sənə rəhmət etsin! Mən şahidlik edirəm ki, Uca Allah səni mütləq hörmətli edəcək” – dedim. Peyğəmbər ﷺ: “Allahın onu hörmətli edəcəyini haradan bilirsən?” – deyər soruşdu. Mən: “Ey Allahın Elçisi! Atam-anam sənə fəda olsun! Allah ona hörmət göstərməyib kimə hörmət göstərəcək?” – deyər cavab verdikdə, Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Ona artıq ölüm gəlmişdir. Allaha and olsun ki, mən ona xeyir arzulayıram. Mən Allahın elçisi olduğum halda, Allaha and olsun ki, başıma nələr gələcəyini bilmirəm”.¹

Uca Allahın **“Sənə ölüm gələnədək Rəbbinə ibadət et”** ayəsi dəlalət edir ki, insanın ağılı başında olduğu müddətcə namaz və buna bənzər ibadətlər ona vacibdir. İnsan ağılı başında olduğu müddətcə vəziyyətinə uyğun namazını qılmalıdır. əl-Buxarinin “Səhih” əsərində İmran ibn Husayndan رضي الله عنه rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Namazı ayaq üstə qıl, bacarmırsansa oturan yerdə qıl, bunu da bacarmırsansa uzanan yerdə qıl!”²

Həmçinin bu ayə الْيَقِين [əl-yəqi:n] sözünü “yəqinliklə bilmək” mənasında olduğunu irəli sürən azmışların səhv etdiklərinə dəlalət edir. Onlara görə kim yəqinliyə çatarsa, artıq onun üzərindən vacib ibadətlər düşər. Şübhəsiz ki, bu bir küfr, azgınlıq və cahillikdir. Çünki peyğəmbərlər və onların səhabələri insanlar içində Allahı ən yaxşı tanıyan, Allahın haqlarını və sifətlərini, Onun layiq olduğu təzimi ən yaxşı bilən kəslər idi. Bununla belə onlar insanlar içində Allaha ən çox ibadət edən, ölənə qədər xeyir işlər görməyə davam edən insanlar idilər. Ayədə الْيَقِين [əl-yəqi:n] dedikdə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “ölüm” nəzərdə tutulur. Həmd və şükür Allaha məxsusdur. Bizə hidayət bəxş etdiyinə görə Allaha həmd edirik. Yalnız Ondən yardım diləyir və Ona təvəkkül edirik. Ən mükəmməl və gözəl hal üzərində bizi öldürməsi də, əlbəttə, Ondən istənilir!

¹ əl-Buxari, 2490, 2687.

² əl-Buxari, 1050, 1117.

الْكَلامُ عَلَى تَفْسِيرِهَا

“ən-Nəhl”

surəsinin təfsiri

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə
Müvəffəqiyyət yalnız Allahdandır

تَفْسِيرُ سُورَةِ النَّحْلِ
وَهِيَ مَكِّيَّةٌ

ən-Nəhl (Bal arısı) surəsinin təfsiri
Məkkə surəsidir

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə!

﴿إِنِّي أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ سُبْحَنَهُ وَعَلَىٰ عَمَائِكُمْ كُونَ﴾

1. Allahın əmri gəlmişdir. Odur ki onun tez gəlməsini istəməyin. Allah müşriklərin Ona qoşduqları şəriklərdən uzaqdır və ucadır.

Uca Allah bu ayədə Qiyamətin yaxınlaşdığını mütləq baş verəcəyinə dəlalət edən keçmiş zaman forması ilə bildirir. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“İnsanların hesaba çəkiləcəkləri gün yaxınlaşdı. Amma onlar hələ də qəflət içində imandan üz çevirirlər”** (“əl-Ənbiya”, 1); **“Qiyamət saati yaxınlaşdı və Ay yarıldı”** (“əl-Qəmər”, 1).

Uca Allah buyurur: **“Odur ki onun tez gəlməsini istəməyin”**, yəni sizin uzaq sandığınız şey, əslində, yaxındır. Onu vaxtından əvvəl istəməyin. Ayədə keçən **“onun”** əvəzliyinin həm Allaha, həm də əzaba aid olması ehtimal olunur. Hər iki halda məna dəyişmir. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurulur: **“Onlar səndən əzabın tez gəlməsini istəyirlər. Əgər artıq müəyyən etdiyimiz bir vaxt olmasaydı, əzab onlara gələrdi. O əzab onlara qəflətən, özləri də hiss etmədən gələcək. Onlar səndən əzabın tez gəlməsini istəyirlər. Şübhəsiz ki, Cəhənnəm kafirləri bürüyəcək”** (“əl-Ənkəbut”, 53-54).

İbn Əbu Hatim rahiməlləhu rəvayət edir ki, Uqbə ibn Amir rahiməlləhu demişdir: “Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Qiyamətə yaxın üzərinizə günbatan tərəfdən qalxana bənzəyən qapqara bir bulud çıxacaq və bu bulud (hər yeri bürüyənə qədər) göydə yüksəlməyə davam edəcək. Buludun içindən bir carçı: “Ey insanlar!” – deyər səslənəcək. İnsanlar bir-birlərinə baxıb: “Eşitdinizmi?” – deyər soruşacaqlar. Bəziləri: “Bəli” – deyəcək. Bəziləri isə şübhə edəcək. Sonra carçı ikinci dəfə: “Ey insanlar!” – deyər səslənəcək. İnsanlar yenə bir-birlərindən: “Eşitdinizmi? – deyər soruşarlar və: “Bəli” – deyərlər. Sonra carçı üçüncü dəfə səslənib deyəcək: “Ey insanlar! Allahın əmri gəlmişdir. Odur ki onun tez gəlməsini istəməyin”. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Canım Əlində olan Allaha and olsun ki, (Qiyamət qopacağı zaman) alış-veriş üçün parçalarını qarşılarna sərmis iki kişi alış-verişlərini tamamlamağa və parçanı büküb yığışdırmağa macal tapmayacaqlar. Qiyamət qopacağı zaman hovuzunu suvayan adama bu hovuzdan su içmək nəsib olmayacaq. Qiyamət qopacağı zaman dəvəsinin südünü sağıb aparan adam o süddən içməyə fürsət tapmayacaq. İnsanların başı qarışıq olacaq”.¹

Sonra Uca Allah Özünün müşriklərin Ona qoşduqları şəriklərdən, Onunla yanaşı ibadət etdikləri bützlərdən pak olduğunu bildirmişdir. Uca Allah onlardan çox uzaq və çox ucadır. Qiyaməti yalan sayanlar da məhz onlardır. **“Allah müşriklərin Ona qoşduqları şəriklərdən uzaqdır və ucadır”.**

﴿يُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاتَّقُونِ﴾

2. Allah Öz əmri ilə qullarından istədiyi kimsəyə mələkləri ruhla (vəhylə) göndərərək buyurur: “Qullarımı qorxudub xəbərdar edin ki, Məndən başqa ibadətə layiq olan məbud yoxdur. Məndən qorxun!”

Uca Allah buyurur: **“Allah Öz əmri ilə qullarından istədiyi kimsəyə mələkləri ruhla”,** yəni vəhylə **“göndərərək buyurur”.** Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **“Biz sənə Öz əmrimizdən olan Ruh (Quranı) vəhy etdik. Sən kitab nədir, iman nədir bilmirdin. Lakin Biz onu, qullarımızdan istədiyimizi doğru yola yönəltmək üçün bir nur etdik”** (“əş-Şura”, 52).

¹ əl-Hakim “əl-Mustədrək” əsərində (4/539) oxşar mətnlə rəvayət etmiş və: “İsnadı Muslimin şərtinə görə səhihdir. Lakin əl-Buxari və Muslim rəvayət etməmişlər” – demişdir. əl-Hakim, 8622. Bax: Hədis zəifdir. Bax: Silsilə əd-Daifə, 5009.

Uca Allah buyurur: “...qullarından istədiyi kimsəyə...”, burada peyğəmbərlər nəzərdə tutulur. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: “Allah kimə peyğəmbərlik verəcəyini daha yaxşı bilir” (“əl-Ənam”, 124); “Allah mələklərdən də elçilər seçir, insanlardan da” (“əl-Həcc”, 75); “O Öz əmri ilə ruhu (vəhyi) qullarından istədiyinə nazil edir ki, o, insanları görüş günü ilə qorxutsun. O gün insanlar yer üzünə çıxacaq və onlar barədə heç bir şey Allahdan gizli qalmayacaqdır. Allah deyəcək: “Bu gün səltənət kimə məxsusdur? Vahid, hər şeyə qalib gələn Allaha məxsusdur!” (“Ğafir”, 15-16).

Uca Allah buyurur: “Qullarımı qorxudub xəbərdar edin ki”, yəni Allahın qullarını xəbərdar etsinlər deyə vəhy nazil edir: “Məndən başqa ibadətə layiq olan məbud yoxdur. Məndən qorxun!” Başqa bir ayədə isə belə buyurur: “Səndən əvvəl elə bir elçi göndərməmişik ki, ona: “Məndən başqa heç bir məbud yoxdur, Mənə ibadət edin!” – deyə vəhy etməyə” (“əl-Ənbiya”, 25). Bu ayədə isə: “Məndən qorxun!” – deyə buyurur. Yəni əmrlərimə qarşı çıxıb Məndən başqasına ibadət edənlər Mənim əzabımdan qorxsunlar.

﴿ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴾ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ

مِّنْ

3. Allah göyləri və yeri haqq olaraq yaratmışdır. O, müşriklərin qoşduqları şəriklərdən ucadır.

4. Allah insanı nutfədən yaratdı. O isə açıq-aşkar mübahisəçiyə çevrildi.

Uca Allah bu ayələrdə yüksəklikdə olan aləmi, yəni səmaları və ondan aşağıda olan aləmi, yəni yeri üzərində olanlarla birlikdə yaratdığını və bunların əbəs yerə deyil, haqq olaraq yaradıldığını xəbər verir. Bunlar “Allahın pislilik edənlərə əməllərinin cəzasını verməsi, yaxşılıq edənləri isə ən gözəli ilə (Cənnətlə) mükafatlandırması üçündür” (“ən-Nəcəm”, 31).

Sonra Uca Allah bildirir ki, O, Allahı qoyub başqa məbudlara ibadət edən insanların Ona qoşduqları şəriklərdən uzaqdır. O, heç bir şəriki olmayan tək yaradandır. Bu səbəbdən ibadət edilməyə yalnız O layiqdir, Onun şəriki yoxdur. Daha sonra Uca Allah insanı “nutfədən”, yəni bir damcı zəif sudan yaratdığını işarə edir. İnsan inkişaf edib özünü müstəqil idarə edəcək hala gəlib çatdıqda isə Rəbbi barədə mübahisə edərək Onu inkar edir, peyğəmbərlərə qarşı döyüşür. Halbuki Uca Allah onu yalnız Özünə qul olmaq üçün yaratmışdır, düşmən olmaq üçün

deyil. Uca Allah başqa ayələrdə buyurur: **“Sudan insan yaradan, ona qan qohumları və sonradan qohum olanları bəxş edən Odur. Rəbbin hər şeyə Qadirdir. Onlar Allahı qoyub özlərinə nə xeyir, nə də zərər verə bilməyənlərə ibadət edirlər. Kafir öz Rəbbinə qarşı şeytana köməkçidir”** (“əl-Furqan”, 54-55); **“Məgər insan onu nütfədən yaratdığınızı görmür? Budur, o indi açıq-aşkar mübahisə edir. O Bizə bir məsəl çəkdi, lakin yaradılışını unutdu. O dedi: “Çürümüş sümükləri kim dirildə bilər?” De: “Onları ilk dəfə yaradan Allah Özü dirildəcək. O, hər bir məxluqu yaxşı tanıyır”** (“Ya Sin”, 77-79). İmam Əhməd və İbn Məcənin Busr ibn Cəhhaşdan rəvayət etdikləri bir hədisdə belə deyilir: **“Bir dəfə Allah Elçisi ovucuna tüpürdü və dedi: “Uca Allah buyurur: “Ey Adəm övladı! Mən səni buna bənzər bir sudan yaratmışkən sən Məndən necə qaçıb xilas ola bilərsən? Nəhayət, səni yaradıb kamilləşdirdikdə və sənə gözəl bir surət verdikdə, sən yer üzündə sapsağlam gəzib dolaşdın və sənin səsin-sorağın gəldi. Dünya malı yığdın və heç kimə vermədin. Nəhayət, can boğaza çatdıqda: “Sədəqə verəcəyəm” – dedin. Əfsuslar olsun ki, sədəqə zamanı artıq keçmişdir”**.¹

﴿وَالْأَنْعَمَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنْعٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ ۝ وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرْجَوْنَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ ۝ وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بِلَاغِيهِ إِلَّا بَشِقَ الْأَنْفُسِ ۚ إِنَّ رَبَّكُمْ لَرءُوفٌ رَّحِيمٌ ۝﴾

5. Mal-qaranı da O yaratdı. Onlarda sizin üçün bədəninizi isti saxlayan geyim və başqa faydalar vardır. Həmçinin siz onlardan yeyirsiniz.
6. Mal-qaranı axşam tövləyə qaytardıqda, səhər çölə buraxdıqda onlara baxıb fərəhlənirsiniz.
7. Onlar yüklərinizi, özünüzdən çətinliklə apara biləcəyiniz bir ölkəyə daşıyırlar. Həqiqətən də, Rəbbiniz çox şəfqətlidir, rəhmlidir.

Uca Allah bu ayələrdə qulları üçün dəvə, inək, qoyun kimi heyvanlar (mal-qara) yaratmaqla onlara bəxş etdiyi nemətləri xatırladır. Bu heyvanlarda qulları üçün mənfəətlər və faydalar yaratmışdır. Onların yunundan, tiftiyindən və tüklərindən geyimlər düzəldib geyinər, evlərini döşəyər, südündən içər, kəsib ətinə yeyərlər. Həmçinin bu heyvanlarda insanlar üçün gözəllik və bəzək vardır. Bu səbəbdən Uca Allah: **“Mal-qaranı axşam tövləyə qaytardıqda, səhər çölə buraxdıqda onlara**

¹ Əhməd, 17842, 17996; İbn Məcə, 2707. Hədis həsəndir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 109, 1143.

baxıb fərəhlənirsiniz” – deyə buyurur. **“Mal-qaranı axşam tövləyə qaytardıqda”**, yəni axşamüstü otlaqdan qayıdan zaman onların qarınları tox, döşləri südlə dolu, hürgüçləri dik olur, **“səhər çölə buraxdıqda onlara baxıb fərəhlənirsiniz”**, yəni səhər onları otlağa buraxarkən də onlarda sizin üçün bir gözəllik və zövq vardır. **“Onlar yüklərinizi”**, yəni daşmasına və nəqlinə gücünüz çatmayan ağır yüklərinizi **“özünüzün çətinliklə apara biləcəyiniz bir ölkəyə daşıyırlar”**, bu daşıma həcc, ümrə, döyüş, ticarət və buna bənzər səfərlərdə olur. Onları minik və yükdaşıma kimi müxtəlif vasitələrdə istifadə edirsiniz. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Həqiqətən, ev heyvanlarında da sizin üçün ibrət var. Biz onların bətnində olandan sizlərə içirdirik. Sizin üçün onlarda başqa faydalar da var. Üstəlik onlardan yeyirsiniz də. Siz həm o heyvanlarla, həm də gəmilərlə daşınırsınız”** (“əl-Muminun”, 21-22); **“Bəzilərinə minəsiniz, bəzilərindən də yeyəsiniz deyə heyvanları sizin üçün yaradan Allahdır. Sizin üçün onlarda başqa mənfəətlər də vardır. Siz onları minərək ürəyinizdən keçən yerlərə gedib çatırırsınız. Siz həm onların üstündə, həm də gəmilərdə daşınırsınız. Allah sizə Öz ayələrini göstərir. Allahın ayələrinin hansını inkar edə bilərsiniz?!”** (“Ğafir”, 79-81). Uca Allah bu nemətləri saydıqdan sonra belə buyurur: **“Həqiqətən də, Rəbbiniz”**, yəni sizin üçün bu heyvanları yaradan və onları sizin ixtiyarınıza verən Rəbbiniz **“çox şəfqətlidir, rəhmlidir”**. Başqa ayələrdə isə belə buyurur: **“Məgər onlar görmürlər ki, Biz onlar üçün sahib olduqları mal-qaranı Öz əllərimizlə yaratmışıq?! Bu mal-qaranı onların ixtiyarına verdik. Onların bəzisini minir, bəzisini də yeyirlər”** (“Ya Sin”, 71-72); **“O Allah ki, bütün cütləri yaratdı. Mindiyiniz gəmiləri və heyvanları yaratdı ki, onların belinə, yaxud göyərtəsinə qalxıb yerləşdiyiniz zaman Rəbbinizin nemətini yada salıb deyəsiniz: “Bunu bizə ram edən Allah pakdır, müqəddəsdir. Yoxsa bizim ona gücümüz çatmazdı. Şübhəsiz ki, biz Rəbbimizə qayıdacağıq”** (“əz-Zuxruf”, 12-14).

İbn Abbas رحمته الله Uca Allahın **“Onlarda sizin üçün bədənini isti saxlayan yun geyim və başqa faydalar vardır”** ayəsində keçən دِفْء [dif’ un] sözünü **“geyim”**, مَنَافِع [məna:fiu] **“faydalar”** sözünü isə faydalı yemək və içmək kimi təfsir etmişdir. Mucəhid دِفْء [dif’ un] sözünü **“toxunan paltarlar”**, مَنَافِع [məna:fiu] **“faydalar”** sözünü isə minik, at və süd kimi təfsir etmişdir. Qatədə رحمته الله ayənin təfsirində demişdir: **“Onlarda sizin üçün bədənini isti saxlayan yun geyim və başqa faydalar vardır”**, yəni onlarda sizin üçün paltarlar, mənfəətlər və sizə kifayət edəcək qədər yemək vardır”. Bir çox təfsirçilər də mənaca bir-birinə yaxın rəylər demişlər.

﴿وَالْخَيْلِ وَالْبِغَالِ وَالْحَمِيرِ لَتَكُنَّ مِنْهَا رِزْقٌ وَإِنَّكُمْ لَتَعْلَمُونَ﴾

8. Atları, qatırları və uzunqulaqları sizə həm minik, həm də zinət olsun deyə Allah yaratdı. O, sizin hələ bilmədiyiniz bir çox şeyləri də yaradır.

Ayədə nemət olaraq zikr olunan atlar, qatırlar və uzanqulaqlar Uca Allahın qullarına minik və zinət üçün yaratdığı başqa bir sinif heyvanlardır. Bu heyvanların yaradılmasında əsas məqsəd minik və zinətdir. Bəzi alimlər Uca Allahın bunları digər heyvanlardan ayıraraq müstəqil qeyd etməsinə əsaslanaraq at ətinin haram olduğunu bildirmişlər. İmam Əbu Hənifə və onunla həmrəy olan bəzi fəqihlər bu alimlərdəndir. Çünki Uca Allah atları qatır və uzunqulaqlarla birlikdə qeyd etmişdir ki, bunlar (qatır və uzunqulaqlar) hədislərdə sabit olduğu kimi, ətləri haram olan heyvanlardır. Lakin bu rəy əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində sabit olan hədis qarşısında zəifdir. Rəvayət edilir ki, Cabir ibn Abdullah ر.ə.ə. demişdir: “Peyğəmbər ﷺ ev uzunqulağının ətinə yeməyi qadağan etdi, at ətinə yeməyə isə icazə verdi”.¹ Hədisi Əhməd və Əbu Davud ر.ə.ə. iki isnadla rəvayət etmişlər. Bu isnadların hər biri Muslimin şərtlərinə uyğundur. Yenə rəvayət edilir ki, Cabir ر.ə.ə. demişdir: “Xeybər günü biz at, qatır və uzunqulaq kəsdik. Peyğəmbər ﷺ bizə uzunqulaq və qatır ətinə yeməyi qadağan etdi, at ətinə isə qadağan etmədi”.² Muslimin “Səhih” əsərində rəvayət edilir ki, Əsma bint Əbu Bəkr ر.ə.ə. demişdir: “Peyğəmbərin ﷺ zamanında biz Mədinədə ikən bir at kəsdik və onu yedik”.³ Bu hədislər dəlalət baxımından daha qüvvətli və daha sabitdir. Əksər alimlər – Malik, əş-Şafii, Əhməd və onların davamçıları, habelə Sələf və Xələf alimlərinin çoxu bu fikirdədirlər. Ən doğrusunu Allah bilir.

﴿وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ وَلَوْ شَاءَ لَهَدَّكُمْ أَجْمَعِينَ﴾

9. Doğru yol Allaha tərəf aparan yoldur. Əyri yollar da vardır. Əgər O istəsəydi, sizin hamınızı doğru yola yönəldərdi.

Uca Allah əvvəlki ayələrdə insanların minik kimi istifadə etdikləri heyvanları qeyd etdikdən sonra bu ayədə mənəvi yol olan dini yollara işarə edir. Uca Allah Quranda bir çox ayələrdə əzalarla görülməli əməli işlərdən sonra dinə fayda verən mənəvi işlərə keçmişdir. Necə ki bu

¹ əl-Buxari, 3897, 4219, 5520; Muslim, 3595, 5134.

² Əhməd, 14840, 14901; Əbu Davud (3789). Hədis səhihdir. Oxşar hədisi əl-Buxari (5520) də rəvayət etmişdir.

³ Muslim, 3697, 5137.

ayələrdə belə buyurur: **"Özünüzlə azuqə götürün! Həqiqətən də, ən xeyirli azuqə təqvadır"** ("əl-Bəqərə", 197); **"Ey Adəm oğulları! Sizə ayıb yerlərinizi örtəcək libas və bəzək-düzək nazil etdik. Təqva libası isə daha xeyirlidir"** ("əl-Əraf", 26).

Uca Allah bu surədə əvvəlcə insanların minik kimi istifadə etdikləri, uzaq ölkələrə və yerlərə etdikləri çətin səfərlər zamanı üzərində yüklərini apara biləcəkləri heyvanları qeyd etdikdən sonra bu ayədə insanların getdikləri və tutduqları mənəvi yolları qeyd etməyə başlayır. Bu yollardan haqq olanın Özünə tərəf aparan yol olduğunu bəyan edərək buyurur: **"Doğru yol Allaha tərəf aparan yoldur"**. Necə ki başqa ayələrdə belə buyurur: **"Bu, Mənim doğru yolumdur, onu tutub gedin. Başqa yollara uymayın. Çünki o yollar sizi Allahın yolundan uzaqlaşdırar"** ("əl-Ənam", 153); **"Allah dedi: "Bu, Mənə tərəf gətirib çıxaran düz yoldur"** ("əl-Hicr", 41). Mucahid rahiməlləhu Uca Allahın **"Doğru yol Allaha tərəf aparan yoldur"** ayəsi barədə belə demişdir: "Yəni haqq yol Allaha tərəf aparır". əs-Suddi rahiməlləhu ayədə **"Doğru yol"** ifadəsi ilə İslamın nəzərdə tutulduğunu demişdir. Lakin Mucahidin rəyi daha güclüdür. Çünki Uca Allah burada bildirir ki, insanlar Ona tərəf gəlmək üçün başqa yolları da tuturlar, lakin bu yollardan Ona çatan yalnız haqq yoldur. Bu, Uca Allahın şəriət olaraq qoyduğu və razı qaldığı yoldur. Bundan başqa yollar isə bağlı yollardır və bu yollarda edilən əməllər qəbul deyil. Odur ki Uca Allah: **"Əyri yollar da vardır"** – deyərək buyurur. Yəni haqq yoldan azan, meyil edən, ayrılan yollar da vardır.

Sonra Uca Allah bütün bunların Onun qüdrəti və istəyi ilə baş verdiyini xəbər verib buyurur: **"Əgər O istəsəydi, sizin hamınızı doğru yola yönəldərdi"**. Başqa ayələrdə belə buyurur: **"Əgər Rəbbin istəsəydi, yer üzündə olanların hamısı iman gətirərdi"** ("Yunus", 99); **"Əgər Rəbbin istəsəydi, insanları vahid bir ümmət edərdi. Amma onlar elə hey ixtilafdadırlar. Yalnız Rəbbinin rəhm etdiyi şəxslərdən başqa. Allah onları bunun üçün yaratdı. Rəbbinin "Mən Cəhənnəmi bütün günahkar cinlər və insanlarla dolduracağam!" Sözü yerinə yetəcək"** ("Hud", 118-119).

﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ ﴿١١﴾ يُثْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْأَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١٢﴾﴾

10. Göydən su endirən Odur. Bu həm sizin içməyiniz, həm də içində mal-qaranızı otardığınız otların bitməsi üçündür.

11. Allah onunla sizin üçün dənli bitkilər, zeytun, xurma, üzüm və başqa meyvələrin hamısından yetişdirir. Həqiqətən, bunda düşünən bir qövmlərin dəlilləri vardır.

Uca Allah əvvəlki ayələrdə qullarına bəxş etdiyi əti yeyilən və minik kimi istifadə edilən heyvanları qeyd etdikdən sonra bu ayələrdə göydən yağış olaraq endirdiyi su nemətini xatırladır. Bu suda onların ehtiyaclarını aradan qaldıracaq ruzi və həm özləri, həm də heyvanları üçün faydalar vardır. Uca Allah buyurur: **“Bu həm sizin içməyiniz”,** yəni onu sizin üçün içə bilərsiniz deyərüz və acı deyil, şirin etmişdir, **“...həm də içində mal-qaranızı otardığınız otların bitməsi üçündür”,** yəni onunla sizin üçün heyvanlarınızı otardığınız bitkilər yetişdirmişdir. Ayədə keçən تُسِيمُونَ [tus’imu:n] feili “otarmaq” mənasındadır. Ərəbcə السَّائِمَةُ [əs-sə:iməh] “otlayan dəvə” söz birləşməsinin kökü السَّوْمُ [əs-səum] “otlaq” sözündən gəlir.

Uca Allah buyurur: **“Allah onunla sizin üçün dənli bitkilər, zeytun, xurma, üzüm və başqa meyvələrin hamısından yetişdirir”,** yəni eyni yağış ilə yerdən dadları, rəngləri, qoxuları və formaları müxtəlif bitkilər çıxarır. Bu səbəbdən ayənin sonunda belə buyurur: **“Həqiqətən, bunda düşünən bir qövmlərin dəlilləri vardır”,** yəni Allahdan başqa ibadətə layiq haqq məbudun olmadığına dair dəlillər vardır. Sonra Uca Allah belə buyurur:

﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ ۚ وَالْجُومُ مَسْحَرَتٌ بِأَمْرٍ ۚ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ۝ وَمَا ذَرَأَا لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَنُهُ ۚ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ ۝﴾

12. O, gecəni və gündüzü, Günəşi və Ayı sizə xidmət etməyə yönəltdi. Ulduzlar da Onun əmri ilə ram edilmişdir. Sözsüz ki, bunlarda anlayan insanlar üçün əlamətlər vardır.

13. Yer üzündə sizin üçün yaratdığı müxtəlif rəngli şeyləri də sizə ram etdi. Şübhəsiz ki, bunda düşünüb ibrət alan insanlar üçün dəlillər vardır.

Uca Allah bu ayələrdə qullarına əzəmətli dəlillərini və böyük nemətlərini xatırladır. Belə ki, O, bir-birini əvəz edən gecə və gündüzü, daim hərəkətdə olan Günəş və Ayı, (dəniz və səhranın) qaranlıqlarında

Əzəmətli Quranın təfsiri ("ən-Nəhl" surəsi) V cild

تَذَكَّرُونَ ﴿١٧﴾ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا ۚ إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٨﴾ ﴿١٧﴾

- 88

17. Heç yaradan da yarada bilməyən kimi ola bilərmə? Düşünüb ibrət götürməyəcəksinizmi?
18. Əgər Allahın nemətlərini saymalı olsanız, onları sayıb qurtara bilməzsiz. Həqiqətən, Allah Bağışlayandır, Rəhmlidir.

Uca Allah dalğaları bir-birinə çarpan dənizləri qullarına ram etdiyini bildirir. O, insanlar üçün üzərində hərəkət edə biləcəkləri dənizlər və bu dənizlərin içərisində balıqlar yaratmış, bu balıqların ətinə istər diri, istər ölü halda, istər ehramda olduqda, istərsə də digər zamanlarda qullarına halal etmişdir. Orada mirvari və qiymətli daşlar yaratmış və qulları üçün onları əldə etməyi asanlaşdırmışdır. Həmçinin Uca Allah dənizləri yük daşımaq üçün yara-yara üzən gəmilərə ram etmişdir. **“Sən gəmilərin dənizi yara-yara üzdiyünü görürsən”,** yəni gəmilərn burunları ilə həm dənizi, həm də küləkləri yara-yara irəlilədiklərini görürsən. Qullarına gəmiləri bu şəkildə düzəltməyi Uca Allah öyrətmişdir və onlara bu sənət (gəmi düzəltmək) ataları Nuhdan ﷺ miras qalmışdır. **“Bütün bunlar Allahın lütfündən sizə nəsib olanları axtarib tapmağınız və şükür etməyiniz üçündür”,** yəni Allahın nemətlərinə və yaxşılıqlarına şükür etməyiniz üçündür.

Sonra Uca Allah yer üzünü və yer üzündə dayanan möhkəm dağları zikr etmişdir. Uca Allah bu dağları yer üzünü silkələnməsin və orada yaşayan canlıların həyatı pozulmasın deyər yaratmışdır. Başqa bir ayədə belə buyurur: **“Dağları da yerə bərkitdi”** (“ən-Naziat”, 32).

Uca Allah buyurur: **“...düzgün səmt götürəsiniz deyər çaylar və yollar yaratdı”,** yəni qullar (insanlar) ruzi qazansınlar deyər bu çaylar bir yerdən başqa yerə axır. Bəzi çaylar bir yerdən qaynayıb çıxır. Halbuki bu çayda olanlar başqa bir yerdə yaşayan insanların ruzisidir. Bu çaylar bölgələri, çölləri və quraq yerləri keçərək, dağları və yüksək yerləri dələrək əhalisinə ram edilmiş ölkəyə çatır. Çaylar yer üzündə bütün istiqamətlərə – sağa-sola, cənuba-şimala, şərqə-qərbə doğru axır. Onların kiçik və böyük olanları vardır. Vadilərdə bəzən axır, bəzən kəsilir. Bu çaylardan Uca Allahın istəyi və hökmü ilə qaynayan, toplanıb duran, sürətli və yavaş axanları vardır. Uca Allah onları qullarına ram etmiş və onlardan faydalanmağı asanlaşdırmışdır. Ondan başqa ibadətə layiq məbud, Ondan başqa rəbb yoxdur. Həmçinin qulların bir ölkədən başqa ölkəyə getmələri üçün yer üzündə yollar yaratmışdır. Hətta Uca Allah aralarında keçid və yol olsun deyər dağları yarmışdır. Necə ki bir ayədə belə buyurur: **“Yerin onları yırgalamamasından ötrü orada möhkəm dağlar yaratdıq. Onlar istədikləri yerə gedə bilsinlər deyər orada geniş yollar saldıq”** (“əl-Ənbiya”, 31).

Uca Allah buyurur: **“Əlamətlər yaratdı”**, yəni böyük dağlar, kiçik təpələrdən ibarət işarələr də yaratmışdır. Müsafirələr quruda və ya dənizdə yollarını itirdikləri zaman onlar vasitəsilə yollarını təyin edər, taparlar. **“İnsanlar ulduzlar vasitəsilə də getdikləri yolu müəyyənləşdirirlər”**, yəni gecənin qaranlığında yolu müəyyən edirlər. Bu təfsir İbn Abbasa radıya Allahu təqə aiddir.

Uca Allah Öz əzəmətinə diqqət çəkərək heç bir şey yarada bilməyən, əksinə, özləri yaradılmış olan bütlərə deyil, yalnız Ona ibadət etməyin vacib olduğunu bildirir: **“Heç yaradan da yarada bilməyən kimi ola bilərmi?”** Sonra Uca Allah insanlara bəxş etdiyi nemətlərin çoxluğuna və lütfkarlığına işarə edərək buyurur: **“Əgər Allahın nemətlərini saymalı olsanız, onları sayıb qurtara bilməzsiz. Həqiqətən, Allah Bağışlayandır, Rəhmlidir”**, yəni Allah sizin günahlarınızı bağışlayır. Əgər sizdən bütün nemətlərinin şükrünü tələb etsəydi, bunu yerinə yetirməkdə aciz qalardınız. Əgər əmr etmiş olsaydı, bunu bacarmaz və etməzdiniz. Əgər buna görə sizə əzab vermiş olsaydı, haqsızlıq etmədən əzab verərdi. Lakin O Bağışlayandır, Rəhmlidir, günahlarınızın çoxunu bağışlayır və ancaq az bir qisminə görə sizi cəzalandırır. İbn Cərir rahiməllah demişdir: “Uca Allah bu ayədə belə buyurur: “Madam ki, nemətlərin bir hissəsinə şükür edə bilməyib aciz qalırsınız, o halda tövbə edib Allaha itaət edin, Onun rızasını qazanmağa can atın. Belə etsəniz Allah sizə qarşı **“Bağışlayandır, Rəhmlidir”**, Ona üz tutub tövbə etdikdən sonra sizə əzab verməyəcək”.¹

﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُسْرُوتُ وَمَا تُعْلِنُونَ ۝ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ ۝ أَمْوَاتٌ غَيْرَ أَحْيَاءٍ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ ۝﴾

19. Allah sizin gizli saxladığınızı da, aşkara çıxartdıqlarınızı da bilir.
20. Allahdan başqa tapındıqları bütlər heç bir şey yarada bilməzlər. Çünki onlar özləri yaradılmışlar.
21. Onlar ölüdürlər – diri deyillər və nə vaxt dirildiləcəklərini də bilmirlər.

Uca Allah bu ayələrdə aşkarda olanları bildiyi kimi, gizlində və kökslərdə olanları da bildiyini xəbər verir. O, Qiyamət günü hər əməl sahibini əməlinə görə cəzalandıracaq; əgər əməli xeyir olarsa əvəzini xeyirlə, şər olarsa şərlə verəcək. Sonra Uca Allah müşriklərin Allahdan

¹ ət-Tabəri, 17/187, 21683.

başqa ibadət etdikləri bütələrin heç bir şey yarada bilməyəcəklərini, əksinə, onların özlərinin yaradılmış olduqlarını xəbər verir. Necə ki Uca Allahın Özünə dost tutduğu İbrahim (qövminə) belə demişdir: **“Siz yonub düzəltməklərinizəmi sitayiş edirsiniz? Axı sizi də, sizin düzəltməklərinizi də Allah yaratmışdır”** (“əs-Saffat”, 95-96).

Uca Allah buyurur: **“Onlar ölüdürlər – diri deyillər”**, yəni onlar cansızdırlar, onların ruhu yoxdur, eşitmirlər, görmürlər, (dediklərinizi) dərk etmirlər **“və nə vaxt dirildiləcəklərini də bilmirlər”**, yəni Qiyamətin nə vaxt qopacağını bilmirlər. Belə olan təqdirdə onlardan mənfəət, savab və ya mükafat necə ummaq olar? Bunları yalnız hər şeyi bilən, hər şeyi yaradan Allahdan ummaq mümkündür.

﴿إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ قَالَيْنِ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُّكَرَّةٌ وَهُمْ مُّسْتَكْبِرُونَ ۝ لَّآ جَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ ۝﴾

22. Sizin məbudunuz Tək olan İlahdır. Axirətə inanmayanların qəlbləri haqqı inkar edir. Özləri də təkəbbürlüdürlər.

23. Şübhə yoxdur ki, Allah onların gizli saxladıklarını da, aşkara çıxartdıklarını da bilir. Həqiqətən də, O, təkəbbürlü olanları sevmir.

Uca Allah bu ayədə Tək olduğunu, heç nəyə möhtac olmadığını, Özündən başqa məbudun olmadığını, kafirlərin qəlblərinin isə bunu inkar etdiyini xəbər verir. Başqa bir ayədə Uca Allah kafirlərin təəccüblə belə dediklərini xəbər verir: **“O, məbudların hamısını bir məbudmu etdi?! Həqiqətən, bu, qəribə bir şeydir”** (“Sad”, 5). Başqa bir ayədə isə belə buyurur: **“Allah tək olaraq xatırlandığı zaman axirətə inanmayanların qəlbini nifrət bürüyür. Ondan qeyriləri yad edildiyi zaman isə onlar sevinirlər”** (“əz-Zumər”, 45).

Uca Allah buyurur: **“Özləri də təkəbbürlüdürlər”**, yəni Allahı ibadətdə təkləşdirməyi inkar etməklə bərabər, Allaha ibadət etməkdə təkəbbürlük göstərirlər. Başqa bir ayədə belə buyurur: **“Rəbbiniz buyurdu: “Mənə dua edin, Mən də sizə cavab verim. Həqiqətən, Mənə ibadət etməyə təkəbbür göstərənlər Cəhənnəmə zəlil olaraq girəcəklər”** (“Ğafir”, 60). Burada isə belə buyurur: **“Şübhə yoxdur ki”**, yəni həqiqətən, **“Allah onların gizli saxladıklarını da, aşkara çıxartdıklarını da bilir”**, yəni bunun qarşılığında onları tam cəzalandıracaq. **“Həqiqətən də, O, təkəbbürlü olanları sevmir”**.

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَآذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا اسْطِيزُ الْآوَلِينَ ﴿٢٤﴾ لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّوهُمْ بَغِيرَ عِلْمٍ آلَاءِ مَا يَزِرُونَ ﴿٢٥﴾﴾

24. Onlardan: “Rəbbiniz peyğəmbərinə nə nazil etmişdir?”– deyə soruşduqda, onlar: “Bu, keçmişdəkilərin nağıllarıdır!”– deyərlər.
25. Qoy onlar Qiyamət günü öz günahlarının hamısını və nadanlıqları üzündən azdırdıqları kəslərin günahlarının bir qismini daşısınlar. Bax gör, daşıyacaqları yük necə də pisdır!

Uca Allah bu ayələrdə buyurur ki, Peyğəmbəri ﷺ yalançı sayanlardan: “Rəbbiniz peyğəmbərinə nə nazil etmişdir?”– deyə soruşduqda, onlar cavabdan yayınaraq: “Bu, keçmişdəkilərin nağıllarıdır!”– deyərlər”, yəni ona heç nə nazil olmamışdır. Bizə oxunan keçmişdəkilərin nağıllarından, yəni qədim kitablarda yazılmış nağıllardan başqa bir şey deyil. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “Onlar: “Bu, keçmişdəkilərin nağıllarıdır. O bunları başqasına yazdırmışdır. Bunlar səhər-axşam onun özünə oxunur”– dedilər” (“əl-Furqan”, 5). Yəni onlar Peyğəmbərə ﷺ böhtan ataraq onun barəsində tamamilə batil və bir-birinə zidd olan müxtəlif sözlər söyləyirdilər. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “Gör sənə aid necə məsəllər çəkdi! Onlar haqq yoldan azdılar və bir daha o yolu tapa bilməyəcəklər!” (“əl-Furqan”, 9). Çünki kim haqq yoldan çıxmışsa, nə deməsindən asılı olmayaraq səhvə yol verir.

Uca Allah buyurur: “Qoy onlar Qiyamət günü öz günahlarının hamısını və nadanlıqları üzündən azdırdıqları kəslərin günahlarının bir qismini daşısınlar”, yəni onların qədərinə belə deməyi ona görə yazdıq ki, həm öz günahlarını daşısınlar, həm də onlara tabe olanların, onların ardınca gedənlərin günahlarını üzərlərinə götürsünlər. Beləcə, öz azğınlıqlarının günahını daşımaqla bərabər, azdırdıqlarının və özlərinə tabe etdiklərinin günahı da onların üzərində qalsın. Necə ki bir hədisdə belə buyurulur: “Kim doğru bir yola dəvət edərsə, bu yola tabe olanların mükafatları qədər ona əcr verilir. Bununla belə, ona tabe olanların mükafatlarından heç bir şey əskilməz. Kim də bir zəlalətə dəvət edərsə, ona bu zəlalətə tabe olanların günahları qədər günah yazılar. Ona tabe olanların günahlarından da heç bir şey əskilməz”.¹ Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “Onlar həm öz günah yüklərini, həm də onlarla yanaşı, neçə-neçə yükü də daşıyaçaqlar. Qiyamət günü onlar

¹ Muslim, 2674, 4831, 6980.

uydurduqları şeylər barəsində mütləq sorğu-suala çəkiləcəklər” (“əl-Ənkəbut”, 13). Mucahid رحمته demişdir: “Onlar öz yüklərini daşıyaçaqlar. Yəni həm öz günahlarını, həm də onlara itaət edənlərin günahlarını daşıyaçaqlar. Onlara tabe olanların (itaət edənlərin) əzabından heç bir şey yüngülləşdirilməyəcək”.¹

﴿قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَنَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ﴾ ﴿٢٦﴾ ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَمَةِ يُخْزِيهِمْ وَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تُشَلِّقُونَ فِيهِمْ قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَالسُّوءَ عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٢٧﴾

26. Onlardan öncəkilər də hiylə qurmuşdular. Sonra Allah onların tikililərini özülündən dağıtdı, tavanları başlarına uçdu və əzab onlara gözləmədikləri yerdən gəldi.

27. Sonra Qiyamət günü Allah onları rüsvey edəcək və deyəcək: “Haqqında mübahisə etdiyiniz şəriklərim haradadır?” Elm verilmiş kimsələr deyəcəklər: “Şübhəsiz ki, bu gün kafirlərə rüsveyçılıq və əzab üz verəcək!”

İbn Abbas رحمته Uca Allahın “**Onlardan öncəkilər də hiylə qurmuşdular**” ayəsi barədə belə demişdir: “Ayədə yüksək qüllə tikdirən Nəmrud nəzərdə tutulur”.² Bəzi təfsirçilər demişlər: “Əksinə, o Buxtənəssardır”.³ Bir qrup təfsirçi isə bildirmişdir ki, burada Uca Allah Onu inkar edən və Ona ibadətdə başqalarını şərikin qoşan kəslərin əməllərini puça çıxarmaq üçün bir məsəl çəkmişdir. Necə ki Nuh عليه السلام belə demişdir: “**Onlar mənə qarşı böyük bir hiylə işlətdilər**” (“Nuh”, 22). Yəni onlar müxtəlif vasitələrlə insanları öz şirk əməllərinə sövq etmək və onları azdırmaq üçün hər cür hiylə işlətmişlər. Odur ki Qiyamət günü onlara tabe olanlar belə deyəcəklər: “**Zəiflər özlərini yüksək tutanlara deyəcəklər: “Xeyr! İşiniz gecə-gündüz hiylə qurmaq idi. Siz bizə Allahı inkar etməyi və Ona şəriklər qoşmağı əmr edirdiniz”**”. Onlar əzabı gördükdə peşmançılıq hissini gizlədirlər. Kafirlərin boyunlarına zəncirlər vuraraq. Onlar ancaq etdikləri əməllərə görə cəzalandırırlar” (“Səba”, 33).

¹ İbn Əbu Hatim, 13361; ət-Tabəri, 17/190, 21689.

² ət-Tabəri, 17/193, 21698.

³ B.e.ə. (bizim eradan əvvəl) 562–605 illərdə Babil hökmdarı olmuşdur. B.e.ə. 587 və 597-ci illərdə iki dəfə Qüdsə hücum edib süquta uğratmış və Beytul-Məqdisi viranə qoymuşdur.

Uca Allah buyurur: **“Sonra Allah onların tikililərini özülündən dağıtdı”**, yəni tikililərini bünövrəsindən söküb atdı, əməllərini puç etdi. Başqa ayələrdə Uca Allah belə buyurur: **“Onlar hər dəfə müharibə alovunu yandırdıqda Allah onu söndürər”** (“əl-Maidə”, 64); **“Allah isə onları gözləmədikləri yerdən haqlayıb qəlblərinə qorxu saldı. Onlar evlərini həm öz əlləri, həm də möminlərin əlləri ilə dağıdırdılar. İbrət götürün, ey ağıl sahibləri!”** (“əl-Həşr”, 2). Burada isə belə buyurur: **“Sonra Allah onların tikililərini özülündən dağıtdı, tavanları başlarına uçdu və əzab onlara gözləmədikləri yerdən gəldi. Sonra Qiyamət günü Allah onları rüsvay edəcək”**, yəni xəbisliklərini, qəlblərində gizlətdiklərini aşkara çıxarıb hamıya bildirəcək. Başqa bir ayədə belə buyurur: **“Sirlərin sınaqdan keçiriləcəyi gün”** (“ət-Tariq”, 9). əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində İbn Ömərdən رحمتهما الله rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: **“Qiyamət günü hər bir xain üçün yanında etdiyi xəyanətə uyğun bir bayraq dikəldiləcək və “Bu filankəsin oğlu filankəsin etdiyi xəyanətdir” deyiləcək”**.¹ Beləcə, onların gizlətdikləri hiylə insanlara açıqlanacaq və Uca Allah bütün varlıqların qarşısında onları rüsvay edəcək. ər-Rəbb olan Uca Allah Qiyamət günü onları məzəmmət edərək belə buyurar: **“Haqqında mübahisə etdiyiniz şəriklərim haradadır?”** Yəni uğrunda döyüşdüyünüz, iman gətirənlərlə düşmənçilik etdiyiniz şəriklər haradadır? Nə üçün sizə yardım etmirlər, nə üçün sizi buradan xilas etmirlər? **“Onlara deyilər: “Hanı sizin ibadət etdikləriniz – Allahdan başqa pənah apardıqlarınız? Onlar sizə kömək edə bilərlərmi, yaxud özlərinə köməkləri dəyə bilərlərmi?”** (“əş-Şuəra”, 92-93); **“Onun nə bir qüvvəsi, nə də bir köməkçisi olar”** (“ət-Tariq”, 10). Onların əleyhlərinə hüccət qalxıb barələrində Allahın Sözü doğru çıxdıqda, qaça bilməyəcəkləri zaman yetişdikdə, üzrxahlıq edə bilməyəcək hala düşdükdə və susdurulduqda **“Elm verilmiş kimsələr deyəcəklər”**, yəni o zaman dünya və Axirətdə seçilmiş, elm verilmiş və haqqı axtarmış kəslər belə deyərlər: **“Şübhəsiz ki, bu gün kafirlərə rüsvayçılıq və əzab üz verəcək!”** Yəni bu gün Allahı inkar etmiş, özlərinə nə bir fayda, nə də bir zərər verə bilməyəcək bütlləri Allaha şərik qoşmuş kafirləri alçaqlıq, rəzillik, rüsvayçılıq və əzab əhatə edəcək.

﴿الَّذِينَ تَوْفَّعَهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظِلْمِي أَنفُسِهِمْ فَالْقَوْمَ الْآسَفُونَ﴾ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ بَلَىٰ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٢٨﴾ فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَلَئْسَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ ﴿٢٩﴾

¹ əl-Buxari, 2950, 3188; Muslim, 3269, 4634. Başqa bir rəvayətdə belə deyilir: “Qiyamət günü hamı onu görəcək və onun sayəsində o xain tanınacaq”.

28. Mələklər özlərinə zülm edən kimsələrin canlarını aldıkları zaman onlar təslim olub: **"Biz heç bir pislik etmirdik!"** – deyəcəklər. Onlara belə deyiləcək: **"Xeyr! Şübhəsiz ki, Allah sizin nələr etdiyinizi bilir.**

29. Elə isə içində əbədi qalacağınız Cəhənnəmin qapılarına girin! Təkəbbürlülərin qalacağı yer necə də pisdir!"

Uca Allah bu ayələrdə özlərinə zülm etmiş müşriklərin ölüm anındakı hallarından və ruhlarını almaq üçün yanlarına gələn mələklərdən xəbər verir. Müşriklər **"təslim olub"**, yəni eşidib itaət göstərərək və boyun əyərək: **"Biz heç bir pislik etmirdik!"** – deyəcəklər. Necə ki Allahın hüsuruna dönəcəkləri gün belə deyəcəklər: **"Rəbbimiz Allaha and olsun ki, biz müşrik olmamışıq!"** ("əl-Ənam", 23); **"Allah onların hamısını dirildəcəyi gün onlar sizə and içdikləri kimi, Ona da and içəcək və nə isə əldə etdiklərini güman edəcəklər. Əslində, onlar əsl yalançılardır"** ("əl-Mucadilə", 18).

Uca Allah onların bu sözlərini inkar edərək belə buyurur: **"Xeyr! Şübhəsiz ki, Allah sizin nələr etdiyinizi bilir. Elə isə içində əbədi qalacağınız Cəhənnəmin qapılarına girin! Təkəbbürlülərin qalacağı yer necə də pisdir!"** Yəni Allahın ayələrinə qarşı və Onun elçilərinə tabe olmaqda təkəbbürlük göstərənlər üçün ora necə də pis yer və rəzillik yurduudur. Onların ruhları öldükləri gündən etibarən Cəhənnəmə girəcək, qəbirlərindəki cəsədlərinə Cəhənnəmin istisi və isti yeli gələcəkdir. Qiyamət günü isə ruhları cəsədlərinə qayıdacaq və Cəhənnəm odunda əbədi olaraq qalacaqlar. **"Orada nə öldürülməzlər ki, ölüb canları qurtarsın, nə də bu odun əzabı onlar üçün yüngülləşdirilsin"** ("Fətir", 36); **"Onları səhər-axşam oda salırlar. Qiyamət saati gələcəyi gün isə; Firon nəslini ən şiddətli əzaba salın!"** ("Gəfir", 46).

﴿وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرٌ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ ﴿٣٠﴾ جَنَّاتٌ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُجْرَى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ كَذَلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ ﴿٣١﴾ الَّذِينَ تَوَفَّيْنَاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٣٢﴾﴾

30. Müttəqilərə: **"Allah nə nazil etmişdir?"** – deyildikdə onlar: **"Xeyir nazil etmişdir! Bu dünyada xeyirli işlər görənlər üçün gözəl mükafat hazırlanmışdır. Axirət yurdu isə daha xeyirlidir. Müttəqilərin yurdu necə də gözəldir"** – deyirlər.

31. Onlar altından çaylar axan Ədn cənnətlərinə girəcəklər. Orada onların ürəklərinin istədiyi hər şey vardır. Allah müttəqiləri belə mükafatlandırır.

32. O kəslər ki, tər-təmiz olduqları halda, mələklər onların canını alıb deyirlər: “Sizə salam olsun! Əməllərinizə görə Cənnətə girin!”

Bu ayələrdə bir az əvvəl bədbəxt insanlar barədə verilən xəbərin əksi olaraq xoşbəxt insanlar barədə xəbər verilir. Bədbəxt insanlardan: **“Rəbbiniz peyğəmbərinə nə nazil etmişdir?”** – deyə soruşulduqda onlar üz çevirərək: **“Heç bir şey nazil etməmişdir. Bu, keçmişdəkilərin nağıllarıdır!”** – deyə cavab verərkən, xoşbəxt insanlar: **“Xeyir nazil etmişdir!”** – deyirlər. Yəni **“ona tabe olan və iman gətirənlər üçün mərhəmət, bərəkət və yaxşılıq nazil etmişdir”** – deyirlər. Sonra onlar (xoşbəxt insanlar) Allahın Öz peyğəmbərləri vasitəsilə mömin qullarına nəyi vəd etdiyini xəbər verərək belə deyirlər: **“Bu dünyada xeyirli işlər görənlər üçün gözəl mükafat hazırlanmışdır. Axirət yurdu isə daha xeyirlidir”**. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Mömin olaraq yaxşı iş görən kişi və qadınlara, əlbəttə, gözəl həyat bəxş edəcək və etdikləri ən yaxşı əməllərə görə onları mütləq mükafatlandıracağıq”** (“ən-Nəhl”, 97). Yəni dünyada yaxşı əməl sahibi olana Uca Allah həm dünyada, həm də Axirətdə yaxşılıq edər. Sonra onlara Axirət yurdunun dünya həyatından daha xeyirli olacağını, oradakı mükafatın dünyadakı mükafatdan daha kamil olacağını bildirərlər. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Elm verilmiş kəslər isə dedilər: “Vay halınıza! İman gətirib yaxşı əməl edən kimsə üçün Allahın mükafatı daha xeyirlidir”** (“əl-Qəsəs”, 80); **“Allah yanında olan nemətlər yaxşılar üçün daha xeyirlidir”** (“Ali-İmran”, 198); **“Axirət isə daha xeyirli və daha baqidir”** (“əl-Əla”, 17). Başqa bir ayədə Uca Allah Öz Elçisinə ﷺ belə buyurur: **“Həqiqətən, Axirət sənə dünya həyatından daha xeyirlidir”** (“əd-Duha”, 4). Daha sonra onlar Axirət yurdunu vəsf edərək: **“Müttəqilərin yurdu necə də gözəldir”** – deyirlər.

Uca Allahın **“Ədn cənnətlərinə”** sözü əvvəlki ayədə keçən **“Müttəqilərin yurdu”** sözünü açıqlayır. Yəni onlar üçün Axirətdə əbədi qalacaqları Ədn cənnətləri vardır. **“...altından çaylar axan”**, yəni bu cənnətlərin ağaclarının və qəsrlərinin arasından çaylar axacaq. **“Orada onların ürəklərinin istədiyi hər şey vardır”**. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Orada nəfslərin istədiyi və gözlərə xoş gələn hər şey olacaq. Siz orada əbədi qalacaqsınız”** (“əz-Zuxruf”, 71). Uca Allah buyurur: **“Allah müttəqiləri belə mükafatlandırır”**, yəni Allah Ona iman gətirən, Ondən qorxan və əməlini gözəlləşdirən hər kəsi belə mükafatlandırır.

Sonra Uca Allah onların ölüm anındakı halı barədə xəbər verərək bildirir ki, onlar şirkdən, çirkədən və hər cür pisləkdən təmizdirlər. Mələklər onlara salam verəcək və onları cənnətlə müjdələyəcəklər. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Həqiqətən də: “Rəbbimiz Allahdır!”– deyib sonra düz yol tutan kəslərə mələklər nazil olub deyirlər: “Qorxmayın və kədərlənməyin! Sizə vəd olunan Cənnətlə sevinin! Biz dünya həyatında da, axirətdə də sizin dostlarınızıq. Orada sizin üçün nəfsinizin çəkkə biləcəyi hər şey hazırlanmışdır. Orada istədiyiniz hər şey vardır”** (“Fussilət”, 30-31).

﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ أَمْرٌ رَبِّكَ كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٣٣﴾ فَاصْبِرْ لَهُمْ سَيِّئَاتٍ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ﴿٣٤﴾﴾

33. Yoxsa kafirlər mələklərin onların yanına gəlməsindən və yaxud Rəbbinin əmrinin (Qiyamət gününün) gəlməsindən başqa bir şeymi gözləyirlər? Onlardan əvvəlkilər də belə etmişdilər. Allah onlara zülm etmədi, lakin onlar özləri özlərinə zülm edirdilər.

34. Onlara törətdikləri əməllərin pis cəzası nəşib oldu və istehza etdikləri əzab onları ağuşuna aldı.

Uca Allah bu ayələrdə batil əməllərində ısrar edən və dünyaya aldanan müşrikləri təhdid edərək buyurur: “Yoxsa onlar mələklərin gəlib onların canını almağını gözləyirlər?” Uca Allahın **“...yaxud Rəbbinin əmrinin gəlməsindən başqa bir şeymi gözləyirlər?”** ayəsində Qiyamət günü və orada görəcəkləri dəhşətlər nəzərdə tutulur.

Uca Allah buyurur: **“Onlardan əvvəlkilər də belə etmişdilər”**, yəni onların bənzərləri olan keçmiş müşriklər də şirk əməllərində, beləcə, ısrar etmişlər və nəhayət, Allahın əzabını dadmış və cəzaya düşər olmuşlar. **“Allah onlara zülm etmədi”**, çünki Uca Allah onlara elçilərini göndərməklə, kitablarını nazil etməklə əleyhlərinə hüccət qaldırmışdır və onların artıq üzrxahlıq etməyə heç bir haqları qalmamışdır, **“lakin onlar özləri özlərinə zülm edirdilər”**, yəni onlar elçilərə qarşı çıxıb onların gətirdiklərini yalan saymaqla özləri özlərinə zülm etmişlər. Bu əməllərinə görə Allahın əzabına düşər oldular. **“...istehza etdikləri əzab onları ağuşuna aldı”**, yəni əhatə etdi. Peyğəmbərlər onları Allahın əzabı ilə təhdid etdikdə onlar peyğəmbərlərə istehza edirdilər. Odur ki Qiyamət günü onlara belə deyiləcək: **“Bu, sizin yalan saydığınız Cəhənnəm odudur!”** (“ət-Tur”, 14).

﴿وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ﴿٣٥﴾ وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿٣٦﴾ إِن تَحْصِ عَلَى هُدَاهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ﴿٣٧﴾﴾

35. Müşriklər dedilər: "Əgər Allah istəsəydi, biz də, atalarımız da Ondən başqa heç nəyə ibadət etməz və Onun izni olmadan heç nəyi haram saymazdıq!" Bəli, onlardan əvvəlkilər də eynilə davranmışdılar. Məgər elçilərin vəzifəsi ancaq açıq-aydın təbliğ etmək deyilmi?
36. And olsun ki, Biz hər ümmətə: "Allaha ibadət edin, tağutdan uzaq olun" – deyə elçi göndərdik. Onlardan kimisini Allah doğru yola yönəlmiş, kimisinə də azmaq nəşib etmişdir. Yer üzündə gəzib dolaşın və görün haqqı yalan sayanların aqibəti necə oldu!
37. Sən onların doğru yola gəlməsinə nə qədər çalışsan da, bil ki, Allah azdırdığı kimsələri doğru yola yönəltməz və onlara kömək edən də olmaz.

Uca Allah bu ayələrdə müşriklərin düşdükləri şirkə aldandıqlarını və qəzavü-qədəri əsas gətirərək özlərinə bəraət qazandırməğa cəhd etdiklərini xəbər verir. Onlar bunu bu sözlərlə ifadə edirlər: "Əgər Allah istəsəydi, biz də, atalarımız da Ondən başqa heç nəyə ibadət etməz və Onun izni olmadan heç nəyi haram saymazdıq!" Yəni Allah istəsəydi biz bütlərə nəzir edərək "bəhira", "saibə", "vəsilə" və s. buna bənzər adlar qoyduğumuz heyvanları özümüzə haram etməzdik.¹ Halbuki Uca Allah bu barədə heç bir dəlil nazil etməmişdi, onlar bunları özlərindən uydurmuşdular.

Onların dediklərinin məzmunu budur ki, əgər Allah bizim etdiklərimizdən razı qalmasaydı, bunu bizim üzərimizə endirəcəyi bir əzabla inkar edər və bunları etməyimizə imkan verməzdi. Uca Allah onların bu şübhələrini rədd edərək belə buyurur: "Məgər elçilərin vəzifəsi ancaq açıq-aydın təbliğ etmək deyilmi?" Yəni vəziyyət heç də sizin

¹ "Bəhira", "saibə" və "vəsilə" barədə ətraflı məlumat "əl-Maidə" surəsinin 103-cü ayəsinin təfsirində verilmişdir.

sandığınız kimi deyil. Elə bilməyin ki, Uca Allah buna görə sizi qınamamış və tənqid etməmişdir. Əksinə, buna görə sizi şiddətlə qınamış, bunu ciddi şəkildə qadağan etmiş və hər bir ümmətə, yəni hər əsrdə yaşayan insanlara və tayfalara peyğəmbər göndərmişdir. Bu peyğəmbərlərin hamısı insanları tək Allaha ibadət etməyə çağırmış və Allahdan qeyrilərinə ibadət etməyi qadağan etmişdir. Peyğəmbərlər Uca Allahın **“Allaha ibadət edin, tağutdan uzaq olun”** əmrini onlara çatdırmışlar. Uca Allah yer üzündə Adəm övladları arasında ilk peyğəmbər olan Nuhun ﷺ elçi göndəriləndi qövmdə baş verən ilk şirkdən başlayaraq ta ki, dövəti bütün insan və cinləri şamil edən Muhəmmədlə ﷺ tamamlayana qədər insanlara peyğəmbərlər göndərməyə davam etmişdir. Bütün peyğəmbərlər Uca Allahın bu ayələrində qeyd edilən xüsusiyyətlərə malik olmuşlar: **“Səndən əvvəl elə bir elçi göndərməmişik ki, ona: “Məndən başqa heç bir məbud yoxdur, Mənə ibadət edin!” – deyə vəhy etməyə”** (“əl-Ənbiya”, 25); **“Səndən əvvəl göndərdiyimiz elçilərdən – onların davamçılarından soruş: “Məgər Biz Mərhəmətli Allahdan başqa ibadət ediləsi məbudlar icad etmişik?”** (“əz-Zuxruf”, 45). Bu ayədə isə Uca Allah **“And olsun ki, Biz hər ümmətə: “Allaha ibadət edin, tağutdan uzaq olun” – deyə elçi göndərdik”** buyurur. Bundan sonra hansı müşrik **“Əgər Allah istəsəydi, biz də, atalarımız da Ondan başqa heç nəyə ibadət etməz və Onun izni olmadan heç nəyi haram saymazdıq!”** deyə bilər? Uca Allahın **“şəri iradəsi”¹** bunu inkar edir, çünki Uca Allah onları peyğəmbərlərinin dili ilə bundan çəkinməyə çağırmışdır. **“Kövni-qədəri iradəsi”** isə qəzavü-qədər olaraq onlara bunu etməyə imkan verir. Onların bu barədə Uca Allaha qarşı heç bir dəlilləri yoxdur, çünki Uca Allah Cəhənnəmi və onun şeytan və kafirlərdən ibarət olan əhlini də yaratmışdır. Uca Allah qullarının kafir olmasına əsla razı deyil. Onun bu barədə tutarlı dəlilləri və dərin hikməti vardır.

Sonra Uca Allah onları bu əməllərinə görə tənqid etdiyini və peyğəmbərlər onları xəbərdar etdikdən sonra bu əməllərinə görə dünyada əzabla təhdid etdiyini xəbər verərək buyurur: **“Onlardan kimisini Allah doğru yola yönəlmiş, kimisinə də azmaq nəşib etmişdir. Yer üzündə gəzib dolaşın və görün haqqı yalan sayanların aqibəti necə oldu!”**

¹ Uca Allahın iradəsi, yəni istəyi iki qisimdər; birincisi – **“şəri iradə”**, ikincisi – **“kövni-qədəri iradə”**. **“Şəri iradə”** Uca Allahın şəriətdə buyurduğu əmrlər və qadağalardır. Bu növ iradə yalnız Uca Allahın sevdiyi və razı qaldığı hadisələrdir. Məsələn, Uca Allah insanların iman gətirməsini, Ona şəriq qoşmamalarını, yer üzündə fitnə-fəsad törətməmələrini, namaz qılmalarını istəyir. Lakin Uca Allahın bu iradəsinin baş verməsi mütləq deyil. Uca Allahın bu iradəsi hikmətinə uyğun baş verə də bilər, verməyə də bilər. **“Kövni-qədəri iradə”** deyildikdə isə Uca Allahın istəyi ilə kainatda baş verən bütün hadisələr nəzərdə tutulur. Bu növ iradənin baş verməsi mütləqdir. Uca Allahın **“kövni-qədəri iradəsi”** ilə baş verən hadisələr Uca Allahın həm sevdiyi, həm də sevmədiyi şeylər ola bilər.

Yəni peyğəmbərlərə qarşı çıxan və haqqı yalan sayanların halının necə olduğunu soruşun. **“Allah onları yerlə yeksan etmişdir. Kafirləri də buna bənzərləri gözləyir”** (“Mühəmməd”, 10); **“Müşriklərdən əvvəlkilər də bunu yalançı hesab etmişdilər. Görəydin Mənim onları həlak etməyim necə oldu!”** (“əl-Mulk”, 18).

Daha sonra Uca Allah Öz Elçisinə ﷺ bildirir ki, əgər Allah onların doğru yoldan azmalarını istəmişsə, onları doğru yola yönəltməyə can atmaq heç bir fayda verməyəcək. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **“Allah kimi fitnəyə salmaq istərsə, sən ondan ötrü heç bir şeylə Allaha mane ola bilməzsən”** (“əl-Maidə”, 41). Nuh ﷺ öz qövminə belə demişdir: **“Əgər Allah sizi azdırmaq istəyirsə, mən sizə nəsihət vermək istəsəm belə, nəsihətim sizə fayda verməz”** (“Hud”, 34). Bu ayədə isə belə buyurur: **“Sən onların doğru yola gəlməsinə nə qədər çalışsan da, bil ki, Allah azdırdığı kimsələri doğru yola yönəltməz və onlara kömək edən də olmaz”**. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Allah kimi azdırarsa, ona doğru yol göstərən olmaz. Allah onları öz azğınlıqları içərisində sərgərdan dolaşan vəziyyətdə tərk edər”** (“əl-Əraf”, 186); **“Həqiqətən, əleyhlərinə Rəbbinin Sözü doğru çıxmış kimsələr iman gətirməzlər. Onlara ayələrin hamısı gəlsə belə, ağırlı-acılı əzabı görməyincə, iman gətirməzlər”** (“Yunus”, 96-97).

Uca Allah buyurur: **“...bil ki, Allah”,** yəni Allahın əmri budur ki, Onun istədiyi olar, istəmədiyi isə əsla olmaz. Odur ki belə buyurur: **“Allah azdırdığı kimsələri doğru yola yönəltməz”,** yəni Allahın azdırdığı kəsi Allahdan başqa kim doğru yola yönəldə bilər? Heç kim! **“...və onlara kömək edən də olmaz”,** yəni onları Allahın əzabından, buxovundan qurtaracaq köməkçilər olmaz. **“Əslində, yaratmaq da, əmr etmək də Ona məxsusdur. Aləmlərin Rəbbi Allah ən Əzəmətli, xeyiri və bərəkəti bol olandır”** (“əl-Əraf”, 54).

﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَنِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَن يَمُوتُ بَلَىٰ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَٰكِنَّا أَكْثَرُ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٨﴾ لِيُتَيْنَ لَهُمُ الدِّينَ يَخْتَلِفُونَ فِيهِ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ كَانُوا كَذِبِينَ ﴿٣٩﴾ إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٤٠﴾﴾

38. Onlar Allaha möhkəm and içdilər ki: “Allah ölən bir kəsi diriltməyəcəkdir!” Xeyr! (Allahın ölüləri diriltməsi) Onun doğru vədinə görə olacaq, lakin insanların çoxu bunu bilmir.

39. Allah ölüləri dirildəcəkdir ki, ixtilafda olduqları şeyləri onlara bildirsən və kafirlər də özlərinin yalançı olduqlarını dərk etsinlər.

40. Biz bir şeyi yaratmaq istədikdə, ona ancaq: “Ol!” – deyirik, o da olur.

Uca Allah bu ayələrdə müşriklər barədə xəbər verərək bildirir ki, **“Onlar”** qüvvətli və ağır andlara özlərini məcbur edərək **“Allaha möhkəm and içdilər ki: “Allah ölən bir kəsi diriltməyəcəkdir!”** Yəni peyğəmbərlərin bu barədə gətirdikləri xəbərləri yalan sayaraq bunu mümkünsüz saydılar, peyğəmbərlərin verdiyi xəbərlərin əksinə and içdilər. Uca Allah onların dediklərinin yalan olduğunu bildirərək və sözlərini rədd edərək belə buyurur: **“Xeyr!”** Yəni xeyr, elə deyil. Əksinə, bu mütləq baş verəcək! **“Onun doğru vədinə görə olacaq”**, yəni bunun baş verməsi mütləqdir, **“lakin insanların çoxu bunu bilmir”**, yəni insanların bir çoxu cahilliklərindən dolayı peyğəmbərlərə qarşı çıxır və küfrə düşürlər.

Sonra Uca Allah Axirət yurduna dönüşün və Qiyamət günü cəsədlərin dirildilməsinin hikmətini bəyan edərək belə buyurur: **“Allah ölüləri dirildəcəkdir ki, ixtilafda olduqları şeyləri”**, yəni ixtilafda olduqları hər şeyi **“onlara”**, yəni insanlara **“bildirsən və kafirlər də özlərinin yalançı olduqlarını dərk etsinlər”**, yəni Allahın ölüləri diriltməyəcəyinə dair içdikləri andlarında yalançı olduqlarını dərk etsinlər. Bu səbəbdən kafirlər Qiyamət günü amansızcasına Cəhənnəm oduna sürüklənib atılacaqlar və Cəhənnəmin əzab mələkləri, Zəbanilər onlara belə deyəcəklər: **“Bu, sizin yalan saydığınız Cəhənnəm odudur!”** (“ət-Tur”, 14).

Daha sonra Allah istədiyini etməyə qadir olduğunu, yer üzündə və göydə heç bir şeyin Onu aciz qoya bilməyəcəyini, bir şeyi yaratmaq istədiyi zaman ona təkcə **“Ol!”** deməklə onun dərhal olduğunu, varlıqları yenidən diriltməsinin də məhz belə (**“Ol!”** deməklə) olacağını, bütün bunların olmasını istədiyi zaman yalnız bir dəfə əmr edəcəyini və onların da istədiyi şəkildə dərhal var olacağını xəbər verir. Uca Allah başqa ayədə belə buyurur: **“Biz bircə dəfə əmr edirik, o da bir göz qırpımında yerinə yetir”** (“əl-Qəmər”, 50). Bu ayədə isə belə buyurur: **“Biz bir şeyi yaratmaq istədikdə ona ancaq: “Ol!” – deyirik, o da olur”**, yəni Uca Allah bir şeyin olmasını istədikdə ona bir dəfə əmr edir və o, dərhal olur. Uca Allah Öz əmr etdiyini təkid etməyə ehtiyac duymur, çünki heç nə Uca Allaha mane ola bilməz və heç kim Ona qarşı çıxa bilməz. Həqiqətən, O Təkdir, hər şeyə Qalib gələndir, Əzəmətlidir. O, səltənəti, əzəməti və izzəti ilə hər şeyi Öz hökmü altına almışdır. Ondən başqa ilah yoxdur. Ondən başqa rəbb yoxdur.

﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنَنْصَرَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً ۖ وَلَا جَزَاءَ لَآخِرَةٍ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿٤١﴾ الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٤٢﴾﴾

41. Zülmə uğradıldıqdan sonra Allah yolunda hicrət edənləri dünyada gözəl bir məskəndə sakin edəcəyik. Axirət mükafatı isə daha böyükdür. Kaş biləydilər!

42. Onlar səbirli olanlar və ancaq Rəbbinə təvəkkül edənlərdir.

Uca Allah bu ayələrdə Onun yolunda, Onun rızasını qazanmaq üçün hicrət edən mühacirlərə verəcəyi mükafat barədə xəbər verir. O mühacirlər ki, Allahın savabını və mükafatını umaraq ölkələrindən, qardaşlarından və dostlarından ayrılmışlar. Ola bilsin ki, bu ayə Məkkədə qövmləri tərəfindən şiddətli əziyyətə düşər olan və Həbəşistana hicrət edənlər barədə nazil olmuşdur. Qövmlərinin əziyyəti artdıqda onlar öz Rəbbinə ibadət etmək üçün müşriklərdən ayrılıb Həbəşistana hicrət etmişlər. Uca Allah onlardan razı qalmış, dünya və axirətdə onlara gözəl qarşılıq və mükafat vəd edərək: **“Allah yolunda hicrət edənləri dünyada gözəl bir məskəndə sakin edəcəyik”** – deyərək buyurmuşdur. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Ayədə “gözəl məskən” deyildikdə Mədinə şəhəri nəzərdə tutulur”. Bunun “gözəl ruzi” olduğu da deyilmişdir ki, bu rəy Mucahidə رحمته الله aiddir. Bu iki rəy arasında heç bir ziddiyyət yoxdur. Həqiqətən, onlar öz evlərini və mallarını Allah üçün tərk etmişlər, Uca Allah da bunun qarşılığında dünyada onlara daha xeyirli olanı bəxş etmişdir. Kim Allah üçün bir şeyi tərk edərsə, Uca Allah onu daha xeyirlisi ilə əvəz edir.¹ Onlar üçün də belə olmuşdur. Uca Allah onları bir çox ölkələrdə məskunlaşdırmış, əhalisinin idarəçiliyini onların ixtiyarına vermiş, onları əmirilər və hakimlər təyin etmiş, onların hər biri müttəqilərə imam, rəhbər olmuşdur. Uca Allah Axirət yurdunda mühacirlər üçün hazırladığı savabın dünyada ikən verdiyindən daha böyük olduğunu xəbər verərək belə buyurur: **“Axirət mükafatı isə daha böyükdür”**, yəni Axirət mükafatı dünyada onlara verdiyimizdən daha böyükdür. **“Kaş biləydilər!”** Yəni kaş ki, onlarla birlikdə hicrət etməyib geri qalanlar, Uca Allahın Ona itaət edib Peyğəmbərə ﷺ tabe olanlar üçün nələr hazırladığını biləydilər! Odur ki Ömər ibn əl-Xəttab رضي الله عنه mühacirlərdən birinə bir şey hədiyyə etdikdə ona: “Götür! Allah bunu sənə üçün bərəkətli etsin! Bu, Allahın sənə

¹ Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Həqiqətən, sən Allahdan ﷻ qorxaraq bir şeyi tərk etsən, Allah sənə ondan daha xeyirlisini bəxş edər”. (Əhməd, 20758, 21282. Şüeyb əl-Arnəvut isnadının səhih olduğunu bildirmişdir).

dünyada ikən vəd etdiyi mükafatdır. Axirətdə sənin üçün hazırladığı isə daha üstündür”, – deyər sonra bu ayəni oxuyardı: **“Zülmə uğradıldıqdan sonra Allah yolunda hicrət edənləri dünyada gözəl bir məskəndə sakin edəcəyik. Axirət mükafatı isə daha böyükdür. Kaş biləydilər!”**¹

Sonra Uca Allah mühacirləri vəsf edərək belə buyurur: **“Onlar səbirli olanlar və ancaq Rəbbinə təvəkkül edənlərdir”**, yəni onlar qövmlərinin onlara verdiyi əziyyətdə səbir edən, həm dünyada, həm də axirətdə onlara gözəl aqibət bəxş edən Rəbbinə təvəkkül edənlərdir.

﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ فَسَلُّوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٤٣﴾

43. Biz səndən əvvəl də özlərinə vəhy etdiyimiz məhz kişiləri elçi göndərmişdik. Əgər bilmirsinizsə, Zikr əhlindən soruşun.

44. Biz onları aydın dəlillər və kitablarla göndərdik. Sənə də Zikri nazil etdik ki, insanlara onlara nazil olanı izah edəsən və bəlkə onlar fikirləşlər.

İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Uca Allah Muhəmmədi ﷺ peyğəmbər göndərdikdə ərəblər və ya onların bir qismi bunu qəbul etmədilər və: “Allah bir bəşəri (insanı) elçi göndərməkdən Böyükdür”, – dedilər. Uca Allah da bu ayələri nazil etdi: **“İçlərindən bir adama “İnsanları qorxut və iman gətirənləri müjdələ ki, onları Rəbbi yanında mükafat gözləyir!” – deyə vəhy etməyimiz insanlara qəribəmi göründü? Kafirlər “Sözsüz ki, bu, açıq-aşkar bir sehrbazdır!” – dedilər”** (“Yunus”, 2); **“Biz səndən əvvəl də özlərinə vəhy etdiyimiz məhz kişiləri elçi göndərmişdik. Əgər bilmirsinizsə, Zikr əhlindən soruşun”**, yəni sizdən əvvəlki Kitab əhlindən soruşun ki, sizə gəlmiş elçilər insan idi, yoxsa mələk? Əgər mələk olmuşsa, onda inkar edin, yox əgər insan olmuşsa, o zaman Muhəmmədin ﷺ peyğəmbər olduğunu inkar etməyin. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Biz səndən əvvəl də şəhər əhlindən yalnız özlərinə vəhy etdiyimiz kişilərdən elçi göndərdik”** (“Yusuf”, 109). Yəni elçilər, sizin dediyiniz kimi, göy əhlindən deyillər”.² İbn Abbasdan رضي الله عنه rəvayət edilir ki, ayədə “Zikr əhli” deyildikdə “Kitab əhli” nəzərdə tutulur. Ayədə bildirilir ki, Muhəmməddən ﷺ əvvəlki peyğəmbərlər insan olduğu kimi, Muhəmməd ﷺ də insandır. Necə ki aşağıdakı ayələrdə buna işarə edilir:

¹ Ət-Tabəri, 17/206, 21726.

² İbn Əbu Hatim, 13376; Ət-Tabəri, 17/208, 21733.

“De: “Rəbbim pak və müqəddəsdır! Mən isə yalnız elçi göndərilmiş bir insanam”. İnsanlara doğru yol göstəricisi gəldiyi zaman onların iman gətirməsinə ancaq: “Allah bir insanımı elçi göndərdi?” – demələri mane oldu” (“əl-İsra”, 93-94); “Səndən öncəki elçilərımız də yemək yeyər, bazarları gəzib dolanardılar” (“əl-Furqan”, 20); “Biz onları yemək yeməyən bir vücud etmədik. Onlar əbədi də deyildilər” (“əl-Ənbiya”, 8); “De: “Mən peyğəmbərlərin birincisi deyiləm” (“əl-Əhqaf”, 9); “De: “Mən də sizin kimi bir insanam. Mənə vəhy olunur ki, sizin məbudunuz Tək olan İlahdır. Kim Rəbbi ilə qarşılaşacağına ümid bəsləyirsə, yaxşı işlər görsün və yerinə yetirdiyi ibadətlərində Rəbbinə heç kəsi şərik qoşmasın!” (“əl-Kəhf”, 110).

Sonra Uca Allah peyğəmbərlərin insan olduğuna şübhə edənləri keçmiş Kitab sahiblərindən əvvəlki peyğəmbərlərin insan, yoxsa mələk olduqlarını soruşmağa yönəldir. Uca Allah buyurur: “**Biz onları aydın dəlillər və kitablarla göndərdik**”. Ayədə keçən الزُّبُر [əz-zubur] sözü “kitablar” mənasındadır. Bu şərh İbn Abbas, Mucəhid, əd-Dəhhək və başqalarına aiddir. Bu söz زُبُور [zəbur] “kitab” sözünün cəmidir. Ərəblər bu sözlə eyni kökdən olan زَبَرَ [zəbəra] feilini “yazdı” mənasında işlədirlər. Bu ayələrdə də həmin söz eyni mənanı ifadə edir: “**Onların etdiyi hər bir əməl əməllərinin yazıldığı kitablardadır**” (“əl-Qəmər”, 52); “**Biz Zikrdən (Lövhə-məhfuzdakı yazıdan) sonra nazil etdiyimiz kitablarda da yazmışdıq ki, yer üzünə Mənim əməlisaleh qullarım varis olacaqlar**” (“əl-Ənbiya”, 105).

Uca Allah sonra belə buyurur: “**Sənə də Zikri**”, yəni Quranı “**nazil etdik ki, insanlara, onlara**” Rəbbindən “**nazil olanı izah edəsən**”, yəni sənə nazil ediləni bildiyinə, ona həris, istəkli və təbə olduğuna görə, Biz də sənənin insanların ən üstünü, Adəm övladlarının ağası olduğunu bildiyimiz üçün sənə Quranı nazil etdik. Sən də bu Quranda ümumi mənalı ayələri onlara açıqla, qaranlıq qalanları isə bəyan et ki, “**bəlkə onlar fikirləşələr**”, yəni bəlkə öz nəfslərinə baxarlar və hidayət olunarlar, beləcə, dünya və Axirətdə nicat taparlar.

﴿أَفَأَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ يَخْفَىٰ اللَّهُ بِهِمْ الْأَرْضَ ۚ أَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٤٥﴾ أَوْ يَأْخُذَهُمْ فِي تَقْلِبِهِمْ فَهُمْ لَا يُدْرِكُونَ ﴿٤٦﴾ أَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلَىٰ تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ ﴿٤٧﴾﴾

45. Alçaq hiylələrə əl atanlar Allahın onları yerə batırmayacağına və yaxud gözləmədikləri bir yerdən əzabın onlara gəlməyəcəyinə əmindirlərmi?

46. **Ya da gəzib dolaşdıqları zaman Allahın onları yaxalamayacağından əmindirlərmə?** Axı onlar Allahdan yaxa qurtara bilməyəcəklər.
47. **Yaxud vahimə içində olduqları halda, Allahın onları yaxalamayacağından əmindirlərmə?** Həqiqətən də, Rəbbiniz çox şəfqətlidir, rəhmlidir.

Uca Allah bu ayələrdə həlim olduğunu və günahkarlara möhlət verdiyini bildirir. O günahkarlar ki, özləri pis əməl törədər, insanları da öz pis əməllərinə dəvət edər və hiylə quraraq insanları pis işlərə sürükləyərlər. Uca Allah onları yerə batırmağa və yaxud gözləmədikləri bir yerdən, yəni əzabdan xəbərsiz olduqları bir vaxtda üzərlərinə qəflətən əzab göndərməyə qadir olduğu halda, onlara möhlət verir. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **“Göydə olan Allahın sizi yerə batırmayacağına əminsizmi? O zaman yer hərəkətə gəlib titrəyəcək. Ya da ki, göydə olan Allahın üstünüzdə daşlar yağdırmayacağına əminsizmi? Siz, Mənim xəbərdarlığımın necə nəticələr verdiyini biləcəksiniz”** (“əl-Mulk”, 16-17).

Uca Allah buyurur: **“Ya da gəzib dolaşdıqları zaman”**, yəni dolanışqları üçün gəzib dolaşarkən, səfərdə və ya buna bənzər əyləncəli gəzintilərdə olarkən **“Allahın onları yaxalamayacağından əmindirlərmə?”**

Uca Allah buyurur: **“Yaxud vahimə içində olduqları halda, Allahın onları yaxalamayacağından əmindirlərmə?”** Yəni yoxsa onlar Allahın əzabından qorxduqları halda, Allahın onları yaxalamayacağından əmindirlərmə? Həqiqətən, bu halda yaxalanmaq daha şiddətliyə. Çünki baş verməsindən qorxduğun bir şeyin olması, əlbəttə, daha şiddətliyə. Bu səbəbdən İbn Abbas رضي الله عنه Uca Allahın **“Yaxud vahimə içində olduqları halda, Allahın onları yaxalamayacağından əmindirlərmə?”** ayəsi barədə belə demişdir: “Uca Allah buyurur ki, əgər istəsəm onu yoldaşının ölümündən dərhal sonra bundan qorxuya düşdüyü halda yaxalayaram”.¹ Mucahid, əd-Dahhək, Qatədə və başqalarından da eyni şərh rəvayət edilmişdir.

Sonra Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən də, Rəbbiniz çox şəfqətlidir, rəhmlidir”**. Belə ki, sizə əzabı dərhal göndərmir. əl-Buxari və Muslimin **“Səhih”** əsərlərində keçən bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: **“Eşitdiyi nalayiq sözlərə Allahdan daha çox səbir edən bir kimsə yoxdur. Qulları Onun övladı olduğunu iddia edirlər, O isə onlara can sağlığı və çoxlu ruzi verir”**.²

¹ İbn Əbu Hatim, 13377; ət-Tabəri, 17/214, 21750.

² əl-Buxari, 5634, 6099; Muslim, 5016, 7258.

﴿أَوَلَمْ يَرْوُا إِلَىٰ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِن شَيْءٍ يَتَفَتَّحُونَ ظُلُفَهُ عَنِ الْأَيْمَنِ وَالْشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ ﴿٤٨﴾ وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِن دَابَّةٍ وَالْمَلَائِكَةِ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ﴿٤٩﴾ يَخَافُونَ رَبَّهُم مِّن فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ ﴿٥٠﴾﴾

48. Məgər onlar Allahın xəlq etdiyi hər hansı bir şeyi müşahidə etməyiblərmə? Onların kölgələri müti surətdə Allaha səcdə edərək sağa-sola əyilir.

49. Göylərdə və yerdə olanların hamısı – heyvanlar da, mələklər də təkəbbür göstərmədən Allaha səcdə edirlər.

50. Onlar özlərinin fəvqündə olan Rəbbindən qorxur və onlara əmr olunanları yerinə yetirirlər.

Uca Allah bu ayələrdə hər şeyin, cansızlar, heyvanlar, mükəlləf olan insanlar, cinlər və mələklər daxil olmaqla bütün varlıqların Onun böyüklüyü və əzəməti qarşısında boyun əydiyini xəbər verir. Uca Allah bildirir ki, kölgəsi olan hər şeyin kölgəsi sağa və sola doğru meyil edir. Yəni kölgəsi olan hər şey səhər-axşam kölgəsi ilə Allaha səcdə edir. Mucəhid rah demişdir: “Günəş zeniti keçdikdə hər şey Allaha səcdə edir”.¹ Qatədə, əd-Dəhhək və başqaları da belə demişlər.

Uca Allah buyurur: “...**müti surətdə...**”, yəni boyun əyərək səcdə edirlər. Yəni Mucəhid rah demişdir: “Hər şey özünəməxsus şəkildə Allaha səcdə edir”. Dağlar barədə də belə demişdir: “Onların səcdə etmələri də özlərinə xasdır”.²

Sonra Uca Allah buyurur: “**Göylərdə və yerdə olanların hamısı – heyvanlar da, mələklər də təkəbbür göstərmədən Allaha səcdə edirlər**”. Başqa bir ayədə belə buyurur: “**Göylərdə və yerdə olan məxluqlar da, onların kölgələri də səhər-axşam istər-istəməz Allaha səcdə edir**” (“ər-Rad”, 15).

Uca Allah buyurur: “...**mələklər də təkəbbür göstərmədən Allaha səcdə edirlər**”, yəni mələklər də Allaha ibadət etməkdə təkəbbür göstərmədən Allaha səcdə edirlər. “**Onlar özlərinin fəvqündə olan Rəbbindən qorxur**”, yəni onlar Rəbbindən qorxaraq Ona səcdə edirlər “**və onlara əmr olunanları yerinə yetirirlər**”, yəni Allaha itaət etməkdə, əmrlərinə tabe olub qadağalarını tərk etməkdə davamlıdırlar.

¹ ət-Tabəri, 17/217, 21766.

² ət-Tabəri, 17/219, 21769.

﴿وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ فَإِنِّي فَارَهُبُونَ ﴿٥١﴾ وَلَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَتَّقُونَ ﴿٥٢﴾ وَمَا يَكُومُنَ نِعْمَةٍ فِئِنَّ اللَّهَ تَمَّ إِذَا مَسَّكُمْ الضَّرُّ فَإِلَيْهِ تَجْرَوْنَ ﴿٥٣﴾ ثُمَّ إِذَا كُشِفَ الضَّرُّ عَنْكُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِّنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ ﴿٥٤﴾ لِيَكْفُرُوا بِمَا ءَاتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٥٥﴾﴾

51. Allah: “İki məbuda sitayiş etməyin! O, yalnız Tək bir İlahdır. Yalnız Məndən qorxun!” – dedi.
52. Göylərdə və yerdə nə varsa, Onundur. Din də daim Ona məxsusdur. Siz Allahı qoyub başqasındanmı qorxursunuz?
53. Sizə verilən nemətlərin hamısı Allahdandır. Sonra sizə bəla gəldiyi zaman ancaq Ona yalvarırsınız.
54. Bəlanı sizdən sovuşdurduqdan sonra sizlərdən bəziləri Rəbbinə şərikin qoşur.
55. Onlar Bizim onlara verdiyimiz nemətlərə nankorluq etsinlər deyə belə edirlər. Hələlik əylənin! Tezliklə biləcəksiniz.

Uca Allah bu ayələrdə Özündən başqa məbudun olmadığını, yalnız Özünün ibadətə layiq olduğunu, şərikinin olmadığını, hər şeyin sahibi, xaliqu və Rəbbi olduğunu təkidlə bildirir. **“Din də daim Ona məxsusdur”**. İbn Abbas, Mucəhid, Qatədə və bir çoxları ayədə keçən **وَاصِبًا** [va:sibən] sözünü “daim” kimi açıqlamışlar. İbn Abbas **ﷺ** bu sözün “vacib” mənasında olduğunu da demişdir. Mucəhid **ﷺ** bu sözü “xalis olaraq” şəklində açıqlamışdır. Yəni göylərdə və yerdə olan hər şeyin ibadəti xalis olaraq Ona aiddir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Yoxsa onlar Allahın dinindən başqasını axtarırlar? Halbuki göylərdə və yerdə olanlar istər-istəməz Ona təslim olmuş və Ona da qaytarılacaqlar”** (“Ali-İmran”, 83).

Sonra Uca Allah fayda və zərərin sahibi olduğunu, qulun sahib olduğu ruzi, nemət, sağlamlıq və yardımın Onun tərəfindən lütf və yaxşılıq olaraq qula bəxş edildiyini xəbər verərək buyurur: **“Sizə verilən nemətlərin hamısı Allahdandır. Sonra sizə bəla gəldiyi zaman ancaq Ona yalvarırsınız”**, yəni bunu aradan qaldırmağa yalnız Onun qadir olduğunu bildiyiniz üçün tək Ona yalvarırsınız. Zərurətlər anında Ona üz tutursunuz, Ondan istəyirsiniz və imdad diləyərək Ona israrla yalvarırsınız. Uca Allah başqa ayədə belə buyurur: **“Sizə dənizdə bir fəlakət üz verdiyi zaman Ondan başqa tapındıqlarınız sizdən**

uzaqlaşar. O sizi xilas edib quruya çıxartdıqda isə üz döndərirsiniz. Həqiqətən, insan nankordur!” (“əl-İsra”, 67). Burada isə belə buyurur: “Bəlanı sizdən sovuşdurduqdan sonra sizlərdən bəziləri Rəbbinə şərikin qoşur. Onlar Bizim onlara verdiyimiz nemətlərə nankorluq etsinlər deyər belə edirlər”. Sonra Uca Allah onları təhdid edərək belə buyurur: “Hələlik əylənin!” Yəni istədiyinizi edin və bu halınızdan bir müddət də faydalanın. “Tezliklə biləcəksiniz”, yəni bunun aqibətini tezliklə görəcəksiniz.

﴿وَيَجْعَلُونَ لِمَا لَا يَعْمُونَ نَصِيبًا مِّمَّا رَزَقَهُمْ تَاللَّهِ لَأَسْتَأْذِنَ عَمَّا كُنْتُمْ تَفَرُّونَ ۚ﴾ وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ ﴿٥٧﴾ وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنْثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ ﴿٥٨﴾ يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَبِهِ ۖ أَيَسْكَرُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ ۗ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ﴿٥٩﴾ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ مَثَلُ السَّوْءِ وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٦٠﴾

56. Onlar özlərinə verdiyimiz ruzidən heç nə dərk etmək qabiliyyətində olmayanlara pay ayırırlar. Allaha and olsun ki, atdığınız iftiralara görə mütləq sorğu-sual olunacaqsınız.
57. Onlar qızları Allaha aid edirlər. O, pak və müqəddəsdir. Özlərinə isə istədiklərini məxsus edirlər.
58. Onlardan birinə qızı olması ilə müjdə verildikdə qəzəbdən üzü qapqara qaralır.
59. Verilən bəd xəbər ucbatından camaatdan gizlənilir. Bilmir nə etsin, körpəni rüsvayçılıq içində saxlasınmı, yoxsa onu torpağa gömsün? Onların verdikləri qərar necə də pisdirdir!
60. Yaramaz sifət axirətə inanmayanlara xasdır. Ən Uca sifət isə Allaha məxsusdur. O, Qüdrətlidir, Hikmət sahibidir.

Uca Allah bu ayələrdə Allahla yanaşı bütlərə və Ona şərikin qoşduqları şeylərə ibadət edən, Allahın onlara verdiyi ruzidən bütlər üçün pay ayıran müşriklərin əməllərinin necə də pis olduğunu bildirir. Uca Allah Özünə and içərək bildirir ki, atdıqları bu böhtanlar və uydurmalar barədə onlardan mütləq soruşacaq, buna görə Cəhənnəmdə onlara layiq olduqları cəzanı verəcək, onlara bunun qarşılığını göstərəcək. Uca Allah buyurur: “Allaha and olsun ki, atdığınız iftiralara görə mütləq sorğu-sual olunacaqsınız”.

Sonra Uca Allah müşriklərin Mərhəmətli Allahın qulları olan mələkləri qız hesab etdiklərini, onları Allahın qızları saydıqlarını və Allahla yanaşı onlara ibadət etdiklərini xəbər verir. Onlar bu üç mövzuda böyük bir yanlışlıq içindədirlər. Əvvəlcə, Allahın övladı olmadığı halda, Ona övlad nisbət etmişlər, sonra isə özlərinə rəva bilmədikləri və dəyərsiz gördükləri qız övladlarını Allaha aid etmişlər. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Məgər oğlanlar sizin, qızlar Allahındır? Onda bu, ədalətsiz bölgü olardı!”** (“ən-Nəcm”, 21-22). Burada isə belə buyurur: **“Onlar qızları Allaha aid edirlər. O, pak və müqəddəsdir”**, yəni Uca Allah onların bu sözlərindən və böhtanlarından pak və ucadır. **“Heç şübhəsiz ki, onlar öz yalanlarına görə belə deyəcəklər: “Allah doğmuşdur”. Şübhəsiz ki, onlar yalançıdır. Məgər Allah qızları oğlanlardan üstünmü tutmuşdur?! Sizə nə olub, necə hökm verirsiniz?!”** (“əs-Saffat”, 151-154).

Uca Allah buyurur: **“Özlərinə isə istədiklərini məxsus edirlər”**, yəni onlar özlərinə oğlan uşaqlarını seçir, bəyənmədikləri qız uşaqlarını isə Allaha nisbət edirlər. Uca Allah onların bu sözlərindən çox uzaq və çox ucadır. **“Onlardan birinə qızı olması ilə müjdə verildikdə qəzəbdən üzü qapqara qaralır”**, yəni kədərdən və qəmdən üzü qapqara olur. Ona üz vermiş kədərdən dolayı donub qalır. **“Verilən bəd xəbər ucbatından camaatdan gizlənilir”**, yəni insanların onu görməsini istəmir. **“Bilmir nə etsin, körpəni rüsvayçılıq içində saxlasınmı”** yəni əgər bu qız uşağını sağ saxlasa, onu rəzil bir halda saxlamış olar, ona miras qoymaz, onunla maraqlanmaz, oğlanlarını ondan üstün tutar, **“yoxsa onu torpağa gömsün?”** Yəni yoxsa onu cahiliyyət dövründə olduğu kimi, diri-diri dəfn etsin, basdırsınmı? Özləri üçün bu şəkildə razı qalmadıqları və üz çevirdikləri qızları Allaha aid edirlər? **“Onların verdikləri qərar necə də pisdir!”** Yəni dedikləri, bölgüləri və Allaha nisbət etdikləri necə də pisdir! Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Onlardan birinə Mərhəmətli Allaha aid etdiyi qız uşağı ilə müjdə verilsə, hirsindən üzü qapqara qaralar”** (“əz-Zuxruf”, 17). Burada isə belə buyurur: **“Yaramaz sifət axirətə inanmayanlara xasdır”**, yəni nöqsan yalnız onlara nisbət edilə bilər. **“Ən Uca sifət isə Allaha məxsusdur”**, yəni hər cəhətdən mütləq kamillik Allaha məxsusdur və yalnız Allaha nisbət edilir. **“O, Qüdrətlidir, Hikmət sahibidir”**.

﴿لَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكُوا عَلَيْهَا مِنْ ذَنْبَةٍ وَلَٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ۖ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَحْزِرُونَ سَاعَةً ۚ وَلَا يَسْتَقْدِرُونَ ﴿٦١﴾ وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ ۖ وَتَصِفُ أَلْسِنَتُهُمُ الْكَذِبَ أَنَّ لَهُمُ الْحُسْنَىٰ ۚ لَا جُرْمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ وَأَنَّهُمْ مُّفْرَطُونَ ﴿٦٢﴾﴾

61. Əgər Allah insanları etdikləri zülmə görə cəzalandırısaydı, yer üzündə heç bir canlıyı sağ qoymazdı. Lakin Allah onlara müəyyən vaxta qədər möhlət verir. Onların əcəlinin çatdığı an bircə saat belə nə yubanar, nə də tezləşə bilər.

62. Onlar özlərinin xoşlamadıqlarını Allaha aid edirlər. Dilləri də yalandan ən gözəl aqibətin onların olacağını söyləyir. Şübhəsiz ki, od onlar üçün hazırlanmışdır və onlar orada tərək olunaçaqlar.

Uca Allah bu ayələrdə bir-birinə zülm etmələrinə baxmayaraq, yaratdıqlarına qarşı Həlim olduğunu bildirir. Əgər Allah onları qazandıqları günahlara görə cəzalandırmış olsaydı, yer üzündə heç bir canlıyı sağ qoymazdı. Yəni Adəm övladlarının həlak olmasının ardından yer üzünün canlılarının hamısı həlak olardı. Lakin Uca Rəbb həlimlik edir, onların günahlarını örtür və **“onlara müəyyən vaxta qədər möhlət verir”**, yəni onlara dərhal əzab vermir, çünki əgər belə etsəydi, heç kəsi sağ qoymazdı.

Uca Allah buyurur: **“Onlar özlərinin xoşlamadıqlarını Allaha aid edirlər”**, yəni onlar qızları Allaha aid edirlər. Həmçinin Allahın qullarını Ona şərik qoşurlar. Halbuki özləri kiminsə onlara mal-dövlətdə və mülkdə şərik olmasını istəməzlər.

Uca Allah buyurur: **“Dilləri də yalandan ən gözəl aqibətin onların olacağını söyləyir”**. Uca Allah belə deməklə onların iddialarını rədd edir. Onlar dünyada ən gözəl şeylərin özlərinə aid olduğunu iddia edirdilər. Həmçinin iddia edirdilər ki, əgər Axirət günü Allahın hüsuruna dönüş varsa, gözəlliklər orada da onların olacaq. Uca Allah bu ayədə onlardan bəzilərinin belə dediyini xəbər verir. Necə ki başqa ayələrdə belə buyurur: **“Əgər insana Özümüzdən bir mərhəmət daddırsa, sonra da ondan onu geri alsaq, o, naümid və nankor olar. Əgər başına gələn müsibətdən sonra ona firavanlıq daddırsa, “Bəlalər məndən sovuşdu!” – deyər və sevinib lovgalıq edər”** (“Hud”, 9-10); **“Başına gələn bəladan sonra Özümüzdən ona bir mərhəmət daddırsa, mütləq deyər: “Bu mənim haqqımdır və mən Qiyamət saatının gələcəyini güman etmirəm. Rəbbimə qaytarılsam belə Onun yanında mənim**

üçün ən gözəl nemət hazırlanar!" Biz kafirlərə nə etdiklərini mütləq xəbər verəcək və onlara hökmən ağır bir əzab daddıracağıq" ("Fussilət", 50); "Ayələrimizi inkar edib: "Mənə hökmən var-dövlət və övlad veriləcək!" – deyən adamı gördünmü?" ("Məryəm", 77). Başqa bir ayədə Uca Allah iki kişidən birinin belə dediyini xəbər verir: "O özünə zülm edərək bağına daxil olub dedi: "Bunun nə vaxtsa yox ola biləcəyini düşünmürəm. Qiyamət saatının gələcəyini də zənn etmirəm. Rəbbimin yanına qaytarılmalı olsam, sözsüz ki, bundan daha firavan bir həyat qismətim olacaq!" ("əl-Kəhf", 35-36). Belələri pis əməl edib bu əməlin müqabilində yaxşılıq görəcəklərini arzu etmişlər. Etdikləri əməlin yaxşılıqla mükafatlandırılması isə mümkün deyil.

Uca Allah onların bu arzularını rədd edərək belə buyurur: "Şübhəsiz ki", yəni həqiqətən, mütləq Qiyamət günü "od onlar üçün hazırlanmışdır və onlar orada tərk olunacaqlar". Mucahid, Səid ibn Cubeyr, Qatədə və başqaları demişlər: "Yəni onlar orada unudulacaqlar və məhv olacaqlar". Bu ayə Uca Allahın "Onlar bu günləri ilə qarşılaşmağı unutduqları və ayələrimizi inkar etdikləri kimi, Biz də onları bu gün unudaraq" ("əl-Əraf", 51) ayəsinə bənzəyir. Yenə Qatədədən rəvayət edilir ki, o, ayədə keçən مُفْرَطُونَ [mufratu:n] sözünü "oda girməyə tələsənlərdir" kimi təfsir etmişdir. Qatədəyə görə bu söz ٱلْفَرَطُ [əl-fərat] sözündən törəmişdir ki, bu söz "suya tələsən" mənasındadır. Bu iki təfsir arasında heç bir ziddiyyət yoxdur, çünki onlar Qiyamət günü sürətlə atəşə sürüklənəcəklər və orada unudulacaqlar, yəni əbədi qalacaqlar.

﴿تَاللّٰهِ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطٰنُ أَعْمَالَهُمْ فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ٦٣﴾
 وَمَا أُنزِلْنَا عَلَيْكَ الْكِتٰبِ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٦٤﴾ وَاللّٰهُ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَآءً فَأَخْيٰرَ بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا ۚ إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ ﴿٦٥﴾

63. Allaha and olsun ki, səndən əvvəl də ümmətlərə elçilər göndərmişdik. Şeytan isə o kafir ümmətlərin əməllərini özlərinə gözəl göstərmişdi. Şeytan bu gün də onların dostudur. Onlar üçün ağırılı-acılı bir əzab vardır.
64. Biz Kitabı sənə yalnız ona görə nazil etdik ki, onlara ixtilafda olduqları şeyləri bəyan edəsən və bu, mömin adamlar üçün doğru yol göstəricisi və mərhəmət olsun.
65. Allah göydən yağmur yağdırıb onunla ölmüş yeri dirilti. Həqiqətən, bunda eşidən bir qövmlərin üçün dəlillər vardır.

Uca Allah bu ayələrdə keçmiş ümmətlərə peyğəmbərlər göndərdiyini və bu peyğəmbərlərin qövmləri tərəfindən yalançı hesab edildiklərini qeyd edir. Uca Allah buyurur ki, ey Muhəmməd, sən peyğəmbər qardaşların sənə gözəl bir örnekdir. Qövmünün səni yalançı sayması səni üzməsin. Peyğəmbərləri yalançı sayan müşriklərə gəlincə, onları bu işə sövq edən, şeytanın onlara etdikləri əməli bəzəməsi və gözəl göstərməsidir. **“Şeytan bu gün də onların dostudur”**, yəni onlar bu gün əzaba və cəzaya layiqdirlər. Şeytan da onların dostudur. Lakin onları xilas etməyə qadir deyil. Onların imdadına heç kəs çata bilməz və onlar üçün ağrılı-acılı bir əzab vardır.

Sonra Uca Allah Elçisinə ﷺ xitab edərək belə buyurur: “Uca Allah bu Kitabı sənə ona görə nazil etmişdir ki, insanlara ixtilafa düşdükləri məsələləri bəyan edəsən, açıqlayasan. Quran insanların ixtilaf etdikləri hər bir şeyi onlara izah edir. Bu Quran **“doğru yol göstəricisi”**, yəni qəlbləri doğru yola yönəldən **“və mərhəmət olsun”**, yəni ondan yapışanlar üçün bir rəhmət olsun. Uca Allah ölmüş yeri göydən üzərinə su endirməklə diriltiyi kimi, Quranla küfr səbəbindən ölmüş qəblərə həyat bəxş edir. **“Həqiqətən, bunda eşidən bir qövm üçün dəlillər vardır”**, yəni söz dinləyən, sözü və mənasını anlayan qövm üçün dəlillər vardır.

﴿وَإِنْ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةٌ ۖ لُفْتِكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِمِّ بَيْنَ خَلْفَيْهِ سَائِعًا لِلشَّيْطَانِ ۖ وَمِنْ ثَمَرَاتِ

النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا ۚ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ۝﴾

66. Şübhəsiz ki, mal-qarada da sizin üçün bir ibrət vardır. Biz sizə, onun qarnındakı ifrazat və qan arasından çıxan, içənlərin boğazından rahat keçən təmiz süd içirdirik.

67. Siz xurma ağacının meyvələrindən və üzümlərdən sərxoşedici içki və xeyirli ruzi hazırlayırsınız. Həqiqətən, bunda anlayan bir qövm üçün dəlillər vardır.

Uca Allah buyurur: “Ey insanlar! **“Şübhəsiz ki, mal-qarada da”**, yəni dəvə, inək və qoyunlarda da **“sizin üçün bir ibrət vardır”**, yəni onlarda Yaradan Allahın qüdrətinə, hikmətinə, lütfünə və rəhmətinə dəlillər vardır. **“Biz sizə, onun qarnındakı...”**. Bu ayədə heyvana aid olan **“onun”** şəxs əvəzliyi təkdə işlənmişdir. Çünki ayədə keçən **“mal-qara”** sözü heyvanlar mənasındadır. Yəni sizə bu heyvanın **“qarnındakı ifrazat və qan arasından çıxan, içənlərin boğazından rahat keçən təmiz süd içirdirik”**, yəni heyvanın qarnındakı ifrazat və qan arasından rəngi

ağ, qoxusu gözəl, dadı şirin süd ayrılır. Hər biri öz axarı ilə süzülüb gedər. Qida heyvanın mədəsində həzm olduqda ondan meydana gələn qan damarlara, süd döşlərə, sidik böyrəklərə axar, ifrazat (peyin) isə öz çıxışına gedər. Bunlardan heç biri digərindən ayrıldıqdan sonra bir-birinə qarışmaz və dəyişməz. Uca Allah **“içənlərin boğazından rahat keçən”** deyə buyurur. Yəni bu süd heç kimin boğazında qalmaz.

Uca Allah südünü insanlar üçün boğazlarından asanlıqla keçən bir içki etdiyini bildirdikdən sonra ardınca insanların xurma və üzümdən əldə etdikləri içkiləri və haram edilməzdən əvvəl düzəlttikləri sərxoşedici içkiləri qeyd edir. Bunu onlara nemət olaraq verdiyini xatırladaraq: **“Siz xurma ağacının meyvələrindən və üzümlərdən sərxoşedici içki və xeyirli ruzi hazırlayırsınız”** – deyə buyurur. İbn Abbas رضي الله عنه Uca Allahın **“sərxoşedici içki və xeyirli ruzi hazırlayırsınız”** ayəsi barədə belə demişdir: “Ayədə **“sərxoşedici içki”** deyildikdə, xurma və üzümdən hazırlanan haram içkilər, **“xeyirli ruzi”** deyildikdə isə halal içkilər nəzərdə tutulur”.¹

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, bunda anlayan bir qövmlərin dəlilləri vardır”**. Burada anlayışın və ağılın qeyd edilməsi son dərəcə münasibdir, çünki insanda olan ən şərəfli nemət ağıldır. Məhz buna görə Uca Allah insana sərxoşluq gətirən içkiləri və maddələri onların aqlını qorumaq üçün bu ümmətə haram etmişdir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Biz orada xurma bağları və üzümlüklər yaratdıq, bulaqlar qaynadıb çıxartdıq ki, onların meyvələrindən və öz əlləri ilə becərmədiklərindən yesinlər. Onlar şükür etməyəcəklərmi?! Yerini bitirdiklərindən, insanların özlərindən və bilmədiklərindən bütün cütləri yaradan Allah pakdır, müqəddəsdir”** (“Ya Sin”, 34-36).

﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ ﴿٦٨﴾ ثُمَّ كُلِي مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا يَخْرُجُ مِنْ بَطُونِهَا شَرَابٌ مُّخْتَلَفٌ أَلْوَنُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٦٩﴾﴾

68. Rəbbin bal arısına belə vəhy etdi: “Dağlarda, ağaclarda və insanların düzəlttikləri çardaqlarda özünə pətəklər hör.

69. Sonra bütün meyvələrdən ye və Rəbbinin səndən ötrü asanlaşdırdığı yollarla get”. O arıların qarınlarından müxtəlif rəngli içəcək (bal) çıxır. Onda insanlar üçün şəfa var. Həqiqətən, bunda düşünən bir qövmlərin dəlilləri vardır.

¹ Ət-Tabəri, 17/241, 21830.

Burada “**vəhy**” deyildikdə bal arısına olan ilham, onu dağlarda, ağaclarda və hazırlanmış çardaqlarda pətəklər hörməsinə yönəltmək və ona yol göstərmək nəzərdə tutulur. Bu pətəklər aralarında boşluq olmadan bir-birlərinə yapışdırılmış və altıbucaqlı qurluşa malik olmasıyla son dərəcə dəqiq və möhkəmdir. Sonra Uca Allah bal arısına izin vermişdir ki, hər növ meyvədən yesin və Uca Allahın onun üçün asanlaşdırdığı yolları tutsun. Bal arıları bu ucsuz-bucaqsız səmada, geniş səhralarda, vadilərdə, yüksək dağlarda istədiyi kimi gəzər. Sonra hər biri öz yerinə, öz evinə qayıdar. Sağa və ya sola meyil etməz, əksinə evinə, qoyduğu süfrələrin və hazırladığı balın yanına qayıdar. Arılar qanadları ilə şan hazırlayar, ağzından bal çıxarar və beçə vermək üçün yumurtlayar. Sonra təkrar çəmənləklərə gedərlər. Qatədə və Abdur-Rahmən ibn Zeyd ibn Əsləm رحمہ اللہ ayədə keçən **لُذْ** [zululən] sözünü tərz-i-hərəkət zərfi olaraq “itaət edərək” mənasında təfsir etmişlər. İbn Zeyd رحمہ اللہ demişdir: “Bu ayə Uca Allahın **“Bu mal-qaranı onların ixtiyarına verdik. Onların bəzisini minir, bəzisini də yeyirlər”** (“Ya Sin”, 72) ayəsinə bənzəyir”. Sonra sözünə belə davam etmişdir: “Məgər insanların bal arılarını evlərindən götürüb bir ölkədən başqa bir ölkəyə özləri ilə daşıdıqlarını görmürsənmi?” Lakin birinci rəy daha qüvvətliyədir. Bu rəyə görə **لُذْ** [zululən] sözü “yollar” sözünə aiddir. Yəni sənin üçün asanlaşdırılmış, sənə ram edilmiş yolları tut get. Mucahid رحمہ اللہ bu rəyi qeyd etmişdir. İbn Cərir رحمہ اللہ isə hər iki rəyin doğru olduğunu bildirmişdir.

Uca Allah buyurur: **“O arıların qarınlarından müxtəlif rəngli içəcək (bal) çıxır”**, yəni arının yayıldığı yerlərin və yediklərinin müxtəlifliyinə görə bal açıq sarı, qırmızı və digər gözəl rənglərdə olur. Uca Allah buyurur: **“Onda insanlar üçün şəfa var”**, yəni balda insanların tutulduqları xəstəliklərə şəfa var. “Tibb ən-Nəbəvi” (Peyğəmbər ﷺ təbabəti) mövzusunda danışan bəzi alimlər demişlər: “Əgər ayədə “şəfa” sözü **لِ** [əl] müəyyənlik artikli ilə işlənsəydi, yəni **الشفاء للناس** [əş-şifə:u lin-nə:si] şəklində olsaydı, bu zaman bal hər xəstəliyə dərman olardı.¹ Lakin Uca Allah **شِفَاءٌ لِلنَّاسِ** [şifə:un lin-nə:si] buyurur və ayədə “şəfa” sözü qeyri-müəyyənlikdə gəlmişdir. Yəni bal hər kəs üçün soyuqlama ilə əlaqəli xəstəliklərə qarşı müalicədir, çünki bal istidir və xəstəlik öz əksi ilə müalicə edilir”.

“Onda insanlar üçün şəfa var” ayəsində bal nəzərdə tutulur. Buna dəlil əl-Buxarı və Muslimin “Səhih” əsərlərində Əbu Səid əl-Xudridən رحمہ اللہ rəvayət etdikləri bu hədisdir: “Bir dəfə bir kişi Peyğəmbərin ﷺ yanına gəlib dedi: “Qardaşım ishal xəstəliyinə tutulub”. Peyğəmbər ﷺ: “Ona

¹ Çünki **لِ** [əl] müəyyənlik artikkelinin mənalardan biri də ümumilik bildirməkdir. Bu halda ayənin mənası belə olardı: “Onda insanlar üçün hər dərddə şəfa var”.

⁴ ʿal-Buxari, 5251, 5683; Muslim, 4086, 5873.

﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَوَفِّكُمْ ۖ وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْذَلِ الْعُمُرِ لَكُمْ لَا يَعْلَمُ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ ﴿٧٠﴾﴾

70. Sizi Allah yaratmışdır. Sonra O sizi öldürəcək. Sizdən bəziləri vaxtilə bildiyi şeyləri unutsun deyə ömrünün ən rəzil çağına çatdırılacaq. Həqiqətən, Allah hər şeyi biləndir, hər şeyə qadirdir.

Uca Allah bu ayədə qulları üzərində mütləq hakim olduğunu, onları yoxdan var etdiyini, bundan sonra onları öldürəcəyini xəbər verir. Onlardan kimisinə uzun ömür verir ki, qocalığın ixtiyar yaşına, yəni xilqətcə ən zəif yaşına çatsın. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Sizi zəif bir şeydən yaradan, zəiflikdən sonra sizə qüvvət verən, qüvvətli olduqdan sonra zəiflik və qocalıq verən Allahdır. O, istədiyini yaradır. O, Biləndir, Qadirdir”** (“ər-Rum”, 54). Əlidən ☞ rəvayət edilir ki, o, ömrün ən rəzil vaxtının yetmiş beş yaş olduğunu bildirmişdir.¹ Məhz bu yaşda insan fiziki və zehni cəhətdən zəifləyir, onda yaddaş zəifliyi yaranır və bildiklərini unudur. Odur ki Uca Allah ayədə: **“...vaxtilə bildiyi şeyləri unutsun...”** – deyə buyurur. Yəni ixtiyar yaşına çatdığına görə əvvəl bildiklərini unudar. əl-Buxari ☞ bu ayənin təfsirində belə demişdir: “Ənəs ibn Malik ☞ rəvayət edir ki, Allah Elçisi ☞ belə dua edərdi: “Allahım! Xəsislikdən, tənbellikdən, qocalıb əldən düşməkdən, ömrün ən rəzil vaxtına çatmaqdan, qəbir əzabından, Dəccalın fitnəsindən, həyatın və ölümün fitnəsindən Sənə sığınaram!”² Hədisi Muslim ☞ rəvayət etmişdir.³

﴿وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ ۖ فَمَا الَّذِينَ فِي الرِّزْقِ قُضِلُوا بِرِزْقِهِمْ عَلَىٰ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ ۚ أَفَبِعِزَّةِ اللَّهِ يَتَّخِذُونَ ﴿٧١﴾﴾

71. Allah ruzi baxımından birinizi digərindən üstün etmişdir. Üstünlük verilənlər kölələrinə öz ruzilərindən vermirlər ki, bu yöndən bərabər olsunlar. Belə olduğu təqdirdə onlar Allahın nemətini inkarmı edirlər?

Uca Allah bu ayədə bildirir ki, müşriklər Allaha qoşduqları şəriklərin Onun qulları olduğunu bildikləri və bunu etiraf etdikləri halda, Allahın şərikləri olduğunu iddia etməklə küfr və cahillik içindədirlər. Uca Allah onların dediklərini inkar edərək buyurur ki, sizə verdiyimiz ruzidə

¹ ət-Tabəri, 17/251, 21886.

² Transkripsiyası: Əu:zu bikə minəl-buxli vəl-kəsəli vəl-hərami və ərzəlil-umuri və əzə:bil-qabri və fitnətid-dəccə:li və fitnətil-məhyə vəl-məmə:ti!

³ əl-Buxari, 4338, 4707; Muslim, 4879, 7051.

kölələrinizin sizə şərik olmasına razı deyilsiniz. Əgər belədirsə, Uca Allah Özünə ibadət və təzim etməkdə qullarının Ona tay tutulmasına necə razı olsun? Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“O sizə özünüzdən bir məsəl çəkdi; sahib olduğunuz kölələr içərisində sizə verdiyimiz nemətlərdə sizinlə bərabər eyni hüquqa malik olan, özünüzdən çəkdiyiniz kimi, onlardan da çəkdiyiniz şərikləriniz varmı? Biz ayələri düşünüb daşınan insanlar üçün belə müfəssəl izah edirik”** (“ər-Rum”, 28). İbn Abbas رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ bu ayə barədə belə demişdir: “Uca Allah buyurur ki, onlar kölələrini mallarına və qadınlarına şərik etməzlər. Necə olur ki, qullarımı Mənim Səltənətimə şərik edirlər? Uca Allahın **“Belə olduğu təqdirdə onlar Allahın nemətini inkarmı edirlər?”** ayəsi də bu mənadadır”.¹ Digər rəvayətdə İbn Abbas رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ belə demişdir: “Özlərinə rəva bilmədikləri bir şeyi Mənə necə rəva bilirlər?”² Qatədə رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ demişdir: “Bu, Allahın çəkdiyi bir məsəldir. Sizdən hər hansı biriniz öz köləsini arvadına və yatağına şərik edərmə? (Əlbəttə, yox!) Elə isə Allahı Onun yaratdıqlarına və qullarına necə tay tutursunuz? Əgər sən özün üçün bunu qəbul etmirsənsə, əlbəttə, Uca Allah bundan uzaq olmağa səndən daha layiqdir”.³

Uca Allah buyurur: **“Belə olduğu təqdirdə onlar Allahın nemətini inkarmı edirlər?”** Yəni onlar Allahın yaratdığı əkindən və mal-qaradan Ona bir pay ayırırlar. Sonra Allahdan başqalarını Ona şərik qoşmaqla Allahın nemətini inkar edirlər.

﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُم مِّنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُم مِّنْ أَوْلَادِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً وَرَزَقَكُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ ۚ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَنِعْمَتِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ﴾

72. Allah sizin üçün özünüzdən zövcələr yaratdı, zövcələrinizdən də sizin üçün övladlar və nəvələr yaratdı və sizə pak ruzilər verdi. İndi onlar batilə inanıb Allahın nemətini inkarmı edirlər?

Uca Allah bu ayədə qullarına bəxş etdiyi nemətləri zikr edir. Belə ki, onlar üçün özlərindən, yəni öz soylarından və öz surətlərində zövcələr yaratmışdır. Əgər zövcələrini başqa növ məxluqdan yaratmış olsaydı, bu zaman onlar arasında ülfət, sevgi və mərhəmət meydana gəlməzdi. Lakin Uca Allahın rəhmətindəndir ki, Adəm övladlarını kişi və qadın olmaqla cüt yaratmış və qadınları kişilərə zövcələr etmişdir.

¹ İbn Əbu Hatim, 13439; ət-Tabəri, 17/252, 21887.

² ət-Tabəri, 17/253, 21888.

³ ət-Tabəri, 17/253, 21890.

Sonra Uca Allah zövcələrdən övladlar və nəvələr yaratdığını qeyd edir. Ayədə keçən حَفْدَةٌ [həfədətən] “**nəvələr**” sözü oğulların uşaqlarıdır. Bu şərh İbn Abbas, İkrimə, əl-Həsən, əd-Dahhək və İbn Zeydə aiddir. İbn Abbas رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ Uca Allahın “**övladlar və nəvələr**” ayəsi barədə belə demişdir: “Bunlar oğul və oğulun oğludur”. Mucahid رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ayənin bu hissəsini “oğul və onun xidmətçisi” kimi təfsir etmişdir. Ondan gələn başqa bir rəvayətdə isə o حَفْدَةٌ [həfədətən] sözünü “köməkçilər və xidmətçilər” kimi təfsir etmişdir. İkrimə رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حَفْدَةٌ [həfədətən] sözü barədə belə demişdir: “Bunlar oğullarından və oğullarının oğullarından sənə xidmət edənlərdir”. İbn Cərir رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ demişdir: “Bütün bu rəylər الْحَفْدُ [əl-həfd] sözünün mənasına qayıdır, çünki bu söz “xidmət etmək” mənasını verir. Xidmət isə həm oğulun övladları, həm qızın övladları, həm də xidmətçilər tərəfindən ola bilər. Bu nemət bütün bunlar tərəfindən əldə oluna bilər. Odur ki Uca Allah ayədə: “**zövcələrinizdən də sizin üçün övladlar və nəvələr yaratdı**” – deyə buyurur.

Uca Allah buyurur: “**...və sizə**”, yeməklər və içkilərdən ibarət “**pak ruzilər verdi**”. Sonra Uca Allah nemət bəxş edən Allaha ibadətdə şərik qoşanların əməllərini rədd edərək belə buyurur: “**İndi onlar batıl**”, yəni bütlərə və Allaha tay tutulan şeylərə “**inanıb Allahın nemətini inkarmı edirlər?**” Yəni Allahın onlara verdiyi nemətləri gizlədib, bu nemətləri Allahdan başqasına aid edirlər? Səhih bir hədisdə belə buyurulur: “Qiyamət günü Uca Allah quluna nemətlərini xatırladaraq ondan soruşacaq: “Ey filankəs, Mən səni (başqalarından) üstün etmədimmi? Sənə hakimiyət vermədimmi? Sənə evlilik nəsib etmədimmi? At və dəvəni sənə ixtiyarına vermədimmi? Səni başqaları tərəfindən itaət olunan və qənimətin dördə birini alan¹ başçı təyin etmədimmi?”²

﴿وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقًا مِنَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ شَيْئًا وَلَا يَسْتَطِيعُونَ ﴿٧٣﴾ فَلَا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الْأَمْثَالَ ۚ إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٧٤﴾﴾

73. Müşriklər Allahı qoyub onlara göylərdə və yerdə olan ruzidən heç bir şey verməyən və buna gücləri çatmayan bütlərə ibadət edirlər.

74. Heç kəsi Allaha oxşatmayın. Həqiqətən, Allah bilir, siz isə bilmirsiniz.

Uca Allah bu ayələrdə Allahla yanaşı başqa məbudlara ibadət edən

¹ Cahiliyyə dövründə hökmdarlar qənimətin dördə birini alardılar.

² Muslim, 2968, 5270, 7628. Hədisin davamı belədir: “Qul: “Bəli” – deyə cavab verəcək. Allah soruşacaq: “Mənimlə görüşəcəyini bilirdinmi?” Qul: “Xeyr” – deyə cavab verəcək. Allah buyuracaq: “Məni unutduğun kimi, Mən də səni unuduram”.

müşriklər barədə xəbər verir. Uca Allahın nemət verən, lütf edən, yaradan, ruzi verən, tək və şəriksiz olmasına baxmayaraq **"onlara göylərdə və yerdə olan ruzidən heç bir şey verməyən və buna gücləri çatmayan"**, yəni Allahı qoyub göydən yağış yağdırma bilməyən, yerdən əkinlər və ağaclar bitirə bilməyən, bunların heç birinə malik olmayan, istəsələr də, bunlara gücü çatmayan **"bütələrə ibadət edirlər"**. Bu səbəbdən Uca Allah növbəti ayədə belə buyurur: **"Heç kəsi Allaha oxşatmayın"**, yəni Allahı heç bir şeyə bənzətməyin, heç nəyi Ona tay tutmayın. **"Həqiqətən, Allah bilir, siz isə bilmirsiniz"**, yəni şübhəsiz, Allah bilir və şahidlik edir ki, Ondən başqa ibadətə layiq haqq məbud yoxdur. Siz isə cahil olduğunuz üçün ibadətdə Ona başqalarını şəriq qoşursunuz.

﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا

وَجَهْرًا ۖ هَلْ يَسْتَوِي ٱلْحَمْدُ لِلَّهِ ۚ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

75. Allah, heç bir şeyə gücü çatmayan və başqasının malı olan bir kölə ilə dərgahımızdan özünə verdiyimiz gözəl ruzidən gizli və aşkar xərcləyən kimsəni məsəl çəkdi. Heç onlar eyni ola bilərlərmi? Həmd Allaha məxsusdur, lakin onların çoxu bunu bilmir.

İbn Abbas رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ bu ayə barədə belə demişdir: "Uca Allah bu ayə ilə kafir və möminə məsəl çəkir". Qatədə رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ də belə demişdir. İbn Cərir رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ də bu rəyi seçmişdir. Başqasının malı olan və heç bir şeyə qadir olmayan kölə kafirin məsəlidir. Gözəl ruzi verilmiş, bu ruzidən gizli və aşkar şəkildə sərf edən isə mömindir. Mucəhid رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ demişdir: "Bu, büt və Haqq olan Uca Allah üçün çəkilmiş bir məsəldir; heç bu bütə Uca Allah eyni olar bilərmi? Bunlar arasında olan fərq açıq-aydın olduğu üçün, bu yalnız ağılsıza aydın olmaz. Uca Allah buyurur: **"Həmd Allaha məxsusdur, lakin onların çoxu bunu bilmir"**.¹

﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَّجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبْكَمُ لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَهُوَ كَلٌّ عَلَى مَوْلَاهُ أَيْنَمَا يُوَجِّههُ لَا يَأْتِ

بِخَيْرٍ ۚ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ بِٱلْعَدْلِ وَهُوَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

76. Allah, eləcə də, iki kişi barəsində məsəl çəkdi; onlardan biri laldır, heç bir şeyə gücü çatmır və öz ağasına bir yükdür. Onu hara yollasa, xeyirlə qayıtmaz. Məgər belə bir kimsə ilə doğru yolda olub ədalətli işlər görməyi əmr edən bir adam eyni ola bilərmi?

¹ İbn Əbu Hatim, 13455; ət-Tabəri, 17/261, 21938.

Mucahid ﷺ demişdir: "Bu ayədə də büt və Haqq olan Uca Allah nəzərdə tutulur". Yəni büt laldır, danışa bilmir, nə xeyir, nə də başqa bir şey deyə bilər, heç bir şeyə qadir deyil. Nə sözü var, nə əməli, üstəlik o, **"öz ağasına bir yüküdür"**, yəni bir zəhmətdir, möhnətdir. **"Onu hara yollasa, xeyirlə qayıtmaz"**, yəni işində uğur qazanmaz. **"Məgər belə bir kimsə ilə"**, yəni bu vəsfə sahib olan bir kimsə ilə **"doğru yolda olub ədalətli işlər görməyi əmr edən"**, yəni ədaləti əmr edən, sözü haqq, işi düz olan **"bir adam eyni ola bilərmi?"** əs-Suddi, Qatədə və Əta əl-Xorasani ﷺ də ayəni belə təfsir etmişlər. İbn Cərir ﷺ də bu şərhə seçmişdir. Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, İbn Abbas ﷺ bu ayədə də kafirlə möminə məsəl çəkildiyini demişdir. Həmçinin rəvayət edilir ki, İbn Abbas ﷺ Uca Allahın **"Allah, heç bir şeyə gücü çatmayan və başqasının malı olan bir kölə ilə dərgahımızdan özünə verdiyimiz gözəl ruzidən gizli və aşkar xərcləyən kimsəni məsəl çəkdi..."** ("ən-Nəhl", 75) ayəsi barədə belə demişdir: "Bu ayə Qureys qəbiləsindən olan bir kişi ilə onun köləsi barədə nazil olmuşdur". Uca Allahın **"Allah, eləcə də, iki kişi barəsində məsəl çəkdi; onlardan biri laldır, heç bir şeyə gücü çatmır və öz ağasına bir yüküdür. Onu hara yollasa, xeyirlə qayıtmaz. Məgər belə bir kimsə ilə doğru yolda olub ədalətli işlər görməyi əmr edən bir adam eyni ola bilərmi?"** ayəsi barədə isə belə demişdir: "Bu, Osman ibn Əffandır. Ağası onu hara göndərsə, bir xeyir gətirməyən lal isə Osmanın köləsidir. Osman onun xərclərini boynuna götürər və onu qida ilə təmin edərdi. O isə buna qarşılıq İslama nifrət edər, İslamı qəbul etməkdən imtina edər, Osmanı sədəqə verməkdən və yaxşılıq etməkdən çəkindirərdi. Bu ayə onlar barədə nazil olmuşdur".¹

﴿وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ۚ وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۝٧٧ وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِّنْ بُطُونٍ أَمْهَتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَرَ وَالْأَفْتِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ۝٧٨ أَلَمْ يَرْفُا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوِّ السَّمَاءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ۝٧٩﴾

77. Göylərin və yerin qeybi Allaha aiddir. Qiyamət saatının gəlməsi bir göz qırpmı kimidir və ya daha tezdir. Həqiqətən, Allah hər şeyə qadirdir.

78. Allah sizi analarınızın bətnindən heç nə anlamadığınız bir halda çıxartdı, sizə qulaq, göz və ürək verdi ki, bəlkə şükür edəsiniz.

¹ ət-Tabəri, 17/264, 21945.

79. Məgər onlar Allaha tabe olub havada uçan quşları görmürlərmi? Onları havada saxlayan ancaq Allahdır. Həqiqətən, bunda iman gətirən insanlar üçün dəlillər vardır.

Uca Allah bu ayələrdə Öz kamilliyi, hər şeyə qadir olması, göylərin və yerin qeybini bilməsi və bütün bunların yalnız Ona xas olması barədə xəbər verir. Heç kəs göylərin və yerin qeybini bilə bilməz. Yalnız Uca Allahın istədiyi kəslərə (peyğəmbərlərə və elçi mələklərə)¹ istədiyini bildirməsi istisnadır. Bütün bunlar Uca Allahın heç kimin qarşı çıxma və etiraz edə bilməyəcəyi kamil qüdrətinə aiddir. Uca Allah bir şeyin baş verməsini istədikdə ona yalnız: "Ol!" deyər, o da dərhal olur. Necə ki bir ayədə belə buyurur: **"Biz, bircə dəfə əmr edirik, o da bir göz qırpımında yerinə yetir"** ("əl-Qəmə", 50). Yəni Onun istədiyi bir göz qırpımında olur. Burada isə belə buyurur: **"Qiyamət saatının gəlməsi bir göz qırpımı kimidir və ya daha tezdir. Həqiqətən, Allah hər şeyə qadirdir"**. Başqa bir ayədə belə buyurur: **"Sizi yaratmaq və diriltmək ancaq bir adamı yaratmaq və diriltmək kimidir"** ("Loğman", 28).

Sonra Uca Allah qullarına verdiyi nemətini xatırladır. Belə ki, onları analarının bətnlərindən heç bir şey bilmədikləri halda çıxarmışdır. Bundan sonra onlara eşitmək üçün qulaq, görmək üçün göz və dərk etmək üçün qəlb vermişdir. Doğru olan rəyə görə insan qəlbi ilə dərk edir. Başqa bir rəyə görə insan beyni ilə dərk edir. İnsan zərərli və faydalı şeyləri yalnız ağlla dərk edib ayıra bilir. Bütün bu qüvvət və hissiyyat insanda tədricən, yavaş-yavaş meydana gəlir. Böyüdükcə eşitməsi və görməsi inkişaf edir, ta ki həddi-bülüğa çatana qədər ağıl qüvvətlənib artır.

Uca Allah bu hissləri insanda Rəbbinə ibadət etməsi, bədən üzvlərindən və güc-qüvvətindən istifadə edərək öz Himayədarına itaət etməsi üçün yaratmışdır. əl-Buxarinin "Səhih" əsərində Əbu Hureyradan **☪** rəvayət edilən bir hədisdə Allah Elçisi **☪** belə demişdir: "Allah buyurur: "Kim Mənim dostumla düşmənçilik edərsə, Mən ona hər b elan edə rəm. Qulumun Mənə sevimli olan və onun vasitəsilə Mənə yaxınlaşdığı ən gözəl əməl ona vacib buyurduğum əməllərdir. Qulum nafilə ibadətləri yerinə yetirməklə Mənə o qədər yaxınlaşar ki, Mən onu sevərəm. Onu sevdiyim təqdirdə onun eşidən qulağı, görən gözü, tutan əli və yeriyən ayağı olaram. Məndən diləsə, ona dilədiyini verərəm, sığınacaq istəsə, ona sığınacaq verərəm. Mən görəcəyim bir işdə, ölmək istəməyən möminin

¹ Uca Allah bu xüsusda buyurur: "O, qeybi biləndir və Öz qeybini heç kəsə açmaz; razı qaldığı elçidən başqa. Həqiqətən, Allah onların önündə və arxasında gözətçilər qoyur ki, hər kəs onların, Rəbbinin göndərdiklərini necə təbliğ etdiyini bilsin. Allah onların nə etdiklərini nəzarəti altında saxlayır və hər şeyi ayrı-ayrılıqda hesaba alır" ("əl-Cinn", 26-28).

canını aldıqda tərəddüd etdiyim kimi heç bir şeydə tərəddüd etmirəm, çünki Mən ona yamanlıq etmək istəmirəm, ölümə qarşı onun heç bir çarəsi yoxdur".¹ Hədisin mənası budur: "Əgər bəndə ibadəti yalnız Allah üçün edərsə, bütün işləri Allah üçün olar; yalnız Allah üçün eşidər (yalnız Allahın halal etdiklərinə qulaq asar), yalnız Allah üçün görər, yəni yalnız Allahın halal etdiyinə baxar, əlini yalnız Allaha itaətdə işlədər, yalnız Allaha itaət olan əməllər üçün gedər. Bütün bu işlər üçün yalnız Allahdan yardım diləyər". Uca Allah burada belə buyurur: "...**sizə qulaq, göz və ürək verdi ki, bəlkə şükür edəsiniz**". Başqa bir ayədə belə buyurur: "**De: "Sizi yaradan, sizə qulaq, göz və ürək verən Odur. Necə də az şükür edirsiniz!" De: "Sizi yer üzünə yayan da Odur. Siz Onun hüzuruna toplanacaqsınız!"**" ("əl-Mulk", 23-24).

Sonra Uca Allah qullarına göylə yer arasında Allahın əmrinə boyun əyib uçan quşlara baxmağı əmr edir. Gör Uca Allah onu necə yaradıb ki, o öz qanadları ilə səmada, göylə yer arasında süzür! Onu orada yalnız Uca Allah Öz qüdrəti ilə saxlayır. O Allah ki, quşlara bunu etmək üçün güc-qüvvət vermişdir. Havanı quşlara ram etmişdir ki, quşları daşısın və onun vasitəsilə rahat uçuşunlar. Necə ki "əl-Mulk" surəsində keçən bir ayədə belə buyurur: "**Məgər onlar başları üzərində dəstə-dəstə pərvazlanıb uçan, hərdən də qanadlarını yığan quşları görmürlərmisi? Onları havada ancaq Mərhəmətli Allah saxlayır. Şübhəsiz ki, O, hər şeyi görür**" ("əl-Mulk", 19). Burada isə belə buyurur: "**Həqiqətən, bunda iman gətirən insanlar üçün dəlillər vardır**".

﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُم مِّنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُم مِّنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ وَمِنْ أَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا أَثْنَاءَ وُتْعَائِلِ حِينَ ۝۸۱ وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُم مِّمَّا خَلَقَ ظِلَالًا وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا وَجَعَلَ لَكُم سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ وَسَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْبَأْسَ كَذَلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ ۝۸۲ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ ۝۸۳ يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا وَأَكْثَرُهُمُ الْكَافِرُونَ ۝۸۴﴾

80. Allah evlərinizi sizin üçün yaşayış yeri etdi, mal-qaranın dərilərindən istər səfərə çıxdığınız vaxt, istərsə düşərgə saldıığınız zaman sizin üçün asanlıqla apara biləcəyiniz çadırlar, üstəlik də onların yunundan, tiftiyindən və tükündən müəyyən vaxta qədər istifadə edəcəyiniz ev əşyaları və başqa şeylər düzəltdi.

¹ əl-Buxari, 6021, 6502.

81. Allah, yaratdıqları şeylərdən sizin üçün kölgələr əmələ gətirdi, dağlarda sizin üçün mağaralar saldı, sizi istidən qoruyacaq paltarlar və döyüşdə mühafizə edəcək zirehli geyimlər düzəltdi. Beləcə, Allah Öz nemətini sizə tamamlayır ki, bəlkə müsəlman olasınız.
82. Əgər üz çevirsələr, bil ki, sənin vəzifən ancaq aşkar təbliğ etməkdir.
83. Onlar Allahın neməti haqqında bildikləri halda, sonradan onu inkar edirlər. Onların çoxu kafirdir.

Uca Allah bu ayələrdə qullarına olan nemətlərini tamamladığını qeyd edir. Belə ki, evləri onlar üçün rahatlıq tapacaqları, sığınacaqları, gizlənəcəkləri və bundan başqa bir çox faydalar əldə edəcəkləri yer olaraq yaratmış, habelə onlar üçün heyvanların dərilərindən çadırlar yaratmışdır. Bu çadırlar asanlıqla daşına bilir. Həm səfərdə, həm də bir yerdə məskunlaşdıqda rahat qurulur. Uca Allah buyurur: **"...istər səfərə çıxdığınız vaxt, istərsə düşərgə saldıığınız zaman sizin üçün asanlıqla apara biləcəyiniz çadırlar, üstəlik də onların yunundan",** yəni qoyunların yunundan, **"tiftiyindən",** yəni dəvələrin tiftiyindən **"və tükündən",** yəni keçilərin tükündən **"müəyyən vaxta qədər istifadə edəcəyiniz ev əşyaları",** yəni mal-dövlət **"və başqa şeylər düzəltdi".** Ayədə keçən **"onların"** şəxs əvəzliyi mal-qaraya aiddir.

Uca Allah buyurur: **"Allah, yaratdıqları şeylərdən sizin üçün kölgələr əmələ gətirdi".** Qatədə ﴿﴾ demişdir: **"Yəni ağaclar yaratdı".** **"...dağlarda sizin üçün mağaralar saldı",** yəni sığınacaqlar, qalalar yaratdı **"sizi istidən qoruyacaq paltarlar",** yəni sizi istidən qoruyacaq pambıq, kətan və yun paltarlar **"və döyüşdə mühafizə edəcək zirehli geyimlər düzəltdi",** yəni döyüşdə mühafizə edəcək yastı dəmirdən və başqa şeylərdən zirehlər var etdi. **"Beləcə, Allah Öz nemətini sizə tamamlayır ki",** yəni ehtiyac duyduğunuz, işlərinizdə sizə yardım edəcək şeyləri sizin üçün yaradır ki, bütün bunlar Ona itaət və ibadətinizdə sizə köməkçi olsun, **"bəlkə müsəlman olasınız",** yəni bəlkə Allaha təslim olub İslamı qəbul edəsiniz.

Uca Allah buyurur: **"Əgər üz çevirsələr",** yəni əgər bu açıqlamadan və nemətləri xatırladıqdan sonra üz çevirsələr, onların etdiklərindən sənə heç bir günah yoxdur, **"bil ki, sənin vəzifən ancaq aşkar təbliğ etməkdir",** yəni sənin üzərinə düşən, yalnız açıq-aydın təbliğ etməkdir ki, sən də bunu yerinə yetirdin. **"Onlar Allahın neməti haqqında bildikləri halda, sonradan onu inkar edirlər",** yəni bu nemətləri onlara lütf edən, bəxş edən Allah olduğunu bilə-bilə inkar edir və Allahla yanaşı başqalarına ibadət edirlər. Allahı qoyub başqasından yardım diləyir, qələbəni və ruzini Allahdan başqasına aid edirlər. **"Onların çoxu kafirdir".**

﴿وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ ﴿٨٤﴾ وَإِذَا رَأَوْا الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ ﴿٨٥﴾ وَإِذَا رَأَوْا الَّذِينَ أَشْرَكُوا شَرَكَاءَهُمْ قَالُوا رَبَّنَا هَؤُلَاءِ شَرَكَاؤُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُوا مِنْ دُونِكَ ۖ فَأَلْقُوا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّا كَذِبُونَ ﴿٨٦﴾ وَأَلْقُوا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ السَّلَامَ ۖ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٨٧﴾ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ ﴿٨٨﴾﴾

84. Hər ümmətdən bir şahid göndərəcəyimiz gün, kafirlərə üzrxahlıq etməyə izin verilməyəcək və üzr diləmələri də tələb olunmayacaqdır.
85. Zalımlar əzabı gördükdə, artıq onlardan əzab nə yüngülləşdiriləcək, nə də onlara möhlət veriləcək.
86. Müşriklər Allaha qoşduqları şəriklərini gördükdə deyəcəklər: "Ey Rəbbimiz! Bunlar bizim Səndən başqa ibadət etdiyimiz şəriklərimizdir!" Bütlər isə onlara: "Şübhəsiz ki, siz yalançısınız!" – deyər cavab qaytaracaqlar.
87. O gün müşriklər Allaha təslim olduqlarını bildirəcək və uydurduqları bütlər onlardan uzaqlaşır qeyb olacaq.
88. Kafir olub insanları Allah yolundan sapdıranlara törətdikləri fitnə-fəsada görə əzab üstündən əzab artıracağıq.

Uca Allah bu ayələrdə Allahın hüzuruna dönəcəkləri axirət günü müşriklərin halı barədə xəbər verir. O gün hər ümmətdən bir şahid, yəni hər ümmətin öz peyğəmbəri çıxarılacaq ki, Allah barədə təbliğ etdiyinə insanların necə cavab verdiyinə şahidlik etsin. O gün **"kafirlərə üzrxahlıq etməyə izin verilməyəcək"**, yəni kafirlərə etiraz etməyə icazə verilməyəcək. Çünki onların özləri də bu üzrxahlığın batil və yalan olduğunu biləcəklər. Başqa bir ayədə Uca Alah belə buyurur: **"Bu, günahkarların danışa bilməyəcəkləri bir gündür. Onlara üzrxahlıq üçün izin belə verilməyəcək"** ("əl-Mursələt", 35-36). Burada isə belə buyurur: **"...və üzr diləmələri də tələb olunmayacaqdır. Zalımlar"**, yəni Allaha şərik qoşanlar **"əzabı gördükdə, artıq onlardan əzab nə yüngülləşdiriləcək"**, yəni əzab onlardan nə bir an kəsilir, **"nə də onlara möhlət veriləcək"**, yəni nə də əzab onlardan gecikdirilər. Əksinə, əzab onları durduqları yerdə sürətlə yaxalayacaq.

Sonra Uca Allah ən çox möhtac olduqları bir anda ilahlarının onlardan üz döndərəcəyini xəbər verərək buyurur: **“Müşriklər Allaha qoşduqları şəriklərini”**, yəni dünyada ikən ibadət etdikləri şərikləri **“gördükdə deyəcəklər: “Ey Rəbbimiz! Bunlar bizim Səndən başqa ibadət etdiyimiz şəriklərimizdir!” Bütlər isə onlara: “Şübhəsiz ki, siz yalançısınız!”– deyə cavab qaytaracaqlar”**, yəni ilahlar onlara belə deyəcək: “Yalan danışsınız. Bizə ibadət etməyi biz sizə əmr etməmişdik”. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Allahı qoyub Qiyamət gününədək özünə cavab verə bilməyən bütlərə yalvaran kimsədən daha çox azmış kim ola bilər?! Halbuki o bütlər onların yalvarışından xəbərsizdirlər. İnsanlar bir yerə toplanacaqları zaman bütlər onlara düşmən kəsiləcək və onların ibadətini inkar edəcəklər”** (“əl-Əhqaf”, 5-6); **“Müşriklər Allahdan başqa məbudlar qəbul etdilər ki, onlara kömək olsunlar. Xeyr! Qiyamət günü o məbudlar onların ibadətini inkar edəcək və onların əleyhinə çıxacaqlar”** (“Məryəm”, 82-83). İbrahim عليه السلام belə demişdir: **“Siz aranızda ancaq dünya həyatına bəslədiyiniz vurğunluğa görə Allahı qoyub bütlərə pərəstiş etdiniz. Sonra isə Qiyamət günü bir-birinizi inkar edib lənətləyəcəksiniz. Gedəcəyiniz yer də Oddur. Sizə yardım edə bilən kəslər də tapa bilməyəcəksiniz”** (“əl-Ənkəbut”, 25). Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“O gün Allah müşriklərə: “İddia etdiyiniz şəriklərimi çağırın!”– deyəcək. Müşriklər onları çağıracaq, lakin onlar cavab verməyəcəklər. Biz müşriklərlə bütlərin arasına həlakədici bir yargan salırıq”** (“əl-Kəhf”, 52). Bu mənada ayələr çoxdur.

Uca Allah buyurur: **“O gün müşriklər Allaha təslim olduqlarını bildirəcək və uydurduqları bütlər onlardan uzaqlaşib qeyb olacaq”**. Qatədə və İkrimə عليه السلام bu ayə barədə belə demişlər: **“O gün müşriklər alçalar və təslim olarlar”**.¹ Yəni hamısı Allaha təslim olacaq. Eşidib itaət etməyən heç kəs qalmayacaq”. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Onlar Bizim hüzzurumuza gələcəkləri gün necə yaxşı eşidəcək, necə də yaxşı görəcəklər! Lakin zalımlar bu gün açıq-aydın azgınlıq içindədirlər”** (“Məryəm”, 38); **“Kaş ki günahkarları öz Rəbbi qarşısında başlarını aşağı dikərək: “Ey Rəbbimiz! Biz gördük və eşitdik. Bizi geri qaytar ki, yaxşı işlər görək. Həqiqətən də, biz qətiyyətlə inandıq!”– deyəndə görəydin!”** (“əs-Səcdə”, 12); **“O gün üzlər əbədi Yaşayan, yaradılanların Qəyyumu olan Allah qarşısında zəlil görkəm alacaq”** (“Ta ha”, 111). Yəni üzlər Onun qarşısında alçalar, Ona boyun əyər, Ona üz tutar və təslim olar **“və uydurduqları bütlər onlardan uzaqlaşib qeyb olacaq”**, yəni Allaha iftira ataraq ibadət etdikləri bütlər onlardan uzaqlaşib, yox olub gedəcək. Onlara yardım edən və onları xilas edən heç kəs olmayacaq.

¹ İbn Əbu Hatim, 13485; ət-Tabəri, 17/276, 21979.

Uca Allah buyurur: **“Kafir olub insanları Allah yolundan sapdıranlara törətdikləri fitnə-fəsada görə əzab üstündən əzab artıracağıq”,** yəni bir əzab küfr etdiklərinə görə, bir əzab da insanları haqqa tabe olmaqdan yayındırdıqlarına görə veriləcək. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Onlar həm insanları haqdan uzaqlaşdırır, həm də özləri ondan uzaqlaşır. Halbuki onlar fərqinə varmadan yalnız özlərini həlak edirlər”** (“əl-Ənam”, 26). Bu, kafirlərə veriləcək əzabın müxtəlif olacağına dəlildir. Necə ki möminlər də Cənnətdəki evlərində və dərəcələrində bir-birindən fərqli mərtəbələrdə olacaqlar. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Allah deyəcək: “Əzab hər kəs üçün ikiqatdır, lakin siz bunu bilmirsiniz!”** (“əl-Əraf”, 38).

﴿وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ﴾

89. O gün hər ümmətə özlərindən bir şahid göndərəcəyik, səni də onlara şahid gətirəcəyik. Biz Kitabı sənə hər şey üçün bir izah, müsəlmanlara da doğru yol göstəricisi, mərhəmət və müjdə olaraq nazil etdik.

Uca Allah bu ayədə qulu və elçisi Muhəmmədə ﷺ xitab edərək belə buyurur: **“O gün hər ümmətə özlərindən bir şahid göndərəcəyik, səni də onlara”,** yəni öz ümmətinə **“şahid gətirəcəyik”**. Yəni ey Muhəmməd, o günü, o günün qorxusunu, o gün Allahın sənə verəcəyi yüksək şərəfi və uca məqamı təsəvvürünə gətir.

Uca Allah buyurur: **“Biz Kitabı sənə hər şey üçün bir izah, müsəlmanlara da doğru yol göstəricisi, mərhəmət və müjdə olaraq nazil etdik”**. Bu ayə, Abdullah ibn Məsudun ﷺ Peyğəmbərə ﷺ “ən-Nisa” surəsinin əvvəlini oxuduğu zaman çatdığı ayəyə bənzəyir. İbn Məsud ﷺ Uca Allahın **“Hər ümmətdən bir şahid gətirəcəyimiz və səni də onlara şahid gətirəcəyimiz zaman onların halı necə olacaq?”** (“ən-Nisa”, 41) ayəsinə çatdıqda Peyğəmbər ﷺ: **“Kifayətdir!”** – demişdir. İbn Məsud dedi: **“Mən başımı qaldıranda Peyğəmbərin ﷺ gözlərinin yaşla dolduğunu gördüm”**.¹

İbn Məsud ﷺ Uca Allahın **“Biz Kitabı sənə hər şey üçün bir izah, müsəlmanlara da doğru yol göstəricisi, mərhəmət və müjdə olaraq nazil etdik”** ayəsi barədə belə demişdir: **“Bu Quranda bizə hər bir elm və**

¹ əl-Buxari, 4216, 4582, 4662, 5050; Əhməd, 3550, 3551, 3606, 4118; ət-Tabəri, 9519.

hər şey açıqlanmışdır”.¹ Mucahid ؓ demişdir: “Hər bir halal və haram açıqlanmışdır”. İbn Məsudun ؓ sözü daha ümumi və daha əhatəlidir, çünki Quran həm keçmiş, həm də gələcək barədə faydalı olan hər bir elmi, halal və haram barədə hər bir hökmü, insanların dünya və dinlərinə, gündəlik həyatlarına və axirətlərinə dair ehtiyac duyduqları hər şeyi özündə əhatə etmişdir. Quran “**müsəlmanlara**”, yəni qəlblərə “**doğru yol göstəricisi, mərhəmət və müjdə olaraq**” nazil edilmişdir.

Ayədə “**Biz Kitabı sənə hər şey üçün bir izah, müsəlmanlara da doğru yol göstəricisi, mərhəmət və müjdə olaraq nazil etdik**” cümləsi ilə “**O gün hər ümmətə özlərindən bir şahid göndərəcəyik, səni də onlara şahid gətirəcəyik**” cümləsinin yanaşı gəlməsinin hikmətinə gəlincə – ən doğrusunu Allah bilir – ayədə nəzərdə tutulan məna budur: “Sənə nazil edilən Kitabı təbliğ etməyi vacib buyuran Allah Qiyamət günü bu barədə səndən soruşacaq. “**Biz, mütləq elçi göndərilən ümməti və göndərilmiş elçiləri sorğu-suala tutacağıq**” (“əl-Əraf”, 6); “**Rəbbinə and olsun ki, Biz onların hamısından soruşacağıq – törətdikləri əməllər barəsində**” (“əl-Hicr”, 92-93); “**Allah peyğəmbərləri toplayacağı gün deyəcək: “Sizə nə cavab verildi?” Onlar isə: “Biz heç nə bilmirik. Şübhəsiz ki, qeybləri bilən Sənsən!” – deyə cavab verəcəklər**” (“əl-Maidə”, 109); “**Quranı sənə nazil edib vacib buyuran Allah, qayıdacağın yerə (Məkkəyə, yaxud Axirət yurduna) səni mütləq qaytaracaqdır**” (“əl-Qəsəs”, 85). Yəni sənə Quranı təbliğ etməyi vacib edən Allah, əlbəttə, Qiyamət günü səni Öz hüzuruna gətirəcək və sənə vacib etdiyini (dini təbliğ etməyini) yerinə yetirib-yetirmədiyini səndən soruşacaq. Bu, ayənin təfsiri barədə deyilən rəylərdən biridir və bu, gözəl bir şərhdir.

﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَايَ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

90. Həqiqətən, Allah ədalətli olmağı, yaxşılıq etməyi və qohumlara haqqını verməyi əmr edir, çirkin işlər görməyi, pis əməllər törətməyi və azgınlıq etməyi isə qadağan edir. O sizə öyüd-nəsihət verir ki, bəlkə düşünüb ibrət alasınız.

Uca Allah bu ayədə qullarına ədalətli, yəni insafli olmağı, hər şeyə eynisi ilə qarşılıq verməyi əmr edərək yaxşılığa çağırıldığını xəbər verir. Necə ki başqa ayələrdə belə buyurur: “**Günahkarı cəzalandırmaq**

¹ Ət-Tabəri, 17/279, 21994.

istəsəniz, sizə nə cəza verilərsə, siz də ona eyni ilə cəza verin. Əgər səbir etsəniz, bu, səbir edənlər üçün daha xeyirlidir” (“ən-Nəhl”, 126); “Pisliyin cəzası özü kimi pislkdir. Amma kim bağışlasa və barışsa, onun mükafatı Allaha aid olar. Həqiqətən, O, zalımları sevmir” (“əş-Şura”, 40); “Yaralara da misli ilə qisas alınmalıdır. Kim bu qisası bağışlayarsa, bu, onun üçün kəffarə olar” (“əl-Maidə”, 45). Ədalətli olmağa və yaxşılığa çağırmağa dəlalət edən bu kimi ayələr çoxdur. İbn Abbas radıya demişdir: “Ayədə “ədalətli olmaq” deyildikdə “Lə iləhə illəllah” şəhadəti (Allahdan başqa ibadətə layiq məbudun olmadığına şahidlik etmək) nəzərdə tutulur”. Sufyan ibn Uyeynə radıya demişdir: “Burada ədalətli olmaq deyildikdə Allah üçün əməl edən hər kəsin gizlində etdiyi əməllərlə aşkarda etdiyi əməllərin bərabərliyi nəzərdə tutulur. Yaxşılıq deyildikdə isə gizlində etdiyinin aşkarda etdiyindən daha gözəl olmasıdır. Çirkin iş və pis əməl deyildikdə isə aşkarda etdiyinin gizlində etdiyindən daha gözəl olmasıdır”.¹

Uca Allah buyurur: “...qohumlara haqqını verməyi əmr edir...”, yəni qohumluq əlaqələrini yaxşılaşdırmağı əmr edir. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: “Qohum-əqrəbaya da, yoxsula da, müsafirə də haqqını ver. Lakin malını lazım olmayan yerə sərf etmə” (“əl-İsrə”, 26).

Uca Allah buyurur: “...çirkin işlər görməyi, pis əməllər törətməyi və azgınlıq etməyi isə qadağan edir”. Çirkin iş haram olan əməllərdir. Pis əməllər isə bu haram əməllərdən aşkarda edilənidir. Uca Allah başqa bir yerdə belə buyurur: “De: “Rəbbim həm aşkar, həm də gizli törədilən yaramaz (əzlaqsız, ədəbsiz, pozğun) əməlləri, ...haram buyurmuşdur” (“əl-Əraf”, 33). Ayədə keçən “azgınlıq” sözünə gəlincə, bu, insanlara zülm və haqsızlıq etməkdir. Bir hədisdə belə deyilir: “Axirətdə sahibi üçün hazırlanan cəza ilə birlikdə bu dünyada Allahın cəzasını tezləşdirməyə layiq olan günah zülm etmək və qohumluq əlaqələrini kəsməkdir”.²

“O sizə öyüd-nəsihət verir ki”, yəni sizə əmr etdiyi xeyir işləri, qadağan etdiyi pislkləri yaxşı dinləyəsiniz deyə öyüd-nəsihət verir ki, “bəlkə düşünüb ibrət alasınız”.

İbn Məsud radıya demişdir: “Qurandakı ən ümumi ayə “ən-Nəhl” surəsin-dəki “Həqiqətən, Allah ədalətli olmağı, yaxşılıq etməyi və qohumlara haqqını verməyi əmr edir...” ayəsidir”.³

¹ Ət-Tabəri, 17/280, 22001.

² Əhməd, 20398, 20414, 20669; Ət-Tirmizi, 2511; İbn Məcə, 4211. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 917.

³ Ət-Tabəri, 17/280, 22002.

Qatədə ﷻ Uca Allahın **“Həqiqətən, Allah ədalətli olmağı, yaxşılıq etməyi və qohumlara haqqını verməyi əmr edir...”** ayəsi barədə belə demişdir: “Cahiliyyə əhlinin yaxşı gördüyü elə bir gözəl əxlaq yoxdur ki, Uca Allah onu əmr etmiş olmasın. Habelə onlar öz aralarında qəbahət (eyib) gördükləri elə bir pis əxlaq yoxdur ki, Uca Allah onu qadağan etmiş olmasın. Uca Allah yalnız pis və tənqid edilmiş əxlaqı qadağan etmişdir”.¹

Bu ayənin nazilolma səbəbi barədə gözəl bir hədis rəvayət olunmuşdur. Bu hədisi İmam Əhməd ﷺ Abdullah ibn Abbasdan ﷺ belə rəvayət etmişdir: “Bir dəfə Allah Elçisi ﷺ evinin həyətində oturarkən Osman ibn Məzun onun yanından keçirdi və o, Allah Elçisinə ﷺ baxıb təbəssüm etdi. Allah Elçisi ﷺ ona: “Bəlkə otursan?” – deyə buyurdu. O: “Bəli, oturaram”, – dedi. Allah Elçisi ﷺ onunla üz-üzə oturdu. Söhbət edərkən Allah Elçisi ﷺ birdən gözlərini göyə qaldırdı və bir müddət səmaya baxdı. Sonra gözlərini aşağı salmağa başladı və baxışlarını sağ tərəfində bir yerdə bitirdi. Allah Elçisi ﷺ həmsöhbət olduğu Osmanın yanından ayrılıb baxışlarını bitirdiyi yerə getdi. Deyiləni anlamaq istəyərmiş kimi başını yelləməyə başladı. İbn Məzun ona baxırdı. Peyğəmbər ﷺ istədiyini yerinə yetirib deyiləni başa düşdükdən sonra ilk dəfə etdiyi kimi gözlərini yenə göyə qaldırdı. Təqib etdiyi gözdən itənə qədər onun arxasınca baxdı. Sonra Osmanın yanına əvvəl oturduğu yerə qayıtdı. Osman ibn Məzun dedi: “Ey Muhəmməd! Nə vaxtdandır səninlə birlikdə otururam? Bu gün etdiyini əvvəl heç vaxt etməmişən”. Peyğəmbər ﷺ: “Məni nə edərkən gördün?” – deyə soruşdu. İbn Məzun dedi: “Gördüm ki, gözlərini göyə qaldırdın. Sonra endirib sağ tərəfində bir yerə dikdin. Məndən ayrılıb ona tərəf getdin. Sənə deyilən bir şeyi yaxşıca anlamaq istəyərmiş kimi başını yelləməyə başladın”. Peyğəmbər ﷺ: “Bunu sezdinmi?” – deyə soruşdu. Osman: “Bəli” – dedi. Allah Elçisi ﷺ dedi: “Bir az əvvəl sən oturarkən yanıma Allahın elçisi (Cəbrail) gəldi”. Osman: “Allahın elçisini?” – deyə soruşdu. Peyğəmbər ﷺ: “Bəli”, – deyə cavab verdi. İbn Məzun: “Sənə nə dedi?” – deyə soruşdu. Peyğəmbər ﷺ: **“Həqiqətən, Allah ədalətli olmağı, yaxşılıq etməyi və qohumlara haqqını verməyi əmr edir, çirkin işlər görməyi, pis əməllər törətməyi və azgınlıq etməyi isə qadağan edir. O sizə öyüd-nəsihət verir ki, bəlkə düşünüb ibrət alasınız”** – buyurdu”. Osman ibn Məzun dedi: “Bu vaxt iman qəlbimə yerləşdi və Muhəmmədi ﷺ sevdim”. Bu hədisin isnadı yaxşı, bitişik və həsəndir.²

¹ Ət-Tabəri, 17/280, 22004.

² Əhməd, 2922. Şueyb əl-Arnəvut isnadının zəif olduğunu bildirmişdir. Hədis zəifdir. Bax: Səhih və Daif Ədəbul-Mufrad, 893; Daif Ədəbul-Mufrad, 140.

﴿وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَفْضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ ﴿٩١﴾ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِي نَفَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَا تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ أَنْ تَكُونَ أُمَّةٌ هِيَ أَرْبَى مِنْ أُمَّةٍ إِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللَّهُ بِهِ ۚ وَلَيَبَيِّنَنَّ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ مَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿٩٢﴾﴾

91. Allahla bağladığınız əhdə sadıq olun; möhkəm and içdikdən sonra andlarınızı pozmayın. Çünki siz Allahı özünüə zamin etmisiniz. Şübhəsiz ki, Allah sizin nələr etdiyinizi bilir.
92. İpliğini möhkəm əyirdikdən sonra onu açıb sökən qadın kimi olmayın. Bir camaat digər bir camaatdan sayca və malca daha çox olduğu üçün andlarınızı aranızda hiylə vasitəsinə çevirirsiniz. Allah bununla sizi sındırır. O, ixtilafda olduğunuz şeyləri Qiyamət günü sizə mütləq bildirəcəkdir.

Uca Allahın əmr etdiklərindən biri də əhdləri pozmamaq, vədləri yerinə yetirmək, möhkəm and içdikdən sonra onu qorumaqdır. Bu səbəbdən Uca Allah: **"Allahla bağladığınız əhdə sadıq olun; möhkəm and içdikdən sonra andlarınızı pozmayın"** – deyə buyurur. Bu ayə ilə Uca Allahın **"Andlarınıza görə Allahın adını, yaxşılıq etməniə, Allahdan qorxmanıza və insanlar arasında sülh yaratmanıza dair bir maneəyə çevirməyin"** ("əl-Bəqərə", 224); **"And içib, sonra onu pozduğunuz təqdirdə, andlarınızın kəffarəsi budur. Andlarınızı qoruyun!"** ("əl-Maidə", 89) ayələri arasında heç bir ziddiyyət yoxdur. Yəni andınızı kəffarəsiz pozmayın. Həmçinin əl-Buxari ilə Muslimin "Səhih" əsərlərində rəvayət etdikləri Peyğəmbərin ﷺ: **"Mən nəyəsə and içib sonra başqa bir qərarın daha xeyirli olduğunu görəndə, daha xeyirli olanı yerinə yetirirəm"**¹ sözü ilə də bu ayə arasında bir ziddiyyət yoxdur. Başqa bir rəvayətdə: **"İçdiyim andın kəffarəsini verərəm"**,² – demişdir. Bu ayələr və hədislə Uca Allahın **"Allahla bağladığınız əhdə sadıq olun; möhkəm and içdikdən sonra andlarınızı pozmayın. Çünki siz Allahı özünüə zamin etmisiniz"** ayəsi arasında heç bir ziddiyyət yoxdur. Çünki bu ayədə nəzərdə tutulan andlar bir şeyə təşviq etməyə və ya bir şeyi tərək etməyə dair andlar olmayıb əhdlərə, vədlərə daxil olan andlardır. Bu səbəbdən Mucəhid رحمه الله Uca Allahın **"...möhkəm and içdikdən sonra andlarınızı pozmayın"** ayəsi barədə belə demişdir: **"Burada cahiliyyə dövründə**

¹ əl-Buxari, 2900, 3133, 4034, 4385 ; Muslim, 3111, 4354.

² əl-Buxari, 6131, 6621.

sadiqliyə və dostluğu pozmamağa dair içilən andlar nəzərdə tutulur”. İmam Əhməd rahiməlləhu rəvayət etdiyi bu hədis Mucahidin rahiməlləhu bu rəyini təsdiqləyir. İmam Əhməd rahiməlləhu Cubeyr ibn Mutimdən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər saləlləhu ələyhi və ələh və sələm belə buyurmuşdur: “İslamda yardımlaşmaq və dostluğu pozmamağa dair and içmək yoxdur.¹ Cahiliyyə dövründə (şəriətə müxalif olmayan) içilən hər hansı bir and varsa, İslam yalnız onu qüvvətləndirər”.² Hədisi Muslim rahiməlləhu də bu şəkildə rəvayət etmişdir.³ Hədisin mənası belədir: “İslam dini gəldikdən sonra cahiliyyə dövründə insanların içdikləri bu cür andlara artıq ehtiyac qalmadı, çünki İslama sarılmaq onların etdikləri bütün əməllərə kifayətdir”. əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Ənəsdən rahiməlləhu rəvayət edilən hədisdə belə deyilir: “Allah Elçisi saləlləhu ələyhi və ələh və sələm bizim evimizdə mühacirlərlə ənsarlar arasında qardaşlıq andı içdirdi”.⁴ Bu hədisə gəlcə, burada Allah Elçisinin saləlləhu ələyhi və ələh və sələm onlar arasında qardaşlıq bağı qurması nəzərdə tutulur. Uca Allah bu qardaşlığı (miras ayəsi ilə) ləğv etməyə (nəsx etməyə) qədər onlar bu qardaşlıq əsasında bir-birlərinə varis olurdular. Ən doğrusunu Allah bilir.

İmam Əhməd rahiməlləhu Nafidən rəvayət etmişdir ki, insanlar Yezid ibn Muaviyəyə qarşı çıxdıqda İbn Ömər ailəsini bir yerə yığdı və kəlməyi-şəhadət gətirdikdən sonra belə dedi: “Həqiqətən, biz bu adama Allahın və Onun Elçisinin saləlləhu ələyhi və ələh və sələm beyəti ilə (buyurduğu kimi) beyət etmişik. Mən Allah Elçisinin saləlləhu ələyhi və ələh və sələm belə dediyini eşitmişəm: “Qiyamət günü xain üçün bir bayraq sancılacaq və deyiləcək: “Bu filankəsin xəyanətidir”. Həqiqətən, Allaha şəriq qoşmaq istisna olmaqla, bir insanın başqa birinə Allah və Onun Elçisinin saləlləhu ələyhi və ələh və sələm beyəti ilə beyət edib, sonra da beyətindən dönməsi (beyətini pozması) ən böyük xəyanətdir. Sizdən heç kim Yezidə etdiyi beyəti pozmasın və bu işə cəhd etməsin. Yoxsa mənimlə onun arasında qılinc olacaq”.⁵ Hədisin Peyğəmbərdən saləlləhu ələyhi və ələh və sələm rəvayət edilən hissəsi əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində yer almışdır.⁶

Uca Allah buyurur: **“Şübhəsiz ki, Allah sizin nələr etdiyinizi bilir”**. Bu, möhkəm and içdikdən sonra andı pozanlara bir təhdid və qorxutmadır.

Uca Allah buyurur: **“İpliyini möhkəm əyirdikdən sonra onu açıb sökən qadın kimi olmayın”**. Mucahid və Qatədə rahiməlləhu demişlər: “Bu, möhkəm əhd bağladıqdan sonra əhdini pozanlara çəkilmiş bir məsəldir”.

¹ Çünki İslam dini bunu müsəlmanlara vacib etmişdir.

² Əhməd, 16761, 16807, 16883. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 7490.

³ Muslim, 4595, 6628.

⁴ əl-Buxari, 2130, 2294; Muslim, 4539, 6627.

⁵ Əhməd, 5088, 5709. Şueyb əl-Arnəvut isnadının əl-Buxari və Muslimin şərtlərinə görə səhih olduğunu bildirmişdir.

⁶ əl-Buxari, 3188, 5710, 6178; Muslim, 3266, 4629.

Uca Allah buyurur: **“Bir camaat digər bir camaatdan sayca və malca daha çox olduğu üçün andlarınızı aranızda hiylə vasitəsinə çevirirsiniz”,** yəni insanlar sizdən sayca çox olduqda and içib onları arxayın edirsiniz. Fərsət tapdıqda isə onlara xəyanət edirsiniz. Uca Allah da bunu qadağan etmişdir. Uca Allah burada daha aşağı olan bir şeyi qadağan etməklə daha yüksək olana işarə etmişdir. Belə ki, əgər Allah bu vəziyyətdə (gücsüz olduqda) xəyanət etməyi qadağan etmişsə, güclü və varlı olduqda xəyanət etmək heç olmaz. Mucahid rah bu ayənin şərhində belə demişdir: “Bəzi insanlar bir qövmlə əhd bağlayar, lakin başqalarını onlardan daha çox və daha güclü gördükdə, onlarla əhdlərini pozar və sayca daha çox, daha güclü olanlarla əhd bağlayardılar. Belə etmək onlara qadağan edildi”.¹

Səid ibn Cubeyr rah Uca Allahın **“Allah bununla sizi sındırayır”** ayəsi barədə belə demişdir: “Yəni (digər qövmlə) çoxluğu ilə sizi sındırayır”. İbn Cərir rah demişdir: “Yəni əhdə vəfa etməyi sizə əmr etməklə sizi sındırayır”. **“O, ixtilafda olduğunuz şeyləri Qiyamət günü sizə mütləq bildirəcəkdir”,** yəni Qiyamət günü ixtilaf etdiyiniz şeyləri, əlbəttə, bəyan edəcək və hər bir əməl sahibinə etdiyi xeyir və şər əməllərin qarşılığını verəcək.

﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَٰكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلَتَسْكُنَنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٩٣﴾ وَلَا تَتَّخِذُوا أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ فَزَلَ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا وَتَذُوقُوا السُّوءَ بِمَا صَدَدْتُمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٩٤﴾ وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا إِنَّمَا عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٩٥﴾ مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾﴾

93. Əgər Allah istəsəydi, sizi vahid bir ümmət edərdi. Lakin O, istədiyini azdırır, istədiyini də doğru yola yönəldir. Siz etdiyiniz əməllərə görə mütləq sorğu-sual olunacaqsınız.

94. Andlarınızı aranızda hiylə vasitəsinə çevirməyin. Yoxsa ayağınız möhkəm dayanmış ikən sürüşər və insanları Allah yolundan döndərdiyinizə görə əzabı dadarsınız. Sizin üçün axirətdə də böyük bir əzab hazırlanar.

95. Allahla bağladığınız əhdi ucuz qiymətə satmayın. Əgər bilirsinizsə, Allah yanında olan savab sizin üçün daha xeyirlidir.

¹ İbn Əbu Hatim, 13505; ət-Tabəri, 17/286, 22021.

96. Sizdə olan nemətlər tükənəcək, Allah yanında olan nemətlər isə daim qalacaqdır. Səbirli olanlara etdikləri yaxşı əməllərə görə mükafatlarını verəcəyik.

Uca Allah buyurur: “Ey İnsanlar! **“Əgər Allah istəsəydi, sizi vahid bir ümmət edərdi”**. Başqa bir ayədə belə buyurur: **“Əgər Rəbbin istəsəydi, yer üzündə olanların hamısı iman gətirərdi”** (“Yunus”, 99). Yəni əgər Allah istəsəydi sizi islah edər və aranızda ixtilaf, kin-küdurət və düşmənçilik salmazdı. **“Əgər Rəbbin istəsəydi, insanları vahid bir ümmət edərdi. Amma onlar elə hey ixtilafdadırlar. Yalnız Rəbbinin rəhm etdiyi şəxslərdən başqa. Allah onları bunun üçün yaratdı”** (“Hud”, 118-119). Burada isə belə buyurur: **“Lakin O, istədiyini azdırır, istədiyini də doğru yola yönəldir”**. Sonra Qiyamət günü sizdən etdiyiniz bütün əməllər barədə soruşacaq. Hətta etdiyiniz əməl xurma çəyirdəyindəki lif, oyuq və ya pərdə qədər olsa belə, onun əvəzini verəcək.

Sonra Uca Allah qullarını içdikləri andlardan hiylə vasitəsi kimi istifadə etməkdən çəkindirir ki, ayaqlar möhkəm dayandıqdan sonra sürüşməsin. Bu, əvvəl doğru yolda olan, sonra isə Allahın yolundan dönməsinə səbəb olan yalandan içdiyi anda görə hidayət yolundan ayağı sürüşən, haqdan ayrılan kimsəyə çəkilən bir məsəldir. Çünki kafir, möminin əvvəl əhd bağlayıb sonra əhdini pozduğunu gördükdə artıq onun dininə etibar etməz. Bu da onun İslama daxil olmasının qarşısını alır. Bu səbəbdən Uca Allah: **“...insanları Allah yolundan döndərdiyinizə görə əzabı dadarsınız. Sizin üçün axirətdə də böyük bir əzab hazırlanar”** – deyər buyurur.

Sonra Uca Allah belə buyurur: **“Allahla bağladığınız əhdi ucuz qiymətə satmayın”**, yəni Allahın adına içdiyiniz andları dünya həyatının fani mənfəətinə, bər-bəzəyinə dəyişməyin, çünki (Axirətdə olan nemətlər qarşılığında) bunlar olduqca azdır. Adəm övladına bütün dünya ram edilsə belə, yenə də onun üçün ən xeyirli olan Allah dərgahında olanlardır. Allahın savabı və mükafatı ona nail olmağa ümid edən, Allaha iman edən, Ondən istəyən, Onun vəd etdiyini umaraq əhdini qoruyan üçün, əlbəttə, ən xeyirli olandır. Bu səbəbdən Uca Allah belə buyurur: **“Əgər bilirsinizsə, Allah yanında olan savab sizin üçün daha xeyirlidir. Sizdə olan nemətlər tükənəcək”**, yəni sizdəki nemətlər puç olacaq, sona çatacaq. Çünki onlar sayılı bir müddətə qədərdir, məhduddur, müəyyən bir ölçüdə verilmişdir və sona çatacaq. **“Allah yanında olan nemətlər isə daim qalacaqdır”**, yəni sizin üçün Cənnətdəki nemətlər davamlıdır, sonsuzdur, tükənməyəcək, başqa bir yerə dəyişməyəcək və yox olmayacaq. Uca Allahın: **“Səbirli**

olanlara etdikləri yaxşı əməllərə görə mükafatlarını verəcəyik” ayəsi Rəbbin içdiyi anddır. Uca Allah and içir ki, səbir edənləri yaxşı əməllərinə görə mükafatlandıracaq, günahlarını isə bağışlayacaqdır.

﴿مَنْ عَمِلْ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنَّىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

97. Mömin olaraq saleh əməl görən kişi və qadınlara, əlbəttə, gözəl həyat bəxş edəcək və etdikləri ən yaxşı əməllərə görə onları mütləq mükafatlandıracağıq.

Bu ayə saleh əməl edənlərə Allahın bir vədidir. Saleh əməl istər qadın olsun, istər kişi, qəlbən Allaha və Onun Elçisinə ﷺ iman etmiş Adəm övladları tərəfindən yerinə yetirilən, Allahın Kitabına və Peyğəmbərinin ﷺ sünnəsinə uyğun olan əməldir. Bu əməl Allah tərəfindən buyurulmuş şəriətə uyğun olan əməldir. Uca Allah saleh əməl sahibinə dünyada ikən xoşbəxt bir həyat yaşadacağını, Axirətdə isə etdiyi ən yaxşı əməllərə görə onu mükafatlandıracağını vəd edir. Xoşbəxt həyat hər cəhətdən rahatlığı və dincliyi özündə cəm edən həyatdır. İbn Abbas və bir çox alimlərdən rəvayət edildiyinə görə, onlar, gözəl həyatı “halal və təmiz ruzi” kimi təfsir etmişlər. Əli ibn Əbu Talibdən ﷺ rəvayət edildiyinə görə, o gözəl həyatı (əлиндə olana) qane olmaqla açıqlamışdır. İbn Abbas, İkrimə və Vahb ibn Munəbbih ﷺ də belə demişlər. əl-Həsən, Mucəhid və Qatədə ﷺ demişlər: “Həyat yalnız Cənnətdə gözəl olacaq, Cənnətdən başqa heç kəsə gözəl həyat yoxdur”.¹ əd-Dəhhək ﷺ demişdir: “Gözəl həyat, Allaha itaət olan əməlləri etmək və bununla sevinməkdir”.²

Doğru olan budur ki, gözəl həyat bütün bunları özündə əhatə edən bir həyatdır. Necə ki İmam Əhmədın ﷺ Abdullah ibn Amrdan ﷺ rəvayət etdiyi bir hədisdə Allah Elçisi ﷺ belə buyurmuşdur: “Müsəlman olan, özünə kifayət edəcək qədər ruzi verilən və Allahın verdiyinə qane olan kəs, həqiqətən, nicat tapmışdır”. Hədisi Muslim ﷺ də rəvayət etmişdir.³ ət-Tirmizi və ən-Nəsəi ﷺ Fudələ ibn Ubeydin ﷺ belə dediyini rəvayət etmişlər: “Mən Allah Elçisinin ﷺ belə buyurduğunu eşitdim: “İslama hidayət olunan, qazancı özünə çatacaq qədər olan və buna qane olan kəs, həqiqətən, nicat tapmışdır”. ət-Tirmizi ﷺ hədisin səhih olduğunu demişdir.⁴

¹ ət-Tabəri, 17/291, 22040-22043.

² ət-Tabəri, 17/291, 22038.

³ Əhməd, 6572; Muslim, 1746, 2473.

⁴ ət-Tirmizi, 2349; İbn Məcə, 4138. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 129.

İmam Əhməd rahiməlləhu Ənəs ibn Malikdən rahiməlləhu Allah Elçisinin rahiməlləhu belə buyurduğunu rəvayət etmişdir: “Həqiqətən, Allah mömin bəndəyə dünyada ikən verdiyi bir yaxşılığı Axirətdə azaltmaz. Axirətdə bunun üzərinə ona əlavə savab verilir. Kafirə gəlicə, Allah onun etdiyi yaxşılıqların əvəzini dünyada ikən verir. Axirətdə isə qarşılığında ona savab veriləcək heç bir yaxşılığı olmaz”. Bu hədisi yalnız Muslim rahiməlləhu rəvayət etmişdir.¹

﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ٩٨ إِنَّهُ رَأْسُ لِّمُوسَطٰنٍ عَلَى الْاٰیٰتِ ؕ اٰمَنُوْا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُوْنَ ٩٩ اِنَّمَا سُلٰطَنُهُۥ عَلَى الَّذِيْنَ يَتَوَلَّوْنَهُۥ وَالَّذِيْنَ هُمْ بِهٖ مُّشْرِكُوْنَ ١٠٠﴾

98. Quran oxuduqda qovulmuş şeytandan Allaha sığın!

99. Şübhəsiz ki, şeytanın, iman gətirib yalnız öz Rəbbinə təvəkkül edənlər üzərində heç bir hökmranlığı yoxdur.

100. Onun (şeytanın) hakimiyyəti yalnız onu özünə dost tutanlar və Allaha şərik qoşanlar üzərindədir.

Uca Allah bu ayədə Peyğəmbərinin rahiməlləhu dili ilə qullarına Quran oxumaq istədikləri zaman qovulmuş şeytandan Allaha sığınmalarını əmr edir. Bu əmr, vacib mənasında deyil, müstəhəb mənadadır. Quran oxumağa başlayarkən Allaha sığınmağın hikməti budur ki, Quran oxuyan Quranın ayələrini qarışdırmasın və bu da ona ayələrin mənasını düşünüb dərk etməyə mane olmasın. Odur ki əksər alimlərin fikrinə görə, İstiazə² Quran oxumaqdan əvvəl deyilir.

Uca Allah buyurur: **“Şübhəsiz ki, şeytanın, iman gətirib yalnız öz Rəbbinə təvəkkül edənlər üzərində heç bir hökmranlığı yoxdur”**. əs-Səuri rahiməlləhu bu ayə barədə belə demişdir: “Şeytanın onları tövbə edə bilməyəcəkləri bir günaha salmağa heç bir hökmranlığı yoxdur”.³ Digər alimlər belə demişlər: “Yəni onların əleyhinə heç bir dəlili yoxdur”. **“Onun hakimiyyəti yalnız onu özünə dost tutanlar...”**, Mucahid rahiməlləhu demişdir: “Yəni ona itaət edənlər üzərindədir”. Digər alimlər isə belə demişlər: “Allahı qoyub şeytanı özlərinə dost və himayədar tutanlar üzərindədir”.

¹ Əhməd, 12264, 12286; Muslim, 5022, 7267. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 2770.

² “İstiazə” sözünün hərfi mənası “sığınacaq istəmək” deməkdir. Şəriətdə isə “Əuzu billəhi minəş-şeytanir-racim” (Lənətlənmiş şeytanın şərindən Allaha sığınırım) deməklə şeytanın şərindən Allaha sığınmaq nəzərdə tutulur.

³ ət-Tabəri, 17/294, 22055.

“...və Allaha şərik qoşanlar üzərindədir”, yəni Allaha ibadətdə şeytanı şərik qoşanlar üzərindədir. Bu ayədə keçən ب [bi] ön qoşması səbəb manasında da ola bilər. Bu halda məna belə olacaq: “Şeytana itaət etdikləri üçün Allaha şərik qoşanlardan olmuşlar”.

﴿وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنْزِلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٠١﴾﴾

﴿قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ ﴿١٠٢﴾﴾

101. Biz bir ayəni başqa bir ayə ilə əvəz etdikdə onlar: “Sən ancaq bir iftiraçısan!” – deyirlər. Halbuki Allah nə nazil etdiyini daha yaxşı bilir. Xeyr! Onların çoxu bunu bilmir.

102. De: “Müqəddəs Ruh onu sənin Rəbbindən haqq olaraq iman gətirənləri sabitqədəm etmək üçün, həm də müsəlmanlara doğru yol göstəricisi və müjdə olsun deyə nazil etmişdir”.

Uca Allah bu ayələrdə müşriklərin ağıllarının zəifliyini, haqqa inanc-larının və yəqinliklərinin azlığını, artıq qədərlərinə bədbəxtlik yazılmışkən iman gətirmələrinin mümkünsüz olduğunu xəbər verir. Çünki onlar bəzi şəriət hökmlərinin dəyişdirilməsini, nəsx edilməsini (ləğv edilməsini) gördükdə Peyğəmbərə ﷺ: “Sən ancaq bir iftiraçısan!” – deyirlər”. Yəni: “Sən yalançısan!” – deyirlər. Halbuki Uca Rəbb istədiyini edir, istədiyi hökmü verir.

Uca Allah cavab olaraq onlara belə buyurur: “De: “Müqəddəs Ruh”, yəni Cəbrail “onu sənin Rəbbindən haqq olaraq”, yəni düzgünlük və ədalət olaraq “iman gətirənləri sabitqədəm etmək üçün”, onların (nəsx olmazdan) əvvəl və (nəsx olandan) sonra nazil olanı təsdiq etmələri, qəlblərinin Allaha müti olmaları üçün “həm də müsəlmanlara doğru yol göstəricisi və müjdə olsun deyə nazil etmişdir”, yəni Allaha və elçilərinə iman gətirmiş müsəlmanlara hidayət və müjdə olsun deyə nazil etmişdir.

﴿وَلَقَدْ عَلِمْتُمْ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِّسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَهَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ

مُبِينٌ ﴿١٠٣﴾﴾

103. Biz onların: “Quranı ona bir insan öyrədir!” – dediklərini bilirik. Onların istinad etdikləri şəxsin dili əcnəbi dildir. Bu isə açıq-aydın ərəb dilidir.

Uca Allah bu ayədə müşriklərin dedikləri yalan və böhtanlar barədə xəbər verir. Onlar “Muhəmmədin bizə oxuduğu Quranı ona bir insan öyrədir”, deməklə aralarında Qureyş qəbilələrindən olan bir şəxsin əcnəbi dilli köləsinə işarə edirdilər. Bu kölə Səfa dağının yanında mal satan bir satıcı idi. Bəzən Allah Elçisi ﷺ onun yanında oturur, onunla bəzi şeylər barədə danışardı. O, əcnəbi idi, ərəb dilini bilmirdi və ya az bilirdi. Ancaq ona xitab edilən zəruri şeylərə cavab verə bilirdi. Uca Allah onların bu iftiralарına cavab olaraq belə buyurur: **“Onların istinad etdikləri şəxsin dili əcnəbi dildir. Bu isə”**, yəni Quranın dili isə **“açıq-aydın ərəb dilidir”**, yəni necə ola bilər ki, fəsahtli, bəlağətli, mənası (əvvəlki peyğəmbərlərə nazil edilən kitabların mənasından) daha mükəmməl, daha geniş, daha kamil olan bu Quranı sizə gətirən insan, onu əcnəbi dilli bir adamdan öyrənsin? Bir az ağılı olan kəs bu sözü deməz.

﴿إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ لَا يَهْدِيهِمُ اللَّهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۝ إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْكَذِبُونَ ۝﴾

104. Allahın ayələrinə inanmayanları, əlbəttə ki, Allah doğru yola yönəltməz və onlar üçün ağırlı-acılı bir əzab vardır.

105. Yalanı, ancaq Allahın ayələrinə inanmayanlar uydururlar. Məhz onlardır yalançılar.

Uca Allah bu ayələrdə Onun Zikrindən üz döndərən, Elçisinə ﷺ nazil etdiyindən qafil olan (sanki onu bilmirmiş kimi davranan) və Elçisinin ﷺ Allah dərgahından gətirdiklərinə iman gətirmək niyyəti olmayan kəsləri doğru yola yönəltməyəcəyini xəbər verir. Uca Allah bu qisim insanları ayələrinə və dünyada elçilərinə göndərdiklərinə iman gətirməyə müvəffəq etməyəcək. Axirətdə isə onlar üçün ağırlı-acılı əzab vardır.

Sonra Uca Allah, Elçisinin ﷺ nə bir iftiraçı, nə də bir yalançı olduğunu xəbər verir. Çünki Allah və Elçisinə ﷺ qarşı **“Yalanı, ancaq”** ən şər insanlar uydururlar ki, bunlar da **“Allahın ayələrinə inanmayanlar”**, insanlar arasında yalanla tanınmış kafirlər və Allahı inkar edənlərdir. Allah Elçisi Muhəmməd ﷺ isə insanların ən doğru danışanı, ən səxavətli, əməl, iman, yəqin və elm baxımından ən mükəmməlidir. O öz qövmi arasında düzgünlüyü ilə tanınmışdır. Qövmündən heç kim bu barədə əsla şübhə etməmiş və aralarında onu “Muhəmməd əl-Əmin” (Etibarlı Muhəmməd) deyə çağırmışlar.

﴿مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ
بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ عَذَابٌ مِنْ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١٠٦﴾ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ أَسْتَحَبُّوا الْحَيَاةَ
الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴿١٠٧﴾ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى
قُلُوبِهِمْ وَسَمِعِهِمْ وَأَبْصَرِهِمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ ﴿١٠٨﴾ لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمْ
الْخَسِرُونَ ﴿١٠٩﴾﴾

106. Qəlbi imanla sabit qaldığı halda, haqqı danmağa məcbur edilən kəslər istisna olmaqla, kim iman gətirdikdən sonra Allahı inkar etsə və qəlbini küfrə açsa, Allahın qəzəbinə düşər olar. Onlar üçün böyük bir əzab vardır.

107. Bu ona görədir ki, onlar dünya həyatını axirətdən üstün tuturlar. Həm də Allah kafirləri doğru yola yönəltmir.

108. Bunlar o kəslərdir ki, Allah onların qəlbinə, qulaqlarına və gözlərinə möhür vurmuşdur. Onlar əsl qafildirlər.

109. Heç şübhəsiz ki, ziyana uğrayanlar da onlardır.

Uca Allah bu ayələrdə iman və bəsirətdən (elm və yəqinlikdən) sonra Allahı inkar edən, qəlbini küfrə açan və küfrdə qərar tutan kəslərə qəzəbləndiyini xəbər verir, çünki onlar əvvəl imanın nə olduğunu bilmiş, daha sonra ondan üz döndərmişlər. Şübhəsiz ki, Axirətdə onlar üçün böyük bir əzab vardır. Çünki onlar dünya həyatını axirətdən üstün tutmuş, dünya mənfəətinə görə dindən dönməyə razı olmuşlar. Bu səbəbdən Uca Allah onların qəlblərinə hidayət bəxş etməmiş və haqq dini üzərində onları sabitqədəm etməmişdir. Onların qəlblərini möhürləmişdir. Onlar qəlbləri ilə özlərinə fayda verəcək heç bir şeyi dərk etməzlər. Qulaqlarına və gözlərinə möhür vurmuşdur ki, bunlardan yararlanma bilməsinlər. Odur ki bunlardan heç biri onlara fayda verməz. Onlar başlarına gələcək şeylərdən qafildirlər. **“Heç şübhəsiz ki”**, yəni mütləqdir ki, **“ziyana uğrayanlar da onlardır”**, yəni heç də qəribə deyil ki, bu vəsflərə sahib olanlar Qiyamət günü ailələrini və özlərini ziyana uğradan kəslərdir.

Uca Allahın **“Qəlbi imanla sabit qaldığı halda, haqqı danmağa məcbur edilən kəslər istisna olmaqla”** sözü istisna cümləsidir. Burada şiddətə və ya işgəncəyə məruz qaldığı üçün dili ilə küfr edib qəlbi ilə dediyini inkar edən, qəlbi Allaha və Onun Elçisinə ﷺ imanla sabit olduğu

halda, istəməyərək, məcbur edilərək sözdə müşriklərlə razılaşan kəslər istisna edilir. İbn Abbasdan رضي الله عنه rəvayət edilir ki, bu ayə, Ammar ibn Yasir رضي الله عنه barədə nazil olmuşdur. Muhəmmədi ﷺ inkar etsin deyə müşriklər ona işgəncə verdikdə, o məcbur qalaraq onların bu istəklərinə razılıq vermişdi. Daha sonra o, Peyğəmbərin ﷺ yanına gəlib üzrxahlıq etdi və Uca Allah bu ayəni nazil etdi.¹ Bu səbəbdən alimlər ittifaq etmişlər ki, küfr etməyə məcbur edilən kəs həm həyatda qalmaq üçün məcbur edildiyi şeyə əməl edə bilər, həm də ölümü seçərək israr edə bilər. Necə ki Bilal رضي الله عنه ona edilən bütün əziyyətlərə baxmayaraq, müşriklərin ondan tələb etdiklərini qəbul etmədi. Müşriklər şiddətli istidə onun sinəsinə böyük daşlar qoyaraq Allaha şərikin qoşmasını əmr edirdilər. O isə onların bu istəklərini rədd edir və: “Allah Təkdir, Allah Təkdir” – deyirdi. Həmçinin deyirdi: “Allaha and olsun ki, sizi bundan daha çox qəzəbləndirəcək bir söz bilsəydim onu mütləq deyərdim”. Allah ondan razı olsun və onu razı etsin!

Belə hallarda üstün olan budur ki, müsəlman qətl edilsə belə, öz dinində sabit qalsın. Necə ki əl-Hafiz İbn Asakir رحمته الله səhabələrdən biri olan Abdullah ibn Huzafə əs-Səhminin رضي الله عنه tərcümeyi halında qeyd edir ki, bir dəfə rumlular onu əsir alaraq hökmdarlarının yanına gətirmişlər. Hökmdar ona: “Xristianlığı qəbul etsən səni hökmranlığımıza şərikin edərəm, səni qızım ilə evləndirərəm”, – deyə təklif edir. İbn Huzafə: “Sahib olduğunun hamısını, üstəlik ərəblərin sahib olduqlarının hamısını Muhəmmədin ﷺ dinindən bir göz qırpmını dönməyim şərt ilə mənə versəydin, yenə də qəbul etməzdim”, – deyə cavab verir. Hökmdar deyir: “Onda səni öldürəcəyəm”. İbn Huzafə cavab verir: “Nə istəyirsən et!” Onu çarmıxa çəkirlər. Hökmdar oxçulara əl və ayaqlarının çox yaxınından keçməklə onun üzərinə ox yağdırmalarını əmr edir. Bununla yanaşı, ona xristianlığı qəbul etmək təklif olunur, o isə israrla imtina edir. Hökmdar onu çarmıxdan endirmələrini, sonra bir mis qazan gətirilməsini əmr edir. Qazan qızarana qədər qızdırılır, müsəlman bir əsiri gətirib onun gözüünün qabağında qazanın içinə atırlar. İbn Huzafə baxıb görür ki, qazana atılan əsirin yalnız sümükləri qaldı. Bunları görən İbn Huzafəyə təkrar xristianlığı qəbul etməsi təklif edilir, lakin o yenə qəbul etmir. Bundan sonra hökmdar onun özünün mis qazana atılmasını əmr edir. Qazana atmaq üçün onu bir çarxın üzərinə çıxarırlar və bu vaxt o ağlamağa başlayır. Onun ağladığını görən hökmdar ümidlənib onu yanına çağırtdırır. Ondan nə üçün ağladığını soruşduqda İbn Huzafə deyir: “Ona görə ağladım ki, mənim canım tək candır və Allah yolunda bu saat qazana atılacaq. İstərdim ki, cəsədimdəki tükərlərin sayı qədər canım olsun və hamısına Allah yolunda bu işgəncə

¹ Ət-Tabəri, 17/304, 22079.

ilə işgəncə verilsin”. Bəzi rəvayətlərə görə hökmdar onu həbs etmiş, günlərlə yemək-içməkdən məhrum etmiş, sonra ona şərab və donuz əti göndərmişdir. İbn Huzafə yeməyə yaxınlaşmamışdır. Sonra hökmdar onu çağırıb: “Nə üçün yemədin?” – deyə soruşmuş, o isə belə cavab vermişdir: “Şübhəsiz ki, (zərurət olduğu üçün) o mənə halaldır, lakin mən bununla səni sevindirmərəm”. Bundan sonra hökmdar ona: “Mənim başını öp, səni azad edirəm”, – dedi. İbn Huzafə: “Mənimlə birlikdə bütün müsəlman əsirləri azad edəcəksənmi?” – deyə soruşmuş, hökmdar: “Bəli”, – deyə cavab verdikdə İbn Huzafə hökmdarın başını öpmüş və o həm onu, həm də saxladığı bütün müsəlman əsirləri azad etmişdir. İbn Huzafə qayıtdıqda Ömər ibn əl-Xəttab رضي الله عنه: “Abdullah ibn Huzafənin başını öpmək hər müsəlmanın üzərində haqdır. İlk olaraq mən başlayıram”, – dedi və qalxıb İbn Huzafənin başını öpdü.¹

﴿ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا
لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ * يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ بِجُودِلٍ عَنْ نَفْسِهَا وَتُوْفَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا
يُظْلَمُونَ ﴿١١١﴾

110. Sınağa çəkildikdən sonra hicrət edənləri, daha sonra cihad edib çətinliklərə dözləri, bunlardan sonra əlbəttə, Rəbbin Bağışlayandır, Rəhmlidir.

111. O gün hər kəs öz canını qurtarmağa çalışacaq, hər kəsə etdiyi əməllərin əvəzi tam veriləcək və onlara zülm edilməyəcəkdir.

Ayədə qeyd olunanlar Məkkədə qövmləri arasında zəif və rəzil görülən, fitnəyə məruz qalmamaq üçün onlara boyun əyən digər bir qisim insanlardır. Daha sonra onlar hicrət etməklə qövmlərindən qurtulmuş, Allahın rızasını və bağışlamasını diləyərək ölkələrini, ailələrini və mallarını tərk etmiş, möminlərin yolunu tutmuş, onlarla birlikdə kafirlərə qarşı cihada qalxmış və bu yolda səbir etmişlər. Uca Allah bu ayədə bildirir ki, **“bunlardan sonra”**, yəni onların bu əməllərindən, fitnə ilə razılaşdıqdan sonra Allahın hüsuruna dönəcəkləri gün onlar üçün **“Rəbbin Bağışlayandır, Rəhmlidir”**.

“O gün hər kəs öz canını qurtarmağa çalışacaq”, yəni hər kəs öz canını qurtarmağa cəhd edəcək, heç kim başqası üçün çalışmayacaq. Nə atası, nə oğlu, nə qardaşı, nə də həyat yoldaşı. **“hər kəsə etdiyi”** xeyir və

¹ əz-Zəhəbi “Aləmun-Nubələ” 2/14; Əbu Nueym “Mərifətus-Səhabə” 1/351.

şər “**əməllərin əvəzi tam veriləcək və onlara zülm edilməyəcəkdir**”, yəni etdiyi xeyir əməllərin savabı əskildilməyəcək, pis əməllərin cəzası artırılmayacaq, onlara xurma çəyirdəyindəki oyuq qədər haqsızlıq edilməyəcək.

﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ ءَامِنَةً مُّطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِّنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿١١٢﴾ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِّنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ ﴿١١٣﴾﴾

112. Allah təhlükəsizlik və əmin-amanlıq içində olan bir diyarı (Məkkəni) məsəl çəkir. Ona öz ruzisi hər yerdən bol-bol gəlirdi. Lakin o diyarın əhalisi Allahın nemətlərinə nankorluq etdi, Allah da onları etdikləri əməllərə görə aclıq və qorxu libasına bürüdü.

113. Onlara özlərindən bir elçi gəldi. Onlar isə onu yalançı saydılar. Buna görə də zülm etdikləri zaman əzab onları yaxaladı.

Bu, Məkkə əhalisinə çəkilmiş bir məsəldir. Məkkə əmin-amanlıq olan təhlükəsiz bir yer idi. İnsanlar onun ətrafında olan şəhərlərdə yaxalanaraq ölümə və ya əsirliyə məruz qalarkən, oraya daxil olan kəs əmin-amanlıq içində olar, heç nədən qorxmazdı. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “**Məgər Biz onları Özümüzdən bir ruzi olaraq hər cür meyvənin gətirildiyi, müqəddəs, təhlükəsiz bir yerdə yerləşdirmədikmi? Lakin onların çoxu bunu bilmir**” (“əl-Qəsəs”, 57). Burada isə belə buyurur: “**Ona öz ruzisi hər yerdən bol-bol gəlirdi**”, yəni rahat gəlirdi. “**Lakin o diyarın əhalisi Allahın nemətlərinə nankorluq etdi**”, yəni Allahın nemətlərini inkar etdilər. Ən böyük nemət olan Muhəmmədin ﷺ onlara peyğəmbər göndərildiyini inkar etdilər. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “**Məgər sən Allahın nemətlərini küfrə dəyişənləri və öz xalqını həlak yurduna sürükləyənləri görmürsənmi? Onlar Cəhənnəmə girəcəklər. Ora necə də pis yaşayış yeridir**” (“İbrahim”, 28-29). Bu səbəbdən Uca Allah onların əvvəl olduqları iki halı (bolluq və əmin-amanlığı) əksinə çevirdi. Uca Allah buyurur: “**Allah da onları etdikləri əməllərə görə aclıq və qorxu libasına bürüdü**”, yəni onlar üçün hər yerdən ora bol-bol ruzilər və növbənöv meyvə toplanıb gəlirdi. Bundan sonra Uca Allah onlara aclığı daddırdı, çünki onlar Allah Elçisinə ﷺ qarşı çıxdılar, inadkarlıq etdilər. “**Allah da onları etdikləri əməllərə görə... qorxu libasına bürüdü**”. Uca Allah Məkkə əhalisinin əmin-amanlığını Peyğəmbər ﷺ və onun səhabələrindən qorxmaqla əvəz etdi. Belə ki, Peyğəmbər ﷺ və

onun səhabələri Mədinəyə hicrət etdikdən sonra onlar Peyğəmbərin ﷺ dəstələrinin və ordusunun hücumlarından qorxmağa başladılar. Müsəlmanlar onların hər şeyini məhv etdi. Sonda Uca Allah möminlərə Məkkənin fəthini nəsib etdi. Bu, Uca Allahın onlara özlərindən göndərdiyi Elçini ﷺ yalan saymalarına və həddi aşmalarına görə verdiyi cəza idi. Uca Allah bir ayədə bu neməti (Elçi göndərdiyini) xatırladaraq belə buyurur: **“Allah möminlərə onların öz içərisindən Elçi göndərməklə lütf göstərdi”** (“Ali-İmran”, 164). Başqa ayələrdə isə belə buyurur: **“Ey iman gətirmiş ağıl sahibləri, Allahdan qorxun! Allah sizə Zikr nazil etmiş və iman gətirib yaxşı işlər görənləri zülmətlərdən nura çıxartmaq üçün Allahın aydın ayələrini sizə oxuyan bir elçi göndərmişdir”** (“ət-Talaq”, 10-11); **“Həmçinin öz içərinizdən ayələrimizi sizə oxuyan, sizi günahlardan təmizləyən, Kitabı və hikməti sizə öyrədən, habelə bilmədiklərinizi də sizə öyrədən bir Elçi göndərdik. Siz Məni yad edin ki, Mən də sizi yad edim! Mənə şükür edin, Məni inkar etməyin!”** (“əl-Bəqərə”, 151-152).

Uca Allah kafirlərin halını əksinə çevirib əmin-amanlıqdan sonra qorxuya, bolluqdan sonra aclığa düçar etdiyi kimi, möminlərin qorxularını da əmin-amanlıqla, yoxsulluqlarını isə bolluqla əvəz etmiş və onları insanlara əmir, hakim, ağa, başçı və imam təyin etmişdir. Bu ayənin Məkkə əhalisinə məsəl çəkildiyinə dair qeyd etdiyimiz rəyi əl-Əufi رحمه الله İbn Abbasdan رحمه الله nəql etmişdir. Mucahid, Qatədə və Abdur-Rahmən ibn Zeyd ibn Əsləm رحمه الله də bu rəydədirlər. Həmçinin Malik bu şərhə əz-Zuhridən رحمه الله nəql etmişdir.

﴿فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ۝١١٢﴾
 ﴿حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ ۖ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَلَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ۝١١٣﴾ وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِّتَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ ۝١١٤﴾ مَتَّعٌ قَلِيلٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۝١١٥﴾

114. Allahın sizə verdiyi halal və pak ruzilərdən yeyin və əgər Allaha ibadət edirsinizsə, Onun nemətinə şükür edin.

115. O sizə ancaq ölü (leş) heyvanı, qanı, donuz ətinə və Allahdan başqası üçün kəsilən heyvanı haram etmişdir. Hər kəs harama meyl etmədən və həddi aşmadan bunlardan yeməyə məcbur olarsa, (bilsin ki) həqiqətən, Allah Bağışlayandır, Rəhmlidir!

116. Dilinizin uydurduğu yalana əsasən: “Bu halaldır, o haramdır!” – deməyin, çünki Allaha qarşı yalan uydurmuş olursunuz. Şübhəsiz ki, Allaha qarşı yalan uyduranlar nicat tapmazlar.

117. İndi onlar az bir mənfəət əldə etmişlər, axirətdə isə onları ağırılı-acılı bir əzab gözləyir.

Uca Allah bu ayələrdə mömin qullarına halal və təmiz ruzilərdən yeməyi və bu ruzilərə görə Ona şükür etməyi buyurur. Şübhəsiz ki, lap əvvəldən onlara nemət verən, onlarla lütf və səxavətlə rəftar edən, ibadətə layiq olan tək və şəriksiz yalnız Odur. Sonra Uca Allah onların həm dinlərinə, həm də dünyalarına zərərli olan leşi, qanı (heyvanı ilk kəsərkən axıdılan qanı), donuz ətinə və **“Allahdan başqası üçün kəsilən heyvanı”**, yəni Allahdan başqasının adına kəsilən heyvanı haram etdiyini bildirir. Buna baxmayaraq **“Hər kəs harama meyil etmədən və həddi aşmadan bunlardan yeməyə məcbur olarsa”**, yəni çarəsiz qalıb həddi aşmadan, harama meyil etmədən haram olan bu şeylərdən yeməyə məcbur olarsa, **“həqiqətən, Allah Bağışlayandır, Rəhmlidir!”** Oxşar ayənin təfsiri “əl-Bəqərə” surəsində keçmişdir.¹ Odur ki burada təkrar qeyd etməyə lüzum görmürük.

Daha sonra Uca Allah öz uydurmalarına və rəylərinə əsaslanaraq cahiliyyə dövründə heyvanları “bəhirə”, “saibə”, “vəsilə” və “ham” adlandıraraq bəzilərini halal, bəzilərini isə haram edən müşriklərin yolunu tutmağı qadağan edir. Uca Allah buyurur: **“Dilinizin uydurduğu yalana əsasən: “Bu halaldır, o haramdır!” – deməyin, çünki Allaha qarşı yalan uydurmuş olursunuz”**. İslam dininə əsası olmayan bir yenilik gətirən və ya Allahın haram etdiklərindən hər hansı birini halal edən və yaxud öz görüşü və istəyi ilə Allahın halal etdiklərindən hər hansı birini haram edən hər kəs bu hökmə aiddir.

Daha sonra Uca Allah belə edənləri təhdid edərək buyurur: **“Şübhəsiz ki, Allaha qarşı yalan uyduranlar”**, nə bu dünyada, nə də Axirətdə **“nicat tapmazlar”**. Dünyada onlar üçün az bir mənfəət, Axirətdə isə onlara ağırılı-acılı bir əzab vardır. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Biz onlara dünyada olan nemətlərdən az bir müddət istifadə etməyə imkan verəcək, sonra da onları ağır bir əzaba qatlaşmağa məcbur edəcəyik”** (“Loğman”, 24); **“De: “Şübhəsiz ki, Allaha qarşı yalan uyduranlar nicat tapmazlar”**. Onlar bir müddət dünyada faydalanar; sonra onların dönüşü Bizə olar. Sonra da küfr etdiklərinə görə onlara şiddətli əzab daddırırıq” (“Yunus”, 69-70).

¹ “əl-Bəqərə” surəsi, 173-cü ayənin təfsirinə bax.

﴿وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَمَا ظَلَمْتَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿١١٨﴾ ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١١٩﴾﴾

118. Daha əvvəl sənə xəbər verdiyimiz şeyləri yəhudilərə haram etmişdik. Biz onlara zülm etmədik, lakin onlar özləri özlərinə zülm edirdilər.

119. Şübhəsiz ki, Rəbbin, cahillikləri üzündən pis iş görən, ondan sonra tövbə edib özlərini islah edənləri, bütün bunlardan sonra, əlbəttə ki, Rəbbin bağışlayacaq və rəhm edəcək.

Uca Allah əvvəlki ayələrdə axan qanı, leşi, donuz ətini və Allahdan başqası üçün kəsilmiş ətləri bizə haram etdiyini, bu ümmətə rüsxət olaraq zərurət halında bu şeylərdən yeməyə icazə verdiyini qeyd etdi. Sonra Uca Allah yəhudilərə nəsx etməzdən (hökmünü ləğv etməzdən) əvvəlki şəriətlərində haram etdiklərini qeyd edir və onların ağır yüklərini, düşükləri məşəqqətləri, çətinlikləri və darlığı bəyan edərək belə buyurur: **“Daha əvvəl sənə xəbər verdiyimiz şeyləri yəhudilərə haram etmişdik”**. Uca Allah burada “əl-Ənam” surəsindəki **“Yəhudilərə dırnaqlı heyvanların hamısını haram etdik. İnek və qoyunun bel sütunlarına və ya bağırsaqlarına yapışan, yaxud sümüklərə qarışan yağlar istisna olmaqla, onların piylərini də haram etdik. Bu, həddi aşdıqlarına görə onlara verdiyimiz cəzadır. Şübhəsiz ki, Biz doğru danışanlarıq”** (“əl-Ənam”, 146) ayəsində qeyd edilənləri nəzərdə tutur. Ayənin davamında belə buyurur: **“Biz onlara zülm etmədik”,** yəni bu sıxıntıya salmaqla Biz onlara zülm etmədik, **“lakin onlar özləri özlərinə zülm edirdilər”,** yəni onlar buna layiq idilər. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **“Yəhudilər zülm etdiklərinə və bir çoxlarını Allahın yolundan döndərdiklərinə görə, daha öncə halal edilmiş gözəl nemətləri onlara haram etdik”** (“ən-Nisa”, 160).

Daha sonra Uca Allah günahkar möminlərə olan səxavəti və neməti barədə xəbər verir. Belə ki onlardan kim Allaha tövbə etsə, Allah onun tövbəsini qəbul edəcək. Uca Allah buyurur: **“Şübhəsiz ki, Rəbbin, cahillikləri üzündən pis iş görən...”**. Sələflərdən biri belə demişdir: **“Allaha asi olan hər kəs cahildir”**. **“...ondan sonra tövbə edib özlərini islah edənləri”,** yəni günahdan əl çəkib Allaha itaətə yönələnləri **“bütün bunlardan sonra”,** yəni bütün bu səhvədən və rəzillikdən sonra, **“əlbəttə ki, Rəbbin bağışlayacaq və rəhm edəcək”**.

﴿إِنْ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٢٠﴾ شَاكِرًا لِّأَنْعَمِهِ أَجْتَبَنَاهُ وَهَدَيْنَاهُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٢١﴾ وَآتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١٢٢﴾ ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعِ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٢٣﴾﴾

120. Həqiqətən, İbrahim Allaha müti, hənif bir rəhbər idi. O, müşriklərdən deyildi.
121. O, Allahın nemətlərinə şükür edən idi. Allah onu seçmiş və doğru yola yönəltmişdi.
122. Biz ona dünyada gözəl nemət verdik. Şübhəsiz ki, o, axirətdə də əməlisalehlərdəndir.
123. Sonra sənə belə vəhy etdik: “Hənif İbrahimin dininə tabe ol. O, müşriklərdən deyildi”.

Uca Allah qulu, elçisi, sevimli dostu, həniflərin (tək Allaha ibadət edənlərin) imamı, peyğəmbərlərin atası olan İbrahimi ﷺ tərifləyərək, onun müşriklərdən, yəhudilikdən və xristianlıqdan uzaq olduğunu xəbər verərək buyurur: **“Həqiqətən, İbrahim Allaha müti, hənif bir rəhbər idi”**. Ayədə keçən الأئمة [əl-ummətu] sözü “tabe olunan imam”, القانت [əl-qa:nit] sözü “itaət edən”, “boyun əyən”, الحنيف [əl-həni:f] sözü isə “şirkdən üz döndərüb tövhidə (tək-Allahlılığa) dönən” deməkdir. Odur ki Uca Allah: **“O, müşriklərdən deyildi”** – deyər buyurur.

Uca Allah buyurur: **“O, Allahın nemətlərinə şükür edən idi”**, yəni Allahın ona bəxş etdiyi nemətlərə şükür edərdi. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Məgər vəfalı olan İbrahimin səhifələrində olanlar barədə ona bildirilmədi?”** (“ən-Nəcəm”, 37) Yəni Allahın ona buyurduğu bütün əmrləri yerinə yetirərdi. Uca Allah buyurur: **“Allah onu seçmiş”**, yəni seçib ucaltmış **“və doğru yola yönəltmişdi”**. Bu yol Allahın razı qaldığı şəriətə uyğun şəkildə tək və şəriki olmayan Allaha ibadət etməkdir. **“Biz ona dünyada gözəl nemət verdik”**, yəni mömin insanın gözəl həyatı tamamlamaq üçün ehtiyac duyduğu bütün dünya xeyirlərini onun üçün cəm etdik. **“Şübhəsiz ki, o, axirətdə də əməlisalehlərdəndir”**. Mucahid رحمه الله Uca Allahın **“Biz ona dünyada gözəl nemət verdik”** ayəsi barədə belə demişdir: “Yəni (gələcək nəsillərdə yada salınsın deyərək) ona yaxşı ad qismət etdik”.¹

¹ İbn Əbu Hatim, 13542; ət-Tabəri, 17/319, 22122.

Uca Allah buyurur: **“Sonra sənə belə vəhy etdik: “Hənif İbrahimin dininə tabe ol. O, müşriklərdən deyildi”, yəni İbrahimin kamalına, böyüklüyünə, Allahı ibadətə təkləşdirməsinə və doğru yolu tutmasına görə, ey peyğəmbərlərin sonuncusu və ağası sənə: “Hənif İbrahimin dininə tabe ol. O, müşriklərdən deyildi” – deyə vəhy etdik. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “De: “Həqiqətən, Rəbbim məni doğru yola, həqiqi dinə, hənif İbrahimin dininə yönəltdi. O heç vaxt müşriklərdən olmamışdı” (“əl-Ənam”, 161).**

Daha sonra Uca Allah yəhudiləri məzəmmət edərək belə buyurur:

﴿إِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ

يَخْتَلِفُونَ ﴿١٤٦﴾﴾

124. Şənbə günü, ancaq o günün barəsində ixtilafa düşənlərə vacib edildi. Şübhəsiz ki, Rəbbin Qiyamət günü, ixtilafa düşdükləri şey barəsində onların arasında hökm verəcəkdir.

Həqiqətən, Uca Allah hər ümmətə ibadət məqsədilə həftənin bir günü toplanmağı buyurmuşdur. Uca Allah bu ümmət üçün cümə gününü seçmişdir. Çünki cümə günü (bazar günündən başlamaqla)¹ Uca Allahın varlıqları yaradıb tamamladığı altıncı gündür, məhz bu gün Allahın qullarına olan neməti tamamlanmışdır.² Deyilənə görə Uca Allah cümə günü ibadət üçün toplanmağı İsrail oğullarına Musanın ﷺ dili ilə buyurmuş, lakin onlar bundan üz döndərərək şənbə gününü seçmişlər. Çünki bu gündə (şənbə günü) Uca Rəbb cümə günü kamilləşdirdiyi varlıqlardan heç birini yaratmamışdır. Uca Allah bu günü (ibadət məqsədilə toplaşmağı) Tövrətin şəriətində onlara fərz etmiş, onlara bu fərzdən möhkəm yapışmalarını və onu qorumalarını tövsiyə etmişdir. Üstəlik onlara (gələcəkdə) Muhəmmədi ﷺ elçi göndərdiyi zaman ona tabe olmağı və Musaya ﷺ bu barədə onlardan əhd almağı əmr etmişdir. Odur ki Uca Allah ayədə: **“Şənbə günü ancaq o günün barəsində ixtilafa**

¹ Çünki Uca Allah məxluqatı yaratmağa bazar günü başlamış, cümə günü isə bitirmişdir.

² Muslimin “Səhih” əsərində Əbu Hureyrənin ﷺ belə dediyi rəvayət olunur: “Bir dəfə Peyğəmbər ﷺ əlimdən tutaraq belə buyurdu: “Uca Allah şənbə günü torpağı yaratdı. Bazar günü (birinci gün) onun üzərində dağları yaratdı. Bazar ertəsi (ikinci gün) ağacları yaratdı. Çərşənbə axşamı (üçüncü gün) yaşamaq üçün önəmli olan şeyləri yaratdı. Çərşənbə günü (dördüncü gün) nuru yaratdı. Cümə axşamı (beşinci gün) ora heyvanları yaydı. Cümə günü (altıncı günü) isə əsr vaxtından sonra məxluqatın ən sonunda, Cümə saatlarının sonunda, gecə ilə əsr vaxtı arasında Adəmi xəlq etdi”. (Muslim, 2789, 4997, 7231).

düşənlərə vacib edildi” – deyə buyurur. Mucahid ﷺ demişdir: “Onlar şənbə günü barəsində əmrə tabe olub cüməni tərk etdilər”.¹

əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində rəvayət edilir ki, Əbu Hureyra ﷺ Allah Elçisinin ﷺ belə buyurduğunu eşitmişdir: “Hərçənd onlara (yəhudilərə və xaçpərəstlərə) bizdən əvvəl Kitab verilmişdir, lakin biz sonuncular (son ümmət) Qiyamət günü birinci olacağıq. Onlar özlərinə fərz buyrulmuş bu günlər barəsində ixtilafa düşdülər. Lakin Allah bizi (cümə günü ibadət məqsədilə yığışmağa) müvəffəq etdi və bu xüsusda insanlar bizim ardımızca gəldilər, yəhudilər sabahkı günü, xristianlar isə ondan sonrakı günü ibadət üçün yığışırlar”.² Hədisin mətni əl-Buxariyə ﷺ aiddir.

Əbu Hureyra və Huzeyfədən ﷺ rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Uca Allah bizdən əvvəlki ümmətləri cümədən yayındırmışdır. Şənbə günü yəhudilərin, bazar günü isə xristianların ibadət günüdür. Uca Allah bizi gətirdi və bizi cümə gününə müvəffəq etdi. Beləcə, cümə, şənbə və bazarı fərz etmiş oldu. Onlar bu dünyada (günlərin tərtibatında) bizdən sonra gəldikləri kimi, Qiyamət günü də bizdən sonra olacaqlar. Biz dünyada ümmətlər arasında sonuncu olsaq da, Qiyamət günü birinci olacağıq. Aralarında ilk hökm veriləcək ümmət biz olacağıq”. Hədisi Muslim ﷺ rəvayət etmişdir.³ Ən doğrusunu Allah bilir.

﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجِدْ لَهُمُ الْبَالِغَ حَسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ

عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ﴿١٢٥﴾﴾

125. İnsanları Rəbbinin yoluna hikmətlə, gözəl öyüd-nəsihətlə dəvət et və onlarla ən gözəl tərzdə mübahisə et. Şübhəsiz ki, Rəbbin azğınlığa düşənləri də, doğru yolda olanları da yaxşı tanıyır.

Uca Allah bu ayədə elçisi Muhəmmədə ﷺ insanları Allahın yoluna **“hikmətlə”** çağırmağı əmr edir. İbn Cərir ﷺ demişdir: “Hikmət – Allahın Peyğəmbərə ﷺ nazil etdiyi Kitab və Sünnədir”. **“İnsanları Rəbbinin yoluna hikmətlə, gözəl öyüd-nəsihətlə dəvət et”**, yəni Allahın əzabından çəkinmələri üçün onlara insanların başına gələn fəlakət və müsibətləri xatırlat.

¹ Ət-Tabəri, 17/320, 22125.

² Əl-Buxari, 827, 876, Muslim, 1414, 2018.

³ Muslim, 1415, 2019.

Uca Allah buyurur: “...və onlarla ən gözəl tərzdə mübahisə et”, yəni münaqişəyə və mübahisəyə ehtiyac olsa, bu, gözəl bir şəkildə, mülayim və gözəl danışığıla olsun. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “İçrilərindən zülm edənlər istisna olmaqla, Kitab əhli ilə ən gözəl tərzdə mübahisə edin” (“əl-Ənkəbut”, 46). Bu ayədə Uca Allah mülayim davranmağı əmr etmişdir. Həmçinin Musa və Harunu ﷺ Fironun yanına göndərdikdə onlara belə buyurmuşdur: “Onunla yumşaq danışın. Bəlkə, öyüd-nəsihət qəbul etsin, yaxud qorxsun!” (“Ta Ha”, 44).

Uca Allah buyurur: “Şübhəsiz ki, Rəbbin azğınlığa düşənləri də, doğru yolda olanları da yaxşı tanıyır”, yəni onlardan kimin xoşbəxt, kimin bədbəxt olduğunu ən yaxşı biləndir və bunu əzəldən yazmış və bitirmişdir. Sən onları Allaha tərəf çağır. Onlardan azanlara görə özünü üzüb əldən salma, kədərlənmə, çünki onların hidayətə gəlməsi sənə aid deyil. Sən yalnız (Allahın əzabı ilə) qorxudansan. Sənin üzərinə düşən təbliğ etməkdir. Onları hesaba çəkmək isə Bizə aiddir. “Şübhəsiz ki, sən istədiyini doğru yola yönəldə bilməzsən. Amma Allah istədiyini doğru yola yönəldir. O, doğru yolda olanları daha yaxşı tanıyır” (“əl-Qəsəs”, 56); “Onların hidayətə gəlməsi sənə aid deyildir. Lakin Allah istədiyi şəxsi hidayətə qovuşdurur” (“əl-Bəqərə”, 272).

﴿وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ ۖ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوْخَيْ ۖ لِلصَّابِرِينَ ۖ وَأَصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ ۖ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ ۖ﴾ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ ﴿١٢٨﴾

126. Günahkarı cəzalandırmaq istəsəniz, sizə nə cəza verilərsə, siz də ona eyni ilə cəza verin. Əgər səbir etsəniz, bu, səbir edənlər üçün daha xeyirlidir.

127. Səbir et! Sənin səbrin ancaq Allahdandır. Onlara görə kədərlənmə və qurduqları hiylələrdən ötrü də sıxılma.

128. Həqiqətən də, Allah Ondən qorxanlar və yaxşı işlər görənlərdir.

Uca Allah bu ayələrdə cəzalandırarkən ədalətli olmağı, haqq alarkən misli qədər almağı əmr edir. İbn Sirin ﷺ Uca Allahın “Günahkarı cəzalandırmaq istəsəniz, sizə nə cəza verilərsə, siz də ona eynilə cəza verin” ayəsi barədə belə demişdir: “Bir nəfər səndən bir şey götürmüşsə, sən də ondan bunun mislini götür”. Mucəhid, İbrahim, əl-Həsən əl-Bəsri və başqaları ﷺ də belə demişlər. İbn Cərir ﷺ də bu təfsiri seçmişdir.¹

¹ İbn Əbu Hatim, 13351; ət-Tabəri, 17/324, 22140.

Quranda mənaca bu ayəyə bənzər bir çox ayələr vardır. Bu ayə ədalətli olmaqla yanaşı, lütfkarlığa təşviq edir. Necə ki bir ayədə **“Pisliyin cəzası özü kimi pislikdir”** buyurmuş, sonra isə: **“Amma kim bağışlasa və barışsa, onun mükafatı Allaha aid olar. Həqiqətən, O, zalımları sevmir”** (“əş-Şura”, 40) – deyə buyurur. Yenə başqa bir ayədə: **“...yaralara da misli ilə qisas alınmalıdır”** buyurduqdan sonra: **“Kim bu qisası bağışlayarsa, bu, onun üçün kəffarə olar”** (“əl-Maidə”, 45) – deyə buyurur. Bu ayədə də əvvəl **“Günahkarı cəzalandırmaq istəsəniz, sizə nə cəza verilibsə, siz də ona eyni ilə cəza verin”** buyurduqdan sonra: **“Əgər səbir etsəniz, bu, səbir edənlər üçün daha xeyirlidir”** – deyə buyurur.

Uca Allah buyurur: **“Səbir et! Sənin səbrin ancaq Allahdandır”**. Bu ayə səbir etmək barədə əmri gücləndirir. Eyni zamanda, bildirir ki, səbir etməyə yalnız Allahın istəyi, yardımı, gücü və qüvvəti ilə nail olmaq mümkündür. Sonra Uca Allah buyurur: **“Onlara görə”,** yəni sənə qarşı çıxanlara görə **“kədərlənmə”,** həqiqətən, Allah bunu sənin qədərinə yazmışdır **“və qurduqları hiylələrdən ötrü də sıxılma”,** yəni səninlə düşmənçilik etmələrinə və sənə pislik etmələrinə görə kədərlənmə, üzülmə. Şübhəsiz ki, Allah sənə yetər, sənə yardım edəcək, səni dəstəkləyəcək, səni onlardan üstün edəcək və səni müzəffər edəcək.

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən də, Allah Ondan qorxanlar və yaxşı işlər görənlərlədir”,** yəni Allah Öz yardımı və köməyi ilə onlardır. Bu, Uca Allahın xüsusi olaraq qulları ilə birlikdə olmasıdır. Qeyd edilən ayə Uca Allahın bu ayələrinə bənzəyir: **“O zaman Rəbbin mələklərə: “Mən sizinləyəm! ...” – deyə vəhy etmişdi”** (“əl-Ənfal”, 12). Həmçinin Musa və Haruna ﷺ xitab edərək belə buyurur: **“Qorxmayın, çünki Mən sizinləyəm, eşidirəm və görürəm!”** (“Ta Ha”, 46). Habelə, Peyğəmbər ﷺ mağarada ikən Əbu Bəkr əs-Siddiqə ﷺ belə deyir: **“Allah buyurdu: “Qorxmayın, çünki Mən sizinləyəm, eşidirəm və görürəm!”** (“ət-Təvbə”, 40). Uca Allahın ümumi olaraq qulları ilə birlikdə olmasına gəlincə isə bu onları eşitməsi, görməsi və etdiklərini bilməsilədir. Bu, Uca Allahın bu ayələrindəki kimidir: **“Siz harada olsanız, O sizinlədir. Allah sizin nə etdiklərinizi görür”** (“əl-Hədid”, 4); **“Məgər Allahın göylərdə və yerdə olan hər şeyi bildiyini görmürsən? Üç nəfərin arasında gedən elə bir xəlvəti söhbət yoxdur ki, onların dördüncüsü, beş nəfərin də altıncısı O olmasın. İstər bundan az, istərsə də çox olsunlar – harada olursa olsunlar, Allah onlardır”** (“əl-Mucadilə”, 7); **“Sən hansı bir işdə olsan, Qurandan nə oxusan, siz nə iş görsəniz, onları etdiyiniz zaman Biz sizə şahid olarıq. Nə yerdə, nə də göydə zərrə qədər bir şey Rəbbindən gizli qalmaz. Bundan daha kiçiyi və daha böyüyü yoxdur ki, açıq-aydın Yazıda olmasın”** (“Yunus”, 61).

Ayədə **“Ondan qorxanlar”** dedikdə haramları tərk edənlər, **“yaxşı işlər görənlər”** dedikdə isə Allaha itaət edənlər nəzərdə tutulur. Uca Allah onları mühafizə edəcək, qoruyacaq, düşmənlərinə və onlara müxalif olanlara qarşı yardım edəcək, onları dəstəkləyəcək və onların üzərində müzəffər edəcək.

“ən-Nəhl” surəsinin təfsiri tamamlandı. Bütün həmd və nemət Allahındır. Yalnız Allahdan kömək dilənər. O bizə yetər və O, nə gözəl Himayədadır!

الْكَلَامُ عَلَى تَفْسِيرِهَا

“əl-İsra”

surəsinin təfsiri

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə Müvəffəqiyyət yalnız Allahdandır

تَفْسِيرُ سُورَةِ سُبْحَانَ (الإِسْرَاءِ)
وَهِيَ مَكِّيَّةٌ

“Subhanə” (“əl-İsra”) surəsinin təfsiri Məkkə surəsidir

İmam əl-Buxari رحمته الله Abdullah ibn Məsudun رحمته الله belə dediyini rəvayət etmişdir: “Bənu İsrail” ¹ (“əl-İsra”), “əl-Kəhf”, “Məryəm”, “Ta Ha” və “əl-Ənbiya” surələri ilk nazil olan və çoxdan əzbərlənən surələrdəndir”.²

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə!

﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَرَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾

1. Dəlillərimizdən bəzisini göstərmək üçün Öz qulunu gecə vaxtı Məscidul-Haramdan ətrafına xeyir-bərəkət verdiyimiz Məscidul-Əqsaya aparan Allah pak və müqəddəsdir. Həqiqətən, O, Eşidəndir, Görəndir.

Uca Allah bu ayədə Özünü tərifləyir və Özündən başqasının qadir ola

¹ “əl-İsra” surəsinin adlarından biri də “Bənu İsrail”dir. Bu surə Peyğəmbərin ﷺ dövründə məhz bu adla məşhur idi. Surənin belə adlandırılmasına gəlincə, onun ilk ayəsində İsra-Merac hadisəsi zikr olunduqdan sonra İsrail oğullarının hekayəsi zikr edilir.

² əl-Buxari, 4339, 4610, 4708, 4994.

bilməyəcəyi bir işə görə Öz şənini ucaldır. Ondan başqa ilah, Ondan başqa rəbb yoxdur. **“Öz qulunu”**, yəni Muhəmmədi ﷺ, **“gecə vaxtı”**, yəni gecənin bir hissəsində **“Məscidul-Haramdan”**, yəni Məkkədəki məsciddən **“Məscidul-Əqsaya...”**. Məscidul-Əqsa İliya şəhərində yerləşən Beytul-Məqdisdir. Bu şəhər İbrahim peyğəmbərdən ﷺ bəri bir çox peyğəmbərin məskəni olmuşdur. Odur ki Merac gecəsi bütün peyğəmbərlər orada toplaşmış və Peyğəmbər ﷺ öz yurdlarında onlara imamlıq etmişdir. Bu da dəlalət edir ki, Peyğəmbər ﷺ ən böyük imam və öndə gedən rəhbərdir. Allahın salavatı və salamı onun və digər peyğəmbərlərin hamısının üzərinə olsun!

Uca Allah buyurur: **“...ətrafına xeyir-bərəkət verdiyimiz...”**, yəni bitkilər və meyvələrlə bərəkətli etdiyimiz. **“Dəlillərimizdən bəzisini”**, yəni əzəmətli dəlillərimizi **“göstərmək üçün...”**, yəni Muhəmmədə göstərmək üçün. Uca Allah başqa ayədə belə buyurur: **“O, öz Rəbbinin ən böyük dəlillərindən bəzisini gördü”** (“ən-Nəcm”, 18).

Bu mövzuda Peyğəmbərdən ﷺ rəvayət edilən hədisləri aşağıda qeyd edəcəyik. Allahın salavatı və salamı onun üzərinə olsun. **“Həqiqətən, O, Eşidəndir, Görəndir”**, yəni, həqiqətən, O, bütün qullarının sözlərini eşidir və etdiklərini görür, istər mömin olsun, istər kafir, istər bu sözü təsdiqləyən olsun, istər yalan sayan. O, hər kəsə dünya və axirətdə layiq olduğunu verəcək.

İsra və Merac barədə rəvayət olunan hədislər:

İmam Əhməd رحمه الله Ənəs ibn Malikdən رَوَى rəvayət edir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: **“Mənə minmək üçün Buraq¹ adlı bir heyvan gətirdilər. Bu, uzunqulaqdan hündür, qatırdan alçaq olan ağ rəngli bir heyvan idi. O, addımını gözünün gördüyü son məsafəyə atırdı. Mən ona minib getdim və nəhayət, Beytul-Məqdisə çatdım. Burağı məndən əvvəlki peyğəmbərlərin bağladığı bir halqaya (Beytul-Məqdis məscidinin qapısının dəstəyinə) bağladım. Məscidə daxil olub orada iki rükət namaz qıldım və sonra çölə çıxdım. Bu vaxt Cəbrail mənə bir qab şərab, bir qab da süd gətirdi. Mən südü seçdim. Cəbrail dedi: “Sən fitrətə (İslam dininə, düzgün əqidəyə) uyğun seçim etdin”. Sonra həmin heyvan məni göyə qaldırdı. Nəhayət, dünya səmasına gəlib çatanda Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Sən kimsən?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanıdakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail:**

¹ Buraq – Peyğəmbərin ﷺ İsra gecəsi Rəbbinin hüzuruna gedərkən mindiyi heyvandır.

“Bəli, çağırıblar” – dedi. Bundan sonra qapılar bizim üzümüzə açıldı. Mən içəri daxil olanda Adəmlə qarşılaşdım. O, məni salamladı və mənə xeyir-dua verdi. Sonra heyvan bizi ikinci səmaya qaldırdı. Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Sən kimsən?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanıdakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli, çağırıblar” – dedi. Bundan sonra qapılar üzümüzə açıldı. Mən içəridə xalauşaqlarını – İsanı və Yəhyanı (hər ikisinə Allahın salavatı olsun!) gördüm. Onlar da məni salamladılar və mənə xeyir-dua verdilər. Sonra heyvan bizi üçüncü səmaya qaldırdı. Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Sən kimsən?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanıdakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli, çağırıblar” – dedi. Bundan sonra qapılar üzümüzə açıldı. Mən içəri keçəndə Yusufu gördüm. Ona gözəlliyin yarısı verilmişdi. O məni salamladı və mənə xeyir-dua verdi. Sonra heyvan bizi dördüncü səmaya qaldırdı. Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. (Gözətçilər): “Kimdir o?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanıdakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli, çağırıblar” – dedi. Bundan sonra qapılar üzümüzə açıldı. Mən içəri keçəndə İdrisi gördüm. O, məni salamladı və mənə xeyir-dua verdi. İzzətli və Qüdrətli Allah onun haqqında belə buyurur: **“Biz onu yüksək bir məqama qaldırdıq”** (“Məryəm”, 57).

Sonra heyvan bizi beşinci səmaya qaldırdı. Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Kimdir o?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanıdakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli, çağırıblar” – dedi. Bundan sonra qapılar üzümüzə açıldı. Mən içəri daxil olanda Harunu gördüm. O, məni salamladı və mənə xeyir-dua verdi. Sonra heyvan bizi altıncı səmaya qaldırdı. Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Kimdir o?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanıdakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli, çağırıblar” – dedi. Bundan sonra qapılar üzümüzə açıldı. Mən içəri girəndə Musanı gördüm. O, məni salamladı və mənə xeyir-dua verdi. Sonra heyvan bizi yeddinci səmaya qaldırdı. Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Kimdir o?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanıdakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli, çağırıblar” – dedi. Bundan sonra qapılar

üzümüzə açıldı. Mən içəri keçəndə İbrahimi gördüm. O, arxasını Beytul-Məməura¹ söykəmişdi. Hər gün bu evə (ibadət etmək üçün) yetmiş min mələk girib-çıxır və həmin mələklər bir daha ora qayıtmırlar.²

Sonra Cəbrail məni “Sidrətul-Muntəha”³ (son həddəki Sidr) ağacının yanına apardı. Onun yarpaqları fil qulaqları boyda idi, meyvələri də (Həcər məmləkətində düzəldilən) saxsı səhənglərə bənzəyirdi. Allahın əmri Sidr ağacını bürüdükdə, o, bambaşqa bir görkəm aldı. Belə ki, Allahın yaratdıqlarından heç kəs onun gözəlliyini vəsf edə bilməz. Sonra Allah mənə vəhy edəcəyini vəhy etdi. Və mənə gecə və gündüz əlli vaxt namaz qılmağı vacib buyurdu. Bundan sonra mən Musanın yanına endim. Musa məndən soruşdu: “Rəbbin sənin ümmətinə nəyi vacib buyurdu?” Mən dedim: “Gecə və gündüz əlli vaxt namaz qılmağı vacib buyurdu”. O dedi: “Rəbbinin yanına qayıt və Ondan ümmətin üçün bu hökmü yüngülləşdirməyi xahiş et. Çünki ümmətin buna tab gətirə bilməyəcək. Mən İsrail oğullarını sınađım, bu xüsusda onları yoxladım, lakin heç nə alınmadı”. Mən Rəbbimin yanına qayıdıb: “Ey Rəbbim! Ümmətim üçün bu hökmü yüngülləşdir” – dedim, O da mənə bundan beşini keçdi. Sonra mən Musanın yanına qayıtdım. Musa soruşdu: “Nə etdin?” Mən: “Rəbbim mənə beşini keçdi” – dedim. Musa dedi: “Sənin ümmətin buna tab gətirə bilməyəcək. Rəbbinin yanına qayıt və Ondan bu hökmü yüngülləşdirməyi xahiş et”. Beləcə, Rəbbim ilə Musa arasında gedib-gəlməyə davam etdim və hər gedişdə Uca Allah mənə beş namaz keçirdi. Axırda Rəbbim buyurdu: “Ey Muhəmməd! Bunlar gecə və gündüz qılınan beş (vaxt) namazdır. Hər bir namaz üçün on savab vardır. Bunlar da savab baxımından əlli namaza bərabərdir. Kim yaxşı bir iş görməyə niyyət edərsə, sonra buna əməl etməzsə, ona bir savab yazılar. Əgər yaxşı iş görməyə niyyət edər və bunu yerinə yetirərsə, ona on savab yazılar. Kim də günah bir iş görməyə niyyət edərsə, sonra onu (Allah üçün tərک edib) etməzsə, ona heç bir günah yazılmaz, (yox) əgər bunu edərsə, ona (cəmi) bir günah yazılar”. Sonra mən aşağı endim və Musanın yanına gəlib bunu ona xəbər verdim. Musa dedi: “Rəbbinin yanına qayıt və Ondan bu hökmü yüngülləşdirməyi xahiş et. Çünki ümmətin buna tab gətirə bilməyəcək”. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Mən dedim: “Rəbbimin yanına çox qayıtdım.

¹ Bu, yeddinci səmada, bilavasitə Kəbənin üstündə yerləşən bir evdir. Uca Allah Quranda bu evə and içərək buyurur: “**And olsun (mələklərin ibadət məqsədilə daxil olduğu, yeddinci səma üzərində olan) Beytul-Məməura!**” (“ət-Tur”, 4).

² Yəni növbəti yetmiş min mələk daxil olur. Hədisin bu hissəsi Allahın mələklərinin sayının çoxluğuna dəlalət edir.

³ “Sidrətul-Muntəha” yeddinci göydə bitən ağacdır. O, bu adını ona görə alıb ki, yerdən gedən və Allahdan nazil olan hər nə varsa, ona qədər gedib çatır.

Artıq Ondan utanıram”. Hədisi Muslim ﷺ də rəvayət etmişdir. Bu rəvayət Şərikin ﷺ rəvayətindən daha səhihdir.¹

əl-Beyhəqi ﷺ demişdir: “Bu rəvayət dəlalət edir ki, Merac (Peyğəmbərin ﷺ səmaya qaldırılması) hadisəsi Peyğəmbərin ﷺ Məkkədən Beytul-Məqdisə aparıldığı gecə baş vermişdir”.² Doğru olan da əl-Beyhəqinin ﷺ dediyi kimidir və bu məsələdə heç bir şəkk-şübhə yoxdur.

İmam Əhməd ﷺ Ənəs ibn Malikdən ﷺ rəvayət etmişdir ki, Merac gecəsi Peyğəmbərə ﷺ minmək üçün yəhərli-yüyenli Buraq adlı bir minik gətirildi. Ona minmək Peyğəmbərə ﷺ çətin gəldi. Cəbrail (Burağa) dedi: “Bunu etməyə səni nə vadar etdi?”³ Allaha and olsun ki, Allah dərgahında ondan daha şərəfli heç kim sənə minməmişdir”. Belə dedikdən sonra Buraq (Peyğəmbərə ﷺ hörmətdən) qan-tər içinə düşdü”. Bu hədisi Ət-Tirmizi ﷺ də rəvayət etmiş və: “Bu “ğarib” hədisdir, onu Ənəsdən başqa heç kəs rəvayət etməmişdir” – demişdir.⁴

Ənəs ibn Malikin ﷺ Malik ibn Səasadan ﷺ rəvayəti

İmam Əhməd ﷺ Ənəs ibn Malikdən ﷺ rəvayət etmişdir ki, Malik ibn Səasa ona Peyğəmbərin ﷺ İsra gecəsi barədə bunları danışdığını bildirmişdir: “Bir dəfə mən Hatimdə (Kəbənin yanındakı aypara şəkilli çox hündür olmayan divarın) yanında (deyərsən, Qatədə “Hicrin⁵ yanında” dedi) uzanmışkən bir nəfər (Cəbrail) yanıma gəldi”. Peyğəmbər ﷺ, həmçinin yanına üç nəfərin (mələyin) gəldiyini, onlardan ortada dayananın yanındakılara dediklərindən danışdı. Sonra dedi: “Bədənimi burdan bura kimi yardı”. (Qatədə demişdir: “Mən yanımda duran Caruddan soruşdum: “O: “burdan bura kimi” deyəndə nə qəsd edirdi?” Dedi: “Boğazından və ya köksündən qarnının alt nahiyyəsinə qədər”.) “Sonra qəlbimi çıxartdı və yanıma içi iman və hikmətlə dolu olan qızıl ləyən gətirdilər. Qəlbimi (Zəməm suyu ilə) yuduqdan sonra onu (imanla) doldurub yerinə qoydular. Sonra mənim yanıma qatırdan alçaq və uzunqulaqdan hündür ağ rəngli bir heyvan gətirdilər”. (Carud dedi: “Ey Əbu Həməzə, bu, Buraq idimi?” Ənəs dedi: “Bəli, o, addımını insanın

¹ Əhməd, 12505, 12527, 12533; Muslim, 234, 429. Ənəsin ﷺ Şərikdən ﷺ nəql etdiyi rəvayət əl-Buxarinin “Səhih” əsərindədir (6963, 7517).

² əl-Beyhəqi “Dəlailun-Nubuvvə” 2/385.

³ Yəni Peyğəmbərin ﷺ minməsinə nə üçün mane olursan? Deyiləinə görə Buraq bunu sevincindən etmişdir.

⁴ Əhməd, 12694, 12701; Ət-Tirmizi, 3131, 3423. Ət-Tirmizi hədisin “həsən-ğarib” olduğunu bildirmişdir. Ət-Tirmizi, 3423. Hədisin isnadı səhihdir. Bax: Mişkətul-Məsəbih, 5920.

⁵ Hicr və Hatim eyni mənada olub Kəbənin yanındakı aypara şəkilli çox hündür olmayan divar nəzərdə tutulur.

gördüyü son nöqtəyə atırdı”. Peyğəmbər ﷺ davam edib dedi:) “Mən heyvana mindikdən sonra Cəbrail məni özü ilə apardı. Nəhayət, dünya səmasına gəlib çatdıqda o, qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Kimdir o?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanındakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli!” – dedi. Onlar dedilər: “Xoş gəlib, səfa gətirib! O, nə gözəl ziyarətçidir!” Sonra qapılar açıldı. Mən içəri keçəndə orada Adəmi gördüm. Cəbrail: “Bu, atan Adəmdir, ona salam ver!” – dedi, mən də ona salam verdim. O, mənim salamımı aldı və dedi: “Xoş gəlmisən, ey əməlisaleh oğul və əməlisaleh peyğəmbər!” Sonra biz ikinci səmaya qalxdıq və Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Kimdir o?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanındakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli!” – dedi. Onlar dedilər: “Xoş gəlib, səfa gətirib! O, nə gözəl ziyarətçidir!” Sonra qapılar açıldı. Mən içəri keçəndə orada xalausaqlarını – Yəhyanı və İsanı gördüm. Cəbrail: “Bu, Yəhya və İsadır, onlara salam ver!” – dedi, mən də onlara salam verdim. Onlar mənim salamımı aldıqdan sonra dedilər: “Xoş gəlmisən, ey əməlisaleh qardaş və əməlisaleh peyğəmbər!” Sonra biz üçüncü səmaya qalxdıq və Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Kimdir o?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanındakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli!” – dedi. Onlar dedilər: “Xoş gəlib, səfa gətirib! O, nə gözəl ziyarətçidir!” Sonra qapılar açıldı. Mən içəri keçəndə orada Yusufu gördüm. Cəbrail: “Bu, Yusufdur” – dedi, mən də ona salam verdim. O, mənim salamımı aldıqdan sonra dedi: “Xoş gəlmisən, ey əməlisaleh qardaş və əməlisaleh peyğəmbər!” Sonra biz dördüncü səmaya qalxdıq və Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Kimdir o?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanındakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli!” – dedi. Onlar dedilər: “Xoş gəlib, səfa gətirib! O, nə gözəl ziyarətçidir!” Sonra qapılar açıldı. Mən içəri keçəndə orada İdrisi gördüm. Cəbrail: “Bu, İdrisdir, ona salam ver!” – dedi, mən də ona salam verdim. O, mənim salamımı aldıqdan sonra dedi: “Xoş gəlmisən, ey əməlisaleh qardaş və əməlisaleh peyğəmbər!” Sonra biz beşinci səmaya qalxdıq və Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Kimdir o?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanındakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli!” – dedi. Onlar dedilər: “Xoş gəlib, səfa gətirib! O, nə gözəl ziyarətçidir!” Sonra qapılar açıldı. Mən içəri keçəndə

orada Harunu gördüm. Cəbrail: “Bu, Harundur, ona salam ver!” – dedi, mən də ona salam verdim. O, mənim salamımı aldıqdan sonra dedi: “Xoş gəlmisən, ey əməlisaleh qardaş və əməlisaleh peyğəmbər!” Sonra biz altıncı səmaya qalxdıq və Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Kimdir o?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanıdakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli!” – dedi. Onlar dedilər: “Xoş gəlib, səfa gətirib! O, nə gözəl ziyarətçidir!” Sonra qapılar açıldı. Mən içəri keçəndə orada Musanı gördüm. Cəbrail: “Bu, Musadır, ona salam ver!” – dedi, mən də ona salam verdim. O, mənim salamımı aldıqdan sonra dedi: “Xoş gəlmisən, ey əməlisaleh qardaş və əməlisaleh peyğəmbər!” Mən onun yanından keçib gedəndə o ağladı. Ondan: “Nə üçün ağlayırsan?” – deyə soruşdular. Musa dedi: “Məndən sonra göndərilmiş bu cavan oğlanın ümmətindən Cənnətə daxil olanların sayı, mənim ümmətimdən ora daxil olanların sayından qat-qat artıq olacaq”. Sonra biz yeddinci səmaya qalxdıq və Cəbrail qapının açılmasını xahiş etdi. Gözətçilər: “Kimdir o?” – deyə soruşdular. O: “Cəbraildir!” – dedi. Onlar: “Yanıdakı kimdir?” – deyə soruşdular. O: “Muhəmməddir!” – dedi. Onlar soruşdular: “Onu çağırıblarmı?” Cəbrail: “Bəli!” – dedi. Onlar dedilər: “Xoş gəlib, səfa gətirib! O, nə gözəl ziyarətçidir!” Sonra qapılar açıldı. Mən içəri keçəndə orada İbrahimi gördüm. Cəbrail: “Bu, İbrahimidir, ona salam ver!” – dedi, mən də ona salam verdim. O, mənim salamımı aldıqdan sonra dedi: “Xoş gəlmisən, ey əməlisaleh oğul və əməlisaleh peyğəmbər!” Sonra mənə son həddəki Sidr ağacını göstərdilər. Onun meyvələri Həcər məmləkətində düzəldilən saxsı səhənglərə bənzəyirdi, yarpaqları da fil qulaqları boyda idi. Cəbrail: “Bu, Sidrətul-Muntəhadır” – dedi. Bu ağacın dibindən dörd çay axırdı. Bu çaylardan ikisi altdan, ikisi də üstədən axırdı. Mən soruşdum: “Bu nə çaylardır, ey Cəbrail?” O dedi: “Altdakı çaylar Cənnətdən axır. Üstdəki çaylar isə Nil və Fırat çaylarıdır”. Sonra mənə Beytul-Məmuru göstərdilər. (Qatədə əl-Həsəndən, o da Əbu Hureyradan rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ Beytul-Məmuru görmüşdür. Hər gün onu yetmiş min mələk ziyarət edir və həmin mələklər bir daha ora qayıtmırlar. Sonra Qatədə yenidən Ənəsin hədisinə döndü). Ənəs dedi: “Sonra mənə bir qab şərab, bir qab süd və bir qab da bal gətirdilər. Mən südü götürdüm. Onda Cəbrail dedi: “Budur fitrət, sən və sənin ümmətin fitrət üzərindədir”.¹ Sonra mənə gündəlik olaraq əlli vaxt namaz qılmaq vacib buyuruldu. Mən aşağı endim və Musanın yanına gəlib çatanda, o məndən: “Rəbbin sənə ümmətinə nə əmr etdi?” – deyə soruşdu. Mən dedim: “Mənə gündəlik olaraq əlli vaxt namaz qılmaq vacib buyuruldu”. Musa dedi: “Sənə

¹ Yəni doğru əqidə üzərində, tövhidə meyilli.

ümmətin gündəlik olaraq əlli vaxt namazı qıla bilməyəcək. Həqiqətən, mən səndən əvvəl bunu insanlara tətbiq etmək və İsrail oğullarını haqq yoluna çəkmək istədim, lakin heç nə alınmadı. Rəbbinin yanına qayıt və Ondan ümmətin üçün bu hökmü yüngülləşdirməyi xahiş et!” Mən Allahın yanına qayıdıb (Ona yalvardım) və O, bu vacib namazlardan onunu keçdi (sayını qırxa endirdi). Sonra mən Musanın yanına qayıtdım və o: “Sənə nə əmr olundu” – deyə soruşdu. Mən: “Mənə gündəlik olaraq qırx vaxt namaz qılmaq vacib buyruldu” – deyə cavab verdim. Musa dedi: “Sənin ümmətin gündəlik olaraq qırx vaxt namazı qıla bilməyəcək. Həqiqətən, mən səndən əvvəl bunu insanlara tətbiq etmək və İsrail oğullarını haqq yoluna çəkmək istədim, lakin heç nə alınmadı. Rəbbinin yanına qayıt və Ondan ümmətin üçün bu hökmü yüngülləşdirməyi xahiş et!” Mən Allahın yanına qayıdıb (Ona yalvardım) və O, bu vacib namazlardan daha onunu keçdi (sayını otuza endirdi). Sonra mən Musanın yanına qayıtdım və o: “Sənə nə əmr olundu” – deyə soruşdu. Mən: “Mənə gündəlik olaraq otuz vaxt namaz qılmaq vacib buyuruldu” – deyə cavab verdim. Musa dedi: “Sənin ümmətin gündəlik olaraq otuz vaxt namazı qıla bilməyəcək. Həqiqətən, mən səndən əvvəl bunu insanlara tətbiq etmək və İsrail oğullarını haqq yoluna çəkmək istədim, lakin heç nə alınmadı. Rəbbinin yanına qayıt və Ondan ümmətin üçün bu hökmü yüngülləşdirməyi xahiş et!” Mən Allahın yanına qayıdıb (Ona yalvardım) və O, bu vacib namazlardan daha onunu keçdi (sayını iyirmiyə endirdi). Sonra mən Musanın yanına qayıtdım və o: “Sənə nə əmr olundu” – deyə soruşdu. Mən: “Mənə gündəlik olaraq iyirmi vaxt namaz qılmaq vacib buyuruldu” – deyə cavab verdim. Musa dedi: “Sənin ümmətin gündəlik olaraq iyirmi vaxt namazı qıla bilməyəcək. Həqiqətən, mən səndən əvvəl bunu insanlara tətbiq etmək və İsrail oğullarını haqq yoluna çəkmək istədim, lakin heç nə alınmadı. Rəbbinin yanına qayıt və Ondan ümmətin üçün bu hökmü yüngülləşdirməyi xahiş et!” Mən Allahın yanına qayıdıb (Ona yalvardım) və O, bu vacib namazlardan daha onunu keçdi (sayını ona endirdi). Sonra mən Musanın yanına qayıtdım və o: “Sənə nə əmr olundu” – deyə soruşdu. Mən: “Mənə gündəlik olaraq on vaxt namaz qılmaq vacib buyuruldu” – deyə cavab verdim. Musa dedi: “Sənin ümmətin gündəlik olaraq on vaxt namazı qıla bilməyəcək. Həqiqətən, mən səndən əvvəl bunu insanlara tətbiq etmək və İsrail oğullarını haqq yoluna çəkmək istədim, lakin heç nə alınmadı. Rəbbinin yanına qayıt və Ondan ümmətin üçün bu hökmü yüngülləşdirməyi xahiş et!” Mən Allahın yanına qayıtdım və mənə gün ərzində beş vaxt namaz vacib edildi. Sonra mən Musanın yanına qayıtdım və o: “Sənə nə əmr olundu” – deyə soruşdu. Mən: “Mənə gündəlik olaraq beş vaxt namaz qılmaq vacib buyuruldu” – deyə cavab verdim. Musa dedi:

“Sənin ümmətin gündəlik olaraq beş vaxt namazı qıla bilməyəcək. Həqiqətən, mən səndən əvvəl bunu insanlara tətbiq etmək və İsrail oğullarını haqq yoluna çəkmək istədim, lakin heç nə alınmadı. Rəbbinin yanına qayıt və Ondən ümmətin üçün bu hökmü yüngülləşdirməyi xahiş et!” Mən dedim: “Mən Rəbbimdən yetərincə istədim, artıq nə isə istəməyə üzüm gəlmir. Mən bu hökmlə razıyam və buna boyun əyirəm”. Bu hökm qüvvədə qaldı. Mən çıxıb getdikdə belə bir səda gəldi: “Mən əzəldən yazdığım hökmü vacib buyurdum, sonra da qullarımın yükünü yüngülləşdirdim¹”. Oxşar hədisi əl-Buxari və Muslim “Səhih” əsərlərində rəvayət etmişlər.²

Ənəs ibn Malikin Əbu Zərdən rəvayəti

Ənəs ibn Malik Əbu Zərdən rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər belə buyurmuşdur: “Mən Məkkədə olarkən evimin tavanı aralandı və Cəbrail yanıma endi. Köksümü yardıqdan sonra onun içini Zəm-zəm suyu ilə yudu. Sonra içi hikmət və imanla dolu olan qızıl ləyən gətirib içindəkiləri köksümə boşaltdı və onu bağladı. Daha sonra əlimdən tutub məni dünya səmasına (yerə ən yaxın olan göyə) qaldırdı. Mən dünya səmasına çatanda Cəbrail səmanın gözetçisinə: “Aç!” – dedi. Gözetçi: “Kimdir?” – deyə soruşdu. O: “Cəbraildir!” – dedi. Gözetçi: “Yanıma kimsə varmı?” – deyə soruşdu. Cəbrail: “Muhəmməd yanımdadır!” – dedi. Gözetçi soruşdu: “Ona gəlsin deyə xəbər göndərildimi?” Cəbrail: “Bəli!” – dedi. Göy qapıları açıldıqda biz dünya səmasının üstünə qalxdıq və orada sağ və sol tərəfində (insanlardan ibarət) toplumlar olan oturmuş bir adam gördük. Bu adam sağa baxanda gülür, sola baxanda isə ağlayırdı. O, məni görüb dedi: “Əməlisaleh peyğəmbər və əməlisaleh oğul xoş gəldin!” Mən Cəbraildən: “Bu kimdir?” – deyə soruşdum. O dedi: “Bu Adəmdir, onun sağında və solunda olan toplumlar isə zürriyyətinin ruhlarıdır. Sağında duranlar Cənnət əhli, solunda duranlar isə Cəhənnəm əhlidir. Buna görə də sağına baxanda gülür, soluna baxanda ağlayır”. Sonra Cəbrail mənimlə ikinci göyə qalxdı və onun gözetçisinə: “Aç!” – dedi. Bu gözetçi də ona əvvəlki gözetçinin dediyini deyəndən sonra (qapını) açdı”.

¹ Yəni hər bir müsəlman beş vaxt namaz qılmaqla əlli namazın savabını qazanır.

² Əhməd, 17835, 17869, 17989; əl-Buxari, 3598, 3674, 3887; Muslim, 234, 429.

Ənəs ؓ demişdir: “Əbu Zərr Peyğəmbərin ﷺ göylərdə Adəmi, İdrisi, Musanı, İsanı və İbrahimi – onların hamısına Allahın salavatı olsun – gördüyünü söyləsə də, onların məqamları barədə dəqiq bir söz demədi. Yalnız Adəmi aşağı göydə, İbrahimi isə altıncı göydə gördüyünü söylədi”.

Ənəs ؓ demişdir: “Cəbrail Peyğəmbərlə ﷺ birlikdə İdrisin yanına gəldikdə İdris: “Əməlisaleh peyğəmbər və əməlisaleh qardaş xoş gəldin!” – dedi”.

Peyğəmbər ﷺ demişdir: “Mən: “Bu kimdir?” – deyə soruşdum. Cəbrail: “Bu İdrisdir” – dedi. Sonra mən Musanın yanına gəldim. Musa: “Əməlisaleh peyğəmbər və əməlisaleh qardaş xoş gəldin!” – dedi. Mən: “Bu kimdir?” – deyə soruşdum. Cəbrail: “Bu Musadır” – dedi. Sonra mən İsanın yanına gəldim. İsa: “Əməlisaleh qardaş və əməlisaleh peyğəmbər xoş gəldin!” – dedi. Mən: “Bu kimdir?” – deyə soruşdum. Cəbrail: “Bu İsadır” – dedi. Sonra mən İbrahimin yanına gəldim. İbrahim: “Əməlisaleh peyğəmbər və əməlisaleh övlad xoş gəldin!” – dedi. Mən: “Bu kimdir?” – deyə soruşdum. Cəbrail: “Bu İbrahimidir” – dedi”.

əz-Zuhri demişdir: “İbn Həzm mənə bildirmişdir ki, İbn Abbas və Əbu Həbbə əl-Ənsari belə deyərtilər: “Peyğəmbər ﷺ demişdir: “Sonra Cəbrail mənimlə elə bir yüksəkliyə qalxdı ki, mən qələmlərin xışılığını¹ eşitdim”.

İbn Həzm və Ənəs ibn Malik Peyğəmbərin ﷺ belə dediyini rəvayət etmişlər: “Allah mənim ümmətimə əlli vaxt namaz qılmağı vacib buyurdu. Mən geri qayıdarkən Musanın yanına gəlib çatanda, o: “Allah sənin ümmətinə nəyi əmr etdi?” – deyə soruşdu. Mən dedim: “Əlli vaxt namaz qılmağı vacib buyurdu”. Musa dedi: “Rəbbinin yanına qayıt (və Ondan bu hökmü yüngülləşdirməyi xahiş et)! Çünki sənin ümmətin bunun öhdəsindən gələ bilməyəcək”. Mən yenidən (Uca Allaha) müraciət etdim və O, bu sayın yarısını azaltdı. Sonra Musanın yanına qayıdıb: “Uca Allah bu sayın yarısını azaltdı” – dedim. Musa dedi: “Yenə Rəbbinə müraciət et. Çünki sənin ümmətin bunun öhdəsindən gələ bilməyəcək”. Mən yenidən (Uca Allaha) müraciət etdim və O, (bu) sayın da yarısını azaltdı. Sonra Musanın yanına qayıtdım. O dedi: “Yenə Rəbbinə müraciət et. Çünki sənin ümmətin bunun öhdəsindən gələ bilməyəcək”. Mən yenidən (Allaha) müraciət etdim, O isə: “Onlar sayca beşdir, savab baxımından isə əllidir, çünki Mənim sözüm dəyişməzdir” – deyə buyurdu və mən Musanın yanına qayıtdım. O: “Yenə Rəbbinə müraciət et!” – dedi. Lakin mən: “Rəbbimdən utanıram” – dedim. Sonra Cəbrail məni son

¹ Yəni Uca Allahın buyuruqlarını yazan mələklərin qələmlərinin xışılığı.

həddəki Sidr ağacının yanına apardı. Onun rəngləri vəsfəgəlməzdir. Sonra məni Cənnətə daxil etdilər. Orada mən mirvaridən dağlar, habelə Cənnət torpağının müşk olduğunu gördüm”. Bu, əl-Buxarinin “Namaz” bölümündə rəvayət etdiyi hədisin mətnidir.¹

İmam Əhməd rahiməlləhu Abdullah ibn Şəqiqdən rəvayət etmişdir ki, bir dəfə Əbu Zərə dedim: “Əgər Peyğəmbəri rahiməlləhu görmüş olsaydım, ondan soruşardım”. Əbu Zərr: “Nə soruşardın?” – deyə soruşdu. Abdullah ibn Şəqiq: “Mən ondan Rəbbini görüb-görmədiyini soruşardım” – dedi. Əbu Zərr dedi: “Mən bunu ondan soruşdum və o belə cavab verdi: “Mən Onu nur olaraq gördüm, nuru necə görə bilərəm ki?” İmam Əhmədin rahiməlləhu hədisi belə rəvayət edilmişdir. Muslim isə hədisi Əbu Zərdən bu şəkildə rəvayət etmişdir: “Mən Peyğəmbərdən rahiməlləhu soruşdum: “Rəbbini görmüsənmi?” Peyğəmbər rahiməlləhu dedi: “O, bir nurdur, onu necə görə bilərəm?!²

Abdullah ibn Şəqiqdən rahiməlləhu rəvayət olunur ki, bir dəfə o, Əbu Zərə demişdir: “Əgər mən Peyğəmbəri rahiməlləhu görsəydim ondan soruşardım”. Əbu Zərr dedi: “Ondan nə barədə soruşardın?” Abdullah dedi: “Ondan soruşardım: “Rəbbini görmüsənmi?” Əbu Zərr dedi: “Mən bu barədə Peyğəmbərdən rahiməlləhu artıq soruşmuşam və o: “Nur gördüm” – deyə cavab verdi”.³

Ənəs ibn Malikin rahiməlləhu Ubeyy ibn Kəb əl-Ənsaridən rahiməlləhu rəvayəti

İmam Əhmədin oğlu Abdullah rahiməlləhu Ənəs ibn Malikdən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Ubeyy ibn Kəb rahiməlləhu Peyğəmbərin rahiməlləhu belə buyurduğunu demişdir: “Mən Məkkədə ikən evimin tavanı aralandı və Cəbrail yanıma endi. Köksümü yardıqdan sonra onun içini Zəm-zəm suyu ilə yudu. Sonra içi hikmət və imanla dolu olan qızıl bir ləyən gətirib içindəkiləri köksümə boşaltdı və onu bağladı. Sonra əlimdən tutub məni göyə qaldırdı. Dünya səmasına çatdıqda orada sağ və sol tərəfində (insanlardan ibarət) toplumlar olan bir adam gördük. Bu adam sağa baxanda gülür, sola baxanda isə ağlayırdı. O, məni görüb dedi: “Əməlisaleh peyğəmbər və əməlisaleh oğul xoş gəldin!” Mən Cəbraildən: “Bu kimdir?” – deyə soruşdum. O dedi: “Bu Adəmdir, onun sağında və solunda olan toplumlar isə zürriyyətinin ruhlarıdır. Sağında duranlar Cənnət əhli, solunda duranlar isə Cəhənnəm əhlidir. Buna görə də sağına baxanda gülür, soluna baxanda ağlayır”.

¹ əl-Buxari, 336, 349.

² Əhməd, 21313, 21351, 21638. Şueyb əl-Arnəvut isnadının Muslimin şərtlərinə görə səhih olduğunu bildirmişdir.

³ Əhməd, 21392, 21429, 21720; Muslim, 262, 462.

Sonra Cəbrail mənimlə ikinci göyə qalxdı və onun gözətçisinə: “Aç!” – dedi. Bu gözətçi də ona əvvəlki gözətçinin dediyini deyəndən sonra (qapını) açdı”.

Ənəs demişdir: “Ubeyy ibn Kəb Peyğəmbərin göylərdə Adəmi, İdrisi, Musanı, İbrahimi və İsanı – onların hamısına Allahın salavatı olsun – gördüyünü söyləsə də, onların məqamları barədə dəqiq bir söz demədi. Yalnız Adəmi aşağı göydə, İbrahimi isə altıncı göydə gördüyünü söylədi”.

Ənəs demişdir: “Cəbrail Peyğəmbərlə birlikdə İdrisin yanına gəldikdə o: “Əməlisaleh peyğəmbər və əməlisaleh qardaş xoş gəldin!” – dedi”.

Peyğəmbər demişdir: “Mən: “Ey Cəbrail, bu kimdir?” – deyə soruşdum. Cəbrail: “Bu İdrisdir” – dedi. Sonra mən Musanın yanına gəldim. Musa: “Əməlisaleh peyğəmbər və əməlisaleh qardaş xoş gəldin!” – dedi. Mən: “Bu kimdir?” – deyə soruşdum. Cəbrail: “Bu Musadır” – dedi. Sonra mən İsanın yanına gəldim. İsa: “Əməlisaleh qardaş və əməlisaleh peyğəmbər xoş gəldin!” – dedi. Mən: “Bu kimdir?” – deyə soruşdum. Cəbrail: “Bu Məryəm oğlu İsadır” – dedi. Sonra mən İbrahimin yanına gəldim. İbrahim: “Əməlisaleh peyğəmbər və əməlisaleh övlad xoş gəldin!” – dedi. Mən: “Bu kimdir?” – deyə soruşdum. Cəbrail: “Bu İbrahimdir” – dedi”.

İbn Şihab demişdir: İbn Həzm mənə bildirmişdir ki, İbn Abbas və Əbu Həbbə əl-Ənsari belə deyərdilər: “Peyğəmbər demişdir: “Sonra Cəbrail mənimlə elə bir yüksəkliyə qalxdı ki, mən qələmlərin xışılısını eşitdim”.

İbn Həzm və Ənəs ibn Malik rəvayət etmişlər ki, Peyğəmbər buyurmuşdur: “Allah mənim ümmətimə əlli vaxt namaz qılmağı vacib buyurdu. Mən geri qayıdarkən Musanın yanına gəlib çatanda, o: “Allah sənə ümmətinə nəyi əmr etdi?” – deyə soruşdu. Mən dedim: “Onlara əlli vaxt namaz qılmağı vacib buyurdu”. Musa dedi: “Rəbbinin yanına qayıt (və Ondan bu hökmü yüngülləşdirməyi xahiş et). Çünki sənə ümmətin bunun öhdəsindən gələ bilməyəcək”. Mən yenidən Rəbbimə müraciət etdim və O, bu sayın yarısını azaltdı. Sonra Musanın yanına qayıtdım və ona bu barədə xəbər verdim. Musa dedi: “Yenə Rəbbinə müraciət et, çünki sənə ümmətin bunun öhdəsindən gələ bilməyəcək”. Mən yenidən qayıtdım və Uca Allah: “Onlar sayca beşdir, savab baxımından isə əllidir, çünki Mənim sözüm dəyişməzdir” – deyə buyurdu və mən Musanın yanına qayıtdım. O: “Yenə Rəbbinə müraciət et!” – dedi, lakin mən: “Rəbbimdən utanıram” – dedim. Sonra Cəbrail məni son həddəki

Sidr ağacının yanına apardı. Onun elə rəngləri var idi ki, bunu necə vəsf edəcəyimi bilmirəm. Sonra mənə Cənnətə daxil etdilər. Orada mən mirvaridən düzəlmiş qübbələr, habelə Cənnət torpağının müşk olduğunu gördüm”. Hədisi Abdullah ibn Əhməd ibn Hənbəl atasının “Musnəd” əsərində bu şəkildə rəvayət etmişdir. Lakin bu rəvayət altı hədis kitabında yoxdur. Bu rəvayətin eynisi əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Əbu Zərdən رضي الله عنه eyni mətnlə keçmişdir. Ən doğrusunu Allah bilir.¹

Cabir ibn Abdullahın رضي الله عنه rəvayəti

İmam Əhməd رحمته الله rəvayət edir ki, Cabir ibn Abdullah رضي الله عنه Allah Elçisinin ﷺ belə buyurduğunu eşitmişdir: “Qureyşlilər gecə Beytul-Məqdisə aparıldığım barədə dediklərimi təkzib etdikdə mən gedib Hicrdə (Kəbənin yanında aypara şəkilli çox da hündür olmayan divarın yanında) durdum. Bu vaxt Allah Beytul-Məqdisi mənə göstərdi. Mən də Beytul-Məqdisə baxaraq onun əlamətlərini qureyşlilərə bildirdim”. Bu hədisi əl-Buxari və Muslim “Səhih” əsərlərində rəvayət etmişlər.²

Abdullah ibn Abbasın رضي الله عنه rəvayəti

İmam Əhməd رحمته الله İbn Abbasın رضي الله عنه belə dediyini rəvayət etmişdir: “Peyğəmbər ﷺ İsra gecəsi Cənnətə girdi və orada bir xısıltı (ayaq səsləri) eşitdi və Cəbraildən soruşdu: “Ey Cəbrail, bu nədir?” Cəbrail: “Bu müəzzin Bilaldır” – deyə cavab verdi. Peyğəmbər ﷺ insanların yanına gəldikdə buyurdu: “Bilal, həqiqətən, nicat tapdı. Onun üçün (Cənnətdə) filan-filan şeyləri gördüm”. İbn Abbas dedi: “İsra gecəsi Peyğəmbər ﷺ Musa ilə qarşılaşdı. Musa onu salamladı və: “Ey ummi (yazıb-oxumağı bacarmayan) Peyğəmbər, xoş gəldin!” – dedi. Peyğəmbər ﷺ onun qarabuğdayı, hündürboylu, saç qulaqlarının sırğalığına qədər və ya daha yuxarı olduğunu bildirdi. Peyğəmbər ﷺ: “Ey Cəbrail, bu kimdir?” – deyə soruşdu. Cəbrail: “Bu, Musadır”, – dedi. Peyğəmbər ﷺ keçib getdi və yaşlı, heybətli, nurani bir kişi ilə qarşılaşdı. Yaşlı kişi onu salamladı və Peyğəmbər ﷺ onun salamını aldı. Bütün peyğəmbərlər onu (Muhəmmədi ﷺ) salamlayırdılar. Peyğəmbər ﷺ: “Ey Cəbrail, bu kimdir?” – deyə soruşdu. Cəbrail: “Bu, atan İbrahimidir” – dedi. Peyğəmbər ﷺ Cəhənnəmə baxdı və orada bir toplumun leş yediklərini gördü. Peyğəmbər ﷺ: “Ey Cəbrail, bunlar kimdir?” – deyə soruşdu. Cəbrail: “Bunlar insanların (qeybətlərini etməklə) ətinə yeyənlərdir”³ – deyə cavab verdi. Sonra (əzabdan) siması

¹ Əhməd, 21288, 21326, 21613; Muslim, 237, 433.

² Əhməd, 15034, 15076, 15099; əl-Buxari, 4341, 4710; Muslim, 249, 446.

³ İnsanların qeybətlərini etmək onların ətinə yemək kimidir. Uca Allah bu xüsusda buyurur:

qırmızı və mavi rəngə çalan bir kişi gördü. “Ey Cəbrail, bu kimdir?” – deyə soruşdu. Cəbrail: “Bu, (Salehin qövmünə göndərilmiş) dəvəni kəsəndir” – deyə cavab verdi”. İbn Abbas رضي الله عنه dedi: “Peyğəmbər ﷺ Məscidul-Əqsaya gələndə namaz qıldı. Bir də gördü ki, peyğəmbərlərin hamısı onunla birlikdə namaz qılırlar. Namazı bitirdikdən sonra iki kasa gətirildi. Biri sağdan digəri soldan ona təqdim edildi. Birində süd, digərində isə bal var idi. Peyğəmbər ﷺ südü götürdü və ondan içdi. Əlində kasa olan adam dedi: “Sən fitrətə uyğun seçim etdin”. Bu hədisin isnadı səhihdir, lakin əl-Buxari və Muslim رحمهما الله rəvayət etməmişlər.¹

Bu hədisin başqa bir rəvayəti

İmam Əhməd رحمهما الله İbn Abbasın رضي الله عنه belə dediyini rəvayət etmişdir: “Gecə Peyğəmbər ﷺ Beytul-Məqdisə aparıldı. Sonra eyni gecə geri qaytarıldı. Peyğəmbər ﷺ gecə gedib qayıtmağı barədə, habelə Beytul-Məqdisin və qureyşlilərin (yolda olan) karvanının əlamətləri barədə danışdı. Bəziləri: “Biz Muhəmmədin dediklərini doğru saymırıq” – dedilər və belə deməklə İslamdan çıxıb kafir oldular. Allah Əbu Cəhl ilə birlikdə onların boynunu vurdu (məhv etdi). Əbu Cəhl (istehza edərək): “Muhəmməd bizi (Cəhənnəmdə olan) Zəqqum ağacı ilə qorxudur. Elə isə xurma və yağ gətirin zəqqumlanaq”, – dedi. Peyğəmbər ﷺ yuxuda deyil, gözü ilə Dəccalı öz surətində gördü. Həmçinin İsanı, Musanı və İbrahimi عليه السلام də gördü. Peyğəmbərdən ﷺ Dəccal barədə soruşduqda o ﷺ, belə dedi: “Mən onun iri cüssəli, dümağ bir insan olduğunu gördüm. İki gözündən biri yerində idi. O, ulduz kimi parıldaırdı. Başının saçları bir ağacın budaqları kimi idi. İsanın da ağdərili olduğunu gördüm. O, qıvrımsaçlı, itigözlü, yaradılışca qarnı düz bir insan idi. Musanın isə qarabuğdayı, gursaçlı, yaradılışca qüvvətli bir insan olduğunu gördüm. İbrahimi də gördüm. Onun hansı bədən üzvünə baxdımsa, eynilə mənim kimi olduğunu gördüm. Sanki yoldaşınızın (özünü qəsd edir) eynisidir. Cəbrail mənə dedi: “Malik² salam ver”. Mən də ona salam verdim”. Bu hədisi ən-Nəsəi رحمهما الله rəvayət etmişdir. Hədisin isnadı səhihdir.³

“Ey iman gətirənlər! Zənnə çox qapılmayın. Çünki zənn edilənlərin bir qismi günahdır. Bir-birinizi güdməyin, bir-birinizin qeybətini qırmayın. Sizdən biriniz ölmüş qardaşının ətinə yemək istəyərmidi?! Siz ki, bundan iyrənirsiniz” (“əl-Hucurat”, 12).

¹ Əhməd, 2324. Əhməd Şakir isnadının səhih olduğunu bildirmişdir. Hədis səhihdir: Bax: İsra və Merac, 1/73, hədis: 10.

² Kitabın nəşr olunmuş variantında “Atana salam ver” qeyd edilmişdir. Əlyazmada və “əl-Musnəd” əsərində isə “Malik” qeyd olunur.

³ Əhməd, 3546. Əhməd Şakir isnadının səhih olduğunu bildirmişdir. ən-Nəsəi “əl-Kubra” 11484. Şueyb əl-Arnəvut isnadının səhih olduğunu bildirmişdir.

Hədisin başqa bir rəvayəti

əl-Beyhəqi رحمته Əbul-Aliyənin belə dediyini rəvayət etmişdir: “Peyğəmbərinizin ﷺ əmisi oğlu İbn Abbas رضي الله عنه rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Mən İsra gecəsi İmran oğlu Musanı gördüm. O, qarabuğdayı, hündürboylu və dolubədənli bir adam idi, lap Şənuə qəbiləsinin kişiləri kimi. Məryəm oğlu İsanı da gördüm. O, ortaboylu, alyanaq, ağbəniz və nazik saçlı bir adam idi”.

Peyğəmbərə ﷺ Cəhənnəmin gözətçisi Malik, bir də Dəccal göstərildi. Bir çox ayə ilə bərabər Allah bunları da ona göstərmişdir. **“Sən onunla görüşəcəyinə şübhə etmə”** (“əs-Səcdə”, 23). Qatadə رحمته bu ayəni təfsir edib demişdir: “Peyğəmbər ﷺ, həqiqətən də, Musa ilə görüşmüşdür”. **“Biz onu İsrail oğullarına doğru yol göstərən rəhbər etmişdik”** (“əs-Səcdə”, 23). Qatadə رحمته demişdir: “Uca Allah Musanı İsrail oğullarına doğru yol göstərən rəhbər etmişdi”.¹

Hədisin başqa bir rəvayəti

İmam Əhməd رحمته İbn Abbasın رضي الله عنه belə dediyini rəvayət etmişdir: “Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “İsra gecəsinin ertəsi səhər Məkkədə idim. Düşdüyüm haldan narahat olmuşdum və bilirdim ki, insanlar məni yalançı sayacaqlar (dediklərimi təkzib edəcəklər). Kənara çəkilib təkbaşına kədərli halda oturmuşdum, bu vaxt Əbu Cəhl yanımdan keçirdi. O gəlib yanımda oturdu və istehza edərək: “Nəsə baş verib?” – deyə soruşdu”. (İbn Abbas رضي الله عنه dedi): “Peyğəmbər ﷺ ona: “Bəli” – deyə cavab verdi. Əbu Cəhl soruşdu: “Nə baş verib?” Peyğəmbər ﷺ dedi: “Bu gecə məni apardılar”. Əbu Cəhl soruşdu: “Hara?” Peyğəmbər ﷺ dedi: “Beytul-Məqdisə”. Əbu Cəhl dedi: “Sonra səhər yanımıza geri döndünmü?” Peyğəmbər ﷺ: “Bəli” – deyə cavab verdi. Əbu Cəhl insanları yanına çağırırdıqda Peyğəmbərin ﷺ az öncə dediklərini inkar edəcəyindən qorxaraq onun dediklərini dərhal təkzib etmədi və: “Əgər qövmünü çağırısam mənə dediklərini onlara da danışarsanmı?” – dedi. Peyğəmbər ﷺ: “Bəli, danışaram” – dedi. Əbu Cəhl: “Ey Bənu Kəb ibn Lueyy qəbiləsi, bura gəlin!” – dedi. Ətrafdakı insanlar axışib onların yanına gəldilər. Əbu Cəhl Peyğəmbərə ﷺ dedi: “Mənə dediklərini qövmünə də danış!” Peyğəmbər ﷺ dedi: “Bu gecə məni apardılar”. Onlar: “Hara?” – deyə soruşduqda, Peyğəmbər ﷺ: “Beytul-Məqdisə” – deyə cavab verdi. Onlar dedilər: “Sonra səhər yanımıza qayıtdın?” Peyğəmbər ﷺ: “Bəli” – dedikdə, insanlardan kimisi əl çalmağa başladı, kimisi də yalana heyrtlənirmiş

¹ əl-Beyhəqi “Dəlail ən-Nubuvvə” 2/386; əl-Buxari, 3000, 3239. ət-Tabəri, 20/194, 28533.

kimi əlini başına qoydu. Onların aralarında Qüdsə gedib oradakı məscidi görənlər vardı. Onlar soruşdular: “Sən bizə Qüdsdəki məscidi vəsf edə bilərsənmi?”. Peyğəmbər ﷺ dedi: “Mən onlara Qüdsdəki məscidin əlamətlərini izah etdikdə bəzi xüsusiyyətləri bir-birinə qarışdırmış kimi oldum. Bu vaxt məscid gözümün qabağına gətirilərək Əqilin (və ya İqalın) evinin yaxınlığında mənə göstərildi və mən məscidə baxaraq onu vəsf etdim”. Peyğəmbər ﷺ dedi: “Oranı elə gözəl vəsf etdim ki, hətta yadda saxlaya bilmədiyim vəsfləri belə dedim”. İnsanlar dedilər: “Allaha and olsun ki, vəsf etdiyi şeylər doğrudur”. Hədisi ən-Nəsəi və əl-Beyhəqi ☞ də rəvayət etmişlər.¹

Abdullah ibn Məsudun ☞ rəvayəti

Hafiz Əbu Bəkr əl-Beyhəqi ☞ Abdullah ibn Məsudun ☞ belə dediyini rəvayət etmişdir: “Peyğəmbər ﷺ İsra gecəsi göyə qaldırıldığı zaman son həddəki Sidr ağacının yanına (Sidratul-Muntəhaya) qədər aparıldı. Bu ağac altıncı səmadadır. Yerdən yüksəldilən hər nə varsa, ancaq ora qədər gedib çata bilir və hər şey oradan götürülür. Üst tərəfindən endirilən hər nə varsa, orada dayanır və oradan götürülür”. Uca Allah buyurur: “**O zaman Sidr ağacını bürüyən bürümüşdü**” (“ən-Nəcm”, 16), yəni qızıldan pərvanələr bürümüşdü”. Abdullah ibn Məsud ☞ davam edib dedi: “Orada Peyğəmbərə ☞ beş vaxt namaz qılmaq vacib buyurulmuş, “əl-Bəqərə” surəsinin son ayələri verilmiş və bir də ümmətindən Allaha heç bir şeyi şərik qoşmadan ölənlərin sahibini həlakə aparan böyük günahların bağışlanması vəd edilmişdir”. Hədisi Muslim ☞ də rəvayət etmişdir.²

Sonra əl-Beyhəqi ☞ belə demişdir: “Abdullah ibn Məsudun qeyd etdiyi bu hədis Merac hədisinin bir hissəsidir. Bu hədisi Ənəs ibn Malik ☞ Malik ibn Səasadan ☞, o da Peyğəmbərdən ☞, habelə Əbu Zərdən ☞, o da Peyğəmbərdən ☞ rəvayət etmişdir. Ənəs ibn Malik ☞ bu hədisi bir dəfə də “mursəl” olaraq Malik ibn Səasanı və Əbu Zəri qeyd etmədən rəvayət etmişdir”.³ əl-Beyhəqi yuxarıda keçən üç hədisi qeyd etmişdir. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, səhih hədislərdə məşhur olan rəvayət budur ki, Cəbrail onu əvvəl peyğəmbərlərlə tanış etmiş və onlara salam verməsini buyurmuşdur. Həmçinin hədisdə bildirilir ki, Peyğəmbər ﷺ Məscidul-Əqsaya girməzdən əvvəl peyğəmbərlərlə bir yerə toplanmışdır.

¹ Əhməd, 2820. Əhməd Şakir isnadının səhih olduğunu bildirmişdir. ən-Nəsəi “Sunənul-Kubra” 11258; əl-Beyhəqi “Dəlail ən-Nubuvvə” 2/363-364. Şueyb əl-Arnəvut əl-Buxari və Muslimin şərtlərinə əsasən səhih olduğunu bildirmişdir.

² əl-Beyhəqi “Dəlail ən-Nubuvvə” 2/372; Muslim, 252, 449.

³ əl-Beyhəqi “Dəlail ən-Nubuvvə” əsəri (2/373).

Lakin doğru olan budur ki, Peyğəmbər ﷺ onlarla göydə görüşmüş, sonra onlarla birlikdə Beytul-Məqdisə enmiş və orada namaz qılmışdır. Sonra isə Burağa minərək Məkkəyə geri dönmüşdür. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

Bu hədisin başqa bir rəvayəti

İmam Əhməd rahiməllah Abdullah ibn Məsuddan rahiməllah rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Meraca aparıldığım gecə İbrahim, Musa və İsa ilə qarşılaşdım. Onlar Qiyamət barədə müzakirə aparırdılar. Bu məsələni cavablandırmaq üçün İbrahime yönəldilər, o: “Mənim bu barədə elmim yoxdur” – dedi. Sonra məsələni Musaya yönəldilər. O da: “Mənim bu barədə elmim yoxdur” – dedi. Daha sonra məsələni İsaya yönəldilər. O da: “Bu barədə mənə heç bir vəhy nazil olmayıb. Onun baş verəcəyi zamanı Allahdan başqa heç kəs bilməz. Rəbbimin mənə verdiyi əhdə görə Dəccal çıxacaq. Mənim yanımda iki qamçı var. Dəccal məni gördükdə qurğuşun odda əridiyi kimi əriyəcək. O, məni gördükdə Allah onu həlak edəcək. İş (müsəlmanlarla kafirlər arasında müharibə) o yerə gəlib çatacaq ki, daş və ağac belə: “Ey müsəlman! Arxamda bir kafir var, gəl onu öldür!” – deyəcək. Sonra Allah onları həlak edəcək və (ölkələrindən didərgin düşmüş) insanlar öz ölkələrinə, yurdlarına qayıdacaqlar. Bu əsnada Yəcuc və Məcuc tayfaları səddi aşib çıxacaq. Onlar hər tərəfdən aşib gələcək və ölkələri tapdalayacaqlar. Qarşılarına çıxan hər şeyi məhv edəcək, yetişdikləri suyu (çayı, gölü) içib bitirəcəklər. Sonra insanlar mənim yanıma gəlib şikayət edəcək, mən də Yəcuc və Məcucə bəddua edəcəyəm, Allah da onları həlak edib öldürəcək. Yer üzünü onların pis qoxuları ilə dolacaq. Sonra Allah yağış endirəcək və onların cəsədlərini yuyub dənizə atacaq. Rəbbimin mənə verdiyi əhdə görə, bütün bunlar baş verdikdən sonra Qiyamətin qopması uşağı nə vaxt doğacağı, gecə yoxsa gündüz olacağı bilinməyən doqquz aylıq hamilə kimi gözləniləcək”. Hədisi İbn Məcə rahiməllah də rəvayət etmişdir.¹

əl-Buxari və Muslim rahiməllah Əbu Hureyradan rahiməllah rəvayət etmişlər ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Mən İsra gecəsi Musa ilə qarşılaşdım. (Peyğəmbər ﷺ onu belə vəsf etdi;) Baxdım ki, Musa Şənuə qəbiləsinin kişiləri kimi qarabuğdayı, hündürboylu, dolubədənli, düzsaçlı bir adamdır. İsa ilə də qarşılaşdım. (Peyğəmbər ﷺ onu vəsf edib dedi;) İsa ortaboylu, sanki hamamdan çıxmış adam kimi qırmızıyanaq idi. İbrahimplə

¹ Əhməd, 3556; İbn Məcə, 4081. əz-Zəvaid əsərində deyilir: “Hədisin isnadı səhihdir, raviləri mötəbərdir”. Əhməd Şakir də bu hədisin isnadının səhih olduğunu bildirmişdir. Hədis zəifdir. Bax: Silsilə əd-Daifə, 4318.

də qarşılaşdım. Övladları içində ona ən çox oxşayanı mənəm. Sonra mənə iki qab gətirdilər; birində süd, digərində isə şərab var idi. Sonra da mənə dedilər: “Hansını istəyirsənsə, götür”. Mən südü götürüb içdim. Onda mənə: “Sən fitrətə hidayət olundun, (yaxud fitrətinə uyğun seçim etdin). Əgər şərabı seçsəydin, ümmətin azğınlığa düşərdi”.¹

Muslimin “Səhih” əsərində Əbu Hureyradan رضي الله عنه rəvayət olunur ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Mən Hicrdə ikən qureyşlilər məndən gecə səyahətim barəsində soruşdular. Onlar məndən Beytul-Məqdisə dair elə şeylər soruşdular ki, mən bunları yadımda saxlamamışdım. Və bundan o qədər sıxıldım ki, heç vaxt bu qədər sıxılmamışdım. Elə bu vaxt Allah Beytul-Məqdisi mənə göstərdi və mən ona baxıb qureyşlilərin verdiyi hər bir sualı cavablandırıdım. Mən orada özümü peyğəmbərlərdən ibarət bir toplum içində gördüm. Baxdım ki, Musa ayaqüstə durub namaz qılır. O, saçları düz, Şənuə qəbiləsinin kişilərinə bənzər bir kişi idi. Həmçinin Məryəm oğlu İsanın ayaqüstə durub namaz qıldığını gördüm. İnsanlardan ona ən çox oxşayanı Urva ibn Məsud əs-Səqəfidir. İbrahimin də ayaqüstə durub namaz qıldığını gördüm. İnsanlardan ona ən çox bənzəyənisi isə dostunuzdur. (Burada Peyğəmbər ﷺ özünü nəzərdə tuturdu). Sonra namazın vaxtı yetişdi və mən onlara namaz qıldırıdım. Namazımı bitirdikdə bir nəfər məni səsləyib dedi: “Ey Muhəmməd! Bu, Cəhənnəm odunun sahibi² Malikdir. Ona salam ver!” Mən ona tərəf dönüb salam vermək istəyəndə, o, məni qabaqladı və birinci o, mənə salam verdi”.³

Möminlərin anası Aişənin رضي الله عنها rəvayəti

əl-Beyhəqi رحمته الله Aişənin رضي الله عنها belə dediyini rəvayət etmişdir: “Peyğəmbər ﷺ Məscidul-Əqsaya aparıldığı gecənin ertəsi günü səhər insanlara bu barədə danışmağa başladı. Ona inanıb peyğəmbərliyini təsdiqləyən bir toplum insan (danışdıqlarını yalan saymaqla) İslamdan çıxdılar. Bu barədə gedib Əbu Bəkrə رضي الله عنه xəbər verdilər və: “Dostuna nəsə olubmu? O, bu gecə Məscidul-Əqsaya aparıldığını iddia edir” – dedilər. Əbu Bəkr رضي الله عنه soruşdu: “O, həqiqətən, belə deyirmi?” İnsanlar: “Bəli” – deyər cavab verdilər. Əbu Bəkr رضي الله عنه dedi: “Əgər belə demişsə, şübhəsiz, doğru söyləmişdir”. Onlar dedilər: “Onun gecə Məscidul-Əqsaya gedib səhər açılmadan geri döndüyünü təsdiqləyirsənmi?” Əbu Bəkr رضي الله عنه dedi: “Bəli, mən onu bundan

¹ əl-Buxari, 3143, 3394; Muslim, 245, 442.

² Burada “sahibi” deyildikdə gözetçisi nəzərdə tutulur. Uca Allah buyurur: “Günahkarlar Cəhənnəm gözetçisini çağırır deyəcəklər: “Ey Malik! Qoy Rəbbin canımızı alıb qurtarsın!” O isə cavabında belə deyəcək: “Siz burada əbədi qalacaqsınız!” (“əz-Zuxruf”, 77).

³ Muslim, 251, 448.

daha böyük hadisələrdə təsdiqləyirəm. Səhər-axşam ona göydən xəbər (vəhy) gəldiyini təsdiqləyirəm”. Bu səbəbdən Əbu Bəkrə “əs-Siddiq” ləqəbi verildi. Allah ondan razı olsun!”¹

Mövzunun izahı

Səhih, həsən və zəif olmaqla, bu hədislərin hamısını nəzərdən keçirdikdə Peyğəmbərin ﷺ gecə Məkkədən Beytul-Məqdisə aparılması hadisəsi barədə ittifaq edilən xüsusların məzmunu qısaca belədir: ravilərin ifadələri fərqli və bəzi rəvayətlərdə əlavələr, bəzi rəvayətlərdə isə qısaltmalar olsa da, aydın olan budur ki, bu hadisə bir dəfə baş vermişdir. Ravilərin ifadələrinin fərqli olması normal haldır, çünki peyğəmbərlərdən başqa hər kəs səhv edə bilər. Bəzi alimlər rəvayətlərin bir-birindən fərqli olduğunu görüb hər rəvayəti ayrıca bir İsra hadisəsi sanmış və Peyğəmbərin ﷺ Meraca bir neçə dəfə aparıldığını zənn etmişdir. Bu, həqiqətdən, haqdan çox uzaq, qərribə bir zəndir və belə zənn edənlər düzgün mövqe tutmamışlar. Son dövrün alimlərindən bəziləri Peyğəmbərin ﷺ bir dəfə Məkkədən Beytul-Məqdisə, bir dəfə Məkkədən göy üzünə, bir dəfə də Məkkədən Beytul-Məqdisə, oradan isə səmaya aparıldığını bildirmişlər və belə bir mövqe sərgiləməklə bir sıra ziddiyyətlərdən xilas olduqlarını sanmışlar. Bu da həqiqətdən olduqca uzaq bir rəydir. Sələf alimlərinin heç birindən belə bir rəy nəql edilməyib. Əgər Merac hadisəsi bir neçə dəfə olsaydı Peyğəmbər ﷺ bu barədə ümmətinə bildirərdi və insanlar da Merac hadisəsinin bir neçə dəfə olduğunu bizə çatdırardılar. əz-Zuhri رحمه الله demişdir: “İsra hadisəsi hicrətdən bir il əvvəl olmuşdur”. Urvə رحمه الله də belə demişdir. əs-Suddi رحمه الله isə hicrətdən on altı ay əvvəl olduğunu bildirmişdir.

Həqiqət budur ki, Peyğəmbər ﷺ yuxuda deyil, oyaq halda Məkkədən Beytul-Məqdisə aparılmış, Buraq adında miniyə mindirilmiş, məscidin (Məscidul-Əqsanın) qapısına çatdıqda miniyini qapının yanına bağlamış, məscidə girmiş və orada öz qibləsinə dönərək iki rükət məscidə salam namazı qılmışdır. Sonra Meraca yüksəlmişdir. Merac nərdivan kimi pillələrdən ibarətdir. Peyğəmbər ﷺ yüksələrək dünya səmasına qalxmış, sonra digər yeddi səmaya çıxmış, hər göyün mələkləri ilə qarşılaşmış və göylərdə peyğəmbərlər dərəcələrinə görə onu salamlamışlar. Altıncı səmada Uca Allahın vasitəsiz danışdığı peyğəmbər Musaya عليه السلام rast gəlmiş, yeddinci səmada Uca Allahın Özünə dost tutduğu İbrahimlə عليه السلام qarşılaşmışdır. Onların hər ikisinə və digər peyğəmbərlərə Allahın salavatı

¹ “Dəlail ən-Nubuvvə” 2/360; əl-Hakim, 4407. əl-Hakim demişdir: “Bu hədisin isnadı səhihdir, lakin əl-Buxari və Muslim rəvayət etməmişlər”. əz-Zəhəbi bununla razılaşmışdır. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 306.

və salamı olsun! Sonra Peyğəmbər ﷺ onların məqamlarını keçərək elə bir dərəcəyə çatmışdır ki, orada qəzavü-qədərdə baş verəcək şeylərə dair yazıları yazan qələmlərin xışiltısını eşitmişdir. Peyğəmbər ﷺ son həddəki Sidr ağacını (Sidratul-Muntəhanı), Allahın əzəmətli əmri ilə qızıl pərvanələrin bu ağacı əhatə etdiyini, ağacın müxtəlif rənglərə büründüyünü, onu mələklərin əhatə etdiyini görmüşdür. Peyğəmbər ﷺ orada Cəbraili öz surətində görmüşdür. Onun altı yüz qanadı vardı və bu qanadlar yaşıl rəngli pərdə kimi üfuku örtmüşdü. Peyğəmbər ﷺ, həmçinin Beytul-Məmuru görmüşdür. Yer üzündəki Kəbənin banisi olan İbrahim عليه السلام kürəyini ona söykəmişdi, çünki Beytul-Məmur səmavi Kəbədir, hər gün ibadət üçün ora yetmiş min mələk daxil olar və çıxdıqdan sonra Qiyamət gününə qədər bir daha ora qayıtmazlar. Peyğəmbər ﷺ, həmçinin Cənnəti və Cəhənnəmi görmüşdür. Uca Allah orada ona əlli vaxt namazı fərz etmiş, sonra Allahdan bir mərhəmət və qullarına bir lütf olaraq beş vaxta endirilmişdir. Buradan namazın İslamda dəyəri və böyük əhəmiyyəti aydın görünür. Sonra Peyğəmbər ﷺ Beytul-Məqdisə enmiş, onunla birlikdə peyğəmbərlər də enmişlər və namaz vaxtı yetişdikdə orada peyğəmbərlərə namaz qıldırılmışdır. Ola bilsin ki, bu namaz həmin günün Sübh namazı olmuşdur. Bəzi alimlər Peyğəmbərin ﷺ digər peyğəmbərlərə göydə imamlıq etdiyini iddia etmişlər. Rəvayətlərdən görünən budur ki, Peyğəmbər ﷺ Beytul-Məqdisdə imamlıq etmişdir. Bəzi rəvayətlərdə Peyğəmbərin ﷺ əvvəl Beytul-Məqdisə daxil olduğu və orada peyğəmbərlərə imamlıq etdiyi bildirilsə də, görünən budur ki, Peyğəmbər ﷺ Meracdən qayıdarkən ora daxil olmuşdur. Çünki Peyğəmbər ﷺ peyğəmbərlərin olduğu dərəcələrdə onlarla qarşılaşdıqca tək-tək Cəbraildən onların kim olduğunu soruşmuş, Cəbrail də onlar barədə məlumat vermişdir. Uyğun olan da budur. Çünki əvvəlcə yüksək məqamda Peyğəmbərə ﷺ və ümmətinə Allahın istədiyi əmrlər fərz edilmiş və bu əmrlər yerinə yetib tamamlandıqdan sonra o, qardaşları olan peyğəmbərlərlə toplanmış və Cəbrailin göstərişi ilə imam olaraq onların önünə keçmişdir. Bununla da onun digər peyğəmbərlərdən üstünlüyü və fəziləti bildirilmişdir. Peyğəmbərlərin hamısına Allahın salavatı və salamı olsun! Sonra Peyğəmbər ﷺ Beytul-Məqdisdən çıxıb, Burağa minib və səhərin aləqaranlığında Məkkəyə qayıtmışdır. Ən doğrusunu isə Uca və Pak olan Allah bilir.

Peyğəmbərə süd və bal, yaxud süd və içki, yaxud süd və su və yaxud hamısı birlikdə təqdim edildiyi hadisəyə gəlincə, bunun Beytul-Məqdisdə olduğu rəvayət olunur. Səmada ikən baş verdiyi də varid olmuşdur. Ola bilsin ki, həm səmada, həm də yerdə baş vermişdir. Çünki bu, gələn qonağa hörmət baxımından edilmiş əməldir. Ən doğrusunu Allah bilir.

Sonra alimlər Peyğəmbərin ﷺ Meraca bədəni və ruhu ilə, yoxsa yalnız ruhu ilə getdiyi məsələsində iki ayrı görüş bildirmişlər. Əksər alimlər Peyğəmbərin ﷺ yuxuda deyil, oyaq halda həm bədəni, həm də ruhu ilə Meraca çıxdığını demişlər. Lakin Peyğəmbərin ﷺ Meraca qalxdığını əvvəl yuxuda gördüyünü, sonra oyaq halda baş verdiyini inkar etmək olmaz. Çünki Peyğəmbərin ﷺ gördüyü yuxular həyata keçir. Buna dəlil Uca Allahın **“Dəlillərimizdən bəzisini göstərmək üçün Öz qulunu gecə vaxtı Məscidul-Haramdan ətrafına xeyir-bərəkət verdiyimiz Məscidul-Əqsaya aparən Allah pak və müqəddəsdir”** ayəsidir. Allahu təsbih etmək (pak və müqəddəs olduğunu zikr etmək) yalnız çox əzəmətli işlərdə olur. Əgər Peyğəmbər ﷺ yuxuda Meraca getmiş olsaydı, bu, böyük bir hadisə sayılmazdı. Həmçinin Qureyş kafirləri bu hadisəni yalan saymağa can atmaz və bu, bəzi müsəlmanların dinlərindən dönmələrinə səbəb olmazdı. Həmçinin ayədə keçən “qul” sözü ruh və bədənəndən ibarətdir. Necə ki Uca Allah **“Öz qulunu gecə vaxtı Məscidul-Haramdan ətrafına xeyir-bərəkət verdiyimiz Məscidul-Əqsaya aparən...”** buyurur. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Peyğəmbərin gözü yayınmadı və həddi aşmadı”** (“ən-Nəcəm”, 17). Göz ruha deyil, bədənə aid əzadır. Həmçinin Peyğəmbər ﷺ Burağın üzərində aparılmışdır. Buraq ağ, parlaq işıq saçan bir heyvandır. Bu da ruh üçün deyil, yalnız bədən üçün bir minik vasitəsidir. Çünki ruh hərəkətli olduğu üçün miniyə ehtiyac duymur. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

Bəzi alimlər demişlər: “Peyğəmbər ﷺ bədəni ilə deyil, ruhu ilə Meraca qalxmışdır”. Lakin İbn Cərir “Təfsir” əsərində bu fikiri rədd və inkar edərək pisləmiş və bu rəyin Quranın zahiri mənasına açıq-aydın zidd olduğunu bildirmişdir. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

Fayda: Hafiz Əbul-Xattab Ömər ibn Dəhyə ؓ özünün “ət-Tənvir fi Movlid əs-Sirac əl-Munir” adlı əsərində İsra hədisini Ənəsin ؓ rəvayəti ilə qeyd edib barəsində ətraflı danışdıqdan sonra belə demişdir: “İsra hadisəsi ilə əlaqədar rəvayətlər Ömər ibn əl-Xattab, Əli, İbn Məsud, Əbu Zərr, Malik ibn Səasa, Əbu Hureyra, Əbu Səid, İbn Abbas, Şəddəd ibn Əus, Ubey ibn Kəb, Abdur-Rahmən ibn Qurt, Əbu Həbbə əl-Ənsari, Əbu Leylə əl-Ənsari, Abdullah ibn Amr, Cabir, Huzeyfə, Bureydə, Əbu Əyyub, Əbu Umamə, Səməra ibn Cundub, Əbu Həmrə, Suheyb ər-Rumi, Ummu Həni, Aişə bint Əbu Bəkr və Əsma bint Əbu Bəkrdən (Allah onların hamısından razı olsun) nəql edilərək “mutəvatir”¹ hədis dərəcəsinə çatmışdır. Bu

¹ Mutəvatir hədis – isnadının əvvəlindən sonunadək yalan danışa biləcəkləri təsəvvür olunmayan bir toplumun digər toplumdan rəvayət etdiyi hədisdir. Mutəvatir hədisin şərtləri aşağıdakılardır:

səhabələrdən bəziləri hədisi təfsilatı ilə geniş, bəziləri isə “Musnəd” əsərlərində keçdiyi kimi, qısa şəkildə rəvayət etmişlər. Bəzilərinin rəvayətləri səhih hədisin şərtlərini ödəməsə də, İsra hadisəsinin baş verməsi müsəlmanlar tərəfindən yekdilliklə qəbul edilmişdir. İmansız dinsizlər isə onu inkar etmişlər. **“Onlar öz ağızlarıyla Allahın nurunu söndürmək istəyirlər. Halbuki kafirlərin xoşuna gəlməsə də, Allah Öz nurunu tamamlayacaq”** (“əs-Saff”, 8)”.

﴿وَأَتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَءِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا مِن دُونِي وَكِيلًا ﴿٢﴾ ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا ﴿٣﴾﴾

2. Biz Musaya Kitab verdik və onu İsrail oğullarına doğru yol göstəricisi edərək (orada): “Məndən başqasını özünüə himayədar götürməyin!” – deyə buyurduq.

3. Ey Nuhla birlikdə gəmidə daşdıqlarımızın nəsl! Həqiqətən o (Nuh), Bizə çox şükür edən bir qul idi.

Uca Allah əvvəlki ayədə qulu Muhəmmədi ﷺ Meraca apardığını qeyd etdikdən sonra bu ayədə qulu və vasitəsiz danışdığı elçisi Musanı yad edir. Uca Allah bir çox ayədə Musa ilə Muhəmmədi ﷺ, Tövrətlə Qurani yanaşı qeyd etmişdir. Burada da Merac hadisəsinə qeyd etdikdən sonra belə buyurur: **“Biz Musaya Kitab”,** yəni Tövrəti **“verdik və onu”,** yəni Kitabı **“İsrail oğullarına doğru yol göstəricisi”,** yəni bələdçi **“edərək (orada): “Məndən başqasını özünüə himayədar götürməyin!” – deyə buyurduq”,** yəni özlərinə Məndən başqa himayədar, köməkçi və məbud götürməsinlər. Çünki Uca Allah göndərdiyi hər peyğəmbərə yalnız Ona ibadət etmyi və heç nəyi Ona şərik qoşmamağı nazil etmişdir.

Uca Allah sonra buyurur: **“Ey Nuhla birlikdə gəmidə daşdıqlarımızın nəsl!”** Bu cümlə ilə Uca Allah Öz lütfünə və nemətinə diqqət çəkir. Yəni ey Nuhla birlikdə gəmidə daşıyıb (tufandan) xilas etdiyimiz insanların soyundan gələnlər! Öz babanıza (Nuha) bənzəyin! **“Həqiqətən o (Nuh), Bizə çox şükür edən bir qul idi”**. Muhəmmədi peyğəmbər göndərməklə sizə olan nemətimi xatırlayın. Sələflərdən nəql edilən xəbərlərdə bildirilir ki, Nuh عليه السلام hər bir işində – yeyərkən, içərkən və geyinərkən Allaha həmd etdiyi üçün **“çox şükür edən bir qul”** ləqəbini qazanmışdır.

- ravilərin yalan üzərində ittifaq etmələrinin qeyri-mümkün olması;
- isnadın hər təbəqəsində olan ravilərin sayının kifayət qədər çox olması;
- isnadın Peyğəmbərə ﷺ qədər yüksəlməsi (“İhtimam əl-Muhəddisin”, 1/141-142).

İmam Əhməd Ənəs ibn Malikdən rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər belə demişdir: “Həqiqətən, Allah bir qulun yemək yedikdə və ya içdikdə Allaha həmd etməsindən razı qalır”. Hədisi Muslim, ət-Tirmizi və ən-Nəsəi də rəvayət etmişlər.¹ Malik rəvayət edir ki, Zeyd ibn Əsləm hər halında Allaha həmd edərdi. əl-Buxari bu mövzuda Əbu Hureyradan rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər belə buyurmuşdur: “Qiyamət günü insanların ağası (ən hörmətli) mən olacağam...”. Hədis uzundur. Hədisdə, həmçinin belə deyilir: “Onda onlar Nuhun yanına gəlib deyəcəklər: “Ey Nuh! Sən yer üzünə göndərilmiş ilk elçisən. Həm də Allah səni **“çox şükür edən qul”** adlandırmışdır. Elə isə Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et!..” Sonra hədisin davamını qeyd etmişdir.²

¹ əl-Musnəd, 12168, 12189, 12192; Muslim, 4915, 7108; ət-Tirmizi, 1816; ən-Nəsəi “Sunənul-Kubra” 6899.

² əl-Buxari, 4343, 4712. Hədisin tam mətni belədir:

“Əbu Hureyra rəvayət edir ki, bir dəfə Peyğəmbərə cəmdək gətirdilər. Sonra bu əmdəyin qol tərəfini (bişirib) ona verdilər. Ətin bu yeri onun xoşuna gəlirdi. O, ətdən bir tikə dişlədikdən sonra dedi: “Qiyamət günü mən insanların ən hörmətli olacağam. Bunun nə səbəbdən belə olduğunu bilirsinizmi? Allah əvvəlkiləri və sonrakıları – (insanların hamısını) – elə bir yerə yığacaq ki, carçı onları çağıra bilsin, gözlər də onları əhatə etsin. Günəş insanlara yaxınlaşdıqdan sonra onları elə bir dərd və kədər bürüyəcək ki, onlar buna nə tab gətirəcək, nə də dözə biləcəklər. Onda onlar (bir-birlərinə) deyəcəklər: “Başınıza gələnləri görmürsünüzmü? Bəlkə, Rəbbinizin yanında sizin üçün havadarlıq edən bir adam tapasınız?” İnsanlardan bəziləri digərlərinə deyəcəklər: “Gərək Adəmdən xahiş edəsiniz!” Onlar Adəmin yanına gəlib deyəcəklər: “Sən bəşəriyyətin atasısan! Həm də Allah səni Öz Əlləri ilə yaratmış, Öz tərəfindən sənə ruh üfürmüş və mələklər Onun əmri ilə sənə səcdə etmişlər. (Elə isə) Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et (şəfaətçi ol)! Məgər sən bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu, başımıza nələr gəldiyini görmürsənmi?!” Adəm deyəcək: “Bu gün Rəbbim elə qəzəblənmişdir ki, O, bundan əvvəl heç vaxt belə qəzəblənməmiş və bundan sonra əsla belə qəzəblənməyəcəkdir. Çünki O, mənə (bəlli) bir ağaca yaxınlaşmağı qadağan etdi, lakin mən Ona asi oldum. Ah nəfsim, nəfsim, nəfsim! Gedin başqasının yanına. Gedin Nuhun yanına!” Onda onlar Nuhun yanına gəlib deyəcəklər: “Ey Nuh! Sən yer üzünə göndərilmiş ilk elçisən. Həm də Allah səni **“çox şükür edən qul”** adlandırmışdır. (Elə isə) Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et! Məgər sən bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu görmürsənmi?!” Nuh deyəcək: “Bu gün qüdrətli və əzəmətli Rəbbim elə qəzəblənmişdir ki, O, bundan əvvəl heç vaxt belə qəzəblənməmiş və bundan sonra əsla belə qəzəblənməyəcəkdir. Mənim dua etməyə imkanım var idi, lakin mən qövmümün əleyhinə bəddua etdim. Ah nəfsim, nəfsim, nəfsim! Gedin başqasının yanına. Gedin İbrahimin yanına!” Onda onlar İbrahimin yanına gəlib deyəcəklər: “Ey İbrahim! Sən həm Allahın peyğəmbəri, həm də yer əhli arasında Allahın ən sevimli dostusan. (Elə isə) Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et! Məgər sən bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu görmürsənmi?!” İbrahim deyəcək: “Bu gün Rəbbim elə qəzəblənmişdir ki, O, bundan əvvəl heç vaxt belə qəzəblənməmiş və bundan sonra əsla belə qəzəblənməyəcəkdir. Mən üç dəfə yalan danışmışam. Ah nəfsim, nəfsim, nəfsim! Gedin başqasının yanına. Gedin Musanın yanına!” Onda onlar Musanın yanına gəlib deyəcəklər: “Ey Musa! Sən, Allahın elçisi, Allah Öz risaleti (peyğəmbərlik vəzifəsi) ilə və üstəlik sənə bilavasitə danışmaqla səni digər insanlardan üstün etmişdir. (Elə isə) Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et! Məgər sən bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu görmürsənmi?!” Musa deyəcək: “Bu gün Rəbbim elə qəzəblənmişdir ki, O, bundan əvvəl heç vaxt belə qəzəblənməmiş və bundan

﴿وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَءِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا ﴿٤﴾ فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولَىٰ بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ وَكَانَ وَعْدًا مَّفْعُولًا ﴿٥﴾ ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَا كُفْرًا كَثِيرًا ﴿٦﴾ إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا ﴿٧﴾ فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسْتَوُوا وَجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتْبِيرًا ﴿٨﴾ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمْ وَإِنْ عُدتُّمْ عَدْنَا وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا ﴿٩﴾﴾

4. Biz Kitabda İsrail oğullarına: “Siz yer üzündə iki dəfə fəsad törədəcək və olduqca təkəbbür göstərəcəksiniz” – deyə xəbər verdik.
5. İki fəsaddan birincisinin vaxtı gəldiyi zaman üstünüzə qüvvətli qullarımızı göndərdik. Onlar yurduunuzda gəzib dolaşır, (sizi) təqib edirdilər. Bu, yerinə yetirilmiş bir vəd idi.
6. Sonra sizə onların üzərində yenidən qələbə qazandırdıq, var-dövlət və oğullarla sizə yardım etdik və sizin sayınızı çoxaltdıq.

sonra əsla belə qəzəblənməyəcəkdir. Mən adam öldürmüşəm. Halbuki, onu öldürmək mənə əmr edilməmişdi. Ah nəfsim, nəfsim, nəfsim! Gedin başqasının yanına. Gedin Məryəm oğlu İsanın yanına!” Onda onlar İsanın yanına gəlib deyəcəklər: “Ey İsa! Sən həm Allahın elçisi, həm Onun Məryəmə göndərdiyi Kəlməsi, həm də Onun tərəfindən göndərilən ruhsan. Sən hələ körpə ikən beşikdə insanlarla danışırdın. (Elə isə) Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et! Məgər sən bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu görmürsənmi?!” İsa deyəcək: “Bu gün Rəbbim elə qəzəblənmişdir ki, O, bundan əvvəl heç vaxt belə qəzəblənməmiş və bundan sonra əsla belə qəzəblənməyəcəkdir”. İsa öz xətasını onlara bildirməyəcək, sadəcə, belə deyəcək: “Ah nəfsim, nəfsim, nəfsim! Gedin başqasının yanına. Gedin Muhəmmədin yanına!” Onda onlar Muhəmmədin yanına gəlib deyəcəklər: “Ey Muhəmməd! Sən həm Allahın elçisi, həm də peyğəmbərlərin sonuncususan. Allah sənin keçmiş və gələcək günahlarını bağışlamışdır. (Elə isə) Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et! Məgər sən bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu görmürsənmi?!” Onda mən Ərşin altına gəlib, qüdrətli və əzəmətli Rəbbimin qarşısında səcdə edəcəyəm. Sonra Allah mənə elə təriflər və alqışlar göndərəcək ki, məndən əvvəl heç kəsə belə təriflər və alqışlar göndərməmişdir. Sonra da belə deyiləcək: “Ey Muhəmməd! Başını qaldır və istə, sənə istədiyin veriləcəkdir, havadarlıq et, havadarlığın qəbul olunacaqdır”. Mən başımı qaldırıb deyəcəyəm: “Ümmətim, ey Rəbbim! Ümmətim, ey Rəbbim! Ümmətim, ey Rəbbim!” Onda belə deyiləcək: “Ey Muhəmməd, ümmətindən sorğu-suala çəkilməyəcək kimsələri Cənnətin sağ qapılarından içəri daxil et! Halbuki, onlar başqa insanlarla birlikdə (Cənnətin) digər qapılarından da keçə bilərlər”. Peyğəmbər ﷺ demişdir: “Canım Əlində olan Allaha and olsun ki, Cənnətin qapılarındakı iki lay arasındakı məsafə Məkkə ilə Himyər (yaxud Məkkə ilə Busra) arasındakı məsafə qədərdir”.

7. **Yaxşılıq etsəniz, özünüzə yaxşılıq etmiş, pislilik etsəniz öz əleyhinizə etmiş olursunuz. Sonuncu vədin vaxtı gələndə, özünüzü qara etsinlər, birinci dəfə Qüdsdəki məscidə girdikləri kimi yenə də ora girsinlər və ələ keçirdikləri hər şeyi darmadağın etsinlər deyə düşmənlərinizi üstünüzə göndərdik.**
8. **Ola bilsin ki, Rəbbiniz sizə rəhm etsin. Əgər siz fəsad törətməyə qayıtsanız, Biz də sizi cəzalandırmağa qayıdırıq. Biz Cəhənnəmi kafirlər üçün bir zindan etdik.**

Uca Allah bildirir ki, İsrail oğullarına Kitabda, yəni onlara nazil etdiyi Kitabda belə xəbər vermişdir: “Onlar yer üzündə iki dəfə fəsad törədəcək və olduqca böyük təkəbbür göstərəcəklər”, yəni insanlara qarşı həddi aşaraq lovğalıq edəcəklər. Uca Allah başqa bir ayədə eyni feili (فَضَى [qada] feilini) “xəbər vermək” mənasında işlədərək buyurur: **“Biz ona (Luta) vəhy etdik ki, sübh çağı onların kökü kəsiləcək”** (“əl-Hicr”, 66), yəni Luta xəbər verdik, bildirdik.

Uca Allah buyurur: **“İki fəsaddan birincisinin vaxtı gəldiyi zaman üstünüzə qüvvətli qullarımızı göndərdik”,** yəni qüvvətli, hazırlıqlı və səltənətli bir ordunu üzərinizə hakim etdik. **“Onlar yurduunuzda gəzib dolaşır, (sizi) təqib edirdilər”,** yəni ölkənizi zəbt edib evlərinizin arasında gəzib-dolaşır, heç kəsdən qorxmadan gedib-gəlirdilər. **“Bu, yerinə yetirilmiş bir vəd idi”.**

Sələf (əvvəlki) və xələf (onlardan sonra gələn) təfsir alimləri İsrail oğullarının üzərinə hansı ordunun göndərilməsi barədə ixtilaf etmişlər. İbn Abbas və Qatədə گندەريلنلرین Calut əl-Cəzəri və onun ordusu olduğunu bildirmişlər. Əvvəlcə Calut İsrail oğullarını məğlub etmiş, sonra İsrail oğulları Calutun ordusuna qalib gəlmiş və Davud دَاوُد Calutu öldürmüşdür. Odur ki Uca Allah ayədə: **“Sonra sizə onların üzərində yenidən qələbə qazandırdıq, var-dövlət və oğullarla sizə yardım etdik və sizin sayınızı çoxaltdıq”** – deyə buyurur. Səid ibn Cubeyr عُبَیْر isə İsrail oğullarının üzərinə göndərilənlərin Mosul hökmdarı Səncarib və ordusu olduğunu demişdir. Yenə Səid və başqaları onların Babil hökmdarı Buxtənəssar¹ və onun ordusu olduğunu demişlər. Uca Allah bildirir ki, İsrail oğulları zəlalətə düşüb həddi aşdıqları üçün düşmənlərini onların üzərinə göndərmiş və düşmənləri onların qanlarını halal edərək evlərinə

¹ B.e.ə. 562–605-ci illərdə Babil hökmdarı olmuşdur. B.e.ə. 587 və 597-ci illərdə iki dəfə Qüdsə hücum edib onu süquta uğratmış və Beytul-Məqdisi viranə qoymuşdur.

girmiş, onları zəlil və rəzil hala salmışlar. Bu onların etdikləri əməllərə müvafiq bir cəza idi. Rəbbin qullarına əsla zülm etməz. Həqiqətən, onlar həddi aşaraq bir çox peyğəmbəri və alimi öldürmüşlər.

İbn Cərir Səid ibn Museyyibin belə dediyini rəvayət etmişdir: “Buxtənəssar Şamı işğal edərək Beytul-Məqdisi viran etmiş, İsrail oğullarını öldürmüşdür. Sonra Dəməşqə gəlmiş və orada yetmiş min müsəlmanı (o dövrün yəhudilərindən) və digərlərini öldürmüşdür”.¹ Bu rəvayətin Səid ibn Museyyibə qədər olan isnadı səhihdir. Məşhur olan da budur ki, Buxtənəssar onların adlı-sanlı insanlarını və alimlərini öldürmüş, Tövrəti əzbərləyən heç kəsi sağ saxlamamış, aralarında peyğəmbər nəvələri də olmaqla yerdə qalanları əsir götürmüşdür. Onların başlarına elə şeylər gəlmişdir ki, burada hamısını qeyd etmək mümkün deyil. Əgər bu barədə səhih və ya buna yaxın rəvayətlər tapmış olsaydıq, onları nəql edərdik. Ən doğrusunu Allah bilir.

Sonra Uca Allah buyurur: **“Yaxşılıq etsəniz, özünüzə yaxşılıq etmiş, pislik etsəniz öz əleyhinizə etmiş olursunuz”**, yəni pislik sizin əleyhinizədir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Kim yaxşı iş görsə, xeyri özünə, kim də pislik etsə, zərəri öz əleyhinə olar”** (“Fussilət”, 46).

Uca Allah buyurur: **“Sonuncu vədin vaxtı gələndə”**, yəni ikinci dəfə fəsad törətdikdə və düşmənləriniz üzərinizə gəldikdə **“üzünüzü qara etsinlər”**, yəni sizi rəzil edib əzsınlər **“birinci dəfə Qüdsdəki məscidə”**, yəni Beytul-Məqdisə **“girdikləri kimi”**, yəni ilk dəfə yurduunuzda gəzib dolaşdıqları kimi **“yenə də ora girsinlər və ələ keçirdikləri hər şeyi darmadağın etsinlər”**, yəni qarşılarına çıxan hər şeyi məhv edib darmadağın etsinlər **“deyə düşmənlərinizi üstünüzə göndərdik. Ola bilsin ki, Rəbbiniz sizə rəhm etsin”**, yəni ola bilsin ki, onların şərini sizdən uzaqlaşdırsın. **“Əgər siz fəsad törətməyə qayıtsanız, Biz də sizi cəzalandırmağa qayıdırıq”**, yəni əgər siz fəsad törətməyə qayıtsanız, Biz də dünyada sizi rəzil etməyə qayıdırıq. Üstəlik Axirətdə sizin üçün əzab və cəza da hazırlayırıq. **“Biz Cəhənnəmi kafirlər üçün bir zindan etdik”**, yəni qaçılması mümkün olmayan bir zindan, həbsxana və əbədi olaraq qərar tutacaqları bir yer etdik. Qatədə demişdir: “İsrail oğulları yenə fəsad törətməyə qayıtdılar və Allah onların üzərinə bu dəfə Muhəmmədi və onun səhabələrini göndərdi. Onlar zəlil halda öz əlləri ilə müsəlmanlara cizyə verirlər”.²

¹ Ət-Tabəri, 17/368, 22213.

² Ət-Tabəri, 17/389, 22243.

﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا ۝ وَأَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ أَغْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ۝﴾

9. Həqiqətən, bu Quran insanları ən doğru yola yönəldir və yaxşı işlər görən möminlərə, özləri üçün böyük mükafat olacağı ilə müjdə verir.

10. Axirətə iman gətirməyənlər üçün isə ağırlı-acılı bir əzab hazırlamışıq.

Uca Allah bu ayələrdə elçisi Muhəmmədə ﷺ nazil etdiyi Əziz Kitabını, yəni Quranı tərifləyərək onun ən doğru, ən aydın və ən düzgün yola yönəltdiyini bildirir. Uca Allah bu Kitablə “**yaxşı işlər görən möminlərə**” Qurana uyğun əməllərinə görə “**özləri üçün**” Qiyamət günü “**böyük mükafat olacağı ilə müjdə verir**”.

“**Axirətə iman gətirməyənlər üçün isə ağırlı-acılı bir əzab hazırlamışıq**”, yəni Axirətə inanmayanları Qiyamət günü ağırlı-acılı əzabla müjdələyir. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “**Allahın ayələrini inkar edənləri, peyğəmbərləri haqsız yerə öldürənləri və ədalətə çağıran insanları öldürənləri ağırlı-acılı bir əzabla müjdələ**” (“Ali-İmran”, 21).

﴿وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا ۝﴾

11. İnsan özünə xeyir dilədiyi kimi, şər də diləyir. Doğrusu, insan tələskəndir.

Uca Allah bu ayədə insanın çox tələskən olduğunu, bəzən özünə, övladlarına və malına “**şər**” dilədiyini, yəni ölüm, həlak, məhv olmasını dilədiyini və lənətlədiyini xəbər verir. Əgər Allah qulunun istəyini qəbul etmiş olsaydı, insan bu istəyindən ötrü həlak olardı. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “**Əgər Allah insanlara istədikləri xeyiri tez verdiyi kimi, şəri də tez versəydi, əlbəttə, onların əcəli çatmış olardı**” (“Yunus”, 11). İbn Abbas, Mucəhid və Qatədə ؒ də ayəni belə təfsir etmişlər. İnsanı belə dua etməyə və özünə şər arzulamağa sövq edən onun tələskən və təşviş içində olmasıdır.

﴿وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتٍ ۚ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً ۖ لِّتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا

عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ ۚ وَكُلُّ شَيْءٍ فَصْلَانَهُ تَقْصِيلًا ۝۱۲﴾

12. Biz gecə və gündüzü iki əlamət etdik. Rəbbinizdən lütf diləyəsınız, illərin sayını və hesabı biləsiniz deyə gecənin əlamətini silib gündüzün işıqlı əlamətini gətirdik. Biz hər şeyi təfsilatı ilə izah etdik.

Uca Allah əzəmətli ayələrini yad etməklə qullarına nemətini xatırladır. Bu ayələrdən biri də gecə və gündüzü bir-birindən fərqləndirməsidir. Gecəni istirahət etmələri, gündüzü isə dolanışq üçün ətrafa yayılıb işlərini, sənətlərini, səfərlərini yerinə yetirmələri üçün yaratmışdır. Habelə günlərin, ayların və illərin sayını, borcların, ibadətlərin, kirayələrin və s. bu kimi digər işlərin müddətini təyin edə bilmələri üçün yaratmışdır. Bu səbəbdən Uca Allah ayədə belə buyurur: “**Rəbbinizdən lütf diləyəsınız**”, yəni dolanışığınızda və səfərlərinizdə “**illərin sayını və hesabı biləsiniz deyə gecənin əlamətini silib gündüzün işıqlı əlamətini gətirdik**”. Əgər zaman eyni axışla, eyni nizamla davam etsəydi və bir tərzdə olsaydı, bu şeylərdən heç biri bilinməz və ayırd edilə bilməzdi. Uca Allah başqa ayələrdə bu xüsusda belə buyurur: “**De: “Bir deyin görək, əgər Allah gecəni üzərinizdə Qiyamətə qədər uzatsa, Allahdan başqa hansı məbud sizə bir işıq gətirə bilər? Məgər eşitmirsiniz?” De: “Bir deyin görək, əgər Allah gündüzü üzərinizdə qiyamətə qədər uzatsa, Allahdan başqa hansı məbud dincəldiyiniz gecəni sizə gətirə bilər? Məgər görmürsünüz?” O, Öz mərhəməti ilə sizin üçün gecəni və gündüzü yaratdı ki, gecəni dincələsiniz və gündüzü Onun lütfündən ruzi axtarasınız. Bəlkə, şükür edəsiniz**” (“əl-Qəsəs”, 71-73); “**Səmada bürclər qoyan və orada Günəş və nurlu bir Ay yaradan Allah ən Əzəmətli, xeyiri və bərəkəti bol olandır. Yada salmaq və şükür etmək istəyənlər üçün gecə ilə gündüzü bir-birinin ardınca gətirən Odur**” (“əl-Furqan”, 61-62); “**Gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsi Ona aiddir**” (“əl-Muminun”, 80); “**O, gecəni gündüzə bürüyür, gündüzü də gecəyə bürüyür. O, Günəşi və Ayı ram etdi. Onların hər biri müəyyən olunmuş vaxtadək hərəkət edir. O, Qüdrətlidir, Bağışlayandır**” (“əz-Zumər”, 5); “**(Gecənin zülmətindən) səhəri yarıb çıxaran, gecəni bir istirahət vaxtı, Günəşi və Ayı (vaxt üçün) bir ölçü vasitəsi edən də Odur. Bu, Qüdrətli və Bilən Allahın müəyyən etdiyi hökmdür**” (“əl-Ənam”, 96); “**Gecə də onlar üçün bir dəlildir. Biz gündüzü ondan ayırıb çıxaran kimi onlar zülmət içində qalırlar. Günəş də özü üçün müəyyən edilmiş yerdə hərəkət edir. Bu, Qüdrətli, Bilən Allahın əzəli hökmdür**” (“Ya Sin”, 37-38).

Həmçinin Uca Allah gecə və gündüzün hər biri üçün özlərinə xas əlamət yaratmışdır. Gecənin əlaməti qaranlıq və Ayın çıxmasıdır. Gündüzün əlaməti isə işıq və parlaq Günəşin çıxmasıdır. Ayın işığı ilə Günəşin parlaqlığı arasında fərq qoymuşdur ki, bir-birlərindən seçilsinlər. Uca Allah buyurur: **“Günəşi işıqlı, Ayı nurlu edən, illərin sayını və hesabı biləsiniz deyə ona mənzillər (səfhələr) müəyyən edən Odur. Allah bunları ancaq haqq olaraq yaratmışdır. O, ayələri bilən adamlara belə izah edir. Doğrudan da, gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsində, Allahın göylərdə və yerdə yaratdıqlarında Allahdan qorxan adamlar üçün dəlillər vardır”** (“Yunus”, 5-6); Həmçinin buyurur: **“Səndən yeni doğan aylar barəsində soruşurlar. De: “Bunlar insanlar və həcc üçün vaxt ölçüləridir”** (“əl-Bəqərə”, 189).

Abdullah ibn Kəsir rahiməlləhu Uca Allahın **“...illərin sayını və hesabı biləsiniz deyə gecənin əlamətini silib gündüzün işıqlı əlamətini gətirdik”** ayəsi barədə belə demişdir: “Bu, gecənin qaranlığı ilə gündüz işığıdır”.¹ Mucəhid rahiməlləhu demişdir: “Günəş gündüzün əlaməti, Ay isə gecənin əlamətidir”. Uca Allahın **“...gecənin əlamətini silib...”** ayəsi barədə belə demişdir: “Bu, Ayda görülən qara ləkələrdir. Uca Allah onu belə yaratmışdır”.² İbn Abbas rahiməlləhu demişdir: “Ay da Günəş kimi işıq saçardı. Ay gecənin əlaməti, Günəş isə gündüzün əlamətidir. Uca Allahın **“...gecənin əlamətini silib...”** ayəsində Ayın üzərindəki qara ləkələr nəzərdə tutulur”.³ İbn Cərir rahiməlləhu müxtəlif etibarlı yollarla rəvayət etmişdir ki, bir dəfə İbn əl-Kəvvə rahiməlləhu Əli ibn Əbu Talibdən rahiməlləhu soruşdu: “Ey möminlərin əmiri, Ayın üzərində olan bu ləkələr nədir?” Əli rahiməlləhu dedi: “Vay sənə halına! Quran oxumursan? Uca Allah buyurur: **“...gecənin əlamətini silib...”**. Bu, onun silinməsidir”.⁴ Qatədə rahiməlləhu isə bu ayə barədə belə demişdir: “Biz gecənin əlamətinin silinməsini Ayın üzərindəki qara ləkələr olduğunu deyərdik. **“...gündüzün işıqlı əlamətini gətirdik”**, yəni Ayı nurlu etdik. Günəş Aydan daha işıqlı və daha böyük yaradılmışdır”.⁵ İbn Abbas rahiməlləhu demişdir: “Uca Allahın **“Biz gecə və gündüzü iki əlamət etdik”** ayəsində gecə və gündüz nəzərdə tutulur. Uca Allah onları olduqları kimi yaratmışdır”.⁶

¹ ət-Tabəri, 17/396, 22271.

² ət-Tabəri, 17/396, 22269.

³ ət-Tabəri, 17/396, 22268.

⁴ ət-Tabəri, 17/395, 22262.

⁵ ət-Tabəri, 17/396, 22272.

⁶ ət-Tabəri, 17/396, 22270.

﴿وَكُلِّ إِنْسَانٍ أَلَمِنَهُ طَائِرُهُ فِي عُنُقِهِ ۖ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنشُورًا ۝١٣ اقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ

عَايِكَ حَسِيبًا ۝١٤﴾

13. Biz hər bir insanın əməlini öz boynuna doladıq. Qiyamət günü isə açıq vəziyyətdə qarşısına qoyulan kitabı ona göstərəcəyik.

14. Kitabını oxu! Bu gün sənə özün-özünü hesaba çəkməyin yetər.

Uca Allah zamanı və bu zaman içərisində Adəm övladlarının etdiyi əməlləri qeyd etdikdən sonra belə buyurur: **“Biz hər bir insanın əməlini öz boynuna doladıq”**. Ayədə keçən طَائِرُهُ [ta:irahu] sözü insanın etdiyi əməllərdir. İbn Abbas, Mucəhid və başqaları belə demişlər: “İnsan etdiyi xeyir və şər əməllərə görə sorğu-sual olunacaq və hər bir əməlinin əvəzi veriləcək. **“Zərrə qədər yaxşılıq edən əvəzini alacaqdır. Zərrə qədər pislik edən də əvəzini alacaqdır”** (“əz-Zəlzələ”, 7-8). Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Sağında və solunda iki mələk oturub onun əməllərini qeydə alır. Dedi ki elə bir söz yoxdur ki, onu yazmaq üçün yanında hazır durmuş gözetçi olmasın”** (“Qaf”, 17-18); **“Həqiqətən, sizin üstünüzdə nəzarətçilər var – çox möhtərəm, əməllərinizi yazanlar. Onlar sizin nə etdiklərinizi bilirlər”** (“əl-İnfitar”, 10-14); **“Sizə ancaq etdiyiniz əməllərin cəzası verilir”** (“ət-Tur”, 16); **“Pislik edən kəs, onun cəzasını alacaq və o, Allahdan başqa özünə nə bir dost, nə də bir yardımçı tapacaqdır”** (“ən-Nisa”, 123).

Ayədə nəzərdə tutulan budur ki, Adəm övladının əməli, istər böyük olsun, istər kiçik, səhər-axşam, gecə-gündüz yazılaraq qorunub saxlanılır.

Uca Allah buyurur: **“Qiyamət günü isə açıq vəziyyətdə qarşısına qoyulan kitabı ona göstərəcəyik”**, yəni Qiyamət günü onun etdiyi əməllərin hamısını bir kitabda cəm edərək. Bu kitab Qiyamət günü ona verilir. Əgər xoşbəxt insan olarsa sağ tərəfindən, bədbəxt insan olarsa sol tərəfindən verilir. **“...açıq vəziyyətdə”**, yəni kitab açıq vəziyyətdə olacaq, bu kitabı o və başqaları oxuyacaq. Bu kitabda bütün ömrü boyu etdiyi əməllər cəm olunacaq. **“O gün insana əvvəllər etdiyi və sonraya saxladığı əməlləri barədə xəbər veriləcək. Əslində, insan öz əleyhinə şahidlik edəcək – üzrlü olduğu bütün halları ortaya qoysa da”** (“əl-Qiyamə”, 13-15). Odur ki Uca Allah növbəti ayədə: **“Kitabını oxu! Bu gün sənə özün-özünü hesaba çəkməyin yetər”** – deyər buyurur. Yəni sənə haqsızlıq edilmədiyini, etmədiyini heç bir şeyin əleyhinə yazılmadığını bilirsən. Çünki sən baş verənlərin hamısını xatırlayırsan. Heç kəs etdiyi əməlləri unutmayacaq. Hər kəs istər yazıb-oxumağı bacaran olsun, istər bacarmayan, öz kitabını özü oxuyacaq.

Uca Allah ayədə “...boynuna doladıq...” buyurmaqla “boyun” sözünü qeyd etmişdir. Çünki boyun bədəndə bənzəri olmayan bir üzvdür. Boyuna dolanan bir şeydən qaçıb xilas olmaq mümkün deyil.

İmam Əhməd rahiməlləhu Uqbə ibn Amirdən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməlləhu belə buyurmuşdur: “Elə bir günün əməli yoxdur ki, o möhürlənməsin. Lakin mömin xəstələndiyi zaman mələklər: “Ey Rəbbimiz, filan qulunu əməldən saxladın!” – deyirlər. Rəbb rahiməlləhu buyurur: “Sağalana və ya ölənə qədər (sağlam ikən etdiyi) əməlinin mislini möhürləyin!” Bu hədisin isnadı yaxşı və güclüdür, lakin hədis imamları onu rəvayət etməmişlər.¹

Qatədə rahiməlləhu Uca Allahın “**Biz hər bir insanın əməlini öz boynuna doladıq**” ayəsində insanın etdiyi əməllərin nəzərdə tutulduğunu demişdir. “**Qiyamət günü isə açıq vəziyyətdə qarşısına qoyulan kitabı ona göstərəcəyik**”, yəni etdiyi əməlləri ona göstərəcəyik. Mamər rahiməlləhu demişdir: “əl-Həsən əl-Bəsrî Uca Allahın “**Qiyamət günü isə açıq vəziyyətdə qarşısına qoyulan kitabı ona göstərəcəyik**” ayəsini təfsir edərkən Uca Allahın bu ayəsini oxudu: “**Sağında və solunda iki mələk oturub onun əməllərini qeydə alır**”, sonra belə dedi: “Ey Adəm oğlu! Sənin səhifən (əməl dəftərin) açılmışdır. İki möhtərəm mələk (əməlləri yazmaq üçün) sənə müvəkkil edilmişdir. Biri sağında, digəri solundadır. Sağında olan yaxşı əməllərini yazır. Solunda olan isə günahlarını yazır. İstədiyən əməli et, istər çox, istər az. Nəhayət, öldükdə sənin səhifən bükülür (əməl dəftərin bağlanır) və boynuna sarıaraq səninlə birlikdə qəbrinə qoyulur. Qiyamət günü açıq kitab şəklində qarşına çıxarılacaq. “**Kitabını oxu! Bu gün sənə özün-özünü hesaba çəkməyin yetər**”. Həqiqətən, Uca Allah insanın öz nəfsini hesaba çəkməsini özünə yükləməklə ədalətli davranmışdır”.² Bu söz əl-Həsən əl-Bəsrinin gözəl sözlərindəndir. Allah ona rəhmət etsin!

﴿مَنْ أَهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ ضَلَّٰ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۚ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ۚ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ

حَتَّىٰ تَبْعَثَ رَسُولًا ۚ﴾

15. Kim doğru yolla getsə, xeyiri onun özünə olar, kim azğınlığa düşsə, ziyanı da onun öz əleyhinə olar. Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz. Biz elçi göndərməmiş heç kəsə əzab vermərik.

¹ Əhməd, 16678, 17316, 17779; İbn Əbud-Dunyə “əl-Mərad vəl-Kəffərat” 12; ət-Tabəranî “Mucəmul-Kəbir” 14201; əl-Bəğavî “Şərhus-Sünnə” 1428. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 2193.

² ət-Tabəri, 17/400, 22289.

Uca Allah bu ayədə bildirir ki, haqqa tabe olub doğru yolla – peyğəmbərlərin izi ilə gedən kəsin gözəl aqibəti öz lehinə olacaq, **“kim azğınlığa düşsə”**, yəni haqdan üz döndərib doğru yoldan azan kəs isə yalnız özünə qarşı cinayət işləyir və bunun cəzasını özü çəkəcək. Sonra Uca Allah belə buyurur: **“Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz”**, yəni heç kəs başqasının günahını daşımaz, hər bir günahkar yalnız özünə pislik etmiş olur. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Heç bir günahkar başqasının günah yükünü daşımaz. Yükü ağır olan kimsə öz yükünü daşımaq üçün başqasını köməyə çağırırsa və çağırdığı kimsə yaxın qohumu olsa belə, o yükdən heç nə daşımaz”** (“Fətir”, 18).

Bu ayə ilə Uca Allahın **“Onlar həm öz günah yüklərini, həm də onlarla yanaşı, neçə-neçə yükü də daşıyacaqlar”** (“əl-Ənkəbüt”, 13) və **“Qoy onlar Qiyamət günü öz günahlarının hamısını və nadanlıqları üzündən azdırdıqları kəslərin günahlarının bir qismini daşısınlar”** (“ən-Nəhl”, 25) ayələri arasında heç bir ziddiyyət yoxdur. Çünki zəlalətə çağıranlar azğınlığa düşdükləri üçün həm özlərinin, həm də azdırdıqları kəslərin günahlarını daşıyacaqlar. Bu onların (azdırdıqları kəslərin) günahlarından heç nə azaltmayacaq və onların günahları bunlara yüklənməyəcək. Bu isə Uca Allahın qullarına qarşı ədalətini və rəhmətini bildirir.

Həmçinin Uca Allahın **“Biz elçi göndərməmiş heç kəsə əzab vermərik”** ayəsi də Allahın ədalətindən xəbər verir. Belə ki, Uca Allah peyğəmbər göndərib əleyhinə hüccət qaldırmadan heç kəsə əzab verməyəcəyini bildirir. Uca Allah başqa ayələrdə bu xüsusda belə buyurur: **“Cəhənnəm, qəzəbindən az qala parçalansın. Hər dəfə bir dəstə oraya atılarkən Cəhənnəmin gözetçiləri onlardan soruşacaqlar: “Məgər sizə xəbərdarlıq edən bir peyğəmbər gəlməmişdi?” Onlar deyəcəklər: “Əlbəttə, bizə qorxudan bir peyğəmbər gəlmişdi. Amma biz onu yalançı sayıb: “Allah heç bir şey nazil etməyib, siz də ancaq böyük bir azğınlıq içindəsiniz” – demişdik. Onlar deyəcəklər: “Əgər biz dinləsəydik və ya anlasaydıq alovlu od sakinlərinin içində olmazdıq!”** (“əl-Mulk”, 8-10); **“Kafirlər dəstə-dəstə Cəhənnəmə sürüklənəcəklər. Nəhayət, ora çatdıqda onun qapıları açılacaq və onun gözetçiləri onlara deyəcəklər: “Məgər öz içərinizdən Rəbbinizin ayələrini sizə oxuyan və sizi bu gününüzdə qovuşacağınızla xəbərdar edən elçilər gəlməmişdi?” Onlar: “Bəli, gəlmişdi!” – deyəcəklər. Lakin əzab sözü kafirlər barəsində gerçəkləşdi”** (“əz-Zumər”, 71); **“Onlar orada fəryad qoparıb yalvaracaqlar: “Ey Rəbbimiz! Bizi buradan çıxart ki, əvvəllər etdiyimiz əməlləri deyil, yaxşı əməllər edək”**. Onlara deyiləcək: **“Məgər orada sizə düşünəcək kimsənin düşünə biləcəyi qədər uzun ömür**

vermədikmi?! Sizə qorxudub xəbərdar edən Peyğəmbər də gəlmişdi. Elə isə dadın əzabı! Zalımlara kömək edən olmaz” (“Fatir”, 37). Buna bənzər bir çox ayədə bildirilir ki, Uca Allah peyğəmbər göndərmədən heç kəsi Cəhənnəmə salmayacaq.

Məhz buna görə əl-Buxarinin “Səhih” əsərində **“Həqiqətən, Allahın mərhəməti yaxşılıq edənlərə yaxındır”** (“əl-Əraf”, 56) ayəsinin təfsiri bölməsində rəvayət olunan hədisdə (Uca Allahın ədalət sifətinə) uyğun gəlməyən cümləyə görə bir çox alim əl-Buxarini ﷺ qınamışdır. Hədis belədir: Əbu Hureyra ﷺ rəvayət edir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Cənnətlə Cəhənnəm höcətləşdi...”. Sonra hədisin davamını rəvayət etdi: “...Cənnətə gəlincə, Uca Allah yaratdıqlarından heç kəsə zülm etməyəcək. Cəhənnəmin dolması üçün isə Allah başqa varlıqlar yaradacaq və onlar Cəhənnəmə atılacaq. Cəhənnəm üç dəfə: “Yenə varmı?” – deyəcək...”. Hədisin tam mətni əl-Buxaridə ﷺ yer almışdır.¹ Əslində, bu ifadə² Cənnət haqda qeyd edilmişdir, çünki Cənnət lütf diyarıdır. Cəhənnəm isə ədalət yurduudur. Heç kəs Cəhənnəmə üzrünü bildirmədən, əleyhinə hüccət qaldırılmadan atılmaz. Bir qrup hədis alimi bu ifadə barədə danışmış və rəvayətin səhvən ifadələrin yerini dəyişik saldığını (Cənnət barədə deyilən ifadəni Cəhənnəm barədə dediyini) bildirmişlər. Necə ki əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində olan bir hədisdə (hədisin mətni əl-Buxariyə aiddir) Əbu Hureyra ﷺ Peyğəmbərin ﷺ belə buyurduğunu rəvayət etmişdir: “Bir dəfə Cənnətlə Cəhənnəm höcətləşdi...”. Sonra ravi hədisin davamını qeyd etdi və sonda: “Cəhənnəm ancaq o zaman dolacaq ki, Allah Öz Ayağını onun üstünə qoyacaq və o: “Yetər, yetər!” – deyəcək. Onda o, artıq dolacaq və (içindəkiləri) qaplayacaq. Qüdrətli və əzəmətli Allah qullarından heç kəsə zülm etməz. Cənnətə gəlincə, qüdrətli və əzəmətli Allah onun (dolması) üçün başqa varlıqlar yaradacaq”.³

Burada bir məsələ qalır. Bu məsələdə həm keçmiş, həm də müasir alimlər ixtilaf etmişlər. Məsələ belədir: ataları kafir olan və özləri kiçik ikən ölən uşaqların hökmləri nədir? Habelə, dəli, kar, ağlıni itirmiş qoca və İslam dəvəti çatmadan fitrət üzərində ölənlərin halı necə olacaq? Bunlar barədə bir çox hədis rəvayət edilmişdir.

İmam Əhməd ﷺ Əsvəd ibn Səriddən ﷺ rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Qiyamət günü dörd qrup insan üzrxahlıq edə biləcəklər; heç bir şey eşitməyən kar, dəli insan, ağlıni itirmiş qoca,

¹ əl-Buxari, 6895, 7449.

² Yəni hədisin “Cəhənnəmin dolması üçün isə Allah başqa varlıqlar yaradacaq” hissəsi.

³ əl-Buxari, 4472, 4850; Muslim, 5083, 7354.

(İslam dini çatmadan) fitrət üzərində ölən kəs. Kar deyəcək: “Ey Rəbbim, İslam gəldikdə mən heç bir şey eşitmirdim”. Dəli deyəcək: “Ey Rəbbim, İslam gəldikdə uşaqlar mənə istehza edərək üzərimə peyin atırdılar”. Aqlını itirmiş qoca deyəcək: “Ey Rəbbim, İslam gəldikdə mən aqlımı itirmişdim və heç bir şey anlamırdım”. Fitrət üzərində ölən deyəcək: “Ey Rəbbim, Sənin tərəfindən mənə elçi gəlmədi”. Allah onlardan Allaha itaət edəcəklərinə dair əhdi-peyman aldıqdan sonra onlara elçi göndərəcək və: “Oda daxil olun!” – deyiləcək. Muhəmmədin canı Əlində olan Allaha and olsun ki, əgər onlar itaət edərək oda girsələr, od onlar üçün sərin və salamat olacaq”.¹

əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Əbu Hureyradan رضي الله عنه rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Hər bir körpə fitrəti üzərində (tövhidə meyilli olaraq) doğulur. Sonra ata-anası onu ya yəhudi, ya xristian, ya da məcusi edir. Beləcə, heyvanlar da gözəl biçimdə yaradılır. Heç sən onların arasında qulağı kəsik bir heyvan görürsənmi?”² Hədisin başqa bir rəvayətində belə deyilir: “Peyğəmbərdən ﷺ soruşdular: “Ey Allahın Elçisi! Uşaq ikən ölənlərin halı necə olacaq?” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Allah onların nə əməllər edəcəklərini yaxşı bilir”.³ Muslimin “Səhih” əsərində İyad ibn Himardan رضي الله عنه rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Uca Allah buyurur: “Mən qullarımı hənif olaraq (tövhidə meyilli) yaratmışam”.⁴

İmam Əhməd رحمته الله rəvayət etmişdir ki, Bənu Sarim qəbiləsindən olan Həsne bint Muaviyə əmisinin ona belə dediyini nəql etmişdir: “Bir dəfə mən Peyğəmbərdən ﷺ soruşdum: “Ey Allahın Elçisi, Cənnətə kimlər düşəcək?” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Peyğəmbərlər Cənnətə düşəcək, şəhidlər Cənnətə düşəcək, uşaq ikən ölənlər Cənnətə düşəcək, diri-diri basdırılan uşaqlar Cənnətə düşəcək”.⁵

Bəzi alimlər bu hədisə görə müşriklərin uşaqlarının hökmü barədə rəy bildirməyərək bu məsələdə dayanmışlar. Bəzi alimlər isə əl-Buxarinin “Səhih” əsərində Səməra ibn Cundəbdən رضي الله عنه rəvayət edilən hədisə əsaslanaraq müşriklərin uşaqlarının Cənnətə düşəcəklərini qəti şəkildə bildirmişlər. Hədisdə bildirilir ki, bir dəfə Peyğəmbər ﷺ yuxuda ağacın altında yaşlı bir kişiylə rast gəldi. Onun ətrafında uşaqlar vardı.

¹ Əhməd, 16301, 16344, 16410; İbn Hibban, 7357.

² Muslim, 4803, 6926; əl-Buxari, 4775, 4803.

³ əl-Buxari, 1295, 1384; Muslim, 4806, 6931.

⁴ Muslim, 2865/63.

⁵ Əhməd, 20585, 20602, 20859. İbn Həcər “Fəthul-Bari” əsərində demişdir: “Hədisi isnadı səhihdir”. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 3380.

Cəbrail ona dedi: “Bu, İbrahimdir. Ətrafında olanlar isə müsəlmanların və müşriklərin (ölən) uşaqlarıdır”. Səhabələr dedilər: “Ey Allahın Elçisi! Müşriklərin uşaqları da onunladır?” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Bəli, müşriklərin uşaqları da onunladır”.¹ Bəzi alimlər isə Peyğəmbərin ﷺ onlar barədə: “Onlar ataları ilə birlikdə olacaqlar”² hədisinə əsaslanaraq müşriklərin uşaqlarının Cəhənnəmdə olacaqlarını bildirmişlər. Bəzi alimlər isə onların Qiyamət günü Ərasatda³ imtahan olunacaqlarını, əmrə itaət edənlərin daha əvvəl xoşbəxt olacaqları barədə Allahın yazısının açılacağını və Cənnətə girəcəklərini, asi olanların isə daha əvvəl bədbəxt olacaqları barədə Allahın yazısının açılacağını və zəlil olaraq Cəhənnəmə girəcəklərini bildirmişlər. Bu rəy əvvəl qeyd edilən bütün dəlilləri özündə cəm edir. Bu barədə açıq-aydın hədislər də var. Bu rəyi Əbul-Həsən Əli ibn İsmail əl-Əşəri رحمه الله Əhli-Sünnə vəl-Camaatdan nəql etmişdir. Hafiz Əbu Bəkr əl-Beyhəqi رحمه الله özünün “Kitabul-Etiqad” adlı əsərində bu rəyi dəstəkləmişdir. Həmçinin digər hədis alimləri, hafizlər və təhqiqatçılar da belə demişlər.

Açıqlama: Bilmək lazımdır ki, bu fikir ayrılığı müşriklərin uşaqları barədədir. Möminlərin uşaqlarına gəlincə, bu mövzuda alimlər arasında fikir ayrılığı yoxdur. Necə ki Hənbəli alimlərindən Qazi Əbu Yalə ibn əl-Fərra İmam Əhmədin رحمه الله belə dediyini nəql etmişdir: “Möminlərin uşaqlarının Cənnət əhli olacaqları barədə heç bir ixtilaf yoxdur. İnsanlar (alimlər) arasında məşhur olan rəy də budur. Allahın izni ilə bizim də qəti qənaətimiz budur”.

﴿وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا﴾

16. Biz bir məmləkəti məhv etmək istədikdə onun cah-calal içində yaşayan sakinlərinə (Allaha itaət etməyi) əmr edirik. Onlar isə orada günah işlər görürlər. Beləcə, o məmləkətin barəsindəki söz gerçək olar və Biz onu yerlə yeksan edirik.

Qiraət alimləri ayədə keçən أَمَرْنَا [əmərnə] “**əmr edirik**” feilinin oxunuşunda ixtilaf etsələr də məşhur olan qiraət yuxarıda keçən qiraətdir. Təfsir alimləri bu ayənin mənasında ixtilaf etmişlər. Bəzi alimlərə görə ayənin mənası belədir: “Biz bir məmləkəti məhv etmək istədikdə oranın cah-cəlal içində yaşayan sakinlərinə əmr edirik və onlar orada günah işlər

¹ əl-Buxari, 7047.

² Muslim, 3283, 4649; Əbu Davud, 4712, 4714.

³ “Ərasat” sözünün lüğəvi mənası “boşluq ərazi” deməkdir. “Qiyamət günü Ərasat” dedikdə haqq-hesab üçün insanların toplaşacaqları boşluq ərazi – düzənlik nəzərdə tutulur.

görərlər”. Bu əmr Allahın qəzavü- qədərinin həyata keçməsi üçündür. Uca Allahın bu ayəsi kimi: **“Nəhayət, yer öz bərbəzəyinə bürünüb rəvnəqləndiyi və onun sakinləri onun məhsulunu yığmağa qadir olduqlarını güman etdikləri zaman gecə, yaxud gündüz əmrimiz yerə yetişər”** (“Yunus”, 24). Uca Allah pis işləri və azgınlığı əmr etməz. Bəzi alimlər isə ayənin mənasının belə olduğunu demişlər: “Uca Allah onları günah işlərə vadar edər və beləcə, əzaba layiq olarlar”. Bu ayəyə belə mənə verənlər də vardır: “Biz onlara Allaha itaət etməyi əmr edərək, onlar isə günah işlər görməklə əzaba layiq olarlar”. İbn Abbas və Səid ibn Cüreyc belə demişlər. İbn Cərir رحمته demişdir: “Bu ayənin mənasının “onları əmirlər təyin edərək” şəklində olması da ehtimal olunur”.

Mən deyirəm: “Bu mənə ayədə keçən feili أَمَرْنَا [əmmərnə] “əmirlər təyin edərək” şəklində oxuyanlara görə uyğundur. Necə ki İbn Abbas رحمته bu ayəni “Biz bir məmləkəti məhv etmək istədikdə onun cah-calal içində yaşayan sakinlərini özlərinə əmirlər təyin edərək. Onlar isə orada günah işlər görərlər” şəklində oxumuşdur. Yəni azgın insanları onlara başçılar təyin edərək və onlar orada günah işlər görərlər. Günah etdikləri zaman isə onları əzabla həlak edərək. Bu, Uca Allahın bu ayəsinə bənzəyir: **“Beləliklə, hər bir ölkədə oranın günahkarlarını başçılar təyin etdik ki, onlar orada mümkün qədər məkrli işlər görsünlər”** (“əl-Ənam”, 123). Əbul-Aliyə, Mucəhid, Rəbi ibn Ənəs رحمته də belə demişlər.

Rəvayət edilir ki, İbn Abbas رحمته bu ayəni belə təfsir etmişdir: “Bir məmləkəti həlak etmək istədikdə orada varlıların sayını çoxaldırıq”.¹ İkrimə, əl-Həsən, əd-Dahhək, Qatədə رحمته də belə demişlər. Malik və əz-Zuhri رحمته ayədə keçən **“əmr edərək”** feilini “çoxaldırıq” kimi təfsir etmişlər.

﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ وَكَفَىٰ رِبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾

17. Biz Nuhdan sonra neçə-neçə nəslə məhv etdik. Rəbbinin, qullarının günahlarını bilməsi və görməsi kifayətdir.

Uca Allah bu ayədə Nuhdan عليه السلام sonra gələn peyğəmbərləri yalançı sayanların həlak olduğunu bildirərək Peyğəmbəri ﷺ yalançı saydıqlarına görə Qureyş kafirlərini xəbərdar edir. Bu da göstərir ki, Adəm ilə Nuh عليه السلام arasındakı dövr İslam dönəmi olmuşdur. İbn Abbas رحمته belə demişdir: “Adəm ilə Nuh arasında on əsr keçmiş və bu müddət ərzində insanların hamısı İslam dinində olmuşlar”.² Ayənin mənası belədir: “Ey Peyğəmbəri

¹ Ət-Tabəri, 17/404, 22305.

² İbn Əbu Hatim, 1989; Ət-Tabəri, 23/639, 35351.

yalan sayanlar! Siz Allah dərgahında heç də onlardan üstün deyilsiniz. Siz peyğəmbərlərin ən şərəflisini, məxluqatın ən hörmətlini yalan saydınız. Siz əzaba daha layiqsiniz və sizin cəzanız daha ağır olacaqdır.”

Uca Allah buyurur: **“Rəbbinin, qullarının günahlarını bilməsi və görməsi kifayətdir”**, yəni onların etdikləri bütün yaxşı və pis əməlləri bilir. Heç bir sirr Ona gizli qalmaz. O Ucadır, Nöqsansızdır.

﴿مَنْ كَانَتْ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلَاهَا مَذْمُومًا مَدْحُورًا﴾

وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَتْ سَعِيُهُمْ مَشْكُورًا ﴿١٩﴾

18. Kim gəldi-gedər dünyanı istəsə, orada ona – dilədiyimiz kimsəyə istədiyimiz şeyləri dərhal verərik. Sonra isə onu qınanmış və (Allahın rəhmətindən) qovulmuş halda girəcəyi Cəhənnəmə atarıq.

19. Kim də Axirəti istəsə, mömin olaraq bütün qəlbi ilə ona can atsa, onların səyi məmnuniyyətlə qəbul olunur.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, dünya və onun nemətlərini istəyən hər kəs istədiyinə nail olmur. Dünya nemətlərindən yalnız Allahın istədiyi kəslər, Allahın istədiyi qədərinə nail olurlar. Bu ayə ümumi mənalı digər ayələri açıqlayır, çünki Uca Allah buyurur: **“Kim gəldi-gedər dünyanı istəsə, orada ona – dilədiyimiz kimsəyə istədiyimiz şeyləri dərhal verərik. Sonra isə onu”** Axirət yurdunda **“qınanmış və Allahın rəhmətindən qovulmuş halda girəcəyi Cəhənnəmə atarıq”**, yəni Cəhənnəm onu hər tərəfdən ağuşuna alacaq. O, etdiyi pis əməllərə görə qınanmış və pislənmiş halda ora girər. Çünki o fani həyatı əbədi həyata dəyişmişdir. **“...qovulmuş halda...”**, yəni alçaq, zəlil və Allahın rəhmətindən uşaqlaşdırılmış halda ora girər.

İmam Əhməd rahiməlləh Aişədən rahiməlləh rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməlləh buyurmuşdur: “Dünya, yurdu olmayanın yurdu, malı olmayanın malıdır. Ağlı olmayan insan (Axirət üçün deyil) yalnız dünya üçün toplayar”.¹

Uca Allah buyurur: **“Kim də Axirəti istəsə”**, yəni kim Axirət yurdunu və oradakı nemətləri, sevinci istəsə, **“mömin olaraq”**, yəni yaxşı əməllərə görə savabın, günahlara görə isə cəzanın olacağına iman gətirmiş halda **“bütün qəlbi ilə ona can atsa”**, yəni Peyğəmbərə rahiməlləh iman gətirib, ona tabe olmaqla ora apararıq doğru yolu axtarsa, **“onların səyi məmnuniyyətlə qəbul olunur”**.

¹ Əhməd, 24419, 24464, 24923. Hədis zəifdir. Bax: Silsilə əd-Daifə, 1933, 6694.

﴿كَلَّا نُمَدُّ هَؤُلَاءِ وَهَؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا ﴿٢٠﴾ أَنْظِرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَلِلْآخِرَةِ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا ﴿٢١﴾﴾

20. Biz hamıya – onlara da, bunlara da Rəbbinin nemətindən veririk. Rəbbinin neməti heç kəsə qadağan deyil.
21. Bax, gör dünyada onların birini digərindən necə üstün etdik. Axirətdə isə daha böyük dərəcələr və daha böyük üstünlüklər var.

Uca Allah buyurur: **“Biz hamıya”**, yəni hər iki qisim insana – dünyanı istəyənlərə də, Axirəti istəyənlərə də istədiyini verərik. **“Rəbbinin nemətindən veririk”**, yəni Öz mülkündə istədiyini edən, heç kəsə haqsızlıq etməyən mütləq Hakim Odur. O hər kəsə layiq olduğunu verər, xoşbəxtliyə layiq olanı xoşbəxt, bədbəxtliyə layiq olanı bədbəxt edər. Heç kəs Onun hökmünü ləğv edə bilməz, verdiyinə mane ola bilməz, istədiyini də dəyişdirə bilməz. Odur ki Uca Allah **“Rəbbinin neməti heç kəsə qadağan deyil”** – buyurur. Yəni heç kəs Onun nemətinə mane ola bilməz və onu qaytara bilməz. Qatədə ﷺ ayədə keçən مَحْظُورًا [məhzu:ra] **“qadağan deyil”** sözünü “naqis deyil” şəklində təfsir etmişdir. əl-Həsən və digərləri isə **“qadağan deyil”** şəklində təfsir etmişlər.

Sonra Uca Allah buyurur: **“Bax, gör dünyada onların birini digərindən necə üstün etdik”**, yəni dünyada kimini zəngin, kimini kasıb, kimini də bu ikisinin arasında, kimini gözəl, kimini çirkin, kimini də bu ikisinin arasında fərqli etdik. Kimi kiçik ikən ölər, kimi ixtiyar yaşına çatana qədər, kimi də orta yaşa çatana qədər yaşayır. **“Axirətdə isə daha böyük dərəcələr və daha böyük üstünlüklər var”**, yəni insanların Axirət yurdunda fərqlilikləri dünyadakından, əlbəttə, böyükdür. Çünki insanların bir qismi Cəhənnəmin alt təbəqəsində zəncirlənilmiş və buxovlanmış halda olar. Bir qismi isə yüksək dərəcələrdə Cənnətin nemət və sevinci içərisində olar. Cənnət əhlinin fərqli dərəcələri olduğu kimi, Cəhənnəmdə olanlar da öz aralarında fərqli təbəqələrdə olurlar. Çünki Cənnətdə yüz dərəcə vardır. Hər dərəcənin arasındakı məsafə göylə yer arasında olan məsafə qədərdir.

əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində rəvayət olunur ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Cənnətin yüksək dərəcələrində olanlar İlliyyun Cənnətində olanları göyün üfüyündə axan ulduzu gördükləri kimi görürlər”.¹ Odur ki Uca Allah ayədə **“Axirətdə isə daha böyük dərəcələr və daha böyük üstünlüklər var”** – buyurur.

¹ əl-Buxari, 3016, 3256; Muslim, 5059, 7322.

﴿لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَّخْذُولًا﴾

22. Allahla yanaşı başqa məbuda ibadət etmə, yoxsa qınanmış və tərک edilmiş vəziyyətdə qalarsan.

Uca Allah bu ayədə ümmətin mükəlləf olanlarını nəzərdə tutaraq buyurur: “Ey mükəlləf insan! Rəbbinə ibadətində Ona heç nəyi şərik qoşma, **“yoxsa qınanmış”**, yəni Allaha şərik qoşduğun üçün qınanmış **“və tərک edilmiş vəziyyətdə qalarsan”**. Çünki Uca Allah sənə kömək etməz. Səni Onunla yanaşı ibadət etdiklərinə həvalə edər. Onlar isə sənə nə zərər verə bilərlər, nə də fayda. Zərər və fayda verməyə qadir olan yalnız tək və şəriki olmayan Allahdır.

İmam Əhməd rahiməlləhu Abdullah ibn Məsuddan rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməlləhu buyurmuşdur: “Kimin bir ehtiyacı olar və onu insanlardan istəyərsə, onun ehtiyacı aradan qaldırılmaz. Kim ehtiyacını Allahdan istəyərsə, Allah ona gec və ya tez mütləq bir zənginlik verir”. Bu hədisi Əbu Davud və Ət-Tirmizi rahiməlləhu də rəvayət etmişlər. Ət-Tirmizi hədisi “həsən-səhih-ğarib” adlandırmışdır.¹

﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا ۖ إِنَّمَا يُبَلِّغُنَّ عَنْكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا ۖ أَيْ وَلَا تَنْهَرُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا ۝٢٣ وَأَخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِيلِ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا ۝٢٤﴾

23. Rəbbin yalnız Ona ibadət etməyi və ata-ana ilə yaxşı davranmağı əmr etmişdir. Əgər onların biri və ya hər ikisi sənənin yanında qocalıq yaşına çatarsa, onlara: "Uf!" belə demə, üstlərinə qışqırma və onlara xoş söz söylə!

24. Onların hər ikisinə rəhm edərək təvazökarlıq qanadının altına al və: “Ey Rəbbim! Onlar məni körpəliyimdən tərbiyə edib böyütdükləri kimi, Sən də onlara rəhm et!” – de.

Uca Allah bu ayələrdə qullarına yalnız Ona ibadət etməyi və heç nəyi Ona şərik qoşmamağı əmr edir. Ayədə keçən قَضَى [qada] feili “əmr etmək” mənasındadır. Mucahid rahiməlləhu isə bu feilin “vəsiyyət etmək” mənasında

¹ Əhməd, 3869; Əbu Davud, 1645; Ət-Tirmizi, 2326. Əhməd Şakir demişdir: “Hədisin isnadı səhihdir”. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 2787.

olduğunu demişdir. Buna görə də Uca Allah Özünə ibadət etmək əmri ilə valideynlərlə yaxşı davranmaq əmrini yanaşı qeyd edərək **“...ata-ana ilə yaxşı davranmağı əmr etmişdir”** buyurur. Yəni övladlara ata-ana ilə yaxşı davranmağı əmr edir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Biz insana ata-anasının qayğısına qalmağı əmr etdik. Anası onu bətnində gündəngünə zəiflədiyinə baxmayaraq daşımışdır. Onun süddən kəsilməsi isə iki il ərzində olur. Mənə və valideynlərinə şükür et! Axır dönüş Mənədir”** (“Loğman”, 14).

Uca Allah buyurur: **“Əgər onların biri və ya hər ikisi sənin yanında qocalıq yaşına çatarsa, onlara: "Uf!" belə demə”,** yəni onlara pis söz eşitdirmə, hətta pis sözün ən yüngülü olan **“Uf!”** kəlməsini belə demə, **“üstlərinə qışqırma”,** yəni onlara qarşı xoşagəlməz əməllər etmə. Necə ki Əta ibn Əbu Rabəh ☪ Uca Allahın **“...üstlərinə qışqırma...”** ayəsi barədə belə demişdir: **“Yəni onlara əl qaldırma”**.¹

Uca Allah ana-ataya pis söz deməyi və onlarla pis davranmağı qadağan etdikdən sonra onlara yaxşı söz deməyi və onlara qarşı yaxşı davranmağı əmr edərək buyurur: **“...onlara xoş söz söylə”,** yəni onlara gözəl, yumşaq söz de, onlara qarşı ədəblə, hörmətlə davran. **“Onların hər ikisinə rəhm edərək təvazökarlıq qanadının altına al”,** yəni onlara qarşı təvazökar ol **“və: “Ey Rəbbim! Onlar məni körpəliyimdən tərbiyə edib böyütdükləri kimi, Sən də onlara rəhm et!” – de”,** yəni yaşlandıqda və ölüm ayağında onlara rəhm et. İbn Abbas ☪ demişdir: **“Uca Allah bu ayədən sonra “Müşriklərin Cəhənnəm sakinləri olduqları müsəlmanlara bəlli olduqdan sonra onlarla qohum olsalar belə, Peyğəmbərə və möminlərə onlar üçün bağışlanma diləmək yaraşmaz”** (“ət-Tövbə”, 113) ayəsini nazil etmişdir”.²

Ana-ataya qarşı yaxşı davranmaq barədə bir çox hədis rəvayət olunur. Bunlardan biri də İmam Əhmədin ☪ Əbu Hureyradan ☪ rəvayət etdiyi hədisdir. Əbu Hureyra ☪ Peyğəmbərin ☪ belə dediyini rəvayət etmişdir: **“Burnu yerə sürtülsün³, burnu yerə sürtülsün, yenə burnu yerə sürtülsün o kəsin ki, valideynlərindən biri və ya hər ikisi onun yanında yaşlanar və o, Cənnətə girməz”**. Hədisi Muslim ☪ də rəvayət etmişdir.⁴

¹ ət-Tabəri, 17/417, 22340.

² ət-Tabəri, 17/421, 22357.

³ Yəni rəzil olsun.

⁴ Əhməd, 8538, 8557; Muslim, 4627, 6674.

﴿رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ إِن تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّلِينَ غَفُورًا ۝﴾

25. Rəbbiniz ürəklərinizdə olanları çox yaxşı bilir. Əgər əməlisaleh olsanız, bilin ki, həqiqətən də, Allah, Ona üz tutanları Bağışlayandır.

Səid ibn Cubeyr rahiməllah bu ayə barədə belə demişdir: “Bu ayədə ana-atasına qarşı səhvən pis davranan, niyyətinə və qəlbində isə buna görə sorumlu olmayacağını düşünən kəslər nəzərdə tutulur”.¹ Başqa bir rəvayətdə isə belə demişdir: “Məqsədi yalnız yaxşılıq etməkdir”.² Uca Allah buyurur: **“Rəbbiniz ürəklərinizdə olanları çox yaxşı bilir. Əgər əməlisaleh olsanız, bilin ki, həqiqətən də, Allah Ona üz tutanları Bağışlayandır”**. Qatədə rahiməllah Uca Allahın **“Allah Ona üz tutanları Bağışlayandır”** ayəsi barədə belə demişdir: “Yəni namaz qılanları və Allaha itaət edənləri Bağışlayandır”.³ İbn Abbas rahiməllah demişdir: “Allahın şəninə təriflər deyənləri (təsbih edənləri) Bağışlayandır”.⁴ Başqa bir rəvayətdə isə belə demişdir: “Allaha itaət edib yaxşı iş görənləri Bağışlayandır”.⁵ Bəzi alimlər ayədə keçən أَوَّلِينَ [əvvə:bi:n] “Allaha üz tutanlar” sözünü “Məğriblə İsa namazları arasında namaz qılanlar” kimi təfsir etmişlər. Bəzi alimlər isə bu sözü “Duha namazı qılanlar” kimi təfsir etmişlər.⁶

Səid ibn Museyyib rahiməllah Uca Allahın **“...Allah Ona üz tutanları Bağışlayandır”** ayəsi barədə belə demişdir: “Allaha üz tutanlar – günah etdikdən sonra tövbə edər, sonra yenə günah edib yenə tövbə edər, sonra yenə günah edib yenə tövbə edənlərdir (hər dəfə günah etdikdən sonra tövbə edənlərdir)”. Eyni rəvayəti İbn Cərir rahiməllah də Səid ibn Museyyibdən nəql etmişdir.⁷ Əta ibn Yəsar, Mucəhid və Səid ibn Cubeyr rahiməllah demişlər: “Onlar (Allaha üz tutanlar) xeyir işlərə dönənlərdir”.⁸ Mucəhid rahiməllah Ubeyd ibn Umeyrin bu ayə barədə belə dediyini nəql etmişdir: “Allaha üz tutan – təklikdə olarkən günahlarını xatırlayıb Allahdan bağışlanma diləyəndir”. Mucəhid rahiməllah Ubeydin bu rəyi ilə razılaşmışdır.⁹ Abdur-Rəzzəq rahiməllah rəvayət etmişdir ki, Ubeyd ibn Umeyr Uca Allahın **“...Allah Ona üz tutanları**

¹ ət-Tabəri, 17/422, 22362.

² ət-Tabəri, 17/422, 22360.

³ ət-Tabəri, 17/423, 22366.

⁴ ət-Tabəri, 17/422, 22363.

⁵ ət-Tabəri, 17/422, 22365.

⁶ ət-Tabəri, 17/423, 22367-22369.

⁷ ət-Tabəri, 17/424, 22370.

⁸ ət-Tabəri, 17/424, 22378.

⁹ ət-Tabəri, 17/424, 22380.

Bağışlayandır” ayəsi barədə belə demişdir: “Biz Allaha üz tutanların (hər məclisdə) “Allahım, bu məclisdə etdiyim günahları bağışla!” – dediklərini saydıq”.¹

İbn Cərir rahiməllah demişdir: “Bu mövzuda ən uyğun rəy Allaha üz tutanları “günahından tövbə edənlər, etdikləri asiliklərdən Allaha dönənlər, Allahın xoşlamadığı əməllərdən Allahın sevdiyi və razı qaldığı əməllərə dönənlər” kimi təfsir edənlərin rəyidir”.² Ət-Tabərinin rahiməllah dediyi bu rəy doğrudur. Çünki **الْأُوب** [əl-əvvə:b] sözü ərəbcə **الأُوب** [əl-əub] feilindən törənmişdir ki, bunun da mənası “qayıtmaq” deməkdir. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə eyni kökdən bir kəlmə işlədərək: **“Şübhəsiz ki, onların dönüşü Bizədir”** (“əl-Ğaşiyə”, 25) – deyərək buyurmuşdur. Səhih hədisdə rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ hər səfərdən qayıtdıqda belə dua edərdi: “(Biz) geri dönənlər, tövbə edənlər, ibadət edənlər, Rəbbimizə həmd edənlərik!”³

﴿وَأَنذِرْ الْقُرَىٰ حَقَّهُ وَالْمَسْكِينِ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تَبْذِرْ تَبَذِيرًا ۚ إِنَّ الْمُبْذِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيْطَانِ ۖ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا ۝ وَإِنَّمَا تَعْرِضْنَ عَنْهُمْ مُّغْنَاءَ رَحْمَةٍ مِّن رَّبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَّهُمْ قَوْلًا مَّيْسُورًا ۝﴾

26. Qohum-əqrəbaya da, yoxsula da, müsafirə də haqqını ver. Lakin israfçılıq edib malını lazım olmayan yerə sərf etmə.

27. Həqiqətən, israfçılar şeytanların qardaşlarıdır. Şeytan isə Rəbbinə qarşı nankordur.

28. Əgər sən Rəbbindən dilədiyin mərhəməti gözləyərək onlardan üz çevirmək məcburiyyətində qalsan, onda onlara xoş söz de.

Uca Allah əvvəlki ayələrdə valideynlərlə gözəl davranmağı əmr etdikdən sonra bu ayələrdə qohum-əqrəbaya yaxşılıq etməyi və qohumluq əlaqələrini möhkəmləndirməyi buyurur. Bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Kim ruzisinin artmasını və ömrünün uzanmasını istəyirsə, qoy qohumluq əlaqələrini yaxşılaşdırsın!”⁴

Uca Allah buyurur: **“Lakin israfçılıq edib malını lazım olmayan yerə sərf etmə”**. Uca Allah malı lazım olan yerlərə sərf etməyi əmr etdikdən sonra israf etməkdən çəkindirir və orta yol tutmağı buyurur. Necə ki başqa

¹ Ət-Tabəri, 17/425, 22386.

² Ət-Tabəri, 17/425, 22386.

³ Əl-Buxari, 1670, 1797. Duanın transkripsiyası belədir: [Ə:yibu:nə, tə:ibu:nə, a:bidu:nə, li Rəbbinə hə:midun].

⁴ Əl-Buxari, 5527, 5986; Muslim, 4638, 6687.

bir ayədə belə buyurur: **“Onlar mallarını xərcledikdə nə israfçılıq, nə də xəsislik edər, bunların arasında orta bir yol tutarlar”** (“əl-Furqan”, 67).

Daha sonra Uca Allah bədxərcliyi və israfçılığı qınayaraq belə buyurur: **“Həqiqətən, israfçılar şeytanların qardaşlarıdır”**, yəni israf edənlər bu xüsusda şeytanlara bənzəyirlər. İbn Məsud rahiməllah demişdir: “Ayədə keçən التَّبْذِير [ət-təbzir] “israf” sözünün mənası malı haqqı çatmayan yerə xərcləməkdir”.¹ İbn Abbas rahiməllah da belə demişdir. Mucəhid rahiməllah isə demişdir: “İnsan bütün malını haqq yolunda xərcləsə belə, bu, israf sayılmaz. Əgər bir ovuc haqsız yerə xərcləsə, bu, israf sayılır”.² Qatədə rahiməllah demişdir: “İsraf – malı Allaha asilikdə, haqsızlıq və fəsad yolunda xərcləməkdir”.³

İmam Əhməd rahiməllah Ənəs ibn Malikdən rahiməllah rəvayət etmişdir ki, bir dəfə Bənu Təməim qəbiləsindən bir kişi Peyğəmbərin rahiməllah yanına gəlib dedi: “Ey Allahın Elçisi! Mənim çox malım var. Ailəm böyükdür və oğul-uşağım da çoxdur. Mənə malımı necə sərf edəcəyimi və nə edəcəyimi bildir”. Peyğəmbər rahiməllah buyurdu: “Malının zəkətını ver! Çünki zəkat səni təmizləyir. Qohumluq əlaqələrini yaxşılaşdır! Dilənçinin, qonşunun və kasıbın haqqını ver!” Kişi dedi: “Ey Allahın Elçisi! Mənim üçün bir az yüngülləşdirə bilərsənmi?” Peyğəmbər rahiməllah buyurdu: **“Qohum-aqrəbaya da, yoxsula da, müsafirə də haqqını ver. Lakin israfçılıq edib malını lazım olmayan yerə sərf etmə”**. Kişi dedi: “Ey Allahın Elçisi! Bu ayə mənə kifayət edər. Əgər sənin göndərdiyin elçiyə zəkati versəm, Allahın və Onun Elçisinin haqqı üzərimdən düşürmü?” Peyğəmbər rahiməllah buyurdu: “Bəli, əgər zəkati mənim elçimə versən, üzərindən haqq düşər və sən buna görə savab qazanarsan. Onu dəyişdirən (üzərindən götürən) isə günah qazanar”.⁴

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, israfçılar şeytanların qardaşlarıdır”**, yəni israf etməklə, Allaha itaəti tərk edib, asilik etməklə şeytana qardaş olmuşlar. Odur ki Uca Allah ardınca **“Şeytan isə Rəbbinə qarşı nankordur”** – deyər buyurur. Şeytan nankordur, çünki Uca Allahın ona verdiyi neməti inkar etmiş, Allahın əmrinə tabe olmamışdır. Allaha asi olub Ona qarşı çıxmışdır.

Uca Allah buyurur: **“Əgər sən Rəbbindən dilədiyin mərhəməti gözləyərək onlardan üz çevirmək məcburiyyətində qalsan, onda onlara**

¹ Ət-Tabəri, 428/7, 22394.

² Ət-Tabəri, 429/7, 22406.

³ Ət-Tabəri, 429/7, 22407.

⁴ Əhməd, 12394, 12417, 12421. Şueyb əl-Arnəvut əl-Buxari və Muslimin şərtlərinə görə ravilərinin etibarlı olduğunu bildirmişdir.

xoş söz de”, yəni əgər qohumların və onlara xərcləməyi əmr etdiyimiz kəslər səndən bir şey istəsələr, sən də imkanın olmadığı üçün onlara bir şey verə bilməsən, heç olmasa **“onlara xoş söz de”,** yəni onlara mülayim şəkildə vəd verərək: “Darıxmayın, Allah mənə ruzi bəxş edər, mən də Allahın izni ilə ondan sizə verərəm” – de. Mucahid, İkrimə, Səid ibn Cubeyr, əl-Həsən, Qatədə və başqaları ayəni bu şəkildə təfsir etmişlər.

﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا ۚ﴾ إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ

لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ ۚ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا ﴿٣٠﴾

29. Əlini nə qoynunda gizlət, nə də onu büsbütün aç (nə xəsis ol, nə də israfçı). Yoxsa qınanmış və zəif qalarsan.

30. Həqiqətən, Rəbbin istədiyinin ruzisini bol edər, istədiyininkini də azaldar. Şübhəsiz ki, O, Öz qullarını tanıyır və görür.

Uca Allah yaşayış tərzində orta yol tutmağı əmr edərək xəsisliyi pisləyir, israf etməyi və bədxərcliyi isə qadağan edir. **“Əlini nə qoynunda gizlət”,** yəni xəsis olma, istəyənə heç nə verməyib məhrum etmə. Necə ki yəhudilər **“Allahın əli bağlıdır!”** – deməklə Allaha xəsislik nisbət etmişlər. Səxavətli və Bəxş edən Allah onların bu sözündən uca və uzaqdır.

Uca Allah buyurur: **“...nə də onu büsbütün aç”,** yəni xərclədikdə israf etmə, gücün çatandan artıq verməyə cəhd etmə, gəlirindən artıq xərcləmə **“Yoxsa qınanmış və zəif qalarsan”,** yəni əlini gücün yetəndən artıq açsan, xərcləməyə bir şey tapmadan zəif qalarsan. Ayədə keçən **مَحْسُور** [məhsu:r] “zəif” sözü “zəif və aciz olduğu üçün getməyə taqəti qalмайıb dayanan heyvan” mənasını verən **الْحَسِير** [əl-həsi:r] sözündəndir. Uca Allah eyni sözü başqa bir ayədə işlədərək belə buyurur: **“Bir başını qaldırıb göyə diqqət yetir, heç onda bir çat görürsənmi? Sonra göz gəzdirib təkrar bax. Göz zəlil və yorğun halda özünə tərəf dönəcək”** (“əl-Mulk”, 3-4). Yəni gözün orada bir nöqsan görməyib əldən düşmüş halda dönəcək. Abdullah ibn Abbas, əl-Həsən, Qatədə və başqa təfsirçilər ayəni bu şəkildə təfsir edərək, ayədə xəsislik və israfın nəzərdə tutulduğunu demişlər.

əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində rəvayət edilir ki, Əbu Hureyra **ﷺ** Peyğəmbərin **ﷺ** belə buyurduğunu eşitmişdir: “Xəsislə əliaçıq adamın məsəli əyninə, bədəninə sinədən körpücük sümüklərinə qədər olan hissəsini örtən, dəmir cübbə geymiş iki adamın məsəlinə bənzəyir. Əliaçıq adama gəlincə, o, hər dəfə öz malından xərclədikdə

cübbəsi genişlənir, yaxud böyüyür və bu genişlənmə cübbəsi ta onun barmaqlarının üstünü örtənə qədər və ayaq izlərini silənədək beləcə, böyüyüb genişlənir. Xəsislik edənə gəldikdə isə, o, hər dəfə malından xərcləmək istədikdə cübbənin dəmir həlqəsi yerinə yapışır və o, cübbəsini genişləndirməyə çalışsa da, cübbə genişlənmir ki, genişlənmir”.¹

əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Əbu Bəkrin qızı Əsmadan Peyğəmbərin belə buyurduğu rəvayət edilir: “Bu şəkildə xərclə, yığıb saxlama! Yoxsa Allah onu sənə əleyhinə saxlayar. Kisənin ağzını bağlama, yoxsa Allah onu sənə qarşı bağlayar”.² Hədisin başqa bir rəvayətində belə deyilir: “Malını yığıb sayma, yoxsa Allah da sənə əleyhinə sayar”.³⁴

Muslimin “Səhih” əsərində Əbu Hureyradan rəvayət edilir ki, Peyğəmbər belə buyurmuşdur: “Uca Allah mənə belə buyurdu: “(Malından Mənim yolumda) xərclə, Mən də sənə xərcləyəcəyəm”.⁵

əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Əbu Hureyradan rəvayət edilir ki, Peyğəmbər belə buyurdu: “Hər səhər insanlar yuxudan oyandıqda, yer üzünə iki mələk enir. Onlardan biri: “Allahım, malını (Sənənin yolunda) xərcləyən hər kəsə (etdiyi yaxşılığın) əvəzini ver!” – deyərək dua edir. Digəri isə: “Allahım, xəsislik edən hər kəsin malını tələf et!” – deyərək dua edir”.⁶

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, Rəbbin istədiyinin ruzisini bol edər, istədiyininkini də azaldar”**. Bu ayədən aydın olur ki, ruzini verən, onu azaldan və artıran Uca Allahdır. O, yaratdıqları arasında istədiyi kimi hökm edər, istədiyini zəngin, istədiyini kasıb edər və bunda Onun dərin hikməti vardır. Odur ki ayənin davamında belə buyurur: **“Şübhəsiz ki, O, Öz qullarını tanıyır və görür”**, yəni kimin zənginliyə, kimin isə kasıblığa layiq olduğunu görür və bilir. Bəzi insanlar üçün zənginlik tədricən məhvə aparan bir yol, bəzi insanlar üçün isə kasıblıq bir cəza olur. Hər ikisindən Allaha sığınırıq!

¹ əl-Buxari, 1352, 1443; Muslim, 1696, 2407.

² Yəni ehtiyacı olanlara köməklik etməkdən imtina etmə, yoxsa Allah sənə verdiyini əlindən alar, ya da ən azı onun bərəkətini azaldar.

³ Yəni malının azalacağından ehtiyat edib xəsislik etmə, yoxsa Allah sənə verdiyi nemətlərin sayını azaldar.

⁴ əl-Buxari, 1343, 1433, 2402, 2591; Muslim, 1709, 2423.

⁵ Muslim, 1658, 2355.

⁶ əl-Buxari, 1351, 1442; Muslim, 1678, 2383.

﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ مَحْنُ نَزْرُفُهُمْ وَايَاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطَاً كَبِيراً﴾

31. Yoxsulluq qorxusundan uşaqlarınızı öldürməyin. Axı onların da, sizin də ruzinizi Biz veririk. Onları öldürmək, həqiqətən də, böyük bir səhvdir.

Bu ayə göstərir ki, Uca Allahın qullarına olan mərhəməti valideynin övladına olan mərhəmətindən daha çoxdur, çünki Uca Allah uşaqları öldürməyi qadağan edir. Həmçinin uşaqlara miras verməyi əmr edir. Cahiliyyət dövründə qız uşaqlarını varis etməzdilər. Hətta bəziləri özlərinə yük olmasın deyə qız uşaqlarını öldürərdilər. Uca Allah bunu qadağan edərək buyurur: **“Yoxsulluq qorxusundan uşaqlarınızı öldürməyin”**, yəni gələcəkdə kasıblamaqdan qorxaraq uşaqlarınızı öldürməyin. Odur ki Uca Allah ayədə əvvəl uşaqların ruzisini qeyd edərək: **“Axı onların da, sizin də ruzinizi Biz veririk”** – deyə buyurur. “əl-Ənam” surəsində isə belə buyurur: **“...yoxsulluq üzündən uşaqlarınızı öldürməyin. Sizin də, onların da ruzisini Biz veririk”** (“əl-Ənam”, 151).¹

Uca Allah buyurur: **“Onları öldürmək, həqiqətən də, böyük bir səhvdir”**, yəni böyük bir günahdır. Bəzi qarılar ayəni كَانْ خَطَاً كَبِيراً [kə:nə xatən kəbi:ran] şəklində oxumuşlar ki, bu da eyni mənadadır.

əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində rəvayət edilir ki, Abdullah ibn Məsud ؓ demişdir: “Bir dəfə mən Peyğəmbərdən ﷺ soruşdum: “Hansı günah Allah yanında ən böyük günah sayılır?” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Səni Allah yaratdığı halda, Ona başqa birisini tay tutmaq!” Mən soruşdum: “Bəs sonra hansıdır?” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Övladının səninlə birgə yemək yeyəcəyindən qorxub onu öldürmək!” Mən yenə soruşdum: “Sonra hansıdır?” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Qonşunun zövcəsi ilə zina etmək!”²

¹ “əl-Ənam” surəsində Uca Allah valideynlərin ruzisini övladların ruzisindən əvvəl qeyd edərək buyurur: **“Sizin də, onların da ruzisini Biz veririk”**. Çünki burada uşaqların öldürülməsinə səbəb kasıb olmaqdır. Uca Allah da bildirir ki: “Ey valideynlər! Sizi yedirdiyim kimi, onları da yedirdən Mənəm”. “əl-İsra” surəsində isə uşaqların öldürülməsinə səbəb gələcəkdə kasıblamaqdan qorxmaqdır. Odur ki Uca Allah əvvəl uşaqların ruzisini qeyd edərək: **“Axı onların da, sizin də ruzinizi Biz veririk”** – deyə buyurur.

² əl-Buxari, 4389, 4477, 4761; Muslim, 124, 267.

﴿وَلَا تَقْرُبُوا الزَّيْنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا ۝٣٢﴾

32. Zinaya yaxınlaşmayın. Çünki bu, iyrənc bir əməl və murdar bir yoldur!

Uca Allah bu ayədə qullarını zinadan və zinaya yaxınlaşmaqdan, yəni zinaya aparan səbəbləri etməkdən çəkindirərək buyurur: **“Zinaya yaxınlaşmayın. Çünki bu, iyrənc bir əməl”**, yəni böyük bir günah **“və murdar bir yoldur!”** Yəni, nə çirkin, nə pis bir yoldur!

İmam Əhməd rahiməlləhu Əbu Umamədən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, bir dəfə bir gənc Peyğəmbərin rahiməlləhu yanına gəlib dedi: “Ey Allahın Elçisi, izin ver zina edim”. Səhabələr ona yaxınlaşıb “sus-sus!” deyib kənara çəkildilər. Peyğəmbər rahiməlləhu dedi: “Yaxın gəl!” O yaxına gəldikdə Peyğəmbər rahiməlləhu ondan soruşdu: “Öz anana bunu rəva görərsənmi?” O dedi: “Allaha and olsun ki, yox!” Peyğəmbər rahiməlləhu dedi: “İnsanlar da öz analarına bunu rəva görməzlər. Bəs, bunu öz qızına rəva görərsən?” Gənc dedi: “Allaha and olsun ki, yox!” Peyğəmbər rahiməlləhu dedi: “İnsanlar da bunu öz qızlarına rəva görməzlər. Bunu öz bacına rəva görərsən?” Gənc dedi: “Allaha and olsun ki, yox!” Peyğəmbər rahiməlləhu dedi: “İnsanlar da bunu öz bacılarına rəva görməzlər. Bunu öz bibinə rəva görərsən?” Gənc dedi: “Allaha and olsun ki, yox!” Peyğəmbər rahiməlləhu dedi: “İnsanlar da bunu öz bibilərinə rəva görməzlər. Bunu öz xalana rəva görərsən?” Gənc dedi: “Allaha and olsun ki, yox!” Peyğəmbər rahiməlləhu dedi: “İnsanlar da bunu öz xalalarına rəva görməzlər”. Sonra Peyğəmbər rahiməlləhu əlini onun çiyinə qoyub dedi: “Allahım, onun günahlarını bağışla, qəlbini təmizlə və onu zinadan qoru!” Bu hadisədən sonra o gənc heç vaxt zinaya meyil etmədi”.¹

﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ۚ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيٍّ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا ۝٣٣﴾

﴿الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا ۝٣٣﴾

33. Allahın, öldürülməsini haram buyurduğu şəxsi haqsız yerə öldürməyin. Kim haqsız yerə öldürülmüşsə, artıq onun varisinə ixtiyar vermişik (istəsə bağışlayar, istəsə qisas tələb edər, istəsə də qanbahası alar). Lakin o da qisas aldıqda həddi aşmamalıdır. Çünki ona artıq kömək olunmuşdur.

¹ Əhməd, 22211, 22265, 22564; ət-Tabərani “Mucəmul-Kəbir” 7679. Şueyb əl-Arnəvut hədisin səhih olduğunu bildirmişdir.

Uca Allah şəriətlə öldürülməsi haqsız sayılan bir cana qıymağı qadağan edir. əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində rəvayət olunur ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Allahdan başqa ibadətə layiq məbud olmadığına və mənim Allahın Elçisi olduğuma şəhadət gətirən müsəlmanın qanını axıtmaq halal deyildir. Yalnız üç hal istisnadır: cana can (qisas), zinakar evli (kişi və ya qadın daşqalaq edilməli) və dinindən dönüb camaatdan uzaqlaşan (mürtəd edam olunmalıdır)”¹.² “Sunən” əsərlərində rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Allah dərgahında dünyanın yox olması bir müsəlmanın öldürülməsindən daha yüngüldür”.³

Uca Allah buyurur: **“Kim haqsız yerə öldürülmüşsə, artıq onun varisinə ixtiyar vermişik”,** yəni qatilə qarşı ona səlahiyyət vermişik. O ixtiyar sahibidir. İstəsə qisas tələb edərək qatili öldürər, istəsə qarşılığında qanbahası alar, istəsə də qarşılıqsız qatili öldürməkdən imtina edər (bağışlayar). Hədislərdə belə sabit olmuşdur.

Uca Allah buyurur: **“Lakin o da qisas aldıqda həddi aşmamalıdır”,** yəni ixtiyar sahibi qatili öldürdükdə həddi aşmamalıdır. Əzalarını kəsərək işgəncə ilə öldürməməlidir. Yaxud qatil olmayandan qisas almamalıdır. **“Çünki ona artıq kömək olunmuşdur”,** yəni şəriətlə ölən varisinə qatilə qarşı yardım edilmişdir və o qalibdir.

﴿وَلَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ ۚ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ ۚ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا ۖ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ ۚ إِذَا كُنْتُمْ وَزَنُوا بِالْقِسْطِ أَسْوَاقَ الْمُسْتَقِيمِ ۚ ذَٰلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا ۖ﴾

34. Xeyirxahlıq məqsədi istisna olmaqla, yetim həddi-bülüğa çatana qədər onun malına yaxınlaşmayın! Əhdə vəfa edin. Çünki hər kəs əhd barəsində sorğu-sual olunacaq.

35. Ölçdükdə ölçüyə tam riayət edin, çəkdikdə düzgün tərəzi ilə çəkin. Bu, daha xeyirli və nəticə baxımından daha yaxşıdır.

Uca Allah buyurur: **“Xeyirxahlıq məqsədi istisna olmaqla, yetim həddi-bülüğa çatana qədər onun malına yaxınlaşmayın!”** Yəni yetimin

¹ Bu üç hal adi insanlara aid deyil, yalnız əmr sahiblərinə aiddir. Şəriət qanunları ilə idarə olunan ölkələrdə bu üç haldan biri baş verdikdə məhkəməyə müraciət olunur və əgər sübut olunarsa, bundan sonra hakimin qərarı ilə icra olunur.

² əl-Buxari, 6370, 6878; Muslim, 3175, 4468.

³ ət-Tirmizi, 1395, 1455. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 5077.

malını yaxşı niyyətlə, gözəl şəkildə sərf edin. **“Böyüyüb mallarını geri alacaqlar deyə o malları israfçılıqla, tələm-tələsik yeməyin. Varlı olan qəyyum nəfsini saxlasın, yoxsul isə o maldan ehtiyacı olduğu qədər yesin”** (“ən-Nisa”, 6).

Muslimin “Səhih” əsərində rəvayət olunur ki, Peyğəmbər ﷺ Əbu Zərə belə demişdir: “Ey Əbu Zərr! Mən sənin (rəhbər və cavabdeh olmaq xüsusunda) zəif olduğunu görürəm və özüm üçün istədiyimi sənin üçün də istəyirəm. Odur ki heç vaxt iki adamın üzərində əmir olma və yetim malına cavabdehlik etmə!”¹

Uca Allah buyurur: **“Əhdə vəfa edin”**, yəni insanlarla bağladığınız müqavilələri və razılaşdığınız əhd-peymanları yerinə yetirin. Çünki əhd sahibi bağladığı əhdi yerinə yetirib-yetirmədiyi haqda sorğu-sual olunacaq. **“Çünki hər kəs əhd barəsində sorğu-sual olunacaq”**.

Uca Allah buyurur: **“Ölçükdə ölçüyə tam riayət edin”**, yəni ölçüdə aldatmadan, insanların mallarını əskik vermədən, **“çəkdikdə düzgün tərəzi ilə çəkin”**. Bəzi qarilər ayədə keçən بِالْقِسْطِ [bil-qista:si] **“tərəzi”** sözünü بِالْقِسْطِ [bil-qusta:si] şəklində oxumuşlar. Hər iki halda söz **“tərəzi”** mənasındadır. Mucahid رحمه الله isə bu sözün rum (qədim roma) dilində **“ədalət”** mənasında olduğunu demişdir. **“...düzgün tərəzi ilə çəkin”**, yəni əyri-əskikliyi olmayan tərəzi ilə çəkin.

“Bu, daha xeyirli”, yəni həm dünyanız, həm də axirətiniz üçün daha xeyirli **“və nəticə baxımından daha yaxşıdır”**, yəni Axirətə dönüşünüz üçün daha yaxşıdır.

﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾

36. Haqqında elmin olmadığı bir şeyin dalınca getmə. Çünki qulaq, göz və ürək – bunların hamısı sahibinin əməlləri barəsində sorğu-sual olunacaq.

İbn Abbas رحمه الله ayədə keçən لَا تَقْفُ [lə təqfu] **“dalınca getmə”** feilini **“demə”** şəklində təfsir etmişdir.² Qatədə رحمه الله demişdir: **“Görmədiyən bir şey barədə “gördüm”, eşitmədiyən bir şey barədə “eşitdim”, bilmədiyən bir şey barədə “bildim” – demə! Çünki Uca Allah bunların hamısı barədə səndən soruşacaq”**.³ Yuxarıda qeyd edilən təfsirlərin xülasəsi budur: **“Uca**

¹ Muslim, 3405, 4824.

² Yəni elmin olmadığı bir şeyi demə.

³ İbn Əbu Hatim, 13361.

Allah elmsiz danışmağı, hətta ehtimal və gümandan ibarət olan zənlə danışmağı qadağan etmişdir”. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **“Ey iman gətirənlər! Zənnə çox qapılmayın, çünki zənn edilənlərin bir qismi günahdır”** (“əl-Hucurat”, 12). Hədisdə isə belə deyilir: “Zənnə qapılmaqdan çəkinin! Çünki zənn ən yalan söhbətdir”.¹

Uca Allah buyurur: **“Çünki qulaq, göz və ürək – bunların hamısı”,** yəni bu orqanlar – qulaq, göz və qəlb **“sahibinin əməlləri barəsində sorğu-sual olunacaq”**, yəni Qiyamət günü qul həm bu orqanlar, həm də bu orqanlarla etdiyi əməllər barədə soruşulacaq.

﴿وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَن تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَن تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا﴾ ٢٧ ﴿كُلُّ ذَلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ

مَكْرُوهًا﴾ ٢٨ ﴿

37. Yer üzündə təkəbbürlə gəzmə! Çünki sən nə yeri yara bilər, nə də yüksələrək dağlara çata bilərsən.

38. Bütün bu qadağan edilmiş pis əməllər, Rəbbinin xoşuna gəlməyən şeylərdir.

Uca Allah qullarını lovğa-lovğa, təkəbbürlə yeriməkdən çəkindirərək: **“Yer üzündə təkəbbürlə gəzmə”** – deyə buyurur. Yəni zalımlar kimi təşəxxüslə gəzmə! **“Çünki sən nə yeri yara bilər”,** yəni nə sənin gedişinlə yer üzünü yarılan deyil, **“nə də yüksələrək dağlara çata bilərsən”,** yəni nə də qürurlanıb fəxr etməklə və özündən razı olmaqla dağlara çata bilərsən. Əksinə, özünü bu cür aparan, bəzən bunun ziddi ilə (rəzilliklə) cəzalandırılır. “Səhih” əsərində rəvayət olunan bir hədisdə belə deyilir: “Sizdən əvvəlki ümmətlərdə bir kişi əynində iki paltar təkəbbürlə gəzərkən qəfildən yer yarıldı və o yerin içinə girdi. Bu adam Qiyamət gününədək yerin ən aşağı təbəqəsinə doğru girməyə davam edəcəkdir”.² Həmçinin Uca Allah Quranda Qarundan bəhs edərək onun qövminin qarşısına bəzənərək lovğalanıb çıxdığını və Uca Allahın həm onu, həm də onun evini yerə batırdığını bildirir.³ Səhih hədisdə belə deyilir: “Kim Allah üçün təvazökar olarsa, Allah onu ucaldar”.⁴

¹ əl-Buxari, 5606, 6066; Muslim, 4646, 6701.

² əl-Buxari, 5343, 5789; Muslim, 3894, 5586.

³ “əl-Qasas” surəsi, 76-82-ci ayələrə bax.

⁴ Muslim, 2588, 4689.

Uca Allah buyurur: **“Bütün bu qadağan edilmiş pis əməllər, Rəbbinin xoşuna gəlməyən şeylərdir”,** yəni Uca Allahın **“Rəbbin yalnız Ona ibadət etməyi və ata-ana ilə yaxşı davranmağı əmr etmişdir...”** ayəsindən bu yana qadağan etdiyimiz şeylərin hamısı pis şeylərdir və bunlar Allah yanında xoşagəlməyən əməllərdir.

﴿ذَٰلِكَ مِمَّا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا ۖ آخَرَ فَتُنْفِقَ فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَّدْحُورًا﴾

39. Bunlar Rəbbinin sənə vəhy etdiyi hikmətdəndir. Allahla yanaşı başqa məbuda ibadət etmə, yoxsa qınanmış və qovulmuş halda Cəhənnəmə atılırsan.

Uca Allah bu ayədə buyurur ki, ey Muhəmməd, sənə buyurduğumuz bu gözəl əlaqi xüsusiyyətlər və qadağan etdiyimiz pis vəsflər, insanlara əmr etməyin üçün sənə vəhy etdiyimiz hökmlərdir. **“Allahla yanaşı başqa məbuda ibadət etmə, yoxsa qınanmış”,** yəni həm öz tərəfindən, həm Allah tərəfindən, həm də insanlar tərəfindən qınanmış **“və qovulmuş halda”,** yəni hər bir xeyirdən uzaqlaşdırılmış halda **“Cəhənnəmə atılırsan”**. Bu ayədə Peyğəmbər ﷺ vasitəsilə onun ümmətinə xitab olunur, çünki Peyğəmbər ﷺ günahlardan qorunur.

﴿أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُم بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنْتًا ۖ إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا﴾

40. Doğrudanmı Rəbbiniz oğlan uşaqları bəxş etməklə sizi şərəfləndirmiş, Özünə isə mələklərdən qızlar götürüb?! Siz, həqiqətən də, olduqca yaramaz söz danışırırsınız.

Uca Allah bu ayədə mələklərin Allahın qızları olduğunu iddia edən və yalan danışan müşriklərin dediklərini rədd edir. Onlar ər-Rahmənin qulları olan mələkləri qız hesab etmiş, sonra mələklərin Allahın qızları olduğunu iddia etmiş, daha sonra isə onlara ibadət etməyə başlamışlar. Bununla da, hər üç halda böyük bir səhv etmişlər. Uca Allah onların dediklərini inkar edərək belə buyurur: **“Doğrudanmı Rəbbiniz oğlan uşaqları bəxş etməklə sizi şərəfləndirmiş”,** yəni oğlan uşaqlarını sizə təxis edib **“Özünə isə mələklərdən qızlar götürüb?”** Yəni iddianıza görə Özü üçün qızları seçdi?! Sonra Uca Allah inkarı şiddətlə artıraraq belə buyurur: **“Siz, həqiqətən də”** Allahın övladı olduğunu, sonra isə övladının qız olduğunu iddia etməklə **“olduqca yaramaz söz danışırırsınız”**. Halbuki özünüzdün qız uşağı olmasını istəmirsiniz və onları diri-diri basdırırırsınız.

Belə olan təqdirdə bu ədalətsiz bir bölgüdür. Uca Allah başqa ayədə belə buyurur: **“Kafirlər: “Mərhəmətli Allah Özünə övlad götürmüşdür!” – dedilər. Siz olduqca pis bir iş tutdunuz! Bundan az qaldı göylər parçalansın, yer yarılsın və dağlar yerindən qopub ucsun – Mərhəmətli Allaha övlad isnad etdiklərinə görə. Mərhəmətli Allaha özünə övlad götürmək yaraşmaz. Göylərdə və yerdə olanların hamısı Mərhəmətli Allahın hüzuruna ancaq bir qul kimi gələcək. Allah onları hesablamış və bir-bir saymışdır. Onların hər biri Qiyamət günü Onun hüzuruna tək-tənha gələcək”** (“Məryəm”, 88-95).

﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَٰذَا الْقُرْآنِ لِيَذَكَّرُوا وَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا نُفُورًا ۝۴۱﴾

41. Biz bu Quranda düşünüb ibrət alsınlar deyə açıqlamalar verdik. Lakin bu, onların yalnız nifrətini artırır.

Uca Allah buyurur: **“Biz bu Quranda düşünüb ibrət alsınlar deyə açıqlamalar verdik”**, yəni Biz bu Quranda təhdidləri ona görə dönə-dönə açıqlayırıq ki, bəlkə oradakı öyüd və buna bənzər xəbərdarlıqları görüb ibrət alarlar. Beləcə, düşdükləri şirk, zülm və böhtandan imtina edərlər. **“Lakin bu, onların”**, yəni zalımların **“yalnız nifrətini artırır”**, yəni haqqa qarşı nifrətlərini artırır və haqdan daha da uzaqlaşır.

﴿قُلْ لَوْ كَانُ مَعَهُ ٱللَّهُ كَمَا يَقُولُونَ إِذَآ أَتَوْا إِلَىٰ ذِى الْعَرْشِ سَبِيلًا ۝۴۲ سُبْحَٰنَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا ۝۴۳﴾

42. De: “Əgər müşriklərin söylədikləri kimi Allahla yanaşı başqa məbudlar olsaydı, onlar Ərş Sahibinin yanına çatmaq üçün yol axtarardılar”.

43. Allah onların söylədiklərindən çox uzaq və çox ucadır.

Uca Allah bu ayələrdə buyurur ki, ey Muhəmməd! Allahın şərikləri olduğunu iddia edən və Allaha yaxınlaşmaq üçün bu şəriklərə ibadət edən müşriklərə belə de: **“Əgər məsələ sizin dediyiniz kimi olsaydı və Allaha yaxınlaşmaq üçün, Onun hüzurunda şəfaət etmək üçün Allahla yanaşı ibadət olunan ilahlar olsaydı, bu ilahlar da Allaha ibadət edə, Ona yaxınlaşar, Ona çatmaq üçün yollar axtarardılar. Elə isə Allahdan başqa ibadət etdikləriniz kimi, siz də Tək Allaha ibadət edin. Sizinlə Allah arasında vasitə ola biləcək ilahlara ehtiyacınız yoxdur. Çünki Allah bunu sevmir, xoşlamır, bundan razı qalmır və bunu qəbul etmir. Uca Allah ibadətdə Ona şərik qoşmağı bütün peyğəmbərlərinin dili ilə qadağan**

etmişdir. Sonra Uca Allah Özünü ucaldaraq və Özünü bu kimi iddialardan uzaq tutaraq buyurur: **“Allah onların”**, yəni Allahdan başqa ilahların olduğunu iddia edən bu zalım və azgın müşriklərin **“söylədiklərindən çox uzaq və çox ucadır”**, yəni O pakdır, çox ucadır. O Allah Təkdir! Allah Möhtac deyildir. O, nə doğub, nə də doğulub, Onun bənzəri də yoxdur.

﴿تَسْبِيحٌ لَهُ السَّمَوَاتِ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يَسْبِيحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ

حَلِيمًا غَفُورًا﴾

44. Yeddi göy, yer və onlarda olanlar Ona təriflər deyir. Elə bir şey yoxdur ki, həmd ilə Ona tərif deməsin, lakin siz onların tərifini anlamazsınız. Həqiqətən, O, Həlimdir, Bağışlayandır.

Uca Allah bu ayədə bildirir ki, yeddi göy, yer üzü və onlarda olan bütün varlıqlar Onu müqəddəs tuturlar. Yəni Onun şəninə təriflər deyir, Ona təzim edir, Onu müşriklərin dediyi iddialardan uca tutur, Onun yaratmaqda, ibadətdə tək və bənzərsiz olduğuna şahidlik edirlər. Şair demişdir:

Hər şeydə Onun təkliyinə dəlalət edən bir nişanə vardır

Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Bundan az qaldı göylər parçalansın, yer yarılsın və dağlar yerindən qopub ucsun – Mərhəmətli Allaha övlad isnad etdiklərinə görə”** (“Məryəm”, 90-91).

Uca Allah buyurur: **“Elə bir şey yoxdur ki, həmd ilə Ona tərif deməsin”**, yəni yaratdığı elə bir varlıq yoxdur ki, həmd ilə Ona tərif deməsin, **“lakin siz onların tərifini anlamazsınız”**, yəni ey insanlar, dilləriniz fərqli olduğu üçün siz onların dediyi tərfi anlamırsınız. Bu hökm heyvanların, bitkilərin və əşyaların hamısına şamil edilir. İki görüşdən ən məşhur olanı budur. əl-Buxarinin “Səhih” əsərində Abdullah ibn Məsudun ﷺ belə dediyi rəvayət edilir: **“Biz yeyərkən yeməyin Allahın şəninə təriflər dediyini eşidərdik”**.¹

¹ əl-Buxari, 3314, 3579. Hədisin tam mətni belədir: Rəvayət edilir ki, Abdullah ibn Məsud ﷺ demişdir: **“Biz möcüzələri bərəkət hesab edirdik, siz isə onları insanları qorxutmaq üçün səbəb hesab edirsiniz. Bir dəfə biz Peyğəmbərlə ﷺ birgə səfərdə olarkən özümüzə götürdüyümüz su azaldı. Onda Peyğəmbər ﷺ: “Artıq qalmış suyu gətirin!” – dedi və ona içində az miqdarda su olan bir qab gətirdilər. O, əlini qabın içinə saldı, sonra buyurdu: “Haydı gəlin, mübarək sudan (dəstəmaz) alın. Bərəkət Allahdandır!” Mən Peyğəmbərin ﷺ barmaqları arasından su qaynayıb çıxdığını gördüm. Habelə, biz yemək yeyərkən yeməyin Allahın şəninə təriflər dediyini eşidərdik”**.

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, O, Həlimdir, Bağışlayandır”**, yəni Allah Ona asilik edəni dərhal cəzalandırmaz. Əksinə, ona möhlət verər və əzabını gecikdirər. Əgər o, küfr və inadına davam edərsə, Uca Allah onu Qüdrətli və hər şeyə Qadir olana layiqli bir əzabla yaxalayar. əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Əbu Musa əl-Əşaridən rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər belə buyurmuşdur: “Allah zalıma müəyyən vaxtadək möhlət verər. Nəhayət, onu yaxaladıqdan sonra heç vaxt buraxmaz”. Sonra Peyğəmbər bu ayəni oxudu: **“Rəbbin, haqsızlıq edən məmləkətləri yaxaladığı zaman belə yaxalayır. Onun yaxalaması, həqiqətən də, üzücüdür, şiddətlidir”**. (“Hud”, 102).¹ Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Neçə-neçə şəhərə, əhalisi zülm edərkən möhlət verdim, sonra onları əzabla yaxaladım. Dönüş də ancaq Mənədir!”** (“əl-Həcc”, 48). Kim küfr və ya asiliyi tərk edib Allaha dönər və tövbə edərsə, Allah onun tövbəsini qəbul edir. Uca Allah başqa ayədə belə buyurur: **“Kim pis bir iş görər və ya özü özünə zülm edər, sonra da Allahdan bağışlanma diləyर्सə, Allahın bağışlayan, rəhmli olduğunu görər”** (“ən-Nisa”, 110). Bu ayədə isə: **“Həqiqətən, O, Həlimdir, Bağışlayandır”** – deyər buyurur. Necə ki “Fətir” surəsinin son ayələrində belə buyurur: **“Həqiqətən, Allah göyləri və yeri tərpənməsinlər deyər tutub saxlayır. Əgər tərpənsələr, Ondan başqa onları heç kəs tutub saxlaya bilməz. Həqiqətən də, O, həlimdir, bağışlayandır. Onlar Allaha çox möhkəm and içdilər ki, özlərinə qorxudan bir peyğəmbər gəlsə, hər hansı ümmətdən daha çox doğru yolda olacaqlar. Onlara qorxudan peyğəmbər gəldikdə isə bu, onların ancaq nifrətini artırdı. Bütün bunlar onların yer üzündə təkəbbür göstərmələrinə və yaramaz hiylələr qurduqlarına görə idi. Yaramaz hiylələr isə ancaq öz sahibini bürüyər. Yoxsa onlar əvvəlkilərin başına gələn bəlaları gözləyirlər?! Sən Allahın qayda-qanununa heç bir əvəz tapa bilməzsən, Allahın qayda-qanununda heç bir dəyişiklik də tapa bilməzsən. Məgər onlar yer üzündə gəzib-dolaşib özlərindən əvvəlkilərin aqibətinin necə olduğunu görmürlərmi?! Onlar ki bunlardan daha qüvvətli idilər. Göylərdə və yerdə Allahdan qaçıb xilas ola biləcək heç bir şey yoxdur. Həqiqətən, O, hər şeyi biləndir, hər şeyə qadirdir. Əgər Allah insanları qazandıqları günahlara görə dərhal cəzalandırısaydı, yer üzündə bir canlıni belə sağ buraxmazdı. Lakin Allah onlara müəyyən vaxtadək möhlət verir. Onların vaxtı gəlib çatdıqda isə hər kəsə öz əməlinə görə cəza, yaxud mükafat verəcək. Şübhəsiz ki, Allah Öz qullarını görür”** (“Fətir”, 41-45).

¹ əl-Buxari, 4318, 4686; Muslim, 4680, 6746.

﴿وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَسْتُورًا ۝ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا ۝ وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَلَوْ عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ نُفُورًا ۝﴾

45. Sən Quran oxuduğun zaman səninlə Axirətə inanmayanların arasına gözəgörünməz pərdə çəkərik.
46. Onu anlamasınlar deyər Biz onların qəlblərinə örtüklər çəkdik, qulaqlarına da tıxac vurduq. Sən Quranda Rəbbinin Tək Allah olduğunu yada saldıqın zaman onlar bu dəvətə nifrət edərək arxalarını çevirib gedərlər.

Uca Allah Öz elçisi Muhəmmədə ﷺ belə buyurur: “Ey Muhəmməd! Bu müşriklərə Quranı oxuduğun zaman Biz səninlə onların arasına gözə görünməyən bir pərdə çəkərik”. Qatədə və İbn Zeyd رحمه الله demişlər: “Bu pərdə qəlblərinə çəkilmiş örtükdür”.¹ Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Onlar deyirlər: “Sənin bizi dəvət etdiyinə qarşı qəlbimiz qapalıdır, qulaqlarımızda karlıq var və bizimlə sən arana örtük çəkilmişdir”** (“Fussilət”, 5), yəni sən dediklərinin bizə çatmasına mane olan bir pərdə vardır.

Ayədə keçən حِجَابًا مَسْتُورًا [hicə:bən məstu:ran] **“gözəgörünməz pərdə”** ifadəsində مَسْتُورًا [məstu:ran] sözü “örtən”² mənasındadır. Başqa bir rəyə görə bu söz “gözəgörünməz” mənasındadır. Yəni sən bu pərdəni görməzsən. Bu pərdə, eyni zamanda, onlarla doğru yol arasına çəkilmiş bir pərdədir. İbn Cərir رحمه الله ikinci mənaya meyil etmişdir.

Hafiz Əbu Yalə əl-Məusili رحمه الله Əbu Bəkrin qızı Əsmadan رəvayət etmişdir ki, Uca Allahın **“Əbu Ləhəbin əlləri qurusun, qurudu da!..”** ayəsi (“əl-Məsəd” surəsi) nazil olduqda Ərvə Ummu Cəmil³ əlində daş gəlib uca səslə qışqırmağa başladı: “Pisləmək üçün gəldik (və ya pislədiyimiz üçün imtina etdik), dinini tərək etdik, əmrinə asi olduq”. Peyğəmbər ﷺ oturmuşdu. Əbu Bəkr də yanında idi. Əbu Bəkr dedi: “(Ey Allahın Elçisi!) Bu qadın bizə tərəf gəlir, qorxuram səni görər”. Peyğəmbər ﷺ: “O mənə görməz” – dedi və Qurandan bir ayə oxuyaraq ondan qorundu. Oxuduğu ayə bu idi: **“Sən Quran oxuduğun zaman səninlə Axirətə inanmayanların arasına gözəgörünməz pərdə çəkərik”**. Əbu Ləhəbin arvadı gəlib Əbu

¹ ət-Tabəri, 457/17, 22488.

² Yəni onların gözlərini örtən, haqqı görmələrinə mane olan pərdə çəkərik.

³ Əbu Ləhəbin zövcəsinin adıdır. “əl-Məsəd” surəsində onun barəsində də ayə nazil olmuşdur. Uca Allah buyurur: **“O, alovlanan oda atılacaq. Onun odun şələsi daşıyan arvadı da. Arvadının boynunda xurma liflərindən kəndir olacaq”** (“əl-Məsəd”, 3-5).

Bəkrin yanında dayandı, lakin Peyğəmbəri ﷺ görmədi və dedi: “Ey Əbu Bəkr! Eşitdim dostun (şeyrlə) məni rüsvay etmişdir”. Əbu Bəkr: “Xeyr, bu Evin (Kəbənin) Rəbbinə and olsun ki, o, səni rüsvay etməmişdir” – deyə cavab verdi”. Əsma dedi: “Qadın: “Qureyşlilər mənim şərəfli insanların qızı olduğumu bilirlər” – deyərək uzaqlaşmış getdi”.¹

Uca Allah buyurur: **“Onu anlamasınlar deyə”,** yəni Quranı başa düşməsinlər deyə **“Biz onların qəlblərinə örtüklər çəkdik”**. Ayədə keçən أَكِنَّةٍ [əkinne] **“örtüklər”** sözü كِنَانٍ [kinə:n] **“örtük”** sözünün cəmidir və qəlbi bürüyən örtüyə deyilir. **“...qulaqlarına da tıxac vurduq”,** yəni qulaqlarına Quranı eşidib ondan faydalanmalarına, onunla doğru yolu tapmalarına mane olan bir ağırlıq qoyduq.

Uca Allah buyurur: **“Sən Quranda Rəbbinin Tək Allah olduğunu yada salдыңın zaman”,** yəni Quran oxuyaraq Rəbbini təkləşdirdikdə və **“Lə iləhə illəllah”** (Allahdan başqa ibadətə layiq haqq məbud yoxdur) dediyin zaman **“onlar bu dövətə nifrət edərək arxalarını çevirib gedərlər”,** yəni dönüb gedərlər. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Allah tək olaraq xatırlandığı zaman axirətə inanmayanların qəlbini nifrət bürüyür. Ondan qeyriləri yad edildiyi zaman isə onlar sevinirlər”** (“əz-Zumər”, 45).

﴿لَا يَسْمَعُونَ بِهِ إِذْ يَسْمَعُونَ إِلَيْكَ وَإِذْ هُمْ حَرَجَىٰ ۖ إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِنَّا تَبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَّسْحُورًا ۖ﴾

﴿أَنْظِرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا ۖ﴾

47. Onlar səni dinlədikləri zaman nəyə qulaq asdıqlarını və öz aralarında xəlvətcə söhbət edərkən o zalımların: “Siz ancaq sehlənmiş bir adama uyursunuz” – dediklərini Biz çox yaxşı bilirik.

48. Gör sənin üçün necə pis məsəllər çəkdilər. Onlar azdılar və artıq doğru yolu tapa bilməyəcəklər.

Uca Allah bu ayələrdə elçisi Muhəmmədə ﷺ Qureyş kafirlərinin başçıları qövmlərindən xəbərsiz Peyğəmbərin ﷺ oxuduğu Quranı dinləmək üçün gəldikləri zaman aralarındakı gizli pıçılşaşmaları xəbər verir. Onlar qövmlərinə Peyğəmbərin ﷺ sehlənmiş bir adam olduğunu deyirdilər. Ya da: “Siz özünüz kimi yemək yeyən adi bir bəşərə (insana) tabe olursunuz” – deyirdilər. Çünki ayədə keçən مَسْحُورًا [məshu:ran] sözü

¹ Əbu Yalə “əl-Musnəd” əsəri (53). İbn Həcər “Fəthul-Bari” (169/7) əsərində bu rəvayətin “həsən” olduğunu bildirmişdir.

hər iki mənada (“sehrələnmiş” və “bəşər”) işlənir. İbn Cərir rahiməllah bu sözün ayədə “bəşər” mənasında gəldiyini doğru saysa da, bunun üzərində dayanmaq lazımdır. Çünki onlar burada Peyğəmbərin rahiməllah sehrələnmiş olub oxuduğu sözün ovsun olduğunu qəsd edirdilər. Onlardan bəziləri ona “şair”, bəziləri “kahin”, bəziləri “dəli”, bəziləri isə “cadugər” deyirdi. Odur ki Uca Allah növbəti ayədə: **“Gör sənin üçün necə pis məsəllər çəkdilər. Onlar azdılar və artıq doğru yolu tapa bilməyəcəklər”** – deyə buyurur. Yəni onlar bir daha haqq yolunu tapa və bu yolla gedib qurtuluşa çata bilməzlər.

Muhəmməd ibn İshaq rahiməllah Əbu Cəhlin Peyğəmbərin rahiməllah Quran oxumasını dinləməyə gəldiyini əz-Zuhridən rahiməllah belə rəvayət etmişdir: “Əbu Cəhl, Əbu Sufyan Saxr ibn Hərb və əl-Əxnəs ibn Şəriq Peyğəmbərin rahiməllah gecə öz evində namaz qılarkən Quran oxumasını dinləməyə gəlmişdilər. Onların hər biri Quran dinləmək üçün özünə müəyyən bir yer seçmişdi və heç biri digərinin gəlişini hiss etməmişdi. Onlar səhərə qədər Peyğəmbərin rahiməllah Quran oxumasını dinlədilər. Səhər açıldıqda dağılışdılar və yolda bir-birləri ilə rastlaşdılar. Onlar bir-birlərini qınamağa başladılar və öz aralarında razılığa gələrək belə dedilər: “Bir daha bura qayıtmayaq. Çünki əgər Qureyşin gəncləri bizim bura gəlişimizdən xəbər tutsalar, İslama meyil edərlər”. Beləcə, dağılışib getdilər. İkinci gecə (onlardan hər biri, razılaşmaya görə digərinin gəlməyəcəyini zənn edib) təkrar qayıtdılar və səhərə qədər öz yerlərində oturub Peyğəmbəri rahiməllah dinlədilər. Səhər açıldıqda yenə yolda bir-birləri ilə rastlaşdılar və bura gəldiklərinə görə bir-birlərini qınadılar. Sonra bir daha qayıtmayacaqlarına dair təkrar söz verdilər və dağılışib getdilər. Üçüncü gecə yenə gəldilər və səhərə qədər öz yerlərində oturub Peyğəmbəri rahiməllah dinlədilər. Səhər açıldıqda yenə yolda bir-birləri ilə rastlaşdılar və bir-birlərinə: “Gəlin, yenə söz verək ki, bir daha gəlməyəcəyik” – deyib ayrıldılar. Səhər açıldıqda əl-Əxnəs ibn Şəriq əsasını götürüb Əbu Sufyan ibn Hərbənin evinə gəldi və ona dedi: “Ey Əbu Hənzalə, Muhəmməddən eşitdiyən Quran barədə fikrini mənə söylə”. Əbu Sufyan dedi: “Ey Əbu Sələbə, Allaha and olsun ki, eşitdiklərim arasında bildiyim və nə nəzərdə tutulduğunu anladığım şeylər olduğu kimi, mənasını və nə nəzərdə tutulduğunu anlaya bilmədiyim şeylər də var”. əl-Əxnəs dedi: “Sənin and içdiyinə (Allaha) and içirəm ki, mən də eləyəm”. Sonra əl-Əxnəs Əbu Sufyanın evindən çıxıb Əbu Cəhlin yanına gəldi və evinə girərək ondan: “Ey Əbul-Həkəm, Muhəmməddən eşitdiyən Quran barədə fikrin nədir?” – deyə soruşdu. Əbu Cəhl belə cavab verdi: “Nə eşitdim ki? Biz və Abdumənaf oğulları kimin daha şərəfli olması barədə mübahisə etdik (bir-birimizlə rəqabət apardıq). Onlar kasıbları

yedirdi, biz də yedirdik. Onlar öhdələrinə bir çox iş götürdülər, biz də götürdük. Onlar kasıblara yardım etdi, biz də etdik. Nəhayət, diz üstə çöküb “yarış atlarına” çevrildiyimiz bir vaxtda onlar qalxıb: “Bizdən bir peyğəmbər çıxıb və göydən ona vəhy nazil olur” – dedilər. Biz bunu necə qəbul edək? Allaha and olsun ki, əsla ona iman gətirməyəcəyik və onu təsdiqləməyəcəyik!” Əbu Cəhl belə dedikdə əl-Əxnəs ayağa qalxdı və onun yanından çıxıb getdi”.¹

﴿وَقَالُوا إِذَا كُنَّا عِظْمًا وَرُفَّتًا إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا﴾ * قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا ﴿٥١﴾ أَوْ خَلْقًا مِمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ فَسَيَقُولُونَ مَن يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتَى هُوَ قُلْ عَسَىٰ أَن يَكُونَ قَرِيبًا ﴿٥٢﴾ يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ وَتَظُنُّونَ إِن لَّبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٥٣﴾﴾

49. Onlar deyirlər: “Biz sür-sümük və toz halına düşdüyümüz zaman yeni bir məxluq kimi dirildiləcəyikmi?”

50. De: “İstər daş olun, istər dəmir,

51. və ya ürəyinizdə böyütdüyünüz başqa bir varlıq olun”. Onlar deyəcəklər: “Bizi həyata kim qaytaracaq?” De: “İlk dəfə sizi yaradan!” Onlar başlarını yırğalayıb: “Bəs bu nə vaxt olacaq?” – deyəcəklər. De: “Bəlkə də yaxın zamanda oldu!”

52. O gün O, sizi çağıracaq. Siz də Ona həmd edərək çağırışına cavab verəcək və dünyada çox az qaldığınızı güman edəcəksiniz.

Uca Allah bu ayələrdə öldükdən sonra yenidən dirilməyi mümkünsüz sayan kafirlərin halı barədə xəbər verərək onların inkar mənasında belə sual verdiklərini bildirir: “**Biz sür-sümük və toz halına düşdüyümüz zaman**”, yəni torpaq olduqdan sonra Qiyamət günü “**yeni bir məxluq kimi dirildiləcəyikmi?**” Yəni çürüyüb yox olduqdan və unudulduqdan sonra təkrar dirildiləcəyikmi? Uca Allah başqa bir ayədə bu xüsusda belə buyurur: “**Onlar deyirlər: “Yəni biz yenidən bundan əvvəlki halımıza döndəriləcəyik? Sümüklərimiz çürüdükdən sonra?” Onlar dedilər: “Belə olduğu halda bu, ziyanlı bir qayıdışdır**” (“ən-Naziat”, 10-12). Həmçinin buyurur: “**O, Bizə bir məsəl çəkdi, lakin yaradılışını unuddu. O dedi: “Çürümüş sümükləri kim dirildə bilər?” De: “Onları ilk dəfə yaradan Allah Özü dirildəcək. O, hər bir məxluqu yaxşı tanıyır**” (“Ya Sin”, 78-79).

¹ əl-Beyhəqi “Dəlailun-Nubuvvə” 206/2; İbn Hişam “Sira” 157/2.

Uca Allah Peyğəmbərinə ﷺ əmr edərək onlara belə cavab verməyi buyurur: **“De: “İstər daş olun, istər dəmir...”**, belə ki, daş və dəmir çürümüş sümük və toz halına düşmüş torpaqdan daha çətin dəyişməyə məruz qalır, **“...və ya ürəyinizdə böyütdüyünüz başqa bir varlıq olun”**. Mucahid رحمته demişdir: “İbn Abbasdan bu barədə soruşdum və o dedi: “Bu (ürəklərində böyütdükləri varlıq) ölümdür”. Abdullah ibn Ömər رضي الله عنه bu ayəni belə təfsir etmişdir: “Əgər ölmüş olsanız sizi, şübhəsiz, dirildəcəyəm”.¹ Səid ibn Cubeyr, Əbu Saleh, əl-Həsən, Qatədə və əd-Dahhək رحمته də belə demişlər. Bunun mənası belədir: “Əgər siz, yaşamağın əksi olan ölümə çevrilmiş olsanız belə, Allah istəsə, sizi dirildəcək. O, bir şeyin baş verməsini istəsə, onun qarşısını alacaq maneə yoxdur”. Mucahid رحمته demişdir: **“...və ya ürəyinizdə böyütdüyünüz başqa bir varlıq olun”**, yəni göy, yer və dağlar olun”. Başqa bir rəvayətdə isə bu ayəni belə təfsir etmişdir: “Nə istəyirsiniz olun, öldükdən sonra Allah sizi yenə dirildəcək”.

“Onlar deyəcəklər: “Bizi həyata kim qaytaracaq?” Yəni onlar: “Biz daş, dəmir və ya başqa bir möhkəm varlıq olsaq bizi təkrar həyata kim qaytaracaq?” – deyəcəklər. **“De: “İlk dəfə sizi yaradan!”** Yəni siz xatırlanmağa layiq olmadığınız halda sizi yaradıb yer üzündə gəzib-dolaşan bir insan edən Allah qaytaracaq. Hansı hala çevrilməyinizdən asılı olmayaraq O, sizi yenidən yaratmağa qadirdir. **“Məxluqatı ilk dəfə yoxdan yaradan, sonra onu bir daha təkrarlayan Odur. Bu da Onun üçün çox asandır”** (“ər-Rum”, 27).

Uca Allah buyurur: **“Onlar başlarını yırğalayıb: “Bəs bu nə vaxt olacaq?” – deyəcəklər”**. İbn Abbas və Qatədə رحمته demişlər: “İstehza edərək başlarını yırğalayacaqlar”. Onlar **“Bəs bu nə vaxt olacaq?”** deməklə bunun baş verməsinin qeyri-mümkün olduğunu bildirirlər. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Onlar deyirlər: “Əgər doğru deyirsinizsə, bu vəd nə vaxt olacaq?”** (“əl-Mulk”, 25). Həmçinin buyurur: **“Qiyamətə inanmayanlar onun tez gəlib çatmasını istəyirlər”** (“əş-Şura”, 18).

Uca Allah buyurur: **“De: “Bəlkə də yaxın zamanda oldu!”** Yəni Qiyamətin baş verməsindən qorxun, çünki o sizə çox yaxındır. O mütləq baş verəcək. Baş verməli olan hər bir şey mütləq baş verəcəkdir.

Uca Allah buyurur: **“O gün O”, yəni Uca Rəbb “sizi çağıracaq”**. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Sonra da sizi bir dəfə çağıran kimi dərhal qəbirlərinizdən qalxıb çıxacaqsınız”** (“ər-Rum”, 25). Yəni Uca Allah sizə qəbirlərinizdən çıxmağı əmr edəndə, Onun əmrinə qarşı çıxa

¹ İbn Əbu Hatim, 13676; ət-Tabəri, 464/17, 22501.

bilməyəcəksiniz. Əksinə, həqiqət Uca Allahın bu ayələrdə buyurduğu kimi olacaq: **“Biz bircə dəfə əmr edirik, o da bir göz qırpımında yerinə yetir”** (“əl-Qəmə”, 50); **“Biz bir şeyi yaratmaq istədikdə, ona ancaq: “Ol!” – deyirik, o da olur”** (“ən-Nəhl”, 40); **“O surun üfürülməsi təkcə qorxunc bir səsdir. O vaxt onlar ləngimədən qəbirlərindən yerin səthinə çıxacaqlar”** (“ən-Naziat”, 13-14). Yəni insanlar yalnız bir dəfə çağırılacaqlar və onlara qəbirlərdən çıxmaq əmr olunacaq, bu əmrlə onlar yerin altından üstünə çıxacaqlar. Necə ki Uca Allah bu ayədə buyurur: **“O gün O, sizi çağıracaq. Siz də Ona həmd edərək çağırışına cavab verəcək”**, yəni əmrinə itaət edib buyuruğuna baş əymək üçün hamınız yerinizdən qalxacaqsınız. İbn Abbas رضي الله عنه Uca Allahın **“Siz də Ona həmd edərək çağırışına cavab verəcək...”** ayəsini **“Əmrinə itaət edəcəksiniz”** kimi təfsir etmişdir. İbn Cüreyc رحمته الله də belə demişdir. Qatədə رحمته الله isə ayəni **“Allahı tanımaqla Ona itaət edəcəksiniz”** kimi təfsir etmişdir.

“...və dünyada çox az qaldığınızı güman edəcəksiniz”, yəni qəbirlərdən çıxdığınız gün dünyada çox az müddət qaldığınızı sanacaqsınız. Uca Allah başqa ayələrdə bu xüsusda belə buyurur: **“Onlar Qiyaməti gördükləri an dünyada yalnız bir axşam çağ, yaxud bir səhər qədər qaldıqlarını güman edəcəklər!”** (“ən-Naziat”, 46); **“O gün sur üfürüləcək və o gün günahkarları gözləri göm-göy göyərmiş halda bir yerə toplayacağıq. Onlar öz aralarında pıçıldaşib deyəcəklər: “Dünyada cəmi on gün qaldınız!” Biz onların nə deyəcəklərini də yaxşı bilirik. Onların ən ağıllısı: “Dünyada cəmi bir gün qaldınız!” – deyəcək”** (“Ta Ha”, 102-104); **“Qiyamət saatının gəldiyi gün günahkarlar dünyada bircə saat qaldıqlarına and içəcəklər. Onlar dünyada da haqdan belə üz döndərirdilər”** (“ər-Rum”, 55); **“Allah kafirlərdən: “Yer üzündə neçə il qaldınız?” – deyə soruşacaq. Onlar: “Bir gün yaxud bir gündən də az qaldıq. Sən günləri sayanlardan soruş” – deyəcəklər. Allah deyəcək: “Siz orada çox az qaldınız. Kaş bunu biləydiniz!”** (“əl-Muminun”, 112-115).

﴿وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُّبِينًا ٥٣﴾

53. Qullarıma de ki, ən gözəl sözləri danışsınlar. Çünki şeytan onların arasına ədavət sala bilər. Həqiqətən, şeytan insanın açıq-aydın düşmənidir.

Uca Allah bu ayədə qulu və elçisi Muhəmmədə ﷺ buyurur ki, Onun mömin qullarına öz aralarında danışarkən, bir-birlərinə müraciət edərkən ən gözəl sözlər söyləməyi və ən yaxşı ifadələr işlətməyi əmr etsin. Əgər

belə etməsələr şeytan onların aralarına ədavət salar. Pis sözü pis əməllərə çevirər. Aralarında şər, düşmənçilik və qarşıdurma yaranar, çünki şeytan Adəmə səcdə etməkdən boyun qaçırdığı gündən bəri ona və onun nəslinə düşməndir. Onun düşmənçiliyi açıq-aşkardır. Məhz buna görə Peyğəmbər ﷺ bir insanın müsəlman qardaşına tərəf dəmir (bıçaq, qılınc və s.) uzadaraq ona işarə etməsini qadağan etmişdir, çünki şeytan aralarına girər və bəlkə də bu onu vurmağa gətirib çıxarar.

İmam Əhməd رحمه الله Əbu Hureyradan رəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Sizdən heç biriniz din qardaşına tərəf silah uzatmasın, çünki o, nə baş verəcəyini bilə bilməz. Ola bilsin ki, şeytan onun əlinə dəyər və o, qardaşını öldürər, bununla bu qatil Cəhənnəmdəki çuxura düşər”. Hədisi əl-Buxari və Muslim رحمه الله rəvayət etmişlər.¹

﴿رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ إِنَّ يَشَأْ يَرْحَمْكُمْ أَوْ إِنْ يَشَأْ يُعَذِّبْكُمْ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا ۖ وَرَبُّكَ أَعْلَمُ

بِمَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ۖ وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَىٰ بَعْضٍ ۖ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا ۖ﴾

54. Rəbbiniz sizi çox yaxşı tanıyır. İstəsə, sizə rəhm edər, istəsə, sizə əzab verir. Biz səni onlara qoruyan göndərməmişik.

55. Rəbbiniz göylərdə və yerdə olanları çox yaxşı tanıyır. Biz peyğəmbərlərin bəzisini digərlərindən üstün etdik və Davuda Zəbur verdik.

Uca Allah buyurur: “Ey İnsanlar! **“Rəbbiniz sizi çox yaxşı tanıyır”**, yəni sizdən kimin hidayətə layiq olduğunu, kimin isə layiq olmadığını daha yaxşı bilir. **“İstəsə, sizə rəhm edər”** və sizi Ona itaətə, Ona dönməyə müvəffəq edər, **“istəsə, sizə əzab verir. Biz səni”**, ey Muhəmməd, **“onlara qoruyan göndərməmişik”**, yəni Biz səni yalnız xəbərdar edən göndərdik. Kim sənə itaət etsə, Cənnətə girər, kim sənə asi olsa, Cəhənnəmə girər.

Uca Allah buyurur: **“Rəbbiniz göylərdə və yerdə olanları çox yaxşı tanıyır”**, yəni onların itaətdə və asilikdə dərəcələrini ən yaxşı Rəbbin bilir. **“Biz peyğəmbərlərin bəzisini digərlərindən üstün etdik”**. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Biz o elçilərin bəzisini digərlərindən üstün etdik. Onlardan bəzisi ilə Allah danışmış, bəzisini isə dərəcələrə yüksəltmişdir”** (“əl-Bəqərə”, 253). Bu ayə əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Peyğəmbərdən رəvayət olunan: “Peyğəmbərləri seçib birini digərindən üstün etməyin”² hədisi ilə ziddiyyət təşkil etmir.

¹ Əhməd, 8197; əl-Buxari, 6545, 7072; Muslim, 4742, 6834.

² əl-Buxari, 3162, 3414; Muslim, 4376, 6300.

Çünki burada nəzərdə tutulan nəfsi istəyinə tabe olaraq və təəssübkeşlik edərək üstün tutmaqdır. Yoxsa dəlilə əsaslanaraq üstün tutmaq deyil. Dəlil bir şeyi göstərsə, ona tabe olmaq vacibdir. Şəkk yoxdur ki, rəsullar o nəbilərdən üstündür. Rəsullardan da Ulul-Əzm (möhkəm iradə sahibləri) peyğəmbərlər o birilərdən üstündür. Ulul-Əzm rəsullar “əl-Əhzab” və “əş-Şura” surələrindəki ayələrdə qeyd edilmiş bu beş rəsuldur: **“Bir zaman Biz peyğəmbərlərdən əhd almışdıq; səndən də, Nuhdan da, İbrahimdən də, Musadan da, Məryəm oğlu İsadən da! Biz onlardan möhkəm bir əhd almışıq”** (“əl-Əhzab”, 7); **“Allah Nuha tövsiyə etdiyini, sənə vəhy etdiyimizi, İbrahimə, Musaya və İsayə tövsiyə etdiyimizi sizin üçün də dində qanun etdi: “Dinə doğru-düzgün etiqad edin və onda bölünüb firqə-firqə olmayın!” Sənin dəvət etdiyin tövhid müşriklərə ağır gəldi. Allah istədiyi kəsi Özü üçün seçər və Ona üz tutanı Özünə tərəf yönəldər”** (“əş-Şura”, 13). Muhəmmədin ﷺ Ulul-Əzm peyğəmbərlərin ən üstünü olmasında heç bir ixtilaf yoxdur. Məşhur rəyə görə Muhəmməddən sonra İbrahim, sonra isə Musa ən əfzəldir. Başqa bir yerdə bu məsələni dəlilləri ilə izah etmişik. Müvəffəqiyyət Allahdandır!

Uca Allah buyurur: **“Davuda Zəbur verdik”**. Bu da Davudun üstünlüyünə və şəərəfli olmasına dəlalət edir. əl-Buxari رحمه الله Əbu Hureyradan رَوَى عَنْهُ ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: **“Zəburu oxumaq Davuda asanlaşdırılmışdı. Çox vaxt o, atların yəhərlənməsini əmr edər və atlar yəhərlənməzdən əvvəl Zəburu oxuyub bitirərdi. O, ancaq öz əlləri ilə qazandığı (ruzidən) yeyərdi”**.¹

﴿قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِّنْ دُونِهِ فَلَا يَمْلِكُونَ كَشْفَ الضُّرِّ عَنْكُمْ وَلَا تَحْوِيلًا ۚ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ ۚ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا ۝٥٧﴾

56. De: **“Allahdan başqa məbud saydıqlarınızı çağırın. Onlar bəlanı sizdən nə uzaqlaşdırmağa, nə də onu başqasına yönəltməyə qadir deyillər”**.

57. Onların yalvardıqları məbudların özləri də Rəbbinə – hansı daha yaxın olacaq deyə vəsilə axtarırlar, Onun rəhmətini umurlar, əzabından qorxurlar. Həqiqətən, Rəbbinin əzabından qorunmaq gərəkdir.

¹ əl-Buxari, 3164, 3417.

Uca Allah buyurur: “Ey Muhəmməd! Allahdan başqasına ibadət edən müşriklərə **“De: “Allahdan başqa məbud saydıqlarınızı çağırın”**, yəni bütləri çağırın və onlara üz tutun. Həqiqətən, **“Onlar bəlanı”**, yəni heç bir bəlanı **“sizdən nə uzaqlaşdırmağa, nə də onu”** sizdən **“başqasına yönəltməyə qadir deyillər”**. Ayənin mənası belədir: “Buna qadir olan yalnız Allahdır. Onun şəriki yoxdur. Yaratmaq da, əmr etmək də Ona məxsusdur”. İbn Abbas رضي الله عنه Uca Allahın **“De: “Allahdan başqa məbud saydıqlarınızı çağırın...”** ayəsi barədə belə demişdir: “Şirk əhli belə deyirdi: “Biz mələklərə, İsayə və Üzeyirə ibadət edirik”. Halbuki mələklər, İsa Məsih və Üzeyir özləri Allaha daha yaxın olan vəsilə axtaranlardır”.¹

Uca Allah buyurur: **“Onların yalvardıqları məbudların özləri də Rəbbinə – hansı daha yaxın olacaq deyə vəsilə axtarırlar, Onun rəhmətini umurlar, əzabından qorxurlar. Həqiqətən, Rəbbinin əzabından qorunmaq gərəkdir”**. əl-Buxari رحمته الله rəvayət etmişdir ki, Abdullah ibn Məsud رضي الله عنه Uca Allahın **“Onların yalvardıqları məbudların özləri də...”** ayəsi barədə belə demişdir: “Bunlar cinlər idi. Onlara ibadət olunurdu. Sonradan bu cinlər müsəlman oldular”.² Başqa bir rəvayətdə belə demişdir: “Bir toplum insan bir toplum cinə ibadət edirdi. Sonra həmin cinlər müsəlman oldular. Onlara ibadət edən insanlar isə öz batil dinlərində qalmağa davam etdilər”.³ İbn Məsud رضي الله عنه demişdir: “Uca Allahın **“Onların yalvardıqları məbudların özləri də Rəbbinə – hansı daha yaxın olacaq deyə vəsilə axtarırlar, Onun rəhmətini umurlar, əzabından qorxurlar”** ayəsi bəzi bədəvi ərəblər barədə nazil olmuşdur. Onlar bir qrup cinə ibadət edirdilər. Həmin cinlər müsəlman oldular, amma onlara ibadət edən insanlar onların müsəlman olduqlarından xəbərsiz idilər. Bu ayə onlar barədə nazil olmuşdur”.⁴ İbn Məsuddan رضي الله عنه nəql edilən başqa bir rəvayətdə isə belə deyilir: “Onlar “cin” adlandırdıqları bir qrup mələyə ibadət edirdilər”.⁵ Mucəhid رحمته الله demişdir: “İbadət olunanlar İsa, Üzeyir və mələklərdir”. İbn Cərir رحمته الله də İbn Məsudun رضي الله عنه sözünü seçmişdir, çünki Uca Allah onlar barədə **“Onların yalvardıqları məbudların özləri də Rəbbinə – hansı daha yaxın olacaq deyə vəsilə axtarırlar...”** – deyə buyurur. Ayə keçmiş zaman formasında ifadə edilməmişdir. Odur ki İsa ilə Üzeyirin ayəyə daxil olması qeyri-mümkündür.⁶ İbn Məsud رضي الله عنه demişdir: “Vəsilə

¹ ət-Tabəri, 471/17, 22528.

² əl-Buxari, 4344, 4713.

³ əl-Buxari, 4345, 4714.

⁴ ət-Tabəri, 471/17, 22529.

⁵ ət-Tabəri, 472/17, 22531.

⁶ İbn Cərir رحمته الله ayənin təfsirində belə demişdir: “Uca Allah müşriklərin ibadət etdikləri məbudlar barədə xəbər verərək bildirir ki, onlar Peyğəmbərin ﷺ dövründə ikən Allaha yaxınlaşmağa vəsilə axtarmışlar. Üzeyir isə Peyğəmbərin ﷺ dövründə sağ deyildi, odur ki o, Allaha yaxınlaşmağa vəsilə axtara bilməz. Həmçinin İsa da artıq göyə qaldırılmışdı. Allaha

yaxınlıqdır”. Qatədə ﷻ də belə demişdir. Odur ki Uca Allah ayədə “... **hansı daha yaxın olacaq deyə...**” buyurur.

Uca Allah buyurur: “**...Onun rəhmətini umurlar, əzabından qorxurlar**”. İbadət yalnız qorxu və ümidlə tamamlanır. Qorxu ilə insan günahlardan çəkinir, ümidlə isə itaətləri artırır.

Uca Allah buyurur: “**Həqiqətən, Rəbbinin əzabından qorunmaq gərəkdir**”, yəni Allahın əzabının gəlməsindən qorxmaq lazımdır. Allahın əzabından Allaha sığınırıq!

﴿وَإِنْ مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَمَةِ أَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَابًا شَدِيدًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا ۝٥٨﴾

58. Elə bir məmləkət yoxdur ki, Qiyamət günündən əvvəl Biz onu məhv etməyə və ya onu şiddətli əzaba düçar etməyə. Bu, Kitabda yazılmışdır.

Bu ayə Uca Allahın Öz dərgahındakı Lövh-i-Məhfuzda yazdığı qəti bir hökm barədə xəbər verir. Bu hökmə görə Qiyamət günündən əvvəl həlak edilməmiş və ya bütün əhalisi şiddətli bir əzabla yox edilməmiş qəsəbə olmayacaq. “**Biz onu məhv etməyə və ya onu şiddətli əzaba düçar etməyə**”, yəni ya öldürülməklə, ya da Allahın istədiyi başqa bir bəlaya düçar edilməklə. Buna səbəb isə onların günahlarıdır. Uca Allah keçmiş ümmətlər barədə belə buyurur: “**Biz onlara zülm etmədik, lakin onlar özləri özlərinə zülm etdilər**” (“Hud”, 101); “**Neçə-neçə məmləkətlər öz Rəbbinin və Onun elçilərinin əmrinə asi oldu. Biz də onlarla sərt haqq-hesab çəkib onları dəhşətli əzaba düçar etdik. Onlar əməllərinin cəzasını daddılar və aqibətləri ziyana uğramaq oldu**” (“ət-Talaq”, 8-9).

﴿وَمَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ بِالْآيَاتِ إِلَّا أَنْ كَذَّبَ بِهَا الْأَوَّلُونَ وَءَاتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا وَمَا نُرْسِلُ

بِالْآيَاتِ إِلَّا تَخَوْفًا ۝٥٩﴾

59. Bizim (Peyğəmbərin doğruluğunu təsdiqləyən) dəlillər göndərməkdən vaz keçməyimizə səbəb, ancaq əvvəlkilərin onları yalan hesab etmələri idi. Səməd tayfasına açıq-aydın dəlil kimi bir dişi dəvə verdik, lakin onlar ona zülm etdilər. Biz dəlilləri yalnız qorxutmaq üçün göndəririk.

vəsilə axtaran isə sağ olub Allaha itaət etməklə, saleh əməllər etməklə bunu edə bilər. Əməl etməyə qadir olmayan Allaha yaxınlaşmaq üçün necə vəsilə axtara bilər?!”

İmam Əhməd rahiməlləhu İbn Abbasdan rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Məkkə əhli Peyğəmbərdən rahiməlləhu (ona iman gətirmələri üçün) Səfa dağını onlar üçün qızıla çevirməsini və əkib-becərmək üçün Məkkə şəhərinin ətrafındakı dağları uzaqlaşdırmasını tələb etdilər. Peyğəmbərə rahiməlləhu deyildi: “İstəsən gözləyərək, istəsən tələb etdiklərini verərik. Əgər bundan sonra kafir olsalar (iman gətirməsələr), əvvəlki ümmətlər həlak olduğu kimi onlar da həlak olacaqlar”. Peyğəmbər rahiməlləhu: “Xeyr, onlara möhlət ver” – dedi. Uca Allah da bu ayəni nazil etdi: **“Bizim (Peyğəmbərin doğruluğunu təsdiqləyən) dəlillər göndərməkdən vaz keçməyimizə səbəb ancaq əvvəlkilərin onları yalan hesab etmələri idi”**. Hədisi ən-Nəsəi rahiməlləhu də rəvayət etmişdir.¹

Uca Allah buyurur: **“Bizim dəlillər göndərməkdən vaz keçməyimizə səbəb, ancaq əvvəlkilərin onları yalan hesab etmələri idi”**, yəni dəlilləri göndərən qövmün səndən istədiyini vermək Bizə çox asandır və sadədir. Lakin onlardan əvvəlki ümmətlər dəlillər istədikdən sonra onları yalan saymışdılar. Onlar və bənzərləri barədə Bizim sünnəmiz belə olmuşdur: “İstədikləri şey endikdən sonra yalan saysalar əzab təxirə salınmaz”. Necə ki “əl-Maidə” surəsində Uca Allah belə buyurur: **“Allah buyurdu: “Mən onu sizə endirəcəyəm. Amma bundan sonra aranızdan kim küfr edərsə, ona ələmlərdən heç kəsə vermədiyim bir əzabı verəcəyəm”** (“əl-Maidə”, 115).

Sonra Uca Allah Səməd qövmü barədə xəbər verərək onların Salehdən rahiməlləhu bir dəlil – təyin etdikləri qayadan dişi bir dəvə çıxarmasını istəmişlər. Saleh Rəbbinə dua etdi və dişi dəvə qayadan istədikləri şəkildə çıxdı. Lakin onlar **“ona zülm etdilər”**, yəni dəvəni yaradanı inkar etdilər, Onun elçisini yalançı saydılar və dəvəni kəsdilər. Saleh rahiməlləhu onlara dedi: **“Yurduzda üç gün də kef eləyin. Bu, yalan olmayan bir vəddir”** (“Hud”, 65). Odur ki Uca Allah ayədə: **“Səməd tayfasına açıq-aydın dəlil kimi bir dişi dəvə verdik...”** – deyərək buyurur. Yəni onu yaradanın təkliyinə və duasını qəbul etdiyi Elçisinin doğruluğuna dəlalət edən dişi bir dəvə verdik, **“...lakin onlar ona zülm etdilər”**, yəni onu inkar etdilər, su içməsinə mane oldular və onu öldürdülər. Uca Allah da onları sonuncularına qədər məhv etdi, onlardan intiqam aldı. Onları Qüdrətli və hər şeyə Qadir olana layiqli bir əzabla yaxaladı.

Uca Allah buyurur: **“Biz dəlilləri yalnız qorxutmaq üçün göndəririk”**. Qatədə rahiməlləhu demişdir: “Həqiqətən, Uca Allah insanları istədiyi ayələrlə qorxudur ki, onlar bundan ibrət alsınlar və Allaha qayıdıb günahlardan

¹ Əhməd, 2333; ən-Nəsəi “Sunənul-Kubra” 11920. Şueyb əl-Arnavut isnadının əl-Buxari və Muslimin şərtlərinə görə səhih olduğunu bildirmişdir.

tövbə etsinlər”. Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Həqiqətən də, Günəş və Ay Allahın dəlillərindəndir. Onlar kiminsə ölümünə və ya dünyaya gəlməsinə görə tutulmaz. Uca Allah onların tutulması ilə qullarını qorxudur. Odur ki onların tutulduğunu gördüyünüz zaman Allahı zikr etməyə, Ona dua etməyə və Ondən bağışlanma diləməyə tələsin!” Sonra Peyğəmbər ﷺ davam edib dedi: “Ey Muhəmməd ümməti! Allaha and olsun ki, kişi və ya qadın kələsinin zina etməsi xüsusunda heç kəs Allahdan daha qısqanc ola bilməz. Ey Muhəmməd ümməti! Allaha and olsun ki, mən bildiyimi siz bilsəydiniz, az gülüb çox ağlayardınız”.¹

﴿وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِأَلْسِنَتِهِمْ وَمَا جَعَلْنَا الرَّءْيَا أَلَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ وَنُحَوِّفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا﴾

60. Bir zaman Biz sənə: “Rəbbin insanları əhatə etmişdir” – demişdik. (İsra gecəsi) Sənə göstərdiyimiz mənzərəni və Quranda lənətlənmiş ağacı insanlar üçün yalnız bir imtahan etdik. Biz onları qorxuduruq, bu isə onlarda, ancaq böyük bir azgınlığı daha da artırır.

Uca Allah bu ayədə Elçisini ﷺ ona göndərdiyi dini təbliğ etməyə təşviq edir və Öz Elçisini ﷺ insanlardan qoruyacağını bildirir. Şübhəsiz ki, Uca Allah buna qadirdir. İnsanların ixtiyarı Onun əlindədir, insanlar Onun mütləq hakimiyyəti altındadırlar. Mucahid, Urvə ibn Zubeyr, əl-Həsən, Qatədə və başqaları Uca Allahın **“Bir zaman Biz sənə: “Rəbbin insanları əhatə etmişdir” – demişdik”** ayəsi barədə belə demişlər: “Yəni sənə onlardan qorumuşdur”.

Uca Allah buyurur: **“Sənə göstərdiyimiz mənzərəni və Quranda lənətlənmiş ağacı insanlar üçün yalnız bir imtahan etdik”**. əl-Buxari رحمته الله rəvayət etmişdir ki, İbn Abbas رضي الله عنه bu ayə barədə belə demişdir: “Ayədə Peyğəmbər ﷺ Meraca aparıldığı gecə ona göstərilən mənzərələr nəzərdə tutulur. **“Quranda lənətlənmiş ağacı...”**, yəni zəqqum ağacını”.² Meracla əlaqəli hədislər surənin əvvəlində geniş şəkildə keçmişdir. Orada qeyd etmişdik ki, bir qrup insan haqq din üzərində olarkən, ağılları və qəlbləri Merac hadisəsini dərk edə bilmədiyi üçün haqq dindən döndülər. Odur ki Uca Allah ayədə **“...insanlar üçün yalnız bir imtahan”**, yəni sınaq **“etdik”** – deyər buyurur. İbn Abbasdan رضي الله عنه rəvayət edildiyi kimi, “lənətlənmiş ağac” zəqqum ağacıdır.

¹ əl-Buxari, 986, 1044; Muslim, 1499, 2127.

² əl-Buxari, 4347, 4716.

Uca Allah buyurur: **“Biz onları qorxuduruq”,** yəni Biz kafirləri əzab və cəza ilə qorxuduruq **“bu isə onlarda ancaq böyük bir azğınlığı daha da artırır”,** yəni bu təhdid onların küfrdə və zəlalətdə qalmalarından başqa bir işə yaramır. Bu isə Allahın onları rəzil etməsidir.

﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ قَالَ أَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتُ طِينًا ﴿٦١﴾ قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ لَئِنْ أَخَّرْتَنِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ لَأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٦٢﴾﴾

61. Bir zaman mələklərə: **“Adəmə səcdə edin!”** – demişdik. İblisdən başqa hamısı səcdə etdi. O dedi: **“Mən Sənin palçıqdan yaratdığımı səcdə edəcəyəm?!”**
62. İblis dedi: **“Məndən üstün tutduğuna bir bax! Əgər Qiyamət gününə qədər mənə möhlət versən, az bir qismindən başqa onun bütün nəslini özümə ram edəcəyəm”.**

Uca Allah bu ayələrdə İblisin (Allah ona lənət etsin) Adəmə və onun zürriyyətinə qarşı olan düşmənçiliyini xatırladır və bu düşmənçiliyin köhnə olub, Adəmin yaradılışından bəri davam etdiyini bildirir. Uca Allah mələklərə Adəmə ﷺ səcdə etməyi buyurmuş, onlar da hamılıqla səcdə etmişlər. Yalnız İblis özünü daha üstün, Adəmi isə özündən daha aşağı sandığı üçün ona səcdə etməkdən imtina etmiş və: **“Mən Sənin palçıqdan yaratdığımı səcdə edəcəyəm?!”** – demişdir. Başqa bir ayədə isə onun belə dediyi bildirilir: **“Mən ondan daha üstünəm, çünki Sən məni oddan, onu isə palçıqdan yaratmısan!”** (“əl-Əraf”, 12).

İblis Uca Allaha küfr və cürətlə **“Məndən üstün tutduğuna bir bax!”** deyir. Uca Allah isə ona qarşı həlim davranır. İblis davam edərək belə deyir: **“Məndən üstün tutduğuna bir bax! Əgər Qiyamət gününə qədər mənə möhlət versən, az bir qismindən başqa onun bütün nəslini özümə ram edəcəyəm”.** İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Yəni onun zürriyyətindən az bir qisim istisna olmaqla, hamısının üzərində hakim olacağam”.¹ Mucahid رحمته الله demişdir: “Yəni onları əhatə edəcəyəm”. İbn Zeyd رحمته الله demişdir: “Yəni onları azdıracağam”.² Bu rəylərin hamısı mənaca bir-birinə yaxındır. Məna olaraq İblis belə demişdir: **“Məndən üstün tutduğuna bir bax! Əgər mənə Qiyamət gününə qədər möhlət versən, çox az bir qismi istisna olmaqla, mən onun zürriyyətinin hamısını azdıracağam”.**

¹ ət-Tabəri, 489/17, 22617.

² ət-Tabəri, 469/17, 22618-22615.

﴿قَالَ أَذْهَبَ فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاءُ مَوْفُورًا ۖ وَاسْتَغْفِرُ مَنْ أَسْطَغَتْ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبَ عَلَيْهِمْ بِخَيْتِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكُكُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعَدَهُمْ مَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا ۖ إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَكَفَى بِرَبِّكَ وَكِيلًا ۖ﴾

63. Allah buyurdu: “Çıx get! Onlardan kim sənə uysa, tam bir əvəz kimi cəzanız Cəhənnəm olacaqdır.
64. Onlardan gücün çatdığı kimsələri səsinlə günaha təhrik et, atlı və piyadanı onların üstünə yerit, mallarına və övladlarına şərik ol, onlara vədlər ver. Şübhəsiz ki, şeytan onlara ancaq yalan vədlər verir.
65. Həqiqətən, Mənim (mömin) qullarım üzərində sənin hökmranlığın olmayacaq. Qoruyan olaraq Rəbbin yetər”.

İblis Uca Allahdan möhlət istədikdə Uca Allah ona: “**Çıx get!**”, yəni sənə möhlət verdim” – deyə buyurdu. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: “**Allah dedi: “Sən möhlət verilənlərdənsən. Ancaq məlum vaxtın gününə qədər**” (“əl-Hicr”, 37-38). Sonra Uca Allah ona və Adəmin zürriyyətindən ona tabe olanlara Cəhənnəmi vəd edərək buyurur: “**Onlardan kim sənə uysa, tam bir əvəz kimi cəzanız**”, yəni etdiklərinizin cəzası “**Cəhənnəm olacaqdır**”. Mucəhid rahiməlləh ayədə keçən “**tam bir əvəz kimi**” ifadəsi barədə belə demişdir: “Yəni cəzanız böyük olacaq”. Qatədə rahiməlləh isə demişdir: “Yəni tam, azaldılmayan bir cəza olacaq”.

Uca Allah buyurur: “**Onlardan gücün çatdığı kimsələri səsinlə günaha təhrik et**”. Bəzi alimlər burada musiqinin nəzərdə tutulduğunu demişlər. Mucəhid rahiməlləh demişdir: “Yəni əyləncə və musiqi ilə onları oynat”. İbn Abbas rahiməlləh isə bu ayəni belə təfsir etmişdir: “Ayədə Allaha asiliyə çağıran hər şey nəzərdə tutulur”.¹ Qatədə rahiməlləh də belə demişdir. İbn Cərir rahiməlləh də bu görüşü seçmişdir.

Uca Allah buyurur: “**...atlı və piyadanı onların üstünə yerit**”, yəni onlara qarşı atlılardan və piyadalardan ibarət olan əsgərlərini göndər. Gücün çatan qədər ordularını onlara qarşı qaldır. Bu Uca Allahın qədəri bir əmridir. Necə ki Uca Allah “Məryəm” surəsində belə buyurur: “**Məgər kafirlərin üstünə onları günaha sövq edən şeytanları göndərdiyimizi görmürsənmi?**” (“Məryəm”, 83). Yəni göndərilən şeytanlar kafirləri günah işlərə yönəldərlər, apararlar. İbn Abbas və Mucəhid rahiməlləh Uca Allahın “...

¹ İbn Əbu Hatim, 13705; at-Tabəri, 491/17, 22624.

atlı və piyadaları onların üstünə yerit" ayəsi barədə belə demişlər: "Ayədə Allaha asilik etmək üçün gedən hər bir piyada və minik sahibi nəzərdə tutulur".¹

Uca Allah buyurur: **"...mallarına və övladlarına şərikin ol"**. İbn Abbas və Mucəhid rahiməlləhu demişlər: "Burada şeytanın insanlara əmr edərək mallarını Allaha asiliyə sərf etdirməsi nəzərdə tutulur". Əta rahiməlləhu isə bunun riba (sələm) olduğunu demişdir. əl-Həsən rahiməlləhu demişdir: "Ayədə malın haram yolla toplanıb, harama xərclənməsi nəzərdə tutulur". Qatədə rahiməlləhu də belə demişdir. İbn Abbas rahiməlləhu isə belə demişdir: "Şeytanın insanlara mallarında şərikin olması insanların heyvanları "Bəhira", "Saibə", "Ham" və s. adlandıraraq bütələrə nəzir edərək özlərinə haram etmələridir".² əd-Dahhək və Qatədə rahiməlləhu də belə demişlər. İbn Cərir rahiməlləhu demişdir: "Ayənin bütün bu deyilənləri ehtiva etdiyini demək daha uyğundur".

"...və övladlarına şərikin ol". Mucəhid və əd-Dahhək rahiməlləhu ayədə zinadan doğulan uşaqların nəzərdə tutulduğunu demişlər. İbn Abbas rahiməlləhu demişdir: "Ayədə onların səfəhlikləri üzündən dərk etmədən öldürdükləri uşaqları nəzərdə tutulur". Qatədə əl-Həsən əl-Bəsrinin rahiməlləhu belə dediyini rəvayət etmişdir: "Allaha and olsun ki, onlar mallarına və övladlarına şeytanı şərikin etmişlər. Övladlarını atəşpərəst, yəhudi və xacpərəst edərək İslam dinindən başqa bir dinə yönəlmiş, mallarından da şeytana pay ayırmışlar".³ İbn Cərir rahiməlləhu demişdir: "Ən doğru rəy budur ki, bir qadının Allahın sevmədiyi adları qoyaraq, Allahın razı qalmadığı bir dinə salaraq, zina edərək, uşağını öldürərək və ya diri-diri basdıraraq və s. buna bənzər Allaha asilik olan əməlləri etməklə dünyaya gətirdiyi hər bir uşağın doğulmasında İblisin şəriqliyi vardır. Çünki Uca Allah **"...mallarına və övladlarına şərikin ol..."** buyuraraq şəriqliyi hansısa bir hala məxsus etməmişdir. Elə isə bu şəriqlik Allaha asilik nəticəsində əmələ gələn və ya şeytanın əmrinə itaət etməklə doğulan hər bir uşağa aiddir".⁴ İbn Cəririn rahiməlləhu dediyi bu açıqlama əsaslıdır. Sələf alimləri (Allah onlara rəhmət etsin) İblisin şəriqliyinin bəzi növlərini təfsir etmişlər. Muslimin "Səhih" əsərində İyad ibn Himardan rahiməlləhu rəvayət edilir ki, Peyğəmbər rahiməlləhu belə buyurmuşdur: "Allah buyurur: "Şübhəsiz ki, Mən bütün qullarımı müsəlman olaraq yaratdım. Sonra şeytanlar onları dinlərindən uzaqlaşdırdılar. Onlara halal etdiyim şeyləri haram etdilər və haqqında heç bir dəlil nazil etmədiyim şeyləri Mənə şərikin qoşmalarını əmr etdilər".⁵

¹ İbn Əbu Hatim, 13707; ət-Tabəri, 491/17, 22626.

² "əl-Maidə" surəsi 103-cü ayənin təfsirinə bax.

³ ət-Tabəri, 495-494/17, 22652-22645.

⁴ ət-Tabəri, 496/17, 22654.

⁵ Muslim, 2865, 5109, 7386.

əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Bilin ki, biriniz ailəsi ilə yaxınlıq etməzdən əvvəl: “Allahın adı ilə! Allahım, bizi şeytandan uzaqlaşdır, şeytanı da bizə bəxş etdiyin övladdan uzaqlaşdır!”¹– deyərsə, əgər onların qismətində övlad varsa, yaxud Allah onların qədərinə övlad yazmışdırsa, şeytan o uşağa heç vaxt zərər toxundura bilməz”.²

Uca Allah buyurur: “...onlara vədlər ver. Şübhəsiz ki, şeytan onlara **ancaq yalan vədlər verər**”. Uca Allah başqa bir ayədə bildirir ki, Qiyamət günü haqq üzə çıxdıqda və Allah ədalətlə hökm verdikdə İblis belə deyəcək: “**Həqiqətən də, Allah sizə gerçək vəd vermişdi. Mən də sizə vəd vermişdim, lakin vədimə xilaf çıxdım. Mənim sizin üstünüzdə heç bir hökmranlığım yox idi. Mən sizi azğınlığa dəvət etdim, siz də dəvətimi qəbul etdiniz. Buna görə də məni yox, özünüzü qınayın. Nə mən sizin köməyinizə çata bilərəm, nə də siz mənim köməyimə çata bilərsiniz. Heç şübhəsiz ki, mən əvvəllər də sizin məni Allaha şəriq qoşmağınızı rədd etmişdim**” (“İbrahim”, 22).

Uca Allah buyurur: “**Həqiqətən, Mənim (mömin) qullarım üzərində sənin hökmranlığın olmayacaq**”. Uca Allah bu ayədə mömin qullarını dəstəklədiyini, qoruduğunu və qovulmuş şeytandan mühafizə etdiyini bildirir. Odur ki ayənin davamında “**Qoruyan olaraq Rəbbin yetər**” – deyə buyurur. Yəni qoruyan, dəstəkləyən və kömək edən olaraq Rəbbin yetər.

﴿رَبُّكُمُ الَّذِي يُرِي لَكُمُ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ ۚ إِنَّهُ كَاتِبٌ بِكُم رَحِيمًا ۝٦٦﴾

66. Lütfünə nail olasıınız deyə dənizdə gəmiləri sizin üçün hərəkətə gətirən Rəbbinizdir. Həqiqətən, O sizə qarşı rəhmlidir.

Uca Allah bu ayədə qullarına olan lütfündən bəhs edərək dənizdə üzmək üçün gəmiləri onların ixtiyarına verdiyini, faydalansınlar deyə dənizdə üzməyi onlar üçün asanlaşdırdığını xatırladır. Gəmilərin dənizdə asanlıqla üzməsi nəticəsində ticarət məqsədilə bir iqlimdən digərinə keçərək qazanc əldə etmələrini təmin etmişdir. Odur ki Uca Allah ayənin sonunda “**Həqiqətən, O sizə qarşı rəhmlidir**” – deyə buyurur. Yəni bütün bunları edən, sizə qarşı lütfkar və rəhmli olan Allahdır.

¹ Transkripsiyası: [Bismilləh, Alla:hummə cənnibnəş-şeyta:nə və cənnibiş-şeyta:nə mə razəqtənə!]

² əl-Buxari, 4767, 5165; Muslim, 2591, 3606.

﴿وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِلَهُهُ فَلَمَّا فُجِّدْكُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ وَكَانَ الْإِنْسَانُ كَفُورًا ۝﴾

67. Sizə dənizdə bir fəlakət üz verdiyi zaman Ondan başqa tapındıqlarınız sizdən uzaqlaşar. O sizi xilas edib quruya çıxartdıqda isə üz döndərirsiniz. Həqiqətən, insan nankordur!

Uca Allah bu ayədə bildirir ki, insanlara bir çətinlik üz verdiyi zaman yalvararaq Allaha dönər və dini məhz Ona aid edərlər. Odur ki ayədə **“Sizə dənizdə bir fəlakət üz verdiyi zaman Ondan başqa tapındıqlarınız sizdən uzaqlaşar”** – deyə buyurur. Yəni Allahdan başqa ibadət etdiyiniz hər şey qəlbinizdən silinər gedər. Necə ki eyni hal Əbu Cəhlin oğlu İkrimə ۞ ilə baş vermişdir. Məkkənin fəthi günü Əbu Cəhlin oğlu İkrimə Peyğəmbərdən ۞ qaçıb xilas olmaq məqsədilə Həbəşistana keçmək üçün dəniz səfərinə çıxmış, bu vaxt dənizdə bərk bir fırtına qopmuşdur. Gəmidəkilər bir-birlərinə belə demişlər: “Bu fırtınanın keçməsi üçün tək Allaha dua edib yalvarmalıyıq”. İkrimə öz-özünə belə demişdir: “Allaha and olsun ki, əgər dənizdə Allahdan başqası fayda vermirsə, demək ki, quruda da fayda vermir. Allahım! Sənə əhd edirəm ki, əgər məni bu fırtınadan qurtarsan, gedib əlimi Muhəmmədin əlinin üzərinə qoyar və onun (möminlərə qarşı) qayğıkeş və rəhmli olduğunu bilərəm”. Onlar dənizdən xilas oldular. İkrimə Peyğəmbərin ۞ yanına gələrək İslamı qəbul etdi və gözəl bir müsəlman oldu. Allah ondan razı olsun və onu (Cənnəti ilə) razı etsin!

Uca Allah buyurur: **“O, sizi xilas edib quruya çıxartdıqda isə üz döndərirsiniz”**, yəni dənizdə Allahın təkliyini xatırlamağınızı unudur, tək və şəriki olmayan Allaha dua etməkdən imtina edirsiniz.

“Həqiqətən, insan nankordur!” Onun xisləti belədir. Nemətləri unudar, inkar edər. Yalnız Allahın qoruduğu kəslər istisnadır.

﴿أَفَأَمْسَرْتُمْ أَنْ يَخْفَىٰ بِكُمْ جَانِبُ الْبَرِّ أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلًا ۝﴾

68. Allahın sizi quruda yerə batırmayacağına, yaxud üstünüzə daş-kəsəkli tufan göndərməyəcəyinə əminsinizmi? Sonra sizi qoruyan da tapa bilməzsiz.

Uca Allah bu ayədə belə buyurur: **“Allahın sizi quruda yerə batırmayacağına, yaxud üstünüzə daş-kəsəkli tufan göndərməyəcəyinə əminsinizmi?”** Yəni dənizdən quruya çıxmaqla Allahın intiqamından və əzabından əmin-amanlıqda olduğunuzu sanırsınızmi? Ayədə keçən حَاصِبًا [hə:sibən] sözünün mənası “daşla yağan yağış” deməkdir. Mucahid

və başqaları belə demişlər. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə bu sözü işlədərək belə buyurur: **“Biz onların üstünə qasırğa ilə birgə daşlar göndərdik. Yalnız Lutun ailəsini sübh çağı xilas etdik – Özümüzdən bir mərhəmət olaraq! Biz şükür edənləri belə mükafatlandırırıq”** (“əl-Qəmər”, 34). Başqa bir ayədə isə belə buyurur: **“Əmrimiz gəldikdə oranın altını üstünə çevirdik və odda bişmiş gil daşları ardıcıl olaraq onların üstünə yağdırdıq”** (“Hud”, 82). Yenə başqa bir ayədə belə buyurur: **“Göydə olan Allahın sizi yerə batırmayacağına əminsinizmi? O zaman yer hərəkətə gəlib titrəyəcək. Ya da ki, göydə olan Allahın üstünüzdə daşlar yağdırmayacağına əminsinizmi? Siz, Mənim xəbərdarlığımın necə nəticələr verdiyini biləcəksiniz”** (“əl-Mulk”, 16-17).

Uca Allah buyurur: **“Sonra sizi qoruyan da tapa bilməzsiz”,** yəni üzərinizdən bu əzabı qaldırıb sizi ondan qurtaracaq bir köməkçi də tapa bilməzsiz.

﴿أَمَّا مَن تَرَاهُ يُعِيدُكُمْ فِيهِ تَارَةً أُخْرَىٰ فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِّنَ الرِّيحِ فَيُغْرِقُكُمْ بِمَا كَفَرْتُمْ ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ

عَلَيْنَا يَهُ تَبِيعًا ۚ﴾

69. Yoxsa sizi bir daha dənizə qaytarıb üstünüzdə qasırğa göndərməyəcəyinə və kafir olduğunuza görə dənizdə sizi batırmayacağına əminsiniz? Sonra buna görə Bizdən intiqam alan bir nəfər belə tapa bilməzsiz.

Uca Allah bu ayədə belə buyurur: “Ey dənizdə Mənim təkliyimi qəbul edib quruya çıxdıqdan sonra geri dönənlər! **“Yoxsa sizi bir daha dənizə qaytarıb üstünüzdə qasırğa göndərməyəcəyinə...”**, yəni gəmiləri batıran və dorağaclarını¹ yıxan bir fırtına göndərməyəcəyinə əminsinizmi? İbn Abbas və digərləri ayədə keçən قَاصِفٌ [qa:sifun] sözünü “gəmiləri parçalayıb batıran dəniz küləkləri” kimi təfsir etmişlər. **“...və kafir olduğunuza görə dənizdə sizi batırmayacağına əminsiniz?”** Yəni bütün bunlar sizin kafir olmağınıza və Allahdan üz çevirməyinizə görədir. **“Sonra buna görə Bizdən intiqam alan bir nəfər belə tapa bilməzsiz”**. İbn Abbas رحمته الله demişdir: “Yəni Bizə qarşı sizə kömək edəcək heç kəsi tapa bilməzsiz”.² Mucahid رحمته الله isə demişdir: “İntiqam alacaq bir köməkçi, yəni sizdən sonra sizin intiqamınızı alan bir kəs tapa bilməzsiz”.³

¹ Gəmilərin ortasında dikəldilən uzun dirək.

² ət-Tabəri, 499/17, 22662.

³ ət-Tabəri, 500/17, 22666.

﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَلَدِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ

خَلَقْنَا تَفْضِيلًا ﴿٧٠﴾

70. Biz Adəm oğullarını hörmətli etdik, onları quruda və dənizdə minik üstündə daşıdıq, onlara pak ruzilər verdik və onları yaratdıqlarımızın çoxundan xeyli üstün elədik.

Uca Allah bu ayədə Adəm oğullarını şərəfləndirdiyini, hörmətli etdiyini, onları ən gözəl və mükəmməl biçimdə yaratdığını xəbər verir. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **"Biz insanı ən gözəl surətdə yaratdıq!"** ("ət-Tin", 4), yəni dik ayaq üstə gedən və əli ilə götürüb yeyən bir yaradılışla yaratdıq. İnsandan fərqli olaraq heyvanlar dörd ayağı üstə gedib, yeməyi ağızları ilə götürüb yeyirlər. İnsana qulaq, göz və qəlb verdik. Bütün bunlar sayəsində o görər, anlar və bundan faydalananaraq əşyaları bir-birindən ayırd edir. Əşyaların faydalı olanını, yaxşısını və gözəlini bilər, dini və dünyəvi işlərində nəyin zərərli olduğunu anlar.

Uca Allah buyurur: **"...onları quruda"**, yəni quruda heyvan, qatır və at üzərində **"və dənizdə minik üstündə"**, yəni dənizdə böyük və kiçik gəmilərdə **"daşıdıq"**.

"...onlara pak ruzilər verdik...", yəni məhsul verən əkin, ət və süd, habelə müxtəlif rəngi və dadı olan ləziz və xoş meyvələr verdik. Gözəl görünüşlü və qiymətli geyimlər verdik. İnsanlar özləri üçün növü, rəngi və forması müxtəlif olan geyimlər hazırlayırlar. Müxtəlif iqlimlərdən, bölgələrdən və ölkələrdən yanlarına ruzilər gətirilir.

"...və onları yaratdıqlarımızın çoxundan xeyli üstün elədik", yəni insanı digər növ varlıqlardan və canlılardan üstün etdik.

﴿يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمْئِهِمْ فَمَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَٰئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ

فَتِيلًا ﴿٧١﴾ وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ وَأَضَلُّ سَبِيلًا ﴿٧٢﴾

71. O gün bütün insanları öz başçıları ilə birlikdə çağıracağıq. O zaman kitabı sağ əlinə verilən kimsələr öz kitablarını sevinclə oxuyacaq və onlara xurma çəyirdəyindəki lif qədər zülm edilməyəcəkdir.

72. Burada kor olan kəs axirətdə də kor olacaq və üstəlik haqq yoldan daha çox azacaqdır.

Uca Allah bu ayələrdə Qiyamət günü barədə xəbər verərək, hər ümmətin öz başçısı ilə birlikdə haqq-hesab olunacağını bildirir. Lakin alimlər ayədə “başçı” deyildikdə kimin nəzərdə tutulduğu barədə ixtilaf etmişlər. Mucahid və Qatədə rah demişlər: “Yəni peyğəmbərləri ilə birlikdə hesaba çəkiləcəklər”. Bu, Uca Allahın **“Hər ümmətin bir elçisi vardır. Elçiləri gəldikdə onların arasında ədalətlə hökm verilər və onlara zülm edilməz”** (“Yunus”, 47) ayəsinə bənzəyir. Sələflərdən bəziləri belə demişlər: “Bu ayə hədis əhli üçün ən böyük şərəfdir. Çünki onların imamı (başçısı) Peyğəmbərdir rah”. İbn Zeyd rah demişdir: “Yəni hər ümmət öz peyğəmbərinə nazil edilmiş şəriət kitabı ilə birlikdə çağırılar”.¹ İbn Cərir rah da bu rəyi seçmişdir. Mucahid rah demişdir: “Yəni hər ümmət öz kitabı ilə birlikdə çağırılacaq”. Ola bilsin ki, Mucahid rah belə deməklə əvvəlki rəyi (peyğəmbərlərə nazil edilmiş kitabı) nəzərdə tutmuşdur. Ola da bilsin ki, Mucahid İbn Abbasın rah **“O gün bütün insanları öz başçıları ilə birlikdə çağıracağıq”** ayəsi barədə: “Yəni əməllərini əhatə edən kitabları ilə çağırılacaq” rəyini nəzərdə tutmuşdur. Əbul-Aliyə, əl-Həsən, əd-Dahhək rah da belə demişlər.² Bu ən üstün rəydir, çünki Uca Allah bir ayədə belə buyurur: **“Biz hər şeyi açıq-aydın yazıda qeydə almışıq”** (“Ya Sin”, 12). Həmçinin buyurur: **“Hər kəsin kitabı qarşısına qoyulacaq və sən günahkarların orada yazılmış olanlardan qorxduqlarını görəcəksən. Onlar deyəcəklər: “Vay halımıza! Bu necə bir kitab imiş! O nə bir kiçik, nə də bir böyük günahı buraxmadan hamısını sayıb yazmışdır!” Onlar etdikləri əməlləri öz qarşılarında görəcəklər. Rəbbin heç kəsə haqsızlıq etməz!”** (“əl-Kəhf”, 49). Ola bilsin ki, ayədə “başçıları” deyildikdə hər qövmin tabe olduğu imamlar nəzərdə tutulur. İman əhli peyğəmbərlərin arxasınca, kafirlər isə öz imamlarının arxasınca gedirlər. Necə ki Uca Allah bir ayədə belə buyurur: **“Biz onları oda çağıran rəhbərlər etdik. Qiyamət günü onlara kömək edilməyəcəkdir”** (“əl-Qəsəs”, 41). əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində rəvayət edilən uzun bir hədisdə belə deyilir: “...Beləliklə, Günəşə ibadət edənlər Günəşin, Aya ibadət edənlər Ayın, tağutlara (bütlərə, şeytana və ya özünü ilahiləşdirmiş insana) ibadət edənlər də tağutların ardınca gedib Cəhənnəmə düşəcəklər...”³ Uca Allah “əl-Casiyə” surəsində belə buyurur: **“Sən o gün hər ümməti diz çökmüş görəcəksən. Hər ümmət öz əməl kitabına tərəf çağırılacaq. “Bu gün sizə etdiyiniz əməllərin əvəzi veriləcək! Bu, Bizim sizin əleyhinizə həqiqəti söyləyən kitabımızdır. Şübhəsiz ki, Biz sizin etdiyiniz əməlləri yazdırmışıq!”** (“əl-Casiyə”, 28-29).

¹ ət-Tabəri, 503/17, 22683.

² ət-Tabəri, 503-502/17, 22677-22672.

³ əl-Buxari, 6885, 7437; Muslim, 267, 469.

Bu rəy Uca Allahın bir ümmət barədə hökm verdiyi zaman, həmin ümmətin peyğəmbərini də gətirəcəyini inkar etmir. Çünki, şübhəsiz, peyğəmbər onların əməllərinə şahidlik etməlidir. Necə ki Uca Allah bir ayədə belə buyurur: **“Yer öz Rəbbinin nuru ilə işıqlanacaq, əməllər yazılmış kitab hər kəsin qarşısına qoyulacaq, peyğəmbərlər və şahidlər gətiriləcəkdir. Onların arasında ədalətlə hökm veriləcək və onlara haqsızlıq edilməyəcək”** (“əz-Zumər”, 69); Həmçinin buyurur: **“Hər ümmətdən bir şahid gətirəcəyimiz və səni də onlara şahid gətirəcəyimiz zaman onların halı necə olacaq?”** (“ən-Nisa”, 41).

Lakin bu ayədə “başçı” dedikdə əməllərin yazıldığı kitab nəzərdə tutulur. Odur ki Uca Allah ayənin davamında: **“O gün bütün insanları öz başçıları ilə birlikdə çağıracağıq. O zaman kitabı sağ əlinə verilən kimsələr öz kitablarını sevinclə oxuyacaq”** – deyər buyurur. Yəni onlar, etdikləri saleh əməllərə görə öz kitablarını sevinərək oxuyacaqlar və oxuduqca oxumaq istəyəcəklər. Necə ki başqa ayələrdə Uca Allah belə buyurur: **“Kitabı sağ əlinə verilən kimsə deyəcək: “Budur, oxuyun kitabımı! Mən bilirdim ki, etdiklərimin hesabına qovuşacağam”. O, xoşbəxt həyat sürəcək – uca bir Cənnətdə – elə bir Cənnətdə ki, onun meyvələri lap yaxınlıqda olacaq. Onlara: “Keçmiş günlərdə etdiyiniz əməllərə görə nuşcanlıqla yeyin-için!” – deyiləcək. Kitabı sol əlinə verilən kimsə isə deyəcək: “Kaş kitabım mənə verilməyəydi!”** (“əl-Haqqə”, 19-25).

Uca Allah buyurur: **“...onlara xurma çəyirdəyindəki lif qədər zülm edilməyəcəkdir”**. Daha əvvəl (“ən-Nisa” surəsi, 49-cu ayənin təfsirində) qeyd etmişdik ki, “xurma çəyirdəyindəki lif”, xurma çəyirdəyinin ortasındakı yarıqda olan nazik teldir.

Uca Allah buyurur: **“Burada kor olan kəs...”**. İbn Abbas, Mucahid, Qatədə və İbn Zeyd demişlər: **“Burada”**, yəni dünya həyatında **“kor olan kəs”**, yəni Allahın ayə və dəlillərinə qarşı kor olub onları görə bilməyən kəs **“axirətdə də kor olacaq”**, yəni axirətdə də bu halda olacaq **“və üstəlik haqq yoldan daha çox azacaqdır”**, yəni dünyada ikən yolunu azdığından daha çox azacaqdır.¹ Bu cür olmaqdan Allaha sığınırıq!

¹ ət-Tabəri, 505/17, 22690-22687.

﴿وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ لِتَفْتَرِيَ عَلَيْنَا غِبْرَةً وَإِذَا لَا تَأْخُذُوكَ حَلِيلًا ﴿٧٣﴾ وَلَوْلَا أَنْ نَبَيِّنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكُنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا ﴿٧٤﴾ إِذَا لَا أَذْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا ﴿٧٥﴾﴾

73. Müşriklər səni, sənə vəhy etdiyimizdən az qala döndərəcəkdilər ki, Qurandan başqa bir şeyi Bizə aid edəsən. Belə olduğu halda, onlar səni özlərinə dost tutacaqdılar.
74. Əgər Biz səni dinində sabit saxlamasaydıq, əlbəttə, azca da olsa, onlara meyil edəcəkdin.
75. Belə olacağı təqdirdə sənə həyatın və ölümün əzabını ikiqat daddırdıq. Sonra Bizə qarşı özünə bir köməkçi də tapa bilməzdin.

Uca Allah bu ayələrdə Öz Elçisini ﷺ dəstəklədiyini, sabitqədəm etdiyini, azğınların hiyləsindən, pis insanların şərindən qoruduğunu və onun işlərini Özü yönəltdiyini, səhmana saldığını, ona yardım etdiyini, onu insanlardan heç kimin ümidinə buraxmadığını, əksinə, onu himayə edən, qoruyan, ona yardım edən, dəstəkləyən, zəfər nəsim edən Özü olduğunu, gətirdiyi dini ona düşmənçilik edənlərdən üstün edəcəyini, ona qarşı çıxıb onu inkar edənlərin üzərində qalib edəcəyini, dünyanın hər yerində onu müzəffər edəcəyini xəbər verir.

﴿وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذَا لَا يَلْبَثُونَ خِلْفَكَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٧٦﴾ سَنَّةً مِّنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُّسُلِنَا وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلًا ﴿٧٧﴾﴾

76. Müşriklər az qala səni bu torpaqdan sıxışdırıb çıxaracaqdılar. Lakin səni qovduqdan sonra özləri də orada ancaq az bir müddət qala bilərdilər.
77. Səndən əvvəl göndərdiyimiz elçilərə qarşı da belə davranmışlar. Sən Bizim qayda-qanunlarımızda heç bir dəyişiklik tapa bilməzsən.

Bu ayə Qureys kafirləri barədə nazil olmuşdur. Çünki onlar Peyğəmbəri ﷺ aralarından (Məkkədən) çıxarmaq istəyirdilər. Uca Allah bu ayə ilə onları təhdid etdi və bildirdi ki, əgər Peyğəmbəri ﷺ Məkkədən çıxarsalar, orada çox az bir müddət qala biləcəklər. Belə də oldu. Onlar Peyğəmbərə ﷺ əziyyət verməyi artırırdıqdan və Peyğəmbər ﷺ (Mədinəyə) hicrət etdikdən

sonra Məkkədə yalnız bir il yarım rahat qala bildilər. Nəhayət, Uca Allah onlarla Peyğəmbəri ﷺ, aralarında heç bir vədələşmə olmadan, Bədrdə qarşılaşdırdı və müsəlmanları müzəffər etdi. Peyğəmbər ﷺ onların adlı-sanlı insanlarını öldürdü, zürriyyətlərini əsir aldı. Odur ki Uca Allah ayədə belə buyurur: **“Səndən əvvəl göndərdiyimiz elçilərə qarşı da belə davranmışlar. Sən Bizim qayda-qanunlarımızda heç bir dəyişiklik tapa bilməzsən”,** yəni peyğəmbərlərimizi inkar edib onlara əziyyət verənlər barədə qanunumuz budur ki, peyğəmbəri onların arasından çıxarar, onlara isə əzab göndəririk. Əgər Peyğəmbər ﷺ rəhmət elçisi olmasaydı, daha əvvəl heç bir ümmətin başına gəlməyən müsibətlər onların başına gələrdi. Uca Allah bir ayədə belə buyurur: **“Sən onların arasında olduğun halda, Allah onlara əzab verməyəcək”** (“əl-Ənfal”, 33).

﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى عَسْقِ اللَّيْلِ وَفُزَّانَ الْفَجْرِ إِنَّ فُزَّانَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا ۝ ٧٨ وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا ۝ ٧٩﴾

- 78. Gün batmağa meyil edəndən gecənin qaranlığınadək bəlli vaxtlarda namaz qıl və sübh çağı Quran oxu! Çünki sübh çağı oxunan Quranın şahidləri olur.**
- 79. Gecənin bir vaxtı oyanıb sənə əlavə buyurulmuş təhəccüd namazında Quran oxu. Ola bilsin ki, buna görə Rəbbin səni tərifləyiq bir məqama yüksəlsin.**

Uca Allah Öz Elçisinə ﷺ fərz namazlarını bəlli vaxtlarda qılmağı əmr edərək belə buyurur: **“Gün batmağa meyil edəndən gecənin qaranlığınadək bəlli vaxtlarda namaz qıl...”**. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Günəşin batmağa meyil etməsi günorta vaxtı zeniti keçməsidir”.¹ Nafi bu təfsiri İbn Ömərdən رضي الله عنه rəvayət etmişdir. İmam Malik رحمه الله də təfsirində əz-Zuhri vasitəsilə İbn Ömərdən رضي الله عنه eyni təfsiri rəvayət etmişdir. Əbu Bərzə əl-Əsləmi رضي الله عنه də belə demişdir. İbn Məsud və Mucahiddən də belə rəvayət edilmişdir. İbn Cərir رحمه الله də bu rəyi seçmişdir.

Bu təfsirə əsasən ayə beş vaxt namazın vaxtlarını özündə cəm edir. Ayənin **“Gün batmağa meyil edəndən gecənin qaranlığınadək”** hissəsinə Zöhr, Əsr, Məğrib və İşa namazları daxildir, **“sübh çağı Quran oxu”** hissəsində isə Fəcr (Sübh) namazı nəzərdə tutulur. Çoxsaylı yollarla nəql edilən hədislərdə Peyğəmbərin ﷺ həm feili, həm də sözləri ilə namazın vaxtları, eynilə günümüzdə müsəlmanların qıldığı kimi, təfsilatlı şəkildə

¹ Ət-Tabəri, 514/17, 22725.

bəyan edilmişdir. Xələflər bunu sələflərdən (əvvəlki nəsillərdən) götürmüşlər. Hər nəsil özündən əvvəl gələn nəsildən öyrənmişdir. Bu məsələ lazım olan yerlərdə ətraflı bildirilmişdir. Həmd Allaha məxsusdur.

Uca Allah buyurur: **“Çünki sübh çağı oxunan Quranın şahidləri olur”**. əl-Buxari Əbu Hureyradan rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər belə buyurmuşdur: “Camaat namazı birinizin fərdi şəkildə qıldığı namazdan iyirmi beş dəfə üstündür və gecə mələkləri ilə gündüz mələkləri Sübh namazında bir yerə toplaşirlər”. Əbu Hureyra dedi: “İstəyirsinizsə, (dediklərimi təsdiq edən) bu ayəni oxuyun: **“...sübh çağı Quran oxu! Çünki sübh çağı oxunan Quranın şahidləri olur”**”.¹

İmam Əhməd Abdullah ibn Məsud və Əbu Hureyradan rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər bu ayə barədə belə demişdir: “Gecə mələkləri ilə gündüz mələkləri Sübh namazının şahidləri olurlar (iştirak edirlər)”. Hədisi ət-Tirmizi, ən-Nəsəi və İbn Məcə da rəvayət etmişlər. ət-Tirmizi hədisin “həsən-səhih” olduğunu demişdir.² əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Əbu Hureyradan rəvayət edilir ki, Peyğəmbər belə demişdir: “Bir dəstə mələk gecələr, bir dəstə mələk də gündüzlər növbə ilə sizin yanınıza gəlir, onlar Sübh və Əsr namazlarında bir yerə toplanırlar. Bundan sonra gecəni sizin aranızda keçirən mələklər səmaya qalxır və Uca Allah qullarının nə etdiklərini daha yaxşı bildiyi halda onlardan: “Siz Mənim qullarımı nə vəziyyətdə tərk etdiniz?” – deyə soruşur. Onlar deyirlər: “Biz onları namaz qıldıqları halda tərk etdik, yanlarına gəldikdə də onlar namaz qılırdılar””.³

Uca Allah buyurur: **“Gecənin bir vaxtı oyanıb sənə əlavə buyurulmuş təhəccüd namazında Quran oxu”**. Uca Allah Peyğəmbərə fərz namazlardan əlavə gecə namazı qılmağı da əmr etmişdir. Necə ki Muslimin “Səhih” əsərində Əbu Hureyradan rəvayət edilir ki, bir dəfə Peyğəmbərdən : “Fərz namazlarından sonra ən fəzilətli namaz hansıdır?” – deyə soruşuldu. Peyğəmbər : “Gecə namazıdır” – cavabını verdi”.⁴ Buna görə də Uca Allah Öz Elçisinə fərz namazlarından əlavə gecə namazı qılmağı da əmr etmişdir. “Təhəccüd namazı” gecə yuxudan oyandıqdan sonra qılınan namazdır. İbn Abbas, Aişə və digər səhabələrdən rəvayət olunan hədislərdə Peyğəmbərin gecə yatıb oyandıqdan sonra təhəccüd namazı qıldığı bildirilir. Bu mövzu öz yerində geniş şəkildə izah edilmişdir. Həmd və nemət Allaha məxsusdur.

¹ əl-Buxari, 4348, 4717.

² Əhməd, 10137; İbn Məcə, 670; əl-Hakim, 763; ət-Tirmizi, 3135, 3427.

³ əl-Buxari, 552, 555; Muslim, 1001, 1464; Əhməd, 6330, 7483; İbn Hibban, 1736.

⁴ Muslim, 1983, 2813.

Təfsir alimləri ayədə keçən “...sənə əlavə buyurulmuş...” ifadəsinin mənasında ixtilaf etmişlər. Bəzi alimlər belə demişlər: “Yəni təhəccüd namazının vacib olması yalnız sənə aiddir”. Onlar təhəccüd namazının Peyğəmbərə ﷺ vacib olduğunu, ümmətin digər fərdlərinə isə vacib olmadığını demişlər. Bu, İmam əş-Şafiinin ﷺ iki rəyindən biridir. İbn Cərir ət-Tabəri ﷺ də bu rəyi seçmişdir. Bəzi alimlər isə gecə namazının Peyğəmbər ﷺ üçün nafilə (vacib olmayan ibadət) olduğunu demişlər, çünki onun keçmiş və gələcək günahları bağışlanmışdır. Ümməti üçün isə nafilə namazlar günahlardan kəffarədir. Bu rəyi Mucahid ﷺ demişdir.

Uca Allah buyurur: **“Ola bilsin ki, buna görə Rəbbin səni tərifləyəcək bir məqama yüksəltsin”**, yəni sənə əmr etdiyim bu əməlləri et ki, Qiyamət günü səni bütün insanların və Onları yaradanın tərifləyəcəyi bir məqama qaldıra. İbn Cərir ﷺ demişdir: “Təfsir alimlərinin əksəriyyəti bildirmişlər ki, bu məqam Peyğəmbərin ﷺ Qiyamət günü bütün insanlar üçün şəfaətçi olaraq Rəbbindən o günün dəhşətini və çətinliyini onlar üçün yüngülləşdirməsini istəməsidir”.

Mən deyirəm: “Peyğəmbərin ﷺ Qiyamət günü, başqasında olmayan, yalnız ona xas olan digər üstünlükləri də vardır. Heç kəs bu üstünlüklərdə ona tay olmayacaq. İlk dəfə onun üçün yer (qəbir) yarılaçaq və o Məhşərə minikdə gələcəkdir. Adəmin və ondan sonra gələnlərin altında toplanacaqları bayraq da onda olacaq. Ətrafında ən çox insan toplaşacağı hovuz onun hovuzu olacaq. Allah dərgahında ən böyük şəfaət onun şəfaətidir. Belə ki, o, Uca Allahın varlıqlar arasında hökm verməyə gəlməsi üçün şəfaətçi olacaq. Bu şəfaət üçün insanlar əvvəl Adəmə, sonra Nuha, sonra İbrahimə, sonra Musaya, sonra İsaya (onların hamısına Allahın salavatı olsun) müraciət edəcəklər. Onların hamısı: “Mən buna layiq deyiləm” – deyəcək. Nəhayət, insanlar Muhəmmədin ﷺ yanına gələcəklər. O: “Mən buna layiqəm, mən buna layiqəm!” – deyəcək. Bu rəvayəti tam şəkildə qeyd edəcəyik. Həmçinin Peyğəmbər ﷺ (müsəlmanlardan) Cəhənnəmə girməsi əmr olunanlar üçün də şəfaətçi olacaq və onlar geri qaytarılacaqlar. Ümməti arasında hökm verilən ilk peyğəmbər odur. Ümməti ilə birlikdə Sirat körpüsünün üzərindən ilk o keçəcək. Cənnətdə ilk şəfaəti o edəcək¹. Necə ki Muslimin “Səhih” əsərində rəvayət olunan hədisdə, habelə, “Sur” hədisində bildirilir ki, bütün möminlər Cənnətə onun şəfaəti sayəsində girəcəklər. Cənnətə ilk daxil olan o olacaq. Onun

¹ Ənəs ibn Malik ﷺ rəvayət edir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Cənnətdə ilk şəfaətçi mən olacağam. Peyğəmbərlər arasında mənim təsdiq edildiyim qədər təsdiq edilmiş bir peyğəmbər yoxdur. Peyğəmbərlər içində elə bir peyğəmbər olmuşdur ki, ümmətindən yalnız bir kişi onu təsdiq etmişdir”. (Muslim, 289, 504).

ümməti digər ümmətlərdən əvvəl Cənnətə girəcək. Cənnətin yüksək dərəcələrinə nail olmaq üçün əməlləri yetərli olmayan insanlar məhz onun şəfaəti sayəsində Cənnətin yüksək dərəcələrinə yetişəcəklər. Cənnətdə ən uca dərəcə olan “Vəsilə”nin (vasitəçilik haqqının) sahibi odur. Bu dərəcəyə yalnız o çatacaq. Allaha asilik edən müsəlmanlar üçün şəfaət etməyə izin verildikdə mələklər, peyğəmbərlər və möminlər şəfaət edəcəklər. O isə saylarını Allahdan başqa heç kəsin bilmədiyi insanlar üçün şəfaət edəcək. Heç kim onun kimi şəfaət edə bilməyəcək və şəfaətdə heç kim ona bərabər ola bilməyəcək. Bu xüsusu “Sira” kitabının sonunda geniş şəkildə açıqlamışam. Həmd və nemət Allaha məxsusdur.

İndi isə “Məqamul-Məhmud” (Tərifəlayiq məqam) barədə rəvayət edilən hədisləri qeyd edək. Yardım edən Allahdır.

əl-Buxari Abdullah ibn Ömər belə dediyini rəvayət etmişdir: “Qiyamət günü insanlar dizləri üstə duracaq və hər ümmət öz peyğəmbərinin dalınca düşüb: “Ey filankəs, bizə şəfaətçi ol, ey filankəs, bizə şəfaətçi ol!” – deyə yalvaracaq. Nəhayət, şəfaət etmək Muhəmməd Peyğəmbərə həvalə ediləcəkdir. Həmin vaxt Allah onu Məqamul-Məhmuda (Tərifəlayiq məqama) yüksəldəcək”.¹

əl-Buxari Cabir ibn Abdullahdan rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər belə buyurmuşdur: “Hər kim azanı eşitdikdə: “Bu tam dövətin (azanın) və qılınacaq namazın Rəbbi olan Allahım! Muhəmmədə vasitəçilik haqqı və fəzilət ver. Onu vəd etdiyin “Məqamul-Mahmuda” (Təriflənen məqama) çatdır”²– desə, Qiyamət günü mənim şəfaətimə qovuşar”.³ Hədisi yalnız əl-Buxari rəvayət etmişdir.

Ənəs ibn Malik rəvayət edir ki, Peyğəmbər belə buyurmuşdur: “Qiyamət günü insanlar (məhşərə) toplanacaq. O zaman onlara ilham veriləcək və onlar deyəcəklər: “Gəlin, Rəbbimizin yanında bizə şəfaət edəcək bir adam tapaq ki, bizi bu acınacaqlı vəziyyətdən qurtarsın”. Bundan sonra onlar Adəmin yanına gəlib deyəcəklər: “Sən bəşəriyyətin atası Adəmsən! Allah səni Öz Əli ilə yaratmış və sənə Öz tərəfindən ruh üfürmüşdür. Sonra mələklərə əmr etmiş və onlar sənə səcdə etmişlər. Elə isə Rəbbinin yanında bizdən ötrü şəfaətçi ol ki, bizi bu acınacaqlı vəziyyətdən qurtarsın”. Adəm: “Mən bu məqama layiq deyiləm” – deyə cavab verəcək, sonra etdiyi xətanı xatırlayacaq, buna görə Rəbbindən

¹ əl-Buxari 4347, 4718.

² Transkripsiyası: [Alla:hummə Rabbə hə:zihid-dəvətit-tə:mmə, vəssalə:til qa:imə, ə:ti MuhəmmədənİL-vəsi:lətə vəl-fədi:lətə, vəbəshu məqa:mən məhmu:dənilləzi vəadtəhu].

³ əl-Buxari, 4348, 4719.

utanacaq və onlara: “Odur ki siz, Uca Allahın göndərdiyi ilk elçinin – Nuhun yanına gedin!” – deyəcək. Onda onlar Nuhun yanına gələcəklər. Nuh: “Mən bu məqama layiq deyiləm” – deyə cavab verəcək, sonra bilmədiyi bir şeyi Rəbbindən istəməklə¹ etdiyi xətanı xatırlayacaq, buna görə Rəbbindən utanacaq və onlara: “Odur ki siz, ər-Rahmənin (Mərhəmətli Allahın) Özünə yaxın dost tutduğu² İbrahimin yanına gedin!” – deyəcək. Onda onlar İbrahimin yanına gələcəklər. İbrahim: “Mən bu məqama layiq deyiləm, lakin siz Allahın (bilavasitə) danışdığı,³ özünə də Tövrat bəxş etdiyi Musanın yanına gedin!” – deyəcək. Onda onlar Musanın yanına gələcəklər. Musa: “Mən bu məqama layiq deyiləm” – deyə cavab verəcək, sonra onlara heç bir cana qəsd etməyən bir şəxsi öldürdüyünü xatırladaraq⁴ buna görə Rəbbindən utanacaq və onlara: “Odur ki siz, Allahın qulu və elçisi, (Məryəmə göndərdiyi “Ol”) Kəlməsi və Öz tərəfindən göndərdiyi ruhu İsanın yanına gedin!” – deyəcək. Onda onlar İsanın yanına gələcəklər. İsa onlara: “Mən bu məqama layiq deyiləm. Siz bütün keçmiş və gələcək xətalari bağışlanmış bir qulun – Muhəmmədin yanına gedin!” – deyəcək. Sonra onlar mənim yanıma gələcəklər”. əl-Həsən Peyğəmbərin belə dediyini rəvayət etmişdir: “Mən qalxıb möminlərdən ibarət iki cərgənin arası ilə gedəcəyəm”. Ənəs demişdir: “Peyğəmbər buyurdu: “Mən Uca Rəbbimdən izin istəyəcəyəm və mənə izin veriləcəkdir. Mən Onu gördüyüm an səcdəyə qapanacağam. Allah istədiyi qədər məni bu vəziyyətdə saxlayacaq. Sonra (mənə belə) buyurulacaq: “Ey Muhəmməd! Başını qaldır, söylə, sözün dinlənəcək, şəfaət et, şəfaətin qəbul olunacaq, istə, sənə (istədiyin) veriləcək”. Mən başımı səcdədən qaldırıb Uca Rəbbimin mənə öyrətdiyi həmd-sənalarla Rəbbimi tərifləyəcəyəm. Sonra şəfaət edəcəyəm. Mənim üçün hədd qoyulacaq və mən (bir çoxlarını) atəşdən çıxardıb Cənnətə daxil edəcəyəm. Sonra ikinci dəfə Rəbbimin yanına qayıdacağam. Mən Onu gördüyüm an səcdəyə qapanacağam. Allah istədiyi qədər məni bu vəziyyətdə saxlayacaq. Sonra (mənə belə) buyurulacaq: “Ey Muhəmməd! Başını qaldır, söylə, sözün dinlənəcək, istə, sənə (istədiyin) veriləcək, şəfaət et, şəfaətin qəbul olunacaq”. Mən başımı səcdədən qaldırıb Uca Rəbbimin mənə öyrətdiyi həmd-sənalarla Rəbbimi tərifləyəcəyəm. Sonra şəfaət edəcəyəm. Mənim üçün hədd qoyulacaq və mən yenə bir çoxlarını oddan çıxardıb Cənnətə daxil edəcəyəm. Sonra üçüncü dəfə Rəbbimin yanına qayıdacağam. Mən Onu gördüyüm an səcdəyə qapanacağam.

¹ “Hud” surəsi 45-47- ci ayələrə bax.

² “ən-Nisa” surəsi 125-ci ayəyə bax.

³ “ən-Əraf” surəsi 145-ci ayəyə bax.

⁴ “əl-Qəsəs” surəsi 15-ci ayəyə bax.

Allah istədiyi qədər mənə bu vəziyyətdə saxlayacaq. Sonra (mənə belə) buyurulacaq: “Ey Muhəmməd! Başını qaldır, söylə, sözün dinlənəcək, istə, sənə (istədiyin) veriləcək, şəfaət et, şəfaətin qəbul olunacaq”. Mən başımı səcdədən qaldırıb Uca Rəbbimin mənə öyrətdiyi həmd-sənalarla Rəbbimi tərifləyəcəyəm. Sonra şəfaət edəcəyəm. Mənim üçün hədd qoyulacaq və mən yenə bir çoxlarını oddan çıxardıb Cənnətə daxil edəcəyəm. Sonra mən dördüncü dəfə qayıdacağam və: “Ey Rəbbim! Quranın (Cəhənnəmdə) tutub saxladıqlarından (Cəhənnəmdə əbədi qalacaqları barədə Quranda xəbər verilən kafirlərdən) başqa heç kəs qalmamışdır” – deyəcəyəm”. Ənəsdən ﷺ rəvayət olunan başqa bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Lə iləhə İlləllah” deyən və qəlbində arpa dənəsi ağırlığında iman olan kimsələr Cəhənnəmdən çıxacaqlar. Bundan sonra “Lə iləhə İlləllah” deyən və qəlbində buğda dənəsi ağırlığında iman olan kimsələr Cəhənnəmdən çıxacaqlar. Sonra da “Lə iləhə İlləllah” deyən və qəlbində zərrə qədər iman olan kimsələr Cəhənnəmdən çıxacaqlar”. Hədisi əl-Buxari və Muslim ﷺ rəvayət etmişlər.¹

İmam Əhməd ﷺ Əbu Hureyradan ﷺ rəvayət etmişdir ki, bir gün Peyğəmbərə ﷺ cəmdək gətirdilər. Sonra bu cəmdəyin qol tərəfini bişirib ona verdilər. Ətin bu yeri onun xoşuna gəlirdi. O, ətdən bir tikə dişlədikdən sonra dedi: “Qiyamət günü mən insanların ən hörmətli olacağam. Bunun nə səbəbdən belə olduğunu bilirsinizmi? Allah Qiyamət günü əvvəlkiləri və sonrakıları (dünyada olan insanların hamısını) düz və geniş bir yerə yığacaq. Elə bir yerə ki, carçı onları çağıra bilsin, gözlər də onları əhatə etsin. Günəş insanlara yaxınlaşdıqdan sonra onları elə bir dərd və kədər bürüyəcək ki, onlar buna nə tab gətirəcək, nə də dözə biləcəklər. Onda onlardan bəziləri digərlərinə deyəcəklər: “Nə vəziyyətə düşdüyünüzü görmürsünüzmü? Başınıza nələr gəldiyini görmürsünüzmü? Bəlkə, Rəbbiniz yanında sizin üçün şəfaət edəcək bir adam tapasınız?” Onda insanların bəziləri digərlərinə: “Haydı, Adəmin yanına gedin!” – deyəcək və onlar Adəmin yanına gəlib: “Ey Adəm! Sən bəşəriyyətin atasısan! Allah səni Öz Əli ilə yaratmış, Öz tərəfindən sənə ruh üfürmüş, sonra da mələklərə əmr etmiş və onlar sənə səcdə etmişlər. (Elə isə) Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et (şəfaətçi ol)! Məgər sən bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu, başımıza nələr gəldiyini görmürsənmi?!” – deyərək ona müraciət edəcəklər. Adəm deyəcək: “Bu gün Rəbbim elə qəzəblənmişdir ki, O, bundan əvvəl heç vaxt belə qəzəblənməmiş və bundan sonra əsla belə qəzəblənməyəcəkdir. O, mənə (bəlli) bir ağaca yaxınlaşmağı qadağan etdi, lakin mən Ona asi oldum. Ah nəfsim, nəfsim, nəfsim! Gedin başqasının

¹ Əhməd, 12153, 12174, 12177; əl-Buxari, 6861, 7410; Muslim, 278, 489.

yanına. Gedin Nuhun yanına!” Onlar Nuhun yanına gəlib deyəcəklər: “Ey Nuh! Sən yer üzünə göndərilmiş ilk elçisən. Özünü də Allah, “şükür edən bəndə” adlandırmışdır. Elə isə Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et! Məgər sən bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu, başımıza nələr gəldiyini görmürsənmi?!” Nuh onlara deyəcək: “Bu gün Rəbbim elə qəzəblənmişdir ki, O, bundan əvvəl heç vaxt belə qəzəblənməmiş və bundan sonra əsla belə qəzəblənməyəcəkdir. Mənim dua etməyə imkanım var idi, lakin mən qövümün əleyhinə bəddua etdim. Ah nəfsim, nəfsim, nəfsim! Gedin başqasının yanına. Gedin İbrahimin yanına!” Onlar İbrahimin yanına gəlib deyəcəklər: “Sən həm Allahın peyğəmbəri, həm də yer əhli arasında Allahın ən sevimli dostusan. Elə isə Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et! Məgər sən bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu, başımıza nələr gəldiyini görmürsənmi?!” İbrahim onlara deyəcək: “Bu gün Rəbbim elə qəzəblənmişdir ki, O, bundan əvvəl heç vaxt belə qəzəblənməmiş və bundan sonra əsla belə qəzəblənməyəcəkdir”. Sonra o: “(Üç dəfə) yalan danışdığını xatırlayacaq və deyəcək: “Ah nəfsim, nəfsim, nəfsim! Gedin başqasının yanına. Gedin Musanın yanına!” Onlar Musanın yanına gəlib deyəcəklər: “Ey Musa! Sən Allahın elçisisən, Allah Öz risaləti (peyğəmbərlik vəzifəsi) ilə, üstəlik sənənlə bilavasitə danışmaqla səni digər insanlardan üstün etmişdir. Elə isə Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et! Məgər sən bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu, başımıza nələr gəldiyini görmürsənmi?!” Musa onlara deyəcək: “Bu gün Rəbbim elə qəzəblənmişdir ki, O, bundan əvvəl heç vaxt belə qəzəblənməmiş və bundan sonra əsla belə qəzəblənməyəcəkdir. Mən adam öldürmüşəm. Halbuki onu öldürmək mənə əmr edilməmişdi. Ah nəfsim, nəfsim, nəfsim! Gedin başqasının yanına. Gedin İsanın yanına!” Onlar İsanın yanına gəlib deyəcəklər: “Ey İsa! Sən Allahın eçisi, Onun Məryəmə göndərdiyi “Ol” kəlməsi, həm də Onun tərəfindən göndərilən ruhsan. Sən hələ körpə ikən beşikdə insanlarla danışırdın. Elə isə Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et! Məgər sən bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu, başımıza nələr gəldiyini görmürsənmi?!” İsa onlara deyəcək: “Bu gün Rəbbim elə qəzəblənmişdir ki, O, bundan əvvəl heç vaxt belə qəzəblənməmiş və bundan sonra əsla belə qəzəblənməyəcəkdir”. İsa onlara heç bir xətasını bildirməyəcək, sadəcə, belə deyəcək: “Gedin başqasının yanına. Gedin Muhəmmədin yanına!” Onlar Muhəmmədin yanına gəlib deyəcəklər: “Ey Muhəmməd! Sən həm Allahın elçisi, həm də peyğəmbərlərin sonuncususan. Allah sənə keçmiş və gələcək günahlarını bağışlamışdır. Elə isə Rəbbinin yanında bizdən ötrü havadarlıq et! Məgər sən bizim nə vəziyyətdə olduğumuzu, başımıza nələr gəldiyini görmürsənmi?!” Onda mən Ərşin altına gəlib, Rəbbimin qarşısında səcdə edəcəyəm.

Sonra Allah mənə elə şeylər açacaq ki, Özünə edilən həmd-sənalardan və ən gözəl təriflərdən elə bir ilham verəcək ki, məndən əvvəl heç kəsə beləsini verməmişdir. Sonra mənə belə buyurulacaq: “Ey Muhəmməd! Başını qaldır və istə, sənə istədiyini veriləcək, şəfaət et, şəfaətin qəbul olunacaq”. Mən başımı qaldırıb deyəcəyəm: “Ey Rəbbim! Ümmətim, ümmətim, ümmətim!” Onda mənə belə buyurulacaq: “Ey Muhəmməd! Ümmətindən sorğu-suala çəkilməyəcək kimsələri Cənnətin qapılarından – sağ qapısından içəri daxil et! Halbuki onlar başqa insanlarla birlikdə Cənnətin digər qapılarından da keçə bilərlər”. Sonra dedi: “Muhəmmədin canı Əlində olan Allaha and olsun ki, Cənnət qapılarındakı laylardan hər iki lay arasındakı məsafə Məkkə ilə Həcər¹, yaxud Məkkə ilə Busra² arasındakı məsafə qədərdir”. Bu hədisi əl-Buxarı və Muslim rahiməllah rəvayət etmişlər.³

Muslim rahiməllah Əbu Hureyradan rahiməllah rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməllah belə buyurmuşdur: “Qiyamət günü mən Adəm övladlarının ağası (ən hörmətli) olacağam. Qəbri ilk yarılan insan mən olacağam. İlk şəfaət edən və şəfaəti ilk qəbul olunan mən olacağam”.⁴

﴿وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِيْ مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِّيْ مِنْ لَّدُنْكَ سُلْطٰنًا نَّصِيْرًا﴾ وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَرَهَقَ الْبٰطِلُ إِنَّ الْبٰطِلَ كَانَ زَهُوْقًا ﴿٨١﴾

80. De: “Ey Rəbbim! Məni daxil olacağım yerə yaxşılıqla daxil et; məni çıxacağım yerdən də yaxşılıqla çıxart. Öz tərəfindən mənə yardım edən bir dəlil ver”.

81. De: “Haqq gəldi, batil puç olub getdi. Həqiqətən də, batil puçluğa məhkumdur!”

İmam Əhməd rahiməllah İbn Abbasdan rahiməllah rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməllah əvvəl Məkkədə idi. Sonra ona hicrət etmək əmr olundu və Uca Allah bu ayəni nazil etdi: **De: “Ey Rəbbim! Məni daxil olacağım yerə yaxşılıqla daxil et; məni çıxacağım yerdən də yaxşılıqla çıxart. Öz tərəfindən mənə yardım edən bir dəlil ver”.** Ət-Tirmizi rahiməllah hədisin “həsən-səhih” olduğunu demişdir.⁵

¹ Həcər – Bəhreynədə şəhər adıdır.

² Busra – Şamda şəhər adıdır.

³ Əhməd, 9621; əl-Buxarı, 4343, 4712; Muslim, 287, 501.

⁴ Muslim, 4223, 6079.

⁵ Əhməd, 1948; ət-Tirmizi, 3139, 3432. Şueyb əl-Arnəvut isnadının zəif olduğunu bildirmişdir.

Qatədə ﷺ demişdir: **“De: “Ey Rəbbim! Məni daxil olacağım yerə”, yəni Mədinəyə “yaxşıliqla daxil et; məni çıxacağım yerdən”, yəni Məkkədən “də yaxşıliqla çıxart”.** Abdur-Rahmən ibn Zeyd ibn Əsləm ﷺ də belə demişdir. Bu, ən məşhur rəydir. İbn Cərir ﷺ də bu rəyin doğru olduğunu seçmişdir.

Uca Allah buyurur: **“Öz tərəfindən mənə yardım edən bir dəlil ver”.** əl-Həsən əl-Bəsrî ﷺ bu ayənin təfsirində belə demişdir: **“Rəbbi farzlardan və rumlulardan mülk və gücü alıb ona verəcəyini vəd etmişdi”.**¹

Qatədə ﷺ bu ayənin təfsirində belə demişdir: **“Peyğəmbər ﷺ bu dini təbliğ etmək üçün güc-qüvvətə ehtiyacı olduğunu bilirdi, odur ki Allahdan Öz Kitabında qoyduğu hədləri, buyurduğu fərzləri yerinə yetirmək, dinini hakim etmək üçün dəstək və qüvvət istəmişdir. Çünki qüvvət Allahın bir rəhmətidir. Uca Allah onu yalnız seçdiyi qullara verir. Əgər güc-qüvvət olmasaydı, insanlar bir-birlərinə hücum edə, güclülər zəifləri yeyərdi”.**²

Mucahid ﷺ isə **“Öz tərəfindən mənə yardım edən bir dəlil ver”** cümləsini **“açıq-aydın bir hüccət ver”** kimi təfsir etmişdir.³ İbn Cərir ﷺ əl-Həsən və Qatədənin ﷺ rəyini seçmişdir və ən üstün rəy də budur. Çünki haqqın gücü olmalıdır ki, ona qarşı çıxanlara qalib gəlsin, düşmənçilik edirləri məğlub etsin. Odur ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Biz elçilərimizi aydın dəlillərlə göndərdik və onlarla birlikdə Kitab və tərəzi nazil etdik ki, insanlar ədalətli olsunlar. Biz özündə çox böyük qüvvə və insanlar üçün mənfəətlər olan dəmiri də endirdik ki, Allah, Onu görmədən Ona və elçilərinə kömək göstərənləri üzə çıxartsın. Həqiqətən, Allah qüvvətlidir, qüdrətlidir”** (“əl-Hədid”, 25). Bir hədisdə belə rəvayət olunur: **“Həqiqətən, Allah haram əməllərin edilməsinin qarşısını Qurandan daha çox hakim vasitəsilə alır”, yəni Quranda olan təhdidləri bilərək yaramaz əməllərdən və günahlardan çəkinməyən insanların qarşısını hakim vasitəsilə alır. Həqiqət də belədir.**

Uca Allah buyurur: **“De: “Haqq gəldi, batil puç olub getdi. Həqiqətən də, batil puçluğa məhkumdur!”** Bu ayə Qureyş kafirləri üçün təhdid və xəbərdarlıqdır, çünki Uca Allah tərəfindən onlara özündə heç bir şəkk-şübhə doğurmayan, qarşısında dura bilməyəcəkləri haqq gəlmişdir. Bu haqq Allahın göndərdiyi Quran, iman, elm və faydalı əməldir. Haqqın gəlişi ilə onların batilləri puç olmuşdur, yəni yox olmuş və məhv olmuşdur. Çünki haqq olduğu yerdə batil qala bilməz. **“Xeyr, Biz haqqı**

¹ ət-Tabəri, 17/536, 22812.

² ət-Tabəri, 17/536, 22813.

³ ət-Tabəri, 17/536, 22814.

batilin üstünə atarlıq və o da onun işini bitirər. Bir anda batilin yox olub getdiyini görərsiniz” (“əl-Ənbiya”, 18).

əl-Buxari Abdullah ibn Məsuddan rəvayət etmişdir ki, Məkkənin fəthi günü Peyğəmbər Məkkəyə daxil olarkən Kəbənin ətrafında üç yüz altmış büt var idi. Peyğəmbər əlindəki ağacla onları vurub yıxmağa başladı və bu ayələri oxudu: **“Haqq gəldi, batil puç olub getdi. Haqiqətən də, batil puçluğa məhkumdur!”** (“əl-İsra”, 81); **“Haqq gəldi. Batil ona qarşı nə ortaya bir şey çıxarar, nə də onu geri qaytara bilər”** (“Səba”, 49). Bu hədisi əl-Buxari bir neçə yerdə rəvayət etmiş, habelə Muslim, ən-Nəsəi və ət-Tirmizi də rəvayət etmişlər.¹

﴿وَنُزِّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شَفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا﴾

82. Biz Quranda möminlər üçün şəfa və mərhəmət olan ayələr nazil edirik. Bu ayələr zalımların ancaq ziyanını artırır.

Uca Allah bu ayədə Elçisi Muhəmmədə nazil etdiyi Kitabından, Qurandan bəhs edir. Bu Kitaba batil nə önündən, nə də arxasından yaxınlaşa bilər. O, müdrik, tərifəlayiq Allah tərəfindən nazil edilmişdir. Bu Kitab möminlər üçün şəfa və mərhəmətdir. Yəni möminlərin qəlblərindən şəkk, şübhə, nifaq, şirk, azgınlıq, batilə meyil kimi hər cür xəstəlikləri aradan qaldırır. Quran bütün bu qəlbi xəstəlikəri sağaldır. Quran, eyni zamanda, bir mərhəmətdir, onunla iman, hikmət və xeyir əldə olunur, habelə xeyir işlərə sövq edir. Buna yalnız Qurana iman gətirən, onu təsdiqləyən və ona tabe olanlar nail olur. Məhz belələri üçün Quran şəfa və mərhəmətdir. Küfr etməklə nəfsinə zülm edənlərə gəlincə, onların Quran dinləmələri yalnız yalanlarını, küfrlərini və haqdan uzaqlaşmalarını artırır. Bəla, müsibət Quranda deyil, kafirin özündədir. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“De: “O, iman gətirənlərə doğru yol göstəricisi və şəfadır”. İman gətirməyənlərin isə qulaqlarında tıxac var. Onlar ona qarşı kordurlar. Onlar sanki uzaq bir yerdən çağırılırlar”** (“Fussilət”, 44); **“Bir surə nazil edildiyi zaman onlardan istehza ilə: “Bu, hansınızın imanını artırdı?” – deyənlər də var. İman gətirənlərə gəldikdə isə o surə onların imanını artırır və onlar bir-birini müjdələyirlər. Qəlbində xəstəlik olanlara gəlincə, o surə onların mürdərliyi üstünə bir mürdərlik da artırır və onlar kafir olaraq ölürlər”** (“ət-Tövbə”, 124-125). Bu mənada ayələr çoxdur.

¹ əl-Buxari, 2478, 4287, 4720; Muslim, 3333, 4725; ət-Tirmizi, 3138, 3431; ən-Nəsəi “Sunənul-Kubra” 11297.

Qatədə ﷺ demişdir: “Biz Quranda möminlər üçün şəfa və mərhəmət olan ayələr nazil edirik”. Mömin onu eşitdikdə ondan faydalanar, onu əzbərləyər və dərk edər. “Bu ayələr zalımların ancaq ziyanını artırır”. Zalım onu eşitdikdə isə ondan faydalanmaz, onu əzbərləməz və dərk etməz. Uca Allah bu Quranı yalnız möminlər üçün şəfa və mərhəmət etmişdir”.¹

﴿وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَى بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَئُوسًا ۖ قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلِهِ ۖ

فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا ۚ﴾

83. İnsana nemət verdiyimiz zaman anlamayaraq üz çevirib uzaq durar. Ona bir zərər toxunduqda isə məyus olar.

84. De: “Hər kəs öz xasiyyətinə görə iş görər. Rəbbiniz isə kimin doğru yolda olduğunu daha yaxşı bilir”.

Uca Allah bu ayələrdə insanın, əslində, naqis olduğunu xəbər verir. Yalnız Allahın bolluqda (nankorluqdan) və çətinlikdə (ümitsizliyə qapanmaqdan) qoruduğu kəslər istisnadır. Çünki Allah insana sağlamlıq, mal, bol ruhi, zəfər lütf etdikdə və o, həyatda istədiyinə nail olduqda, Allaha itaətdən üz çevirər və boyun qaçırar. Mucahid ﷺ demişdir: “...üz çevirib uzaq durar...”, yəni Bizdən uzaqlaşar”.

Mən deyirəm: “Qeyd olunan ayə Uca Allahın bu ayələrinə bənzəyir: “İnsana bəla üz verdikdə – uzananda da, oturanda da, ayaq üstə olanda da Bizi çağırır. Bu bəlanı ondan sovuşdurduqda isə sanki ona üz vermiş bəladan ötrü Bizi çağırmamış kimi keçib gedər” (“Yunus”, 12); “Sizə dənizdə bir fəlakət üz verdiyi zaman Ondan başqa tapındıqlarınız sizdən uzaqlaşar. O, sizi xilas edib quruya çıxartdıqda isə üz döndərsiniz. Həqiqətən, insan nankordur!” (“əl-İsra”, 67).

İnsana müsibətlər, fəlakətlər və pis hadisələr üz verdikdə isə o, “məyus olar”, yəni başına gələn bu fəlakətdən sonra xeyir əldə etməkdən və təkrar yaxşılığa qovuşmaqdan ümidini kəsər. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “Əgər insana Özümüzdən bir mərhəmət daddırsa, sonra da ondan onu geri alsaq, o, naümid və nankor olar. Əgər başına gələn müsibətdən sonra ona firavanlıq daddırsa, “Bəlalər məndən sovuşdu!” – deyər və sevinib lovğalığa edər. Səbir edib yaxşı işlər görənlər istisnadır. Məhz onlar üçün bağışlanma və böyük bir mükafat vardır” (“Hud”, 9-11).

¹ Ət-Tabəri, 539/17, 22822.

Uca Allah buyurur: **“De: “Hər kəs öz xasiyyətinə görə iş görər”**. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Yəni hər kəs öz nöqteyi-nəzərinə görə iş görər”.¹ Mucahid رضي الله عنه isə demişdir: “Yəni öz halına və təbiətinə uyğun iş görər”.² Bu ayə – ən doğrusunu Allah bilir – müşriklərə təhdid və xəbərdarlıq mənasındadır. Eynilə Uca Allahın bu ayəsi kimi: **“İman gətirməyənlərə de: “Əlinizdən gələni edin, biz də edəcəyik. Gözləyin! Biz də gözləyirik”** (“Hud”, 121-122). Odur ki Uca Allah belə buyurur: **“De: “Hər kəs öz xasiyyətinə görə iş görər. Rəbbiniz isə kimin doğru yolda olduğunu daha yaxşı bilir”**, yəni hansımızın doğru yolda olduğunu Allah daha yaxşı bilir. Uca Allah hər kəsə əməlinə görə əvəzini verəcək. Həqiqətən, heç bir şey Ondan gizli qalmaz.

﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾

85. Səndən ruh haqqında soruşurlar. De: “Ruh Rəbbimin əmrindəndir. Sizə yalnız az bir bilik verilmişdir”.

İmam Əhməd رحمته الله Abdullah ibn Məsudun رضي الله عنه belə dediyini rəvayət etmişdir: “Bir dəfə mən Peyğəmbərlə ﷺ birgə Mədinə bağlarının birindən keçirdim. Peyğəmbər ﷺ xurma ağacından olan bir əsaya söykənə-söykənə gedirdi. Bu vaxt biz bir dəstə yəhudinin yanından keçərkən onlar bir-birlərinə: “Ondan ruh barəsində soruşun” – dedilər. Onlardan bəziləri: “Soruşmayın”, digərləri isə: “Yox! Mütləq soruşacağıq” – dedilər. Bir kişi ayağa qalxıb: “Ey Muhəmməd! Ruh nədir?” – deyə soruşdu. Bu vaxt Peyğəmbər ﷺ əsasına söykənmişdi. Mən bildim ki, ona vəhy nazil olacaq. Vəhy nazil olduqdan sonra Peyğəmbər ﷺ bu ayəni onlara oxudu: **“Səndən ruh haqqında soruşurlar. De: “Ruh Rəbbimin əmrindəndir. Sizə yalnız az bir bilik verilmişdir”**. Ayə nazil olduqdan sonra onlardan bəziləri digərlərinə: “Sizə dedik axı, soruşmayın” – dedilər”.³ Hədisi əl-Buxari və Muslim رحمته الله də rəvayət etmişlər.

Bu hədis ilk baxışdan belə bir təəssürat yaradır ki, bu ayə Mədinədə – yəhudilər Mədinədə ikən Peyğəmbərdən ﷺ ruh barədə soruşduqları zaman orada nazil olmuşdur. Lakin “əl-İsra” surəsi bütünlüklə Məkkədə nazil olmuşdur. Buna belə cavab vermək olar: “Bu surə Məkkədə nazil olsa da, ola bilsin ki, bu ayə ikinci dəfə Mədinədə nazil olmuşdur. Ya da daha əvvəl nazil olan bir ayə ilə əlaqədar suala cavab olaraq yenidən vəhy

¹ at-Tabəri, 541/17, 22827.

² at-Tabəri, 541/17, 22828.

³ Əhməd, 3688; əl-Buxari, 125, 7462; Muslim, 5002, 7237.

edilmişdir. Bu ayənin Məkkədə nazil olduğunu göstərən dəlillər arasında aşağıdakı hədisləri qeyd edə bilərik:

İmam Əhməd rahiməllah Abdullah ibn Abbasdan rahiməllah rəvayət etmişdir ki, bir dəfə qureyşlilər yəhudilərə: “Bizə elə bir şey deyın ki, onu bu kişidən soruşaq (cavab verə bilməsin)” – dedilər. Yəhudilər: “Ondan ruh barədə soruşun”, – dedilər. Uca Allah da onların sualına cavab olaraq bu ayəni nazil etdi: **“Səndən ruh haqqında soruşurlar. De: “Ruh Rəbbimin əmrindəndir. Sizə yalnız az bir bilik verilmişdir”**. Yəhudilər dedilər: “Bizə çox elm verilib, çünki Tövrat verilmişdir. Tövrat verilənə isə bir çox xeyir verilmişdir”. İbn Abbas dedi: “Uca Allah da bu ayəni nazil etdi: **“De: “Əgər Rəbbimin Sözlərini yazmaq üçün dəniz mürəkkəb olsaydı və bir o qədər də ona əlavə etsəydik belə, Rəbbimin Sözləri qurtarmadan öncə dənizin suyu qurtarardı”** (“əl-Kəhf”, 109)”.¹

Təfsir alimləri ayədə **“ruh”** deyildikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu barədə ixtilaf etmişlər. Bəzi alimlərə görə ayədə Adəm alayhissəlam övladlarının ruhu nəzərdə tutulur. Bəzi alimlərə görə isə Cəbrail alayhissəlam nəzərdə tutulur. Bu rəy Qatədəyə rahiməllah aiddir. Bəzi alimlərə görə isə burada bütün məxluqat böyüklüyündə olan əzəmətli bir mələk nəzərdə tutulur.

Uca Allah buyurur: **“De: “Ruh Rəbbimin əmrindəndir”**, yəni Onun işidir, onun elmini sizə verməmişdir, Özündə saxlamışdır. Odur ki ayədə: **“Sizə yalnız az bir bilik verilmişdir”** – deyə buyurmuşdur. Yəni Uca Allah Öz elmindən sizə çox az bir şey vermişdir. Heç kəs Uca Allahın elmindən Onun istədiyindən başqa heç bir şey qavraya bilməz. Ayənin mənası belədir: sizin elminiz Allahın elminin yanında çox azdır. Ruh barədə soruşduğunuz bu sual da Allahın Özündə saxladığı, sizə bildirmədiyi elmlərdəndir. Çünki Uca Allah sizə Öz elmindən yalnız çox az miqdarda bilik vermişdir. Odur ki Uca Allah: **“Sizə yalnız az bir bilik verilmişdir”** – deyə buyurur.

əs-Suheyli rahiməllah alimlər arasında ruhla nəfsin (canın) eyni olub-olmaması mövzusunda ixtilaf olduğunu qeyd etmiş, daha sonra qərara gəlmişdir ki, ruh hava kimi zərif bir varlıqdır və su ağacın liflərində axdığı kimi, ruh da insanın bədənində axır. Həmçinin bildirmişdir ki, mələyin ana bətnindəki dölə (dörd ayı tatmam olduqda) üfürdüyü ruh bədənə birləşdiyi və təriflənən və ya tənqid edilən xüsusiyyətləri daşdığı üçün nəfs sayılır. Çünki nəfs insana ya yaxşılığı, ya da pislili əmr edir. Sonra demişdir: “Su ağac üçün həyat mənbəyi olub, ağaca qarışdıqdan sonra başqa bir adla

¹ Əhməd, 2309. Şueyb əl-Arnəvut hədisin səhih olduğunu bildirmişdir.

adlandığı kimi, ruh da bədənə qarşıdıqdan sonra ruh deyil, nəfs adlanır. Məsələn üzümlə su qarışdıqda, sonra sıxılıb şərab halına gəldikdə ona su deyilmir və ya yalnız məcazi mənada deyilir. Eynilə ruh barədə “nəfs” ifadəsi yalnız nəticə etibarilə işlədilir”. Onun dediklərinin xülasəsi budur: “Ruh, nəfsin əsli və maddəsidir. Nəfs isə ruhun bədənlə birləşməsindən doğan nəticədir. Nəfs və ruh hər cəhətdən deyil, məhz bu baxımdan eynidir”. Bu yaxşı açıqlamadır. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

Mən deyirəm: “Alimlər ruhun mahiyyəti və hökmləri mövzusunda çox danışmış və bu barədə kitablar yazmışlar. Bu mövzuda ən yaxşı danışanlardan biri də “Ruh” adlı kitabın müəllifi əl-Hafiz İbn Məndəh¹ olmuşdur.

﴿وَلَيْنَسْتَأْتِيَنَّكَ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا ۝ إِلَّا رَحْمَةً مِن رَّبِّكَ ۚ إِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيرًا ۝﴾ قُلْ لَّيْنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَن يَأْتُوا بِحِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ ۚ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا ۝ وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِن كُلِّ مَثَلٍ فَأَبَىٰ أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا ۝﴾

86. Əgər istəsəydik, sənə vəhy etdiyimizi qəlbindən silib aparardıq. Sonra bundan dolayı Bizə qarşı özünə himayəçi tapa bilməzdin.
87. Ancaq Rəbbinin mərhəməti sayəsində bunu etmədik. Doğrudan da Onun sənə olan lütfü böyükdür.
88. De: “Əgər insanlar və cinlər bu Qurana bənzər bir şey gətirmək üçün bir yerə toplaşıb, bir-birlərinə kömək etsələr belə, ona bənzərini gətirə bilməzlər”.
89. And olsun ki, Biz bu Quranda insanlar üçün hər cür məsəli müfəssəl izah etdik. Lakin insanların çoxu yalnız küfrü seçdi.

Uca Allah bu ayələrdə qulu və hörmətli Elçisi Muhəmmədə ﷺ Şanlı Qurani vəhy etməklə ona böyük lütf və nemət verdiyini xatırladır. Qurana batil nə önündən, nə də arxasından yaxınlaşa bilməz. O, hikmət sahibi və tərifəlayiq Allah tərəfindən nazil edilmişdir.

Sonra Uca Allah diqqəti Əzəmətli Quranın şərəfli olmasına yönəldərək xəbər verir ki, bütün insan və cinlər toplaşıb Allahın Öz Elçisinə ﷺ nazil

¹ Abu Abdullah Muhəmməd ibn İshaq İbn Məndəh (310-395 hicri / 922-1004 miladi).

etdiyi Quranın bənzərini gətirmək istəsələr, buna gücləri çatmayacaq, bunu bacarmayacaqlar və bu işdə bir-birlərinə yardım etməyə, dəstək olmağa çalışsalar belə, bu boş çıxacaq. Həqiqətən, bu, edilməsi mümkün olmayan bir işdir. Məxluqun sözü, Xaliqin sözünə necə bənzəyə bilər? Onun oxşarı, tayı-bərabəri, bənzəri yoxdur.

Uca Allah buyurur: **“And olsun ki, Biz bu Quranda insanlar üçün hər cür məsəli müfəssəl izah etdik”,** yəni onlara inkaredilməz dəlilləri bəyan etdik, haqqı izah edib təfsilatlı şəkildə açıqladıq. **“Lakin insanların çoxu yalnız küfrü seçdi”,** yəni buna baxmayaraq onlar haqqı inkar edib, doğru olan dini rədd etdilər.

﴿وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعًا ۚ أَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِّنْ نَّحِيلٍ وَعَنْبٍ فَتَفْجَرَ
الْأَنْهَارَ خِلَالَهَا تَفْجِيرًا ۚ أَوْ تُسْقِطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمَتْ عَلَيْنَا سِفًا ۖ أَوْ تَأْتِيَ بِلَهُ ۖ وَالْمَلَائِكَةِ فِیْهَا ۚ أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِّنْ زُخْرِفٍ أَوْ تَرْقَىٰ فِي السَّمَاءِ وَلَنْ نُؤْمِنَ لِزُوقِكَ حَتَّى تُنْزِلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَّقْرُؤُهُ ۚ قُلْ
سُبْحَانَ رَبِّيَ هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا ۚ﴾

90. Onlar dedilər: “Bizə yerdən axan bir bulaq çıxarmayınca, sənə iman gətirməyəcəyik;

91. və ya ortasından şırlı-şırlı çaylar axıdacağın xurma və üzüm bağın olmayınca;

92. yaxud iddia etdiyin kimi, göyü parça-parça üstümüzə yağdırmayınca; və ya Allahı və mələkləri qarşımıza gətirməyincə;

93. yaxud qızıldan bir evin olmayınca; və ya göyə qalxmayınca, biz sənə inanmayacağıq. Əgər bizə oxuyacağımız bir kitab endirməsən, göyə qalxmağına da inanmayacağıq”. De: “Rəbbim pak və müqəddəsdir! Mən isə yalnız elçi göndərilmiş bir insanam”.

İbn Cərir رحمته İkrimədən, o da İbn Abbasdan رحمته rəvayət etmişdir ki, bir gün Rabianın iki oğlu – Utbə və Şeybə, Əbu Sufyan ibn Hərb, Abdud-Dər qəbiləsindən bir kişi, Bənu Əsəd qəbiləsindən Əbul-Bəxtəri, Əsvəd ibn Muttəlib, Zəma ibn Əsvəd, Valid ibn Muğira, Əbu Cəhl ibn Hişam, Abdullah ibn Əbu Umeyyə, Umeyyə ibn Xələf, əl-As ibn Vail, əl-Həccəcin iki oğlu Nubeyha və Munəbbi Günəş batdıqdan sonra Kəbənin arxasında toplaşdı dedilər: “Mühəmmədin yanına onunla danışmaq üçün bir heyət göndərək. Qoy onlar onu sıxışdırıb onunla mübahisə etsin ki, (sonradan)

özümüzə haqq qazandıra bilək”. Onlar Peyğəmbərin ﷺ yanına bir adam göndərdilər və o: “Qövmünün ən hörmətli insanları səninlə danışmaq üçün toplaşmışlar” – dedi. Peyğəmbər ﷺ onların İslamı qəbul etmələrində bir irəliləyiş olduğunu zənn edərək tələsik onların yanına gəldi. Peyğəmbər ﷺ onların doğru yola gəlməsinə həris idi və bunu çox istəyirdi. Onların haqqa qarşı çıxmaları ona ağır gəlirdi. Nəhayət, gəlib yanlarında oturdu. Onlar dedilər: “Ey Muhəmməd! Biz səni ona görə çağırıdık ki, öhdəmizə düşəni yerinə yetirək. Allaha and olsun ki, ərəblərdən öz qövmünə sənin öz qövmünə təbliğ etdiyin fikirlərdən daha pis bir fikir aşıl原因 görmədik. Sən, atalarımızı söydün, dinimizi eyiblədin, bizi səfeh saydın, ilahlarımızı təhqir etdin və birliyimizi parçaladın. Bizə qarşı edə biləcəyin bütün pis işləri etdin. Danışdığın bu sözlərlə məqsədin bir mal əldə etməkdirsə, sənin üçün malımızdan yığaq və aramızda ən çox mal sahibi sən ol. Əgər məqsədin aramızda ad-san əldə etməkdirsə, səni özümüzə başçı təyin edək. Əgər hökmdar olmaq istəyirsənsə, səni özümüzə hökmdar seçək. Əgər sənin gözüünə görsənən cındırsə və sən ona qalib gələ bilmirsənsə – belə də ola bilər – o zaman malımızı səni sağaltmaq üçün həkim axtarmağa sərf edək və bu xüsusda səni üzrlü sayaq”. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Sizin dediklərinizin heç biri məndə yoxdur. Sizə bu dini nə malınıza sahib olmaq, nə şan-şöhrət əldə etmək, nə də hökmdar olmaq üçün gətirdim. Uca Allah məni sizə elçi olaraq göndərmiş. Mənə Kitab nazil edib. Sizi (Cənnətlə) müjdələyən, Cəhənnəmdən çəkindirən bir peyğəmbər olaraq göndərmiş. Mən də Rəbbimin mənə vəhy etdiyi hökmü sizə çatdırdım və sizə öyüd-nəsihət verdim. Sizə gətirdiyim bu dini qəbul etsəniz, bu sizin dünya və axirətdəki nəsibinizdir. Əgər rədd etsəniz, Allah mənimlə sizin aranızda hökm edənə qədər səbir edərəm”. Peyğəmbər ﷺ bu və ya buna oxşar sözlər dedi. Onlar dedilər: “Ey Muhəmməd! Sənə etdiyimiz təklifi qəbul etməyirsənsə, onda bunu et. Bildiyin kimi, insanlar arasında ən dar şəhərə və ən az mal-dövlətə sahib olan, ən çətin durumda yaşayan xalq bizik. Odur ki səni bu dinlə göndərən Rəbbindən istə ki, şəhərimizi daraldan bu dağları bizdən uzaqlaşdırsın və şəhərimizi genişləndirsin. Orada İraqda və Şamda olan çaylar kimi çaylar axıtsın. Habelə aralarında Qusey ibn Kiləb də olmaqla ata-babalarımızdan vəfat edənləri diriltsin. Çünki Qusey ibn Kiləb doğru danışan hörmətli bir qoca idi. Sənin dediklərin barədə ondan soruşaq, baxaq görək dediklərin doğrudur, yoxsa batıl? Əgər istədiyimizi etsən və onlar da səni təsdiqləsə, biz də səni təsdiq edər, sən Allah dərğahında yüksək dərəcəyə sahib olduğunu qəbul edər və sən dediğin kimi, Allahdan göndərilmiş bir elçi olduğuna inanarıq”. Peyğəmbər ﷺ onlara dedi: “Mən bunun üçün peyğəmbər göndərilməmişəm. Mən, Allah tərəfindən mənə veriləni sizə çatdırmaq

üçün gəlmişəm. Mənə verilən dini artıq sizə təbliğ etdim. Əgər qəbul etsəniz bu, sizin dünya və axirətdəki nəsibinizdir. Əgər rədd etsəniz, Allah mənimlə sizin aranızda hökm edənə qədər səbir edərəm”. Onlar dedilər: “Əgər bizim dediklərimizi etmirsənsə, onda özün üçün istə. Əgər iddia etdiyin kimi, Allahın göndərdiyi elçisənsə, o zaman Rəbbindən bizə sənin dediklərini təsdiqləyən bir mələk göndərməsini istə ki, biz də ona sənin barəndə müraciət edək. Habelə Rəbbindən istə ki, sənin üçün bağçalar, qəsrlər, qızıl və gümüşdən xəzinələr yaratsın və sənin heç nəyə ehtiyacın olmasın. Çünki biz sənin bazarda gəzib-dolaşdığını və bizim kimi dolanışıq arxasınca qaçdığını görürük. Belə olsa, sənin Rəbbinin dərgahında yüksək mövqe sahibi olduğunu bilərik”. Peyğəmbər ﷺ onlara belə dedi: “Mən bunu etməyəcəyəm. Mənə Rəbbimdən belə şeylər istəmək yaraşmaz. Mən sizə bunun üçün Peyğəmbər göndərilmədim. Allah məni (Cənnətlə) müjdələyən, Cəhənnəmdən çəkindirən bir peyğəmbər olaraq göndərib. Sizə gətirdiyimi qəbul etsəniz, bu, sizin dünya və axirətdəki nəsibinizdir. Əgər rədd etsəniz, Allah mənimlə sizin aranızda hökm edənə qədər səbir edərəm”. Onlar dedilər: “Əgər iddia etdiyin kimi, Rəbbin hər şeyi etməyə qadirdirsə, göyü üstümüzə endir. Bunu etməsən biz sənə inanmayacağıq”. Peyğəmbər ﷺ dedi: “Bu Allaha aid bir işdir, istəsə bunu edər”. Onlar dedilər: “Ey Muhəmməd! Rəbbinin bizim sənənlə birlikdə oturacağımızı və səndən bu şeyləri soruşacağımızı bilməsinə, sənə müraciət edəcəyimizi bildirməsinə və sənin gətirdiyin dinə inanmasaq bizə nə edəcəyini xəbər verməsinə gəlincə, eşitmişik ki, bütün bunları sənə Yəməmədə ər-Rahmən adlanan bir kişi xəbər vermişdir. Allaha and olsun ki, biz heç vaxt ər-Rahməyə iman etməyəcəyik. Ey Muhəmməd! Bil ki, sənə qarşı artıq biz üzərimizə düşəni etdik. Allaha and olsun ki, biz sənənin bu etdiklərinə qarşılıq sənə rahat buraxan deyilik. Ya sən bizi həlak edəcəksən, ya da biz səni”. Onlardan biri dedi: “Biz Allahın qızları olan mələklərə ibadət edirik”. Digəri dedi: “Allahı mələkləri ilə birlikdə qarşımıza gətirməyincə, biz sənə iman etmərik”.

Onlar belə dedikdən sonra Peyğəmbər ﷺ ayağa qalxdı. Onunla birlikdə Peyğəmbərin ﷺ bibisi Atikənin oğlu Abdullah ibn Əbu Umeyyə də qalxdı və belə dedi: “Ey Muhəmməd, qövmün sənə öz təklifini etdi, lakin sən bunu qəbul etmədin. Sonra özləri üçün səndən bəzi şeylər istədilər ki, bununla sənənin Allah dərgahındakı dərəcəni bilsinlər. Sən bunu da yerinə yetirmədin. Sonra onları qorxutduğun əzabın tez gəlməsini istədilər. Allaha and olsun ki, sən göyə bir nərdivan qoyub çıxmıdıqca, mən də qayıdana qədər səni gözləmədikcə, sən isə dedikərinə şahidlik edən dörd

mələklə gəlib qarşıma açıq bir kitab qoymayınca, heç vaxt sənə iman gətirmərəm. Allaha and içirəm, əgər sən bunu etmiş olsan belə, sanıram ki mən, yenə səni təsdiqləməyəcəm”. Sonra Peyğəmbərin ﷺ yanından ayrılıb getdi. Peyğəmbər ﷺ onların yanından ayrılıb kədərli və pərişan halda evinə qayıtdı. Çünki qövmü onu söhbətə çağırdığı zaman onların iman gətirəcəklərinə ümid etmişdi. Onların imandan daha da uzaqlaşdıqlarını gördükdə isə təəssüflənib kədərləndi”. Bu rəvayəti eyni ilə Ziyad ibn Abdullah əl-Bəkkəi Səid ibn Cubeyr və İkrimədən, onlar da Abdullah ibn Abbasdan رحمتهما nəql etmişlər.¹

Əgər Uca Allah kafirlərin toplandıqları məclisdə bu şeyləri, həqiqətən, doğru yolu tapmaq üçün istədiklərini bilsəydi, onların istədiklərini verərdi. Lakin Uca Allah çox yaxşı bilirdi ki, onlar sırf küfr və inadkarlıqdan bu şeyləri istəmişlər. Odur ki Uca Allah Peyğəmbərə ﷺ belə buyurmuşdu: “İstəyirsənsə, bu istədiklərini onlara verim, lakin bundan sonra aralarından kafir olanlara ələmlərdən heç bir kəsə vermədiyim əzabı verəcəyəm. İstəyirsənsə də, onlar üçün tövbə və rəhmət qapısını açım”. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Ey Rəbbim, tövbə və rəhmət qapısını onların üzünə aç!”² Uca Allahın **“Bizim (Peyğəmbərin doğruluğunu təsdiqləyən) dəlillər göndərməkdən vaz keçməyimizə səbəb, ancaq əvvəlkilərin onları yalan hesab etmələri idi. Səhud tayfasına açıq-aydın dəlil kimi bir dişi dəvə verdik, lakin onlar ona zülm etdilər. Biz dəlilləri yalnız qorxutmaq üçün göndəririk”** ayəsinin təfsirində bu barədə ətraflı danışmışıq. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Onlar dedilər: “Bu necə elçidir ki, yemək yeyir, bazarları gəzib dolaşır? Nə üçün ona özü ilə birlikdə xəbərdarlıq edən bir mələk göndərilmədi? Niyə ona bir xəzinə verilmədi? Niyə meyvəsindən yeyib dolanmasından ötrü bir bağı olmadı?”** Zalımlar: **“Siz ancaq sehrlənmiş bir adamın ardınca gedirsiniz”** – dedilər. Gör sənə aid necə məsəllər çəkildilər! Onlar haqq yoldan azdılar və bir daha o yolu tapa bilməyəcəklər! İstəsə, sənin üçün onların dediklərindən daha xeyirlisini, altından çaylar axan cənnətlər yaradan, sənin üçün qəsrlər inşa edə bilən Allah ən Əzəmətli, xeyiri və bərəkəti bol olandır! Üstəlik onlar Qiyamət saatını da yalan saydılar. Biz də Qiyamət saatını yalan sayanlardan ötrü yandırılıb-yaxan bir od hazırladıq” (“əl-Furqan”, 7-11).

Uca Allah buyurur: **“Bizə yerdən axan bir bulaq çıxarmayınca, sənə iman gətirməyəcəyik”**. Ayədə keçən يَنْبُوعًا [yəbnu:an] sözü “axan

¹ at-Tabəri, 555/17, 22877.

² Əhməd, 2166. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 3388.

bulaq” deməkdir. Onlar Peyğəmbərdən ﷺ Hicaz torpağında (Ərəbistan yarımadasında) hər yerdən axan bir bulaq çıxarmasını istəyirdilər. Əslində, bu, Uca Allah üçün çox asan idi. İstəsə, bunu edər və onların istədiklərinin hamısını verərdi, lakin Uca Allah bilirdi ki, onlar yenə doğru yola gəlməyəcəklər. Necə ki bir ayədə bu xüsusda belə buyurur: **“Həqiqətən, əleyhlərinə Rəbbinin Sözü doğru çıxmış kimsələr iman gətirməzlər. Onlara ayələrin hamısı gəlsə belə, ağırılı-acılı əzabı görməyincə, iman gətirməzlər”** (“Yunus”, 96-97). Həmçinin buyurur: **“Əgər Biz onlara mələkləri göndərsəydik, ölümlər də onlarla danışsaydı və hər şeyi onların qarşısına toplusaydıq, Allah istəməyincə, onlar iman gətirməzdilər. Lakin onların çoxu bunu bilmir”** (“əl-Ənam”, 111).

Uca Allah buyurur: **“...yaxud, iddia etdiyini kimi, göyü parça-parça üstümüzə yağdırmayınca...”**, yəni sən bizə Qiyamət günü göyün parça-parça olub düşəcəyini, ətrafa yayılacağını bildirərək bizi təhdid edirdin. Elə isə bunu tezləşdirərək dünyada ikən et və göyü parça-parça üzərimizə yağdır. Necə ki onlar: **“Ey Allah! Əgər bu, Sənin tərəfindən gəlmiş bir haqdırsa, onda üstümüzə göydən daş yağdır və ya bizə ağırılı-acılı bir əzab göndər” – demişdilər** (“əl-Ənfal”, 32). Həmçinin Şueybin qövmü də ondan eyni şeyləri istəmiş və belə demişdi: **“Əgər doğru danışarlarsansa, göyün bir parçasını üstümüzə endir”** (“əş-Şuəra”, 187). Uca Allah da onları kölgəli günün əzabıyla yaxaladı. Həqiqətən, bu günün əzab çox böyük idi.¹ Aləmlərə rəhmət olaraq göndərilən, sayəsində Uca Allahın tövbə qapısını açdığı Peyğəmbərə ﷺ gəlincə, o, Məkkə müşriklərinə möhlət verilməsini istəmişdir ki, bəlkə Allah, onların belindən tək Allaha ibadət edib Ona şəriq qoşmayan bir nəsil çıxarar. Həqiqətən, belə də olmuşdur. Çünki yuxarıda adı çəkilən o kəslərdən bir qismi sonradan İslamı qəbul etmiş və İslamda gözəl əməllər etmişlər. Hətta Peyğəmbərə ﷺ o son sözü deyən Abdullah ibn Əbu Umeyyə tam olaraq İslamı qəbul etmiş və Uca Allaha dönmüşdür.

Uca Allah buyurur: **“...yaxud qızıldan bir evin olmayınca...”**. İbn Abbas, Mucahid və Qatədə جُذْرُF ayədə keçən جُذْرُF [zuxruf] sözünün “qızıl” mənasını verdiyini demişlər. **“...və ya göyə qalxmayınca”**, yəni gözümüzün qabağında nərdivanla göyə qalxmayınca, **“biz sənə inanmayacağıq”**.

¹ Uca Allah onlara bulud göndərmiş, onlar isə bunun yağış olacağını sanaraq altına toplaşmışlar. Qəflətən buluddan od gəlib onları yandırmışdır.

“Əgər bizə oxuyacağımız bir kitab endirməsən, göyə qalxmağına da inanmayacağıq”. Mucahid ﷺ demişdir: “Yəni hər birinə ayrı-ayrı yazılmış səhifələr endirməsini, həmin səhifələrdə “Bu Allahdan filankəsin oğlu filankəsə göndərilmiş bir kitabdır” yazılmasını və bu səhifələrin səhər başlarının altına qoyulmasını istəyirdilər”.

Uca Allah buyurur: **“De: “Rəbbim pak və müqəddəsdir! Mən isə yalnız elçi göndərilmiş bir insanam”,** yəni Allah kiminsə Onun səltənəti və mülkü ilə əlaqəli bir təkliflə hüzurunda çıxış etməsindən uca və uzaqdır. O istədiyini edəndir. İstəsə, sizin tələb etdiklərinizi verər, istəməsə verməz. Mən, yalnız Allah tərəfindən sizə göndərilmiş bir elçiyəm. Rəbbimin əmrlərini sizə təbliğ edir və öyüd-nəsihət verirəm. Həqiqətən, bunu etdim. Sizin istədiyiniz şeylər isə Allaha aiddir.

﴿وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَىٰ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَبَعَثَ اللَّهُ بَشَرًا رَسُولًا ۚ قُلْ لَوْ كَانَ فِي الْأَرْضِ مَلَائِكَةٌ يَتَّبِعُونَ مُطِيعِينَ لَنَرْسِلَنَّ عَلَيْهِم مِّنَ السَّمَاءِ مَلَكًَا رَسُولًا ۚ﴾

94. İnsanlara doğru yol göstəricisi gəldiyi zaman onların iman gətirməsinə, ancaq: “Allah bir insanımı elçi göndərdi?” – demələri mane oldu.

95. De: “Əgər yer üzündə arxayın gəzib-dolaşanlar mələklər olsaydı, əlbəttə, onlara göydən bir mələk elçi göndərərdik”.

Uca Allah buyurur: **“İnsanlara”,** yəni insanların əksəriyyətinə **“doğru yol göstəricisi gəldiyi zaman onların iman gətirməsinə”,** yəni peyğəmbərlərə tabe olmasına **“ancaq: “Allah bir insanımı elçi göndərdi?” – demələri mane oldu”,** yəni peyğəmbərin insan olmasından təəccüblənmələri mane oldu. Uca Allah başqa ayələrdə bu xüsusda belə buyurur: **“Aralarından bir adama “İnsanları qorxut və iman gətirənləri müjdələ ki, onları Rəbbi yanında mükafat gözləyir!” – deyə vəhy etməyimiz insanlara qəribəmi göründü?”** (“Yunus”, 2); **“Bu ona görədir ki, elçiləri onlara aydın dəlillər gətirirdi, onlar isə: “Məgər bizə bir insanımı doğru yol göstərəcək?” – deyirdilər”** (“ət-Təğabun”, 6); Firon və onun əyanları belə demişlər: **“Bunların tayfası bizə kölə olduğu halda, biz özümüz kimi iki adama inanacağıq?”** (“əl-Muminun”, 47). Digər ümmətlər də öz peyğəmbərlərinə belə demişlər: **“Siz də bizim kimi, ancaq bir insansınız. Bizi atalarımızın ibadət etdiklərindən döndərmək istəyirsiniz. Elə isə bizə açıq-aydın bir dəlil gətirin”** (“İbrahim”, 10). Bu mövzuda ayələr çoxdur.

Sonra Uca Allah qullarına olan lütfünü və mərhəmətini xatırladaraq bildirir ki, dediklərini başa düşüb, onunla rahat ünsiyyət qursunlar deyə onlara özlərindən peyğəmbərlər göndərmişdir. Əgər Allah insanlara mələklərdən bir elçi göndərmiş olsaydı, onunla qarşılaşmağı və ondan müxtəlif elmlər öyrənməyi bacarmazdılar. Uca Allah digər ayələrdə bu xüsusda belə buyurur: **“Allah möminlərə onların öz içərisindən Elçi göndərməklə lütf göstərdi”** (“Ali-İmran”, 164); **“Sizə özünüzdən elə bir Elçi gəldi ki, sizin əziyyətə düşməyiniz ona ağır gəlir. O, sizə qarşı qayğıkeş, möminlərə şəfqətli, rəhmlidir”** (“ət-Tövbə”, 128); **“Həmçinin öz içərinizdən ayələrimizi sizə oxuyan, sizi günahlardan təmizləyən, Kitabı və hikməti sizə öyrədən, habelə bilmədiklərinizi də sizə öyrədən bir Elçi göndərdik. Siz Məni yad edin ki, Mən də sizi yad edim! Mənə şükür edin, Məni inkar etməyin!”** (“əl-Bəqərə”, 151-152). Burada da eynilə belə buyurur: **“Əgər yer üzündə”** sizin kimi **“arxayın gəzib-dolaşanlar mələklər olsaydı, əlbəttə, onlara göydən bir mələk elçi göndərərdik”**, yəni mələklərdən elçi göndərərdik. Siz bəşər olduğunuz üçün Bizim tərəfimizdən bir lütf və mərhəmət olaraq sizə özünüz kimi bir peyğəmbər göndərmişik.

﴿قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾

96. De: “Mənimlə sizin aranızda Allahın şahid olması yetər. Həqiqətən, O, qullarından Xəbərdardır, Görəndir”.

Uca Allah bu ayədə Öz Elçisinə ﷺ əmr edir ki, qövmünə gətirdiyi dinin doğruluğunu təsdiqləmək üçün Allahın həm ona, həm də onlara şahid olduğunu bildirsin. Uca Allah mənim sizə gətirdiyimi bilir. Əgər mən Allaha qarşı yalan danışırımsa, O, məndən ən ağır şəkildə intiqamını alacaq. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **“Əgər o (Muhəmməd), bəzi sözləri özündən uydurub Bizə aid etsəydi, Biz onu sağ əlindən yaxalayarıq, sonra da şah damarını kəsərdik”** (“əl-Həqqa”, 44-46).

“Həqiqətən, O, qullarından Xəbərdardır, Görəndir”, yəni qullarından kimin lütfə, hidayətə və yaxşılığa layiq olduğunu, kimin isə zəlalətə və bədbəxtliyə layiq olduğunu ən yaxşı O bilir. Odur ki növbəti ayədə belə buyurur:

﴿وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أُولِيَاءَ مِنْ دُونِهِ وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ عُمَبًا ۖ وَكُفًّا وَضَمًّا مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ ۖ كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا ۖ﴾

97. Allah kimi doğru yola yönəldirsə, o, doğru yoldadır. Kimi azdırırsa, onlara Ondan başqa dostlar tapa bilməzsən. Qiyamət günü Biz onları kor, lal və kar olduqları halda üzüstə bir yerə toplayacağıq. Onların gedəcəkləri yer Cəhənnəmdir. Onun alovu azaldıqca onlar üçün alovu artıracığıq.

Uca Allah bu ayədə yaratdıqlarını tam idarə etdiyini, onlar üzərində mütləq hakim olduğunu, verdiyi hökmü heç kəsin dəyişə bilməyəcəyini və bu hökmə görə heç kəsin Onu sorğuya çəkə bilməyəcəyini bildirir. Allahın doğru yola yönəltdiyi kəsi heç kim azdırı bilməz. **“Kimi azdırırsa, onlara Ondan başqa dostlar”**, yəni onları doğru yola yönəldən yaxın adamlar **“tapa bilməzsən”**. Başqa bir ayədə belə buyurur: **“Allah kimi doğru yola yönəldərsə, o, doğru yoldadır. Kimi də azdırırsa, ona doğru yolu göstərən bir yaxın adam tapa bilməzsən”** (“əl-Kəhf”, 17).

Uca Allah buyurur: **“Qiyamət günü Biz onları kor, lal və kar olduqları halda üzüstə bir yerə toplayacağıq”**. İmam Əhməd rahiməlləhu Ənəs ibn Malikdən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, bir dəfə Peyğəmbərdən rahiməlləhu: “Ey Allahın Elçisi! Kafir Qiyamət günü üzüstə necə həsr olunacaq?” – deyər soruşdular. Peyğəmbər rahiməlləhu dedi: “Dünyada ikən onları ayaqları üstə yeridən Allah, Qiyamət günü üzüstə yeritməyə qadirdir”. Bu hədisi əl-Buxari və Muslim “Səhih” əsərlərində rəvayət etmişlər.¹

Uca Allah buyurur: **“kor”**, yəni görməzlər, **“lal”**, yəni danışa bilməzlər, **“kar”**, yəni eşidə bilməzlər. Onlar Qiyamət günü bir-birindən fərqli mərhələlərdə bu halda olacaqlar. Onlar bu dünyada haqqa qarşı kor, kar və lal olduqları üçün məhşərdə (görməyə, eşitməyə və danışmağa) ən çox möhtac qaldıqları bir vaxtda cəza olaraq bu hala düşəcəklər. **“Onların gedəcəkləri yer”**, yəni dönəcəkləri yer **“Cəhənnəmdir. Onun alovu azaldıqca...”**. İbn Abbas rahiməlləhu demişdir: “Yəni sakitləşdikcə”. Mucahid rahiməlləhu isə demişdir: “Yəni söndükcə”. **“...onlar üçün alovu artıracığıq”**, yəni odu, yanacağı artıracağıq. Necə ki Uca Allah bu ayədə buyurur: **“Elə isə dadın əzabı! Biz sizə əzabdan başqa bir şey artırmayacağıq!”** (“ən-Nəbə”, 30).

¹ Əhməd, 13392, 13416, 13425; əl-Buxari, 4388, 4760; Muslim, 5020, 7265.

﴿ذَٰلِكَ جَزَاؤُهُمْ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا وَقَالُوا أَإِذَا كُنَّا عِظْمًا وَرُفَّتًا إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا﴾ * أَوَلَمْ يَرَوْا
أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ قَادِرٌ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ وَجَعَلَ لَهُمْ أَجَلًا لَا رَيْبَ فِيهِ فَأَبَى الظَّالِمُونَ إِلَّا

﴿كُفُورًا﴾

98. Bu, ayələrimizi inkar etdiklərinə və: “Məgər biz sür-sümük və ovuntu olduğumuz halda yeni bir məxluq olaraq dirildiləcəyik?” – dediklərinə görə onların cəzasıdır.

99. Məgər onlar görmürlər ki, göyləri və yeri yaradan Allah onlar kimisini də yaratmağa qadirdir? Allah onlar üçün elə bir əcəl müəyyən etmişdir ki, ona heç bir şəkk-şübhə yoxdur. Zalımlar isə küfrdən başqa bir şey qəbul etmədilər.

Uca Allah bu ayələrdə buyurur ki, kor, kar və lal olduqları halda onları bir yerə toplamaqla verdiyimiz bu cəza, onların layiq olduqları bir cəzadır. Çünki onlar “**ayələrimizi**”, yəni dəlillərimizi, hüccətlərimizi yalan saydılar və öldükdən sonra dirilməyi uzaq (mümkünsüz) hesab edib: “**Məgər biz sür-sümük və ovuntu**”, yəni çürümüş sümüklər “**olduğumuz halda yeni bir məxluq olaraq dirildiləcəyik?**” – dedilər. Yəni biz çürüyüb, parçalanıb, yox olub getdikdən və torpağa qarışdıqdan sonra ikinci dəfə təkrar dirildiləcəyik? Uca Allah onların əleyhinə dəlil gətirərək buna qadir olduğuna diqqət çəkir. Belə ki, O, göyləri və yeri yaratmışdır, onları yenidən diriltmək isə göyləri və yeri yaratmaqdan çox asandır. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: “**Həqiqətən, göylərin və yerin yaradılması insanların yaradılmasından daha böyük şeydir. Lakin insanların çoxu bunu bilmir**” (“Ğafir”, 57); “**Məgər onlar göyləri və yeri yaradan, onları yaratmaqla yorulmayan Allahın ölüləri də diriltməyə qadir olduğunu görmürlərmi?! Əlbəttə ki, O, hər şeyə qadirdir**” (“əl-Əhqaf”, 33); “**Göyləri və yeri xəlq edən Allah onlar kimisini xəlq etməyə qadir deyilmi?! Əlbəttə ki, hər şeyi xəlq edən və hər şeyi bilən Odur. Bir şeyi yaratmaq istədikdə ona təkcə: “Ol!” deyər, o da olar. Əlində hər şeyin səltənəti (xəzinələri) olan Allah pak və müqəddəsdir. Siz, ancaq Onun hüsuruna qaytarılacaqsınız**” (“Ya Sin”, 81-83). Burada isə belə buyurur: “**Məgər onlar görmürlər ki, göyləri və yeri yaradan Allah onlar kimisini də yaratmağa qadirdir?**” Yəni Qiyamət günü onların bədənlərini qaytarıb ilk dəfə yaratdığı kimi, təkrar diriltməyə qadirdir.

Uca Allah buyurur: **“Allah onlar üçün elə bir əcəl müəyyən etmişdir ki, ona heç bir şəkk-şübhə yoxdur”**, yəni onların yenidən dirilib qəbirlərdən qalxmaları üçün müəyyən bir müddət və mütləq yetişəcək bir zaman təyin etmişdir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Biz onu, sadəcə, müəyyən olunmuş vaxtadək təxirə salmışıq”** (“Hud”, 104).

“Zalımlar isə”, əleyhlərinə bu qədər hüccət və dəlillərin olmasına baxmayaraq **“küfrdən başqa bir şey qəbul etmədilər”**, yəni batildə və azgınlıqda qalmağa davam etdilər.

﴿قُلْ لَّوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ وَكَاتَ الْإِنْسَانُ قَتُورًا﴾

100. De: “Əgər siz Rəbbimin rəhmət xəzinələrinə sahib olsaydınız belə, yenə də onun xərclənib tükənməsindən qorxaraq xəsislik edərdiniz. Çünki insan xəsisdir”.

Uca Allah bu ayədə Elçisinə ﷺ xitab edərək buyurur: “Ey Muhəmməd, onlara belə de: “Ey insanlar! Əgər siz Allahın xəzinələrini sərf etməyə sahib olsaydınız, xərclənib tükənməsindən, yəni kasıblamaqdan qorxub onu xərcləməzdiniz. Yəni bu xəzinənin boşalmasından qorxardınız. Halbuki Allahın xəzinələri heç vaxt boşalmaz və tükənməz. Bu sizin təbiətiniz və xasiyyətinizdir. Odur ki Uca Allah ayənin davamında belə buyurur: **“Çünki insan xəsisdir”**, yəni simicdir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Yoxsa onların hökmranlıqdan bir payı vardır? Elə olsaydı, onlar insanlara xurma çəyirdəyindəki oyuq qədər bir şey verməzdilər”** (“ən-Nisa”, 53). Yəni əgər onların Allahın mülkündən bir payları olsaydı, heç kəsə xurma çəyirdəyindəki oyuq qədər bir şey verməzdilər. Uca Allah insanı olduğu kimi vəsf edir. Yalnız Allahın xeyirə müvəffəq edib doğru yola yönəltdiyi kəslər istisnadır. Çünki xəsislik, mal-dövlətə hərislik və (şər toxunduqda) fəryad qoparmaq insanın xüsusiyyətidir. Uca Allah bu xüsusda belə buyurur: **“Həqiqətən, insan kəmhövsələ yaradılmışdır. Ona bir pislik toxunduqda özündən çıxır, bir xeyir nəsib olduqda isə xəsislik edir. Namaz qılanlar istisnadır”** (“əl-Məaric”, 19-22). Qurani-Kərimdə buna bənzər bir çox ayə vardır. Bu ayə Uca Allahın lütfünə, kəramətinə, səxavətinə və qullarına yaxşılıq etdiyinə dəlalət edir. əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində rəvayət olunur ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Allahın Əli doludur. Bu nemətlərin səhər-axşam ardı-arası kəsilmədən xərclənməsi Onun Əlini boş qoya bilməz. Məgər Allahın göyü və yeri yaratdığı gündən bəri nə qədər xərclədiyini görmürsünüz?! Bu Onun Sağ Əlindəkilərin azalmasına zərrə qədər təsir göstərməmişdir”.¹

¹ əl-Buxari, 6869, 7419; Muslim, 1659, 2356.

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَهَسَلَ بَنَى إِسْرَءِيلَ إِذْ جَاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَمُوسَى مَسْحُورًا ﴿١٠١﴾ قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنْزَلَ هَٰؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ بِصَآئِرٍ وَإِنِّي لَأَظُنُّكَ يَفِرْعَوْنُ مَثْبُورًا ﴿١٠٢﴾ فَأَرَادَ أَنْ يَسْتَفِزَّهُمْ مِنَ الْأَرْضِ فَأَغْرَقْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ جَمِيعًا ﴿١٠٣﴾ وَقُلْنَا مِنْ بَعْدِهِ لِبَنَى إِسْرَءِيلَ اأَسْكُنُوا الْأَرْضَ فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ جِئْنَا بِكُمْ لَفِيفًا ﴿١٠٤﴾﴾

101. Biz Musaya doqquz aşkar dəlil verdik. İsrail oğullarından soruş; Musa onların yanına gəldikdə Firon ona: “Ey Musa! Mən sənə ovsunlandığını zənn edirəm” – demişdi.
102. Musa dedi: “Sən artıq bilirsən ki, bunları yalnız göylərin və yerin Rəbbi, açıq-aşkar dəlil olaraq endirdi. Mən isə ey Firon, sənə məhv olacağını yəqin bilirəm”.
103. Firon onları bu yerdən qovub çıxartmaq istədi. Biz isə onu və onunla birlikdə olanların hamısını dənizdə batırdıq.
104. Bundan sonra İsrail oğullarına: “Bu yerdə yaşayın! Axirət vədi gəlib yetişdiyi zaman sizin hamınızı məhşərə gətirəcəyik” – dedik.

Uca Allah Musanı ﷺ doqquz açıq-aşkar dəlillə göndərdiyini bildirir. Bu dəlillər onun peyğəmbərliyinin və onu göndərən Allah barədə gətirdiyi xəbərlərin doğruluğunu təsdiq edirdi. Bunlar Musanın ﷺ əsası, parlayan əli, quraqlıq illəri, yarılan dəniz, üzərlərinə göndərilən tufan, çəyirtkələr, bitlər, qurbağalar və (çəşmələrinin) qan olması kimi peyğəmbərliyini təsdiq edən açıq dəlillərdən ibarət idi. Bu rəy açıq-aydın, bəyənən və qüvvətlidir. Uca Allah buyurur: **“Biz də onların üstünə açıq-aşkar dəlillər olaraq tufan, çəyirtkələr, bitlər, qurbağalar və qan göndərdik. Onlar isə təkəbbürlük göstərdilər və günahkar bir tayfa oldular”** (“əl-Əraf”, 133). Yəni bu dəlillərə və gördükləri möcüzələrə baxmayaraq onlar küfr etdilər və bu dəlillərə yəqinliklə inandıqları halda, haqsızcasına və təşəxxüslə onları inkar etdilər. Həmçinin sənə **“Bizə yerdən axan bir bulaq çıxarmayınca, sənə iman gətirməyəcəyik”** (“əl-İsra”, 90) deyən və səndən möcüzə istəyən qövmünə istədikləri şeyləri versəydik belə, onlar yenə qəbul etməz və inanmazdılar. Yalnız Allahın istədiyi kəslər istisnadır. Necə ki Firon bu qədər möcüzələri görməsinə baxmayaraq, yenə də Musaya: **“Ey Musa! Mən sənə ovsunlandığını zənn edirəm”** – demişdi. Bəzi təfsirçilər ayədə keçən مَسْحُورًا [məşu:ra] “ovsunlanmış” sözünün “sehrbaz” mənasını verdiyini demişlər. Ən doğrusunu Allah bilir.

Bu ayədə təfsirçilərin yuxarıda qeyd etdikləri doqquz möcüzə nəzərdə tutulur. Necə ki eyni möcüzələr bu ayədə də qəsd edilir: **“Əsanı yerə at!”** Musa onun ilan kimi qıvrıldığına gördükdə dönüb qaçdı və geriye də dönmədi. Allah dedi: **“Ey Musa! Qorxma! Elçilər Mənim hüzzurunda qorxmazlar. Ancaq kim haqsızlıq edib sonra da pisliyin əvəzinə yaxşılıq edərsə, bilsin ki, Mən Bağışlayanam, Rəhmliyəm! Əlini qoynuna sal ki, əlin oradan ləkəsiz, ağappaq çıxsın. Firona və onun tayfasına göndərilən doqquz möcüzədən biri budur. Həqiqətən, onlar fasiq bir tayfadır!”** (“ən-Nəml”, 10-12). Uca Allah bu ayədə iki dəlili – əsa və parlayan əli qeyd etmişdir. “əl-Əraf” surəsində isə digər dəlilləri açıqlamışdır.

Musaya ﷺ peyğəmbərliyini təsdiqləyən başqa dəlillər də verilmişdi. Dəlillərdən bir qismini belə sıralaya bilərik: əsasını daşa vurmaqla daşdan suyun fışqırması, buludun İsrail oğullarının üzərində kölgə salması, göydən bildirçin əti və manna enməsi və sair bu kimi İsrail oğullarına Misir diyarından ayrıldıqdan sonra verilən dəlillər. Lakin bu ayədə Firon və onun qövmünün Misirdə şahid olduğu doqquz dəlildən bəhs edilir. Bu doqquz dəlil Firon və qövmünün əleyhinə hüccət idi. Onlar isə inadkarlıq edib bu dəlilləri inkar etdilər. Odur ki Musa ﷺ Firona belə dedi: **“Sən artıq bilirsən ki, bunları yalnız göylərin və yerin Rəbbi, açıq-aşkar dəlil olaraq endirdi”**, yəni sənə gətirdiyim dinin doğruluğunu göstərən dəlillər olduğunu artıq bilirsən. **“Mən isə ey Firon, sənə məhv olacağını yəqin bilirəm”**. Mucəhid və Qatədə ﷺ ayədə keçən مَثُوراً [məsbu:ra] sözünün “həlak”, “məhv” mənasını verdiyini demişlər. İbn Abbas ﷺ isə bu sözün “lənətlənmiş” mənasını verdiyini demişdir. İbn Abbas və əd-Dahhək ﷺ bu sözün “məğlub” mənasını verdiyini də demişlər. “Məhv olmaq” mənası bütün bunları ehtiva edir.

Uca Allah buyurur: **“Firon onları bu yerdən qovub çıxartmaq istədi”**, yəni onları ölkədən qovub yox etmək istədi. **“Biz isə onu və onunla birlikdə olanların hamısını dənizdə batırdıq. Bundan sonra İsrail oğullarına: “Bu yerdə yaşayın! Axirət vədi gəlib yetişdiyi zaman sizin hamınızı məhşərə gətirəcəyik” – dedik”**. Bu ayədə Muhəmmədin ﷺ Məkkəni fəth edəcəyi müjdəsi vardır. Bu surə hicrətdən əvvəl nazil olmuş Məkkə surələrindəndir. Belə də oldu. Məkkə əhalisi Peyğəmbəri ﷺ Məkkədən çıxarmaq istədilər. Uca Allah bu xüsusda belə buyurur: **“Müşriklər az qala səni bu torpaqdan sıxışdırıb çıxaracaqdılar. Lakin səni qovduqdan sonra özləri də orada, ancaq az bir müddət qala bilərdilər. Səndən**

əvvəl göndərdiyimiz elçilərə qarşı da belə davranmışlar. Sən Bizim qayda-qanunlarımızda heç bir dəyişiklik tapa bilməzsən” (“əl-İsra”, 76-77). Beləcə, Uca Allah Öz Elçisini ﷺ Məkkəyə varis etdi. Ən məşhur olan rəyə görə Allah Elçisi ﷺ oraya döyüşərək daxil olmuş və əhalisini məğlub etmişdir. Sonra mülayimlik və səxavət göstərərək onları sərbəst buraxmışdır. Necə ki Uca Allah əzilməkdə olan İsrail oğullarını yer üzünün şərq və qərb bölgələrinə varislər təyin etmişdi. Uca Allah onları Fironun ölkəsinə varis etmiş, mallarını, tarlalarını, əkinlərini, meyvələrini və xəzinələrini onlara vermişdi. Uca Allah bir ayədə belə buyurur: **“Beləcə, Biz İsrail oğullarını o yerlərə varis etdik”** (“əş-Şuəra”, 59). Burada isə belə buyurur: **“Bundan sonra İsrail oğullarına: “Bu yerdə yaşayın! Axirət vədi gəlib yetişdiyi zaman sizin hamınızı məhşərə gətirəcəyik” – dedik”**. Yəni həm sizi, həm də düşməninizi gətirib bir yerə toplayırıq.

﴿وَبِالْحَقِّ أَنزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا ۝١٠٥ وَفَرَأَيْنَا فَتْرَتَهُ يُفْرَفُّهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ

نَزِيلًا ۝١٠٦﴾

105. Biz Quranı haqq olaraq nazil etdik, o da haqq olaraq nazil oldu. Səni də, ancaq müjdə verən və xəbərdar edən bir elçi kimi göndərdik.

106. Quranı insanlara aramla oxuyasan deyə Biz onu hissələrə ayırıb tədriclə nazil etdik.

Uca Allah bu ayələrdə Əziz Kitabı olan şanlı Quranı haqq olaraq nazil etdiyini, yəni haqqı ehtiva etdiyini bildirir. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **“Fəqət Allah sənə nazil etdiyinə şahidlik edir. O, bu Quranı Öz elmi ilə nazil etdi”** (“ən-Nisa”, 166). Yəni bu Kitab Allahın sizə bildirmək istədiyi elmini, əhkamlarını, əmr və qadağanlarını ehtiva edir.

Uca Allah buyurur: **“...o da haqq olaraq nazil oldu”**. Yəni ey Muhəmməd! O sənə (batildən) qorunmuş və saxlanılmış halda nazil oldu. Ona başqa heç bir şey (heç kəsin kəlamı) qarışmadı. Nə artırıldı, nə də azaldıldı. Sənə haqq olaraq çatdı. Çünki onu sənə gətirən çox qüvvətli, sadıq, Uca Toplumda (mələklər arasında) hörmətli və əmrinə itaət edilən Cəbraildir.

Uca Allah buyurur: **“Səni də”, yəni ey Muhəmməd, “ancaq müjdə verən”, yəni sənə itaət edən möminlərə müjdəçi “və xəbərdar edən”, yəni sənə asi olan kafirləri də xəbərdar edən “bir elçi kimi göndərdik”**.

Uca Allah buyurur: **“Quranı insanlara aramla oxuyasan deyə Biz onu hissələrə ayırıb tədriclə nazil etdik”**, yəni Onu Lövhü-Məhfuzdan ayırıb dünya səmasında yerləşən Beytul-İzzətə¹ apardıq. Sonra iyirmi üç il ərzində hadisələrə uyğun olaraq hissə-hissə Peyğəmbərə ﷺ oradan nazil edildi. Bu, İbn Abbasın رضي الله عنه təfsiridir.

“Quranı insanlara aramla”, yəni yavaş-yavaş **“oxuyasan deyə”**, yəni onu insanlara oxuyub təbliğ edəsən deyə, **“Biz onu hissələrə ayırıb tədriclə”**, yəni hissə-hissə **“nazil etdik”**.

﴿قُلْ ءَامِنُوا بِهِ ؕ وَلَا تُؤْمِنُوا إِنَّا إِلَٰهِنَ أَوْ مَا أَلْعَمْنَ مِنْ قَبْلِهِ ؕ إِذَا يَتْلَىٰ عَلَيْهِمْ خُزُونٌ ۖ لِّلْأَذْقَانِ سَجْدًا ۖ ۝١٠٧ وَيَقُولُونَ سُبْحَنَ رَبِّنَا إِن كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا ۖ ۝١٠٨ وَيَخْرُونَ لِّلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا ۖ ۝١٠٩﴾

107. De: “İstər ona inanın, istərsə də inanmayın. Doğrudan da, ondan əvvəl özlərinə elm verilmiş kimsələrə, ayələr oxunduğu zaman üzüstə səcdəyə qapanır

108. və: “Rəbbimiz pak və müqəddəsdir! Rəbbimizin vədi mütləq yerinə yetəcəkdir!” – deyirlər.

109. Onlar üzükoylu düşüb ağlayır və bu ayələr onların itaətini artırır.

Uca Allah Öz Elçisinə ﷺ xitab edərək belə buyurur: “Ey Muhəmməd! Gətirdiyin bu Quranı inkar edən o kafirlərə **“De: “İstər ona inanın, istərsə də inanmayın”**, yəni fərq etməz, ona inansanız da, inanmasanız da o haqdır. Allah onu nazil etmiş və əvvəl göndərilmiş peyğəmbərlərə nazil etdiyi kitablarda onu tərifləyərək zikr etmişdir. Odur ki Uca Allah ayənin davamında belə buyurur: **“Doğrudan da, ondan əvvəl özlərinə elm verilmiş kimsələrə”**, yəni kitablarına sarılan və onu dəyişmədən, təhrif etmədən həyatlarına tətbiq edən Kitab əhlinin əməlisaleh insanlarına **“ayələr oxunduğu zaman”**, yəni bu Quran oxunduğu zaman **“üzüstə səcdəyə qapanır”**, yəni Allahın onlara verdiyi nemətə və onları bu nemətə layiq etdiyinə görə şükür edib səcdəyə qapanarlar. Belə ki onlar bu Kitabı nazil etdiyi Peyğəmbərlə ﷺ eyni dövrdə yaşamışlar. Odur ki: **“Rəbbimiz pak və müqəddəsdir! Rəbbimizin vədi mütləq yerinə yetəcəkdir!” – deyirlər”**. Yəni Allahın kamil qüdrətinə təzim edirlər. Belə ki O, keçmiş peyğəmbərlərinin dili ilə Muhəmmədin ﷺ gələcəyinə dair verdiyi vədə xilaf çıxmamışdır.

¹ Beytul-İzzət – dünya səmasında olan bir evdir. Bu evdə mələklər ibadət edərlər. Hər səmada mələklərin ibadət etməsi üçün bir ev var.

Uca Allah buyurur: **“Onlar üzüqoylu düşüb”,** yəni Allaha boyun əyərək, Kitabını və Elçisini təsdiq edərək və inanaraq **“ağlayır və bu ayələr onların itaətini artırır”,** yəni imanını və təslimiyyətini artırır. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Doğru yolla gedənlərə gəldikdə isə Allah onların hidayətini artırır və onları təqvalı olmağa müvəffəq edər”** (“Muhəmməd”, 17).

﴿قُلْ أَدْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ وَلَا تَجْهَرُوا بِصَلَاتِكُمْ وَلَا تَخَافُوهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا ۝ وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُن لَّهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُن لَّهُ وِئٌ مِنَ الذَّلِيلِ وَكَبَرُهُ تَكْبِيرًا ۝﴾

110. De: “İstər Allah deyib çağırın, istərsə də ər-Rahmən deyib çağırın. Necə çağırırsanız da, hər halda ən gözəl adlar Ona məxsusdur”. Namazını nə uca səslə, nə də pıçıltı ilə qıl. Bunların arasında orta bir yol tut.

111. De: “Özünə heç bir övlad götürməyən, mülkündə heç bir şəriki olmayan, aciz qalmamaqdan ötrü Özünə kömək edəcək heç bir dostu möhtac olmayan Allaha həmd olsun!” Onu tərifləyərək uca tut.

Uca Allah buyurur: “Ey Muhəmməd! Qüdrətli və Uca Allahın “Mərhəmət” sifətini inkar edən və Ona “ər-Rahmən” adını verməkdən imtina edən bu müşriklərə de: **“İstər Allah deyib çağırın, istərsə də ər-Rahmən deyib çağırın. Necə çağırırsanız da, hər halda ən gözəl adlar Ona məxsusdur”,** yəni sizin dua edərkən Allah deyib çağırmağınızla, ər-Rahmən deyib çağırmağınız arasında heç bir fərq yoxdur. Çünki O, ən gözəl adlara sahibdir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“O, Özündən başqa heç bir məbud olmayan, qeybi və aşkarı bilən Allahdır. O, Mərhəmətlidir, Rəhmlidir. O, Özündən başqa heç bir məbud olmayan, Hökmdar, Müqəddəs, Pak, haqqı təsdiq edən, hər şeyi müşahidə edən, Qüdrətli, Qadir, Məğrur Allahdır. Allah onların Ona şərik qoşduqlarından ucadır. O, Xaliq, yoxdan Yaradan, Surətverən Allahdır. Ən gözəl adlar yalnız Ona məxsusdur. Göylərdə və yerdə olanların hamısı Onun şəninə təriflər deyir. O, Qüdrətlidir, Hikmət sahibidir”** (“əl-Həşr”, 22-24).

Uca Allah buyurur: **“Namazını nə uca səslə, nə də pıçıltı ilə qıl. Bunların arasında orta bir yol tut”**. İmam Əhməd rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Abdullah ibn Abbas radıalləhu əndəhu bu ayəni izah edib demişdir: “Uca Allahın **“Namazını nə uca səslə, nə də pıçıltı ilə qıl”** ayəsi İslamın əvvəllərində Peyğəmbər rahiməlləhu Məkkədə gizli dəvət apararkən nazil olmuşdur. O, səhabələri ilə birlikdə namaz qıldığı zaman Quranı uca səslə oxuyardı. Müşriklər də bunu eşitdikdə həm Quranı, həm onu nazil edəni, həm də onu təbliğ edəni söyərtilər. Uca Allah da Elçisinə rahiməlləhu bu ayəni nazil etdi: **“Namazını nə uca səslə”, yəni müşriklər oxuduğunu eşidib Quranı təhqir etməsinlər, “nə də pıçıltı ilə qıl”, yəni oxuduğunu səhabələrindən gizlətmə, belə etsən, onlar oxuduğunu eşitməzlər və onu səndən öyrənə bilməzlər. “Bunların arasında orta bir yol tut”**. Hədisi əl-Buxari və Muslim “Səhih” əsərlərində rəvayət etmişlər.¹ İkrimə, əl-Həsən əl-Bəsri və Qatədə rahiməlləhu də belə demişlər.

Uca Allah buyurur: **“De: “Özünə heç bir övlad götürməyən, mülkündə heç bir şəriki olmayan, aciz qalmamaqdan ötrü Özünə kömək edəcək heç bir dosta möhtac olmayan Allaha həmd olsun!”** Uca Allah əvvəlki ayədə Gözəl Adlara sahib olduğunu təsdiq etdikdən sonra bu ayədə hər cür nöqsanlardan uzaq olduğunu bildirərək **“De: “Özünə heç bir övlad götürməyən, mülkündə heç bir şəriki olmayan, aciz qalmamaqdan ötrü Özünə kömək edəcək heç bir dosta möhtac olmayan Allaha həmd olsun!”** buyurur. Əksinə, O Allah Təkdir! Allah Möhtac deyildir. O, nə doğub, nə də doğulub, Onun bənzəri də yoxdur.

“...aciz qalmamaqdan ötrü Özünə kömək edəcək heç bir dosta möhtac olmayan Allaha həmd olsun!” Yəni O, aciz deyil ki, Özünə dost, vəzir və ya məsləhətçi tutmağa ehtiyac duysun. Əksinə, hər şeyi yaradan, idarə edən, yaratdıqlarının müqəddəratını istədiyi kimi müəyyən edən Odur, Onun şəriki yoxdur. Mucahid rahiməlləhu Uca Allahın **“...aciz qalmamaqdan ötrü Özünə kömək edəcək heç bir dosta möhtac olmayan Allaha həmd olsun!”** ayəsini belə təfsir etmişdir: “Yəni heç kimlə müttəfiq deyil və heç kimin dəstəyinə ehtiyac duymaz”.²

“Onu tərifləyərək uca tut”, yəni Ona təzim et və Onu zalımların dediklərindən uca və uzaq tut.

Mən deyirəm: “Bir hədisdə rəvayət olunur ki, Peyğəmbər rahiməlləhu bu ayəni “İzzət ayəsi” adlandırmışdır. Bəzi rəvayətlərə görə isə bu ayə hansı evdə bir gecə oxunarsa, o evdə oğruluq və fəlakət baş verməz. Ən doğrusunu isə Allah bilir”.

¹ Əhməd, 155; əl-Buxari, 4533, 4722; Muslim, 677, 1029.

² ət-Tabəri, 590/17, 23012.

"əl-İsra" surəsinin təfsiri bitdi.
Həmd olsun aləmlərin Rəbbinə!

الْكَلامُ عَلَى تَفْسِيرِهَا

“əl-Kəhf”

surəsinin təfsiri

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə Müvəffəqiyyət yalnız Allahdandır

تَفْسِيرُ سُورَةِ الْكَهْفِ وَهِيَ مَكِّيَّةٌ

“əl-Kəhf” (Mağara) surəsinin təfsiri Məkkə surəsidir

“əl-Kəhf” surəsinin, xüsusilə, ilk on və son on ayəsinin fəziləti və bu ayələrin Dəccalın fitnəsindən qoruması barədə rəvayət edilən hədislər

İmam Əhməd rahiməlləhu Bəra ibn Azibdən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, bir dəfə səhabələrdən biri “əl-Kəhf” surəsinə oxudu. Bu vaxt həyətdə olan at təşviş içində vurnuxmağa başladı. Adam baxdı ki, başının üstünü duman və ya bulud alıb. O, bu hadisəni Peyğəmbərə rahiməlləhu danışdıqda Peyğəmbər rahiməlləhu buyurdu: “Oxumağına davam et, ey filankəs! Çünki o, Quran oxunduğu zaman və ya Qurana görə nazil olmuş sükunətdir”. Hədisi əl-Buxari və Muslim “Səhih” əsərlərində rəvayət etmişlər.¹ Quran oxuyan səhabənin Useyd ibn Hudeyr rahiməlləhu olması “əl-Bəqərə” surəsinin təfsirində keçmişdir.²

İmam Əhməd rahiməlləhu Əbu Dərdədən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməlləhu belə buyurmuşdur: “Kim “əl-Kəhf” surəsinin ilk on ayəsini əzbərləyərsə, Dəccalın fitnəsindən qorunar”. Hədisi Muslim, Əbu Davud, ən-Nəsəi və ət-Tirmizi rahiməlləhu rəvayət etmişlər.³ ət-Tirmizin rahiməlləhu rəvayəti belədir: “Kim “əl-Kəhf” surəsinin ilk üç ayəsini əzbərləyərsə, Dəccalın fitnəsindən qorunar”. ət-Tirmizi rahiməlləhu hədisin “həsən-səhih” olduğunu demişdir.⁴ Əhməd və Muslimin rahiməlləhu rəvayəti belədir: “Kim “əl-Kəhf” surəsinin son on ayəsini oxuyarsa, Dəccalın fitnəsindən qorunar”.⁵

¹ Əhməd, 18474, 18497, 18666; əl-Buxari, 3345, 3614; Muslim, 1326, 1893.

² “əl-Bəqərə” surəsinin fəziləti” fəslinə bax.

³ Muslim, 1342, 1919; Əbu Davud, 4325; Əhməd, 27580, 28305. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 6201.

⁴ ət-Tirmizi, 2886, 3127. Hədis zəifdir. Bax: Silsilə əd-Daifə, 1336.

⁵ Əhməd, 27516, 27556, 28066. Hədis zəifdir. Bax: Silsilə əd-Daifə, 3/509.

ən-Nəsəi رحمته Səubandan رحمته rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Kim “əl-Kəhf” surəsinin son on ayəsini oxuyarsa, bu onun üçün Dəccalın fitnəsindən mühafizə olar”.¹

əl-Hakim رحمته Əbu Səiddən رحمته rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Kim Cümə günü “əl-Kəhf” surəsinə oxuyarsa, bu, gələn Cüməyədək onun üçün nur saçar”. Sonra əl-Hakim رحمته demişdir: “Hədisin isnadı səhihdir. Lakin əl-Buxari və Muslim rəvayət etməmişlər”.²

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə!

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا ۝١ فَيَمَّا لِيُذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِّنْ لَّدُنْهُ وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا ۝٢ مَّا كُنْ فِيهِ أَبَدًا ۝٣ وَيُذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا ۝٤ مَّا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِن يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا ۝٥﴾

1. Kitabı Öz quluna nazil edən və onda heç bir nöqsana yol verməyən Allaha həmd olsun!
2. Allah, Öz tərəfindən gələcək şiddətli bir əzabla günahkarları qorxutmaq, yaxşı işlər görən möminləri gözəl mükafata nail olacaqları ilə müjdələmək üçün bu Kitabı doğru-düzgün olaraq nazil etdi.
3. Möminlər orada əbədi qalacaqlar.
4. Kitabı həm də: “Allah Özünə övlad götürmüşdür!” – deyənləri qorxutmaq üçün nazil etdi.
5. Bu haqda nə onların, nə də atalarının heç bir biliyi yoxdur. Ağızlarından çıxan söz necə də ağırdır. Onlar yalandan başqa bir şey danışmırlar.

¹ ən-Nəsəi “Sunənul-Kubra” 10718, 10784. Hədis zəifdir. Bax: Daif əl-Cami, 5760.

² əl-Hakim, 3392. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 6470.

Təfsir kitabının (“əl-Fatihə” surəsinin) əvvəlində keçdiyi kimi, Uca Allah bəzən müəyyən işlərin əvvəlində, bəzən də sonunda Özünə həmd edərək Özünü tərifləyir. Çünki O, hər bir halda həmd edilməyə layiqdir. İşlərin əvvəlində də, sonunda da həmd Ona məxsusdur. Odur ki Uca Allah bu ayədə Əziz Kitabını şərəfli elçisi Muhəmmədə ﷺ nazil etdiyinə görə Özünə həmd etmişdir. Həqiqətən bu, Allahın yer üzündəki insanlara lütf etdiyi ən böyük nemətdir, çünki Uca Allah bu qiymətli Kitab və şərəfli Elçi ﷺ vasitəsilə insanları zülmətlərdən nura çıxarmışdır. Uca Allah bu Kitabı heç bir nöqsanı və ayrılığı olmayan doğru bir kitab etmişdir. Bu Kitab insanları düz və aydın yola yönəldir. Həmçinin bu Kitab kafirlər üçün xəbərdarlıq, möminlər üçün isə müjdədir. Odur ki Uca Allah ayədə: **“Kitabı Öz quluna nazil edən və onda heç bir nöqsana yol verməyən Allaha həmd olsun!”** – deyə buyurur. Yəni onda heç bir ayrılık və nöqsan yoxdur. Əksinə, onu dümdüz və mükəmməl etmişdir.

Uca Allah buyurur: **“Allah, Öz tərəfindən gələcək şiddətli bir əzabla qorxutmaq”**, yəni bu Kitaba inanmayıb onu yalan sayanları və ona qarşı çıxanları dünya və Axirətdə Özündən başqa heç kəsin verə bilməyəcəyi bir əzabla, heç kəsin açə bilməyəcəyi buxovla qorxutmaq, **“yaxşı işlər görən möminləri”**, yəni saleh əməllə imanlarının doğruluğunu təsdiq edən möminləri **“gözəl mükafata nail olacaqları ilə”**, yəni onlar üçün Allah dərgahında gözəl bir mükafatla **“müjdələmək üçün bu Kitabı doğru-düzgün olaraq nazil etdi”**.

“Möminlər orada”, yəni Allahın Cənnətində **“əbədi qalacaqlar”**, yəni daimi olaraq qalacaqlar, orada olan nemətlər bitməyəcək və tükənməyəcək.

Uca Allah buyurur: **“Kitabı həm də: “Allah Özünə övlad götürmüşdür!” – deyənləri qorxutmaq üçün nazil etdi”**. İbn İshaq رحمه الله demişdir: “Burada “Biz Allahın qızları olan mələklərə ibadət edirik” deyən müşrik ərəblər nəzərdə tutulur”.¹ **“Bu haqda nə onların”**, yəni uydurduqları bu böhtan dolu sözlər haqda nə özlərinin, **“nə də atalarının”**, yəni özlərindən əvvəlkilərin **“heç bir biliyi yoxdur”**. **“Ağızlarından çıxan söz necə də ağırdır”**, yəni dedikləri bu söz necə də dəhşətlidir! Bu ifadə onların sözlərini pisləmək, böhtanlarının böyüklüyünü bildirmək üçün istifadə edilmiş bir ifadədir. **“Ağızlarından çıxan söz necə də ağırdır”**, yəni bu sözün heç bir əsası yoxdur, ağızlarından çıxan yalan və böhtandan başqa bir şey deyil. **“Onlar yalandan başqa bir şey danışmırlar”**.

¹ ət-Tabəri, 17/595, 23028.

Muhəmməd ibn İshaq رضى الله عنه rəvayət etmişdir ki, İbn Abbas رضى الله عنه bu surənin nazilolma səbəbi barədə belə demişdir: "Qureyşlilər Nadr ibn Həris və Uqbə ibn Əbu Muaytə Mədinədəki yəhudi baş elm adamlarının yanına göndərilib belə dedilər: "Onlardan Muhəmməd barədə soruşun, onun vəsfləri barədə xəbər verin". Onlar Məkkədən çıxıb Mədinəyə çatdılar və yəhudi elm adamlarından Peyğəmbər ﷺ barədə soruşdular. Yəhudi elm adamları dedilər: "Biz sizə ondan üç şey barədə soruşmağı əmr edirik. Əgər o, sizə bunlar barədə xəbər versə, demək ki, o, həqiqətən, Allah tərəfindən göndərilmiş bir peyğəmbərdir. Əgər bunlara cavab verə bilməsə, demək ki, o, özündən sözlər uyduran biridir, onun haqqında istədiyiniz kimi qərar verin. Əvvəlcə ondan qədim dövrlərdə yaşamış və keçib-getmiş gənclər barədə soruşun, onların başına nə hadisə gəlmişdi? Çünkü onların qəribə bir hekayəsi var. Sonra ondan yer üzünün hər yerini – günbatandan gündoğana qədər gəzib-dolaşan insan barədə soruşun, qoy sizə onun barədə xəbər versin. Habelə ondan ruh barədə, ruhun nə olduğunu soruşun". Onlar Peyğəmbərin ﷺ yanına gəlib: "Ey Muhəmməd! Bizə bunlar barədə xəbər ver!" – dedilər və yəhudi elm adamlarının onlara dediklərini Peyğəmbərdən ﷺ soruşdular. Peyğəmbər ﷺ: "Soruşduğunuz şeylər barədə sizə sabah xəbər verəcəyəm" – dedi, lakin "İn şəə Allah" (Əgər Allah istəsə) demədi. Peyğəmbər ﷺ on beş gecə gözlədi, Allah ona bu mövzuda heç bir vəhy göndərmədi. Sonra Cəbrail Allahın dərgahından mağara əhli barədə danışılan "əl-Kəhf" surəsini gətirdi. Bu surədə qureyşlilərin soruşduqları suallar – gənclərin başına gələn hadisə, yer üzünü gəzib-dolaşan adam (Zülqərneyn) barədə xəbər vardı. Həmçinin Cəbrail Uca Allahın **"Səndən ruh haqqında soruşurlar. De: "Ruh Rəbbimin əmrindəndir. Sizə yalnız az bir bilik verilmişdir"** ("əl-İsra", 85) ayəsini də endirdi".¹

﴿فَلَعَلَّكَ بَخْعُ نَفْسِكَ عَلَىٰ آثَرِهِمْ إِن لَّمْ يُؤْمِنُوا بِهَٰذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا ۖ إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لِّهَا لِنَبْلُوهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا ۖ وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا ۝۸﴾

6. Onlar bu Sözü (Qurana) inanmırlar deyə arxalarınca kədərlənib özünü həlakı edəcəksən?
7. Biz yer üzündə olan bütün şeyləri ona bəzək etdik ki, insanlardan hansının əməlcə daha gözəl olduğunu sınaqdan keçirək.
8. Biz yer üzündə olan hər şeyi məhv edib qupquru bir torpağa döndərək.

¹ Ət-Tabəri, 17/592, 23023.

Uca Allah bu ayələrdə Öz Elçisinə müşriklərin ona iman gətirmədikləri və ondan uzaqlaşdıqları üçün kədərləndiyinə görə təsəlli verir. Necə ki başqa ayələrdə belə buyurur: **“Sən onlara görə özünü üzüb əldən salma. Şübhəsiz ki, Allah onların nə törətdiklərini bilir”** (“Fətir”, 8); **“Səbir et! Sənin səbrin ancaq Allahdandır. Onlara görə kədərlənmə və qurduqları hiylələrdən ötrü də sıxılma”** (“ən-Nəhl”, 127); **“Onların iman gətirmədiyinə görə özünü həlakmı edəcəksən?”** (“əş-Şuəra”, 3). Yəni onlara görə üzülib özünü həlakmı edəcəksən?

“Onlar bu Söze”, yəni Qurana **“inanmırlar deyə arxalarınca kədər-lənib özünü həlakmı edəcəksən?”** Yəni özünü üzüb həlak etmə. Qatədə رحمته demişdir: “Yəni özünü qəzəbdən və kədərdən öldürəcəksən?”¹ Yəni onlara görə kədərlənmə, sadəcə, onlara Allahın dinini təbliğ et. Kim doğru yolla gedərsə, xeyri yalnız özünə dəyər, kim haqq yoldan azarsa, ziyanı öz əleyhinə olar. Sən onlara görə özünü üzüb əldən salma.

Sonra Uca Allah dünyanı fani yurd etdiyini, keçici bəzəklərlə bəzə-diyini və davamlı yaşamaq üçün bir yurd etmədiyini, yalnız imtahan yurdu etdiyini xəbər verərək belə buyurur: **“Biz yer üzündə olan bütün şeyləri ona bəzək etdik ki, insanlardan hansının əməlcə daha gözəl olduğunu sınaqdan keçirək”**. Əbu Səid رضي الله عنه rəvayət edir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Dünya şirindir, yaşıldır (xoşdur). Allah sizi ona varis etmiş və sizin nələr etdiyinizə baxır. Odur ki dünyadan və qadınlardan çəkinin! Çünki İsrail oğulları arasında ilk fitnə qadınlar səbəbindən baş vermişdir”.²

Sonra Uca Allah dünyanın zavala və məhvə məhkum olduğunu, boşalıb sona çatacağını, yox olub gedəcəyini xəbər verərək belə buyurur: **“Biz yer üzündə olan hər şeyi məhv edib qupquru bir torpağa dön-dərərək”,** yəni bu qədər bəzəkdən sonra onu məhv edib viranə qoyarıq. Dünyanın üzərində olan hər şeyi həlak edib **“qupquru bir torpağa dön-dərərək”,** yəni üzərində bitki bitməz və faydasız olar. İbn Abbas رضي الله عنه bu ayə barədə belə demişdir: “Onun üzərində olan hər şey həlak olar və çürüyər”.³ Qatədə رحمته isə demişdir: “Qupquru torpaq – üzərində bitki və ağac bitməyən torpaqdır”.⁴

¹ Ət-Tabəri, 17/595, 23030.

² Muslim, 4925, 7124.

³ Ət-Tabəri, 17/599, 23042.

⁴ Ət-Tabəri, 17/600, 23045.

﴿أَمَرَحِيبَتَ أَنْ أَصْحَبَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ ءَايَتِنَا عَجَبًا ۝ إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا ۝ فَضَرَبْنَا عَلَى ءَاذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا ۝ ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَى لِمَا لَبِثُوا أَمَدًا ۝﴾

9. Yoxsa sən mağara və Rəqim əhlinin möcüzələrimizdən ən qəribəsi olduğunumu güman edirsən?
10. Bir zaman gənclər mağaraya sığınıb: “Ey Rəbbimiz! Bizə Öz tərəfindən mərhəmət bəxş et və işimizdə bizə düz yol göstər!” – demişdilər.
11. Biz mağarada onların qulaqlarını illərlə qapalı saxladıq (onları yuxuya verdik).
12. Sonra iki dəstədən hansının onların mağarada qaldıqları müddəti daha düzgün hesabladıklarını bilmək üçün onları oyatdıq.

Uca Allah bu ayələrdə mağara və Rəqim əhlinin hekayəsini əvvəlcə qısa şəkildə bildirir. Sonra isə bu hekayəni təfəssilatlı şəkildə qeyd edir. Uca Allah buyurur: **“Yoxsa sən”,** yəni ey Muhəmməd, **“mağara və Rəqim əhlinin möcüzələrimizdən ən qəribəsi olduğunumu güman edirsən?”** Yəni onların başlarına gələn hadisə Bizim qüdrət və səltənətimiz qarşısında heç də qəribə deyil. Çünki göylərin və yerin yaradılışı, gecə və gündüzün bir-birini əvəz etməsi, Günəşin, Ayın və ulduzların Allahın əmrinə tabe olması və buna bənzər Allahın qüdrətinə dəlalət edən böyük ayələr Allahın istədiyini etməyə qadir olduğunu göstərir. Mağara əhlinin başına gələnlərdən daha qəribə hadisələr belə Allahı aciz edə bilməz. İbn Abbas رضي الله عنه bu ayəni belə təfsir etmişdir: “Yəni sənə verdiyimiz elm, Sünnə və Quran mağara və Rəqim əhlinin hekayəsindən daha əfzəldir”.¹

Mağara – dağın içinə doğru uzanan oyuqdur. Ayədə bəhs edilən gənclər məhz bura sığınmışlar. “Rəqim” isə İbn Abbasdan رضي الله عنه nəql olunduğuna görə, “kitabə” deməkdir. Səid ibn Cubeyr رضي الله عنه demişdir: “Rəqim daş lövhədir. Bu lövhənin üzərinə mağara əhlinin hekayəsi yazılmışdır və bu daş kitabə mağaranın girişinə qoyulmuşdur”.² Abdur-Rahmən ibn Zeyd ibn Əsləm رضي الله عنه demişdir: “Rəqim kitabədir”. Sonra bu ayəni oxudu: **“O, yazılı bir kitabdır!”**³ Ayənin zahiri mənası belədir. İbn Cərir رضي الله عنه də bu

¹ İbn Əbu Hatim, 13769; ət-Tabəri, 17/601, 23051.

² ət-Tabəri, 17/603, 23060.

³ ət-Tabəri, 17/603, 23061.

rəyi seçmiş və belə demişdir: “Rəqim” sözü فَعِيل [fəi:l] formasında olub مَفْعُول [məfu:l] (keçmiş zaman feili sifət) mənasını verir. Necə ki فَعِيل [qati:l] sözü مَفْعُول [məqtu:l] “öldürülmüş” mənasını, جَرِيح [cəri:h] sözü isə مَجْرُوح [məcru:h] “yaralı” mənasını verir”. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

“Bir zaman gənclər mağaraya sığınıb: “Ey Rəbbimiz! Bizə Öz tərəfindən mərhəmət bəxş et və işimizdə bizə düz yol göstər!” – demişdilər”. Uca Allah bu ayədə dinlərini qorumaq üçün qövmlərindən qaçan, onları dinlərindən döndərməsinlər deyə dağda bir mağaraya sığınaraq qövmlərindən gizlənən gənclərdən bəhs edir. Onlar mağaraya girdikdə Allahın mərhəmətini və lütfünü diləyərək belə dua etmişlər: **“Ey Rəbbimiz! Bizə Öz tərəfindən mərhəmət bəxş et”**, yəni ey Rəbbimiz, bizi qövümümüzdən gizlədərək bizə Öz dərgahından mərhəmət bəxş et **“və işimizdə bizə düz yol göstər!”** Yəni qədərimizə doğru yolu seçməyi yaz və sonda bizi doğru yolu tapmağa müvəffəq et. İmam Əhmədin “əl-Musnəd” əsərində Busr ibn Əbu Ərtadan ر.ə. rəvayət olunur ki, Peyğəmbər ﷺ belə dua edərdi: “Allahım, bütün işlərdə aqibətimizi xeyirli et. Bizi dünyada rüsvayçılıqdan, Axirətdə isə əzabdan uzaqlaşdır”.¹

Uca Allah buyurur: **“Biz mağarada onların qulaqlarını illərlə qapalı saxladıq”**, yəni onlar mağaraya girdikdə onları yuxuya verdik və orada uzun illər yatılı qaldılar. **“Sonra iki dəstədən”**, yəni onlar barədə ixtilaf edən iki dəstədən **“hansının onların mağarada qaldıqları müddəti daha düzgün hesabladıqlarını”**, yəni illərin sayını daha düzgün hesabladıqlarını və ya məqsədlərini daha düzgün müəyyən etdiklərini **“bilmək üçün onları oyatdıq”**. Çünki ərəbcə أَمَد [əməd] sözü “məqsəd” mənasını da verir. **“...onları oyatdıq”** yəni onları yatdıqları yerdə yuxudan oyatdıq. Onlardan biri üstündə olan dirhəmlə yemək almaq üçün bazara getdi. Bunun açıqlaması qarşıda gələcəkdir.

﴿تَحْنُ نَقْضَ عَلَيْنَا نَبَاهُ بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى ۝۱۳ وَرَبَّنَا عَلَيَّ قُلُوبُهُمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَن نَدْعُوهُ مِنْ دُونِهِ ۝۱۴ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذَا شَطَطًا ۝۱۵ هَؤُلَاءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ ۝۱۶ إِلَهَةً لَوْلَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍ ۝۱۷ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا ۝۱۸ وَإِذْ اعْتَرَفْتَنَاهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْدُوا إِلَى الْكَهْفِ ۝۱۹ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مَرْفَقًا ۝۲۰﴾

¹ Əhməd, 17628, 17665, 17778; əl-Hakim, 6508; ət-Tabərani “əd-Dua” 1436. Hədis zəifdir. Bax: Silsilə əd-Daifə, 2907. Duanın transkripsiyası: [Alla:humma! Əhsin a:qibətənə fil umu:ri kullihə və əcirnə min xizyid-dunyə və əzə:bil-ə:xirah].

13. Biz onların əhvalatını sənə olmuş bir həqiqət olaraq söyləyirik. Onlar Rəbbinə iman gətirmiş gənclər idi. Biz də onların hidayətini artırdıq.
14. Onlar kafir hökmdarın qarşısında durub: “Rəbbimiz göylərin və yerin Rəbbidir. Biz heç vaxt Ondan başqa məbuda ibadət etməyəcəyik. Əks halda batil bir söz danışmış olarıq!” – deyərkən onların qəlbinə qəvvət verdik.
15. Cavanlardan biri o birilərinə dedi: “Bizim bu xalqımız Allahdan başqa məbudlar qəbul etdi. Bəs nə üçün onlar bu bütələrə dair bir dəlil gətirmədilər? Allaha qarşı yalan uydurandan daha zalım kim ola bilər?!”
16. Madam ki, siz onları və Allahdan savayı ibadət etdiklərini tərk etdiniz, onda mağaraya sığının ki, Rəbbiniz sizə Öz mərhəmətini geniş etsin və işinizi asanlaşdıraraq sizi faydalanacağınız şeylərlə təmin etsin.

Buradan etibarən Uca Allah hekayəni təfəsilatlı şəkildə qeyd etməyə başlayır. Uca Allah onların gənc olduqlarını bildirir. Batil dinə bulaşmış yaşlılara nisbətən gənclər haqqı daha tez qəbul edir və doğru yola daha tez yönəliirlər. Məhz buna görə də Allah və Onun Elçisinin ﷺ dəvətini qəbul edənlərin əksəriyyəti gənclər olmuşdur. Qureyşin yaşlılarına gəlincə, onların əksəriyyəti öz batil dinlərində qaldı və çox az bir hissəsi İslamı qəbul etdi. Uca Allah da burada mağara əhlinin gənclərdən ibarət olduqlarını xəbər verir.

Mucahid ؑ demişdir: “Mənə çatan məlumatlara görə, onlardan bir qisminin qulağında sırğalar varmış. Allah onlara haqqı ilham etmiş, onları doğru yola yönəltdirmiş və təqva müvəffəq etmişdir”. **“Onlar Rəbbinə iman gətirmiş gənclər idi”**, yəni Allahın təkliyini qəbul etmiş və Allahdan başqa ibadətə layiq məbudun olmadığına şahidlik etmişlər.

Uca Allah buyurur: **“Biz də onların hidayətini artırdıq”**. əl-Buxari və digər alimlər bu və buna bənzər ayələri dəlil gətirərək iman artırılmasının bildirmişlər. Odur ki Uca Allah: **“Biz də onların hidayətini artırdıq”** – deyərək buyurur. Başqa ayələrdə isə belə buyurur: **“Doğru yolla gedənlərə gəldikdə isə Allah onların hidayətini artırır və onları təqvalı olmağa müvəffəq edir”** (“Mühəmməd”, 17); **“İman gətirənlərə gəldikdə isə o surə onların imanını artırır və onlar bir-birlərini müjdələyirlər”** (“ət-Tövbə”, 124); **“Möminlərin imanını üstünə iman artırmaq üçün onların qəlbinə rahatlıq göndərən Odur”** (“əl-Fəth”, 4). Buna bənzər bir çox ayələr iman artırılmasının dəlilidir.

Deyilənə görə mağara əhli Məryəm oğlu İsanın ﷺ dinində olmuşdur. Ən doğrusunu isə Allah bilir. Lakin görünən budur ki, onlar ümumiyyətlə, xristian dinindən əvvəl yaşamışlar, çünki əgər onlar xristian dininə mənsub olsaydılar yəhudi elm adamları onların hekayələrini və başlarına gələn hadisəni əzbərləyib nəql etməzdilər. Çünki xristianlıq yəhudiliyə qarşıdır.

Uca Allah buyurur: **“Onlar kafir hökmdarın qarşısında durub: “Rəbbimiz göylərin və yerin Rəbbidir. Biz heç vaxt Ondən başqa məbuda ibadət etməyəcəyik. Əks halda olduqca böyük bir küfr danışmış olarıq!” – deyərək onları qəlbə qüvvət verdik”**. Uca Allah buyurur ki, biz onları qövmlərinə və şəhərlərinə qarşı çıxmaqda, habelə nemət, rahatlıq və bolluq içində yaşamağı tərk etməkdə dözümlü və səbirli etdik. Sələf və xələf təfsir alimlərindən bir çoxunun bildirdiyinə görə, bu gənclər Bizans hökmdarlarının soyundan olub qövmlərinin adlı-sanlı insanları idilər. Onlardan heç biri digərini tanımırmış. Onları qəlblərini iman üzərində cəm edən Allah bir yerə toplamışdır. Necə ki əl-Buxarinin رحمته Aişədən رضي الله عنها “muəlləq” isnadla¹ rəvayət etdiyi bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Ruhlar bir yerə toplanmış əsgərlər kimidirlər. Onlardan bir-birinə uyğun olanlar birləşər, olmayanlar isə ayrılır”. Hədisi Muslim də “Səhih” əsərində Əbu Hureyradan رضي الله عنه rəvayət etmişdir.²

Xülasə: bu gənclərdən hər biri qorxaraq inancını öz yoldaşından gizlədirdi və onların da onunla eyni inanca sahib olmasından xəbərsiz idi. Nəhayət, onlardan biri dedi: “Bilirsiniz yoldaşlar, Allaha and olsun ki, qövmünüzdən ayrılıb təkbaşına bura toplaşmağınızın bir səbəbi olmalıdır. Elə isə hər kəs nə üçün belə etdiyini açıqlasın. Digəri dedi: “Mənə gəlincə, mən qövmümün halını gördüm və bunun batil olduğunu anladım. İbadətə tək layiq olan, şəriki olmayan, hər şeyi, göyləri, yeri və onlar arasında olanları yaradan Allahdır”. Digəri dedi: “Allaha and olsun ki, mən də eyni şeyi düşündüm”. Digəri də belə dedikdə, onların hamısı eyni inanc üzərində birləşdilər və tək bir əl kimi sadıq qardaş oldular. Onlar Allaha ibadət etmək üçün özlərinə bir məbəd seçdilər. Qövmləri onların halından xəbərdar olduqda, hökmdarlarına şikayət etdilər. Hökmdar onları hüsuruna çağıraraq inancları barədə soruşdu. Onlar da haqqı deməklə cavab verdilər və hökmdarlarını Allaha tərəf çağırdılar. Uca Allah onların halı barədə xəbər verərək belə buyurur: **“Onlar kafir hökmdarın qarşısında durub: “Rəbbimiz göylərin və yerin Rəbbidir.**

¹ Muəlləq isnad – əvvəlindən bir və ya bir neçə rəvayətçi tərəfindən nəql edilən isnaddır. Yəni əl-Buxari رحمته hədisi özü ilə Aişə رضي الله عنها arasında olan rəvayətləri qeyd etmədən rəvayət etmişdir.

² əl-Buxari, 3088, 3336; Muslim, 4773, 6876.

Biz heç vaxt Ondan başqa məbudə ibadət etməyəcəyik...” – deyərkən onların qəlbinə qüvvət verdik”. Ayədə keçən لَنْ [lən] inkar ədatı gəti gələcək zamanı inkar etmək üçündür. Yəni heç vaxt belə bir şey etmərik. **“Əks halda olduqca böyük bir küfr danışıbmış olarıq!” – deyərkən onların qəlbinə qüvvət verdik”,** yəni əgər belə etsək belə, bu, batil bir əməldir. **“Əks halda batil bir söz danışıbmış olarıq!”**, yəni (Allaha qarşı) yalan və böhtan danışıbmış olarıq.

“Cavanlardan biri o birilərinə dedi: “Bizim bu xalqımız Allahdan başqa məbudlar qəbul etdi. Bəs nə üçün onlar bu bütələrə dair bir dəlil gətirmədilər?” Yəni tutduqları yolun doğruluğunu sübut edən açıq-aydın bir dəlil gətirməli deyildilərmə? **“Allaha qarşı yalan uydurandan daha zalım kim ola bilər?!”** Yəni onlar belə dedikləri üçün yalan danışan və zalım insanlardır. Deyilənə görə gənclər hökmdarlarını Allaha iman gətirməyə dəvət etdikdə, o, bunu qəbul etmədi. Üstəlik gəncləri təhdid etdi və qövmlərinin nişanəsini daşıyan paltarlarını əyinlərindən çıxarmağı əmr etdi. Əvvəlki dinlərinə dönmələri üçün onlara müəyyən bir müddət verdi. Bu da Allahın onlara bir lütfü idi, çünki bu gözləmə əsnasında onlar qaçmaq imkanı əldə etdilər və inancları uğrunda fitnədən qaçıb qurtardılar. İnsanlar arasında fitnə baş qaldırdığı zaman qulun azmaqdan qorxub dinini qorumaq üçün qaçması şəriətə uyğun əməldir. Necə ki bir hədisdə belə deyilir: **“Tezliklə elə qarışıqlıqlar baş verəcək ki, o zaman müsəlmanın ən xeyirli malı dininə görə fitnələrdən qaçaraq dağların başında və yağmur düşən vadilərdə otardığı qoyunları olacaqdır”**.¹ Bu kimi hallarda insanlardan ayrılıb təkliyə çəkilmək şəriətlə icazəlidir. Bundan başqa hallarda isə təkliyə çəkilmək olmaz, çünki belə etmək camaatı tərk etməyə gətirib çıxarır.

Uca Allah gənclər üçün qaçmağı seçdi və gənclər qövmlərindən qaçıb getməyə qəti qərar verdilər. Uca Allah bu xüsusda belə buyurur: **“Madam ki, siz onları və Allahdan savayı ibadət etdiklərini tərk etdiniz onda”,** yəni bir halda ki, onların dinindən ayrılıb Allahdan başqa ibadət etdiklərinə qarşı çıxdığınız, o zaman cisminizlə də onlardan ayrılıb **“mağaraya sığının ki, Rəbbiniz sizə Öz mərhəmətini geniş etsin”,** yəni sizə geniş mərhəmət edərək qövminüzdən sizi gizlətsin **“və işinizi asanlaşdıraraq sizi faydalanacağınız şeylərlə təmin etsin”,** yəni çətinliyinizi rahat dolana biləcəyiniz bir hal ilə əvəz etsin. Bundan sonra gənclər qövmlərindən uzaqlaşib qaçdılar və mağaraya sığındılar. Qövmləri onları aralarında görmədilər, hökmdar da onların arxasınca adam göndərdi, lakin tapa bilmədi. Uca Allah onları gizlətdi. Eynilə Səur mağarasına sığındığı zaman

¹ əl-Buxari, 19.

Peyğəmbəri ﷺ və onun dostu Əbu Bəkr əs-Siddiqi ؓ gizlətdiyi kimi. Qureyş müşrikləri Peyğəmbərin ﷺ və Əbu Bəkrin ؓ arxasınca getdilər, lakin yanlarından keçdikləri halda onları tapa bilmədilər. Əbu Bəkr: “Ey Allahın Elçisi, onlardan biri ayağının altına baxsa, şübhəsiz, bizi görər”, – deyərək narahatlıq keçirdikdə Peyğəmbər ﷺ ona belə buyurmuşdu: “Ey Əbu Bəkr, üçüncüsü Allah olan iki nəfəri nə sanırsan?”¹ Uca Allah onlar barədə bu ayəni nazil etdi: **“Əgər siz Peyğəmbərə kömək etməsəniz, bilin ki, Allah ona artıq kömək göstərmişdir. O vaxt kafirlər onu iki nəfərdən ikincisi olaraq Məkkədən çıxartdılar. O iki nəfər mağarada olarkən onlardan biri (Peyğəmbər) öz yoldaşına (Əbu Bəkrə) dedi: “Qəm yemə, Allah bizimlədir!” Bundan sonra Allah ona arxayınlıq nazil etdi, sizin görmədiyiniz döyüşçülərlə ona yardım göstərdi və kafirlərin sözünü alçaltdı. Ancaq Allahın sözü ucadır. Allah Qüdrətlidir, Hikmət sahibidir”** (“ət-Tövbə”, 40). Sözsüz ki, Səur mağarasında baş verənlər mağara əhlinin hekayəsindən həm daha şərəfli, həm daha əhəmiyyətli, həm də daha qəribədir.

﴿وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ ۚ ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ مَن يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ ۚ وَمَن يُضِلِّ فَلَن تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُّرْشِدًا ۝١٧﴾

17. Orada olsaydın Günəşin doğduğu zaman onların mağarasının sağ tərəfinə yönəldiyini, batdığı zaman isə onlardan uzaqlaşıb sol tərəfə adladığını, onların da mağaranın içində geniş bir yerdə yerləşdiklərini görərdin. Bu, Allahın dəlillərindəndir. Allah kimi doğru yola yönəldərsə, o, doğru yoldadır. Kimi də azdırarsa, ona doğru yolu göstərən bir yaxın adam tapa bilməzsən.

Bu ayə mağaranın qapısının şimal tərəfdə olduğunu göstərir. Çünki Uca Allah Günəş doğduğu zaman **“onların mağarasının sağ tərəfinə yönəldiyini”**, yəni kölgənin sağ tərəfə doğru qısaldığını bildirir. Necə ki İbn Abbas, Səid ibn Cubeyr və Qatədə ؓ ayədə keçən تَزَاوَرُ [təzə:vəru] feilini “meyil edir”, “əyilir” mənasında olduğunu demişlər. Belə ki, Günəş üfüqdə yüksəldikcə, şüaları qısalar, nəhayət, zenitə çatdıqda (tam ortada olduqda) heç bir şey qalmaz. **“...batdığı zaman isə onlardan uzaqlaşıb sol tərəfə adladığını”**, yəni Günəş batdıqda qapının sol tərəfindən mağaraya düşərdi. Bu şərq tərəfdəki qapıdır. Bu da dediklərimizin doğruluğuna dəlalət edir. Günəşin, Ayın və ulduzların hərəkəti barədə məlumatı olan kəslər bu mövzunu yaxşı bilərlər, çünki mağaranın qapısı şərq tərəfdə

¹ əl-Buxari, 3380, 3653.

olsaydı, Günəş batarkən ora düşməli idi. Qiblə (cənub) tərəfdə olsaydı, Günəş nə doğduqda, nə də batdıqda ora düşməzdi, kölgə də sağa və sola meyil etməzdi. Qapı qərb tərəfdə olsaydı, Günəş doğarkən mağaranın içinə düşməzdi, yalnız zeniti keçdikdən sonra düşərdi və bu, Günəş batana qədər davam edərdi. Bu da bizim qeyd etdiyimizin doğruluğunu göstərir. Həmd Allaha məxsusdur. İbn Abbas, Mucahid və Qatədə تَقَرُّدُهُمْ [təqriduhum] feilinin “onları tərk edərdi” mənasını verdiyini demişlər.

Uca Allah bu barədə xəbər verərək bizim mövzunu dərk edib düşünməyimizi istəyir. Bu mağaranın yer üzünün hansı tərəfində olduğunu bildirməmişdir, çünki mağaranın dünyanın hansı yerində olduğunu bilməkdə bizim üçün heç bir fayda, heç bir şəriət hökmü yoxdur. Bəzi təfsirçilər özlərini çətinliyə salaraq bu barədə fərqli rəylər bildirmişlər. Bu mağaranın hansı ölkədə olduğunu isə ən yaxşı Allah bilir. Əgər bu məsələdə dinimiz üçün bir fayda olsaydı, Uca Allah və Onun Elçisi ﷺ bunu bizə mütləq bildirərdi. Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Sizi Cənnətə yaxınlaşdırıb, Cəhənnəmdən uzaqlaşdıran elə bir əməl yoxdur ki, onu sizə öyrətməyim”.¹ Uca Allah bizə bu mağaranın necəliyini vəsf etmiş, lakin yerini bildirməmişdir. Uca Allah buyurur: **“Orada olsaydın Günəşin doğduğu zaman onların mağarasının sağ tərəfinə yönəldiyini”,** yəni meyil etdiyini **“batdığı zaman isə onlardan uzaqlaşıb sol tərəfə adlandığını, onların da mağaranın içində geniş bir yerdə yerləşdiklərini görərdin”,** yəni onun içində geniş bir yerdə idilər. Günəş şüaları onlara dəymirdi. Əgər Günəş şüaları onlara dəysəydi həm bədənlərini, həm də paltarlarını yandırardı. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: **“Bu”,** yəni Uca Allahın onları içində sağ olaraq yaşayacaqları mağaraya yönəltməsi, Günəşin və küləyin mağaranın içində dövr etməsi, beləcə, bədənlərini çürüməkdən qoruması **“Allahın dəlillərindəndir”**.

Uca Allah buyurur: **“Allah kimi doğru yola yönəldərsə, o, doğru yoldadır. Kimi də azdırsa, ona doğru yolu göstərən bir yaxın adam tapa bilməzsən”,** yəni qövmlərinin arasından bu gəncləri seçib onları doğru yola yönlədən Allahdır. Allah kimi doğru yola yönəlmişsə, o, doğru yolu tapmışdır. Kimi də azdırmışsa, onu doğru yola yönlədən tapılmaz.

¹ Abdur-Rəzzəq, 20100. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 1803.

﴿وَتَحْسَبُهُمْ آتِقَاطًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنَقَلْنَاهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ وَكَلْبُهُمْ بَسِطٌ ذِرَاعَاهُ يَلْوُصِدًا لِّوِ
أُطْلِعَتْ عَلَيْهِمْ لَوْلَيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَلَمْلَمْتَ مِنْهُمْ رُغْبًا ۝﴾

18. Onlar yatmışkən sən onları oyaq hesab edərdin. Biz onları sağa-sola çevirirdik. Onların iti isə girəcəkdə qabaq pəncələrini uzadıb yatmışdı. Əgər sən onları görsəydin, dönüb onlardan qaçardın və dəhşət səni bürüyərdi.

Bəzi alimlər bildirmişlər ki, Uca Allah onları yuxuya verdikdə gözləri bağlanmadı, tez çürüməsinlər deyə gözləri açıq qaldı. Çünki gözlərə hava dəydikdə uzun müddət qalır, cürümür. Odur ki Uca Allah belə buyurur: **“Onlar yatmışkən sən onları oyaq hesab edərdin”.**

Uca Allah buyurur: **“Biz onları sağa-sola çevirirdik”.** İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: **“Əgər çevrilməsəydilər torpaq onları çürüdərdi”.**¹

Uca Allah buyurur: **“Onların iti isə girəcəkdə”**, yəni çöldə, qapının qarşısında **“qabaq pəncələrini uzadıb yatmışdı”.** Bütün itlərin adəti olduğu kimi, onların iti də qapının ağzında uzanmışdı. İt qapının çöl tərəfində uzanmışdı, çünki **“Səhih”** əsərində rəvayət olunan hədisdə bildirilir ki, it olan evə mələklər girməz. Onların bərəkəti iti də əhatə etmiş və it də onlar kimi eyni vəziyyətdə yatmışdı. Əməlisaleh insanlarla yoldaşlıq etməyin faydası budur. Gənclər kimi bu itin də xəbəri dillərdə dolaşır.

Bu itin rəngi barədə bir çox rəylər var ki, bu rəylərin heç bir əsası və dəlili yoxdur. Bu məsələ barədə danışmaq faydasızdır. Bunu izah etməyə gərək də yoxdur. Əksinə, bu xüsuslar qadağan edilmiş xüsuslardır, çünki əsassızdır və qeyb haqqında təxmini fikir yürütməkdir.

Uca Allah buyurur: **“Əgər sən onları görsəydin, dönüb onlardan qaçardın və dəhşət səni bürüyərdi”**, yəni Uca Allah onlara elə bir heybət vermişdi ki, kim onlara baxsa, mütləq qorxardı. Bu ona görə belə idi ki, başqaları onlara yaxınlaşmasın və əlləri ilə onlara toxunmasınlar. Beləcə, əzəldən yazılmış yazı yerinə yetsin və Uca Allah onları yuxuya verdiyi müddət başa çatsın. Həqiqətən, bunda, dəlil, dərin hikmət və geniş mərhəmət vardır.

¹ ət-Tabəri, 17/624, 23104.

﴿وَكَذَٰلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا
رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ
بِرِزْقٍ مِّنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا ﴿١٩﴾ إِنَّهُمْ إِن يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ أَوْ يُعِيدُوكُمْ
فِي مِلَّتِهِمْ وَلَنْ تُفْلِحُوا إِذَا أَبَدًا ﴿٢٠﴾﴾

19. Beləcə, onları oyatdıq ki, nə baş verdiyini bir-birlərindən soruşub öyrənsinlər. Onlardan biri: “Burada nə qədər qaldınız?” – dedi. Bəziləri: “Bir gün, yaxud günün bir hissəsi qədər qaldıq” – dedilər. Digərləri də dedilər: “Qaldığınız müddəti Rəbbiniz daha yaxşı bilir. Birinizi bu gümüş pulunuzla şəhərə göndərin. Qoy baxsın ən təmiz yemək hansıdırsa, ondan sizə azuqə gətirsin. Amma ehtiyatlı olsun və sizin barənizdə heç kəsi duyuq salmasın!

20. Çünki onlar sizi tapsalar ya sizi daşqalaq edər, ya da öz dinlərinə döndərlər. Onda siz heç vaxt nicat tapa bilməzsiz!”

Uca Allah buyurur ki, onları bədənləri, saçları və dəriləri sağlam halda yatızdırdığımız kimi, sağlam halda da dirilttik. Onlar oyanarkən əvvəlki hallarından və görünüşlərindən heç bir şey dəyişməmişdi. Üç yüz doqquz il sonra əvvəl olduqları kimi qalxdılar. Odur ki bir-birlərindən: “**Burada nə qədər qaldınız?**” – deyə soruşdular. Bəziləri: “**Bir gün, yaxud günün bir hissəsi qədər qaldıq**” – dedilər”. Sanki mağaraya səhər daxil olmuş, axşam isə oyanmışlar. Odur ki sözlərini: “**Qaldığınız müddəti Rəbbiniz daha yaxşı bilir**” – deyə tamamladılar. Yəni Allah halımızı ən yaxşı bilən-dir. Sanki çox yatdıqları barədə tərəddüd etmişlər və: “Ən doğrusunu Allah bilir” – deyərək öz qənaətlərini kənara qoyub daha əhəmiyyətli olan mövzuya keçmişlər. Bu da yeməyə və içməyə olan ehtiyaclarıdır. Odur ki: “**Birinizi bu gümüş pulunuzla şəhərə göndərin**” – dedilər. Çünki onlar mağaraya gələrkən evlərindən ehtiyacları olar deyə özləri ilə pul götürmüşdülər. Onun bir hissəsini sədəqə vermiş, bir hissəsini isə özlərində saxlamışdılar. Odur ki: “**Birinizi bu gümüş pulunuzla şəhərə göndərin**” – dedilər. Yəni çıxdığınız şəhərə göndərin. “**Qoy baxsın ən təmiz yemək hansıdırsa, ondan sizə azuqə gətirsin**”, yəni yeməklərin ən gözəlini və ən təmizini gətirsin. Ayədə keçən اَزْكٰى [əzkə] sözü “ən təmiz” deməkdir. Bu ayələrdə olduğu kimi “**Əgər Allahın sizə lütfü və mərhəməti olmasaydı, sizdən heç kəs, heç vaxt təmizə çıxmazdı**” (“ən-Nur”, 21);

“Günahlardan təmizlənən kimsə isə uğur qazanmışdır” (“əl-Əla”, 14). “Zəkat” sözü də buradan götürülüb, çünki zəkat malı təmizləyir. Bəzi təfsirçilər bu sözün “ən çox” mənasında olduğunu bildirmişlər və ayəni “Qoy baxsın ki, ən çox yemək hansıdırsa, ondan sizə azuqə gətirsin” şəklində təfsir etmişlər. Lakin doğru olan birinci görüşdür. Çünki onların istədikləri çoxluğundan və azlığından asılı olmayaraq, yalnız halal və gözəl yeməklər idi.

Uca Allah buyurur: **“Amma ehtiyatlı olsun”**, yəni çıxıb gedərkən, alış-veriş edərkən və geri qayıdarkən ehtiyatla davransın. Bacardığı qədər gizlənsin **“və sizin barənizdə heç kəsi duyuq salmasın!”** Yəni kimsə sizin barənizdə xəbər tutmasın. **“Çünki onlar sizi tapsalar”**, yəni əgər sizin yerinizi bilsələr **“ya sizi daşqalaq edər, ya da öz dinlərinə döndərərlər”**. Onlar belə deməklə Dakyanus və onun adamlarını nəzərdə tuturdular. Onlar qorxurdular ki, Dakyanus və adamları yerlərini bilər, onları köhnə dinlərinə döndərmək üçün işgəncə verər və ya öldürərlər. Əgər siz onların köhnə dinlərinə dönsəniz nə dünyada, nə də axirətdə nicat tapa bilməzsiz. Odur ki **“Onda siz heç vaxt nicat tapa bilməzsiz!”** dedilər.

﴿وَكَذَلِكَ أَغْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيُغْلَبُوا رَبَّ هَٰذَا أَزْمِنُ لَكَ لِيُتَنَزَّعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرُهُمْ

فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِم بُنْيَانًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَّسْجِدًا ۖ﴾

21. Beləcə, insanları onların halından xəbərdar etdik ki, Allahın vədinin həqiqət olduğunu və Qiyamət saatının gələcəyinə şübhə olmadığını bilsinlər. O zaman möminlər və kafirlər öz aralarında bu iş (Qiyamət) barəsində mübahisə edirdilər. Bəziləri: **“Onların üstündə bir bina tikin. Rəbbi onların halını daha yaxşı bilir!”** – dedilər. Mübahisədə üstün gələnlər isə: **“Onların məzarı üstündə mütləq bir məscid tikəcəyik!”** – dedilər.

Uca Allah buyurur: **“Beləcə, insanları onların halından xəbərdar etdik ki”**, yəni insanlara onların halını bildirdik ki, **“Allahın vədinin həqiqət olduğunu və Qiyamət saatının gələcəyinə şübhə olmadığını bilsinlər”**. Sələf alimlərindən bir çoxunun bildirdiyinə görə, o zamankı insanlar arasında öldükdən sonra dirilmə və Qiyamətin baş verməsi möv-

zusunda bir şübhə yaranmışdı. İkrimə ؑ demişdir: “O dövrün insanlarından bəziləri belə deyirdi: “Ruhlar diriləcək, lakin bədənələr dirilməyəcək”. Bu səbəbdən Uca Allah mağara əhlini məhz həmin vaxtda yuxudan oyatdı ki, öldükdən sonra dirilməyin haqq olduğuna dəlil olsun”.¹

Qatədə ؑ demişdir: “Abdullah ibn Abbas ؑ Həbib ibn Məsləmə ilə birlikdə bir döyüşə qatıldı və Rum diyarında bir mağaraya rast gəldilər. O mağarada sümüklər gördülər. Bir nəfər dedi: “Bəlkə bu, mağara əhlinin sümükləridir?” İbn Abbas ؑ dedi: “Onların sümükləri üç yüz ildən artıq zamandır ki, çürüyüb”.² Bu xəbəri İbn Cərir də rəvayət etmişdir.

Uca Allah buyurur: **“Beləcə, insanları onların halından xəbərdar etdik ki”,** yəni onları yatırıdib əvvəlki hallarında oyatdığımız kimi, o zamanda yaşayan insanları da onların halından xəbərdar etdik ki, **“Allahın vədinin həqiqət olduğunu və Qiyamət saatının gələcəyinə şübhə olmadığını bilsinlər. O zaman möminlər və kafirlər öz aralarında bu iş barəsində”,** yəni Qiyamət barəsində **“mübahisə edirdilər”**. Kimisi onu təsdiq, kimisi də inkar edirdi. Uca Allah da mağara əhlinin dirilməsini onlara göstərməklə bunu Qiyaməti təsdiq edənlərin lehinə, inkar edənlərin isə əleyhinə dəlil etdi.

“Bəziləri: “Onların üstündə bir bina tikin. Rəbbi onların halını daha yaxşı bilir!” – dedilər”, yəni onların mağarasının girişini bağlayın və onları olduqları halda tərk edin. **“Mübahisədə üstün gələnlər isə: “Onların məzarı üstündə mütləq bir məscid tikəcəyik!” – dedilər”**. İbn Cərir ؑ demişdir: “Bunu deyənlərin kimliyi barədə iki rəy var. Birinci rəy: bunu deyənlər müsəlmanlar idilər; ikinci rəy: bunu deyənlər müşriklər idilər. Ən doğrusunu isə Allah bilir. Ayənin mətnindən aydın görünən budur ki, belə deyənlər insanlar arasında söz və nüfuz sahibləri idilər. Lakin belə deməklə Uca Allah onları tərifləyirmi, yoxsa pisləyirmi? Bu mövzu üzərində dayanmaq lazımdır, çünki Peyğəmbər ﷺ belə demişdir: “Allah yəhudilərə və xristianlara lənət eləsin! Onlar peyğəmbərlərinin və əməlisaleh insanların qəbirlərini ibadətgha çevirmişlər”.³ Belə deməklə Peyğəmbər ﷺ ümmətini onların etdikləri əməldən çəkindirilmişdir. Rəvayət edilir ki, möminlərin əmiri Ömər ibn əl-Xəttab ؓ öz zamanında İraqda

¹ ət-Tabəri, 17/629, 23118.

² İbn Əbu Hatim, 13774.

³ əl-Buxari, 1244, 1330.

Daniyelin qəbrini (cansız cəsədini) tapdıqda bunun insanlara göstəril-məməsini və tapıldığı yerdə dəfn edilməsini əmr etmişdir.¹ Bu mövzuda bir çox rəvayətlər vardır.

﴿سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ ۗ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامُنُهُمْ كَلْبُهُمْ ۚ قُل رَّبِّي أَعْلَمُ بِعَدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ ۚ فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا ۝﴾

22. Bəziləri: “Onlar üçdür, dördüncüsü köpəkləridir!” – deyəcəklər. Digərləri isə “Onlar beşdir, altıncısı köpəkləridir!” – deyəcəklər. Bununla da, qeyb haqqında təxmini fikir yürüdəcəklər. Bəziləri də: “Onlar yeddidir, səkkizincisi, köpəkləridir!” – deyəcəklər. De: “Onların sayını Rəbbim daha yaxşı bilir. İnsanlardan bunu bilən çox azdır!” Mağara əhli barədə açıq mübahisə et (ayələrə əsaslan) və kitab əhlinin heç birindən onlar barədə bir şey soruşma!

Uca Allah bu ayədə insanların mağara əhlinin sayı barədə fikir ayrılığında olduqlarını bildirərək bu barədə üç rəyin olduğunu nəql etmişdir. Bu da göstərir ki, mövzuda dördüncü rəy yoxdur. Həmçinin Uca Allah ilk iki rəy barədə **“Bununla da, qeyb haqqında təxmini fikir yürüdəcəklər”**, yəni elmsiz danışdıqlarını buyuraraq bu iki rəyin zəif olduğunu bildirmişdir. Atdığı daşın hara gedəcəyini bilməyən kəslər kimi. Bu cür atılan daşın hədəfə dəyməsi mümkün deyil, dəysə belə, hədəf nişan alınmadan dəyəcəkdir. Sonra Uca Allah üçüncü rəyi nəql edərkən bu rəy barədə bir şey deməmiş və ya **“...səkkizincisi, köpəkləridir!”** deməklə, bu rəyin doğruluğunu təsdiqləmişdir. Odur ki doğru olan bu son rəydir.

¹ əl-Beyhəqi “Dələil ən-Nubuvvət” əsərində (1/381) Xalid ibn Dinardan, o da Əbul-Aliyədən rəvayət etmişdir ki: “Tustər şəhərini fəth etdikdə Hurmuzanın xəzinəsi saxlanılan yerdə çarpayı üzərində bir kişinin cansız bədənini gördük. Çarpayının baş tərəfində kitab vardı. Biz bu kitabı götürüb Ömər ibn əl-Xattabın yanına gətirdik. Ömər Kəb ibn Maliki çağırıb bu kitabda yazılanları ərəb dilinə tərcümə etdirdi. Mən ərəblərin içində bu kitabı bu Quranı oxuduğum kimi oxuyan ilk insan idim. Ravi deyir: “Mən Əbul-Aliyədən: “Orada nə yazılmışdı?” – deyə soruşdum. O dedi: “Orada sizin (yəni müsəlmanların) həyatları, işləri, dinləri, danışq tərzləri və gələcəkdə olacaq bəzi hadisələr yazılmışdı”. Mən soruşdum: “Bəs bu kişini nə etdiniz?” Biz gündüz vaxtı şəhərin müxtəlif yerlərində on üç qəbir qazdıq. Gecə olduqda onu bu qəbirlərdən birində dəfn edib hamısını yerlə bərabər etdik ki, insanlar onun qəbrinin yerini bilib qazıb çıxarmasınlar”. Mən soruşdum: “Onun ölmüş cəsədi insanların nəyinə lazımdır ki?” Əbul-Aliyə dedi: “Quraqlıq baş verdikdə insanlar onun çarpayısını çölə çıxarırmışlar və yağış yağarmış”. Mən dedim: “Sizcə, bu kişi kim idi?” O: “Daniyel adlı bir kişi olub” – deyə cavab verdi. Mən soruşdum: “Neçə ildir ki, ölüb?” O: “Üç yüz ildir ki, buradadır” – dedi. Mən soruşdum: “Onun bədəni heç dəyişməmişdi?” O: “Yalnız başından bir neçə tük dəyişmişdi. Həqiqətən, peyğəmbərlərin cəsədini torpaq çürütməz və vəhşi heyvanlar yeməz” – deyə cavab verdi.

Uca Allah buyurur: **“De: “Onların sayını Rəbbim daha yaxşı bilir”**. Bununla Uca Allah bildirir ki, belə məqamlarda ən gözəli məsələni Uca Allahın elminə həvalə etməkdir və bu kimi mövzular barədə elmsiz danışmağa gərək yoxdur. Lakin əgər Allah bizi hər hansı bir mövzudan xəbərdar etmişsə, o mövzuda danışmaq olar. Əks halda Allahın dayandığı yerdə dayanmaq lazımdır.

“İnsanlardan bunu bilən çox azdır!” Yəni bunu çox az insan bilir. Qatədə رحمته İbn Abbasın رحمته belə dediyini rəvayət etmişdir: “Uca Allahın istisna etdiyi bu çox az insanlardan biri də mənəm. Onlar yeddi nəfər olmuşlar”.¹ Bu rəvayəti İbn Cüreyc də İbn Abbasdan رحمته rəvayət etmişdir. İbn Cərir رحمته İbn Abbasdan رحمته rəvayət etmişdir ki, o, Uca Allahın **“İnsanlardan bunu bilən çox azdır!”** ayəsi barədə belə demişdir: “Mən, həmin az insanlardan biriyəm, onların sayı yeddi olmuşdur”.² Bu rəvayətlərin İbn Abbasa رحمته qədər olan isnadı səhihdir və gənclərin sayının yeddi olduğu daha əvvəl qeyd etdiyimiz qənaətə uyğundur.

Bu gənclərin adlarının və itin adının qeyd edildiyi rəvayətlərin doğruluğu şübhəlidir. Ən doğrusunu Allah bilir. Çünki bu rəvayətlərin əksəriyyəti Kitab əhlinin kitablarından götürülmüşdür. Uca Allah belə buyurur: **“Mağara əhli barədə açıq mübahisə et”**, yəni asan və sadə bir şəkildə mübahisə et. Çünki bu məsələni (saylarını) bilməkdə elə də böyük bir fayda yoxdur **“və kitab əhlinin heç birindən onlar barədə bir şey soruşma!”** Yəni onların bu barədə elmi yalnız özlərindən təxmini fikirlər yürütməklə bəzi şeylər söyləməkdən ibarətdir. Onlar səhv etməkdən qorunmuş kəslərin (peyğəmbərlərin) dediklərinə əsaslanmırlar. Amma sənə, ey Muhəmməd, özündə heç bir şübhə doğurmayan haqq gəlmişdir. Bu haqq səndən əvvəl nazil olan kitablara və sözlərə hakimdir.

﴿وَلَا تَقُولَنَّ لِشَايٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَٰلِكَ غَدًا ۚ ﴿٢٣﴾ إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ ۚ وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَىٰ أَن

يَهْدِيَنِي رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَٰذَا رَشْدًا ۝﴾

23. Heç bir şey barəsində: “Mən onu sabah edəcəyəm!” – demə!

24. Ancaq: “Əgər Allah istəsə!” (– de!) Unutduğun zaman Rəbbini yada salıb: “Ümid edirəm ki, Rəbbim məni haqqa bundan daha yaxın olan bir yola yönəltsin” – de.

¹ ət-Tabəri, 17/642, 23136.

² ət-Tabəri, 17/642, 23135.

Bu ayədə Uca Allah Öz Elçisinə ﷺ gələcəyə aid bir şey etmək istədiyi zaman onu qeybi bilən Allaha həvalə etməklə ədəb göstərməsini öyrədir. Çünki Uca Allah olub-keçmiş və olacaq şeyləri ən yaxşı biləndir, olmamış şeylər də əgər olsaydı, nəticəsinin necə olacağından xəbərdardır. əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Əbu Hureyradan ر.ə. rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Bir dəfə Davud oğlu Süleyman dedi: “Mən bu gecə yetmiş qadınla (zövcə və kənizlərimlə)”, bir rəvayətdə “doxsan qadınla”, bir rəvayətdə isə “yüz qadınla yaxınlıq edəcəyəm, hər qadından bir uşaq dünyaya gələcək və o uşaqlar Allah yolunda döyüşəcəklər”. Yanında olan bir nəfər (bir rəvayətdə isə mələk) ona dedi: “İn şəə Allah (Əgər Allah istəsə)” – de”. O “İn şəə Allah (Əgər Allah istəsə)” demədi. Qadınlarla yaxınlıq etdi, onlardan yalnız biri uşaq dünyaya gətirdi, o da yarım insan idi”. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Canım Əlində olan Allaha and olsun ki, əgər “İn şəə Allah (Əgər Allah istəsə)” desəydi, andını pozmuş olmazdı və istədiyi yerinə yetərdi”. Bir rəvayətdə isə belə demişdir: “Bu uşaqlar doğular və birlikdə at belində Allah yolunda döyüşərdilər”.¹

“əl-Kəhf” surəsinin əvvəlində bu surənin nazilolma səbəbi barədə qeyd etmişdik ki, Peyğəmbərdən ﷺ mağara əhli barədə soruşduqda, o: “Sabah sizə cavab verəcəyəm” – demiş və bu səbəbdən də vəhyin nazil olması on beş gün gecikdi. Surənin əvvəlində bu barədə ətraflı danışdıgımıza görə burada təkrar qeyd edilməsinə ehtiyac yoxdur.

Uca Allah buyurur: **“Unutduğun zaman Rəbbini yada salıb: “Ola bilsin ki, Rəbbim məni haqqa bundan daha yaxın olan bir yola yönəltsin” – de”**, yəni “İn şəə Allah (Əgər Allah istəsə)” deməyi unutduğun zaman onu xatırlayan kimi de. Rəvayət edilir ki, bir dəfə Abdullah ibn Abbasdan ر.ə. and içən adamın halı barədə soruşduqda o, belə dedi: “Bir il sonra olsa belə, yadına düşdükdə “İn şəə Allah (Əgər Allah istəsə)” deməlidir”. İbn Abbas ر.ə. Uca Allahın **“Unutduğun zaman Rəbbini yada salıb...”** ayəsinin bu barədə nazil olduğunu deyirdi. İbn Abbasın ر.ə.: “Bir il sonra olsa belə, yadına düşdükdə “İn şəə Allah (Əgər Allah istəsə)” deməlidir” sözünün mənasına gəlincə, bu o deməkdir ki: “Əgər bir insan (gələcəkdə edəcəyi bir iş barədə) and içərkən və ya (gələcəyə aid bir şey) danışarkən “İn şəə Allah (Əgər Allah istəsə)” deməyi unudarsa, bir il sonra yadına düşsə belə, “İn şəə Allah (Əgər Allah istəsə)” deməlidir. Beləcə, andını pozmuş olsa belə, bu istisna sünnəsini (“İn şəə Allah (Əgər Allah istəsə)” deməyi) yerinə yetirsin”.² İbn Cərir ر.ə. demişdir: “İstisna etməklə (“İn şəə Allah (Əgər Allah istəsə)” deməkdə) and kəffarəsini aradan qaldırmaq və andı pozmağa görə günah qazanmamaq nəzərdə tutulmur”. İbn Cəririn ر.ə. dediyi doğrudur. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

¹ əl-Buxari, 5242, 6225, 6720; Muslim, 3124, 3126, 4376, 4379.

² İbn Əbu Hatim, 13812; ət-Tabərani “Mucəmul-Kəbir” 10906.

Ayənin təfsirində başqa bir mənanın nəzərdə tutulması da mümkündür. Uca Allah danışarkən bir şeyi unudan kəslərə Allahı zikr etməyi tövsiyə edir. Çünki unutqanlıqın əsl şeytandır. Necə ki Musanın ﷺ yol yoldaşı olan gənc belə demişdir: **“Qayanın yanında gizləndiyimiz vaxt yadına gəlirmi? O zaman mən balığı unutdum. Doğrusu, onu xatırlamağı mənə yalnız şeytan unutdurdu”** (“əl-Kəhf”, 63). Allahı zikr etmək isə şeytanı uzaqlaşdırır və şeytan getdikdə unutqanlıq da aradan qalxır. Allahı zikr etmək unudulan şeyləri xatırlamaq üçün bir vasitədir. Odur ki Uca Allah ayədə **“Unutduğun zaman Rəbbini yada salıb...”** – deyər buyurur.

Uca Allah buyurur: **“Ümid edirəm ki, Rəbbim məni haqqa bundan daha yaxın olan bir yola yönəltsin” – de**. Yəni bilmədiyin bir şey barədə soruşulduqda, bu barədə Allahdan elm istəyib səni doğru olanı tapmağa müvəffəq etməsi üçün Ona üz tut. Bu ayənin təfsiri ilə bağlı digər rəylər də vardır. Ən doğrusunu isə yalnız Allah bilir.

﴿وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا ۖ قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصَرْ بِهِ وَاسْمِعْ مَا لَهُمْ مِّنْ دُونِهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا ۝﴾

25. Onlar mağarada üç yüz il, üstəlik doqquz il də qaldılar.

26. De: “Onların nə qədər qaldıqlarını Allah daha yaxşı bilir. Göylərin və yerin qeybi, ancaq Ona məxsusdur. O, necə gözəl görür, necə də yaxşı eşidir! Onların Ondən başqa heç bir himayədarı yoxdur. Allah Öz hökmünə heç kəsi şərik etməz!”

Uca Allah bu ayələrdə Öz Elçisinə ﷺ mağara əhlinin mağarada qaldıqları müddəti bildirir. Belə ki, Allahın onları yatırdığı vaxtdan yenidən oyatdığı və o zamankı insanları onların halından xəbərdar etdiyi vaxtadək olan müddət Qəməri təqvimlə (Ay ili ilə) üç yüz doqquz il olmuşdur. Bu müddət Şəmsi təqvimlə (Günəş ili ilə) üç yüz il edir. Çünki Qəməri təqvimlə Şəmsi təqvim arasında hər yüz ildə üç il fərq vardır.¹ Odur ki Uca Allah **“üç yüz il”** buyurduqdan sonra **“üstəlik doqquz il də qaldılar”** – deyər buyurur.

Uca Allah buyurur: **“De: “Onların nə qədər qaldıqlarını Allah daha yaxşı bilir”**, yəni onların mağarada nə qədər qaldıqları barədə bir elmin və

¹ Şəmsi təqvim yerin Günəş ətrafında bir illik dövrünə görə hesablanır. Qəməri təqvim isə Ayın səhifələrinə əsaslanır. Şəmsi təqvimdə bir il 365, Qəməri təqvimdə isə 354-355 gün olaraq hesablanır. Qəməri təqvimlə il Şəmsi təqvimdən təqribən 10-11 gün qısadır. Yüz ildə bu fərq üç ilə, üç yüz ildə isə doqquz ilə bərabər olur.

Allah tərəfindən müvəffəqiyyətin olmadığı halda bu barədə soruşulsan, heç bir fikir söyləmə. Yalnız: **"Onların nə qədər qaldıqlarını Allah daha yaxşı bilir. Göylərin və yerin qeybi ancaq Ona məxsusdur"** – de. Yəni Allahdan başqa heç kəs bu barədə elmə sahib deyil. Onun elm verdiyi kəslər istisna olmaqla, yaratdıqlarından heç kəsin bu barədə məlumatı yoxdur. Qeyd etdiyimiz bu təfsiri aralarında Mucahid rah də olmaqla, sələf və xələf təfsir alimlərinin bir çoxu demişdir.

Ayənin zahiri mənasından aydın olan budur ki, Uca Allah bizə onlar barədə xəbər verir, Kitab əhlinin sözünü nəql etmir. İbn Cəririn rah seçdiyi rəy də budur.

Uca Allah buyurur: **"O, necə gözəl görür, necə də yaxşı eşidir!"** Yəni onları görür və dediklərini eşidir. İbn Cərir rah demişdir: "Bu ifadə (təəccüb forması) tərifi də mübaligə mənasını verir, yəni O nə gözəl görən, nə gözəl eşidəndir. Ayənin mənası belədir: "Allah mövcud olan hər şeyi necə də yaxşı görür, eşidilən hər şeyi necə də yaxşı eşidir. Heç bir şey Ona gizli qalmaz".¹

Uca Allah buyurur: **"Onların Ondan başqa heç bir himayədarı yoxdur. Allah Öz hökmünə heç kəsi şərikinə etməz!"** Yəni yaratmaq da, əmr etmək də Ona məxsusdur. O, istədiyi kimi hökm verir və heç kəs Onun hökmünü ləğv edə bilməz. Onun nə köməkçisi, nə yardımçısı, nə şəriki, nə də məsləhətçisi vardır. O bütün bunlardan uca və uzaqdır.

﴿وَأَن تُلَاقُوا رِجَالَكُمْ فَتَكُونَ لَهُمْ أَعْيُنَ عَدُوٍّ وَإِن تَصِغُوا لَهُمْ لَيَسْخَرَنَّهُمْ أَلْوَاعُ وَالْأَسْنَانُ﴾
 ﴿وَأَن تُلَاقُوا رِجَالَكُمْ فَتَكُونَ لَهُمْ أَعْيُنَ عَدُوٍّ وَإِن تَصِغُوا لَهُمْ لَيَسْخَرَنَّهُمْ أَلْوَاعُ وَالْأَسْنَانُ﴾
 ﴿وَأَن تُلَاقُوا رِجَالَكُمْ فَتَكُونَ لَهُمْ أَعْيُنَ عَدُوٍّ وَإِن تَصِغُوا لَهُمْ لَيَسْخَرَنَّهُمْ أَلْوَاعُ وَالْأَسْنَانُ﴾

27. Rəbbinin Kitabından sənə vəhy olunanları oxu. Onun Kəlmələrini heç kəs dəyişdirə bilməz. Ondan başqa heç bir sığınacaq tapa bilməzsən.

28. Səhər və axşam çağ Rəbbinin Üzünü diləyərək Ona dua edənlərlə birlikdə özünü səbirli apar. Dünyanın bərbəzəyini istəyərək nəzərlərini onlardan çevirmə. Qəlbini Bizi anmaqdan xəbərsiz etdiyimiz, nəfsinin istəklərinə uyan və işləri səmərəsiz olan bir kimsəyə itaət etmə!

¹ ət-Tabəri, 17/650, 23166.

Uca Allah bu ayələrdə Öz Elçisinə ﷺ Əziz Kitabını oxumağı və onu insanlara təbliğ etməyi əmr edir. **“Onun Kəlmələrini heç kəs dəyişdirə bilməz”**, yəni heç kəs Onun Sözlərini dəyişdirə, təhrif edə və başqa mənaya yönəldə bilməz.

“Ondan başqa heç bir sığınacaq”, yəni pənah aparılacaq yer **“tapa bilməzsən”**. İbn Cərir رحمه الله demişdir: “Uca Allah belə buyurur: “Ey Muhəmməd! Əgər sən, Rəbbinin Kitabında sənə vəhy olunan hökmləri oxumasan, Allahdan başqa heç bir sığınacağın olmaz”.¹ Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Ey Rəsul! Rəbbindən sənə nazil ediləni təbliğ et! Əgər bunu etməsən, Onun risalətini yerinə yetirmiş olmazsan. Allah səni insanlardan qoruyacaq”** (“əl-Maidə”, 67); **“Quranı sənə nazil edib vacib buyuran Allah qayıdacağın yerə səni mütləq qaytaracaqdır”** (“əl-Qəsəs”, 85), yəni sənə təbliğ etməyi əmr etdiyi din barədə səndən soruşacaq. **“Səhər və axşam çağrı Rəbbinin Üzünü diləyərək Ona dua edənlərlə birlikdə özünü səbirli apar”**, yəni Allahı zikr edən, təkbir gətirən, Allaha həmd və təsbih edərək səhər-axşam Ona dua edən qulları ilə birlikdə otur. Fərq etməz, istər kasıb olsun, istər zəngin, istər güclü olsun, istərsə də zəif. Deyilənə görə bu ayə Qureyşin adlı-sanlı insanları barədə nazil olmuşdur. Belə ki, onlar Peyğəmbərdən ﷺ yalnız onlarla oturmasını, Bilal, Əmmar, Suheyb, Habbab, İbn Məsud رحمه الله kimi kasıb və zəif səhabələrlə oturmamasını, onlar üçün ayrı bir məclis qurmasını tələb etmişlər. Uca Allah Peyğəmbərə ﷺ bunu qadağan edərək: **“Rəbbinin Üzünü diləyərək səhər və axşam çağrı Ona dua edənləri yanından qovma! Nə sən onların verəcəkləri hesabata, azca da olsa, cavabdehsən, nə də onlar sənənin verəcəyin hesabata, azca da olsa, cavabdehdirlər. Onları qovsan, zalımlardan olarsan”** (“əl-Ənam”, 52) – ayəsini nazil etdi. Uca Allah Peyğəmbərinə ﷺ səbir edərək o kəslərlə oturmasını əmr etmiş və **“Səhər və axşam çağrı Rəbbinin Üzünü diləyərək Ona dua edənlərlə birlikdə özünü səbirli apar”** – buyurmuşdur.

Muslim “Səhih” əsərində Sad ibn Əbu Vəqqasdan رحمه الله rəvayət etmişdir ki, bir dəfə biz altı nəfər Peyğəmbərin ﷺ yanındaydıq. Müşriklər Peyğəmbərə ﷺ dedilər: “Bu yanındakıları qov ki, onlar bizim yanımızda oturmağa cürət etməsinlər”. Sad ibn Əbu Vəqqas dedi: “Bu altı nəfər – mən, İbn Məsud, Huzeyl qəbiləsindən bir kişi, həbəşli Bilal və adlarını unutduğum daha iki kişi idi. Peyğəmbərin ﷺ qəlbindən bu məsələ ilə əlaqəli Allahın istədiyi bəzi şeylər keçdi. Peyğəmbər ﷺ bu barədə düşüncələrə daldıqda Uca Allah **“Rəbbinin Üzünü diləyərək səhər və axşam çağrı Ona**

¹ Ət-Tabəri, 17/651, 23168.

dua edənləri yanından qovma. Nə sən onların verəcəkləri hesabata, azca da olsa, cavabdehsən, nə də onlar sənə verəcəyin hesabata, azca da olsa, cavabdehdirlər. Onları qovsan, zalımlardan olarsan” (“əl-Ənam”, 52) ayəsini nazil etdi”. Bu hədisi yalnız Muslim رحمته rəvayət etmiş, əl-Buxari رحمته nəql etməmişdir.¹

“Dünyanın bərbəzəyini istəyərək nəzərlərini onlardan çevirmə”. İbn Abbas رحمته demişdir: “Yəni onların yerinə adlı-sanlı və zəngin insanlar axtarmaq üçün gözünü onlardan çevirmə”. **“Qəlbini Bizi anmaqdan xəbərsiz etdiyimiz”,** yəni dini və Rəbbinə ibadəti tərk edib dünya ilə məşğul olan, **“nəfsinin istəklərinə uyan və işləri səmərəsiz olan bir kimsəyə itaət etmə!”** Yəni əməlləri və hərəkətləri boşa çıxan və zay olan kəslərə itaət etmə, onların yolunu bəyənmə, onlara qibtə etmə. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Kafirlərdən bəzisini sınamaq üçün onlara dünya həyatının bərbəzəyi kimi verdiyimiz şeylərə gözünü dikmə. Rəbbinin verdiyi ruzi daha xeyirli və daha davamlıdır”** (“Ta Ha”, 131).

﴿وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ ۚ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ ۚ إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا ۚ وَإِنْ يَسْتَغِيثُوا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ ۚ بِئْسَ الشَّرَابُ ۖ وَسَاءَتْ مَرْتَفَقًا ۚ﴾

29. De: “Haqq Rəbbiniz tərəfindəndir. Kim istəyir inansın, kim də istəyir inanmasın”. Biz zalımlar üçün elə bir Od hazırlamışıq ki, onun divarları onları əhatə edəcəkdir. Onlar kömək dilədikdə əridilmiş metal kimi üzlərini qarsan bir maye ilə kömək ediləcəkdir. Nə pis içki, necə də pis məskəndir!

Uca Allah bu ayədə elçisi Muhəmmədə ﷺ xitab edərək buyurur: “Ey Muhəmməd! İnsanlara de ki, sizə Rəbbinizdən gətirdiyim bu Kitab özündə heç bir şübhə doğurmayan haqdır”. **“Kim istəyir inansın, kim də istəyir inanmasın”.** Bu, təhdid və şiddətli əzab vədidir. **“Biz zalımlar üçün”,** yəni Allahı, Onun Elçisini və Kitabını inkar edənlər üçün **“elə bir Od hazırlamışıq ki, onun divarları onları əhatə edəcəkdir”.**

“Onlar kömək dilədikdə əridilmiş metal kimi üzlərini qarsan bir maye ilə kömək ediləcəkdir. Nə pis içki, necə də pis məskəndir!” İbn Abbas رحمته demişdir: “Ayədə keçən **الْمُهْل** [əl-muhl] sözü duru yağ kimi qatı bir maye mənasını verir”.² Mucəhid isə bu sözün “qan” və “irin” mənasını verdiyini demişdir. Bu rəylərdən heç biri digərini inkar etmir, çünki

¹ Muslim, 4434, 6394; İbn Məcə, 4127.

² Ət-Tabəri, 22/18, 23195.

ayədə keçən **الْمُهْل** [əl-muhl] sözü qeyd edilən bütün pis xüsusiyyətlərin hamısını özündə cəm edən bir sözdür. Bu, qara rəngli, pis qoxulu, qatı və qaynar bir mayedir. Odur ki Uca Allah **“üzlərini qarsan bir maye”** – deyə buyurur. Yəni onun istisindən üzlər qovrular. Kafir onu ağzına doğru yaxınlaşdırıb içmək istədikdə istisindən üzü qovrular və üzünün dərisi soyular. Bu səbəbdən Uca Allah bu pis mayeni vəsf etdikdən sonra: **“Nə pis içki, necə də pis məskəndir!”** – deyə buyurur. Necə ki başqa ayələrdə belə buyurur: **“Məgər onlar (möminlər) od içində əbədi qalacaq və bağırıqlarını parça-parça edən qaynar maye içirdiləcək kimsələr kimi ola bilərlərmisi?”** (“Muhəmməd”, 15); **“...qaynar çeşmədən içirdiləcək”** (“əl-Ğaşiyə”, 5); **“Onlar onunla (Cəhənnəm atəşi ilə) qaynar su arasında dolanacaqlar”** (“ər-Rahmə”, 44).

Uca Allah buyurur: **“...necə də pis məskəndir!”** Yəni qalacaq, toplanılacaq və yaşanılacaq yer olaraq Cəhənnəm necə də pisdir! Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Həqiqətən, ora nə pis məskən, necə də pis iqamətgahdır!”** (“əl-Furqan”, 66).

﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا ۖ أُولَٰئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يُجَاوُونَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُندُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَّكِئِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ ۚ نَعَمَ الثَّوَابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا ۖ﴾

30. İman gətirib yaxşı əməllər edənlərə gəlincə, Biz yaxşı işlər görənlərin mükafatını puç etmərik.

31. Məhz onlar üçün altından çaylar axan Ədn cənnətləri hazırlanmışdır. Onlar orada qızıl bilərziklərlə bəzədiləcək, sündüsdən və atlazdan yaşıl paltarlar geyəcək və taxtlara söykənərək oturacaqlar. Nə gözəl mükafat, necə də gözəl məskəndir!

Uca Allah əvvəlki ayələrdə bədbəxt insanların halını bəyan etdikdən sonra bu ayələrdə Allaha iman gətirib peyğəmbərləri təsdiqləyən, onların əmr etdikləri saleh əməlləri edən xoşbəxt insanların halını bildirir. Uca Allah bildirir ki, **“Məhz onlar üçün altından çaylar axan”,** yəni otaqlarının, evlərinin altından çaylar axan **“Ədn cənnətləri hazırlanmışdır”**. “Ədn” sözünün mənası “iqamətgah” deməkdir. Necə ki Firon belə demişdi: **“Ey qövümüm! Misir səltənəti və altımdan axan bu çaylar mənim deyilmi?”** (“əz-Zuxruf”, 51). **“Onlar orada qızıl bilərziklərlə”,** yəni zinət əşyaları ilə **“bəzədiləcək”**. Başqa bir

ayədə isə belə buyurur: **“Onlar Ədn cənnətlərinə daxil olacaq, orada qızıl bilərziklərlə və incilərlə bəzədiləcəklər. Libasları da ipəkdən olacaqdır”** (“Fətir”, 33). Burada isə daha geniş izah edərək **“sündüsdən və atlazdan yaşıl paltarlar geyəcək”** – deyərək buyurur. Ayədə keçən سُنْدُس [sundus] “sündüs”¹ sözü köynək və buna bənzər incə, rahat geyimdir. اِسْتَبْرَق [istəbraq] “atlaz”² isə qalın ipəkdən toxunmuş paltardır. **“...taxtlara söykənərək oturacaqlar”**. Bəzi təfsirçilərə görə ayədə “söykənmək” dedikdə “uzanmaq” nəzərdə tutulur. Bəzi təfsirçilər isə burada “bardaş qurmaq” nəzərdə tutulduğunu demişlər. Ayəyə ən uyğun olan məna budur. Səhih hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə demişdir: “Mənə gəlincə, mən söykənərək yemək yemirəm”.³ Bu mövzuda iki fərqli rəy var.

“Taxtlar” üstü qübbə şəklində, kənarları pərdələrlə örtülmüş çarpayılardır. Dövrümüzdəki insanlar onu “paşaxana” adlandırırlar. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

“Nə gözəl mükafat, necə də gözəl məskəndir!” Yəni etdikləri əməllərin qarşılığında Cənnət necə də gözəl mükafat və **“necə də gözəl məskəndir!”** Yəni qalmaq üçün necə də gözəl yerdir! Necə ki əvvəlki ayədə Cəhənnəm barədə: **“Nə pis içki, necə də pis məskəndir!”** – deyərək buyurur. Uca Allah “əl-Furqan” surəsində Cənnətlə Cəhənnəmi müqayisə edərək belə buyurur: **“Həqiqətən, ora nə pis məskən, necə də pis iqamətgahdır!”** (“əl-Furqan”, 66). Sonra Uca Allah möminlərin vəsflərini qeyd edərək belə buyurur: **“Onlar səbir etdiklərinə görə Cənnətdə olan yüksək məqamla mükafatlandırılacaq, orada xeyir-dua və salamlarla qarşılanacaqlar. Onlar orada əbədi qalacaqlar. Ora nə gözəl məskən, necə də gözəl iqamətgahdır!”** (“əl-Furqan”, 75-76).

﴿وَأَضْرَبَ لَهُمْ مَثَلًا رَّجُلَيْنِ جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَبٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زَرْعًا ۖ ﴿٣٠﴾ كَلَّمَا الْجَنَّتَيْنِ ءَاتَتْ أَكْلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا ۖ وَفَجَّرْنَا خِلَالَهُمَا نَهْرًا ۖ ﴿٣١﴾ وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ فَقَالَ لِصَاحِبِهِ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا ۖ ﴿٣٢﴾ وَدَخَلَ جَنَّتُهُ وَهُوَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ ۖ قَالَ مَا أَظُنُّ أَن تَبِيدَ هَذِهِ ؕ أَبَدًا ۖ ﴿٣٣﴾ وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُدِدْتُ إِلَىٰ رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِّنْهَا مُنْقَلَبًا ۖ ﴿٣٤﴾﴾

¹ “Sündüs” qədimdə parlaq, qızılı, yaxud gümüşü saplardan toxunmuş, gül işləməli ipək parça növünün adıdır.

² “Atlaz” üzü hamar parlaq ipək parça növüdür.

³ əl-Buxari, 4979, 5398; ət-Tirmizi, 1830, 1946.

32. Onlara iki kişinin əhvalatını məsəl çək. Bunların birinə iki üzüm bağı verib onları xurmalıqlarla əhatə etdik və aralarında əkin saldıq.
33. Hər iki bağ öz barını verdi və bu bardan heç bir şey əskilmədi. Biz də onların arasından bir çay axıtdıq.
34. Onun başqa sərvəti də var idi. O, öz (mömin) yoldaşı ilə söhbət edərkən ona: "Mən sərvətcə səndən daha zəngin və adamlarıma görə səndən daha qüvvətliyəm!" – dedi.
35. O, özünə zülm edərək bağına daxil olub dedi: "Bunun nə vaxtsa yox ola biləcəyini düşünürəm.
36. Qiyamət saatının gələcəyini də zənn etmirəm. Rəbbimin yanına qaytarılmalı olsam, sözsüz ki, bundan daha firavan bir həyat qismətim olacaq!"

Uca Allah əvvəlki ayələrdə zəif və kasıb müsəlmanlarla oturmağı qürurlarına sığışdırmayan müşrikləri qeyd edib onların öz malları və ad-sanları ilə fəxr etdiklərini bildirdikdən sonra onlar barədə iki kişini məsəl çəkir. Uca Allah bildirir ki, bu iki kişidən **"...birinə iki üzüm bağı verib onları xurmalıqlarla əhatə etdik və aralarında əkin saldıq"**, yəni ətrafı xurmalıqlarla əhatə olunmuş iki üzüm bağının sahibi idi. Bu iki üzüm bağının arasında da əkinlər vardı. Meyvə ağacları və əkinlər bol-bol keyfiyyətli məhsul verirdi. Uca Allah buyurur: **"Hər iki bağ öz barını verdi və bu bardan heç bir şey əskilmədi. Biz də onların arasından bir çay axıtdıq"**, yəni hər iki bağa çaydan arxlar gəlirdi.

"Onun başqa sərvəti də var idi". Bəzi təfsirçilərə görə ayədə **"sərvət"** deyildikdə mal nəzərdə tutulur. Bu rəy İbn Abbas, Mucəhid və Qatədədən ☞ rəvayət edilir. Bəzilərinə görə isə burada meyvələr nəzərdə tutulur. Bu rəy ayənin mənasına daha uyğun gəlir.

"O öz yoldaşı ilə söhbət edərkən", yəni bu iki bağ sahibi yoldaşı ilə mübahisə edib onun yanında fəxrlə özünü öyərək **"ona: "Mən sərvətcə səndən daha zəngin və adamlarıma görə səndən daha qüvvətliyəm!" – dedi"**. Yəni mənim xidmətçilərim, qulluqçularım və övladım daha çoxdur. Qatədə ☞ demişdir: "Allaha and olsun ki, bütün bunlar, yəni mal və övlad sayının çoxluğu, günahkar kimsənin arzularıdır".¹

Uca Allah buyurur: **"O özünə zülm edərək"**, yəni o öz küfrü, təkəbbürü, azgınlığı və axirəti inkar etməsi ilə özünə zülm edərək **"bağına daxil olub dedi: "Bunun nə vaxtsa yox ola biləcəyini düşünürəm"**.

¹ Ət-Tabəri, 22/18, 23225.

O, meyvələri, ağacları, bu bağın ətrafını əhatə edən çayları, əkinləri görüb aldandı və bunun daim mövcud olacağını, heç vaxt tələf olmayacağını zənn etdi. Bu düşüncə, onun ağlının dar və zəif olması, Allaha olan imanının səthi olması, dünya həyatının və onun fani bər-bəzəyinə olan bağlılığı və Axirəti inkar etməsi ilə bağlı idi. Odur ki Qiyamətin qopacağına inanmayıb: **“Qiyamət saatının gələcəyini də zənn etmirəm. Rəbbimin yanına qaytarılmalı olsam, sözsüz ki, bundan daha firavan bir həyat qismətim olacaq!”** – deyirdi. Yəni əgər Allahın hüsuruna belə bir dönüş varsa, mənim Rəbbimin yanındakı payım buradan daha yaxşı olacaq. Əgər mənim Allah yanında hörmətim olmasaydı, Allah mənə bu bolluğu və sərvəti verməzdi. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“(Əgər insanın) Başına gələn bəladan sonra Özümüzdən ona bir mərhəmət daddırsa, mütləq deyər: “Bu mənim haqqımdır və Mən Qiyamət saatının gələcəyini güman etmirəm. Rəbbimə qaytarılısam belə, Onun yanında mənim üçün ən gözəl nemət hazırlanar!”** (“Fussilət”, 50); **“Ayələrimizi inkar edib: “Mənə hökmən”, yəni Axirətdə “var-dövlət və övlad veriləcək!” – deyən adamı gördünmü?”** (“Məryəm”, 77). Yəni Allaha and içərək belə demişdir.

﴿ قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَكَفَرْتَ بِالَّذِي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ نُفِثَ نَسَمًا بِنُفْسِ رَبِّكَ رَجُلًا ﴿٣٧﴾ لَكَ تَأْوِيلٌ ۚ لَئِنْ لَمْ يَنْزِلْ بِآيَاتِنَا فَذَرْهُمْ ۚ وَلَوْ لَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ ۚ إِن تَرَنِ أَنَا أَقَلَّ مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا ﴿٣٨﴾ فَعَسَىٰ رَبِّي أَن يُؤْتِيَنِي خَيْرًا مِّنْ جَنَّتِكَ وَيُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِّنَ السَّمَاءِ فَتُصْبِحَ صَعِيدًا زَلَقًا ﴿٣٩﴾ أَوْ يُصْبِحَ مَأْوَاهَا غَوْرًا فَلَن تَسْتَطِيعَ لَهُ طَلَبًا ﴿٤٠﴾ ۝﴾

37. Onunla söhbət edən yoldaşı isə dedi: **“Səni torpaqdan, sonra nütfdən yaratmış, daha sonra səni kişi qiyafəsinə salmış Rəbbinə küfrümü edirsən?**
38. Lakin Allah mənim Rəbbimdir və mən heç kəsi Rəbbimə şəriq qoşmaram!
39. Bağına girdiyin zaman: **“Allahın istədiyidir (Mə şəə Allah)! Qüvvət yalnız Allaha məxsusdur!”** – deməli deyildinmi? Əgər var-dövlətə və övladca məni özündən kasıb sayırsansa,
40. ola bilsin ki, Rəbbim mənə sənin bağından daha yaxşısını versin, sənin bağına isə göydən bir bəla göndərsin və o, hamar bir yerə dönsün.
41. Yaxud suyu çəkilib getsin və bir də onu axtarıb tapa bilməyəsən!”

Uca Allah bu ayələrdə mömin qonşunun yoldaşına verdiyi cavabı, Allaha küfrü və təkəbbürü səbəbindən düşdüyü səhvə görə onu danlayıb ona nəsihətini bildirərək belə buyurur: **“Səni torpaqdan, sonra nütfədən yaratmış, daha sonra səni kişi qiyafəsinə salmış Rəbbinə küfrümü edirsən?”** Bu, Rəbbi inkar etməyin nə qədər böyük bir fəlakət olduğunu ifadə edir. O Rəbb ki, ilk insanı palçıqdan yaratmış, sonra onun nəslini bir damla dəyərsiz sudan əmələ gətirmişdir. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **“Allahı necə inkar edirsiniz ki, siz ölü idiniz, O, sizi dirilti? Sonra O, sizi öldürəcək və yenə dirildəcək, daha sonra isə siz Ona qaytarılacaqsınız”** (“əl-Bəqərə”, 28). Yəni Rəbbinizi necə inkar edə bilərsiniz, halbuki Onun qüdrəti sizin üzərinizdə açıq-aydın görünür. Hər bir insan Onun qüdrətini öz varlığında hiss edir, çünki hər kəs əvvəl olmadığını, sonradan var edildiyini yaxşı bilir. İnsan öz-özünə var olmayıb, digər varlıqlar da buna səbəb olmayıb, çünki digər varlıqlar da onun kimi yaradılıblar, onunla eyni səviyyədədirlər. Bununla da, yaradanın Allah olduğu ortaya çıxır. Ondan başqa ibadətə layiq haqq məbud yoxdur. Hər şeyi yaradan Odur. Odur ki mömin kişi yoldaşına belə dedi: **“Lakin Allah mənim Rəbbimdir”**, yəni mən sənə dediyin kimi demirəm. Əksinə, Allahın ibadətdə və yaratmaqda təkliyini qəbul edirəm **“və mən heç kəsi Rəbbimə şərik qoşmamam!”** O, bənzəri və şəriki olmayan tək məbud olan Allahdır.

Sonra kişi belə dedi: **“Bağına girdiyin zaman: “Allahın istədiyidir (Mə şəə Allah)! Qüvvət yalnız Allaha məxsusdur!” – deməli deyildinmi?”** Bu ifadə onu rəğbətləndirmək üçün istifadə edilmişdir. Yəni bağına girdiyin zaman onu görüb heyrləndikdə, Allahın lütf edərək başqasına verməyib sənə verdiyi mal və övlada görə Ona həmd etməli və **“Allahın istədiyidir (Mə şəə Allah)! Qüvvət yalnız Allaha məxsusdur!” – deməli deyildinmi?”** Bəzi sələflər belə demişlər: “Kimə vəziyyəti, malı və övladı xoş gələrsə, qoy: **“Allahın istədiyidir (Mə şəə Allah)! Qüvvət yalnız Allaha məxsusdur!”** – desin!” Bu söz bu ayədən götürülmüşdür. “Səhih” əsərində rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ Əbu Musaya ﷺ belə demişdir: “Cənnət xəzinələrindən sayılan bir kəlməni sənə öyrədimmi? Lə həulə və lə quvvətə illə billəh! (Güc və qüvvət yalnız Allaha məxsusdur)”¹

Uca Allah buyurur: **“...ola bilsin ki, Rəbbim mənə sənə bağından daha yaxşısını versin”**, yəni Axirətdə **“sənə bağına isə göydən”**, yəni yox olmayacağını sandığın bağına isə dünyada **“bir bəla göndərsin”**. Ayədən aydın olan budur ki, bu bəla ağacları və əkinləri məhv edən şiddətli bir

¹ əl-Buxari, 6120, 6610; Muslim, 4874, 7039.

yağışdır. Odur ki ayənin davamında “...və o, hamar bir yerə dönsün” – deyər buyurur. Yəni üzərində heç bir şey bitməyən, səmərəsiz çöllüyə və hamar torpaq halına çevrilsin.

“Yaxud suyu çəkilib getsin”, yəni suyu yerin dərinliklərinə çəkilib yox olsun. Bu, torpağın üzünə çıxıb qaynayan bulağın əksidir. İtən su torpağın altına doğru gedər. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “De: “Deyin görüm, əgər suyunuz yerin dibinə çöksə, Allahdan başqa kim sizə axar su gətirə bilər?” (“əl-Mulk”, 30). Burada isə belə buyurur: “Yaxud suyu çəkilib getsin və bir də onu axtarıb tapa bilməyəsen!”

﴿وَأَحِيطَ بِشَمْرِهِ ۖ فَاصْبَحْ يَقَاطِبَ كَفَيْهِ عَلَىٰ مَا أَنْفَقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا وَيَقُولُ يَلَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا ۚ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ فِتْنَةٌ يَصْرُوهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مُنتَصِرًا ۚ﴾ هُنَالِكَ الْوَلِيَّةُ لِلَّهِ الْحَقِّ هُوَ خَبِيرٌ
تَوَابًا وَخَيْرٌ عَقَبًا ﴿٤٤﴾

42. Beləcə, onun bağının məhsulu bir anda məhv edildi. O, bağını belə görüb ora qoyduğu xərcə görə peşmançılıq çəkməyə və əllərini bir-birinə vurmağa başladı. Bağın talvarları sökülüb darmadağın olmuşdu. O dedi: “Kaş Rəbbimə heç kəsi şərik qoşmayaydım!”
43. Allahdan başqa ona yardım edə biləcək dostlar yox idi və o da öz-özünə kömək edə bilməzdi.
44. Belə hallarda kömək etmək, ancaq Haqq olan Allaha məxsusdur. Ən yaxşı mükafat verən və ən gözəl aqibət nəsib edən Odur.

Uca Allah buyurur: “Beləcə, onun bağının məhsulu”, yəni malları və əkinləri, başqa bir rəyə görə isə bağın məhsulları “bir anda məhv edildi”. Ayədə nəzərdə tutulan budur ki, həmin kafirin başına qorxduğu və çəkindişi aqibət gəldi. Necə ki daha əvvəl mömin kişi onu xəbərdar edərək öyündüyü və ona Allahı unutdurduğu bağına bəla gələ biləcəyini demişdi. “O, bağını belə görüb ora qoyduğu xərcə görə peşmançılıq çəkməyə və əllərini bir-birinə vurmağa başladı”, yəni zay olan malına görə təəssüflənərək ovuclarını bir-birinə vurur və ah çəkərək belə deyirdi: “Kaş Rəbbimə heç kəsi şərik qoşmayaydım! Allahdan başqa ona yardım edə biləcək dostlar”, yəni ona yardım edəcək qohumlar, uşaqlar, öyündüyü, qürurlandığı xidmətçilər “yox idi və o da öz-özünə kömək edə bilməzdi. Belə hallarda kömək etmək, ancaq Haqq olan Allaha məxsusdur”, yəni əzab gəldiyi zaman hər kəs həm mömin, həm

də kafir Allaha üz tutur, Allahın himayəsinə qayıdır, Ona boyun əyir. Burada **“Haqq”** sözü Allaha aiddir. Bu ayədə olduğu kimi: **“Sonra onlar özlərinin həqiqi Himayədarı olan Allaha qaytarılacaqlar. Hökm yalnız Ona məxsusdur və O, ən tez haqq-hesab çəkəndir”** (“əl-Ənam”, 62). Uca Allah buyurur: **“Ən yaxşı mükafat verən və ən gözəl aqibət nəsib edən Odur”**, yəni Allah üçün edilən əməllərin mükafatı xeyir, aqibəti təriflənən və gözəl olacaq, bir sözlə hamısı xeyir olacaq.

﴿وَأُضْرِبَ لَهُم مِّثْلَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَا أَتْرَكْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيحُ ۗ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُّقْتَدِرًا ۝۱۵ أَلَمْ آتِ الْبَنُونَ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَتُ الصَّالِحَتِ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا ۝۱۶﴾

45. Onlara dünya həyatını məsəl çək. Bu dünya həyatı göydən göndərdiyimiz yağışa bənzər. Yerdəki bitkilər onunla qarışib yetişər, sonra isə küləyin sovurub apardığı quru çör-çöpə dönər. Allah hər şeyə qadirdir.

46. Var-dövlət və övladlar dünya həyatının bərbəzəyidir. Əbədi qalan yaxşı əməllər isə Rəbbinin yanında savab və ümid baxımından daha üstündür.

Uca Allah buyurur: “Ey Muhəmməd! **“Onlara”,** yəni insanlara **“dünya həyatını məsəl çək. Bu dünya həyatı”,** yəni onun fani olması **“göydən göndərdiyimiz yağışa bənzər. Yerdəki bitkilər onunla qarışib yetişər”,** yəni toxumlar cücərər, böyüyər, gözəlləşər. Ağaclar çiçək açıb ətrafa gözəllik saçır. Sonra bütün bunların ardından **“küləyin sovurub apardığı quru çör-çöpə dönər”,** yəni qupquru olar. Külək onları bir-bir ayırır sağa-sola sovurar. **“Allah hər şeyə qadirdir”,** yəni Allah onları hər iki hala gətirməyə qadirdir. Uca Allah bir çox ayələrdə dünya həyatına bunu məsəl çəkir. Məsələn, “Yunus” surəsində belə buyurur: **“Dünya həyatının misalı göydən endirdiyimiz suyun misalına bənzəyir ki, onun sayəsində insanların və heyvanların yediyi yer bitkiləri bir-birinə qatışır. Nəhayət, yer öz bərbəzəyinə bürünüb rəvnəqləndiyi və sakinləri onun məhsulunu yığmağa qadir olduqlarını güman etdikləri zaman gecə, yaxud gündüz əmrimiz yerə yetişər və biz onu sanki dünən heç bol məhsulu olmamış kimi yolunub biçilmiş bir hala gətirərik. Biz ayələri düşünən bir qövmlə üçün beləcə izah edirik”** (“Yunus”, 24). “əz-Zumər” surəsində belə buyurur: **“Məgər Allahın göydən yağmur**

endirib onu yer üzündəki çeşmələrə axıtdığını görmürsənmi? Sonra Allah onunla müxtəlif rəngli əkinlər yetişdirir. Sonra onlar quruyur və sən onları saralmış görürsən. Sonra da Allah onları çör-çöpə döndərir. **Həqiqətən, bunda ağıl sahibləri üçün ibrət var**” (“əz-Zumər, 21); “əl-Hədid” surəsində isə belə buyurur: **“Bilin ki, dünya həyatı oyun və əyləncə, bəzək-düzək, bir-birinizin yanında öyünmək, var-dövləti və oğul-uşağı çoxaltmaq istəyindən ibarətdir. Bu elə bir yağışa bənzəyir ki, ondan əmələ gələn bitki əkinçiləri heyran edir. Sonra o quruyur və sən onun sapsarı olduğunu görürsən. Sonra isə o, çör-çöpə dönür. Kimisini axirətdə şiddətli əzab, kimisini də Allahdan bağışlanma və razılıq gözləyir. Dünya həyatı isə aldadıcı ləzzətdən başqa bir şey deyil**” (“əl-Hədid”, 20). Səhih bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Dünya şirindir, yaşıldır (xoşdur)”¹.

Uca Allah buyurur: **“Var-dövlət və övladlar dünya həyatının bərbəzəyidir**”. Qeyd olunan ayə bu ayələrə bənzəyir: **“Qadınların, uşaqların, yığın-yığın qızıl-gümüşün, yaxşı cins atların, mal-qaranın və əkinlərin verdiyi zövqlərə olan istək insanların gözüne gözəl göstərilmişdir. Bunlar dünya həyatının keçici zövqüdür, gözəl qayıdış yeri isə Allah yanındadır**” (“Ali-İmran”, 14); **“Həqiqətən, var-dövlətiniz və övladlarınız, ancaq bir sınaqdır. Böyük mükafat isə Allah yanındadır**” (“ət-Təğabun”, 15). Yəni Allaha dönmək, Allaha ibadətə yönəlmək sizin üçün dünya ilə məşğul olmaqdan və mal-dövlət yığmaqdan daha xeyirlidir. Odur ki Uca Allah ayənin davamında: **“Əbədi qalan yaxşı əməllər isə Rəbbinin yanında savab və ümid baxımından daha üstündür**” – deyə buyurur. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: **“Əbədi qalan yaxşı əməllər”** “Subhən-Allah” (Allah Pak və Müqəddəsdir), “Əlhəmdulilləh” (Allaha həmd olsun), “Lə iləhə İlləllah” (Allahdan başqa haqq məbud yoxdur) və “Allahu Əkbər” (Allah Böyükdür) zikrləridir”. Möminlərin əmiri Osman ibn Əffandan رضي الله عنه **“Əbədi qalan yaxşı əməllər”** nədir?” – deyə soruşulduqda o da: “Lə iləhə İlləllah” (Allahdan başqa haqq məbud yoxdur), “Subhən-Allah” (Allah Pak və Müqəddəsdir), “Əlhəmdulilləh” (Allaha həmd olsun), “Allahu Əkbər” (Allah Böyükdür) və “Lə həulə və lə quvvətə illə billəhil-Əliyyil-Azim” (Uca və Əzəmətli Allahdan başqa güc-quvvət sahibi yoxdur)”, – deyə cavab vermişdir”. Hədisi İmam Əhməd رحمته الله Osmanın رضي الله عنه azad etdiyi köləsi Hərisdən bu şəkildə rəvayət etmişdir: “Bir gün Osmanla birlikdə oturmuşduq. Müəzzin gəldi və Osman bir qab su istədi. Zənnimcə, qab bir mud (təqribən 600 ml) su tuturdu. Osman dəstəmaz aldı, sonra dedi: “Mən Peyğəmbərin ﷺ bu şəkildə dəstəmaz

¹ Muslim, 4925, 7124.

aldığını gördüm. Peyğəmbər ﷺ dəstəmaz aldıqdan sonra belə buyurdu: “Kim mənim bu dəstəmazım kimi dəstəmaz alar, sonra qalxıb Zöhr namazını qılarsa, Sübh namazından Zöhr namazına qədər etdiyi (kiçik) günahları bağışlanar. Sonra Əsr namazını qılarsa, Zöhr namazından Əsr namazına qədər etdiyi günahlar bağışlanar. Sonra Məğrib namazını qılarsa, Əsrlə Məğrib namazları arasındakı günahları bağışlanar. Sonra İşa namazını qılarsa, Məğriblə İşa namazları arasındakı günahları bağışlanar. Sonra gecələyər və ola bilsin gecəsini yuxuda keçirər. Sonra qalxıb dəstəmaz alar və Sübh namazını qılarsa, İşa namazı ilə Sübh namazı arasındakı günahları bağışlanar. Yaxşı əməllərin günahları silib aparması da budur¹”. Orada olanlar soruşdular: “Bunlar yaxşılıqlardır. Bəs **“Əbədi qalan yaxşı əməllər”** hansılardır, ey Osman?” Osman: “Əbədi qalan yaxşı əməllər bunlardır: “Lə iləhə İlləllah” (Allahdan başqa haqq məbud yoxdur), “Subhən-Allah” (Allah Pak və Müqəddəsdir), “Əlhəmdulilləh” (Allaha həmd olsun), “Allahu Əkbər” (Allah Böyükdür) və “Lə həulə və lə quvvətə illə billəhil-Aliyyil-Azim” (Uca və Əzəmətli Allahdan başqa güc-qüvvət sahibi yoxdur)”, – deyər cavab verdi”. Bu hədisi yalnız İmam Əhməd ر.ə. rəvayət etmişdir.²

əl-Həsən və Qatədə ر.ə. Uca Allahın **“Əbədi qalan yaxşı əməllər isə Rəbbinin yanında savab və ümid baxımından daha üstündür”** ayəsi barədə belə demişlər: “Əbədi qalan əməllər bunlardır: “Lə iləhə İlləllah” (Allahdan başqa haqq məbud yoxdur), “Allahu Əkbər” (Allah Böyükdür), “Əlhəmdulilləh” (Allaha həmd olsun), “Subhən-Allah” (Allah Pak və Müqəddəsdir)”.

İmam Əhməd ر.ə. Peyğəmbərin ﷺ azad etdiyi kölələrinin birindən rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Bəh-bəh! Beş şey tərəzidə necə də ağır gəlir. Bunlar: “Lə iləhə İlləllah” (Allahdan başqa ibadətə layiq haqq məbud yoxdur), “Allahu Əkbər” (Allah Böyükdür), “Subhən-Allah” (Allah Pak və Müqəddəsdir), “Əlhəmdulilləh” (Allaha həmd olsun) zikrləri və əməlisaleh övladı öldüyünə görə səbir edib savabını Allahdan uman valideynin savabıdır”. Həmçinin demişdir: “Bəh-bəh beş şeyə! Kim bu beş şeyə yəqinliklə iman gətirərək Allaha qovuşarsa, Cənnətə girər. Bu beş şey: Allaha, Axirətə, Cənnət və Cəhənnəmə, öldükdən sonra dirilməyə və haqq-hesaba yəqinliklə iman gətirməkdir”.³

¹ Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, yaxşı işlər pis əməlləri silib aparır”** (“Hud”, 114).

² Əhməd, 513. Şueyb əl-Arnəvut isnadının həsən olduğunu demişdir.

³ əl-Musnəd (4/237). əl-Heysəmi “Məcməuz-Zəvaid” əsərində (10/91) demişdir: “Hədisin rəvilləri “Səhih” əsərinin hədislərini rəvayət edənlərdir”. Əhməd, 18101, 18563. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 1204.

Abdur-Rahmən ibn Zeyd ibn Əsləm rahiməlləhu demişdir: “**Əbədi qalan yaxşı əməllər**” bütün saleh əməllərdir”. İbn Cərir rahiməlləhu də bu rəyi seçmişdir.

﴿وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ وَتَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً وَحَشَرْنَاهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا ۖ وَعُرِضُوا عَلَىٰ رَبِّكَ صَفًّا لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْتُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ ۚ بَلْ رَعِمْتُمْ أَلَّا تَجْعَلَ لِكُرْمٍ مَّوْعِدًا ۖ وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَالِ هَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا ۖ وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا ۚ وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا ۖ﴾

47. O gün Biz dağları hərəkətə gətirəcəyik. O vaxt yerin dümdüz olduğunu görəcəksən. Biz hamını bir yerə toplayacaq, onlardan heç birini kənara buraxmayacağıq.
48. Onlar Rəbbinin hüzurunda səf-səf duracaqlar. Biz deyəcəyik: “Hüzurumuza sizi ilk dəfə yaratdığımız kimi gəldiniz. Amma siz elə güman edirdiniz ki, Biz sizə müəyyən bir vaxt təyin etməyəcəyik”.
49. Hər kəsin kitabı qarşısına qoyulacaq və sən günahkarların orada yazılmış olanlardan qorxduqlarını görəcəksən. Onlar deyəcəklər: “Vay halımıza! Bu necə bir kitab imiş! O, nə bir kiçik, nə də bir böyük günahı buraxmadan hamısını sayıb yazmışdır!” Onlar etdikləri əməlləri öz qarşılarında görəcəklər. Rəbbin heç kəsə haqsızlıq etməz!

Uca Allah bu ayədə Qiyamətin dəhşətindən və o gün baş verəcək böyük hadisələrdən xəbər verir. Necə ki başqa ayələrdə belə buyurur: “O gün göy şiddətlə sarsılacaq, dağlar da hərəkətə gələcək” (“ət-Tur”, 9-12). Yəni dağlar yerindən oynayıb hərəkətə gələcək və dağılacaq. Başqa ayələrdə isə belə buyurur: “Sən dağlara baxıb onları hərəkətsiz durmuş güman edərsən, halbuki onlar bulud keçdiyi kimi keçib gedərlər” (“ən-Nəml”, 88); “Dağlar isə didilmiş yun görkəmi alacaq” (“əl-Qariə”, 5); “Səndən dağlar barədə soruşurlar. De: “Rəbbim onları dağıdıb havaya sovuracaq, oranı boş düzəngaha çevirəcəkdir. Sən orada nə bir eniş, nə də bir yoxuş görə biləcəksən” (“Ta Ha”, 105-108). Uca Allah bu ayədə dağların yox olub gedəcəyini, yüksəkliklərin düzənliyə çevriləcəyini, yer üzünün “boş düzəngaha”, yəni enişi və yoxuşu olmayan dümdüz torpağa çevriləcəyini, nə vadi, nə də yüksəkliyin olmayacağını bildirir. Odur ki bu ayədə belə buyurur: “O vaxt yerin dümdüz olduğunu görəcəksən”, yəni

yeri dümdüz səhra halında görərsən. Heç bir nişanə, heç bir daldalanacaq yer qalmayacaq. Bütün insanlar Rəbbinin hüzuruna çıxacaq. Heç kəs Allahdan gizlənə bilməyəcək.

“Biz hamını bir yerə toplayacaq, onlardan heç birini kənara buraxmayacağıq”, yəni əvvəlkilərin və sonrakıların hamısını bir yerə toplayacağıq, nə böyük, nə də kiçik, heç kəs nəzərimizdən qaçmayacaq. Uca Allah bu xüsusda başqa ayələrdə belə buyurur: **“De: “Şübhəsiz ki, əvvəlkilər də, sonrakılar da, bəlli bir günün müəyyən vaxtında mütləq toplanacaqlar”** (“əl-Vaqiə”, 49-50); **“Həqiqətən, bunlarda axirət əzabından qorxanlar üçün bir ibrət vardır. Bu, insanların bir yerə toplanacağı bir gündür. Bu, həm də hamının şahid olacağı bir gündür”** (“Hud”, 103).

“Onlar Rəbbinin hüzurunda səf-səf duracaqlar”. Ola bilsin ki, burada bütün məxluqatın Allahın hüzurunda bir səf halında dayanacağı nəzərdə tutulur. Necə ki Uca Allah başqa ayədə belə buyurur: **“Ruh (Cəbrail) və mələklər səfdə duracağı gün, ər-Rahmənin izin verdiyi kimsələrdən və doğru söz deyənlərdən başqa heç kəs danışmayacaq”** (“ən-Nəbə”, 38). Ola da bilsin ki, ayədə məxluqatın səf-səf duracaqları nəzərdə tutulur. Necə ki bu ayədə nəzərdə tutulan budur: **“Sənin Rəbbin və səf-səf düzülmüş mələklər gələcək”** (“əl-Fəcr”, 22).

Uca Allah buyurur: **“Biz deyəcəyik: “Hüzurumuza sizi ilk dəfə yaratdığımız kimi gəldiniz”.** Bu, öldükdən sonra dirilməyi inkar edənlərə şahidlərin qarşısında istehza etmək və onları qınamaq üçün deyilən bir sözdür. Uca Allah onlara xitab edərək belə buyurur: **“Amma siz elə güman edirdiniz ki, Biz sizə müəyyən bir vaxt təyin etməyəcəyik”,** yəni bunun başınıza gələcəyini güman etmirdiniz və belə bir şeyin olmayacağını deyirdiniz.

Uca Allah buyurur: **“Hər kəsin kitabı qarşısına qoyulacaq”,** yəni içərisində əhəmiyyətli, əhəmiyyətsiz, xurma çəyirdəyindəki lif və ya pərdə qədər, kiçik və ya böyük hər şey yazılmış olan əməl dəftəri qoyulacaq **“və sən günahkarların orada yazılmış olanlardan qorxduqlarını görəcəksən”,** yəni etdikləri pis əməllərə və çirkin işlərə görə qorxaraq deyəcəklər: **“Vay halımıza!”** Yəni boş keçirdiyimiz ömrə, itirdiyimiz fürsətlərə görə təəssüflər olsun. **“Bu necə bir kitab imiş! O, nə bir kiçik, nə də bir böyük günahı buraxmadan hamısını sayıb yazmışdır!”** Yəni bu kitab böyük-kiçik nə əməl etmişiksə, heç bir şey buraxmadan hamısını dəqiqliklə yazmış və saxlamışdır.

“Onlar etdikləri əməlləri öz qarşılarında görəcəklər”, yəni etdikləri yaxşı və pis əməllərin hamsını görürlər. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“O gün ki hər kəs etdiyi yaxşı və pis əməlləri qarşısında hazır görəcək, özü ilə pis əməllərinin arasında çox böyük məsafə olmasını arzulayacaqdır. Allah sizi Özündən çəkindirir. Allah qullarına Şəfqətlidir”** (“Ali-İmran”, 30); **“O gün insana əvvəllər etdiyi və sonraya saxladığı əməlləri barədə xəbər veriləcək”** (“əl-Qiyamə”, 13); **“Sirlərin sınaqdan keçiriləcəyi gün...”** (“ət-Tariq”, 9). İmam Əhməd rahiməlləhu Ənəsdən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməlləhu buyurmuşdur: **“Qiyamət günü əhdi pozan hər bir xainin yanında bir bayraq olacaq və onunla tanınacaq”**. Hədisi əl-Buxari və Muslim rahiməlləhu də rəvayət etmişlər.¹

Uca Allah buyurur: **“Rəbbin heç kəsə haqsızlıq etməz!”** Yəni qullarının bütün əməllərində hökm verər və heç birinə zülm etməz. Əksinə, bağışlayar, əfv edər, rəhm edər. Qüdrəti, hikməti və ədaləti ilə qullarından istədiyinə əzab verər. Cəhənnəmi günahkar və kafirlərlə doldurar. Sonra (müsəlman) günahkarları Cəhənnəmdən qurtarar, kafirləri isə əbədi olaraq orada saxlayar. O, heç kəsə zülm etməyən, haqsızlıq etməyən Hakimdir. Uca Allah buyurur: **“Şübhəsiz ki, Allah zərrə qədər haqsızlıq etməz. Əgər qulun gördüyü iş yaxşı əməl olarsa, Allah onun savabını qat-qat artırır və bu əməl sahibinə Öz tərəfindən böyük mükafat verər”** (“ən-Nisa”, 40); **“Biz Qiyamət günü ədalət tərəziləri ilə haqq-hesab çəkəcəyik. Heç kimə hər hansı bir şeydə ədalətsizlik edilməyəcəkdir. Görülmüş iş bir xardal dənəsi mislində olsa belə, onu gətirib tərəziyə qoyacağıq. Biz haqqı araşdırmağa bəs edərik”** (“əl-Ənbiya”, 47). Bu mənada ayələr çoxdur.

﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ ۖ أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ

أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا ۝﴾

50. Bir zaman Biz mələklərə: “Adəmə səcdə edin!” – demişdik. İblisdən başqa hamısı səcdə etdi. İblis cinlərdən idi. O, Rəbbinin əmrinə boyun əymədi. Onlar sizin düşməniniz olduğu halda siz Məni qoyub onu və onun nəslini özünüzdə dostmu tutursunuz?! Zalımlar üçün bu necə də yarıtma bir mübadilədir!

Uca Allah bu ayədə Adəm övladlarını xəbərdar edərək İblisin bundan əvvəl atalarına düşmən olduğu kimi, onlara da düşmən olduğunu bildirir.

¹ Əhməd, 3900; əl-Buxari, 2949, 3187; Muslim, 3267, 4630.

Habelə İblisə uyaraq onu yoxdan var edən, ona müxtəlif ruzilər əta edən himayədarına, yaradanına qarşı çıxanları pisləyir. Bütün bu nemətlərdən sonra insanlardan bəziləri Allaha düşmən olub İblisi özünə dost tutur.

Uca Allah buyurur: **“Bir zaman Biz mələklərə”,** yəni “əl-Bəqərə” (34-cü ayə) surəsinin əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, bütün mələklərə, **“Adəmə səcdə edin!” – demişdik**. Burada təzim və hörmət səcdəsi nəzərdə tutulur. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Bir zaman Rəbbin mələklərə dedi: “Mən başqa şəkllə düşmüş qara palçıqdan, toxunduqda saxsı kimi səs çıxaran quru gildən insan yaradacağam! Mən ona biçim verib Öz (tərəfimdən yaratdığım) ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona səcdə edin!”** (“əl-Hicr”, 28-29).

Uca Allah buyurur: **“İblisdən başqa hamısı səcdə etdi. İblis cinlərdən idi”,** yəni əsl xisləti onu ələ verdi, ifşa etdi. Çünki o, xalis oddan yaradılmışdı. Mələklərin yaradılışlarının əsl isə nurdur. Muslimin “Səhih” əsərində Aişədən rəvayət olunan hədisdə Peyğəmbər belə buyurmuşdur: “Mələklər nurdan yaradılmışlar, İblis tüstüsüz alovdan, Adəm isə sizə (Quranda) izah edilən şəkildə (torpaqdan) yaradıldı”.¹ Dar macalda hər qab öz içində olanı boşaldar və zərurət halında əsl xislət üzə çıxar. Çünki İblis mələklərin əməllərini etməklə onlara bənzəmiş, ibadət etmiş və zahid olmuşdu. Buna görə də onlar kimi ilahi xitaba həmsöhbət olmuşdu, lakin sonda mələklərə müxalif olaraq Allaha asi oldu.

Uca Allah bu ayədə **“İblis cinlərdən idi”** buyurmaqla onun oddan yaradıldığını diqqətə çəkir. Necə ki başqa ayədə belə buyurur: **“İblis dedi: “Mən ondan daha üstünəm, çünki Sən məni oddan, onu isə palçıqdan yaratmışan!”** (“əl-Əraf”, 12). Həsən əl-Bəsrî demişdir: “İblis bir göz qırpımı belə mələklərdən olmadı. Adəm insanların əcdadı olduğu kimi, İblis də cinlərin əcdadıdır”.² Bu rəvayəti İbn Cərir səhih isnadla nəql etmişdir.

Bu mövzuda sələflərdən bir çox xəbərlər rəvayət edilmişdir. Bu rəvayətlərin əksəriyyəti israiliyyətlərdir (İsrail oğullarından rəvayət olunan hekayələrdir). İsrailiyyətlər (dəlil olaraq deyil) yalnız nəzər yetirmək üçün nəql olunur. Onların çoxunun halını (səhih olub-olmamalarını) ən yaxşı Allah bilir. Bu rəvayətlərin bir qismi əlimizdə olan haqqa müxalif olduğu üçün qəti olaraq yalandır. Quran olan yerdə keçmiş ümmətlərin xəbərlərinə ehtiyac yoxdur, çünki bu xəbərlər dəyişdirilmiş,

¹ Muslim, 5314, 7687.

² ət-Tabəri, 18/41, 23285.

artırılmış və ya azaldılmışdır. Bir çox şey də əlavə edilmişdir. Bu ümmətin zəhinli alimləri, hədisləri toplayan hafizləri olduğu kimi, onların alimləri yoxdur. Bu ümmətin alimləri hədisləri toplamış, araşdırmış, zəif olanını səhihdən ayırmış, münkər, uydurma və yalan hədisləri bəyan etmiş, hədisləri rəvayət edən ravilər arasında məchulları, yalançıları, uydurma hədislər rəvayət edənləri üzə çıxarmışlar. Bütün bunlar peyğəmbərlərin sonuncusu, insanların ağası Muhəmmədə ﷺ yalan isnad edilməsinin qarşısını almaq və demədiyi bir sözü ona aid etməkdən qorumaq üçün edilmişdir. Allah onlardan razı olsun, onları razı etsin və onlara Firdovs cənnətlərini nəsib etsin!

Uca Allah buyurur: **“O, Rəbbinin əmrinə boyun əymədi”**, yəni Allaha itaətsizlik göstərdi. Çünki boyun əyməmək itaətsizlik etməkdir.

Sonra Uca Allah şeytana tabe olanları və ona itaət edənləri danlayaraq və qınayaraq belə buyurur: **“Onlar sizin düşməniniz olduğu halda, siz Məni qoyub”**, yəni Mənim yerimə **“onu və onun nəslini özünüzdə dostmu tutursunuz?! Zalımlar üçün bu necə də yarıtmar bir mübadilədir!”** Bu ayə Uca Allahın “Ya Sin” surəsində Qiyamət günü xoşbəxt və bədbəxt insanların halını qeyd etdikdən sonra buyurduğu bu ayələrə bənzəyir: **“Bu gün möminlərdən ayrılın, ey günahkarlar! Ey Adəm övladları! Məgər Mən sizə buyurmadımmı ki, şeytana ibadət etməyin, o, sizin açıq-aydın düşməninizdir, Mənə ibadət edin! Doğru yol budur. Artıq şeytan içərinizdən bir çoxlarını yoldan çıxartmışdır. Məgər dərk etmirdiniz?!”** (“Ya Sin”, 59-62).

﴿ مَا أَشْهَدُهُمْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا خَلَقَ أَنْفُسِهِمْ وَمَا كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَصَدًا ۝٥١ ﴾

51. Mən onları nə göylərin və yerin yaradılışına, nə də özlərinin yaradılışına şahid etmədim. Mən başqalarını yoldan çıxaranları Özümə köməkçi tutmuram.

Uca Allah bu ayədə buyurur ki, Məndən başqa dost tutduqlarınız sizin kimi qullardır. Onlar heç nəyə qadir deyillər. Mən onları göylərin və yerin yaradılışına şahid etmədim, çünki o zaman onlar mövcud belə deyildilər. Uca Allah buyurur ki, Mən hər şeyi müstəqil, heç kəsdən asılı olmayaraq yaratmışam. Hər şeyi idarə edən və müəyyən edən tək Mənəm. Bu işdə Mənim nə şərikim, nə yardımçım, nə məsləhətçim, nə də müavinim vardır. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“De: “Allahdan başqa məbud saydıqlarınızı çağırın”**. Onlar göylərdə və yerdə zərrə qədər bir şeyə sahib deyillər. Onların göylərin və yerin yaradılışında heç bir şəriqliyi yoxdur və onlardan Allaha yardımçı

olanı da yoxdur. Onun qarşısında, izin verdiyi kəslərdən başqa, heç kimin şəfaəti fayda verməz. Nəhayət, mələklərin qəlbindən qorxu keçib getdikdə onlar: “Rəbbiniz nə buyurdu?” – deyə soruşar, digərləri isə: “Haqqı buyurdu! O, Ucadır, Böyükdür!” – deyə cavab verərlər” (“Səba”, 22-23). Odur ki ayənin sonunda belə buyurur: “Mən başqalarını yoldan çıxaranları Özümə köməkçi tutmuram”.

﴿وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَائِيَ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ مَوْبِقًا ۝٥٢﴾

﴿الْمُجْرِمُونَ ۚ النَّارُ فَظُنُّوا أَنَّهم مُّوْافِعُوهَا وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا ۝٥٣﴾

52. O gün Allah müşriklərə: “İddia etdiyiniz şəriklərimi çağırın!” – deyəcək. Müşriklər onları çağıracaq, lakin onlar cavab verməyəcəklər. Biz müşriklərlə bütlərin arasına həlakədici bir yargan salırıq.
53. Günahkarlar atəşi görən kimi ora düşəcəklərini yəqin edəcək və oradan qaçmağa bir yer tapa bilməyəcəklər.

Uca Allah bu ayələrdə Qiyamət günü şahidlərin gözü qarşısında müşriklərə necə xitab edəcəyini bildirərək onları qorxudub xəbərdar edir və belə buyurur: “O gün Allah müşriklərə: “İddia etdiyiniz şəriklərimi çağırın!” – deyəcək”, yəni dünyada Mənə şərik qoşduqlarınızı bu gün çağırın, qoy gəlib sizi düşdüyünüz bu vəziyyətdən çıxarsınlar, qurtarsınlar. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “Hüzurumuza ilk dəfə sizi xəlq etdiyimiz kimi, tək-tənha, həm də sizə verdiyimiz nemətləri arxanızda qoyub gəldiniz. Öz aranızda Allaha şərik saydığınız şəfaətçilərinizi də yanınızda görmürük. Artıq aranızda əlaqə qırılmış, iddia etdiyiniz məbudlar isə sizdən uzaqlaşmışdır” (“əl-Ənam”, 94).

Uca Allah buyurur: “Müşriklər onları çağıracaq, lakin onlar cavab verməyəcəklər”. Başqa ayələrdə isə belə buyurur: “Müşriklərə: “Şəriklərinizi çağırın!” – deyiləcək. Müşriklər onları çağıracaq, lakin şərikləri onlara cavab verməyəcəklər. Onlar əzabı görəcəklər. Yaxşı olardı ki, onlar doğru yolla getmiş olaydılar” (“əl-Qəsəs”, 64); “Allahı qoyub Qiyamət gününədək özünə cavab verə bilməyən bütlərə yalvaran kimsədən daha çox azmış kim ola bilər?! Halbuki o bütlər onların yalvarışından xəbərsizdirlər. İnsanlar bir yerə toplanacaqları zaman bütlər onlara düşmən kəsiləcək və onların ibadətini inkar edəcəklər” (“əl-Əhqaf”, 5-6). “Müşriklər Allahdan başqa məbudlar qəbul etdilər ki, onlara kömək olsunlar. Xeyr! Qiyamət günü o məbudlar onların ibadətini inkar edəcək və onların əleyhinə çıxacaqlar” (“Məryəm”, 81-82).

Uca Allah buyurur: **“Biz müşriklərlə bütlərin arasına həlakedic bir yarğan salırıq”**. Uca Allah bu ayədə bildirir ki, müşriklərin öz ilahlarına çatmağa heç bir vasitəsi olmayacaq, onlar dünyada iddia etdikləri ilahlara yetişə bilməzlər və Axirətdə Allah onları ilahlarından ayıracaqdır. Bu iki firqədən (müşriklər və ilahlardan) heç biri digərini xilas edə bilməyəcək, əksinə, onların arasında böyük bir məhvədic və dəhşətli yarğan olacaqdır.

Uca Allah buyurur: **“Günahkarlar atəşi görən kimi ora düşəcəklərini yəqin edəcək və oradan qaçmağa bir yer tapa bilməyəcəklər”**, yəni günahkarlar Cəhənnəmin yetmiş min qulpla çəkildiyini və hər qulpu yetmiş min mələyin çəkdiyini gözləri ilə gördükdə¹, ora düşəcəklərini yəqinliklə biləcək və bu onların kədərini və qüssələrini daha da artıracaq. Çünki əzabı əvvəlcədən gözləmək və ondan qorxmaq özü erkən bir əzabdır. **“...oradan qaçmağa bir yer tapa bilməyəcəklər”**, yəni onların Cəhənnəmdən geri dönüb qaçacaqları bir yol olmayacaq və ora, şübhəsiz, girəcəklər.

﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَٰذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ ۚ وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا ۚ﴾

54. Biz bu Quranda insanlar üçün hər cür məsəli ətraflı izah etdik. İnsan isə ən çox mübahisə edəndir.

Uca Allah bu ayədə buyurur ki, insanlar haqq yoldan azmasınlar, doğru yoldan çıxmasınlar deyə Biz bu Quranda onlara hər şeyi açıqladıq, bütün məsələləri izah və bəyan etdik. Bu şərhlərə və təfsilata baxmayaraq, insan yenə də batil dəlillərlə haqq barədə mübahisə edir. Yalnız Allahın doğru yola yönəldib qurtuluş yolunu göstərdiyi kəslər istisnadır.

İmam Əhməd rahiməlləhu Əli ibn Əbu Talibin rahiməlləhu belə dediyini rəvayət etmişdir: “Bir dəfə gecə Peyğəmbər rahiməlləhu mənim və qızı Fatimənin yanına gəlib dedi: “Siz (gecə) namaz qılmırsınızmı?” Mən dedim: “Ey Allahın Elçisi, bizim canımız Allahın Əlindədir. Əgər O, bizi oyatmaq istəsə, oyadar”. Belə deyəndə o, mənə heç bir söz deməyib çıxıb getdi. Sonra mən onun dönüb gedərkən budlarına vura-vura: **“İnsan isə ən çox mübahisə edəndir”** – dediyini eşitdim”. Bu hədisi əl-Buxari və Muslim rahiməlləhu də “Səhih” əsərlərində rəvayət etmişlər.

¹ Abdullah ibn Məsud rahiməlləhu Peyğəmbərin rahiməlləhu belə dediyini rəvayət edir: “Cəhənnəm yetmiş min qulpla çəkilərək gətiriləcək və hər qulpu yetmiş min mələk dartacaqdır”. (Muslim, 2842, 5076, 7343).

﴿وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَىٰ وَيَسْتَغْفِرُوا رَبَّهُمْ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمْ سُنَّةٌ الْأَوَّلِينَ أَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ قُبُلًا ۖ وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ ۚ وَيُجَادِلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ ۖ وَاتَّخَذُوا آيَاتِي وَمَا أُنذِرُوا هُزُوًا ۚ﴾

55. İnsanlara doğru yol göstəricisi gəldiyi zaman onların iman gətirmələrinə və Rəbbindən bağışlanma diləmələrinə yalnız əvvəlkilərin başına gələnlərin onların da başına gəlməsini, yaxud da gözləri görə-görə əzabın gəlib onlara yetişməsini gözləmələri mane oldu.
56. Biz elçiləri yalnız müjdə verənlər və xəbərdarlıq edənlər kimi göndəririk. Kafirlər isə batıl dəlilləri ilə haqqı aradan qaldırmaq üçün mübahisə edirlər. Onlar Mənim ayələrimə və xəbərdar olunduqları şeylərə istehza edirlər.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, istər qədim zamanda olsun, istər son zamanlarda, kafirlər həmişə açıq-aydın haqqa qarşı çıxıb, onu yalan saymış, ayələri və açıq-aydın dəlilləri görmələrinə rəğmən bu həqiqətləri inkar etmişlər. Onların bu şəkildə davranmalarına vəd edilən əzabı açıq-aşkar görməyi tələb etmək səbəb olmuşdur. Necə ki bəziləri peyğəmbərlərinə belə demişlər: **"Əgər doğru danışarlarsansa, göyün bir parçasını üstümüzdə endir"** ("əş-Şuəra", 187). Başqaları isə belə demişlər: **"Əgər doğru danışarlarsansa, bizə Allahın əzabını gətir!"** ("əl-Ənkəbut", 29). Qureyşlilər isə belə dua etmişlər: **"Ey Allah! Əgər bu, Sənin tərəfindən gəlmiş bir haqdırsa, onda üstümüzdə göydən daş yağdır və ya bizə ağırlı-acılı bir əzab göndər"** ("əl-Ənfal", 32). Həmçinin demişlər: **"Ey özünə Zikr nazil edilən kəs! Doğrudan da, sən dəlisən. Əgər doğru danışarlarsansa, məgər bizə dediyinə şahidlik edə bilən mələkləri gətirməli deyildinmi?!"** ("əl-Hicr", 6-7). Buna bənəzər bir çox söz demişlər.

Ardınca Uca Allah buyurur: **"...əvvəlkilərin başına gələnlərin onların da başına gəlməsini..."**, yəni əzabın onları əhatə etməsini və sonuncularına kimi məhv edilməsini **"yaxud da gözləri görə-görə əzabın gəlib onlara yetişməsini gözləmələri mane oldu"**.

Sonra Uca Allah belə buyurur: **"Biz elçiləri yalnız müjdə verənlər və xəbərdarlıq edənlər kimi göndəririk"**, yəni Biz peyğəmbərləri göndərərək ki, əzabdan əvvəl ona inanıb onu təsdiqləyənləri müjdələsin, onu yalançı sayanları, ona qarşı çıxanları isə xəbərdar etsin.

Daha sonra Uca Allah kafirlərin **“haqqı”**, yəni peyğəmbərlərin gətirdikləri haqqı **“aradan qaldırmaq üçün”**, yəni zəiflətmək üçün batil dəlillərlə mübahisə etdiklərini xəbər verir. Amma onlar bunu bacarmayacaqlar. **“Onlar Mənim ayələrimə və xəbərdar olunduqları şeylərə istehza edirlər”**, yəni onlar peyğəmbərlər vasitəsilə göndərilən dəlilləri, ayələri və xəriqüladə hadisələri (möcüzələri) ələ salırlar. Peyğəmbərlərin onları xəbərdar edib qorxutduqları əzabı ciddi qəbul etmirlər. Bu yalan saymağın ən yüksək göstəricisidir.

﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ فَأَعْرَضَ عَنْهَا وَنَسِيَ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ ؕ إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا ۖ وَإِنْ تَدْعُهُمْ إِلَى الْهُدَى فَلَنْ يَهْتَدُوا إِذًا أَبَدًا ۖ ﴿٥٧﴾ وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ ۖ لَوْ يُؤَاخِذُهم بِمَا كَسَبُوا لَعَجَّلَ لَهُمُ الْعَذَابَ ۚ بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ لَّنْ يَجِدُوا مِنْ دُونِهِ مَوْيلًا ۖ ﴿٥٨﴾ وَتِلْكَ الْقُرَى ۖ أَهْلَكَتْهُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِم مَّوْعِدًا ۖ ﴿٥٩﴾﴾

57. Rəbbinin ayələri yadına salınarkən onlardan üz döndərən, əvvəlcə öz əlləri ilə etdikləri günahlarını unudan adamdan daha zalım kim ola bilər? Quranı anlamasınlar deyə Biz onların qəlbinə örtüklər çəkdik, qulaqlarına da tıxac vurduq. Sən onları doğru yola çağırısan da, onlar heç vaxt doğru yola gəlməzlər.

58. Rəbbin Bağışlayandır, mərhəmət sahibidir. Əgər Allah onları qazandıqları günahlara görə cəzalandırısaydı, onların əzabını tezləşdirərdi. Lakin onların öz vaxtı var. Əzab gələcəyi vaxt onlar heç bir sığınacaq tapa bilməyəcəklər.

59. Budur haqsızlıq etdikləri zaman məhv etdiyimiz məmləkətlər. Biz onları məhv etmək üçün vaxt müəyyən etmişdik.

Uca Allah buyurur ki, Allahın ayələri ona izah edildikdən sonra **“onlardan üz döndərən”**, yəni onlara məhəl qoymayan, onlardan üz çevirən, onlara diqqət göstərməyən, **“əvvəlcə öz əlləri ilə etdikləri günahlarını unudan”** yəni daha əvvəl etdiyi pis əməlləri və çirkin hərəkətləri unudan **“adamdan daha zalım kim ola bilər?”**

“Quranı anlamasınlar deyə”, yəni bu Quranı və onun şərhlərini başa düşməsinlər deyə **“Biz onların qəlbinə örtüklər çəkdik”**, yəni pərdə çəkdik, **“qulaqlarına da tıxac vurduq”**, yəni doğru yolla getmələrinə mane olan mənəvi tıxac yerləşdirdik. **“Sən onları doğru yola çağırısan da, onlar heç vaxt doğru yola gəlməzlər”**.

Uca Allah buyurur: **“Rəbbin Bağışlayandır, mərhəmət sahibidir”**, yəni ey Muhəmməd, sənin Rəbbin geniş rəhmət sahibi və bağışlayandır. **“Əgər Allah onları qazandıqları günahlara görə cəzalandırısaydı, onların əzabını tezləşdirərdi”**. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Əgər Allah insanları qazandıqları günahlara görə dərhal cəzalandırısaydı, yer üzündə bir canlıyı belə sağ buraxmazdı. Lakin Allah onlara müəyyən vaxtadək möhlət verir”** (“Fətir”, 45); **“Həqiqətən, Rəbbin insanların zalımlığına baxmayaraq, tövbə edənləri bağışlayır. Sözsüz ki, Rəbbinin cəzası şiddətlidir”** (“ər-Rad”, 6). Bu mənada ayələr çoxdur.

Sonra Uca Allah qullarına qarşı həlim olduğunu, günahlarını örtüb bağışladığını və hətta bəzilərini azğınlıqdan çıxarıb doğru yola yönəltdiyini bildirir. Azğınlığına davam edənləri isə uşağın saçlarının bir anda ağaracağı, hər bir hamilə qadının bətnindəkini salacağı bir gün gözləyir. **“Lakin onların öz vaxtı var. Əzab gələcəyi vaxt onlar heç bir sığınacaq tapa bilməyəcəklər”**, yəni əzabdan qaçıb qurtulmaları, geri dönmələri və ya təhlükəsiz bir yer tapıb sığınmaları mümkün deyil.

Uca Allah buyurur: **“Budur haqsızlıq etdikləri zaman məhv etdiyimiz məmləkətlər”**, yəni küfr və inadları üzündən keçmiş ümmətləri və keçmiş nəsiləri həlak etmişik. **“Biz onları məhv etmək üçün vaxt müəyyən etmişdik”**, yəni onlar üçün müəyyən bir müddət və müəyyən bir vaxt ayırmışdıq. Bu vaxt nə artar, nə də azalar. Ey müşriklər, onların başına gələnlərin sizin də başınıza gələcəyindən çəkinin. Çünki siz peyğəmbərlərin ən şərəflisini, elçilərin ən böyüyünü yalançı saydınız. Siz Bizim dərgahımızda heç də o keçmiş ümmətlərdən üstün və daha güclü deyilsiniz. Elə isə Mənim əzabımdan və xəbərdarlığımdan qorxun!

﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا ۖ فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنَهُمَا نَسِيَا حُوتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا ۖ فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِفَتَاهُ إِنِّي لَفِئَةً عِدَّةً إِنَّهُ لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا ۚ قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَسْتِغِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ ۚ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا ۖ قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِ ۚ فَارْتَدَّا عَلَىٰ آثَارِهِمَا قَصَصًا ۖ فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا ۖ﴾

60. Bir zaman Musa öz xidmətçisinə belə demişdi: “Mən iki dənizin qovuşduğu yerə çatana qədər, yaxud uzun illər sərf edənə qədər səfərimə davam edəcəyəm”.

61. Hər ikisi o dənizlərin qovuşduğu yerə gəlib çatdıqda özləri ilə götürdükləri balığı unutdular. Balıq isə dənizdə suyun altı ilə yol alıb getdi.
62. Onlar dənizlərin qovuşduğu yerdən çıxıb getdikdə Musa öz xidmətçisinə: “Nahar yeməyimizi gətir. Biz bu səfərimizdə lap əldən düşdük” – dedi.
63. Xidmətçi dedi: “Qayanın yanında gizləndiyimiz vaxt yadına gəlirmi? O zaman mən balığı unutdum. Doğrusu, onu xatırlamağı mənə yalnız şeytan unutdurdu. Balıq dirilib qərribə bir şəkildə dənizdə yol tutub getmişdir”.
64. Musa: “Elə istədiyimiz də bu idi!” – dedi. Sonra onlar öz ləpirlərinin izinə düşüb geri qayıtdılar.
65. Onlar orada **Öz tərəfimizdən mərhəmət bəxş etdiyimiz və elm öyrətdiyimiz qullarımızdan birinə rast gəldilər.**

Musa عليه السلام öz gənc yoldaşı Yuşa ibn Nuna ona görə belə demişdir ki, Musaya عليه السلام iki dənizin birləşdiyi yerdə Allahın qullarından birinin olduğu və onun Musadan عليه السلام daha elmlı olduğu xəbər verilir. Musa عليه السلام da onun yanına getmək istəmiş və gənc yoldaşına belə demişdir: **“Mən iki dənizin qovuşduğu yerə çatana qədər... səfərimə davam edəcəyəm”**, yəni mən, iki dənizin birləşdiyi yerə çatana qədər yol gedəcəyimə qəti qərar vermişəm. Qatədə və başqaları bildirmişlər ki, bu iki dəniz şərqin başladığı İran dənizi (Fars körfəzi) ilə qərbin sonu olan Rum dənizidir (Hind okeanı). Muhəmməd ibn Kəb əl-Qurazi رحمته الله demişdir: “İki dənizin birləşdiyi yer Mərakeşin Tancir şəhərində yerləşir”. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

Uca Allah buyurur: **“...yaxud uzun illər sərf edənə qədər səfərimə davam edəcəyəm”**, yəni hətta uzun zaman getməli olsam belə, bu səfərə davam edəcəyəm. İbn Cərir رحمته الله demişdir: “Bəzi ərəb dilçiləri bildirmişlər ki, ayədə keçən **حُتُّب** [huqub] sözü Qeys qəbiləsinin dilində “il” deməkdir”. Abdullah ibn Amrdan رحمته الله rəvayət edilir ki, bu söz “səksən il” mənasını verir.¹ İbn Abbasdan رحمته الله rəvayət edilir ki, o, ayədə keçən **“uzun illər”** ifadəsini “bir əsr” kimi təfsir etmişdir.²

Uca Allah buyurur: **“Hər ikisi o dənizlərin qovuşduğu yerə gəlib çatdıqda özləri ilə götürdükləri balığı unutdular”**. Musa عليه السلام gənc yoldaşına duzlu balığı da özləri ilə götürməsinə əmr etmişdi. Musaya عليه السلام belə deyilmişdi: “Balığı harada itirsəniz bilin ki, axtardığınız adam

¹ ət-Tabəri, 18/56, 23335.

² ət-Tabəri, 18/57, 23338.

oradadır”. Musa və gənc yoldaşı (Yuşa ibn Nun) iki dənizin qovuşduğu yerə çatana qədər getdilər. Orada “Həyat bulağı” adlanan bir çeşmə vardı. Onlar burada yuxuya getdilər. Bu suyun damcıları balığın üzərinə sıçradı və balıq dirildi. Balıq Yuşanın yanındakı səbətdə idi və o, səbətdən dənizə sıçradıqda Yuşa oyandı. Balıq dənizə düşüb üzməyə başladı və onu tuta bilmədilər. Odur ki Uca Allah belə buyurur: **“Balıq isə dənizdə suyun altı ilə yol alıb getdi”**, yəni yerdəki oyuğa girmiş kimi yol alıb getdi. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Balıq dənizdə sanki daş iz buraxaraq getdi”.

Uca Allah buyurur: **“Onlar dənizlərin qovuşduğu yerdən çıxıb getdikdə”**, yəni balığı unutduqları yerdən uzaqlaşdıqda. Ayədə unut-qanlıq həm Musaya, həm də yoldaşına nisbət edilsə də, əslində, unudan Yuşa olmuşdur. Necə ki Uca Allah **“Onlardan (şirin və duzlu sulardan) mirvari və mərcan çıxır”** (“ər-Rəhman”, 22) buyursa da, iki rəydən birinə görə, inci və mərcan yalnız duzlu sudan çıxır. Lakin Uca Allah mirvari və mərcanı hər iki suya nisbət etmişdir.

Balığı unutduqları yerdən uzaqlaşdıqda **“Musa öz xidmətçisinə: “Nahar yeməyimizi gətir. Biz bu səfərimizdə”, yəni balığı unutduqları yerə gələnə qədər “lap əldən düşdük” – dedi”, yəni yorulduq. “Xidmətçi dedi: “Qayanın yanında gizləndiyimiz vaxt yadına gəlirmi? O zaman mən balığı untdum. Doğrusu, onu xatırlamağı mənə yalnız şeytan untdurdu. Balıq dirilib qərribə bir şəkildə dənizdə yol tutub getmişdir. Musa: “Elə istədiyimiz də bu idi!” – dedi”, yəni onsuz da istədiyimiz bu idi. “Sonra onlar öz ləpirlərinin izinə düşüb geri qayıtdılar”, yəni bir-birlərinin ayaq izlərini təqib edərək geri döndülər.**

“Onlar orada Öz tərəfimizdən mərhəmət bəxş etdiyimiz və elm öyrətdiyimiz qullarımızdan birinə rast gəldilər”. Bu, Xıdır idi. Peyğəmbərdən ﷺ nəql edilən səhih hədislər də buna dəlalət edir.

İmam əl-Buxari رحمته الله Səid ibn Cubeyrin belə dediyini rəvayət etmişdir: “Bir dəfə mən Abdullah ibn Abbasa dedim: “Nəuf əl-Bikali iddia edir ki, Xıdırın yoldaşı olan Musa İsrail oğullarının peyğəmbəri olan Musa deyil”. Abdullah ibn Abbas dedi: “Allahın düşməni yalan danışır. Ubeyy ibn Kəb bizə Peyğəmbərin ﷺ belə buyurduğunu rəvayət etmişdir: “Bir dəfə Musa İsrail oğullarına xütbə verərkən ondan: “İnsanların ən elmlisi kimdir?” – deyə soruşdular. Musa: “Ən elmlı adam mənəm!” – dedi. Allah da buna görə onu qınadı. Çünki Musa bu haqda bilginin yalnız Allaha məxsus olduğunu demədi. Sonra Allah ona belə vəhy etdi: “İki dənizin qovuşduğu yerdə Mənim səndən çox bilən bir qulum vardır”. Musa dedi: “Ey Rəbbim! Mən onu necə tapa bilərəm?” Allah buyurdu: “Zənbilə bir balıq qoy və yola düş. Balığı harada itirsən, həmin adamı

orada tapacaqsan”. Musa xidmətçisi Yuşa ibn Nunla birlikdə yola düşdü və zənbildə bir balıq götürdü. Nəhayət, gəlib bir qayanın yanına çatdıqda başlarını yerə qoyub yatdılar. Bu əsnada balıq zənbildə çırpınmağa başladı, zənbildən sıçrayıb dənizə düşdü və suyun altı ilə yol alıb getdi. Uca Allah balığın getdiyi yerdə su axınını saxladı və su balığın getdiyi yerdə bir təbəqə, lay şəklini aldı. Oyandıqda Musanın xidmətçisi ona balıq barədə xəbər verməyi unuttu. Onlar qalxıb gecənin qalan hissəsini və bütün günü yol getdilər. Nəhayət, ertəsi gün səhər Musa öz xidmətçisinə: **“Nahar yeməyimizi gətir. Biz bu səfərimizdə lap əldən düşdük”** – dedi. Musa Allahın buyurduğu yerdən (iki dənizin qovuşduğu yerdən) gəlib-keçənə qədər yorğunluq hiss etməmişdi. Xidmətçisi ona dedi: **“Qayanın yanında gizləndiyimiz vaxt yadına gəlirmi? O zaman mən balığı unuttum. Doğrusu, onu xatırlamağı mənə yalnız şeytan unutturdu. Balıq dirilib qərribə bir şəkildə dənizdə yol tutub getmişdir”**. Balığın suda yol tutub getməsi Musa və onun xidmətçisinə qərribə gəlmişdi. Musa: **“Elə istədiyimiz də bu idi!”** – dedi. **Sonra onlar öz ləpirlərinin izinə düşüb geri qayıtdılar**. Onlar öz ayaq izlərini təqib edərək geri qayıtdılar. Nəhayət, qayanın yanına gəlib çatanda, orada əbasına bürünmüş bir adama rast gəldilər. Musa ona salam verdi. Xıdır soruşdu: **“Sənin məmləkətinə belə salam verməyi haradan öyrəniblər?”** O: **“Mən Musayam!”** – dedi. Xıdır soruşdu: **“İsrail oğullarından olan Musa?”** Musa: **“Bəli!”** – deyər cavab verdi, sonra da əlavə edib dedi: **“Sənə öyrədilmiş doğru yolu göstərən elmdən mənə öyrətmək şərt ilə sənin arxanca gələ bilərəmmi?”** Xıdır dedi: **“Doğrusu, sən mənim yanımda səbir edə bilməzsən”**. Ey Musa! Mən Allahın mənə öyrətdiyi və sənin bilmədiyən bir elmi bilirəm. Sən də Allahın sənə öyrətdiyi və mənim bilmədiyim bir elmi bilirsən”. Musa dedi: **“Allah istəsə, səbirli olduğumu görəcəksən. Sənin heç bir əmrindən çıxmayacağam”**. Xıdır ona dedi: **“Əgər mənə tabe olacaqsansa, özüm sənə bir xəbər bildirməyincə, məndən heç bir şey haqqında soruşma”**. Sonra hər ikisi, gəmiləri olmadığından dənizin sahili ilə piyada getməyə başladılar. Bu əsnada bir gəmiyə rast gəldilər və onun yiyələrindən onları da gəmiyə götürməyi xahiş etdilər. Gəmidəkilər Xıdırı tanıdıqlarına görə, onlardan muzd almadan hər ikisini gəmiyə götürdülər. Onlar gəminin içərisinə daxil olduqda, Xıdır qəfildən lövhələrindən birini əlindəki balta ilə çıxardı. Musa dedi: **“Bu adamlar təmənnəsiz bizi gəmiyə götürdüləri halda sən onları suya qərq etmək üçün mü onların gəmilərini deşdin?!** Doğrusu, günah bir iş gördün”. Xıdır dedi: **“Mən demədimmi ki, sən mənim yanımda səbir edə bilməzsən?”** Musa dedi: **“Unutduğum bir şeydən ötrü məni qınama və öz işimdə məni çətinliyə salma!”** Peyğəmbər ﷺ buyurdu: **“Birinci dəfə Musa unutduğundan belə dedi. Bu ərəfədə balaca bir sərçə gəlib gəminin yan tərəfinə qondu və dənizdən bir-iki damla su içdi. Xıdır dedi: “Ey Musa! Mənim və sənin**

elmin bu sərçənin dənizdən götürdüyü bir-iki damla su qədər belə Allahın elmini əksiltməz". Sonra gəmidən çıxıb birlikdə sahil boyu getdilər. Birdən Xıdır uşaqlarla oynayan bir oğlan uşağını gördü və onu tutub əli ilə başını üzdü. Musa dedi: **"Heç kəsi öldürməyən günahsız bir canamı qəsd etdin? Doğrusu, çox pis bir iş tutdun"**. Xıdır dedi: **"Sənə demədimmi ki, mənim yanımda səbir edə bilməzsən?"** Peyğəmbər ﷺ buyurdu: "Xıdır bu dəfə daha sərt şəkildə dedi". **"Musa dedi: "Əgər bundan sonra səndən bir şey barəsində soruşsam, daha mənə yoldaş olma. Sən artıq mənim diləyəcəyim sonuncu üzrxahlığa çatdın"**. Yenə yola düzəldilər. Nəhayət, bir kənd əhlinin yanına gəlib camaatdan yeməyə bir şey istədilər. Camaat onları yeməyə qonaq etmək istəmədi. Onlar orada dağılmaq istəyən", yəni əyilmiş **"bir divar gördülər. Xıdır onu düzəltdi"**. Musa dedi: **"Biz bu camaatın yanına gəldik və onlar bizə yemək vermədilər, bizi qonaq etmədilər. "Əgər istəsəydin, bunun müqabilində zəhmət haqqı alardın"**. Xıdır dedi: **"Bu, mənimlə sən aranda ayrılıqdır. Səbir edə bilmədiyin şeylərin yozumunu sənə xəbər verəcəyəm"**. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: **"Allah Musaya rəhm etsin! Kaş, səbir edəydi, onda onların barəsində bizə daha çox xəbər verilərdi"**. Səid ibn Cubeyr demişdir: **"İbn Abbas ayəni (təfsir edərək) belə oxuyardı: "Mənim onu korlamağımın səbəbi, onların önündə hər bir yararlı, sağlam gəmini zorla ələ keçirən hökmdarın olması idi"**. Həmçinin oxuyardı: **"Oğlan uşağına gəldikdə, o, kafir idi. Onun ata-anası isə mömin idilər. Biz uşağın böyüyəndə onları azğınlığa və küfrə sürükləməsindən qorxduq"**.¹

﴿قَالَ لَهُ مُوسَىٰ هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَىٰ أَن تُعَلِّمَنِي مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا ۖ﴾ ^{٦٦} قَالَ إِنَّكَ لَن تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا ۖ وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَىٰ مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا ۚ﴾ ^{٦٧} قَالَ سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا وَلَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا ۖ ﴿٦٨﴾ قَالَ فَإِنِ اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ أُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا ۚ﴾ ^{٦٩}

66. Musa ona dedi: **"Sənə öyrədilmiş doğru yolu göstərən elmdən mənə öyrətmək şərtilə sən arxanca gələ bilərəmmi?"**
67. O (Xıdır) dedi: **"Doğrusu, sən mənim yanımda səbir edə bilməzsən."**
68. Axı sən səbəbini bilmədiyin bir şeyə necə səbir edə bilərsən?"
69. Musa dedi: **"Allah istəsə (İn şəə Allah), səbirli olduğumu görəcəksən. Sənin heç bir əmrindən çıxmayacağam"**.
70. O (Xıdır) dedi: **"Əgər mənə tabe olacaqsansa, özüm sənə bir xəbər bildirməyincə, məndən heç bir şey haqqında soruşma"**.

¹ əl-Buxari, 4356, 4725.

Uca Allah bu ayələrdə Musanın ﷺ o alimə, yəni Xıdırı dediklərini bildirir. Uca Allah Musaya ﷺ vermədiyi elmi xüsusi olaraq ona lütf etmişdi. Eyni şəkildə Xıdırın ﷺ sahib olmadığı elmi də Musaya ﷺ lütf etmişdi. **“Musa ona dedi: “Sənə öyrədilmiş doğru yolu göstərən elmdən mənə öyrətmək şərtilə”** yəni Allahın sənə öyrətdiyi elmdən faydalanmaq üçün, faydalı elm və saleh əməldən istifadə etmək üçün **“sənin arxanca gələ bilərəmmi?”** Yəni səninlə yoldaşlıq edə bilərəmmi? Bu müraciət tələb etmək deyil, mülayimcəsinə xahiş etmək mənasındadır. Tələbənin müəllimə sualla müraciət etməsinin doğru yolu budur. Xıdır Musaya dedi: **“Doğrusu, sən mənim yanımda səbir edə bilməzsən”**, yəni sən mənə yoldaşlıq edə bilməzsən, çünki sənin şəriətinə zidd olan işlər edəcəyəm. Mən bunu Allahın sənə öyrətməyib, mənə öyrətdiyi bir elmə əsaslanaraq edəcəyəm. Sən isə Allahın sənə öyrətdiyi elmə əsələnirsən, mən də onu bilmirəm. Odur ki bizim hər birimiz öz halına cavabdehdir və Allah dərğahında hər kəs öz halından sorumludur. Buna görə də sən mənimlə yoldaşlıq edə bilməzsən. **“Axı sən səbəbini bilmədiyin bir şeyə necə səbir edə bilərsən?”** Mən bilirəm ki, sən, üzrlü olduğun üçün etdiklərimi qəbul etməyəcəksən. Sən mənim fərqiəndə olduğum hikməti və gizli mənfəəti bilmədiyin üçün buna qarşı çıxacaqsan. **“Allah istəsə (İn şəə Allah), səbirli olduğumu görəcəksən”**, yəni sənin etdiyin işlərə dözəcəyəm. **“Sənin heç bir əmrindən çıxmıyacağam”**, yəni sənə qarşı çıxmıyacağam. Bu vaxt Xıdır ﷺ ona bu şərti qoydu: **“Əgər mənə tabe olacaqsansa, özüm sənə bir xəbər bildirməyincə, məndən heç bir şey haqqında soruşma”**, yəni mən izah etmədikcə, sən məndən soruşmayacaqsan.

﴿فَأَنْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا ۖ قَالَ أَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا ﴿٧١﴾ قَالَ أَلَمْ

أَقُلْ إِنَّكَ لَن تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا ﴿٧٢﴾ قَالَ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ أَمْرِي عُسْرًا ﴿٧٣﴾﴾

71. Sonra hər ikisi yola düzəlib getdilər. Nəhayət, gəlib gəmiyə mindikləri zaman o (Xıdır), onu deşdi. Musa dedi: “Sən gəmidə olanları suya qər q etmək üçün mü onu deşdin? Doğrusu, günahı böyük olan bir iş gördün”.
72. O (Xıdır) dedi: “Mən demədimmi ki, sən mənim yanımda səbir edə bilməzsən?”
73. Musa dedi: “Unutduğum bir şeydən ötrü məni qınama və öz işimdə məni çətinliyə salma!”

Uca Allah bu ayələrdə Musa və yoldaşı Xıdırdan عليه السلام bəhs edərək bildirir ki, onlar görüşüb razılaşıqdan sonra qalxıb getdilər. Xıdır Musanın عليه السلام onunla yoldaşlıq edə bilməsi üçün belə bir şərt qoydu: özü bir şeydən bəhs etmədikcə, Musa bu barədə ondan soruşmayacaq. Hər hansı bir mövzunu açıqlamağa, bəyan etməyə ilk olaraq Xıdır başlamalı idi. Onlar birlikdə gəmiyə mindilər. Gəmi dənizə çıxıb dalğaların üzərində üzüməyə başladıqda Xıdır qalxıb gəmini dəşdi, yəni taxtasının birini çıxarıb sonra yenidən yamadı. Musa özünü saxlaya bilmədi və Xıdırı etiraz edərək: **“Sən gəmidə olanları suya qərq etmək üçünmü onu dəşdin? Doğrusu, günahı böyük olan bir iş gördün”** – dedi. Bu vaxt Xıdır Musaya əvvəl razılaşıqları şərti xatırladaraq belə dedi: **“Mən demədimmi ki, sən mənim yanımda səbir edə bilməzsən?”** Yəni mən bunu bilərəkdən etdim. Mən sənəninlə şərt bağladım ki, etdiyim işlərə görə mənə etiraz etməyəcəksən. Çünki etdiyim işlər barədə sənənin məlumatın yoxdur. Əslində, bu faydalı işdir, lakin sən onun faydalı olduğunu bilmirsən. Musa dedi: **“Unutduğum bir şeydən ötrü məni qınama və öz işimdə məni çətinliyə salma!”** Yəni məni sıxma və mənimlə sərt davranma.

﴿ فَأُتِلَقَا حَتَّىٰ إِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ قَالَ أَقْتَلْتَنِي بِغَيْرِ نَفْسٍ لَّقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نُكْرًا ۖ ﴿٧٤﴾ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَّكَ إِنَّا لَنَنصِيبَنَّكَ بِشَيْءٍ مِّنَ الْغُلَامِ ۚ فَاذْكُرْكُنِي يَوْمًا تَدْرِكُنِي ۚ ﴿٧٥﴾ قَالَ إِن سَأَلْتُكَ عَنْ شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلَا تُصَدِّقْنِي ۖ قَدْ بَلَغْتَ مِن لَّدُنِّي عُذْرًا ۖ ﴿٧٦﴾ ۝

74. Yenə yola düzəldilər. Nəhayət, bir oğlan uşağı ilə rastlaşdıqda o (Xıdır), onu öldürdü. Musa dedi: **“Heç kəsi öldürməyən günahsız bir canamı qəsd etdin? Doğrusu, çox pis bir iş tutdun”.**
75. O (Xıdır) dedi: **“Sənə demədimmi ki, mənim yanımda səbir edə bilməzsən?”**
76. Musa dedi: **“Əgər bundan sonra səndən bir şey barəsində soruşsam, daha mənə yoldaş olma. Sən artıq mənim diləyəcəyim sonuncu üzrəxahlığa çatdın”.**

Uca Allah bu ayələrdə buyurur ki, onlar **“Yenə yola düzəldilər. Nəhayət, bir oğlan uşağı ilə rastlaşdıqda o (Xıdır), onu öldürdü”**. Musa عليه السلام bu əməli görüb, əvvəlkindən daha çox etiraz edərək belə dedi: **“Heç kəsi öldürməyən”**, yəni heç bir əsasın olmadan **“günahsız bir canamı qəsd etdin?”** Yəni hələ cinayət törətməmiş, təqsiri olmayan günahsız bir uşağın canına qayıb onu öldürdün? **“Doğrusu, çox pis bir iş tutdun”**, yəni etdiyinin əməlin pis olması açıq-aşkardır. **“O (Xıdır) dedi: “Sənə demədimmi ki,**

mənim yanında səbir edə bilməzsən?” Xıdır yenə Musaya ﷺ ilk şərtini xatırlatdı. Bu vaxt **“Musa dedi: “Əgər bundan sonra səndən bir şey barəsində soruşsam”,** yəni bundan sonra sənə bir daha etiraz etsəm, **“daha mənə yoldaş olma. Sən artıq mənim diləyəcəyim sonuncu üzrxahlığa çatdın”,** yəni artıq dəfələrlə mənə xəbərdarlıq etmişən.

﴿فَانْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَ أَهْلُهَا فَأَبَوْا أَن يُضَيِّقُوهُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَن يَنْقَضَ فَأَقَامَهُ ۚ قَالَ لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا ۝ قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ ۚ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا ۝﴾

77. Yenə yola düzəldilər. Nəhayət, bir kənd əhlinin yanına gəlib camaatdan yeməyə bir şey istədilər. Camaat onları yeməyə qonaq etmək istəmədi. Onlar orada dağılmaq istəyən bir divar gördülər. O (Xıdır) onu düzəltdi. Musa dedi: “Əgər istəsəydin, bunun müqabilində zəhmət haqqı alardın”.

78. O (Xıdır) dedi: “Bu, mənimlə sənin aranda ayrılıqdır. Səbir edə bilmədiyən şeylərin yozumunu sənə xəbər verəcəyəm.

Uca Allah bu ayələrdə Musa və yoldaşından bəhs edərək buyurur ki, onlar ilk iki səfərdən sonra yenə yola çıxdılar: **“Nəhayət, bir kənd əhlinin yanına gəlib camaatdan yeməyə bir şey istədilər”.** İbn Sirin رحمته həmin kəndin Əylə¹ qəsəbəsi olduğunu demişdir. **“Camaat onları yeməyə qonaq etmək istəmədi. Onlar orada dağılmaq istəyən bir divar gördülər”.** Burada “istəmək” feilinin divara nisbət edilməsi “istiarə”² qəbilindəndir. Çünki əşyalarda “istədi” feili “meyil etmək” mənasını verir. Ayədə “dağılmaq” deyildikdə “aşmaq” nəzərdə tutulur. **“O (Xıdır) onu düzəltdi”,** yəni Xıdır onu düz hala gətirdi. Bu əməl qeyri-adi bir davranışdır. Odur ki Musa ﷺ ona belə dedi: **“Əgər istəsəydin, bunun müqabilində zəhmət haqqı alardın”,** yəni onlar bizi qonaq etmədikləri üçün bu işi qarşılıq almadan etməməli idin. **“O (Xıdır) dedi: “Bu, mənimlə sənin aranda ayrılıqdır”.** Çünki sən uşağı öldürdüyüm vaxt belə bir şərt qoydun ki, əgər bir daha məndən bir şey soruşsan, mənimlə yoldaşlıq etməyəcəksən. Buna baxmayaraq, şərtini pozdun. Demək ki, bu

¹ İordaniyanın cənubunda yerləşən yer adıdır. Övvəl qeyd etdiyimiz kimi, şənbə gününün qadağasını pozan yəhudilər də məhz bu qəsəbədə yaşamışlar. Ətraflı məlumat üçün “əl-Əraf” surəsi 163-165-ci ayələrin təfsirinə bax.

² Ərəb dilində “istiarə” bənzətmə növlərindən biridir. Adi bənzətmədən fərqli olaraq burada bənzədilən tərəf qeyd olunmur.

mənimlə sənin ayrılacağımız nöqtədir. “Səbir edə bilmədiyin şeylərin yozumunu”, yəni izahını “sənə xəbər verəcəyəm”.

﴿أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسْكِينٍ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا وَكَانَ وَرَاءَ هِمِّ مَلِكٍ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ

عَصَبًا ﴿٧٩﴾

79. Gəmiyə gəlincə, o, dənizdə çalışan kasıb adamlara məxsus idi. Mən onu korlamaq istədim, çünki onların önündə hər bir yararlı gəmini zorla ələ keçirən bir hökmdar vardı.

Bu, Musanın ﷺ qavraya bilmədiyi, zahirinə baxaraq etiraz etdiyi hadisənin açıqlamasıdır. Uca Allah onun dərinliyini Xıdırə ﷺ açıqlamışdı. Xıdır dedi: “Gəmiyə gəlincə, onu qüsurlu etmək üçün deşdim, çünki onlar **“hər bir yararlı”**, yəni sağlam **“gəmini zorla ələ keçirən”** zalım bir hökmdarın bölgəsindən keçirdilər. Mən onu qüsurlu edərək hökmdarı ondan yayındırdım ki, başqa bir dolanışıqları olmayan bu kasıb gəmi sahibləri ondan istifadə etməyə davam etsinlər.

﴿وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ فَخَشِينَا أَنْ يُرْهَقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا ﴿٨٠﴾ فَأَرَدْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا

مِنْهُ زَكَاةً وَأَقْرَبَ رَحْمًا ﴿٨١﴾

80. Oğlan uşağına gəldikdə, onun ata-anası mömin idilər. Biz uşağın böyüyəndə onları azgınlığa və küfrə sürükləməsindən qorxduq.

81. Biz istədik ki, onların Rəbbi onun əvəzində onlara ondan daha təmiz və daha mərhəmətli olan başqa bir övlad versin.

Ubeyy ibn Kəbdən رəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Xıdırin öldürdüyü uşaq yaradıldığı gün kafir xisləti ilə yaradılmışdı”.¹ Hədisi İbn Cərir رəvayət etmişdir. Odur ki Uca Allah: **“Oğlan uşağına gəldikdə, onun ata-anası mömin idilər. Biz uşağın böyüyəndə onları azgınlığa və küfrə sürükləməsindən qorxduq”** – deyə buyurur. Yəni qorxduq ki, valideynlərin övladlarına olan sevgisi onları küfrə sürükləsin. Qatədə demişdir: “Uşağın ata-anası uşaq doğulduqda sevinmişdilər, öldükdə isə kədərləndilər. Halbuki uşaq yaşasaydı, bu onları həlaka sürükləyərdi. Elə isə hər kəs Allahın qəzavü-qədəri ilə razılaşsın. Çünki Uca Allahın möminin sevmədiyi bir şeyi onun müqəddəratına yazması,

¹ Muslim, 4811, 6937.

onun üçün sevdliyindən daha xeyirlidir”.¹ Səhih bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Allah mömin üçün nə hökm edərsə, bu onun üçün mütləq xeyirli olar”.² Uca Allah bu xüsusda belə buyurur: **“Ola bilsin ki, sevmədiyiniz bir şey sizin üçün xeyirli, sevdiyiniz bir şey isə sizin üçün zərərli olsun. Allah bilir, siz isə bunu bilmirsiniz”** (“əl-Bəqərə”, 216).

Uca Allah buyurur: **“Biz istədik ki, onların Rəbbi onun əvəzində onlara ondan daha təmiz və daha mərhəmətli olan başqa bir övlad versin”**, yəni bu uşaqdan daha təmiz və onlara qarşı daha mərhəmətli bir uşaq versin. Onlar da bu uşağa qarşı daha şəfqətli olsunlar.

﴿وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَيُخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِّنَ رَبِّكَ ۚ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ۚ ذَٰلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾

82. Divara gəldikdə isə o, şəhərdəki iki yetim oğlanın idi. Altında onlara məxsus bir xəzinə vardı. Onların atası əməlisaleh adam olmuşdur. Rəbbin onların həddi-buluğa çatmalarını və Rəbbindən bir mərhəmət olaraq öz xəzinələrini tapıb çıxartmalarını istədi. Mən bunları öz ixtiyarımla etmirdim. Sənin səbir edə bilmədiyin şeylərin yozumu budur!”

Bu ayə dəlalət edir ki, قَرْيَةٌ [qaryə] “kənd” sözünü “şəhər”, “məmləkət” mənasında istifadə etmək olar. Çünki Uca Allah əvvəlki ayədə **“Nəhayət, bir kənd əhlinin yanına gəlib camaatdan yeməyə bir şey istədilər”** buyurarkən, burada **“Divara gəldikdə isə o, şəhərdəki iki yetim oğlanın idi”** buyurmuşdur. Necə ki Uca Allah başqa ayələrdə قَرْيَةٌ [qaryə] sözünü “şəhər” mənasında istifadə edərək belə buyurur: **“Səni qovub çıxaran məmləkətidən daha qüvvətli neçə-neçə məmləkət var idi ki, Biz onları məhv etdik və onlara kömək edən tapılmadı”** (“Mühəmməd”, 13); **“Onlar dedilər: “Nə üçün bu Quran iki şəhərdən”, yəni Məkkə və Taifdən “olan böyük bir adama nazil edilmədi?”** (“əz-Zuxruf”, 31). Ayənin mənası belədir: bu divarı Xıdır عليه السلام ona görə düzəltdi ki, bu divar şəhərdəki iki yetim uşağa aid idi və divarın altında onlara aid bir xəzinə var idi. İkrimə, Qatədə və başqaları demişlər: **“Divarın altında uşaqlar üçün basdırılmış bir mal vardı”**. Ayənin məzmunundan görünən də budur. İbn Cərir رحمه الله də bu rəyi seçmişdir.

¹ ət-Tabəri, 18/87, 23422.

² Əhməd, 20283, 20298, 20549; İbn Hibban, 728. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 148.

Uca Allah buyurur: **“Onların atası əməlisaleh adam olmuşdur”**. Bu ayə göstərir ki, əməlisaleh bir kişinin soyu qorunar və onun Allaha ibadətinin bərəkəti həm dünyada, həm də axirətdə ona yetişər. Belə ki, Qiyamət günü öz soyundan gələnlərə şəfaətçi olar, gözü aydın olsun, sevin sin deyə soyundan gələnlərə Cənnətin ən yüksək dərəcələri verilər. Necə ki bu barədə ayə və hədislər gəlmişdir. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Məhz ataları əməlisaleh olduğu üçün uşaqların mallarının qorunduğu bildirilir. Özlərinin əməlisaleh olduqları bildirilmir”.¹ Ən doğrusunu isə Allah bilir.

Uca Allah buyurur: **“Rəbbin onların həddi-buluğa çatmalarını və Rəbbindən bir mərhəmət olaraq öz xəzinələrini tapıb çıxartmalarını istədi”**. Burada istək Allaha nisbət edilir, çünki onların yetkinlik çağına çatmasını Allahdan başqa heç kim təmin edə bilməz. Öldürülən uşaq barədə isə belə buyurulur: **“Biz istədik ki, onların Rəbbi onun əvəzində onlara ondan daha təmiz və daha mərhəmətli olan başqa bir övlad versin”**. Gəmidən bəhs edilərkən isə: **“Mən onu korlamaq istədim”** – deyilir. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

“Rəbbindən bir mərhəmət olaraq”, yəni hər üç vəziyyətdə etdiyim bu işlər Uca Allahın gəmi sahiblərinə, uşağın ata-anasına və əməlisaleh kişinin övladlarına olan mərhəmətidir. **“Mən bunları öz ixtiyarım ilə etmirdim”**. Mənə belə əmr olunurdu, mən də əmri yerinə yetirirdim. Bu ayədə Xıdırın عليه السلام peyğəmbər olduğunu deyənlərə dəlil var. Belə deyənlər, həmçinin əvvəl qeyd etdiyimiz bu ayəyə də əsaslanırlar: **“Onlar orada Öz tərəfimizdən mərhəmət bəxş etdiyimiz və elm öyrətdiyimiz qullarımızdan birinə rast gəldilər”** (“əl-Kəhf”, 65). Bəzi alimlər isə onun rəsul olduğunu demişlər. ən-Nəvəvi və başqaları Xıdırın عليه السلام Qiyamət gününə qədər yaşadığını və diri olduğunu nəql etmişlər. Lakin bu mövzuda iki rəy vardır. ən-Nəvəvi və İbn Salah رحمهما الله onun yaşadığını deyənlərin rəyinə meyil etmiş və bu mövzuda sələflərdən və digərlərindən bir çox hekayə və əsərlər nəql etmişlər. Bəzi hədislərdə Xıdırın عليه السلام adı keçsə də, bu hədislərin heç biri səhih deyil. Hədis alimləri və başqaları isə bunun əksini (Xıdırın sağ olmadığını) demişlər və dəlil olaraq Uca Allahın: **“Səndən əvvəl də heç bir bəşərə ölümsüzlük nəsib etmədik. Məgər sən öləcəksən, onlar həmişəlik qalacaqlar?!”** (“əl-Ənbiya”, 34) ayəsini göstərmişlər. Həmçinin Peyğəmbərin ﷺ Bədr döyüşü günü etdiyi bu dua buna dəlildir: **“Allahım! Əgər bu toplumu həlak etsən, yer üzündə Sənə ibadət edən qalmaz!”**² Həmçinin Peyğəmbərdən ﷺ Xıdırın onun yanına gəldiyinə və onunla

¹ ət-Tabəri, 18/89, 91, 23433, 24443.

² Muslim, 3309, 4687.

birlikdə döyüşdüyünə dair heç bir rəvayət nəql olunmamışdır. Əgər Xıdır عليه السلام sağ olsaydı Peyğəmbərin ﷺ və onun səhabələrinin arxasınca gedər, onlarla birlikdə olardı.¹ Çünki Peyğəmbər ﷺ hər iki topluma, yəni həm cinlərə, həm də insanlara elçi göndərilməmişdir. Rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Əgər Musa və İsa sağ olsaydılar, mütləq mənə tabe olardılar”.² Həmçinin rəvayət edilir ki, ölümündən az əvvəl belə demişdir: “Bu gecənizi görürsünüzmü?! Həqiqətən, bu gecədən etibarən yüz ilin tamamında indi yer üzündə olanlardan heç bir kəs qalmayacaqdır”.³ Bundan başqa bir çox dəlillərə əsaslanmışlar.

əl-Buxarinin “Səhih” əsərində Əbu Hureyradan رضي الله عنه rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Xıdır belə bir adın verilməsinin səbəbi bu idi ki, bir dəfə o, ot bitməyən ağ torpaqda oturmuş və birdən onun arxa tərəfində hər yan yaşıllaşmışdı”⁴.⁵

Uca Allah buyurur: **“Sənin səbir edə bilmədiyin şeylərin yozumu budur!”** Yəni narahat olduğun, sıxıldığın hadisələrin açıqlaması budur. Sənə xəbər verəcəyimə qədər səbir edə bilmədin. Hadisələri açıqlayıb izah etdikdən və qaranlıq qalan tərəflər aradan qalxdıqdan sonra **“Sənin səbir edə bilmədiyin şeylərin yozumu budur!”** – dedi.

Əgər soruşulsa ki: “Musa ilə yola çıxan gəncin aqibəti nə oldu? Axı hekayənin əvvəlində qeyd edilsə də, sonra qeyd edilmir”. Cavab belədir: “Hekayədə əsas məqsəd Musa ilə Xıdırın başlarına gələn və aralarında cərəyan edən hadisələrdir. Musanın xidmətçisi isə bütün bu hadisələrdə onunla birlikdə olmuşdur. Əvvəl qeyd etdiyimiz səhih hədislərdə bu gəncin Yuşa ibn Nun olduğu deyilmişdir. Bu gənc Musadan sonra İsrail oğullarına başçılıq etmişdir”.

¹ Uca Allah buyurur: **“Bir zaman Allah peyğəmbərlərdən “Sizə Kitab və hikmət verdikdən sonra özünüzdəkini təsdiqləyən bir elçi gəldikdə ona mütləq iman gətirib yardım edəcəksiniz” – deyər əhd almış və onlara “İqrar etdinizmi, bu əhdimi öhdənizə götürdünüzmü?” demişdi. Onlar “İqrar etdik!” – deyər cavab vermişdilər. Allah da belə buyurmuşdu: “Elə isə şahid olun, Mən də sizinlə bərabər şahid olanlardanam”** (“Ali-İmran”, 81). İbn Kəsir رحمته الله bu ayənin təfsirində demişdir: “Əli ibn Əbu Talib və əmisi oğlu Abdullah ibn Abbas رضي الله عنهما demişlər: “Uca Allah göndərdiyi hər bir peyğəmbərdən əhd almışdır ki, onlar həyatda ikən Muhəmməd peyğəmbər ﷺ gələrsə, ona iman gətirməli və ona yardım etməlidirlər. Həmçinin hər bir peyğəmbərə buyurmuşdur ki, onlar da öz ümmətlərindən “Həyatda olduğunuz zaman Muhəmməd peyğəmbər ﷺ gələrsə, ona iman gətirib, yardım edəcəksiniz” – deyər əhd alsınlar”. Bu ayə də dəlalət edir ki, əgər Xıdır sağ olsaydı, mütləq Peyğəmbərin ﷺ arxasınca gedərdi.

² əl-Beyhəqi “Şuabul-İman” 176; ət-Tabərani “Mucəmul-Kəbir” 138.

³ əl-Buxari, 116.

⁴ Ərəb dilində خَضْرَاء [xadra] sözü “yaşıl” deməkdir.

⁵ əl-Buxari, 3150, 3402.

﴿وَسَأَلُونَكَ عَنْ ذِي الْقُرْنَيْنِ ۖ قُلْ سَأَتْلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا ۚ إِنَّا مَكِّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ وَءَاتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ

سَبَبًا ﴿٨٤﴾

83. Səndən Zülqərneyn barəsində soruşurlar. De: “Onun barəsində sizə bir əhvalat danışacağam”.

84. Həqiqətən, Biz ona yer üzündə hökmranlıq verdik və hər şeyin yolunu ona öyrətdik.

Uca Allah bu ayədə Öz Elçisinə ﷺ xitab edərək belə buyurur: “Ey Muhəmməd! **“Səndən Zülqərneyn barəsində soruşurlar”**. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, Məkkə kafirləri Mədinədəki Kitab Əhlinin yanına bir heyət göndərərək Peyğəmbəri ﷺ imtahan etmək üçün suallar istədilər. Onlar da: “Ondan yer üzündə gəzib dolaşan kişi, mağarada gizlənən gənclər və ruh barədə soruşun” – deyər cavab verdilər. Bu səbəbdən “əl-Kəhf” surəsi nazil oldu. əl-Əzraqi və başqalarının qeyd etdiyinə görə, İbrahim Kəbəni inşa edib Allaha qurban kəsdikdə, Zülqərneyn onunla birlikdə Qədim Evi (Kəbəni) təvaf etmişdir. Biz “əl-Bidəyə və-n-Nihəyə” adlı əsərimizdə bu barədə gələn rəvayətlərin bir qismini nəql etmişik. Orada nəql etdiklərimizlə kifayətlənirik. Həmd Allaha məxsusdur.

Vəhb ibn Munəbbih ر.ھ. demişdir: “Zülqərneyn¹ bir hökmdar olub. Belə adlanmasının səbəbi başının iki tərəfində mis olması idi”.² Kitab Əhlinin bəzi alimlərinin dediyinə görə, bu hökmdarın Zülqərneyn adını almasına səbəb həm rumlara, həm də farslara hakim olmasıdır. Bəziləri isə belə demişlər: “Çünki onun başında buynuz bənzər iki şey vardı”. Rəvayət edilir ki, bir dəfə Əlidən ر.ھ. Zülqərneyn barədə soruşdular. Əli ر.ھ. belə cavab verdi: “O, özünü Allaha həsr edən bir qul idi. O, qövmünü Allaha ibadət etməyə çağırırdı, qövmü isə onu alnından vurub öldürdü. Sonra Allah onu dirilti və o, qövmünü yenə Allaha ibadət etməyə çağırırdı, qövmü yenə onu alnından vurub öldürdü. Bunun üçün ona Zülqərneyn adı verildi”.³ Bəzi alimlər isə belə demişlər: “Zülqərneyn Günəşin doğduğu və batdığı yerə çatdığına görə belə adlanmışdır”.

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, Biz ona yer üzündə hökmranlıq verdik”**, yəni ona yer üzündə böyük bir mülk və hökmranlıq verdik. Hökmdarlara verilən hər şey, əsgər, döyüş alətləri və müdafiə vasitələri onda cəm olmuşdu. Buna görə də o, yer üzünün gündoğanına və

¹ Ərəb dilində “Zülqərneyn” sözü “iki buynuzlu”, “iki buynuz sahibi” deməkdir.

² ət-Tabəri, 18/93, 23452.

³ ət-Tabəri, 18/93, 23449.

günbatanına hakim olmuş, ölkələr ona təslim olmuş, hökmdarlar onun qarşısında diz çökmüş, ərəb və qeyri-ərəb bütün millətlər ona xidmət etmişlər. Bəzi alimlərə görə o, Günəşin doğduğu və batdığı yerə çatdığı üçün Zülqərneyn adını almışdır.

Uca Allah buyurur: “**...və hər şeyin yolunu ona öyrətdik**”, yəni ona elm verdik. Rəvayət edilir ki, Muaviyə ibn Əbu Süfyan رضي الله عنه Kəb əl-Əhbərə etiraz edərək belə demişdir: “Zülqərneynin öz atını Sürəyya ulduzuna bağladığını deyən sənəsnmi?” Kəb dedi: “Əgər bunu demişəmsə, buna əsasım var. Belə ki, Uca Allah onun barədə **“hər şeyin yolunu ona öyrətdik”** buyurur”. Muaviyə رضي الله عنه Kəb əl-Əhbərə haqlı olaraq etiraz etmişdir. Çünki bir insanın belə bir şeyə gücü çatmaz. Göylərin yollarına çatmaq onun əlində deyil. Necə ki Uca Allah Bilqeys barədə belə buyurur: **“Mən onlara padşahlıq edən, özünə hər şey verilmiş və çox böyük taxtı olan bir qadın gördüm”** (“ən-Nəml”, 23), yəni hökmdarlara verilən şeylərin eynisi ona da verilmişdir. Zülqərneyn də belədir. Uca Allah ona hər şeyin yolunu öyrətmişdi. Yəni iqlimləri, torpaqları və ölkələri fəth etməyin, düşmənlərini məğlub etməyin yollarını öyrətmişdi. O, yer üzünün hökmdarlarını qarşısında diz çökdürmüş, şirk əhlini rəzil etmişdir. Uca Allah bunları yerinə yetirməyin yollarını ona öyrətmişdi. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

﴿فَاتَّبَعَ سَبَبًا ۝٨٥ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ ۖ وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا ۚ قُلْنَا يَدَا آلَ قَرْيَنٍ إِنَّمَا أَنَا كُذَّيْبٌ ۖ وَإِنَّمَا أَنَا تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا ۝٨٦ قَالَ أَمَّا مَنْ ظَلَمَ فَسَوْفَ نُعَذِّبُهُ ثُمَّ يُرَدُّ إِلَىٰ رَبِّهِ ۖ فَيُعَذِّبُهُ عَذَابًا نُّكَرًا ۝٨٧ وَأَمَّا مَنْ ءَامَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَىٰ ۖ وَسَنَقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرِنَا يُسْرًا ۝٨٨﴾

85. O, yer üzündə gəzib-dolaşmaq üçün səfərə çıxdı.

86. Nəhayət, Günəşin qürub etdiyi yerə gəlib çatdıqda onu qara palçıqlı bir suda batan gördü. Zülqərneyn onun yanında bir tayfaya rast gəldi. Biz buyurduq: “Ey Zülqərneyn! Sən ya onları cəzalandırmalı, ya da onlarla yaxşı rəftar etməlisən!”

87. O dedi: “Zülm edəni cəzalandıracağım. Sonra o, Rəbbinə qaytarılacaq. O da ona ağır bir əzab verəcək!”

88. İman gətirib yaxşı iş görən kimsəyə isə ən gözəl mükafat veriləcək. Biz ona əmrimizdən asan olanı buyuracağımız.

Uca Allah buyurur: “**O, yer üzündə gəzib-dolaşmaq üçün səfərə çıxdı**”. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Yəni yer üzünün yurdlarını gəzib-dolaşmaq üçün yola çıxdı”. Mucəhid رحمه الله isə demişdir: “Dünyanın hər yerini gəzib-dolaşmaq üçün yola çıxdı”. Mucəhid başqa bir rəvayətində: “Yer üzünün hər iki tərəfini gəzib dolaşmaq üçün yola çıxdı” – demişdir.

Qatadə ؓ demişdir: “Yəni yer üzünün məskənlərini və nişanələrini gəzib-dolaşmaq üçün yola çıxdı”. Səid ibn Cubeyr ؓ isə demişdir: “Yəni elm üçün səfərə çıxdı”. İkrimə və əs-Suddi ؓ də belə demişlər.¹

Uca Allah buyurur: **“Nəhayət, Günəşin qürub etdiyi yerə gəlib çatdıqda...”**, yəni Zülqərneyn bir yol tutdu və nəhayət, qərb tərəfdən dünyanın gedilə bilinən ən son nöqtəsinə çatdı. Bura dünyanın günbatanıdır. Göydə Günəşin batdığı yerə çatmaq qeyri-mümkündür. Bəzi hekayətçilərin Zülqərneynin yer üzündə bir müddət getdikdən sonra nəhayət, Günəşin onun arxasından batdığını dediklərinə gəlincə, bunlar həqiqətə uyğun deyil. Bu kimi hekayələrin əksəriyyəti Kitab əhlinin xurafatları və yalanlarıdır.

Uca Allah buyurur: **“...onu qara palçıqlı bir suda batan gördü”**, yəni Günəşin okeanın arxasında batdığını gördü. Günəşin okeanda batdığını görən hər kəs üçün bu belədir; hər kəs sahilə çatanda Günəşi sanki suya dalıb batdığını müşahidə edir. Əslində isə Günəş heç vaxt yerləşdiyi dördüncü səmanı tərk etmir. Ayədə keçən حَمِيَّةٌ [həmiə] **“qara palçıqlı”** sözü حَمَاءٌ [həmə] “palçıq” sözündən düzəlmiş sifətdir. Uca Allah eyni sözü işlədərək buyurur: **“Bir zaman Rəbbin mələklərə dedi: “Mən başqa şəkllə düşmüş qara palçıqdan”, yəni sürüşkən palçıqdan “toxunduqda saxsı kimi səs çıxaran quru gildən insan yaradacağam!”** (“əl-Hicr”, 28). Ayənin təfsirində bunu qeyd etmişik.

Əli ibn Əbu Talhə ؓ rəvayət etmişdir ki, Abdullah ibn Abbas ؓ bu ayədə keçən حَمِيَّةٌ [həmiətin] **“qara palçıqlı”** sözünü حَامِيَّةٌ [hə:miyətin] “isti” şəkllində oxumuşdur və bu qiraətə görə mənə “onu isti bir suda batan gördü” olacaq. Həsən əl-Bəsrî ؓ də belə demişdir. İbn Cərir ؓ demişdir: “Doğru olan budur ki, hər iki qiraət məşhurdur. Oxucu hansı qiraətlə oxusa, doğru oxumuş olar”. Mənə görə bu iki qiraətin mənası arasında heç bir ziddiyyət yoxdur, çünki Günəş batdığı anda Günəşin istiliyi suya yaxınlaşdığı üçün qızmış ola bilər. Çünki o zaman Günəşin şüaları maneəsiz suya düşür. Kəb əl-Əhbər və başqalarının dediyi kimi, حَمِيَّةٌ [həmiə] sözü **“qara palçıqlı”** deməkdir.

Uca Allah buyurur: **“Zülqərneyn onun yanında bir tayfaya”, yəni bir xalqa “rast gəldi. Biz buyurduq: “Ey Zülqərneyn! Sən ya onları cəzalandırmalı, ya da onlarla yaxşı rəftar etməlisən!”** Yəni Uca Allah Zülqərneyni ؑ onların üzərində qalib etdi, üzərlərinə hakim etdi, müzəffər etdi və ona seçim etmək ixtiyarı verdi; istəsə, onları öldürər və ya əsir alar, istəsə, lütf edib sərbəst buraxar və ya fidyə qarşılığında azad edərdi. Zülqərneynin ؑ davranışında və açıqlamasında ədalətli və imanlı olması bilindi. **“O dedi: “Zülm edəni”, yəni küfr etməyə və Rəbbinə şəri**

¹ Ət-Tabəri, 18/95, 23460-23463.

qoşmağa davam edəni **“cəzalandıracağıq”**. Qatədə ﷺ demişdir: “Yəni öldürməklə cəzalandıracağıq”. **“Sonra o, Rəbbinə qaytarılacaq. O da ona ağır bir əzab verəcək!”** Yəni şiddətli və ağrıdıcı bir əzab verəcək. Bu ayədə öldükdən sonra dirilməyə və cəzaya dəlil vardır.

“İman gətirib yaxşı iş görən kimsəyə isə”, yəni çağırışımızı qəbul edib tək Allaha ibadət edən və heç nəyi Ona şərikin qoşmayanlara isə **“ən gözəl mükafat veriləcək”,** yəni Axirətdə Uca Allahın dərgahında gözəl mükafat veriləcək. **“Biz ona əmrimizdən asan olanı buyuracağıq”**. Mucahid ﷺ demişdir: “Yəni yaxşı əməlləri buyuracağıq”.

﴿ثُمَّ اتَّبَعَ سَبَبًا ۝٨٩ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطْلُعُ عَلَىٰ قَوْمٍ لَّمْ يَجْعَلْ لَهُم مِّن دُونِهَا سَبِيلًا ۝٩٠ كَذَٰلِكَ وَقَدْ أَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا ۝٩١﴾

89. Sonra o, yoluna davam etdi.

90. Nəhayət, Günəşin doğduğu yerə çatdıqda onu elə bir qövəm üzərində doğan gördü ki, onlar üçün Günəşə qarşı heç bir örtük yaratmamışdıq.

91. Bax belə! Biz onun başına gələnlərin hamısından xəbərdarıq.

Uca Allah buyurur: “Sonra Zülqərneyn yoluna davam edib Günəşin batdığı yerdən doğduğu yerə tərəf getdi. **“Nəhayət, Günəşin doğduğu yerə çatdıqda onu elə bir qövəm”,** yəni xalq **“üzərində doğan gördü ki, onlar üçün Günəşə qarşı heç bir örtük yaratmamışdıq”,** yəni Günəşdən qorunacaq heç bir sipərləri yox idi, nə Günəşin istiliyindən qoruyacaq tikililər, nə də kölgələnəcək ağaclar vardı.

“Bax belə! Biz onun başına gələnlərin hamısından xəbərdarıq”. Mucahid və əs-Suddi ﷺ demişlər: “Yəni Biz həm onun, həm də əsgərlərinin hər halından xəbərdar idik. Bizə gizli qalan heç bir şeyləri yox idi. Onlar fərqli millətlərdən və müxtəlif bölgələrdən olsalar da, **“Şübhəsiz ki, nə yerdə, nə də göydə heç bir şey Allahdan gizli qalmaz”** (“Ali-İmran”, 5).

﴿ثُمَّ اتَّبَعَ سَبَبًا ۝٩٢ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَيْنِ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا قَوْمًا لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا ۝٩٣ قَالُوا يٰذَا الْقَرْنَيْنِ إِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلْ لَكَ خَرْجًا عَلَىٰ أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا ۝٩٤ قَالَ مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ أَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ رَدْمًا ۝٩٥ ءَاتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ ۝ حَتَّىٰ إِذَا سَاوَىٰ بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ أَنْفُخُوا حَتَّىٰ إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ ءَاتُونِي أُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا ۝٩٦﴾

92. Sonra o, yenə yoluna davam etdi.
93. Nəhayət, iki dağ arasına gəlib çatdıqda onların ön tərəfində az qala söz anlamayan bir tayfaya rast gəldi.
94. Onlar dedilər: “Ey Zülqərneyn! Yəcuc və Məcuc tayfaları yer üzündə fitnə-fəsad törədirlər. Bəlkə biz sənə xərac verək, sən də bizimlə onların arasında bir sədd düzəldəsən?”
95. O dedi: “Rəbbimin mənə əta etdiyi mülk daha yaxşıdır. Gəlin, öz qüvvənizlə mənə kömək edin, mən də sizinlə onların arasında möhkəm bir sədd çəkim.
96. Mənə dəmir parçaları gətirin!” Nəhayət, dağın iki yanı arasını dəmir parçaları ilə doldurduqda: “Körükləyin!” – dedi. Dəmir közərən kimi: “Gətirin mənə, onun üstünə ərimiş mis töküm!” – dedi.

Uca Allah Zülqərneyn ﷺ barədə xəbər verməyə davam edərək buyurur: **“Sonra o, yenə yoluna davam etdi”**, yəni yer üzünün şərq tərəfindən başqa bir tərəfə üz tutdu. **“Nəhayət, iki dağ arasına gəlib çatdıqda”**, yəni aralarında keçid olan və qarşı-qarşıya dayanan iki dağın arasına çatdı. Yəcuc və Məcuc tayfaları məhz bu dağların arasından çıxıb türk diyarına yayılaraq orada fitnə-fəsad törədəcək, əkinləri və nəsilləri məhv edəcək. Yəcuc və Məcuc tayfası Adəmin ﷺ nəslindən gələn tayfalardır. əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Qiyamət günü İzzətli və Qüdrətli Allah: “Ey Adəm!” – deyə buyuracaq. Adəm deyəcək: “Buyur, hüsurundayam və əmrinə müntəzirəm!” Allah buyuracaq: “Cəhənnəmə vasil olacaq kimsələri ayır!” Adəm deyəcək: “Cəhənnəmə vasil olanların sayı nə qədərdir?” Allah buyuracaq: “Hər min nəfərdən doqquz yüz doxsan doqquzu Cəhənnəmə, biri isə Cənnətə girəcək”. Məhz bu vaxt (kədərdən) uşaqların saçları ağaracaq, hamilə qadın bətnindəkini salacaq. Sonra belə deyiləcək: “Sizin aranızda iki ümmət var. Onlar olduqları toplumun sayını qat-qat artırırılar. Bu iki ümmət Yəcuc və Məcuc tayfalarıdır”.¹

¹ əl-Buxari, 6049, 6530; Muslim, 327, 554. Muslimin rəvayəti belədir: Əbu Səid əl-Xudri ﷺ rəvayət edir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Qiyamət günü İzzətli və Qüdrətli Allah: “Ey Adəm!” – deyə buyuracaq. Adəm deyəcək: “Buyur, hüsurundayam və əmrinə müntəzirəm. Xeyir yalnız Sənin Əlindədir!” Allah buyuracaq: “Cəhənnəmə vasil olacaq kimsələri ayır!” Adəm deyəcək: “Cəhənnəmə vasil olanların sayı nə qədərdir?” Allah buyuracaq: “Hər min nəfərdən doqquz yüz doxsan doqquzu Cəhənnəmə gedəcək”. O zaman uşaqların saçları ağaracaq, hamilə qadın bətnindəkini salacaq, insanları sərxoş görəcəksən, halbuki onlar sərxoş olmayacaqlar. Ancaq Allahın əzabı çox şiddətlidir. Səhabələrə bu ağır gəldi və

İmam Əhməd ر.ə. Səmuradan ر.ə. rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Nuhun üç övladı olub; ərəblərin əcdadı Sam, sudanlıların əcdadı Ham və türklərin əcdadı Yafəs”.¹ Bəzi alimlər demişlər: “Yəcuc və Məcuc tayfaları türklərin əcdadı olan Yafəsin soyundandırılar”. Türk tayfalarının belə adlanmasının səbəbi isə səddin o tərəfini (Yəcuc və Məcuc olan tərəfi) tərk etmələri olmuşdur. (“Türk” sözü “tərk” sözündən düzəlmişdir). Əslində isə türklər Yəcuc və Məcucun qohumlarıdır. Sadəcə, Yəcuc və Məcuc tayfalarında azgınlıq, fitnə-fəsad və günahlar olduğu üçün türklər oranı tərk etmişlər.

Uca Allah buyurur: **“...onların ön tərəfində az qala söz anlamayan bir tayfaya rast gəldi”**, yəni insanlardan uzaq olduqları üçün sözləri aydın deyildi. **“Onlar dedilər: “Ey Zülqərneyn! Yəcuc və Məcuc tayfaları yer üzündə fitnə-fəsad törədirlər. Bəlkə biz sənə xərac verək, sən də bizimlə onların arasında bir sədd düzəldəsən?”** İbn Abbas ر.ə. demişdir: “Burada böyük bir xərac nəzərdə tutulur”.² Yəni onlar aralarında mal yığıb Zülqərneynə ر.ə. vermək və beləcə, özləri ilə o qövmlər (Yəcuc və Məcuc) arasına bir sədd çəkilməsini istəmişlər. Zülqərneyn ر.ə. isə iffət və din saflığı ilə ədalət və xeyir məqsədi güdürək belə dedi: **“Rəbbimin mənə əta etdiyi mülk daha yaxşıdır”**, yəni Allahın mənə verdiyi imkan və mülk sizin yığdığınızdan daha xeyirlidir. Süleyman ر.ə. belə demişdi: **“Siz mənə mal-dövlətləmi yardım edirsiniz? Allahın mənə bəxş etdiyi sizin verdiyinizdən daha yaxşıdır. Siz isə, ancaq öz bəxşişlərinizlə fəxrənlənirsiniz”** (“ən-Nəml”, 36). Zülqərneyn ر.ə. də belə demişdi: **“Mənim sahib olduğum şey sizin sərf etmək istədiyinizdən daha xeyirlidir. “Gəlin, öz qüvvənizlə”, yəni əməyinizlə və tikintiyə yarayan alətlərinizlə “mənə kömək edin, mən də sizinlə onların arasında möhkəm bir sədd çəkim. Mənə dəmir parçaları gətirin!”** Bu parçalar kərpic kimi idi. **“Nəhayət, dağın iki yanı arasını dəmir parçaları ilə doldurduqda”**, yəni təməldən başlayaraq dəmir parçalarını üst-üstə

onlar: “Ey Allahın Elçisi, hansımız o bir nəfərdən olacaq?” – deyər soruşdular. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Sevinin! Heç şübhəsiz ki, sizdən hər bir nəfərin müqabilində Yəcuc və Məcuc tayfalarından min nəfər Cəhənnəmə atılacaq”. Sonra Peyğəmbər ﷺ davam edib buyurdu: “Canım Əlində olan Allaha and olsun ki, mən sizin Cənnət əhlinin dördə birini təşkil edəcəyinizə ümid edirəm”. Bunu eşidəndə biz: “Allaha həmd etdik və təkbir gətirdik”. Sonra o ﷺ buyurdu: “Canım Əlində olan Allaha and olsun ki, mən sizin Cənnət əhlinin üçdə birini təşkil edəcəyinizə ümid edirəm”. Biz yenə: “Allaha həmd etdik və təkbir gətirdik”. Sonra o ﷺ belə buyurdu: “Canım Əlində olan Allaha and olsun ki, mən sizin Cənnət əhlinin yarısını təşkil edəcəyinizə ümid edirəm. Sizinlə əvvəlki ümmətlərin misalı, qara öküzün dərisindəki ağ tükün və ya uzunqulağın qılçasının iç tərəfində olan dairəvarı ləkənin misalına bənzəyir”.

¹ Əhməd, 20114, 20126, 20375; ət-Tirmizi, 3931. ət-Tirmizi hədisin “həsən” olduğunu bildirmişdir. Hədis zəifdir. Bax: Daif əl-Cami, 1631-1632; Silsilə əd-Daifə, 3683.

² İbn Əbu Hatim, 14027.

yığıb həm eninə, həm də hündürlüyünə iki dağın arasını dolduracaq həddə çatdıqda **“Körükləyin!” – dedi**, yəni üzərinə körük salıb atəş yandırdı və nəhayət, dəmirlərin hamısı atəşdən köz halına gəldi. **“Dəmir közərən kimi: “Gətirin mənə, onun üstünə ərimiş mis töküm!” – dedi**”. İbn Abbas, Mucahid, İkrimə, əd-Dahhək, Qatədə və əs-Suddi رحمهم ayədə keçən قِطْرًا [qitrən] sözünün “mis” mənasını verdiyini demişlər. Bəziləri isə bu sözü “ərimiş mis” kimi təfsir etmiş və Uca Allahın bu ayəsini dəlil gətirmişlər: **“Biz onun üçün mis qaynağını sel kimi axıtdıq”** (“Səba”, 12).

Rəvayət edilir ki, Xəlifə Vasiq dövlətindəki bəzi əyanları bir ordu ilə yola salaraq onlardan həmin səddə baxış keçirmələrini, qayıtdıqdan sonra isə bu səddi ona təsvir etmələrini istədi. Onlar ölkələr, dövlətlər keçərək, nəhayət, gəlib həmin səddə çatdılar. Orada dəmir və misdən tikilmiş bir tikili gördülər. Orada üzərində iri açarları olan böyük bir qapı vardı. Həmçinin səddin digər kərpiclərini və yaxınlığında bir qala olduğunu gördülər. Səddin yaxınlığında böyük bir dövlətin gözetçiləri vardı. Bu sədd yüksək və nəhəng idi, ətrafdakı dağları aşmaq mümkün deyildi. İki ildən çox müddət sonra onlar vətənlərinə döndülər. Onlar qərribə və dəhşətli şeylərin şahidi olmuşdular.

Uca Allah sonra belə buyurur:

﴿فَمَا اسْطَعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَعُوا لَهُ نَقْبًا ۚ قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِّن رَّبِّي فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ ۚ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا ۚ وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ ۚ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَاهُمْ جَمْعًا ۝ ٩٩﴾

97. Yəcuc və Məcuc tayfaları nə səddin üstünə çıxma bildilər, nə də onu dəlib keçə bildilər.
98. Zülqərneyn dedi: “Bu, Rəbbimdən olan bir mərhəmətdir. Rəbbimin vədi gəldikdə isə onu yerlə yeksan edəcəkdir. Rəbbimin vədi həqiqətdir”.
99. O gün onları axışmış bir-birinə qarışmış halda buraxarıq. Sur üfürülən kimi məxluqatın hamısını bir yerə toplayarıq.

Uca Allah bu ayələrdə Yəcuc və Məcuc tayfalarından bəhs edərək bildirir ki, onlar səddin üzərinə çıxma bilmədikləri kimi, onu deşib keçməyi də bacarmadılar. İmam Əhməd رحمهم Əbu Hureyradan رحمهم rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Yəcuc və Məcuc hər gün səddi qazırlar. Bu işi bir az Günəş şüası görünənə qədər davam etdirirlər. Bir az Günəş şüası görünən kimi onların başçısı deyir: “(Saxlayın!) Sabah qayıdıb

yenə qazarıq!” Uca Allah qazdıqları yeri daha möhkəm bir şəkildə örtür. Nəhayət, (Qiyamətə yaxın) onların (zühur etmək) vaxtı çatanda və Uca Allah onları insanlar arasına göndərmək istəyəndə yenə Günəş şüası görünənə qədər qazacaqlar. Günəş şüası görünən kimi onların başçıları: “(Saxlayın!) Allah istəsə (İn şəə Allah), sabah qayıdıb yenə qazarsız!” – deyib işi Allahın istəyinə həvalə edəcək. Səhərisi gün onlar qazıntı yerinə qayıtdıqda oranı tərk etdikləri kimi qaldığını görəcəklər. Oranı qazacaqlar və bundan sonra adamlar arasına çıxacaqlar. Yer üzünün sularını qurudacaqlar. İnsanlar özlərini qorumaq üçün qalalara sığınacaqlar. Onlar öz oxlarını göyə tərəf tuşlayıb atacaqlar. Oxlar onlara qana bulaşmış şəkildə qayıdacaq. Onlar deyəcəklər: “Yer üzünün sakinlərini məğlub etdik. İndi də səma sakinlərinə qalib gələk”. Uca Allah cəza olaraq onların boyunlarının ardına bir qurd salacaq. Bu qurd da onları məhv edib öldürəcək”. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Canım Əlində olan Allaha and olsun ki, Yer üzünün heyvanları onların ölmüş cəsədlərini yeməkdən kökələcək və onların ətlərinə və qanlarına görə (Allaha) şükür edəcək”.¹

İmam Əhməd rahiməlləh Zeynəb bint Cəhşdən rahiməlləh rəvayət etmişdir ki, bir dəfə Peyğəmbər ﷺ üzü qızarmış halda qəfil yuxudan oyanıb: “Allahdan başqa ibadətə layiq haqq məbud yoxdur! Yaxınlaşmış şərdən dolayı vay ərəblərin halına! Bu gün Yəcuc və Məcuc səddindən bu boyda dəlik açıldı” – dedi və baş barmağı ilə şəhadət barmağını birləşdirərək onları halqa şəklinə saldı. Zeynəb bint Cəhş dedi: “Mən soruşdum: “Ey Allahın Elçisi, aramızda əməlisaleh insanlar ola-ola biz həlakmı olacağıq?” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Əgər günah işlər artarsa, bəli!”²

Zülqərneyn rahiməlləh səddi tikib bitirdikdən sonra dedi: “**Bu, Rəbbimdən olan bir mərhəmətdir**”, yəni Rəbbimin insanlara olan mərhəmətidir. Belə ki, Yəcuc və Məcuc tayfaları ilə insanlar arasına bir sədd qoymuş və onların yer üzünə dağılıb fitnə-fəsad törətmələrinin qarşısını almışdır. “**Rəbbimin vədi gəldikdə isə**”, yəni haqq olan vədi (Qiyamət) yaxınlaşdıqda “**onu yerlə yeksan edəcəkdir**”, yəni onu dümdüz edəcək. Ərəblər beli düz olan, hörgücü olmayan dəvəyə دَكَّة [dəkkə:] deyirlər. Bu ayədə də eyni söz “dümdüz” mənasında işlənmişdir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “**Rəbbi dağa göründükdə onu parça-parça etdi**” (“əl-Əraf”. 143), yəni yerlə bir etdi. “**Rəbbimin vədi həqiqətdir**”, yəni mütləq olacaq, heç nə ona mane ola bilməz.

Uca Allah buyurur: “**O gün onları axışıb bir-birinə qarışmış halda buraxarıq**”, yəni bu sədd yerlə yeksan olduqda onlar səddin arxasından

¹ İbn Məcə, 4080. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 1735.

² Əhməd, 27416, 27454, 27961; əl-Buxari, 6602, 7135; Muslim, 5128, 7416.

çıxar, insanlara qarışar və onların mallarını və əşyalarını tələf edirlər. Bütün bunlar Dəcəlin zühurundan sonra Qiyamətdən əvvəl baş verəcək. Bu barədə ətraflı məlumat Uca Allahın **“Nəhayət, Yəcuc və Məcuc səddi açıldığı və onlar təpələrdən axışib gəldikləri zaman haqq olan vədimiz yaxınlaşdıqda kafirlərin gözləri dərhal bərələcəkdir”** (“əl-Ənbiya”, 96-97) ayəsinin təfsirində gələcək. Uca Allah burada isə belə buyurur: **“O gün onları axışib bir-birinə qarışmış halda buraxarıq”**. Bu Qiyamətin başlanğıcıdır. Bunun ardınca **“Sur üfürülən kimi məxluqatın hamısını bir yerə toplayarıq”**. Bəzi təfsirçilər Uca Allahın **“O gün onları axışib bir-birinə qarışmış halda buraxarıq”** ayəsində Qiyamət günü insanlarla cinlərin bir-birinə qarışmasının nəzərdə tutulduğunu demişlər.

“Sur üfürülən kimi məxluqatın hamısını bir yerə toplayarıq”. Hədisdə bildirildiyi kimi **“Sur – üfürülən, buynuza oxşar bir borudur”**.¹ Sura İsrafil ﷻ üfürəcək. İbn Abbas və Əbu Səiddən رəvayət edilən hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: **“Buynuz (sur) sahibi (İsrafil) buynuzu ağzına yaxınlaşdırıb, üzünü çevirib nə vaxt əmr ediləcəyini gözləyərkən mən necə sevinim?!”** Səhabələr soruşdular: **“Elə isə nə deyək?”** Peyğəmbər ﷺ belə cavab verdi: **“Allah bizə yetər, O, nə gözəl vəkildir. Allaha təvəkkül etdik!”** – deyini!”²

Uca Allah buyurur: **“...məxluqatın hamısını bir yerə toplayarıq”**, yəni hamısını haqq-hesab üçün hüzurumuza gətirərik. Başqa ayələrdə belə buyurur: **“De: “Şübhəsiz ki, əvvəlkilər də, sonrakılar da, bəlli bir günün müəyyən vaxtında mütləq toplanacaqlar”** (“əl-Vaqiə”, 49-50); **“Biz hamını bir yerə toplayacaq, onlardan heç birini kənara buraxmayacağıq”** (“əl-Kəhf”, 47).

﴿وَعَرَّضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرَضًا﴾ ١٠٠ الَّذِينَ كَانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِي غِطَاءٍ عَنْ ذِكْرِي وَكَانُوا لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعًا ﴿١٠١﴾ أَخْبَسَ
الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ يَتَخَذُوا عِبَادِي مِنْ دُونِ آبَائِهِ إِنَّا أَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ نُزُلًا ﴿١٠٢﴾

100. O gün Biz Cəhənnəmi kafirlərə aşkar göstəririk.

101. O kəslərə ki, gözləri Məni anmaqdan qapalı idi, özləri də eşidə bilmirdilər.

102. Olmaya, kafirlər Məni qoyub qullarımı özlərinə himayədar tutacaqlarını güman edirdilər? Həqiqətən, Biz Cəhənnəmi kafirlər üçün mənzil hazırlamışıq.

¹ Ət-Tirmizi, 2430, 2617. Ət-Tirmizi hədisin “həsən” olduğunu bildirmişdir. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 1080.

² Ət-Tirmizi, 2431, 2618. Ət-Tirmizi hədisin “həsən” olduğunu bildirmişdir. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 4592.

Uca Allah bu ayələrdə Qiyamət günü kafirlərə nələr edəcəyini bildirərək buyurur ki, o gün Cəhənnəmi onlara göstərəcək və ora girməzdən əvvəl onu onların qarşısında açacaq. Onları içindəki əzab və cəza ilə tanış edəcək. Bu, onların kədərini və qüssəsini daha da artıracaq. Muslimin “Səhih” əsərində Abdullah ibn Məsuddan ☪ rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ☪ belə buyurmuşdur: “Cəhənnəm yetmiş min qulpla çəkilərək gətiriləcək və hər qulpu yetmiş min mələk dartıb gətirəcəkdir”.¹

Sonra Uca Allah kafirlər barədə xəbər verərək buyurur: **“O kəslərə ki, gözləri Məni anmaqdan qapalı idi”**, yəni onlar sanki xəbərsiz olub doğru yolu qəbul etməyə və haqqa tabe olmağa qarşı özlərini korluğa və karlığa qoymuşdular. Uca Allah onlar barədə başqa bir ayədə belə buyurur: **“Kim Mərhəmətli Allahın zikrindən üz döndərsə, Biz şeytanı ona calayar və o da ona yoldaş olar”** (“əz-Zuxruf”, 36). Burada isə belə buyurur: **“...özləri də eşidə bilmirdilər”**, yəni Allahı, Onun əmr və qadağalarını dərk edə bilmirdilər.

Sonra Uca Allah belə buyurur: **“Olmaya, kafirlər Məni qoyub qullarımı özlərinə himayədar tutacaqlarını güman edirdilər?”** Yəni olmaya, onlar bunun doğru olduğunu və bu yolla fayda əldə edəcəklərini düşünürdülər? **“Xeyr! Qiyamət günü o məbudlar onların ibadətini inkar edəcək və onların əleyhinə çıxacaqlar”**. Odur ki Uca Allah Cəhənnəmi kafirlər üçün bir mənzil olaraq hazırladığını bildirir.

﴿قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا ۝ الَّذِينَ صَلَّوْا سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا ۝ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِمْ فَبُطِطُوا أَعْمَالَهُمْ فَلَا يُقِيمُونَ الْقِيَمَةَ وَزَنَّا ۝ ذَٰلِكَ جَزَاؤُهُمْ جَهَنَّمَ بِمَا كَفَرُوا ۝ وَالْخَذُولَ ۝ آيَاتِي وَرُسُلِي هَٰذَا ۝﴾

103. De: “Sizə əməlləri baxımından ən çox ziyana uğrayanlar barəsində xəbər verimmi?”

104. O kəslər ki, onların dünya həyatındakı səyləri boşa çıxmışdır. Halbuki onlar özlüyündə yaxşı işlər gördükləri gümanında idilər.

105. Onlar Rəbbinin ayələrini və Onunla qarşılaşacaqlarını inkar edən, buna görə də bütün əməlləri boşa çıxan kimsələrdir. Odur ki Qiyamət günü Biz onlara əhəmiyyət verməyəcəyik”.

106. Kafir olduqlarına, ayələrimi və elçilərimi lağa qoyduqlarına görə onların cəzası Cəhənnəmdir.

¹ Muslim, 2842, 5076, 7343.

əl-Buxari ﷺ Musab ibn Səddan ﷺ rəvayət etmişdir ki, bir dəfə atamdan, yəni Sad ibn Əbu Vaqqasdan Uca Allahın **“De: “Sizə əməlləri baxımından ən çox ziyana uğrayanlar barəsində xəbər verimmi?”** ayəsi barədə soruşaraq: “Bunlar hərurilərdirmi?” – dedim. Atam dedi: “Xeyr, onlar yəhudi və xəcpərəstlərdir”. Yəhudilər Muhəmməd peyğəmbəri ﷺ yalançı saydılar. Xəcpərəstlər isə Cənnəti inkar etdilər və: “Orada yemək-ichmək olmayacaq” – dedilər. Hərurilər isə Allahla əhd-peyman bağladıqdan sonra onu pozdular”. Sad ibn Əbu Vaqqas həruriləri “fasiqlər” adlandırırdı.²

Əli ibn Əbu Talib ﷺ, əd-Dəhhək ﷺ və başqaları demişlər: “Ayədə hərurilər (xəvariclər) nəzərdə tutulur”.³ Əlinin ﷺ nəzərdə tutduğu budur ki, ayə yəhudi, xəcpərəst və digər kafirlər kimi, həruriləri də ehtiva edir. Ayə bu və ya digər toplum barədə xüsusi olaraq nazil edilməmişdir, ayənin mənası daha genişdir və onların hamısını əhatə edir. Çünki bu ayə Məkkədə nazil edilmişdir. Məkkə dövründə yəhudi və xəcpərəstlərə hələ xitab olunmamışdı. O dövrdə xəvariclər də hələ mövcud deyildilər. Elə isə ayə Allaha Onun razı qalmadığı şəkildə ibadət edən və əməlinin doğru olduğunu zənn edən, əslində isə səhv əməl edən və əməli məqbul olmayan hər kəsə aiddir. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“O gün neçə-neçə üzlər zəlil olub yerə dikiləcək, (Dünyada etdiyi ibadətləri ilə) üzülüb əldən düşmüşdür, (lakin ibadəti qəbul olmadığı üçün) çox qızmar oda girəcək, qaynar çeşmədən içirdiləcək”** (“əl-Gəşiyə”, 2-5); **“Biz onların etdikləri əməllərə baxdıqdan sonra onları sovrulmuş toz dənəciklərinə çevirərik”** (“əl-Furqan”, 23); **“Kafirlərin əməlləri səhradakı ilğıma bənzəyir ki, susamış kimsə onu su hesab edər. Ona yaxınlaşdıqda isə onun heç nə olduğunu görər. O, öz yanında Allahı tapar. O da onun cəzasını verər. Allah tez haqq-hesab çəkəndir”** (“ən-Nur”, 39). Burada isə belə buyurur: **“De: “Sizə əməlləri baxımından ən çox ziyana uğrayanlar barəsində xəbər verimmi?”** Sonra Uca Allah ziyana uğrayanları açıqlayaraq buyurur: **“O kəslər ki, onların dünya həyatındakı səyləri boşa çıxmışdır”**, yəni şəriətə uyğun olmayan, Allahın razı qalmadığı və qəbul etmədiyi batil əməllər etmişlər. **“Halbuki onlar özlüyündə yaxşı işlər gördükləri gümanında idilər”**, yəni onlar doğru yolda olduqlarını, Allaha sevimli və Onun dərgahında məqbul kəslər olduqlarını sanırdılar.

¹ Hərurilər – Əli ibn Əbu Talibə ﷺ qarşı vuruşan xəvariclərdir. Onlar ilk olaraq Kufə şəhərinin yaxınlığında yerləşən Hərura kəndində toplaşib camaata qarşı çıxmış və bu səbəbdən belə adlanmışlar.

² əl-Buxari, 4359, 4728.

³ İbn Əbu Hatim, 287.

Uca Allah buyurur: **“Onlar Rəbbinin ayələrini və Onunla qarşılaşacaqlarını inkar edən, buna görə də bütün əməlləri boşa çıxan kimsələrdir”**, yəni dünyada ikən Allahın ayələrini, Allahın təkliyini və peyğəmbərlərinin doğruluğunu təsdiq edən dəlilləri inkar edən, Axirəti yalan sayan kəslərdir. **“Odur ki Qiyamət günü Biz onlara əhəmiyyət verməyəcəyik”**, yəni tərəziləri ağır gəlməyəcək, çünki xeyir əməldən xalidir. əl-Buxari رحمہ اللہ Əbu Hureyradan رحمہ اللہ rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: **“Qiyamət günü yekəpər şişman bir adam gələcək, lakin Allahın hüsurunda həmin adamın heç ağcaqanadın qanadı qədər ağırlığı olmayacaq. İstəsəniz bunu təsdiqləyən bu ayəni oxuyun: “Odur ki Qiyamət günü Biz onlara əhəmiyyət verməyəcəyik”**. Hədisi Muslim رحمہ اللہ də rəvayət etmişdir.¹

Uca Allah buyurur: **“Kafir olduqlarına, ayələrimi və elçilərimi lağa qoyduqlarına görə onların cəzası Cəhənnəmdir”**, yəni onları Cəhənnəmlə cəzalandırmağımızın səbəbi küfr etmələri, Allahın ayələrinə və elçilərinə lağ etmələridir. Onlar elçilərə istehza etmiş və onları yalançı saymışlar.

﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا ۖ خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حَوْلًا ۖ﴾

107. İman gətirib saleh əməllər işləyənlərin məskəni isə Firdovs cənnətləri olacaq.

108. Onlar orada əbədi qalacaq, oranı başqa bir yerə dəyişmək istəməyəcəklər.

Uca Allah bu ayələrdə xoşbəxt qullarından bəhs edir. Onlar Allaha və Onun elçilərinə iman gətirmiş, peyğəmbərlərin onlara gətirdiyi dini təsdiq etmişlər. Onlar üçün Firdovs cənnətləri hazırlanmışdır. Mucahid رحمہ اللہ demişdir: “Firdovs” rum dilində “bağ” deməkdir”. Qatədə demişdir: Firdovs, Cənnətin tam ortası, ən hündür və ən gözəl yeridir”. əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində bu xüsusda Peyğəmbərdən ﷺ bir hədis rəvayət edilir: “Allahdan dilədiyiniz zaman Firdovs cənnətini diləyin! Çünki Firdovs, Cənnətin tam ortası və ən yüksək mərtəbəsidir. Cənnət çayları oradan qaynayıb axır”.²

¹ əl-Buxari, 4360, 4729; Muslim, 4991, 7222.

² əl-Buxari, 2581, 2790.

Uca Allah buyurur: “...məskəni isə Firdovs cənnətləri olacaq”. “Məskən” dedikdə “qonaqlıq”, “ziyafət” nəzərdə tutulur. “Onlar orada əbədi qalacaq”, yəni onlar orada daimi qalacaq və heç vaxt oradan uzaqlaşdırılmayacaqlar, “**oranı başqa bir yerə dəyişmək istəməyəcəklər**”, yəni başqa bir yeri seçməyəcək, sevməyəcək və başqa bir yerə getmək istəməyəcəklər. Uca Allahın “**oranı başqa bir yerə dəyişmək istəməyəcəklər**” ayəsi onların Cənnəti arzu etmələrinə və sevmələrinə diqqət çəkmək üçündür. Halbuki bir yerdə davamlı qalan insanların bir müddət sonra oradan bezib usanmaları zənn edilə bilər. Uca Allah da bildirir ki, orada daimi və əbədi qalmalarına baxmayaraq, oranı başqa bir yerə dəyişmək istəməyəcəklər, gəzib-dolaşmaq, səfər etmək üçün yerlərini tərk etmək arzusunda olmayacaqlar.

﴿قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَادًا لَكَلِمَتِ رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَذَ كَلِمَتُ رَبِّي وَلَوْ جُنُتَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا ۝١٠٩﴾

109. De: “Əgər Rəbbimin Sözlərini yazmaq üçün dəniz mürəkkəb olsaydı və bir o qədər də ona əlavə etsəydik belə, Rəbbimin Sözləri qurtarmadan öncə dənizin suyu qurtarardı”.

Uca Allah buyurur: “Ey Muhəmməd! Onlara de ki, əgər dənizlərin suları mürəkkəb olsaydı və o mürəkkəblərlə Rəbbimin hikmət dolu ayələri yazılsaydı, bu yazılar qurtarmadan öncə **“dənizin suyu qurtarardı”**, **“bir o qədər də ona əlavə etsəydik belə”**, yəni bu dəniz kimi başqa bir dəniz, sonra başqa dəniz, bu minvalla daha başqalarını buna qatsaydıq və bununla Allahın buyuruqlarını yazsaydıq, dənizlər bitər Allahın Sözləri bitməzdi. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Əgər yer üzündəki bütün ağaclar qələm olsaydı, dəniz də mürəkkəb olub ardından ona yeddi dəniz də qatılsaydı, yenə də Allahın Sözləri qurtarmazdı. Həqiqətən, Allah Qüdrətlidir, Hikmət sahibidir”** (“Loğman”, 27).

ər-Rabi ibn Ənəs ؓ demişdir: “Bütün qulların sahib olduqları elm Allahın elmi qarşısında, bütün dənizlərin suyunun yanında bir damcı su kimidir. Uca Allah bu xüsusda belə buyurur: **“De: “Əgər Rəbbimin Sözlərini yazmaq üçün dəniz mürəkkəb olsaydı və bir o qədər də ona əlavə etsəydik belə, Rəbbimin Sözləri qurtarmadan öncə dənizin suyu qurtarardı”**. Uca Allah buyurur ki, əgər dənizlər mürəkkəb olsaydı, bütün ağaclar da qələm olsaydı, dənizlərin suyu bitər qələmlər qırılar, lakin Allahın Kəlamı əbədi olaraq tükənmədən qalardı. Qullardan heç kəs Onun sayını müəyyən edə bilməz, heç kəs Allahı layiqincə tərifləyə bilməz.

Yalnız Allah Özünü layiqincə tərifləyər. Şübhəsiz ki, Rəbbimiz Özünün söylədiyi kimidir, bizim Onun barəsində söylədiklərimizdən qat-qat artıqdır. Bütün dünya nemətləri əvvəldən sona kimi Axirət nemətləri yanında bir xardal dənəsi kimidir”.

﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهُ وَحِيدٌ ۖ فَمَن كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ ۚ أَحَدًا ۝۱۱﴾

110. De: “Mən də sizin kimi bir insanam. Mənə vəhy olunur ki, sizin məbudunuz Tək olan İlahdır. Kim Rəbbi ilə qarşılaşacağına ümid bəsləyirsə, yaxşı işlər görsün və yerinə yetirdiyi ibadətlərində Rəbbinə heç kəsi şərik qoşmasın!”

Uca Allah bu ayədə elçisi Muhəmmədə ﷺ belə buyurur: “Peyğəmbər göndərildiyini yalan sayan o müşriklərə de ki: **“Mən də sizin kimi bir insanam”**. Kim yalan danışdığımı iddia edirsə, qoy mənim gətirdiyimə bənzər bir şey gətirsin! Sizə keçmişlə əlaqəli verdim xəbərlərdə qeybi bilmirəm. Məndən mağara əhlinin və Zülqərneynin hekayələrini soruşdunuz. Mən onları bilmirəm. Lakin sizə verdim məlumat həqiqətə uyğundur. Əgər Uca Allah onu mənə bildirməsəydi, mən sizə həqiqəti xəbər verə bilməzdim. Mən, həmçinin sizə bildirirəm ki, **“sizin məbudunuz”** ibadət etməyə çağırdığım **“Tək olan İlahdır”**. Onun şəriki yoxdur. **“Kim Rəbbi ilə qarşılaşacağına ümid bəsləyirsə”**, yəni kim Rəbbinin savabına və gözəl mükafatına nail olmağa ümid bəsləyirsə **“yaxşı işlər görsün”**, yəni Allahın şəriətinə uyğun olan əməllər etsin **“və yerinə yetirdiyi ibadətlərində Rəbbinə heç kəsi şərik qoşmasın!”** Bu yalnız Allahın razılığını umaraq, Ona heç nəyi şərik qoşmadan edilən ibadətdir. Bu iki şərt (əməlin xalis Allah üçün və şəriətə uyğun olması) əməllərin Allah dərgahında qəbul olunmasının ərkanlarıdır. İbadətin qəbul olması üçün ibadət, ilk növbədə, Allahın rızası üçün edilməli və Peyğəmbərin ﷺ şəriətinə (dinə) uyğun olmalıdır.

İmam Əhməd رحمه الله Əbu Hureyradan رَوَى عَنْهُ rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Uca Allah buyurdu: “Mənə şərik qoşulanlar içərisində ən xeyirli Mənəm. Kim bir əməl edər və əməlində bir kəsi Mənə şərik qoşarsa, Mən bu əməldən uzağam. Bu əməli (qəbul etməyib) mənə şərik qoşulana tərək edərəm”. Hədisi bu şəkildə yalnız İmam Əhməd رحمه الله rəvayət etmişdir.¹

¹ Əhməd, 7986. Əhməd Şakir isnadının səhih olduğunu demişdir. Oxşar hədisi Muslim bu

İmam Əhməd rahiməlləhu Mahmud ibn Ləbiddən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməlləhu buyurmuşdur: “Mənim sizə görə ən çox qorxduğum kiçik şirkdir”. Səhabələr dedilər: “Ey Allahın Elçisi, kiçik şirk nədir?” O rahiməlləhu buyurdu: “Riyakarlıq. Uca Allah qulların əməllərinin əvəzini verəcəyi gün (riyakarlara) deyəcək: “Dünyada əməllərinizi göstərdiyiniz kəslərin yanına gedin! Baxın görün, onlar etdiklərinizin əvəzini verə bilirlərmi?!¹”

şəkildə rəvayət etmişdir: “Uca Allah buyurdu: “Mən şərikə möhtac deyiləm. Kim bir əməl edər və əməlində bir kəsi Mənə şərik qoşarsa, bu əməli (qəbul etməyib) mənə şərik qoşulana tərk edərim” (Muslim, 2985, 5300, 7666).

¹ Əhməd, 22528, 23686, 24356. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 1555.

Uca Allahın yardımını və müvəffəqiyyəti ilə
"əl-Kəhf" surəsinin təfsiri bitdi.

الْكَلامُ عَلَى تَفْسِيرِهَا

“Məryəm”

surəsinin təfsiri

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə Müvəffəqiyyət yalnız Allahdandır

تَفْسِيرُ سُورَةِ مَرْيَمَ عَلَيْهَا السَّلَامُ
وَهِيَ مَكِّيَّةٌ

“Məryəm” سورة مريم surəsinin təfsiri
Məkkə surəsidir

İmam Əhməd ibn Hənbəl رحمته الله İbn Məsuddan رحمته الله rəvayət etmişdir ki, Cəfər ibn Əbu Talib رحمته الله Məkkədən Həbəşistana hicrət etdikdə bu surənin əvvəlini Nəcəsiyə və onun ətrafında olanlara oxumuşdur.¹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə!

﴿كَمِيعَصَ ۝۱ ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا ۝۲ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا ۝۳ قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاسْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا ۝۴ وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِ مِن وَرَآئِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِن لَّدُنكَ وَلِيًّا ۝۵ يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ ءَالِ يَعْقُوبَ ۖ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا ۝۶﴾

1. Kəf. Hə. Yə. Ayn. Sad.
2. Bu sənin Rəbbinin Öz qulu Zəkəriyyəyə göstərdiyi mərhəmətinin yada salınmasıdır.
3. Bir zaman Zəkəriyyə Rəbbinə gizlicə dua edib
4. demişdi: “Ey Rəbbim! Artıq sümüklərim zəifləmiş, başım da ağappaq ağarmışdır. Ey Rəbbim! Sənə etdiyim dua sayəsində heç vaxt bədbəxt olmamışam.

¹ Əhməd, 4400. Əhməd Şakir isnadının həsən olduğunu bildirmişdir. Bax: Səhîh Siratun-Nəbəviyyə, 1/165.

5. **Mən özümdən sonra gələn qohumlarımdan bəzisinin dinə etinasız yanaşacaqlarından qorxuram. Zövcəm də sonsuzdur. Mənə Öz tərəfindən elə bir övlad bəxş et ki,**

6. **o həm mənə, həm də Yaqub nəslinə varis olsun. Ey Rəbbim! Elə et ki, o, Sənin razılığını qazanmış olsun!”**

Bəzi surələrin əvvəlində keçən heca hərfləri barədə “əl-Bəqərə” surəsinin əvvəlində ətraflı məlumat vermişik.

Uca Allah buyurur: **“Bu sənin Rəbbinin Öz qulu Zəkəriyyəyə göstərdiyi mərhəmətinin yada salınmasıdır”**, yəni bu Allahın qulu Zəkəriyyəyə olan rəhmətini xatırlatmasıdır. Zəkəriyyə عليه السلام İsrail oğullarına göndərilmiş böyük peyğəmbərlərdən biridir. əl-Buxarinin “Səhih” əsərində bildirildiyinə görə o, dülgər olmuşdur və dülgərlik edib əlinin zəhməti ilə qazandığını yeyərdi.¹

Uca Allah buyurur: **“Bir zaman Zəkəriyyə Rəbbinə gizlicə dua edib demişdi...”**. Bəzi təfsirçilər bu ayə barədə belə demişlər: “Yaşlı vaxtında uşaq istədiyinə görə ona axmaq, səfeh deyilməsin deyə gizli dua etmişdi”. Bu şərhə əl-Məvərdi رحمته nəql etmişdir. Digərləri isə belə demişlər: “Gizli dua etmək Allaha daha sevimli olduğu üçün Zəkəriyyə bu cür dua etmişdi”. Necə ki Qatədə رحمته Uca Allahın **“Bir zaman Zəkəriyyə Rəbbinə gizlicə dua edib demişdi...”** ayəsi barədə belə demişdir: “Şübhəsiz, Uca Allah müttəqi olan (Allahdan qorxan) qəlbi bilir və gizli səsi eşidir”.² **“Ey Rəbbim! Artıq sümüklərim zəifləmiş”**, yəni zəifləmiş və qüvvətdən düşmüşdür, **“başım da ağappaq ağarmışdır”**, yəni qara saçlarını arasında ağ tüklər parıldayır. Burada onun məqsədi zəifliyinin, qocalığının həm aşkarda, həm də gizlində görsəndiyini xəbər verməkdir.

“Ey Rəbbim! Sənə etdiyim dua sayəsində heç vaxt bədbəxt olmamışam”, yəni ey Rəbbim! Sənə dua etdiyim zaman, həmişə duamın qəbul olduğunu görmüşəm. İstədiyim heç bir şeydə məni geri qaytarmamısan. **“Mən özümdən sonra gələn qohumlarımdan bəzisinin dinə etinasız yanaşacaqlarından qorxuram”**. Mucahid, Qatədə və əs-Süddi رحمته ayədə **“qohumlarımdan”** deyildikdə ata tərəfdən qohumların nəzərdə tutulduğunu demişlər. Əbu Saleh رحمته isə burada övladı olmadan öləcəyinin nəzərdə tutulduğunu demişdir. Zəkəriyyənin عليه السلام qorxdığı bu idi ki, qohumları ondan sonra insanlarla pis rəftar edərlər. Buna görə də

¹ Muslim, 2379, 4384, 6312. “ət-Tuhfə” əsərinin müəllifi bu hədisi əl-Buxariyə nisbət etməmişdir.

² ət-Tabəri, 18/142, 23658.

o, Uca Allahdan oğlan uşağı istədi ki, ondan sonra peyğəmbər olsun və ona gələn vəhy ilə insanlara rəhbərlik etsin. Uca Allah da onun bu duasını qəbul etdi. Əvvəla, Zəkəriyyə عليه السلام qohumlarının onun malına varis olacaqlarından qorxmamışdı. Çünki peyğəmbərlik dərəcəsi elə bir ucalıqdır ki, insanın malından qorxaraq qohumlarının ona varis olmasını istəməməsi və mirasına sahib çıxacaq bir övlad arzulaması ilə müqayisə edilməyəcək qədər üstündür. İkincisi, Zəkəriyyənin عليه السلام çoxlu mala sahib olduğu qeyd edilmir. Əksinə, o, öz əlinin zəhməti ilə qazandığını yeyən bir dülgər olmuşdur. Bu cür insan, əlbəttə, çox mal yığa bilməz, xüsusilə, peyğəmbərlər. Çünki onlar dünyaya ən az rəğbət bəsləyən zahid insanlar olmuşlar. Üçüncüsü isə əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Biz peyğəmbərlər, miras qoymarıq, qoyub getdiklərimiz sədəqədir”.¹ Beləliklə, Zəkəriyyə عليه السلام **“Mənə Öz tərəfindən elə bir övlad bəxş et ki, o həm mənə, həm də Yaqub nəslinə varis olsun”** deməklə peyğəmbərlik mirasını nəzərdə tutmuşdur. Odur ki **“o həm mənə, həm də Yaqub nəslinə varis olsun”** demişdir. Uca Allah bir ayədə belə buyurur: **“Süleyman Davuda varis oldu”** (“ən-Nəml”, 16), yəni peyğəmbərlikdə varis oldu. Əgər bu ayədə mal vərəsəliyi nəzərdə tutulsaydı, Uca Allah Süleymanı seçib qardaşları arasında onu xüsusilə qeyd etməzdi və bunu bildirməyin böyük bir faydası olmazdı. Çünki bütün dinlərdə və şəriətlərdə bilinən budur ki, övlad atasının varisi olur. Əgər burada xüsusi bir varislik nəzərdə tutulmasaydı, Uca Allah bunu bizə xəbər verməzdi. Bütün bunları səhih bir hədisdə Peyğəmbərin ﷺ **“Biz – peyğəmbərlər toplumu miras qoymarıq. Qoyub getdiyimiz sədəqədir”** buyurması da izah edib təsdiqləyir.

Uca Allah buyurur: **“Elə et ki, o, Sənin razılığını qazanmış olsun!”** Yəni onu həm Öz dərgahında, həm də insanların yanında razı qaldığın qullarından et. Dininə və əxlaqına görə onu sevəsən və insanlara da sevdirəsən!

﴿يَزَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَىٰ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا ٧﴾

7. Ona belə vəhy olundu: “Ey Zəkəriyyə! Səni Yəhya adlı bir oğulla müjdələyirik. Biz bu adı ondan öncə kimsəyə qoymamışıq!”

Bu cümlənin əvvəli nəzərdə tutulub, amma qeyd olunmayıb. Nəzərdə tutulan hissə belə olacaq: “Onun duası qəbul olundu və ona: **“Ey Zəkəriyyə! Səni Yəhya adlı bir oğulla müjdələyirik”** – deyə vəhy edildi”. Uca Allah başqa ayədə belə buyurur: **“Elə oradaca Zəkəriyyə Rəbbinə dua edərək**

¹ əl-Buxari, 2862, 3093; Muslim, 3302, 4676.

dedi: "Ey Rəbbim! Öz tərəfindən mənə pak bir nəsil bəxş et! Şübhəsiz ki, Sən duaları eşidənsən". O, mehrabda durub namaz qılarkən mələklər onu çağırıdılar: "Allah səni, Allah tərəfindən olan Kəlməni təsdiq edən, qövmünün ağası, nəfsinə hakim və əməlisalehlərdən bir peyğəmbər olacaq Yəhya ilə müjdələyir" ("Ali-İmran", 38-39).

Uca Allah buyurur: **"Biz bu adı ondan öncə kimsəyə qoymamışıq!"** Yəni ondan əvvəl bu adla heç kəs adlandırılmayıb. Bu (növbəti ayələr) dəlalət edir ki, Zəkəriyyənin ﷺ (yaşlı olduğu üçün) övladı olmurdu. Həmçinin zövcəsi də gənc yaşlarından sonsuz idi. İbrahim və Saranın ﷺ halı isə fərqli idi, çünki onlar İshaq ilə müjdələndikdə təəccüblənmələrinin səbəbi sonsuz olmaları deyil, yaşlı olmaları idi. Odur ki o: **"Qocalıq məni haqladığı bir vaxtda mənə müjdə verirsiniz? Məni nə ilə müjdələyirsiniz?"** ("əl-Hicr", 54) – demişdi. Həmçinin İshaqdan on üç il əvvəl onun İsmail adlı oğlu dünyaya gəlmişdi. İbrahimin ﷺ arvadı isə belə demişdi: **"Vay halıma! Mən bir qoca qarı, bu ərim də bir qoca kişi olduğu halda doğa bilərəmmi? Doğrusu, bu, təəccüblü bir şeydir"**. Onlar dedilər: **"Allahın əmrinə təəccübmü edirsən? Ey ev əhli! Allahın rəhməti və bərəkəti sizin üstünüzdə olsun! Həqiqətən, O, Tərifəlayiqdir, Şan-şöhrətlidir"** ("Hud", 72-73).

﴿قَالَ رَبِّ اَنۡىٰ يَكُوۡنُ لِىْ غُلَمٌۢ بِىْ عَلَمٌۭ وَكَانَتِ اُمۡرَاتِىْ عَاقِرًا وَّكَدَّ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا ۝۸ قَالَ كَذٰلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلٰى هَيَۡٔتٍ ۭ وَكَدَّ خَلَقۡتُكَ مِنْ قَبۡلُ وَلَمۡ تَكُنۡ شَئًْا ۝۹﴾

8. O dedi: "Ey Rəbbim! Zövcəm sonsuz bir qadın ikən, özüm də qocalığın son həddində olduğum halda mənim necə övladım ola bilər?"
9. Mələk dedi: "Bu, belədir, lakin Rəbbin buyurdu: "Bu Mənim üçün asandır. Axı əvvəlcə sənin özünü də sən heç bir şey deyilkən xəlq etmişdim!"

Zəkəriyyənin ﷺ duası qəbul olub övladla müjdələndiyi zaman təəccübləndi və son dərəcə sevindi. Bundan sonra Allahdan uşağın necə və hansı şəkildə olacağını, zövcəsinin gəncliyindən bəri sonsuz, özünün isə yaşlı olduğu halda övladlarının necə olacağını soruşdu. Zəkəriyyə ﷺ yaşlanmış, sümüklərinin iliyi quruyub zəifləmiş, övlad dünyaya gətirməyə və zövcəsi ilə yaxınlıq etməyə gücü qalmamışdı. Mucahid رحمه الله ayədə keçən عِتِيًّا [itiyyə] sözünün "sümüklərin zəifləməsi" mənasını verdiyini demişdir. İbn Abbas رحمه الله və başqaları isə burada qocalığın son həddinin nəzərdə tutulduğunu demişlər. Ayənin mənasından aydın olan odur ki bu söz qocalıqdan daha xüsusi bir mənə daşıyır.

"Mələk" Zəkəriyyənin təəccüblənməsinə cavab olaraq belə **"dedi: "Bu, belədir, lakin Rəbbin buyurdu: "Bu Mənim üçün asandır",** yəni səndən və başqa qadından deyil, məhz sənin zövcəndən uşaq yaratmaq Mənim üçün çox asandır. Sonra Uca Allah Zəkəriyyəyə ﷺ onun istədiyindən (övladdan) daha qərribə olanı qeyd edərək belə buyurur: **"Axı əvvəlcə sən özünü də sən heç bir şey deyilən xəlf etmişdim!"** Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **"Məgər insanın xatırlanmağa layiq bir şey olmadığı bir dövr olub keçməmişdir?"**¹ ("əl-İnsan", 1).

﴿قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا ۝ فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ أَن سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا ۝﴾

10. O dedi: **"Ey Rəbbim! Mənim üçün bir əlamət müəyyən et".** Allah buyurdu: **"Əlamətin budur ki, sən sağlam ikən üç gecə adamlarla danışmayacaqsan!"**
11. O, mehrabdan öz qövmünün qarşısına çıxıb onlara işarə ilə başa saldı ki: **"Səhər-axşam Allaha təriflər deyin!"**

Uca Allah Zəkəriyyənin ﷺ belə dediyini xəbər verir: **"Ey Rəbbim! Mənim üçün bir əlamət müəyyən et",** yəni mənə vəd etdiyin uşağın dünyaya gələcəyinə dair dəlil və nişanə müəyyən et ki, qəlbim mənə vəd etdiyin şeyə görə rahat olsun. Necə ki İbrahim ﷺ: **"Ey Rəbbim, ölüləri necə diriltdiyini mənə göstər!"** – dedi. Rəbbi ona: **"Məgər sən inanmırsan?"** – dedi. İbrahim dedi: **"Əlbəttə inanıram! Amma istəyirəm ki, qəlbim rahat olsun"** ("əl-Bəqərə", 260).

"Allah buyurdu: "Əlamətin", yəni dəlilin **"budur ki, sən sağlam ikən üç gecə adamlarla danışmayacaqsan!"** Yəni sən sağlam ikən, heç bir xəstəliyin olmadığı halda üç gecə danışa bilməyəcəksən. Uca Allah "Ali-İmran" surəsində bu xüsusda belə buyurur: **"O dedi: "Ey Rəbbim! Mənim üçün bir əlamət təyin et".** Allah dedi: **"Sən əlamətin üç gün insanlarla, ancaq işarə ilə danışmaq olacaqdır. Həmin vaxtda Rəbbini çox yad et və səhər-axşam Onun şəninə təriflər de!"** ("Ali-İmran", 41). Bu ayə göstərir ki, Zəkəriyyə ﷺ bu üç gecəni insanlarla yalnız işarə ilə danışmışdır. Odur ki Uca Allah belə buyurur: **"O, mehrabdan",** yəni övladı olacağı ilə müjdələndiyi yerdən **"öz qövmünün qarşısına çıxıb onlara işarə ilə"** gizli və sürətli işarə ilə **"başla saldı ki: "Səhər-axşam Allaha təriflər deyin!"**

¹ Yəni insanın elə bir dövrü olub keçmişdir ki, həmin dövrdə o, xatırlanası bir şey olmamışdır.

Yəni bu üç gündə ona əmr olunan gündəlik əməllərə əlavə olaraq, Allahın ona bəxş etdiyi nemətə şükür əlaməti olaraq insanlara səhər-axşam Allaha təriflər deməyi buyurdu.

﴿يَخِيحِي خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ ۖ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا ۚ وَحَنَانًا مِّنَ لَّدُنَّا وَزَكَاةً ۖ وَكَانَ تَقِيًّا ۝۱۳ وَنَرًا ۖ يُولَدِيهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا ۝۱۴ وَسَلَّمْ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا ۝۱۵﴾

12. Yəhyaya da: "Ey Yəhya! Kitabdan möhkəm yapış!" – deyə vəhy etdik. Biz ona uşaq ikən hikmət bəxş etdik.
13. Üstəlik Öz tərəfimizdən bir şəfqət və paklıq da bəxş etdik. O, müttəqi idi.
14. Həm də ata-anasına qarşı qayğıkeş idi, lovğa və asi deyildi.
15. Doğulduğu gün də, öləcəyi gün də, yenidən dirildiləcəyi gün də ona salam olsun!

Bu ayənin də əvvəlində nəzərdə tutulan hissə var. Nəzərdə tutulan hissə belədir: Zəkəriyyənin ﷺ müjdələndiyi övlad, yəni Yəhya var edildi və Uca Allah ona Kitabı, yəni İsrail oğullarının oxduqları Tövratı öyrətdi. O Tövrat ki, özlərini Allaha təslim edən peyğəmbərlər, din xadimləri və elm adamları onunla yəhudilər arasında hökm edirdilər. O vaxt Yəhyanın yaşı az idi. Odur ki Uca Allah onu tərifləyib həm ona, həm də valideynlərinə bəxş etdiyi neməti qeyd edərək belə buyurur: **"Ey Yəhya! Kitabdan möhkəm yapış"**, yəni Kitabı ciddi şəkildə, həvəslə və səylə öyrən. **"Biz ona uşaq ikən hikmət bəxş etdik"**, yəni hələ uşaq ikən ona hikmət, elm, ciddilik və əzmkarlıq verdik, onu xeyir işlərə yönəltдик, meyil etdirdik.

Uca Allah buyurur: **"Üstəlik Öz tərəfimizdən bir şəfqət və paklıq da bəxş etdik"**. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: "Yəni ona Öz tərəfimizdən bir mərhəmət verdik, Bizdən başqa heç kim bunu edə bilməzdi".¹ Ayənin axışından görünən budur ki, ayədəki حَنَانًا [hənən:nən] **"şəfqət"** sözü **"Biz ona uşaq ikən hikmət bəxş etdik"** cümləsinə aiddir. Yəni Biz ona uşaq ikən hikmət, şəfqət və paklıq verdik. Onu ürəyiyumşaq, saf və təmiz etdik. Ayədə keçən زَكَاةً [zəkət:tən] **"paklıq"** sözü də **"şəfqət"** sözüünə aiddir. Paklıq – hər cür çirkdən və günahlardan təmizlənməkdir. **"O, müttəqi idi"**, yəni saf idi, heç bir günaha meyil etməmişdi.

¹ Ət-Tabəri, 18/156, 23731.

Uca Allah buyurur: **"Həm də ata-anasına qarşı qayğıkeş idi, lovğa və asi deyildi"**. Uca Allah əvvəlki ayələrdə Yəhyanın عليه السلام Rəbbinə olan itaətini, onu şəfqətli, pak və müttəqi yaratdığını qeyd etdikdən sonra bu ayədə onun valideynlərinə qarşı itaətkar və qayğıkeş olduğunu, nə sözdə, nə də əməldə onlara asi olmadığını, əmr və qadağalarında onlara qarşı çıxmadığını qeyd edir. Odur ki: **"...lovğa və asi deyildi"** – deyə buyurur. Bu gözəl xüsusiyyətləri qeyd etdikdən sonra bunlara görə ona verəcəyi mükafatı bildirərək: **"Doğulduğun gün də, öləcəyi gün də, yenidən dirildiləcəyi gün də ona salam olsun!"** – deyə buyurur. Yəni bu üç halın hər birində o, əmin-amanlıq içində olacaq.

﴿وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا ۖ فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا ۗ قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ ۖ إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا ۚ ۝١٨ قَالَ إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلَامًا زَكِيًّا ۖ قَالَتْ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا ۚ ۝١٩ قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّئٌ وَلَنَجْعَلَ لَآيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِّنَّا وَكَانَ أَمْرًا مَّقْضِيًّا ۚ﴾

16. Kitabda Məryəmi də yada sal. O zaman o, ailəsindən ayrılıb şərq tərəfdə olan bir yerə çəkilmiş
17. və ibadət vaxtı onlardan gizlənmək üçün pərdə tutmuşdu. Biz Öz Ruhumuz Cəbraili onun yanına göndərdik. O, Məryəmin qarşısında kamil bir insan surətində peyda oldu.
18. Məryəm dedi: "Mən səndən Mərhəmətli Allaha sığınırım! Əgər müttəqisənsə, mənə toxunma".
19. Mələk dedi: "Mən sənə ancaq pak bir oğlan bəxş etmək üçün Rəbbinin elçisiyəm".
20. Məryəm dedi: "Mənə bir insan toxunmadığı və özüm də zinakar olmadığım halda necə mənim övladım ola bilər?"
21. Mələk dedi: "Bu belədir, lakin Rəbbin buyurdu: "Bu, Mənim üçün asandır. Biz onu insanlar üçün bir dəlil və Öz tərəfimizdən bir mərhəmət edəcəyik. Bu, hökmü verilmiş bir işdir".

Uca Allah əvvəlki ayələrdə Zəkəriyyənin عليه السلام hekayəsini, onun yaşlı, zövcəsinin isə sonsuz olduğu halda ondan pak və mübarək bir övlad var etdiyini qeyd etdikdən sonra bu ayələrdə Məryəmin عليه السلام hekayəsini və ondan atasız İsanı عليه السلام yaratdığını qeyd edir. Hər iki hekayə arasında

həm uyğunluq, həm də bənzərlik vardır. Bu iki hekayə arasında məna etibarilə yaxınlıq olduğu üçün Uca Allah “Ali-İmran” surəsində, bu surədə və “əl-Ənbiya” surəsində onları yanaşı qeyd etməklə qüdrətinin sonsuzluğunu, səltənətinin əzəmətinə və istədiyi hər şeyə qadir olduğunu qullarına bildirmişdir. Uca Allah buyurur: **“Kitabda Məryəmi də yada sal”**. Məryəm Davudun nəslindən olub İmranın qızı idi. İsrail oğulları içində tərtəmiz bir evdən (ailədən) idi. Uca Allah anasının onu dünyaya gətirməsinə dair hekayəni “Ali-İmran” surəsində qeyd etmişdir. Anası onu Beytul-Məqdisə xidmətçi edəcəyini nəzir etmişdi. Onlar bu əməllə (övladlarını məscidə nəzir etməklə) Allaha yaxınlaşmağı diləyirdilər. **“Rəbbi onu yaxşı tərzdə qəbul etdi, onu gözəl bir bitki kimi yetişdirdi”** (“Ali-İmran”, 37). Beləcə, Məryəm ﷺ İsrail oğulları içində gözəl şəkildə böyüyüb boya-başa çatdı. O, böyük ibadəti, özünü Allaha həsr etməsi və çalışqanlıq ilə tanınmış zahid və abid qadınlardan biri idi. Məryəm bacısının (və ya xalasının) əri, İsrail oğullarının peyğəmbəri Zəkəriyyənin himayəsində idi. Zəkəriyyə o vaxt İsrail oğullarının böyüyü idi və onlar dini məsələlərdə ona müraciət edirdilər. Zəkəriyyə Məryəmdə onu heyrətə salan böyük kəramətlər görmüşdü. **“Zəkəriyyə hər dəfə onun yanına ibadətəgaha daxil olduqda onun yanında ruzi olduğunu görürdü. O dedi: “Ey Məryəm! Bu sənin üçün haradandır?” Məryəm dedi: “Bu, Allah tərəfindəndir. Həqiqətən, Allah istədiyi kimsəyə hesabsız ruzi verir”** (“Ali-İmran”, 37). Rəvayət edilir ki, Zəkəriyyə Məryəmin yanına daxil olduqda qışda yaz meyvələri, yazda isə qış meyvələri görürdü. Uca Allah Məryəmdən beş böyük Ulul-Əzm (möhkəm iradə sahibi) peyğəmbərdən biri, qulu və elçisi İsanı ﷺ yaratmaq istədikdə **“O zaman o, ailəsindən ayrılıb şərq tərəfdə olan bir yerə çəkilmiş”**, yəni Məryəm ﷺ onlardan ayrılmış, uzaqlaşmış və Beytul-Məqdisin şərqinə tərəf getmişdi.

Uca Allah buyurur: **“...və ibadət vaxtı onlardan gizlənmək üçün pərdə tutmuşdu”**, yəni onlardan gizlənərək gözdən itmişdi. Uca Allah da onun yanına Cəbraili ﷺ göndərirdi və **“O, Məryəmin qarşısında kamil bir insan surətində”**, yəni tam bir insan surətində **“peyda oldu. Məryəm dedi: “Mən səndən Mərhəmətli Allaha sığınırım! Əgər müttəqisənsə, mənə toxunma”**, yəni Məryəm təklikdə olub qövmü ilə arasında bir pərdə varkən mələk ona bir insan surətində göründükdə, Məryəm ondan qorxmış və ona toxunmaq istədiyini sanmışdı. Ona: **“Mən səndən Mərhəmətli Allaha sığınırım! Əgər müttəqisənsə, mənə toxunma”** – demişdi. Yəni ona: **“Əgər Allahdan qorxursansa”** – deyərək ona Allahı xatırlatmışdı. Şəriətə uyğun olan da budur ki, insan pisliyi dəf etdikdə ən asan olandan başlamalıdır. Odur ki Məryəm ilk olaraq onu Allahla

qorxutmuşdu. **"Mələk dedi: "Mən sənə ancaq pak bir oğlan bəxş etmək üçün Rəbbinin elçisiyəm",** yəni mələk onda özünə qarşı yaranan qorxunu aradan qaldırmaq üçün belə cavab verdi: **"Mən sandığın kimi deyiləm. "Mən sənə ancaq pak bir oğlan bəxş etmək üçün Rəbbinin elçisiyəm".**

"Məryəm dedi: "Mənə bir insan toxunmadığı və özüm də zinakar olmadığım halda necə mənim övladım ola bilər?" Məryəm ﷺ bundan təəccüblənərək: **"Mənim necə övladım ola bilər? Mənim ərim olmadığı halda, bir günah etməyim də təsəvvür oluna bilmədiyi halda bu uşaq necə var ediləcək?"** – dedi. **"Mələk dedi: "Bu belədir, lakin Rəbbin buyurdu: "Bu, Mənim üçün asandır".** Yəni mələk Məryəmin ﷺ sualına cavab olaraq belə dedi: **"Uca Allah buyurdu ki, sənin ərin olmadan və heç bir əxlaqsızlıq etmədən səndən bir uşaq var edəcək. Həqiqətən, Allah istədiyini etməyə qadirdir".**

Uca Allah buyurur: **"Biz onu insanlar üçün bir dəlil..."**, yəni onları müxtəlif cür yaradan Xəliqin qüdrətinə dəlalət edən bir əlamət edəcəyik. Uca Allah insanların babası Adəmi ﷺ kişi və qadın olmadan, Həvvanı ﷺ qadın olmadan kişidən, İsa ﷺ istisna olmaqla, digər insanları isə bir kişi və bir qadından yaratmışdır. İsanı ﷺ isə kişi olmadan bir qadından var etmişdir. Beləcə, Allahın qüdrətinin kamilliyinə, səltənətinin əzəmətinə dəlalət edən dörd formada yaradılış¹ tamamlanmış olur. Ondan başqa ilah, Ondan başqa rəbb yoxdur.

Uca Allah buyurur: **"...Öz tərəfimizdən bir mərhəmət edəcəyik..."**, yəni Biz bu uşağı Allahdan bir mərhəmət olaraq Ona ibadətə və Onu ibadətdə təkləşdirməyə çağıran peyğəmbərlərdən biri edəcəyik. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"O zaman mələklər dedilər: "Ey Məryəm! Həqiqətən, Allah səni Öz tərəfindən, adı Məryəm oğlu İsa Məsih olan bir kəlmə ilə müjdələyir. O, bu dünyada və axirətdə şan-şöhrətli və Allaha yaxınlaşdırılmış kəslərdən olacaqdır. O həm beşikdə ikən, həm də yetkin çağında insanlarla danışacaq və əməlisalehlərdən olacaqdır"** ("Ali-İmran", 45-46). Yəni həm beşikdə ikən, həm də yetkin çağında insanları Rəbbi olan Allaha ibadətə çağıracaq.

"Bu, hökmü verilmiş bir işdir". Ola bilsin bu, Cəbrailin Məryəmə ﷺ dediyi sözdür. Cəbrail Məryəmə bildirir ki, bu iş Uca Allahın elmi, qədəri və istəyi ilə əzəldən müəyyən olunmuşdur. Ola da bilsin ki, bu Uca Allahın elçisi Muhəmmədə ﷺ verdiyi xəbərdir. Uca Allah Məryəmə

¹ Birinci: qadın və kişi olmadan Adəmin yaradılışı; ikinci: qadın olmadan Həvvanın yaradılışı; üçüncü: kişi olmadan İsanın yaradılışı; dördüncü: bir kişi və bir qadıdan digər insanların yaradılışı.

ﷺ ruhun üfürülməsi ilə buna eyham etmişdir. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **"Allah, həmçinin ismətini qoruyan İmran qızı Məryəmi də misal çəkdi. Biz ona Öz ruhumuzdan (Cəbrail vasitəsilə) üfürdük"** ("ət-Təhrim", 12); **"İsmətini qoruyan Məryəmi də yada sal! Biz ona Öz ruhumuzdan Cəbrail vasitəsilə üfürdük"** ("əl-Ənbiya", 91). İbn İshaq ﷺ Uca Allahın **"Bu, hökmü verilmiş bir işdir"** ayəsi barədə belə demişdir: "Yəni Uca Allah artıq buna qərar vermiş və bu mütləq baş verəcəkdir".¹ İbn Cərir ﷺ də təfsirində bu şərh seçmiş və bundan başqa şərh qeyd etməmişdir. Ən doğrusunu Allah bilir.

﴿ فَحَمَلَتْهُ فَانْتَبَذَتْ بِهِ ۖ مَكَانًا قَصِيًّا ۚ فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَىٰ جِذْعِ النَّخْلَةِ قَالَتْ يَلَيْتَنِي مَثَ قَبْلَ هَذَا وَكُنْتُ نَسِيًّا مَّنْسِيًّا ۝۱۳ ﴾

22. Məryəm uşağa qaldı və bətnindəki ilə birlikdə gedib uzaq bir yerə çəkildi.

23. Doğuş sancıları onu bir xurma ağacının gövdəsinə söykənməyə vadar etdi. O dedi: "Kaş bundan əvvəl öləydim və birdəfəlik unudulaydım!"

Uca Allah bu ayələrdə Məryəm ﷺ barədə xəbər verərək bildirir ki, Cəbrail ﷺ ona Uca Allahın Sözüünü çatdırdıqda o, Allahın qəzavü-qədərinə təslim oldu. Təfsirçilər İsanın ﷺ ana bətnində qalma müddətində ixtilaf etmişlər. Əksər alimlərdən rəvayət edilən məşhur görüşə görə, Məryəm ﷺ onu qarınında doqquz ay daşımışdır. İkrimə ﷺ bu müddətin səkkiz ay olduğunu demişdir. Allah hər şeyə qadirdir, lakin məşhur olan və ayənin zahirindən aydın olan budur ki, Məryəmin İsayə hamiləliyi digər qadınların uşaqlarına hamiləliyi kimi olmuşdur.

Uca Allah buyurur: **"Doğuş sancıları onu bir xurma ağacının gövdəsinə söykənməyə vadar etdi"**, yəni doğum sancısı onu insanlardan uzaqlaşdığı yerdə olan bir xurma ağacının altına sığınmağa vadar etdi. Bu yerin hara olmasında ixtilaf edilmişdir. İnsanların bir-birlərinə rəvayət etdikləri məşhur görüş budur ki, bu yer Beytuləhm (Vifleyem) olmuşdur. Xaçpərəstlər də bunda şübhə etmirlər.

Uca Allah Məryəm ﷺ barədə xəbər verərək buyurur: **"O dedi: "Kaş bundan əvvəl öləydim və birdəfəlik unudulaydım!"** Bu ayə fitnə baş verdikdə ölüm arzulamağın icazəli olduğuna dəlildir. Məryəm ﷺ

¹ ət-Tabəri, 23773.

doğulacaq bu uşaqla imtahan olunacağını və fitnəyə düşər olacağını bildirdi. O bildirdi ki, insanlar onun bu halını doğru başa düşməyəcək və verəcəyi xəbəri təsdiqləməyəcəklər. Əvvəllər onların yanında abid və zahid bir xanım kimi tanınırdısa, indi onların zənlərinə görə o, zinakar bir qadın olacaqdı. Odur ki belə dedi: **"Kaş bundan əvvəl"**, yəni bu hala düşməzdən əvvəl **"öləydim və birdəfəlik unudulaydım!"** Yəni yaradılmış olmayaydım, mövcud olmayaydım. Bu, İbn Abbasın رضي الله عنه şərhidir. Qatədə رحمته الله demişdir: "Yəni kaş ki, bilinməyən, xatırlanmayan bir şey olaydım və kimliyim bilinməyəydi".¹ Daha əvvəl Uca Allahın **"Mənim canımı müsəlman kimi al və məni əməlisəlehlərə qovuşdur"** ("Yusuf", 101) ayəsinin təfsirində fitnə baş verdiyi zaman istisna olmaqla, ölüm arzulamağın qadağan edildiyinə dəlalət edən hədisləri nəql etmişdik.

﴿فَنَادَاهَا مِنْ تَحْتِهَا أَلَا تَحْزَنِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا ٢٤﴾ وَهِيَ إِلَيْكَ بِجِذْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقُطُ عَلَيْكَ رَطْبًا جَنِيًّا ٢٥ ﴿فَكَلَىٰ وَاسْرَوْيْ وَنَرِي عَيْنًا ۖ فِيمَا تَرِينَ ۚ مِنْ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا ٢٦﴾ ﴿

24. Məryəmin aşağı tərəfindən (İsa və ya Cəbrail) onu səsləyib dedi: "Qəm yemə, Rəbbin sənə ayağının altından bir bulaq axıtdı.
25. Xurma ağacının gövdəsini özünə tərəf silkələ ki, üstünə yetişmiş, təzə xurma tökülsün.
26. Ye, iç, gözün aydın olsun! Əgər insanlardan kimisə görsən, de: "Mən Mərhəmətli Allaha oruc tutmağı nəzir etmişəm. Odur ki bu gün heç kimlə danışmayacağam".

Bəzi qarilər ayəni مِنْ تَحْتِهَا [mən təhtəhə] şəklində oxumuşlar. Bu qiraətə görə ayənin mənası belə olacaq: "Məryəmin aşağı tərəfində olan kəs onu səsləyib dedi". Digərləri isə ayəni مِنْ تَحْتِهَا [min təhtihə] şəklində oxumuşlar. Bu qiraətə görə ayənin mənası belə olacaq: **"Məryəmin aşağı tərəfindən onu səsləyib dedi"**. Təfsirçilər Məryəmin عليه السلام aşağı tərəfindən onu səsləyənin kim olduğu və burada kimin nəzərdə tutulduğu barədə ixtilaf etmişlər. İbn Abbas رضي الله عنه bunun Cəbrail olduğunu demişdir. Bu rəyə görə anası onu qövminün yanına gətirənə qədər İsa عليه السلام danışmamışdır. Səid ibn Cubeyr, əd-Dahhək, əs-Suddi, Qatədə və başqaları da danışanın mələk Cəbrail عليه السلام olduğunu demişlər. Yəni Cəbrail vadinin aşağı tərəfindən Məryəmi səsləmişdir. Mucəhid رحمته الله isə burada Məryəm oğlu İsanın عليه السلام

¹ ət-Tabəri, 18/172, 23794.

nəzərdə tutulduğunu demişdir. əl-Həsən rahiməllah də: "Məryəmi səsləyən oğlu olmuşdur" – demişdir. Bu, Səid ibn Cubeyrdən rahiməllah nəql olunan iki rəvayətdən biridir. O, demişdir: "Uca Allahın **"Məryəm uşağı göstərdi..."** ("Məryəm", 29) buyurduğunu eşitməmişəm?" İbn Zeyd və İbn Cərir rahiməllah də bu rəyi üstün görmüşlər.

Uca Allah buyurur: **"...onu səsləyib dedi: "Qəm yemə", yəni onu səsləyərək "Qəm yemə" – dedi. "Rəbbin sənə ayağının altından bir bulaq axıtdı".** Bəra ibn Azib rahiməllah demişdir: "Yəni kiçik çay axıtdı". İbn Abbas rahiməllah da ayədə keçən سَرِيًّا [səriyyən] sözünü "çay" kimi təfsir etmişdir.¹

Uca Allah buyurur: **"Xurma ağacının gövdəsini özünə tərəf silkələ ki, üstünə yetişmiş, təzə xurma tökülsün".** Ayədən görünən budur ki, bu ağac barvermə mövsümündə deyildi. Odur ki Uca Allah Məryəmə عليها السلام nemət olaraq yemək və içmək bəxş etdiyini bildirərək belə buyurur: **"...üstünə yetişmiş, təzə xurma tökülsün. Ye, iç, gözün aydın olsun!"** Yəni könlün xoş olsun. Amr ibn Məymun rahiməllah: "Yeni doğmuş qadınlar üçün quru və təzə xurmadan daha xeyirli bir şey yoxdur" – demiş, sonra bu ayəni oxumuşdur.²

Uca Allah buyurur: **"Əgər insanlardan kimisə görsən, de: "Mən Mərhəmətli Allaha oruc tutmağı nəzir etmişəm. Odur ki bu gün heç kimlə danışmayacağam".** Burada işarə etmək nəzərdə tutulur. Yəni tələffüz etməklə deyil, işarə etməklə insanlara bildir ki, **"bu gün heç kimlə danışmayacağam".** Ənəs ibn Malik rahiməllah **"Mən Mərhəmətli Allaha oruc tutmağı nəzir etmişəm"** ayəsində orucun "susmaq" mənasında olduğunu demişdir. İbn Abbas və əd-Dahhək rahiməllah da belə demişlər.

﴿فَأَتَتْ بِهِ قَوْمَهَا تَحْمِلُهَا قَالُوا يَمْرُؤٌ لَّكَدَّ جِنَّتٍ شَيْئًا فَرِيًّا ۝ يَتَأَخْتَهُنَّ هَرُونَ مَا كَانَ أَبُوكَ أَمْرًا سَوَاءً ۝ وَمَا كَانَتْ أُمُّكَ بَغِيًّا ۝ فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا ۝ قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ ءَاتَنِي الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا ۝ وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا أَيْنَ مَا كُنْتُ وَأَوْصَانِي بِالْصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا ۝ وَبَرًّا بِوَالِدَتِي وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا ۝ وَالسَّلَامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ أَمُوتُ وَيَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا ۝﴾

27. Məryəm körpəni qucağına alıb öz tayfasının yanına gətirdi. Onlar dedilər: "Ey Məryəm! Sən yaramaz (və ya görünməmiş) bir iş tutdun.

¹ ət-Tabəri, 18/175, 23820.

² ət-Tabəri, 18/179, 23849.

28. Ey Harunun bacısı! Atan pis kişi, anan da pozğun deyildi".
29. Məryəm uşağı göstərdi. Onlar dedilər: "Beşikdə olan körpə ilə necə danışaq?"
30. Körpə dil açıb dedi: "Həqiqətən də, mən Allahın quluyam! O mənə Kitab verdi və mənə peyğəmbər etdi.
31. Harada oluramsa olum, mənə mübarək etdi və nə qədər ki sağam, mənə namaz qılıb zəkat verməyi əmr etdi.
32. Həm də mənə anama qarşı qayğıkeş etdi; mənə təkəbbürlü və bədbəxt etmədi.
33. Doğulduğum gün də, öləcəyim gün də, yenidən dirildiləcəyim gün də mənə salam olsun!"

Uca Allah bu ayələrdə də Məryəm عليها السلام barədə xəbər verərək bildirir ki, ona o gün oruc tutmaq və insanlardan heç kəslə danışmamaq əmr olunmuşdu. Çünki onun çətinliyi aradan qaldırılacaq və ona dəlil təqdim olunacaqdı. Məryəm عليها السلام Allahın əmrinə təslim oldu və Onun qəzavü-qədəri ilə razılaşdı. Sonra **"Məryəm körpəni qucağına alıb öz tayfasının yanına gətirdi"**. Onlar onu belə gördükdə, bu işi gözlərində böyüdərk və bunun olduqca pis bir iş olduğunu bildirərək dedilər: **"Ey Məryəm! Sən yaramaz (və ya görünməmiş) bir iş tutdun"**, yəni bu dəhşətli bir işdir. **"Ey Harunun bacısı!"** Yəni ey ibadətdə Haruna bənzəyən **"Atan pis kişi, anan da pozğun deyildi"**, yəni sən düzgünlüklə, Allaha ibadətlə, zahidliklə tanınan pak bir ailədən çıxmısan. Belə bir işi necə görə bilərsən?

İmam Əhməd رحمته الله Muğira ibn Şöbədən رحمته الله rəvayət etmişdir ki, bir dəfə Peyğəmbər ﷺ mənə Nəcrana göndərmişdi. Nəcranın Kitab əhli məndən soruşdu: "Siz Quranda **"Ey Harunun bacısı!"** ayəsini oxuyursunuz. Halbuki Musa İsadən çox-çox illər əvvəl yaşamışdır. Bu necə ola bilər?" Muğira dedi: "Mən qayıtdıqdan sonra bunu Peyğəmbərdən ﷺ soruşdum. O dedi: "Bəs nə üçün onlara demədin ki, onlar övladlarına özlərindən əvvəl yaşamış peyğəmbər və əməlisaleh insanların adlarını qoyurdular?!" Hədisi Muslim, ət-Tirmizi və ən-Nəsəi rəvayət etmişlər. ət-Tirmizi demişdir: "Hədis **"Həsən-Səhih-Ğarib"**dir. Bu hədis yalnız İbn İdrisin rəvayəti ilə bilinir".¹

Uca Allah buyurur: **"Məryəm uşağı göstərdi. Onlar dedilər: "Beşikdə olan körpə ilə necə danışaq?"** Yəni onlar Məryəmin عليها السلام işinə şübhə ilə yanaşaraq onu qınayıb, ona iftira atıb öz sözlərini deyəndə, Məryəm عليها السلام

¹ Əhməd, 18201, 18226, 18387; Muslim, 3982, 5721.

o gün susmaq orucu tutmuşdu və danışmırdı. Odur ki uşağa işarə edərək insanları onunla danışmağa yönəltdi. İnsanlar Məryəmin ﷺ onları ələ saldığını zənn etdilər və istehza edərək dedilər: **"Beşikdə olan körpə ilə necə danışaq?"** Yəni beşikdə olan kiçik bir uşaq ilə necə danışaq? **"Körpə dil açıb dedi: "Həqiqətən də, mən Allahın quluyam!"** İsanın ﷺ danışdığı ilk söz Rəbbini nöqsanlardan və övladı olmaqdan uzaqlaşdırmaq, özünün isə Rəbbinə qul olduğunu təsdiq etmək olmuşdur. Sonra isə: **"O mənə Kitab verdi və mənə peyğəmbər etdi"** – deməklə anasının ona atılan zina böhtanından uzaq olduğunu bildirmişdir. İkrimə ﷺ Uca Allahın **"O mənə Kitab verdi"** ayəsini belə açıqlamışdır: "Yəni O, mənə Kitab verməyə əzəldən hökm vermişdir".¹

Uca Allah buyurur: **"Harada olursansa olum, mənə mübarək etdi"**. Mucahid, Amr ibn Qeys və əs-Səuri ﷺ demişlər: "Yəni harada olursansa olum, mənə insanlara xeyir öyrədən etdi".²

Uca Allah buyurur: **"...və nə qədər ki sağam, mənə namaz qılıb zəkat verməyi əmr etdi"**. Bu ayə Uca Allahın bu ayəsinə bənzəyir: **"Sənə ölüm gələndə Rəbbinə ibadət et"** ("əl-Hicr", 99). Malik ibn Ənəs ﷺ Uca Allahın **"...nə qədər ki sağam, mənə namaz qılıb zəkat verməyi əmr etdi"** ayəsi barədə belə demişdir: "Uca Allah İsayə öləndə qədər başına gələcək hadisələri xəbər vermişdi. Qədərə iman edənlər üçün bu necə də aydın dəlildir!"

Uca Allah buyurur: **"Həm də mənə anama qarşı qayğıkeş etdi"**, yəni mənə anama qarşı yaxşı davranmağı əmr etdi. İsa burada Rəbbinə itaətdən sonra anasına qarşı yaxşı davranmağı qeyd etmişdir. Çünki Uca Allah bir çox yerdə Allaha ibadətlə ata-anaya itaət əmrini yanaşı qeyd edir. Bu ayələrdə olduğu kimi: **"Rəbbin yalnız Ona ibadət etməyi və ata-ana ilə yaxşı davranmağı əmr etmişdir"** ("əl-İsra", 23); **"Biz insana ata-anasının qayğısına qalmağı əmr etdik. Anası onu bətnində gündəngünə zəiflədiyinə baxmayaraq daşımışdır. Onun süddən kəsilməsi isə iki il ərzində olur. Mənə və valideynlərinə şükür et!"** ("Loğman", 14).

Uca Allah buyurur: **"...mənə təkəbbürlü və bədbəxt etmədi"**, yəni bədbəxt olmayım deyə mənə Allaha ibadət və itaətdə, anama yaxşılıq etməkdə təkəbbürlük göstərən kobud bir insan etmədi. Sələflərdən biri: "Valideynlərinə itaətsizlik edən hər bir insanın təkəbbürlü və bədbəxt olduğunu görərsən", – demiş sonra Uca Allahın **"Həm də mənə anama qarşı qayğıkeş etdi; mənə təkəbbürlü və bədbəxt etmədi"** ayəsini

¹ ət-Tabəri, 18/190, 23889.

² ət-Tabəri, 18/191, 23895-23896.

oxumuşdur. Həmçinin: "Sahib olduğu kölə və kənzilərlə pis davranan hər bir insanın lovğa və özünü öyən olduğunu görərsən", – demiş sonra Uca Allahın **"sahib olduğunuz kölə və kənzilərə yaxşılıq edin! Həqiqətən, Allah lovğalıq edənləri və özünü öyənləri sevmir"** ("ən-Nisa", 36) ayəsini oxumuşdur.

Uca Allah buyurur: **"Doğulduğum gün də, öləcəyim gün də, yenidən dirildiləcəyim gün də mənə salam olsun!"** Bu ayə İsanın ﷺ Allahın bir qulu olduğunu, digər məxluqlar kimi, onun da yaşayan, ölən və sonra dirildiləcək bir məxluq olduğunu sübut edir. Lakin digər qullardan fərqli olaraq, o, bu halların (doğulduğu, öldüyü və dirildiyi halın) hər birində salamat olacaq, halbuki digər qullar üçün bu hallar məşəqqətlidir. Ona Allahın salavatı və salamı olsun!¹

﴿ذَٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ۖ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ ﴿٣٤﴾ مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ ۚ سُبْحَٰنَهُ ۚ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٣٥﴾ وَإِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَأَعْبُدُوهُ ۖ هَٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ ﴿٣٦﴾ فَأَخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ ۖ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ مَّشْهَدِ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿٣٧﴾﴾

34. Barəsində şübhəyə düşdükləri haqq söz olan Məryəm oğlu İsa budur!
35. Allaha övlad götürmək yaraşmaz. O, pak və müqəddəsdir! O, bir işin olmasını istədikdə ona ancaq "Ol!" – deyər, o da dərhal olar.
36. İsa dedi: "Həqiqətən, Allah həm mənim Rəbbim, həm də sizin Rəbbinizdir. Elə isə yalnız Ona ibadət edin! Düz yol da budur".
37. Sonra firqələrin arasında ziddiyyət düşdü. Böyük günü görəcək kafirlərin vay halına!

Uca Allah elçisi Muhəmmədə ﷺ xitab edərək belə buyurur: "Sənə İsa barədə verdiyimiz bu xəbərlər xaçpərəstlərin **"Barəsində şübhəyə düşdükləri"** haqq sözdür. İsaya inanan və onu inkar edənlər onun barəsində ixtilafdadırlar. Bəziləri onun barədə haqq, bəziləri isə batil sözlər danışır".

¹ Əbu Hureyradan رəvayət olunan bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə demişdir: "Elə bir körpə yoxdur ki, doğularkən şeytan ona toxunmuş olmasın. Şeytanın bu toxunuşu səbəbindən uşaq qışqıraraq ağlayır. Yalnız Məryəm və oğlu belə deyildilər". Sonra Əbu Hureyra رəvayət belə dedi: "İstəsəniz, Uca Allahın **"(Məryəmin anası dedi: "(Mən) onu (Məryəmi) və onun nəslini lənətlənmiş şeytandan qorumağı Sənə həvalə edirəm"** sözünü oxuyun". (əl-Buxari (8/159 Fəthul-Bari); Muslim (2/224); Əhməd, 7182, 7694).

Uca Allah İsanı ﷺ qulu və elçisi olaraq yaratdığını qeyd etdikdən sonra Özünü nöqsanlardan təmizləyərək belə buyurur: **"Allaha övlad götürmək yaraşmaz. O, pak və müqəddəsdir!"** Yəni Allah cahil, zalım və həddi aşanların Onun barəsində dediklərindən çox uzaq və ucadır. **"O, bir işin olmasını istədikdə ona ancaq "Ol!" – deyər, o da dərhal olar"**, yəni O bir işin olmasını istədikdə, ona olmağı əmr edər, o da Onun istədiyi kimi olar. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Həqiqətən, Allah yanında İsanın məsəli Adəmin məsəli kimidir. Allah onu torpaqdan yaratdı, sonra isə ona "Ol!" dedi, o da oldu. Haqq sənin Rəbbindəndir. Elə isə heç vaxt şübhə edənlərdən olma"** ("Ali-İmran", 59-60).

Uca Allah buyurur: **"İsa dedi: "Həqiqətən, Allah həm mənim Rəbbim, həm də sizin Rəbbinizdir"**, yəni İsanın ﷺ beşikdə ikən qöv-münə buyurduqlarından biri də, Allahın həm onların, həm də onun Rəbbi olduğunu bildirmək olmuşdur. O, qövmünə Allaha ibadət etməyi əmr edərək belə demişdir: **"Elə isə yalnız Ona ibadət edin! Düz yol da budur"**, yəni sizə Allahdan gətirdiyim bu din düz yoldur. Kim bu yolu tutub gedərsə, hidayətə çatar. Bu yoldan çıxan isə azar.

Uca Allah buyurur: **"Sonra firqələrin arasında ziddiyyət düşdü"**, yəni Kitab əhlinin İsa ﷺ barədə rəyləri İsanın ﷺ halı bəyan olunduqdan, onun Allahın qulu və elçisi olduğu, Məryəmə ﷺ göndərdiyi "Ol" kəlməsi və Allah tərəfindən göndərilən bir ruh olduğu açıqlandıqdan sonra da müxtəlif oldu. Yəhudilərin əksəriyyəti onun zinadan doğulan uşaq olduğunu, sözlərinin isə sehr olduğunu dedilər. Digər bir qrup: "Allah onun vasitəsilə danışmışdır" – dedilər. Bəziləri: "O, Allahın oğludur" – dedilər. Başqa bir qrup: "O, üçlüyün üçüncüsüdür" – dedilər. Digərləri isə: "Əksinə, o, Allahın qulu və elçisidir" – dedilər. Uca Allahın möminlərə çatdırdığı haqq söz də budur. Bu şərh Amr ibn Məymun, İbn Cüreyc, Qatədə və digər sələf alimlərindən rəvayət edilmişdir.

Uca Allah buyurur: **"Böyük günü görəcək kafirlərin vay halına!"** Bu, Allaha qarşı yalan danışan, böhtan atan və Onun övladı olduğunu iddia edənlərə qarşı şiddətli bir təhdiddir. Lakin Uca Allah onlara Qiyamət gününə qədər möhlət vermiş, onları cəzalandırmağa qadir olduğunu bildirərək onlara qarşı mülayim davranaraq müddət qoymuşdur. Uca Allah Ona asi olan qullarını cəzalandırmağa tələsmir. əl-Buxari və Muslimin "Səhih" əsərlərində rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: **"Həqiqətən, Allah zalıma müəyyən vaxtadək möhlət verər. Nəhayət, onu yaxaladıqdan sonra heç vaxt buraxmaz"**. Sonra Peyğəmbər ﷺ bu ayəni oxudu: **"Rəbbin, haqsızlıq edən məmləkətləri yaxaladıq zaman belə yaxalayır. Onun yaxalaması, həqiqətən də, üzücüdür,**

şiddətlidir" ("Hud", 102)".¹ Yenə əl-Buxari və Muslimin "Səhih" əsərlərində Peyğəmbərin ﷺ belə buyurduğu rəvayət edilir: "Eşitdiyi nalayiq sözlərə Allahdan daha çox səbir edən bir kimsə yoxdur. Qulları Onun övladı olduğunu iddia edirlər, O isə onlara can sağlığı və çoxlu ruzi verir".² Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **"Neçə-neçə şəhərə, əhalisi zülm edərkən möhlət verdim, sonra onları əzabla yaxaladım. Dönüş də ancaq Mənədir!"** ("əl-Həcc", 48); **"Zalımların etdikləri əməllərdən Allahın xəbərsiz olduğunu sanma. Allah, sadəcə, onları cəzalandırmağı gözlərin bərelə qalacağı günə saxlayır"** ("İbrahim", 42). Burada isə belə buyurur: **"Böyük günü",** yəni Qiyaməti **"görəcək kafirlərin vəy halına!"** Ubadə ibn Samitdən ﷺ rəvayət edilən səhih bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: "Kim Allahdan başqa heç bir məbudun olmadığına, Onun Tək olduğuna və heç bir şəriki olmadığına, Muhəmmədin Onun qulu və elçisi olduğuna, İsanın Allahın qulu, elçisi, Məryəmə göndərdiyi Kəlməsi və Onun tərəfindən göndərilən ruh olduğuna, Cənnətin haqq, Cəhənnəmin də haqq olduğuna şahidlik etsə, nə əməl etmiş olursa-olsun (və ya etdiyi saleh əməllərlə birlikdə), Allah onu Cənnətə daxil edər".³

﴿أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصُرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا لَكِنِ الظَّالِمُونَ الْيَوْمَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ۝ وَأَنذَرَهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ ۝ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ۝ إِنَّا نَحْنُ نُزِّلُ الْأَرْضَ وَمَنْ عَلَيْهَا وَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ ۝﴾

38. Onlar Bizim hüzzurumuza gələcəkləri gün necə yaxşı eşidəcək, necə də yaxşı görəcəklər! Lakin zalımlar o gün açıq-aydın azğınlıq içində idilər.
39. Sən onları işin bitmiş olacağı peşmançılıq günü ilə qorxut! İndi onlar hələ qəflətdədirlər və iman gətirmirlər.
40. Şübhəsiz ki, yerə və onun üstündə qalanlara təkcə Biz varis olacağıq. Onların qayıdışı Bizə olacaqdır.

Uca Allah bu ayələrdə Qiyamət günü kafirlərin halı barədə xəbər verərək bildirir ki, o gün onlar ən yaxşı eşidən və ən yaxşı görən kəslər olacaqlar. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **"Kaş ki, günahkarları öz Rəbbi qarşısında başlarını aşağı dikərək: "Ey Rəbbimiz! Biz gördük və**

¹ əl-Buxari, 4318, 4686; Muslim, 4680, 6746.

² əl-Buxari, 5634, 6099; Muslim, 5016, 7258.

³ əl-Buxari, 3180, 3435; Muslim, 41, 149. Muslimin rəvayətində "nə əməl etmiş olursa-olsun (və ya etdiyi saleh əməllərlə birlikdə) Allah onu Cənnətə daxil edər" cümləsinin əvəzinə: "...Allah Cənnətin səkkiz qapısının hansından diləsə, onu oradan Cənnətə daxil edər" cümləsi keçir.

eşitdik. Bizi geri qaytar ki, yaxşı işlər görək. Həqiqətən də, biz qətiyyətlə inandıq!” – deyəndə görəydin!” (“əs-Səcdə”, 12). Yəni onlar, bu sözləri özlərinə heç bir şeyin fayda verməyəcəyi bir zamanda deyəcəklər. Əgər bu sözləri əzabı görməzdən əvvəl desəydilər, onlara fayda verər və onları Allahın əzabından qurtarardı. Odur ki Uca Allah belə buyurur: **“Onlar Bizim hüzzurumuza gələcəkləri gün”,** yəni Qiyamət günü **“necə yaxşı eşidəcək, necə də yaxşı görəcəklər! Lakin zalımlar o gün”,** yəni dünyada ikən **“açıq-aydın azgınlıq içində idilər”,** yəni haqqı eşitmir, görmür və dərk etmirdilər. Onlardan (dünyada) doğru yolu tutmaq tələb olunduqda, doğru yolu tutmadılar. İndi isə bunun onlara fayda verməyəcəyi bir yerdə (Qiyamət günü) itaətkar olurlar.

Sonra Uca Allah buyurur: **“Sən onları işin bitmiş olacağı”,** yəni Cənnət əhlinin Cəhənnəm əhlindən ayrılacağı və hər kəsin layiq olacağı yerə əbədi olaraq girəcəyi **“peşmançılıq günü ilə qorxut”,** yəni sən bütün insanları peşmançılıq günü ilə qorxut. **“İndi onlar”,** yəni bu gün onlar **“hələ qəflətdədirlər”,** yəni qorxudulan gündən xəbərsizdirlər **“və iman gətirmirlər”,** yəni bu günün gələcəyinə inanmırlar. İmam Əhməd rahiməlləh Əbu Səid əl-Xudridən rahiməlləh rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməlləh buyurmuşdur: “Qiyamət günü Cənnət əhli (əbədi olaraq) Cənnətə, Cəhənnəm əhli də (əbədi olaraq) Cəhənnəmə girdikdən sonra ölüm ağı-qaralı, buynuzlu qoç şəklində gətiriləcək və onu Cənnətlə Cəhənnəmin arasında saxlayacaqlar. Sonra carçı: “Ey Cənnət əhli! Bunu tanıyırsınızmı?” – deyə soruşacaq. Cənnət əhli başlarını qaldırıb ona tərəf baxacaq və: “Bəli, bu ölümdür!” – deyə cavab verəcəklər. Sonra carçı: “Ey Cəhənnəm əhli! Bunu tanıyırsınızmı?” – deyə soruşacaq. Cəhənnəm əhli başlarını qaldırıb ona tərəf baxacaq və: “Bəli, bu ölümdür!” – deyə cavab verəcəklər. Bundan sonra əmr olunacaq və ölümün başını kəsəcəklər. Sonra onlara deyiləcək: “Ey Cənnət əhli, siz əbədi yaşayacaq və heç vaxt ölməyəcəksiniz! Ey Cəhənnəm əhli, siz də əbədi yaşayacaq və heç vaxt ölməyəcəksiniz!” Sonra Peyğəmbər rahiməlləh: **“Sən onları işin bitmiş olacağı peşmançılıq günü ilə qorxut! İndi onlar hələ qəflətdədirlər və iman gətirmirlər”** ayəsini oxudu və əli ilə işarə edərək: “Dünya əhli dünya qəflətindədir” – dedi”. Hədisi, həmçinin əl-Buxari və Muslim rahiməlləh oxşar mətnlə rəvayət etmişlər.¹ İbn Məcənin “Sunən” əsərində və digər hədis kitablarında oxşar hədis Əbu Hureyradan rahiməlləh rəvayət edilir.² Bu hədis əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində İbn Ömərdən rahiməlləh rəvayət edilir.³

¹ Əhməd, 11066, 11081; əl-Buxari, 4361, 4730; Muslim, 5087, 7360.

² İbn Məcə, 4327. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 7999.

³ əl-Buxari, 6066, 6548; Muslim, 5089, 7363.

Uca Allah buyurur: **"Şübhəsiz ki, yerə və onun üstündə qalanlara təkcə Biz varis olacağıq. Onların qayıdışı Bizə olacaqdır"**. Uca Allah bu ayədə Özünün yeganə yaradan, sahib və hər şeyi idarə edən olduğunu, bütün varlıqların məhv olub yalnız Özünün əbədi qalacağını bildirir. O, Uca və Pakdır, heç kəs hökmranlıq və idarəetmə iddiasında ola bilməz, əksinə, bütün varlıqlara yalnız O, varis olacaq, onlardan sonra O, qalacaq, onlar arasında O, hökm verəcək, O, heç kəsə nə misqal zərrəsi qədər, nə də ağcaqanadın qanadı qədər haqsızlıq etməyəcək.

﴿وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ ۚ إِنَّهُ كَانَ صَدِيقًا نَبِيًّا ۚ إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَأْتِبْ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا ۚ يَأْتِبُ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا ۚ يَأْتِبُ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ ۚ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا ۚ يَأْتِبُ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِّنَ الرَّحْمَنِ فَتُكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا ۚ﴾

41. Kitabda İbrahimi də xatırla! Həqiqətən, o, düzdənmiş bir insan və peyğəmbər idi.
42. Bir zaman o, atasına demişdi: "Atacan! Nə üçün eşitməyən, görməyən və sənə heç bir faydası olmayan bir şeyə sitayiş edirsən?"
43. Atacan! Həqiqətən, sənə gəlməyən bir elm mənə gəlmişdir. Arxamca gəl ki, səni doğru yola yönəldim.
44. Atacan! Şeytana ibadət etmə! Həqiqətən, şeytan Mərhəmətli Allaha çox asi oldu.
45. Atacan! Qorxuram ki, Mərhəmətli Allahdan sənə bir əzab toxunsun və beləcə, şeytana yoldaş olasan".

Uca Allah bu ayələrdə elçisi Muhəmmədə ﷺ xitab edərək belə buyurur: "Kitabda İbrahimi də xatırla, onun xəbərini bützlərə ibadət edən qövmünə oxu və ər-Rahmənin sevimli dostu olan İbrahimin xəbərini onlara xatırlat. O İbrahim ki, qövmün onun nəslindəndir və özlərini onun dininə nisbət edirlər. İbrahim dürüst bir peyğəmbər idi. O, atası ilə birlikdə olarkən onu dəvət etmiş və bützlərə ibadət etməkdən çəkindirərək belə demişdir: **"Atacan! Nə üçün eşitməyən, görməyən və sənə heç bir faydası olmayan"**, yəni sənə nə bir fayda, nə də bir zərər verməyən **"bir şeyə sitayiş edirsən? Atacan! Həqiqətən, sənə gəlməyən bir elm mənə gəlmişdir"**, yəni əgər sənənin belindən gəldiyim və sənənin oğlun olduğum üçün mənə özündən kiçik görürsənsə, bil ki, həqiqətən, mən, Allah dərgahından gələn, sənənin bilmədiyini, sənə gəlməyən bir elmə sahibəm. **"Arxamca gəl ki, səni doğru yola yönəldim"**, yəni elə isə, mənə tabe ol ki, səni istədiklərinə yetişdirəcək, çəkindiklərindən qurtaracaq doğru yola çatdırım.

"Atacan! Şeytana ibadət etmə! Həqiqətən, şeytan Mərhəmətli Allaha çox asi oldu", yəni şeytan Rəbbinə qarşı çıxaraq Ona itaət etməkdə təkəbbürlük göstərdi. Uca Allah da onu Cənnətdən qovaraq rəhmətindən uzaqlaşdırdı. Odur ki şeytana tabe olma, yoxsa onun kimi olarsan! **"Atacan! Qorxuram ki, Mərhəmətli Allahdan sənə bir əzab toxunsun"**, yəni qorxuram ki, əmr etdiklərimə qarşı çıxmağına və Allaha şərikin qoşmağına görə Mərhəmətli Allahdan sənə bir əzab toxunsun **"və beləcə, şeytana yoldaş olasan"**, yəni İblisdən başqa dostun, yardımçının və xilaskarın olmasın. Halbuki yardım etmək və xilas etmək nə İblisə, nə də başqasına aiddir. Onlar heç nəyə qadir deyillər. Əksinə, ona tabe olmaq əzabın səni bürüməsinə səbəb olar. Necə ki başqa bir ayədə Uca Allah belə buyurur: **"Allaha and olsun ki, səndən əvvəl də ümmətlərə elçilər göndərmişdik. Şeytan isə o kafir ümmətlərin əməllərini özlərinə gözəl göstərmişdi. Şeytan bu gün də onların dostudur. Onlar üçün ağrılı-acılı bir əzab vardır"** ("ən-Nəhl", 63).

﴿قَالَ أَرَأَيْبِ أَنْتَ عَنْ ءَالِهَتِي يٰٓإِبْرٰهٖمُ ۖ لَٓيْن لَّمْ تَنْتَهِ لَأَرْجُمَنَّكَ ۖ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا ۖ ۝٦٤ قَالَ سَلٰمٌ عَلَیْكَ ۖ سَاَسْتَغْفِرُكَ رَبِّي ۖ إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا ۖ ۝٦٥ وَأَعْتَزِّلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَأَدْعُوا رَبِّي عَسَى ۖ أَلَّا أَكُونَ بِدُعَاءِ رَبِّي شَقِيًّا ۖ﴾

46. Atası dedi: **"Sən mənim məbudlarımdan üz çevirirsən, ey İbrahim?! Əgər buna son qoymasan, səni mütləq daşqalaq (və ya sözlə təhqir) edəcəyəm. Uzun müddət məndən uzaq ol!"**
47. İbrahim dedi: **"Sənə salam olsun! Mən Rəbbimdən sənə üçün bağışlanma diləyəcəyəm. Həqiqətən, O, mənə qarşı çox lütfkardır.**
48. **Mən sizi və Allahdan başqa sitayiş etdiyiniz bütlləri tərk edir və öz Rəbbimə dua edirəm. Ümid edirəm ki, mən Rəbbimə dua etməklə heç vaxt bədbəxt olmayım".**

Uca Allah bu ayələrdə İbrahimin ﷺ atasının öz oğlunun çağırışına cavabını bildirərək buyurur: **"Sən mənim məbudlarımdan üz mü çevirirsən, ey İbrahim?!"** Yəni əgər sən bütllərə ibadət etmək istəmir və buna razı olmursansa, onda onları təhqir edib ayıblamaqdan imtina et! Əgər sən bundan imtina etməsən bu etdiklərinə qarşılıq olaraq mən də səni təhqir edib sənə acı sözlər deyərəm. Uca Allahın لَأَرْجُمَنَّكَ [ləərcumənnəkə] sözü bu mənədadır. Bu şərh İbn Abbas, əs-Suddi, İbn Cüreyc, əd-Dahhək və başqaları demişlər. **"Uzun müddət məndən uzaq ol!"** Mucahid

ayədə keçən مَلِيًّا [məliyyən] sözünün "bir əsr" mənasında olduğunu, əl-Həsən əl-Bəsri رحمه الله isə "uzun müddət" mənasında olduğunu demişdir. İbn Abbas رحمه الله bu sözün "salamat" mənasında olduğunu demişdir. Bu rəyə görə ayənin mənası belə olacaq: "Səni cəzalandırmazdan əvvəl sağ-salamat çıx get". əd-Dahhək və Qatədə رحمه الله də belə demişlər. İbn Cərir رحمه الله də bu rəyi seçmişdir.

Bu zaman İbrahim عليه السلام atasına belə dedi: **"Sənə salam olsun!"** Uca Allah başqa bir ayədə möminləri vəsf edərək belə buyurur: **"Onlar lağlağı eşitdikləri zaman ondan üz çevirib: "Bizim əməllərimiz bizə, sizin əməlləriniz də sizə aiddir. Sizə salam olsun! Biz cahillərə qoşulmaq istəmirik!" – deyirlər"** ("əl-Qəsəs", 55).

İbrahimin عليه السلام atasına dediyi **"Sənə salam olsun!"** cümləsinin mənası belədir: "Mənə gəlincə, mən tərəfdən sənə heç bir əziyyət verilməyəcək və heç bir xoşagəlməz hərəkət toxunmayacaq". Bu, atasına olan hörmətdən irəli gəlirdi. **"Mən Rəbbimdən sənin üçün bağışlanma diləyəcəyəm"**, yəni mən Uca Allaha səni doğru yola yönəltməsi və günahını bağışlaması üçün dua edəcəyəm. **"Həqiqətən, O, mənə qarşı çox lütfkardır"**. İbn Abbas və başqaları ayədə keçən حَفِيًّا [həfiyyən] sözünün "şəfqətlidir" mənasında olduğunu demişdir. Yəni mənə Özünə ibadətə və ibadəti xalis Ona aid etməyə yönəltdiyinə görə, şübhəsiz, O, lütfkardır". İbrahim عليه السلام uzun bir müddət atası üçün Allahdan bağışlanma diləmişdir. Şama hicrət edib Məscidul-Haramı (Kəbəni) inşa etdikdən və oğulları İsmail və İshaq doğulduqdan sonra da atası üçün bağışlanma diləməyə davam edərək: **"Ey Rəbbimiz! Haqq-hesab günü mənə, valideynlərimi və möminləri bağışla!"** ("İbrahim", 41) – demişdir. Müsəlmanlar da İslamın əvvəlində İbrahimin عليه السلام bu əməlini özlərinə örnək götürərək müşriklərdən olan ailə üzvləri və yaxınları üçün bağışlanma diləmişlər. Bu hal Uca Allahın bu ayələri nazil olana qədər davam etmişdir: **"İbrahim və onunla birlikdə olanlarda sizin üçün gözəl bir nümunə var. Onlar öz qövmünə dedilər: "Həqiqətən, biz sizdən və sizin Allahdan başqa tapındığınız şeylərdən uzağıq. Biz sizi inkar edirik. Siz tək olan Allaha iman gətirincəyə qədər bizimlə sizin aranızda daim ədavət və nifrət olacaq!" Yalnız İbrahimin öz atasına: "Mən sənə üçün mütləq bağışlanma diləyəcəm. Lakin Allahdan sənə gələn əzabı dəf edə bilməyəcəm!" – deməsi istisnadır"** ("əl-Mumtəhinə", 4). Yəni İbrahimin عليه السلام bu sözündən başqa, yalnız bu şeydə onu özünüə örnək götürməyin. Sonra Uca Allah İbrahimin عليه السلام bu əməli tərک etdiyini və ondan döndüyünü bildirərək belə buyurur: **"Müşriklərin Cəhənnəm sakinləri olduqları müsəlmanlara bəlli**

olduqdan sonra onlarla qohum olsalar belə, Peyğəmbərə və möminlərə onlar üçün bağışlanma diləmək yaraşmaz. İbrahimin öz atası üçün bağışlanma diləməsi isə, sadəcə, ona verdiyi vədə görə idi. Atasının Allaha düşmən olduğu ona bəlli olduqdan sonra isə ondan uzaqlaşdı. Həqiqətən, İbrahim Allaha çox yalvaran və həlim xasiyyətli bir kimsə idi" ("ət-Tövbə", 113-114).

Uca Allah buyurur: **"Mən sizi və Allahdan başqa sitayiş etdiyiniz bütlləri tərk edir və öz Rəbbimə dua edirəm"**, yəni sizdən və ibadət etdiyiniz ilahlardan uzaqlaşırım, ayrılıram. **"Rəbbimə dua edirəm"**, yəni tək və şəriki olmayan Rəbbimə ibadət edirəm. **"Ümid edirəm ki, mən Rəbbimə dua etməklə heç vaxt bədbəxt olmayım"**. Ayədə keçən عَسَى [asə] "ümid edirəm" köməkçi feili "mütləq baş verəcək" mənasındadır, çünki İbrahim Muhəmməddən ﷺ sonra ən şərəfli peyğəmbərdir (yəni onun ümid etdiyi şey mütləq baş verəcək).

﴿ فَلَمَّا أَعْتَزَلَهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ ۖ وَكُلًّا جَعَلْنَا نَبِيًّا ۖ وَوَهَبْنَا لَهُم مِّن

رَحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيمًا ۝٥٠﴾

49. İbrahim onları və onların Allahdan başqa yalvardıqlarını tərk etdiyi zaman Biz ona İshaqı və Yaqubu bəxş etdik. Biz onların hər ikisini peyğəmbər etdik.

50. Biz onlara öz mərhəmətimizdən əta etdik və gələcək nəsillər həmişə yada salsın deyə onlara yaxşı ad qismət elədik.

Uca Allah buyurur ki, Allahın sevimli dostu İbrahim عليه السلام Allah yolunda atasından və qövmündən ayrıldıqdan sonra Uca Allah onların əvəzinə ona onlardan daha xeyirlilərini – oğlu İshaqı və İshaqın oğlu Yaqubu bəxş etdi. Uca Allah bu xüsusda başqa ayələrdə belə buyurur: **"Biz ona İshaqı, üstəlik Yaqubu da bağışlayıb hamısını əməlisaleh insanlar etdik"** ("əl-Ənbiya", 72); **"Biz onu İshaqla, İshaqın ardınca da Yaqubla müjdələdik"** ("Hud", 71). İshaqın Yaqubun atası olmasında heç bir fikir ayrılığı yoxdur. "əl-Bəqərə" surəsində keçən bu ayə bunu aydın şəkildə ifadə edir: **"Yoxsa siz Yaquba ölüm gəldikdə onun yanında idiniz? O zaman o, öz oğullarına dedi: "Məndən sonra nəyə ibadət edəcəksiniz?" Onlar dedilər: "Sənin İlahına, ataların – İbrahimin, İsmailin və İshaqın İlahı olan Tək İlahı ibadət edəcəyik. Biz yalnız Ona təslim olanlarıq!"** ("əl-Bəqərə", 133). Uca Allah burada yalnız İshaqı və Yaqubu qeyd etmişdir. Yəni Biz onun

nəslini peyğəmbərlər etdik. Uca Allah onun gözlərini həyatda ikən onlarla aydınlatdı. Odur ki ayədə: **"Biz onların hər ikisini peyğəmbər etdik"** – deyə buyurur. Əgər Yaquba İbrahim sağ ikən peyğəmbərlik verilmiş olmasaydı, Uca Allah yalnız onu qeyd etməklə kifayətlənməyib oğlu Yusufu da qeyd edərdi.¹ Çünki o da peyğəmbər idi. Səhihliyində ittifaq olunan bir hədisdə Peyğəmbərdən ﷺ ən xeyirli insan barədə soruşulduqda o: "Allahın sevimli dostu İbrahimin oğlu İshaq peyğəmbərin oğlu Yaqub peyğəmbərin oğlu Yusuf peyğəmbərdir" – deyə cavab vermişdir.² Başqa bir rəvayətdə belə deyilir: "Həqiqətən, İbrahimin oğlu İshaq, onun oğlu Yaqub, onun da oğlu Yusuf möhtərəm peyğəmbərdir, özü də möhtərəm peyğəmbərin oğludur, atası da möhtərəm peyğəmbərin oğludur, babası da möhtərəm peyğəmbərin oğludur".³

Uca Allah buyurur: **"Biz onlara öz mərhəmətimizdən əta etdik və gələcək nəsillər həmişə yada salsın deyə onlara yaxşı ad qismət elədik"**. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: "Yəni gözəl tərif qismət etdik".⁴ İbn Cərir رحمته الله demişdir: "Uca Allah buyurur: **"...gələcək nəsillər həmişə yada salsın deyə onlara yaxşı ad qismət elədik"**. Həqiqətən, bütün dinlər (müsəlmanlar, xaçpərəstlər və yəhudilər) onları tərifləyir". Allahın salavatı və salamı onların hamısının üzərinə olsun!

﴿وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَىٰ ۚ إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَّبِيًّا ۚ وَنَذَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا ۚ﴾

﴿وَوَهَبْنَا لَهُمِنْ رَحْمَتِنَا أَخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا ۚ﴾

51. Kitabda Musanı da xatırla! Həqiqətən, o, seçilmiş bir elçi və peyğəmbər idi.
52. Biz Musanı sağ tərəfindəki Tur dağının yaxınlığından çağırıdığ və onu Özümüzdə yaxınlaşdırıb onunla danışdıq.
53. Biz Öz mərhəmətimizdən ona qardaşı Harunu da bir peyğəmbər olaraq bəxş etdik.

Uca Allah əvvəlki ayələrdə sevimli dostu İbrahimi عليه السلام xatırlayıb onu təriflədikdən sonra ardınca (bilavasitə) danışdığı elçisi Musanı عليه السلام yad edərək belə buyurur: **"Kitabda Musanı da xatırla! Həqiqətən o, seçilmiş**

¹ Yəni İshaq və Yaquba peyğəmbərlik verilməsi İbrahim عليه السلام həyatda ikən olmuşdur. Bu səbəbdən Uca Allah onların adlarını qeyd edir.

² əl-Buxari, 3123, 3374; Muslim, 2378, 4383, 6311.

³ əl-Buxari, 4320, 4688.

⁴ ət-Tabəri, 18/206, 23944.

bir elçi və peyğəmbər idi". Bəzi qarılar ayədə keçən مُخْلِصًا [muxləsan] "seçilmiş" sözünü مُخْلِصًا [muxlisan] "ibadətdə iklas sahibi olan", "ixlaslı qul" şəklində oxumuşlar. Bəziləri isə مُخْلِصًا [muxləsan] "seçilmiş" şəklində oxumuşlar. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Allah dedi: "Ey Musa! Sənə peyğəmbərlik verməyimlə və sənənlə (vasitəsiz) danışmağım sənəni seçib insanlardan üstün etdim"** ("əl-Əraf", 144).

Uca Allah buyurur: **"Həqiqətən, o, seçilmiş bir elçi və peyğəmbər idi".** Beləcə, onda iki vəsf (elçi və peyğəmbər) cəm olunmuşdu. Həqiqətən, o, Ulul-Əzm (əzmkar və möhkəm iradə sahibləri) beş böyük peyğəmbərdən biri idi. Bunlar: Nuh, İbrahim, Musa, İsa və Muhəmməddir. Allahın salavatı və salamı onların və Allahın digər bütün peyğəmbərlərinin üzərinə olsun!

Uca Allah buyurur: **"Biz Musanı sağ tərəfindəki Tur dağının yaxınlığından çağırıdık".** Musa ﷺ od parıltısını gördükdə oddan bir köz götürmək məqsədilə ora yönəldi və bu parıltının dağın sağ tərəfində vadinin kənarında olduğunu gördü. Məhz orada Uca Allah onunla danışdı, yəni onu çağırıd, sonra yaxınlaşdırıb danışdı. İbn Cərir رحمه الله rəvayət etmişdir ki, İbn Abbas رحمه الله Uca Allahın **"...onu Özümüzə yaxınlaşdırıb onunla danışdıq"** ayəsi barədə belə demişdir: "Musa Qələmin xışiltısını eşidəcək qədər yaxınlaşdırıldı".¹

Uca Allah buyurur: **"Biz Öz mərhəmətimizdən ona qardaşı Harunu da bir peyğəmbər olaraq bəxş etdik",** yəni onun istəyini razılıqla qarşılayıb, qardaşı üçün şəfaətini qəbul edib qardaşını da peyğəmbər etdik. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **"Qardaşım Harun dildə məndən daha bəlağətlidir. Onu da dediklərimi təsdiqləyən bir köməkçi kimi mənimlə birlikdə göndər. Mən, həqiqətən də, onların məni yalançı sayacaqlarından qorxuram"** ("əl-Qəsəs", 34); **"Allah buyurdu: "Dilədiyin sənə verildi, ey Musa!"** ("Ta Ha", 36); **"Belə olduqda ürəyim sıxılar, dilim də söz tutmaz. Buna görə Haruna da vəhy göndər. Onların məndən əvəzini çıxmaq istədikləri bir günahım da var. Buna görə məni öldürəcəklərindən qorxuram"** ("əş-Şuəra", 13-14). Sələflərdən biri belə demişdir: "Dünyada heç kim Musanın qardaşı Harun üçün, onun peyğəmbər olması üçün etdiyi şəfaətdən daha böyük şəfaət etməmişdir". Uca Allah buyurur: **"Biz Öz mərhəmətimizdən ona qardaşı Harunu da bir peyğəmbər olaraq bəxş etdik".**

¹ Ət-Tabəri, 18/210, 23946.

﴿وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ ۚ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَّبِيًّا ۚ وَكَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَكَانَ

عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا ۝﴾

54. Kitabda İsmaili də xatırla! Həqiqətən, o, öz vədinə sadıq idi. O, bir elçi və peyğəmbər idi.

55. O, öz ailəsinə namaz qılmağı, zəkat verməyi əmr edirdi. O, Rəbbinin rızasını qazanmışdı.

Bu ayələrdə Uca Allah Öz sevimli dostu İbrahimin oğlu İsmaili ﷺ tərifləyir. İsmail bütün Hicaz (Ərəb yarımadası) ərəblərinin atası sayılır. **"Həqiqətən, o, öz vədinə sadıq idi"**. Bəzi təfsirçilər belə demişlər: "İsmail barədə **"Həqiqətən, o öz vədinə sadıq idi"** deyilməsinin səbəbi, (atası onu qurban kəsmək istədikdə) onun atasına: **"Atacan! Sənə buyurulanı yerinə yetir. Allah qoysa, mənim səbirliklərdən olduğumu görəcəksən"** ("əs-Saffat", 102) – deməsidir. O, bu vədinə sadıq olmuşdur".

Vədə sadıq olmaq gözəl xüsusiyyətlərdən sayıldığı kimi, eyni şəkildə vədə xilaf çıxmaq da pis xüsusiyyətlərdən sayılır. Uca Allah bu xüsusda belə buyurur: **"Ey iman gətirənlər! Nə üçün siz etmədiyiniz şeyləri danışırırsınız?! Etmədiyiniz şeylərdən danışmağınız Allah yanında böyük nifrətlə qarşılanır"** ("əs-Saff", 2-3). Allah Elçisi ﷺ buyurmuşdur: "Münafiqin əlaməti üçdür: danışdığı zaman yalan danışar, vədə verdiyi zaman vədinə xilaf çıxar, ona əmanət verildiyi zaman xəyanət edər".¹

Bu xüsusiyyətlər münafıqlərə aid olduğu üçün, bunların əksi möminlərin xüsusiyyətləridir. Odur ki Uca Allah qulu və elçisi İsmaili ﷺ vədinə sadıq olduğu üçün tərifləyir. Allah Elçisi ﷺ də, həmçinin vədində sadıq idi. Kiməsə bir şey vədə etdikdə mütləq onu yerinə yetirərdi. Allah Elçisi ﷺ qızı Zeynəbin həyat yoldaşı Əbul-As ibn Rabini bu xüsusuna görə tərifləyərək belə demişdi: "Mənimlə danışdığı zaman doğrunu söylədi, mənə vədə verdi, vədini yerinə yetirdi".² Allah Elçisi ﷺ vəfat etdikdə onun xəlifəsi Əbu Bəkr əs-Siddiq ﷺ demişdi: "Allah Elçisinin ﷺ kiməsə bir vədə və ya borcu olmuşsa, qoy mənə müraciət etsin, ödəyim!" Bu vaxt Cabir ibn Abdullah ﷺ gəlib dedi: "Həqiqətən, Peyğəmbər ﷺ mənə: **"Əgər Bəhreindən yığılan zəkat gəlsə, sənə filan qədər verəcəyəm"** – demişdi". Bəhreindən yığılan zəkat gəldikdə Əbu Bəkr ﷺ Cabirə əmr etdi ki, maldan iki əli ilə ovuc layıb götürsün. Sonra Əbu Bəkr ﷺ götürdüüyü

¹ əl-Buxari, 33.

² əl-Buxari, 3450, 3729; Muslim, 4484, 6462.

malın sayılmasını əmr etdi. Baxıb gördülər ki, beş yüz dirhəmdir. Əbu Bəkr ☪ ona götürdüyündən əlavə iki mislini də verdi".¹

Uca Allah buyurur: **"O, bir elçi və peyğəmbər idi"**. Bu ayə dəlalət edir ki, İsmail qardaşı İshaqdan ☪ daha üstün və daha şərəfli olmuşdur, çünki Uca Allah İshaqı yalnız elçi kimi vəsf etmişdir. İsmaili isə həm elçi, həm də peyğəmbər kimi vəsf etmişdir. Muslimin "Səhih" əsərində rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ☪ buyurmuşdur: "Həqiqətən, Uca Allah İbrahimin övladlarından İsmaili seçmişdir..."² Bu hədis dediklərimizin doğruluğuna dəlalət edir.

Uca Allah buyurur: **"O, öz ailəsinə namaz qılmağı, zəkat verməyi əmr edirdi. O, Rəbbinin rızasını qazanmışdı"**. Bu ayədə qeyd edilənlər də İsmail üçün gözəl tərif, gözəl vəsf və gözəl əxlaqi xüsusiyyətlərdir. Çünki o, özü Rəbbinə itaətdə davamlı olduğu kimi, ailəsinə də Allaha itaətdə davamlı olmağı əmr edərdi. Uca Allah bir ayədə Öz Elçisinə ☪ belə buyurur: **"Ailənə namaz qılmağı əmr et, özün də onu səbirlə yerinə yetir. Biz səndən ruzi istəmirik, əksinə, sənə ruzi verən Bizik. Gözəl aqibət təqvaya bağlıdır"** ("Ta Ha", 132). Başqa bir ayədə isə belə buyurur: **"Ey iman gətirənlər! Özünüzü və ailənizi yanacaq insanlar və daşlar olan oddan qoruyun! Onun üstündə Allahın onlara verdiyi əmrlərə heç vaxt asi olmayan, özlərinə buyurulanları yerinə yetirən amansız və güclü mələklər var"** ("ət-Təhrim", 6). Yəni onlara yaxşılığı əmr edib, pis işlərdən çəkinməyi buyurun. Qiyamət günü onları atəş yeməsin deyə onları özbaşına buraxmayın. Əbu Hureyradan ☪ rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ☪ belə buyurmuşdur: **"Gecə vaxtı yatağından qalxıb namaz qılan və zövcəsini namaza oyadan, oyanmadığı təqdirdə isə onun üzünə su çiləyən kişiye Allah rəhm etsin! Habelə gecə vaxtı yatağından qalxıb namaz qılan, ərinə namaza oyadan, oyanmadığı təqdirdə isə onun üzünə su çiləyən qadına Allah rəhm etsin!"**³

﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيَسَ ؑ إِتَّخَذَ صَدِيقًا نَّبِيًّا ۝۶۱ وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا ۝﴾

56. Kitabda İdrisi də xatırla! Həqiqətən, o, düz danışan adam və bir peyğəmbər idi.

57. Biz onu yüksək bir məqama ucaltdıq.

¹ əl-Buxari, 2408, 2598.

² ət-Tirmizi, 3605, 3964. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 302.

³ Əbu Davud, 1450, 1452; İbn Məcə, 1336. Hədis səhihdir. İbn Məcə, 333.

Uca Allah bu ayələrdə İdrisi ﷺ tərifləyərək onun düz danışan adam və bir peyğəmbər olduğunu, Uca Allahın onu yüksəltdiyini qeyd edir. Daha əvvəl keçən səhih bir hədisdə bildirildiyi kimi, Peyğəmbər ﷺ Meracda olarkən İdrislə ﷺ dördüncü səmada qarşılaşmışdır.¹

﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَةِ آدَمَ وَمِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ وَمِنْ ذُرِّيَةِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْرَءِيلَ وَمِمَّنْ هَدَيْنَا وَاجْتَبَيْنَا إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُ الرَّحْمَنِ خَرُّوا سُجَّدًا وَبُكِيًّا ۝﴾

58. Onlar Allahın nemət bəxş etdiyi peyğəmbərlərdən, Adəmin və Nuhla birlikdə gəmidə daşdığımız kimsələrin nəslindən, İbrahimin və İsrailin nəslindən seçib haqq yola yönəltdiyimiz kimsələrdəndir. Onlar özlərinə Mərhəmətli Allahın ayələri oxunduğu zaman səcdəyə qapanıb ağlayanlardır.

Uca Allah bu ayədə belə buyurur: **"Onlar"**, burada, sadəcə, bu surədə yad edilənlər deyil, bütün peyğəmbərlər nəzərdə tutulur. Uca Allah bəzi peyğəmbərləri qeyd etməklə bütün peyğəmbərləri nəzərdə tutmuşdur. **"...Allahın nemət bəxş etdiyi peyğəmbərlərdən, Adəmin və Nuhla birlikdə gəmidə daşdığımız kimsələrin nəslindən, İbrahimin və İsrailin nəslindən seçib haqq yola yönəltdiyimiz kimsələrdəndir. Onlar özlərinə Mərhəmətli Allahın ayələri oxunduğu zaman səcdəyə qapanıb ağlayanlardır"**. əs-Suddi və İbn Cərir رحمه الله demişlər: "Adəmin nəslindən nəzərdə tutulan İdrisdir. Nuhla birlikdə gəmidə daşınanların nəslindən nəzərdə tutulan isə İbrahimdir. İbrahimin nəslindən nəzərdə tutulan İshaq, Yaqub və İsmaildir. İsrailin nəsilindən nəzərdə tutulanlar isə Musa, Harun, Zəkəriyyə, Yəhya və Məryəm oğlu İsadır". İbn Cərir رحمه الله demişdir: "Bu peyğəmbərlərin hamısı Adəmdən olmasına baxmayaraq, Uca Allah onların nəsəblərini ayırmışdır, çünki İdris onların içində Nuhla birlikdə gəmidə daşınanların övladı deyildi. Çünki İdris Nuhun babasıdır".²

Mən deyirəm: "Nuhun nəsəbinin başında İdrisin olması qüvvətli görüşdür. İsrə və Merac hədisinə əsaslanaraq İdrisin İsrail oğullarına göndərilmiş peyğəmbərlərdən biri olduğunu deyənlər də var. Çünki o, İsrə gecəsi Peyğəmbərə ﷺ salam verərək belə demişdir: "Xoş gəlmisən, ey əməlisaleh qardaş və əməlisaleh peyğəmbər!" Adəm və İbrahim kimi: "Xoş gəlmisən, ey əməlisaleh oğul və əməlisaleh peyğəmbər!" – deməmişdir".³

¹ əl-Buxari, 336, 349; Muslim, 237, 433.

² ət-Tabəri, 18/214, 23962.

³ əl-Buxari, 336, 349; Muslim, 237, 433.

Bu ayədə bütün peyğəmbərlərin nəzərdə tutulduğunu gücləndirən dəlillərdən biri də qeyd olunan ayənin "əl-Ənam" surəsindəki bu ayələrə bənzəməsidir: **"Bunlar, öz qövmünə qarşı İbrahimə verdiyimiz dəlillərimizdir. Biz istədiyimiz kəsi dərəcə-dərəcə ucaldırıq. Şübhəsiz ki, Rəbbin hikmət sahibidir, hər şeyi biləndir. Biz ona İshaqı və Yaqubu bəxş etdik. Hər ikisini doğru yola yönəlttik. Bundan əvvəl Nuhu da doğru yola yönəltdik. Onun nəslindən olan Davudu, Süleymanı, Əyyubu, Yusufu, Musanı və Harunu da. Biz yaxşı əməl sahiblərini belə mükafatlandırırıq. Zəkəriyyəni, Yəhyanı, İsanı və İlyası da. Hamısı əməlisalehlərdən idilər. İsmaili, Əlyəsəni, Yunusu və Lutunu da. Hamısını aləmlərdən üstün etdik. Onların atalarından, nəsilələrindən və qardaşlarından bəzilərinə də. Onları seçdik və düz yola yönəlttik. Bu, Allahın hidayətidir. Bununla O, qullarından istədiyi şəxsi doğru yola yönəldir. Əgər Ona şəriq qoşsaydılar, əlbəttə, etdikləri əməllər puç olardı. Bunlar, Kitab, hikmət və peyğəmbərlik verdiyimiz kəslərdir. Əgər onlar bunu inkar etsələr, Biz onları inkar etməyən başqa bir qövmə həvalə edərək. Bunlar Allahın doğru yola yönəltdiyi kəslərdir. Sən də onların haqq yoluna yönəl. De: "Mən bunun əvəzinə sizdən heç bir mükafat istəmirəm. Bu Kitab aləmlər üçün yalnız bir xatırlatmadır"** ("əl-Ənam", 83-90). Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Onlardan bəziləri haqqında sənə danışmışıq, bəziləri haqqında isə danışmamışıq"** ("Gafir", 78).

əl-Buxarinin "Səhih" əsərində rəvayət edilir ki, Mucəhid rahiməlləhu İbn Abbasdan rahiməlləhu: "Sad" surəsində səcdə ayəsi varmı?" deyərək soruşmuş, İbn Abbas rahiməlləhu da: "Bəli" – deyib Uca Allahın: **"Bunlar Allahın doğru yola yönəltdiyi kəslərdir. Sən də onların haqq yoluna yönəl"** ("əl-Ənam", 90) ayəsini oxumuş və: "Sizin Peyğəmbərinizə rahiməlləhu də onların yoluna tabe olmaq əmr olunub" – demişdir. Sonra İbn Abbas Davudu rahiməlləhu nəzərdə tutaraq: "O da onlardandır" – demişdir.¹ Uca Allah bu ayədə belə buyurur: **"Onlar özlərinə Mərhəmətli Allahın ayələri oxunduğu zaman səcdəyə qapanıb ağlayanlardır"**, yəni onlar Allahın dəlillərini ehtiva edən Kəlamını eşitdikləri zaman Rəblərinə boyun əyərək, onlara bəxş edilmiş əzəmətli nemətə şükür və həmd edərək səcdəyə qapanırlar. Alimlər onlara tabe olaraq bu ayədə tilavət səcdəsinin olduğunu yekdilliklə bildirmişlər. Rəvayət edilir ki, bir dəfə Ömər ibn əl-Xəttab rahiməlləhu "Məryəm" surəsini oxudu. Bu ayəyə (58-ci ayəyə) yetişdikdə səcdə etdi və (özünü qınayaraq): "Bu, səcdədir, bəs ağlamaq haradadır?" – dedi.

¹ əl-Buxari, 4266, 4632.

﴿ فَخَلَفَ مِنْ بَعدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهْوَاتِ ۖ فَسُوفَ يَلْقَوْنَ عَذَابًا ۝٥٩ إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ

صَالِحًا فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا ۝٦٠﴾

59. Onların arxasınca namazı buraxıb şəhvətə uyan bir nəsil gəldi. Onlar ziyana uğrayacaqlar.

60. Ancaq Allaha tövbə edib iman gətirənlər və saleh əməllər edənlərdən başqa! Onlar Cənnətə daxil olacaq və heç bir haqsızlığa məruz qalmayacaqlar.

Uca Allah əvvəlki ayələrdə xoşbəxt olan dəstəni qeyd etdi. Bunlar peyğəmbərlər və onlara tabe olan, Allahın hədlərini və əmrlərini yerinə yetirən, Allahın vacib buyurduğu ibadətləri əda edən və Allahın qadağan etdiklərini tərk edən kəslərdir. Bu ayələrdə isə Uca Allah **"Onların arxasınca namazı buraxıb şəhvətə uyan bir nəsil gəldi"** – deyər buyurur. Əgər onlar namazı tərk etmişlərsə, digər vacibləri, əlbəttə, daha çox tərk edəcəklər. Çünki namaz dinin dirəyi, qulların etdikləri ən xeyirli əməldir. Onlar dünya şəhvtələrinə və ləzzətlərinə yönəlmiş, dünya həyatından razı qalıb onunla rahatlıq tapmışlar. Məhz belələri Qiyamət günü ziyana, yəni xəsarətə uğrayacaqlar. Təfsir alimləri ayədə "namazı buraxmaq" deyildikdə nəyin nəzərdə tutulduğunda ixtilaf etmişlər. Bəzi alimlər "namazı buraxmaq" deyildikdə namazın tamamilə tərk edilməsinin nəzərdə tutulduğunu demişlər. İbn Cərir rahiməllah bu rəyi seçmişdir. Odur ki sələf və xələf alimlərindən bəzilərinə görə, məsələn, İmam Əhməddən rahiməllah rəvayət edilən məşhur görüşə və əş-Şafiidən rahiməllah rəvayət edilən bir rəyə görə, namazı tərk edən təkfir olunur.¹ Onlar dəlil olaraq bu hədislərə əsaslanmışlar: "Qul ilə şirk arasında namazı tərk etmək durur".² Bu rəydə olanların digər bir dəlili isə: "Bizimlə onların arasındakı əhd namazdır.

¹ Əksər İslam alimlərinə görə, namaz qılmağın vacib olduğunu bildiyi halda səhlənkarlığı üzündən namazı tərk edən kəs İslamdan çıxmır. İmam Əbu Hənifə, İmam Malik, İmam əş-Şafii və İmam Əhmədin beş rəyindən ən mötəbəri, habelə qədim və müasir alimlərdən bir çoxu tənbelliyi üzündən namazı tərk edən kimsəni kafir saymamış, əksinə, onun böyük günah sahibi olduğunu demişlər. Bu rəydə olan alimlər "Bizimlə onların arasındakı əhd namazdır. Kim onu tərk etsə, küfr etmiş olar" hədisində keçən "küfr" sözünün "İslamdan çıxarmayan küfr" olduğunu bildirmişlər. Necə ki bir çox hədisdə Peyğəmbər rahiməllah bu növ (İslamdan çıxarmayan) küfrü nəzərdə tutaraq demişdir: "Müsəlmanı söymək fasiqlik, ona qarşı vuruşmaq isə küfrdür" (əl-Buxari, 48. Muslim, 64); "Kim Allahdan başqasına and içərsə, artıq küfr etmişdir və ya şirk etmişdir" (Əbu Davud, 3251; Ət-Tirmizi, 1535); "Kim bilərəkdən doğma atasının deyil, başqa birisinin oğlu olduğunu iddia edərsə, küfr etmiş olar" (əl-Buxari, 3246, 3508; Muslim, 61).

² Muslim, 116, 256.

Kim onu tərk etsə, küfr etmiş olar”.¹ Qasim ibn Muxeymira رضى الله عنه Uca Allahın **“Onların arxasınca namazı buraxıb şəhvətə uyan bir nəsil gəldi”** ayəsi barədə belə demişdir: “Onlar, sadəcə, namazın vaxtlarını keçirmişlər (namazları vaxtlı-vaxtında qılmamışlar). Əgər namazı tərk etmiş olsaydılar, bu küfr olardı”.² Rəvayət edilir ki, bir dəfə İbn Məsuddan رضى الله عنه soruşdular: “Uca Allah Quranda namazı çox yerdə qeyd edərək: **“...o kəslərin ki, onlar namazlarında səhlənkardırlar”** (“əl-Məun”, 5); **“O kəslər ki, namazlarını həmişə qılırlar”** (“əl-Məaric”, 23); **“O kəslər ki, namazlarını dəqiqliklə qılırlar”** (“əl-Məaric”, 34) – deyə buyurur. Burada nə nəzərdə tutulur?” İbn Məsud: “Burada namazları vaxtlı-vaxtında qılmaq, namazların vaxtlarına riayət etmək nəzərdə tutulur” – deyə cavab verdi. Ətrafdakılar: “Biz bunun namazı tərk etməklə əlaqəli olduğunu sanırdıq” – dedilər. İbn Məsud: “Bu küfrdür” – dedi”.³ Ömər ibn Abdul-Əziz رضى الله عنه Uca Allahın **“Onların arxasınca namazı buraxıb şəhvətə uyan bir nəsil gəldi”** ayəsi barədə belə demişdir: “Onların namazı buraxmaları namazı tərk etmək deyil, namazın vaxtlarına riayət etməmək olmuşdur”.⁴ Mucahid رضى الله عنه Uca Allahın **“Onların arxasınca namazı buraxıb şəhvətə uyan bir nəsil gəldi”** ayəsi barədə belə demişdir: “Bu, Qiyamətə yaxın bir vaxtda olacaq. O vaxt Muhəmməd ümmətinin əməlisaleh insanları qalmayacaq və o vaxta qalan insanlar küçələrdə (açıq-aşkar) zina edəcəklər”.⁵ əl-Həsən əl-Bəsri رضى الله عنه isə belə demişdir: “Onlar məscidləri boş buraxıb dünya işləri ilə məşğul olacaqlar”.

Uca Allah buyurur: **“Onlar ziyana uğrayacaqlar”**. İbn Abbas رضى الله عنه demişdir: “Yəni xəsarətə uğrayacaqlar”. Qatədə رضى الله عنه demişdir: “Yəni şərə, pisliyə uğrayacaqlar”.

Uca Allah buyurur: **“Ancaq Allaha tövbə edib iman gətirənlər və saleh əməllər edənlərdən başqa!”** Yəni namazı buraxıb şəhvətlərə uymaqdan imtina edənlər bu hökmə daxil deyillər. Həqiqətən, Uca Allah o kəslərin tövbəsini qəbul edəcək, aqibətlərini gözəl edəcək və onları Nəim cənnətlərinə varis olanlardan edəcək. Odur ki ayənin davamında: **“Onlar Cənnətə daxil olacaq və heç bir haqsızlığa məruz qalmayacaqlar”** – deyə buyurur. Çünki tövbə, özündən əvvəlkiləri silib aparır. Bir hədisdə belə deyilir: “Günahdan tövbə edən kəs günahı olmayan kəs kimidir”.⁶ Odur

¹ ət-Tirmizi, 2621. ət-Tirmizi hədisin “həsən-səhih-ğarib” olduğunu bildirmişdir. Hədis səhihdir. Bax: Səhih ən-Nəsəi, 462.

² ət-Tabəri, 18/215, 23964.

³ ət-Tabəri, 18/216, 23969.

⁴ ət-Tabəri, 18/216, 23968.

⁵ ət-Tabəri, 18/217, 23972.

⁶ ət-Tabərani “Mucəmul-Kəbir” 18224. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 6803.

ki tövbə edənlərin (tövbə etdikdən sonra) etdikləri yaxşı əməllərdən heç bir şey azaldılmayacaq, əvvəl etdikləri günahlara görə cəzalandırılmazlar, tövbədən sonra etdikləri yaxşı əməllərdən də heç bir şey azaldılmaz. Çünki Səxavətli olan Allahın səxavəti, Həlim olan Allahın həlimliyi ilə bunlar (tövbədən əvvəl etdikləri günahlar) artıq silinmiş və yox sayılmışdır. Bu ayədəki istisna Uca Allahın "əl-Furqan" surəsindəki bu ayələrinə bənzəyir: **"Onlar Allahla yanaşı başqa məbuda yalvarmaz, Allahın haram etdiyi cana haqsız yerə qıymaz və zina etməzlər. Bunu edən kimsə cəzalandırılır. Qiyamət günü onun əzabı qat-qat artırılar və onun içində zəlil olub əbədi qalar. Ancaq tövbə edib iman gətirən və saleh əməllər edənlərdən başqa. Allah onların pis əməllərini yaxşı əməllərlə əvəz edər. Allah Bağışlayandır, Rəhmlidir!"** ("əl-Furqan", 68-70).

﴿جَنَّاتٍ أَلْفِی وَعَدَ الرَّحْمَنُ عِبَادَهُ بِالْغَیْبِ ۚ إِنَّهُمْ كَانُوا وَعْدُهُ مَأْتِیًا ۖ لَا یَسْمَعُونَ فِیْهَا نَغْوًا إِلَّا سَلَامًا وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِیْهَا بُكْرَةً وَعَشِیًّا ۚ تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِی نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِیًّا ۝۱۶﴾

61. Bu Cənnət Mərhəmətli Allahın Öz qullarına vəd etdiyi və onların görmədikləri Ədn cənnətləridir. Onun vədi mütləq yerinə yetəcəkdir.
62. Onlar orada boş sözlər deyil, ancaq: "Salam!" eşidəcəklər. Orada səhər-axşam onların ruzisi olacaqdır.
63. Qullarımızdan olan müttəqilər üçün miras edəcəyimiz Cənnət budur.

Uca Allah buyurur: "Günahlarından tövbə edənlərin daxil olacaqları **"Bu Cənnət Mərhəmətli Allahın Öz qullarına vəd etdiyi və onların görmədikləri"**, yəni görmədikləri halda yəqinliklə və imanlarının gücü ilə inandıqları qeybdir. "Ədn", yəni davamlı qalacaqları **"cənnətləridir"**.

Uca Allah buyurur: **"Onun vədi mütləq yerinə yetəcəkdir"**. Bu cümlə bunun mütləq baş verəcəyini və davamlı olacağını gücləndirmək mənasını daşıyır. Həqiqətən, Uca Allah vədinə müxalif çıxmaz və onu dəyişməz. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Allahın vədi mütləq yerinə yetəcək"** ("əl-Muzzəmmil", 18).

Uca Allah buyurur: **"Onlar orada boş sözlər deyil"**, yəni dünyada bəzən deyilən aşağı, dəyərsiz və mənasız sözlər bu cənnətlərdə danışılmayacaq, **"ancaq: "Salam!" eşidəcəklər"**. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **"Onlar orada nə boş söz, nə də günaha səbəb olan söhbət eşidəcəklər. Ancaq: "Salam! Salam!" – sözləri eşidəcəklər"** ("əl-Vaqiə", 25-26).

Uca Allah buyurur: **"Orada səhər-axşam onların ruzisi olacaqdır"**. Bu o demək deyil ki, Cənnətdə səhər və axşam olacaq. Yəni səhər və axşam vaxtlarında ruziləri qarşılarında olacaq. Onlar bir-birini təqib edən vaxtlar içində olacaqlar. Vaxtın ötməsini işıq və nurdan bilib ayıracacaqlar. İmam Əhməd rahiməlləhu Əbu Hureyradan rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməlləhu buyurmuşdur: "Cənnətə girəcək ilk zümrədə olanların siması on dörd gecəlik Ay kimi (gözəl və parlaq) olacaq. Cənnətdə onlar nə tüpürəcək, nə (burunlarından) selik ifraz edəcək, nə də təbii ehtiyaclarını ödəyəcəklər. İşlətdikləri qablar qızıldan, daraqlar isə həm qızıldan, həm də gümüşdən olacaq. Buxurları ud (hind udu) olacaq. Onların tərəndən müşk qoxusu gələcək. Onlardan hər birinin iki zövcəsi olacaq. Bu qızlar elə gözəl və elə zərif olacaqlar ki, dərilərinin altından ayaq sümüyünün iliyi görünəcək. Cənnət əhlinin arasında nə bir ixtilaf, nə də kin-küdurət olacaq. Özləri də canbir qəlb olacaqlar. Onlar səhər-axşam Allahın şəninə tərəflər deyəcəklər". Hədisi əl-Buxari və Muslim "Səhih" əsərlərində rəvayət etmişlər.¹

İmam Əhməd rahiməlləhu İbn Abbasdan rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməlləhu buyurmuşdur: "Şəhidlərin ruhları Cənnətin qapısının yanında, parıldayan bir çayın kənarında, yaşıl bir qübbənin içindədir. Onlar üçün səhər-axşam Cənnətdən ruziləri çıxarılır". Hədisi İmam Əhməd rahiməlləhu rəvayət etmişdir.² əd-Dahhək rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, İbn Abbas rahiməlləhu Uca Allahın **"Orada səhər-axşam onların ruzisi olacaqdır"** ayəsi barədə belə demişdir: "Yəni gecə və gündüzün ölçülərinə uyğun zamanda ruziləri olacaq".

Qatədə rahiməlləhu Uca Allahın **"Orada səhər-axşam onların ruzisi olacaqdır"** ayəsi barədə belə demişdir: "Cənnətdə iki vaxt var: səhər və axşam vaxtları. Orada gecə və gündüz yoxdur. Gecə və gündüzü işıq və nur əvəz edəcək".³ Mucahid rahiməlləhu isə belə demişdir: "Cənnətdə səhər və axşam yoxdur. Yalnız dünyada ikən alışdıqları iştahlarına uyğun zamanlarda onlara ruziləri veriləcək".⁴

Uca Allah buyurur: **"Qullarımızdan olan müttəqilər üçün miras edəcəyimiz Cənnət budur"**, yəni bu yüksək xüsusiyyətlərlə vəsf etdiyimiz cənnətlərə Allahdan qorxan qullarımızı varis edəcəyik. Onlar qıtlıqda da, bolluqda da Allaha itaət edən, qəzəblərini Allah üçün boğan və insanları bağışlayan kəslərdir. Uca Allah "əl-Muminun" surəsinin əvvəlində belə buyurur: **"Möminlər, həqiqətən də, nicat tapmışlar;**

¹ Əhməd, 8183; əl-Buxari, 3006, 3245; Muslim, 5062, 7325.

² Əhməd, 2390. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 3742.

³ ət-Tabəri, 18/221, 23989.

⁴ ət-Tabəri, 18/221, 23988.

o kəslər ki, namazlarında mütidirlər, o kəslər ki, sözbazlıqdan qaçırlar, o kəslər ki, zəkat verirlər, o kəslər ki, övrət yerlərini həmişə qoruyurlar, zövcələri və sahib olduqları cariylər istisnadır. Onlar buna görə heç qınanmazlar. Bundan artığına can atanlar isə həddi aşanlardır. O mömin kəslər ki, əmanətlərini və vədlərini qoruyurlar. O kəslər ki, namazlarını öz vaxtlarında qılırlar. Məhz onlar – varis olanlardır. O kəslər ki, Firdovs cənnətinə varis olacaqlar; onlar orada əbədi qalacaqlar" ("əl-Muminun", 1-11).

﴿وَمَا تَنْزِيلُ الْإِنشَارِ رَبِّكَ ۖ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذَلِكَ ۚ وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا ۚ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ ۚ هَلْ تَعْمَلُونَ سَمِيًّا ۚ﴾

64. (Mələklər dedi:) "Biz dünyaya, ancaq sənin Rəbbinin əmri ilə enirik. Önümüzdə, arxamızda və onların arasında nə varsa, Ona məxsusdur. Rəbbin unudan deyildir".

65. O, göylərin, yerin və onların arasında olanların Rəbbidir! Elə isə yalnız Ona ibadət et və Ona ibadətdə səbirli ol! Heç Ona oxşarını tanıyırsanmı?!

İmam Əhməd rahiməlləhu İbn Abbasdan rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, bir dəfə Peyğəmbər rahiməlləhu Cəbrailə dedi: "Bizi daha çox ziyarət etməyinə mane olan nədir?" Uca Allah da bu ayəni nazil etdi: "(Mələklər dedi:) "Biz dünyaya, ancaq sənin Rəbbinin əmri ilə enirik. Önümüzdə, arxamızda və onların arasında nə varsa, Ona məxsusdur. Rəbbin unudan deyildir". Hədisi əl-Buxari rahiməlləhu də rəvayət etmişdir.¹

Uca Allah buyurur: "Önümüzdə, arxamızda və onların arasında nə varsa, Ona məxsusdur". Bəzi təfsirçilərə görə "Önümüzdə" deyildikdə dünyada olanlar, "arxamızda" deyildikdə axirətdə olanlar, "onların arasında" deyildikdə isə Sura birinci və ikinci dəfə üfürülmənin arasında olanlar nəzərdə tutulur. Bu şərh İbul-Aliyə rahiməlləhu vermişdir. Bəzi təfsirçilərə görə isə "Önümüzdə" deyildikdə qarşıda başımıza gələcək axirət hadisələri, "arxamızda" deyildikdə dünyada olub-keçən hadisələr, "onların arasında" deyildikdə isə dünya ilə axirət arasında olanlar nəzərdə tutulur. Oxşar təfsir İbn Abbas, Səid ibn Cübeyr, əd-Dahhək, Qatədə, İbn Cüreyc və əs-Səuridən rahiməlləhu rəvayət edilmişdir. İbn Cərir də bu şərh seçmişdir. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

¹ Əhməd, 2043; əl-Buxari, 4362, 4731.

Uca Allah buyurur: **"Rəbbin unudan deyildir"**. Mucahid və əs-Suddi ؓ demişlər: "Ayənin mənası budur ki, "Rəbbin səni unutmadı".¹ Əbu əd-Dərdə ؓ Peyğəmbərin ﷺ belə dediyini rəvayət etmişdir: "Uca Allah Öz Kitabında (Quranda) nəyi halal etmişsə, o halal, nəyi haram etmişsə, o haramdır.² Nəyin hökmünü bəyan etməmişsə, onu sizə əvvf etmişdir. Allahdan gələn əfvi qəbul edin. Həqiqətən, Allah heç bir şeyi unutmamışdır". Sonra Əbu əd-Dərdə ؓ Uca Allahın **"Rəbbin unudan deyildir"** ayəsini oxudu".³

Uca Allah buyurur: **"O, göylərin, yerin və onların arasında olanların Rəbbidir!"** Yəni bütün bunları yaradan, idarə edən, onlara hakim olan Odur. Heç kəs Onun hökmünü dəyişdirə və ya ləğv edə bilməz. **"Elə isə yalnız Ona ibadət et və Ona ibadətdə səbirli ol! Heç Ona oxşarını tanıyırsanmı?"** İbn Abbas ؓ demişdir: "Yəni sən heç Ona tay və ya bənzər olanı tanıyırsanmı?!"⁴ Mucahid, Səid ibn Cubeyr, Qatədə, İbn Cureyc və başqaları da belə demişlər. İkrimə ؓ İbn Abbasın belə dediyini rəvayət etmişdir: "Uca Allahdan başqa heç kim "ər-Rahmən" adlanmır. Onun adı uca və müqəddəsdir".⁵

﴿وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ إِذَا مَا مِتْ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا ۝ أَوَلَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْئًا ۝ فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا ۝ ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا ۝ ثُمَّ لَنَحْنُ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِهَا صِلِيًّا ۝﴾

66. İnsan soruşar: "Doğrudanmı mən öldükdən sonra qəbirdən diri çıxardılacağam?"

67. Məgər insan ilk əvvəl onu heç bir şey deyilkən yaratdığımızı xatırlamırmı?

¹ ət-Tabəri, 18/225, 24006.

² Sözsüz ki, Peyğəmbərin ﷺ halal və haram etdikləri də bura daxildir. Çünki Uca Allah Quranda Peyğəmbərə ﷺ itaət etməyi əmr edərək buyurur: **"Allahın rəsulu sizə nəyi əmr edirsə, onu yerinə yetirin, nəyi də qadağan edirsə, ondan çəkinin. Allahdan qorxun. Həqiqətən, Allah şiddətli cəza verəndir"** ("əl-Həşr", 7). Həmçinin buyurur: **"Kim Peyğəmbərə itaət edərsə, Allaha itaət etmiş olar, kim üz çevirərsə, bil ki, Biz səni onlara gözətçi göndərməmişik"** ("ən-Nisa", 80).

³ əl-Hakim, 3419. əl-Hakim isnadının səhih olduğunu, lakin əl-Buxari və Muslimin rəvayət etmədiyini bildirmişdir. əz-Zəhəbi bununla razılaşmışdır. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 2256.

⁴ İbn Əbu Hatim, 14239; ət-Tabəri, 24007.

⁵ İbn Əbu Hatim, 14240, 15304.

68. Rəbbinə and olsun ki, Biz onları şeytanlarla birlikdə bir yerə toplayacaq, sonra da onları diz üstə çökmüş halda Cəhənnəmin ətrafına yerləşdirəcəyik.

69. Sonra hər firqədən Mərhəmətli Allaha ən çox asi olanı çıxardacağıq.

70. Orada yanmağa daha çox layiq olanları, əlbəttə ki, Biz yaxşı tanıyırıq.

Uca Allah bu ayələrdə xəbər verir ki, bəzi insanlar öldükdən sonra təkrar dirildiləcəyinə təəccüblənərək bunu mümkünsüz sayır. Uca Allah bu xüsusda başqa ayələrdə belə buyurur: **"Əgər təəccüblənirsənsə, onların "Məgər biz torpaq olduqdan sonra yenidən yaradılacağıq?" deməsinə təəccüblən"** ("ər-Rad", 5); **"Məgər insan onu nütfədən yaratdığımızı görmür? Budur, o, indi açıq-aşkar mübahisə edir. O, Bizə bir məsəl çəkdi, lakin yaradılışını unutdu. O dedi: "Çürümüş sümükləri kim dirildə bilər?" De: "Onları ilk dəfə yaradan Allah Özü dirildəcək. O, hər bir məxluqu yaxşı tanıyır"** ("Ya Sin", 77-79). Burada isə belə buyurur: **"İnsan soruşar: "Doğrudanmı, mən öldükdən sonra qəbirdən diri çıxardılacağam?" Məgər insan ilk əvvəl onu heç bir şey deyilkən yaratdığımızı xatırlamırmı?"** Uca Allah burada yaratdıqlarını dirildəcəyinə dəlil kimi onları ilk dəfə yaratmasını gətirir. Yəni Uca Allah insanı heç bir şey deyilkən, yoxdan yaratmışdır. O bir şey (insan) olduqdan sonra onu təkrar dirildə bilməyəcəkmi? Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Məxluqatı ilk dəfə yoxdan yaradan, sonra onu bir daha təkrarlayan Odur. Bu da Onun üçün çox asandır"** ("ər-Rum", 27). "Səhih" əsərində keçən bir hədisdə Uca Allah belə buyurur: "Adəm övladı Məni yalançı sayır, halbuki bunu etməyə onun haqqı yoxdur. Habelə o, Mənə əziyyət verir, halbuki buna da onun haqqı yoxdur. Məni yalançı sayması, onu öldürdükdən sonra yenidən dirildəcəyimi təkzib etməsidir, Mənə əziyyət verməsi isə Mənə övlad isnad etməsidir. Halbuki Mən Təkəm, heç nəyə Möhtac deyiləm, doğmayan və doğulmayan, heç bir bənzəri olmayan Mənəm".¹

Uca Allah buyurur: **"Rəbbinə and olsun ki, Biz onları şeytanlarla birlikdə bir yerə toplayacaq..."**. Bu ayədə Uca Rəbb Öz hörmətli Nəfsinə and içir ki, O, onların hamısını Allahdan başqa ibadət etdikləri şeytanları ilə birlikdə bir yerə toplayacaq. **"...sonra da onları diz üstə çökmüş"**, yəni oturmuş **"halda Cəhənnəmin ətrafına yerləşdirəcəyik"**. Bu ayə Uca Allahın bu ayəsinə bənzəyir: **"Sən o gün hər ümməti diz çökmüş görəcəksən"** ("əl-Casiyə", 28).

¹ əl-Buxari, 4593, 4975.

Uca Allah buyurur: **"Sonra hər firqədən..."**, Mucahid ؓ demişdir: "Yəni hər ümmətdən". **"...Mərhəmətli Allaha ən çox asi olanı çıxardacağıq"**. İbn Məsud ؓ demişdir: "Əvvəlkilərdən başlayaraq günahkarlar bir-birinin ardınca tutulub həbs ediləcəklər. Nəhayət, hamısı tamamlanıb bir yerə toplandıqda, Uca Allah gəlib onların içindən asilikdə ən böyük olanlarından başlayacaq". Qatədə ؓ ayəni belə şərh etmişdir: "Sonra hər din əhlindən pis işlərdə başçılarını və öndə gedənlərini çıxarıb ayıracağıq". İbn Cüreyc və sələflərdən bir çoxu belə demişlər. Bu, Uca Allahın bu ayələrinə bənzəyir: **"Allah deyəcək: "Sizdən əvvəl gəlib-getmiş günahkar cin və insan tayfaları ilə birlikdə Oda girin!" Hər bir tayfa Oda girdikcə digər bənzərini (bir-brlərini) lənətləyəcəkdir. Nəhayət, hamısı orada toplandığı zaman sonrakılar əvvəlkilər barəsində deyəcəklər: "Ey Rəbbimiz! Bunlardır bizi azdıran! Elə isə Odda bunlara ikiqat əzab ver!" Allah deyəcək: "Əzab hər kəs üçün ikiqatdır, lakin siz bunu bilmirsiniz!" Əvvəlkilər sonrakılara deyəcəklər: "Sizin bizim üzərimizdə heç bir üstünlüyünüz olmayıb. Elə isə qazandıqlarınıza görə dadın əzabı!" ("əl-Əraf", 38-39).**

Uca Allah buyurur: **"Orada yanmağa daha çox layiq olanları, əlbəttə ki, Biz yaxşı tanıyırıq"**. Yəni Uca Allah qullarından Cəhənnəm oduna atılıb orada əbədi qalacağı haqq edənlə, əzabının qat-qat artırılmasını haqq edənləri ən yaxşı biləndir. Necə ki daha əvvəl keçən bir ayədə belə buyurmuşdu: **"Əzab hər kəs üçün ikiqatdır, lakin siz bunu bilmirsiniz!"** ("əl-Əraf", 38).

﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا ۖ ثُمَّ نُفِخُ فِي الْأُذُنِ اتَّقُوا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا ۖ﴾

جَنَّتِيَا ﴿٧١﴾

71. İçinizdən hər kəs ora varid olacaqdır. Bu, Rəbbinin əzəldən müəyyən etdiyi qəti bir qərardır.

72. Sonra Biz müttəqiləri oddan xilas edəcək, zalımları isə orada diz üstə çökmüş halda tərək edəcəyik.

İmam Əhməd ؓ Əbu Sumeyyədən rəvayət etmişdir ki, bir dəfə biz Cəhənnəmə varid olanlar barədə ixtilafa düşdük. Bəzilərimiz: "Mömin Cəhənnəmə girməyəcək", – deyərkən, bəzilərimiz: "Hamı ora girəcək, sonra Uca Allah müttəqiləri qurtaracaq", – dedi. Mən Cabir ibn Abdullahla ؓ qarşılaşdım və ona: "Biz Cəhənnəmə varid olanlar barədə ixtilafa düşmüşük", – dedim. Cabir: "Hamı ora girəcək" – dedi".

Bir dəfə Süleyman: "Bütün insanlar ora girəcək" – dedi və iki barmağını qulaqlarına doğru aparıb: "Qulaqlarım kar olsun, əgər Peyğəmbərin ﷺ belə dediyini eşitməmişəmsə: "Yaxşı və pis insanların hamısı ora girəcək, lakin mömin üçün Cəhənnəm sərin və salamat olacaq. Necə ki İbrahim üçün od belə olmuşdu. Cəhənnəm o qədər soyuq olacaq ki, soyuqluğundan fəryad edəcək. Sonra Uca Allah müttəqiləri oradan qurtarıb zalımları isə diz çökmüş halda orada saxlayacaq". Bu, hədis alimlərinin rəvayət etmədikləri "ğarib" hədisdir.¹ Əl-Həsən əl-Bəsri رحمه الله rəvayət etmişdir ki, bir dəfə bir kişi öz qardaşına dedi: "Sənin Cəhənnəmə girəcəyin barədə xəbər sənə çatıbmı?" Qardaşı: "Bəli" – dedi. Kişi soruşdu: "Bəs oradan çıxacağın barədə xəbər sənə çatıbmı?" Qardaşı: "Xeyr" – deyə cavab verdi. Kişi dedi: "Bu halda necə gülürsən?" O kişini Allaha qovuşana (ölənə) qədər bir daha gülən görmədilər".² Mucahid رحمه الله rəvayət edir ki, bir dəfə İbn Abbasın رحمه الله yanında idim. Onun yanına Əbu Rəşid adlı bir kişi gəldi. O Nafi ibn əl-Əzraq idi. İbn Abbasdan رحمه الله: "Ey İbn Abbas! Uca Allahın **"İçinizdən hər kəs ora varid olacaqdır. Bu, Rəbbinin əzəldən müəyyən etdiyi qəti bir qərarıdır"** ayəsi barədə nə deyirsən?" – deyə soruşdu. İbn Abbas رحمه الله belə cavab verdi: "Ey Əbu Rəşid! Mən də, sən də ora girəcəyik. Baxaq görək oradan çıxacağıq, yoxsa çıxmıyacağıq?"³

İmam Əhməd رحمه الله Abdullah ibn Məsuddan رحمه الله rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ Uca Allahın **"İçinizdən hər kəs ora varid olacaqdır. Bu, Rəbbinin əzəldən müəyyən etdiyi qəti bir qərarıdır"** ayəsi barədə belə buyurmuşdur: "Bütün insanlar Cəhənnəmə girəcək. Sonra onlar, etdikləri yaxşı əməlləri ilə oradan çıxacaqlar". Hədisi Ət-Tirmizi رحمه الله rəvayət etmişdir. Hədis burada Peyğəmbərə ﷺ nisbət olunaraq bu şəkildə rəvayət olunmuşdur.⁴

İbn Cərir رحمه الله rəvayət etmişdir ki, Abdullah ibn Məsud رحمه الله Uca Allahın **"İçinizdən hər kəs ora varid olacaqdır. Bu, Rəbbinin əzəldən müəyyən etdiyi qəti bir qərarıdır"** ayəsi barədə belə demişdir: "Cəhənnəm üzərində qurulmuş Sirat körpüsü qılıncın iti tərəfi kimidir. Birinci təbəqə insanlar onun üzərindən şimşək kimi, ikincisi təbəqə külək kimi, üçüncü təbəqə ən sürətli cins atlar kimi, dördüncü təbəqə ən sürətli qaçan heyvanlar kimi keçəcək. Sonra digər insanlar keçəcək və mələklər: "Ey Allahım! Qulunu qurtar, qurtar!" – deyəcəklər". Bu hədisin əl-Buxari və Muslimin "Səhih"

¹ Əhməd, 14520, 14560, 14574; əl-Hakim, 8744. Hədis zəifdir. Bax: Silsilə əd-Dafie, 4761.

² Ət-Tabəri, 18/234, 24042.

³ Ət-Tabəri, 18/233, 24040.

⁴ Əhməd, 4128. Əhməd Şakir isnadının səhih olduğunu demişdir. Hədisi, həmçinin Ət-Tirmizi (3159, 3454) rəvayət etmiş və həsən hədis olduğunu demişdir. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 311.

əsərlərində, habelə digər əsərlərdə Ənəs, Əbu Səid, Əbu Hureyra, Cabir və başqa səhabələrdən rəvayətlə şahidləri vardır.¹

İmam Əhməd rahiməlləhu Həfsadan rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər saləlləhu ələyhi və ələh və sələm buyurmuşdur: "Ümid edirəm ki, – əgər Allah istəsə – Bədr və Hudeybiyyədə iştirak edənlərdən heç kəs Cəhənnəmə girməyəcək". Həfsa dedi: "Mən "Məgər Uca Allah **"İçinizdən hər kəs oraya varid olacaqdır. Bu, Rəbbinin əzəldən müəyyən etdiyi qəti bir qərar"dır"** buyurmurmu?" – deyə soruşduqda, Peyğəmbərin saləlləhu ələyhi və ələh və sələm belə dediyini eşitdim: **"Sonra Biz müttəqiləri oddan xilas edəcək, zalımları isə orada diz üstə çökmüş halda tərək edəcəyik"**.²

Yenə İmam Əhməd rahiməlləhu Zeyd ibn Hərisənin zövcəsi Ummu Mubəşşirdən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, bir dəfə Allah Elçisi saləlləhu ələyhi və ələh və sələm Həfsanın evində ikən: "Bədr və Hudeybiyyədə iştirak edən heç kim Cəhənnəmə girməyəcək" – dedi. Həfsa soruşdu: "Məgər Uca Allah **"İçinizdən hər kəs oraya varid olacaqdır"** buyurmurmu?" Peyğəmbər saləlləhu ələyhi və ələh və sələm dedi: "(Uca Allah sonra belə buyurur) **"Sonra Biz müttəqiləri oddan xilas edəcək, zalımları isə orada diz üstə çökmüş halda tərək edəcəyik"**.³

əl-Buxari və Muslimin "Səhih" əsərlərində Əbu Hureyradan rahiməlləhu rəvayət edilir ki, Peyğəmbər saləlləhu ələyhi və ələh və sələm buyurmuşdur: "Üç övladı ölən müsəlmana – Allahın verdiyi söz istisna olmaqla – Cəhənnəm odu toxunmaz".⁴ Abdur-Razzəq rahiməlləhu demişdir: "Peyğəmbər saləlləhu ələyhi və ələh və sələm "Allahın verdiyi söz" dedikdə hər kəsin Cəhənnəmə varid olmasını nəzərdə tuturdu". Əbu Davud ət-Tayəlisi rahiməlləhu əz-Zuhrinin belə dediyini rəvayət etmişdir: "Sanki Peyğəmbər saləlləhu ələyhi və ələh və sələm Uca Allahın bu ayəsini nəzərdə tuturdu: **"İçinizdən hər kəs ora varid olacaqdır. Bu, Rəbbinin əzəldən müəyyən etdiyi qəti bir qərar"dır"**.

Rəvayət edilir ki, İbn Məsud rahiməlləhu Uca Allahın **"Bu, Rəbbinin əzəldən müəyyən etdiyi qəti bir qərar"dır"** ayəsi barədə belə demişdir: "Yəni "Rəbbinin Özünə vacib etdiyi bir anddır". Mucəhid rahiməlləhu demişdir: "Yəni qəti bir hökmdür".⁵

Uca Allah buyurur: **"Sonra Biz müttəqiləri oddan xilas edəcək"**, yəni bütün insanlar Cəhənnəmin üzərindən keçib kafirlər və (mömin)

¹ əl-Buxari, 6088, 6573; Muslim, 267, 469.

² Əhməd, 26440, 26483, 26972; Muslim, 4552, 6560; İbn Məcə, 4281.

³ Əhməd, 27042, 27087, 27582. əl-Heysəmi "əz-Zəvaid" (9/307) əsərində demişdir: "Əhmədin rəvayətinin raviləri "Səhih" əsərində adları keçənlərdir". Şueyb əl-Arnəvut hədisin səhih li-ğeyrihi olduğunu bildirmişdir.

⁴ əl-Buxari, 6164, 6656; Muslim, 4766, 6865.

⁵ ət-Tabəri, 18/237, 24054.

günahkarlar etdikləri günahlardan asılı olaraq Cəhənnəmə düşdükdən sonra Uca Allah müttəqi (Allahın əmrlərini yerinə yetirib qadağalarından çəkinən) möminləri etdikləri yaxşı əməllərinə görə oradan qurtaracaq. Onların Sirat körpüsü üzərindən keçmələri və sürətləri dünyada etdikləri yaxşı əməllərə görə olacaq. Sonra Sirat körpüsündən keçənlər böyük günah sahibi olan möminlər üçün şəfaət edəcəklər. Mələklər, peyğəmbərlər və möminlər şəfaət edəcək və üzlərindəki səcdə yerləri istisna olmaqla, Cəhənnəm odunun yandırdığı bir çox insanı oradan çıxaracaqlar. Onlar bu insanları qəlblərindəki imana uyğun şəkildə Cəhənnəmdən çıxaracaqlar. Əvvəl qəlblərində bir dinar ağırlığında iman olanlar çıxarılacaq, sonra bundan daha az olanlar, sonra bundan daha az olanlar, sonra bundan daha az olanlar çıxarılacaq. Nəhayət, qəlbində ən kiçik, ən kiçik, ən kiçik zərrə qədər iman olanlar çıxarılacaqlar. Daha sonra Uca Allah heç bir xeyir əməl etməmiş, lakin ömrünün bir günü "Lə iləhə illəllah" (Allahdan başqa ibadətə layiq haqq məbud yoxdur) deyənləri Cəhənnəmdən çıxaracaq və orada yalnız əbədi qalması vacib olanlardan (kafir və münafıqlardan) başqa heç kim qalmayacaq. Bu barədə Allah Elçisindən ﷺ rəvayət edilən səhih hədislər vardır. Odur ki Uca Allah ayədə: **"Sonra Biz müttəqiləri oddan xilas edəcək, zalımları isə orada diz üstə çökmüş halda tərک edəcəyik"** – deyər buyurur.

﴿وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَّقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا ۚ وَكَرَّ

أَهْلُكُنَا قَبْلَهُمْ مِّن قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثْنَا وَرَبِّهَا ۚ﴾

73. Onlara açıq-aydın ayələri oxunduğu zaman kafirlər möminlərə deyərlər: "Bu iki firqədən hansının məqamı daha yaxşı, məclisi daha gözəldir?"

74. Biz onlardan əvvəl var-dövlət və zahiri görünüşcə onlardan daha üstün olan neçə-neçə nəsilləri məhv etdik.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, kafirlərə Allahın açıq-aydın ayələri oxunduğu zaman onlar bundan üz çevirib möminlərin yanında lovğalanaraq və öz hallarını üzərində olduqları batil dinin doğruluğuna dəlil gətirərək: **"Bu iki firqədən hansının məqamı daha yaxşı, məclisi daha gözəldir?"** – deyirlər. Yəni bu iki dəstədən hansının evləri daha gözəl və daha hündür, söhbət məclisləri daha gözəldir? Ayədə keçən نَدِيًّا [nədiyyən] "məclis" sözü kişilərin söhbət üçün toplaşdıqları yerdir. Yəni onların söhbət məclisləri daha xoş, gəlib-gedənləri daha çoxdur. Bununla

belə demək istəmişlər: "Necə ola bilər ki, biz belə yüksək dərəcəyə sahib olduğumuz halda batıl yolda olaq, onlar isə Ərqam ibn Əbu əl-Ərqam və onun kimi insanların evlərində gizlənərkən haqq yolda olsunlar?" Uca Allah başqa bir ayədə onlar barədə xəbər verərək belə buyurur: **"Kafirlər möminlərə dedilər: "Əgər Quran xeyirli bir şey olsaydı, onlar bunda bizi qabaqlaya bilməzdilər!"** ("əl-Əhqaf", 11). Nuhun qövmü isə belə demişdir: **"Onlar dedilər: "Sənə ən rəzil adamlar tabe olduğu halda biz sənə inanırıqmı?"** ("əş-Şuəra", 111). Uca Allah başqa bir ayədə isə belə buyurur: **"Beləliklə, Biz onların bir qismini digəri ilə sınıdıq ki, onlar desinlər: "Məgər Allah bizim aramızdan, ancaq bunlaramı lütf göstərmişdir?" Allah şükür edənləri daha yaxşı tanıyan deyilmi?"** ("əl-Ənam", 53). Uca Allah onların bu şübhələrinə cavab verərək belə buyurur: **"Biz onlardan əvvəl var-dövlət və zahiri görünüşcə onlardan daha üstün olan neçə-neçə nəsiləri məhv etdik"**, yəni peyğəmbərlərini yalançı sayan neçə-neçə nəsil və ümmətlər olmuşlar ki, küfr etdiklərinə görə onları həlak etmişik. Onlar var-dövlət və zahiri görünüş cəhətdən bunlardan daha üstün və daha yaraşlıq idilər. İbn Abbas رحمته الله ayədə keçən مَقَامًا [məqa:mən] sözünü "məskən", نَدِيًّا [nədiyyən] sözünü "məclis", أَثْنًا [əsə:sən] sözünü "əşya", رِيًّا [riyə] sözünü isə "zahiri görünüş" kimi təfsir etmişdir. İbn Abbasdan رحمته الله nəql olunan başqa bir rəvayətdə o, مَقَامًا [məqa:mən] sözünü "məskən", نَدِيًّا [nədiyyən] sözünü isə "məclis", "nemət" və içində olduqları "cah-cəlal" kimi təfsir etmişdir. Uca Allah Quranda Firon qövmünü həlak etdiyi zaman onlar barədə belə buyurmuşdur: **"Onlar çoxlu bağ və çeşmə qoyub getdilər, neçə-neçə əkinlər, möhtəşəm yerlər..."** ("əd-Duxan", 25-26). Uca Allah Lut qövmü barədə Öz Elçisinə عليه السلام xəbər verərək belə buyurur: **"Doğrudanmı, siz şəhvətlə kişilərə yaxınlaşır, yol kəsir və məclislərinizdə bir-birinizlə murdar işlər görürsünüz?"** ("əl-Ənkəbut", 29). Ərəblər məclisi النَّادِي [ən-nə:di] adlandırırdılar.

﴿قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا حَتَّىٰ إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ إِمَّا الْعَذَابَ وَإِمَّا السَّاعَةَ فَسَيَعْمَلُونَ

مَنْ هُوَ شَرٌّ مَّكَانًا وَأَضْعَفُ جُنْدًا﴾

75. De: "Qoy Mərhəmətli Allah azgınlıqda olan hər kəsə uzun müddət möhlət versin! Nəhayət, özlərinə vəd olunan ya əzabı, ya da Qiyamət saatını gördükləri zaman onlar kimin məqamının daha pis, kimin ordusunun daha zəif olduğunu biləcəklər".

Uca Allah bu ayədə buyurur: "Ey Muhəmməd! Rəbbinə şəriq qoşan, bununla belə özlərini haqlı, sizi isə batıl sayan müşriklərə belə **"De: "Qoy Mərhəmətli Allah" bizdən və ya sizdən "azgınlıqda olan hər kəsə uzun müddət möhlət versin!"** Yəni əcəli çatıb Rəbbinə qovuşana qədər Mərhəmətli Allah onu olduğu vəziyyətdə saxlamaqla ona möhlət versin. **"Nəhayət, özlərinə vəd olunan ya əzabı, ya da Qiyamət saatını gördükləri zaman onlar..."**, yəni sonda onları ya əzab, ya da qəflətən Qiyamət haqlayacaq. Bu zaman dəlil gətirdikləri xeyirli məqama və gözəl məclisə qarşılıq olaraq **"kimin məqamının daha pis, kimin ordusunun daha zəif olduğunu biləcəklər"**. Mucahid رحمته Uca Allahın **"Qoy Mərhəmətli Allah azgınlıqda olan hər kəsə uzun müddət möhlət versin!"** ayəsi barədə belə demişdir: "Yəni Uca Allah onu zəlalət içində tərk etsin". Əbu Cəfər İbn Cərir رحمته də ayəni belə izah etmişdir.

Bu, azgınlıq içində olduqları halda özlərini doğru yolda sanan müşriklərlə qarşılıqlı lənətləşmədir. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə yəhudilərlə lənətləşməni qeyd edərək buyurur: **"De: "Ey yəhudilər! Əgər insanlar arasında, ancaq özünüzün Allahın dostları olduğunuzu iddia edirsinizsə və doğru danışanlarsınızsa, onda özünü zəlalətə diləyin!"** ("əl-Cumuə", 6), yəni bizdən və sizdən batıl üzərində olanlara ölüm diləyin. Əgər siz haqq üzərində olduğunuzu sanırsınızsa, o halda bu bəddua sizə zərər verməyəcək. Yəhudilər bundan imtina etdilər. Bu barədə ətraflı məlumat "əl-Bəqərə" surəsində (94-96-cı ayələrin təfsirində) keçmişdir. Həmd Allaha məxsusdur. Həmçinin Uca Allah "Ali-İmran" surəsində İsanın عليه السلام Allahın oğlu olduğunu iddia etməklə küfr və zəlalətdə həddi aşan xaçpərəstlərlə olan lənətləşməni qeyd edərək, İsanın عليه السلام Allahın qulu olduğunu, Adəm عليه السلام kimi məxluq olduğunu təsdiqləyən dəlilləri qeyd edərək belə buyurur: **"Sənə bilik gəldikdən sonra kim sənənlə İsanın barəsində mübahisə edərsə, de: "Gəlin, oğullarımızı və oğullarınızı, qadınlarımızı və qadınlarınızı, özümüzü və özünüzü çağıraraq, sonra isə dua edib yalançılara Allahın lənət etməsini diləyək"** ("Ali-İmran", 61). Xaçpərəstlər də bundan imtina etmişlər.

﴿وَيَرْيَدُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا هُدًى ۖ وَالْبَقِيَّةُ الصَّالِحَةُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ مَرَدًا ۖ﴾

76. Allah doğru yolda olanların doğruluğunu artırır. Əbədi qalan yaxşı əməllər isə Rəbbinin yanında savab baxımından daha xeyirli, aqibətcə daha yaxşıdır.

Uca Allah əvvəlki ayədə zəlalətdə olanların zəlalətini daha da artırmaqla onlara möhlət verəcəyini qeyd etdikdən sonra bu ayədə doğru yolda olanların hidayətlərini artıracağını bildirir. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **“Bir surə nazil edildiyi zaman onlardan istehza ilə: “Bu, hansınızın imanını artırdı?” – deyənlər də var. İman gətirənlərə gəldikdə isə o surə onların imanını artırır və onlar bir-birini müjdələyirlər. Qəlbində xəstəlik olanlara gəlincə, o surə onların murdarlığı üstünə bir murdarlıq da artırır və onlar kafir olaraq ölürlər”** (“ət-Tövbə”, 124-125).

Uca Allahın **“Əbədi qalan yaxşı əməllər...”** ayəsinin təfsiri əvvəlki ayələrdə keçmişdir. Bununla əlaqədar hədislər də **“əl-Kəhf”** surəsinin (46-cı ayənin) təfsirində verilmişdir. **“...Rəbbinin yanında savab baxımından”**, yəni mükafat olaraq **“daha xeyirli, aqibətcə”**, yəni nəticə olaraq və sahibinə qayıdan fayda baxımından **“daha yaxşıdır”**.

﴿ أَفَرَأَيْتَ الَّذِي كَفَرَ بِآيَاتِنَا وَقَالَ لَأُوتِيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا ۚ أَظَلَعَ الْغَيْبَ أَمْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا ۚ كَلَّا سَنَكْتُبُ مَا يَقُولُ وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا ۖ وَنَرْتُهُ مَا يَقُولُ وَيَأْتِينَا فَرْدًا ۚ ﴾

77. Ayələrimizi inkar edib: **“Mənə hökmən var-dövlət və övlad veriləcək!”** – deyən adamı gördünmü?
78. Olmaya, o, qeybdən xəbərdardır, yoxsa Mərhəmətli Allahdan vəd almışdır?
79. Xeyr! Biz onun dediklərini yazacaq və əzabını qat-qat artıracağıq.
80. Onun dediyi şeylər Bizə qalacaq və o, hüzzurumuza tək-tənha gələcəkdir.

İmam Əhməd رحمته الله Xabbəb ibn Əratın رحمته الله belə dediyini rəvayət etmişdir: “Mən (cahiliyyət dövründə) dəmirçi idim. əl-As ibn Vailin¹ mənə borcu var idi. Mən gəlib borcumu ondan tələb etdikdə o dedi: “Xeyr, Allaha and olsun ki, Muhəmmədi inkar etməyincə, sənə heç nə verməyəcəyəm”. Mən dedim: “Xeyr, Allaha and olsun ki, Allah səni öldürüb dirildənədək Muhəmmədi inkar etməyəcəyəm”. əl-As dedi: “Elə isə mən ölüb dirilənədək gözlə. Mən diriləndən sonra mənə var-dövlət və övlad bəxş ediləcək. Onda sənə borcunu qaytararam”. Bu hadisədən sonra Uca Allahın **“Ayələrimizi inkar edib: “Mənə hökmən var-dövlət və övlad veriləcək!”** – deyən adamı gördünmü?” ayəsi **“Onun dediyi şeylər Bizə**

¹ əl-As ibn Vail böyük səhabə Amr ibn əl-Asın atası olmuşdur. O, müşrik olmuş və ölənədək İslam dinini qəbul etməmişdir.

qalacaq və o, hüzzurumuza tək-tənha gələcəkdir" ayəsinə qədər nazil oldu".¹ Hədisi "Səhih" əsərlərində əl-Buxari və Muslim və başqaları da rəvayət etmişlər. əl-Buxarinin ﷺ rəvayətində belə deyilir: "Mən Məkkədə dəmirçi idim. əl-As ibn Vail üçün (borca) bir qılinc düzəltmişdim və borcumu istəmək üçün onun yanına gəldim...". Sonra ravi hədisin davamını qeyd etmiş və belə demişdir: **"Olmaya, o, qeybdən xəbərdardır, yoxsa Mərhəmətli Allahdan vəd"**, yəni əhd **"almışdır?"** Mucahid, Qatədə və başqaları da ayənin əl-As ibn Vail barədə nazil olduğunu demişlər.²

Uca Allahın **"Mənə hökmən var-dövlət və övlad veriləcək!"** ayəsində keçən وَلَدٌ [vələdən] **"övlad"** sözünü bəzi qarilər وَلَدٌ [vulədən] şəklində oxumuşlar. Hər iki qiraət eyni mənadadır. Bəzi alimlər وَلَدٌ [vulədən] sözünün cəmdə, وَلَدٌ [vələdən] sözünün isə təkdə olduğunu demişlər. Bu Qeys qəbiləsinin ləhcəsindədir. Ən doğrusunu Allah bilir.

Sonra Uca Allah **"Mənə hökmən var-dövlət və övlad veriləcək!"** dəyənin sözünü inkar edərək: **"Olmaya, o, qeybdən xəbərdardır..."** – deyərək buyurur. Yəni məgər o, Axirətdə nəyi olacağını bilirmi ki, buna and içir, **"...yoxsa Mərhəmətli Allahdan vəd almışdır?"** Yəni, yoxsa ona bunları verəcəyinə dair Allahdan bir vədmi almışdır? Daha əvvəl əl-Buxaridə ﷺ rəvayət olunan hədisdə ayədə keçən عَهْدٌ [əhdən] **"vəd"** sözünün **"əhd"**, **"saziş"** mənasını verdiyi qeyd edildi.

İbn Abbas رضى الله عنه Uca Allahın **"Olmaya, o, qeybdən xəbərdardır, yoxsa Mərhəmətli Allahdan vəd almışdır?"** ayəsini belə təfsir etmişdir: "Yəni, yoxsa o, **"Lə iləhə illəllah"** (Allahdan başqa haqq məbud yoxdur) kəlməsini demişdir və ona ümid edir?"

Uca Allah buyurur: **"Xeyr! Biz onun dediklərini yazacaq və əzabını qat-qat artıracağıq"**. Ayənin əvvəlində keçən كَلَّلَ [kəllə] **"Xeyr!"** ədatı özündən əvvəl gələn cümləni inkar etmək, özündən sonrakı cümləni isə təsdiq etmək və gücləndirmək məqsədi daşıyır. **"Biz onun dediklərini yazacaq"**, yəni onun Uca Allahı inkar edib özü üçün verdiyi qərarı yazacaq **"və əzabını qat-qat artıracağıq"**, yəni dediyi bu sözə və dünyadakı küfrünə qarşılıq olaraq Axirətdə əzabını uzatdıqca uzadacağıq.

Uca Allah buyurur: **"Onun dediyi şeylər Bizə qalacaq"**, yəni dünyada sahib olduqlarından əlavə, Axirətdə də ona mal-dövlət və övlad veriləcəyini sanmasının əksinə olaraq, dünyada sahib olduğu da Axirətdə ondan alınacaq. Odur ki Uca Allah ayənin sonunda: **"...və o, hüzzurumuza**

¹ Əhməd, 21068, 21105, 21382. Hədis səhihdir. Bax: Səhih Siratun-Nəbəviyyə, 1/155-156.

² əl-Buxari, 1949, 2091, 4732-4735; Muslim, 2795, 5003, 7240.

tək-tənha gələcəkdir" – deyə buyurur. Yəni mal-dövlətindən və övladlarından ayrılaraq hüzzurumuza tək gələcəkdir. Bunlardan nə az, nə də çox heç bir şey onun arxasınca gəlməyəcək.

﴿وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا ۖ كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا ۝٨٢ أَلَمْ تَرَ أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيْطَانَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَوَهُمُ آثَارًا ۝٨٣ فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ ۖ إِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَذَابًا ۝٨٤﴾

81. Müşriklər Allahdan başqa məbudlar qəbul etdilər ki, onlara kömək olsunlar.
82. Xeyr! O məbudlar (Qiyamət günü) onların ibadətini inkar edəcək və onların əleyhinə çıxacaqlar.
83. Məgər kafirlərin üstünə onları günaha sövq edən şeytanları göndərdiyimizi görmürsənmi?
84. Odur ki onlardan ötrü əzab diləməyə tələsmə. Biz onların günlərini bir-bir sayırıq.

Uca Allah bu ayələrdə Rəbbinə şərik qoşan müşriklərin onlara **"kömək olsunlar"** deyə Allahdan başqa ilahlar qəbul etdiklərini xəbər verir. Sonra Uca Allah vəziyyətin heç də onların zənn etdikləri kimi olmadığını, ümid bəslədiklərinin və arzuladıqlarının heç də baş verməyəcəyini bildirərək belə buyurur: **"Xeyr! O məbudlar"** Qiyamət günü **"onların ibadətini inkar edəcək və onların əleyhinə çıxacaqlar"**, yəni zənn etdiklərinin əksinə olaraq, onların əleyhlərinə çıxacaqlar. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Allahı qoyub Qiyamət gününədək özünə cavab verə bilməyən bütlərə yalvaran kimsədən daha çox azmış kim ola bilər?! Halbuki o bütlər onların yalvarışından xəbərsizdirlər. İnsanlar bir yerə toplanacaqları zaman bütlər onlara düşmən kəsiləcək və onların ibadətini inkar edəcəklər"** ("əl-Əhqaf", 5-6). Rəvayət edilir ki, Əbu Nəhik رضي الله عنه ayədə keçən **كَلَّا** [kəllə] **"Xeyr!"** sözünü **كُلُّ** [kullun] **"hamısı"** şəklində oxumuşdur.¹ əs-Suddi رضي الله عنه demişdir: **"Xeyr! O məbudlar (Qiyamət günü) onların ibadətini inkar edəcək"**, yəni bütlər ibadət olunduqlarını inkar edəcək **"və onların əleyhinə çıxacaqlar"**, yəni bu bütlərdən umduqlarının əksinə olaraq, onların əleyhlərinə çıxacaqlar.

¹ Bu qiraətə görə məna belə olacaq: "Bu məbudların hamısı onların ibadətlərini inkar edəcək".

Uca Allah buyurur: **"Məgər kafirlərin üstünə onları günaha sövq edən şeytanları göndərdiyimizi görmürsənmi?"** İbn Abbas rahiməlləhu demişdir: "Yəni onları azdırıb yoldan çıxaran şeytanlar göndərdik". Başqa bir rəvayətdə isə belə demişdir: "Onları Muhəmmədin və onun səhəbələrinin üzərinə qaldırmaq üçün şeytanlar göndərdik". Qatədə rahiməlləhu demişdir: "Onları Allaha asiliklərə sürükləyən şeytanlar göndərdik".¹

Uca Allah buyurur: **"Odur ki onlardan ötrü əzab diləməyə tələsmə. Biz onların günlərini bir-bir sayırıq"**. Yəni ey Muhəmməd! Onların əzaba düşməsinə tələsmə. **"Biz onların günlərini bir-bir sayırıq"**, yəni Biz onların əzabını müəyyən olunmuş bir vaxta qədər gecikdiririk. Onlar Allahın əzabına və cəzasına mütləq düşməli olacaqlar. **"Zalımların etdikləri əməllərdən Allahın xəbərsiz olduğunu sanma. Allah, sadəcə, onları cəzalandırmağı gözlərin bərələ qalacağı günə saxlayır"** ("İbrahim", 42); **"Kafirlər elə güman etməsinlər ki, onlara möhlət verməyimiz onların xeyrinədir. Biz onlara, ancaq günahlarını artırmaları üçün möhlət veririk. Onlar üçün alçaldıcı bir əzab vardır"** ("Ali-İmran", 178); **"Biz onlara dünyada olan nemətlərdən az bir müddət istifadə etməyə imkan verəcək, sonra da onları ağır bir əzaba qatlaşmağa məcbur edəcəyik"** ("Loğman", 24); **"Onlar insanları Allah yolundan sapdırmaq üçün bütləri Ona tay tutdular. De: "Hələlik əylənin! Şübhəsiz ki, dönüşünüz Odadır"** ("İbrahim", 30). əs-Suddi rahiməlləhu demişdir: **"Biz onların günlərini bir-bir sayırıq"**, yəni Biz onların illərini, aylarını, günlərini və saatlarını bir-bir sayırıq". İbn Abbas rahiməlləhu demişdir: "Yəni Biz, dünyada onların aldıkları nəfəsləri sayırıq".²

﴿يَوْمَ نَخْشِرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفَدًا ۝ وَسَوْفَ الْمُجْرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وَرَدًا ۝ لَا يَمْلِكُونَ الشَّفْعَةَ إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا ۝﴾

85. O gün Biz müttəqiləri Mərhəmətli Allahın hüzuruna hörmətli nümayəndələr kimi toplayarıq.
86. Günahkarları isə Cəhənnəmə susamış olduqları halda qovub apararıq.
87. Mərhəmətli Allahdan əhd almış kəslərdən başqaları şəfaət etməyə qadir olmazlar.

¹ ət-Tabəri, 18/250, 24102-24103.

² ət-Tabəri, 18/253, 24115.

Uca Allah bu ayələrdə dünyada Ondən qorxan, göndərdiyi elçilərə tabe olub onların gətirdikləri xəbərləri təsdiqləyən, əmr etdiklərinə itaət edib qadağalarından çəkinən müttəqi övliyalarını Qiyamət günü hüsuruna hörmətli nümayəndələr kimi gətirəcəyini xəbər verir. Ayədə keçən الْوَفْدُ [əl-vəfd] sözünün hərfi mənası “minikdə gələnlər” deməkdir. Cənnət əhli axirətdə nur saçan cins atlara minib Allahın hüsuruna, Onun şərəf və razılıq yurduna (Cənnətə) gələcəklər. Allahın elçilərini yalançı sayan və onlara qarşı çıxan günahkarlara gəlincə, onlar susamış halda sərt bir şəkildə Cəhənnəmə sürüklənəcəklər. Əta, İbn Abbas, Mucəhid, əl-Həsən, Qatədə və bir çoxları ayəni bu şəkildə təfsir etmişlər. Bu vaxt kafirlərdən soruşmaq lazımdır ki **“Bu iki firqədən hansının məqamı daha yaxşı, məclisi daha gözəldir?”** (“Məryəm”, 73). İbn Abbas رحمته الله Uca Allahın **“O gün Biz müttəqiləri Mərhəmətli Allahın hüsuruna hörmətli nümayəndələr kimi toplayarıq”** ayəsində keçən الْوَفْدُ [əl-vəfd] sözünü “minik” kimi təfsir etmişdir.

Uca Allah buyurur: **“Günahkarları isə Cəhənnəmə susamış olduqları halda qovub aparırıq. Mərhəmətli Allahdan əhd almış kəsərdən başqaları şəfaət etməyə qadir olmaqlar”**, yəni günahkarlar üçün heç kəs şəfaət etməyəcək. Halbuki möminlər bir-birləri üçün şəfaətçi olacaqlar. Uca Allah başqa bir ayədə kafirlərin belə deyəcəklərini xəbər verir: **“İndi isə bizim nə şəfaətçilərimiz, nə də bizə canıyanan bir dostumuz var!”** (“əş-Şuəra”, 100-101).

Uca Allah buyurur: **“Mərhəmətli Allahdan əhd almış kəsərdən başqaları şəfaət etməyə qadir olmaqlar”**, yəni yalnız Mərhəmətli Allahdan əhd almış kəsərlər şəfaət edəcəklər. Bu əhd “Lə iləhə illəllah” şəhadətini gətirmək (Allahdan başqa haqq məbub olmadığına şahidlik etmək) və bu şəhadətə əməl etməklə onun haqqını yerinə yetirməkdir. İbn Abbas رحمته الله demişdir: “Ayədə nəzərdə tutulan **“əhd”** Allahdan başqa haqq məbudun olmadığına şahidlik etmək, güc və qüvvət sahibinin yalnız Allah olduğunu təsdiqləmək və yalnız Allaha ümid bəsləməkdir”.¹

¹ Ət-Tabəri, 18/255, 24130.

﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا ۚ لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِدًّا ۝٨٨ تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ ۚ الْأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا ۝٨٩ أَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا ۚ وَمَا يُنْبِغِي لِلرَّحْمَنِ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا ۚ إِنَّ كُلَّ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتَى الرَّحْمَنِ عَبْدًا ۚ لَقَدْ أَحْصَاهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا ۚ وَكُلُّهُمْ أَتِيهِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ فَرْدًا ۝٩٥﴾

88. Kafirlər: "Mərhəmətli Allah Özünə övlad götürmüşdür!" – dedilər.

89. Siz olduqca pis bir iş tutdunuz!

90. Bundan az qaldı göylər parçalansın, yer yarılsın və dağlar yerindən qopub ucsun –

91. Mərhəmətli Allaha övlad isnad etdiklərinə görə.

92. Mərhəmətli Allaha özünə övlad götürmək yaraşmaz.

93. Göylərdə və yerdə olanların hamısı Mərhəmətli Allahın hüsuruna ancaq bir qul kimi gələcək.

94. Allah onları hesablamış və bir-bir saymışdır.

95. Onların hər biri Qiyamət günü Onun hüsuruna tək-tənha gələcək.

Uca Allah bu əzəmətli surədə İsanın ﷺ Allahın qulu olduğunu, onu Məryəmdən atasız yaratdığını bildirdikdən sonra Allahın övladı olduğunu deyənlərin sözlərini inkar etməyə başlayır. Uca Allah onların dediklərindən çox uca və çox uzaqdır. Uca Allah buyurur: **"Kafirlər: "Mərhəmətli Allah Özünə övlad götürmüşdür!" – dedilər. Siz"** belə deməklə **"olduqca pis bir iş tutdunuz!"** İbn Abbas, Mucəhid, Qatədə və Malik رحمهم ayədə keçən **إِدًّا** [iddən] sözünü "böyük" kimi açıqlamışlar.

"Bundan az qaldı göylər parçalansın, yer yarılsın və dağlar yerindən qopub ucsun – Mərhəmətli Allaha övlad isnad etdiklərinə görə", yəni Adəm övladının günahkar bəndələrindən bu sözü eşitdikdə Rəbbə təzim və hörmətdən dolayı az qala göylər parçalansın, yer yarılsın və dağlar yerindən qopub ucsun. Çünki onlar Allahı ibadətdə təkləşdirmək üzərində təsis edilmiş varlıqlardır. Ondan başqa ibadətə layiq haqq məbud yoxdur, Onun şəriki, bənzəri, övladı, zövcəsi və tayı-bərabəri yoxdur. Əksinə, O Allah Təkdir və heç nəyə möhtac deyil. Necə ki şair demişdir: "Hər şeydə Onun təkliliyinə dəlalat edən bir əlamət vardır".

İmam Əhməd rahiməllah Əbu Musadan rahiməllah rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməllah belə buyurmuşdur: "Eşitdiyi nalayiq sözlərə Allahdan daha çox səbir edən bir kimsə yoxdur. Qulları Ona şəriki qoşur, Onun övladı olduğunu iddia edir, O isə onlara cansağlığı verir, onları qoruyur və ruziləndirir". Hədisi əl-Buxari və Muslim "Səhih" əsərlərində rəvayət etmişlər. Bu rəvayətlərdən birinin mətni belədir: "Qulları Onun övladı olduğunu iddia edirlər, O isə onlara cansağlığı və çoxlu ruzi verir".¹

Uca Allah buyurur: "**Mərhəmətli Allaha özünə övlad götürmək yaraşmaz**", yəni bu Ona lazım deyil, Onun böyüklüyünə və əzəmətinə yaraşmaz, çünki yaratdıqlarından heç bir şey Ona tay ola bilməz. Bütün varlıqlar Onun qullarıdır. Odur ki Uca Allah növbəti ayədə belə buyurur: "**Göylərdə və yerdə olanların hamısı Mərhəmətli Allahın hüzuruna, ancaq bir qul kimi gələcək. Allah onları hesablamış və bir-bir saymışdır**", yəni istər kişi olsun, istər qadın, istər kiçik olsun, istər böyük Uca Allah onları yaratdığı gündən Qiyamət gününə qədər saylarını ən yaxşı biləndir. "**Onların hər biri Qiyamət günü Onun hüzuruna tək-tənha gələcək**", yəni Qiyamət günü onun Allahdan başqa nə bir köməkçisi, nə də bir himayədarı olacaq. Onun şəriki yoxdur. Yaratdıqları arasında istədiyi kimi hökm verəcək. O, Ədalətlidir və hökmündə heç kəsə zərrə qədər haqsızlıq etməyəcək.

﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا ۝٩٦ فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لِئُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَنُنذِرَ بِهِ قَوْمًا لَّدَا ۝٩٧ وَكَرَّهَلْنَا قَبْلَهُمْ مِّن قَرْنٍ هَلْ تُحِشُّ مِنْهُمْ مِّنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا ۝٩٨﴾

96. İman gətirib yaxşı işlər görənlərə gəlincə, onlar üçün Mərhəmətli Allah qəlblərdə bir sevgi yaradacaq.
97. Biz onu (Quranı) sənin dilinlə asanlaşdırdıq ki, onunla müttəqilərə müjdə verəsən və inadkarlara xəbərdarlıq edəsən.
98. Biz onlardan əvvəl neçə-neçə nəslə məhv etdik. Heç onlardan kiminsə mövcudluğunu hiss edir və yaxud onlardan bir hənirti eşidirsənmi?

¹ Əhməd, 19545, 19650, 19756, 19866; əl-Buxari, 5634, 6099; Muslim, 7258, 7260.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, saleh əməllər edən mömin qullarına qarşı əməlisaleh qullarının qəlblərində sevgi yaradacaq. "Saleh əməllər" dedikdə, Muhəmmədin ﷺ gətirdiyi şəriətə uyğun olduğu üçün Allahın razı qaldığı əməllər nəzərdə tutulur. Bu, labüddür və mütləq olacaq. Bu barədə Peyğəmbərdən ﷺ bir çox səhih hədis rəvayət edilmişdir. İmam Əhməd ʒ Əbu Hureyradan ʒ rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ demişdir: "Həqiqətən, Allah bir qulu sevdikdə Cəbraili çağırır ona deyir: "Ey Cəbrail! Həqiqətən, Mən filan qulumu sevirəm, sən də onu sev!" Cəbrail də onu sevir. Sonra o, səmada olanlara üz tutub deyir: "Allah filan qulumu sevir (siz də onu sevin!)" Səma əhli də onu sevir. Sonra onun üçün yerdə olanların qəlbina də məhəbbət hissi dolur. Allah bir qula nifrət etdikdə isə Cəbraili çağırır ona deyir: "Ey Cəbrail! Mən filan qulumu nifrət edirəm, sən də ona nifrət et!" Cəbrail də ona nifrət edir. Sonra o, səma əhlinə üz tutub deyir: "Allah filan qulumu nifrət edir, siz də ona nifrət edin!" Onlar da ona nifrət edirlər. Sonra onun üçün yerdə olanların qəlbina də nifrət hissi dolur". Hədisi Muslim ʒ də rəvayət etmişdir.¹ Oxşar hədisi İmam Əhməd və əl-Buxari İbn Ömər ʒ köləsi Nafidən və Əbu Hureyradan ʒ rəvayət etmişlər.²

İbn Əbu Hatim ʒ Əbu Hureyradan ʒ rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: "Uca Allah bir qulu sevdikdə Cəbraili səsləyib ona: "Həqiqətən, Mən filan qulu sevdim, sən də onu sev!" – deyir. Cəbrail də səmada olanları səsləyir. Sonra onun üçün yerdə olanların qəlbina məhəbbət hissi dolur. Uca Allahın **"İman gətirib yaxşı işlər görənlərə gəlincə, onlar üçün Mərhəmətli Allah qəlblərdə bir sevgi yaradacaq"** ayəsi də bu mənadadır". Hədisi Muslim və ət-Tirmizi ʒ rəvayət etmişlər. ət-Tirmizi ʒ hədisin "həsən-səhih" olduğunu demişdir.³

İbn Abbas ʒ Uca Allahın **"İman gətirib yaxşı işlər görənlərə gəlincə, onlar üçün Mərhəmətli Allah qəlblərdə bir sevgi yaradacaq"** ayəsi barədə belə demişdir: "Dünyada müsəlmanlar tərəfindən seviləcəklər, gözəl ruziyə və doğru danışan dilə sahib olacaqlar".⁴

İbn Cərir ʒ bu ayənin Abdur-Rahmən ibn Aufun ʒ hicrəti barədə nazil olduğuna dair bir xəbər rəvayət etsə də, bu səhvdir. Çünki bu surənin hamısı Məkkədə nazil olmuş və hicrətdən sonra bu surədən hər hansı bir ayə nazil olmamışdır. Bu xəbərin isnadı da sağlam deyil. Ən doğrusunu Allah bilir.

¹ Əhməd, 7614; Muslim, 2637, 4772, 6873.

² Əhməd, 9340; əl-Buxari, 5580, 6040.

³ ət-Tirmizi, 3161, 3457. Hədis səhihdir. Bax: Səhih Sunən ət-Tirmizi, 2528.

⁴ ət-Tabəri, 18/262, 24148.

Uca Allah buyurur: **“Ey Muhəmməd! “Biz onu”, yəni Quranı “sənin dilinlə”, yəni açıq-aydın, mükəmməl, fəhahətli ərəb dilində “asanlaşdırdıq ki, onunla müttəqilərə”, yəni Allahın çağırışını qəbul edib Onun Elçisini ﷺ təsdiqləyənlərə “müjdə verəsən və inadkarlara”, yəni haqdan üz çevirib batilə yönələnlərə isə “xəbərdarlıq edəsən”.**

Uca Allah buyurur: **“Biz onlardan əvvəl neçə-neçə nəslə məhv etdik”, yəni Allahın ayələrinə inkar edən və elçilərini yalançı sayan neçə-neçə ümmətləri yox etdik. “Heç onlardan kiminsə mövcudluğunu hiss edir və yaxud onlardan bir hənirti eşidirsənmi?”** Yəni heç onlardan bir kəsi görürsənmi və ya onların səsinə eşidirsənmi? İbn Abbas, Əbul-Aliyə, İkrimə, əl-Həsən əl-Bəsri, Səid ibn Cubeyr, əd-Dahhək və İbn Zeyd رحمهم الله ayədə keçən رِكْز [rikzən] sözünü “səs” kimi təfsir etmişlər. Ərəb dilində رِكْز [rikz] sözü əslində, “yavaş səs”, “hənirti” deməkdir”.¹

¹ Ət-Tabəri, 18/265, 24169.

"Məryəm" surəsinin təfsiri bitdi.
Həmd və şükür Allaha məxsusdur.

الْكَلامُ عَلَى تَفْسِيرِهَا

“Ta Ha ”

surəsinin təfsiri

**Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə
Müvəffəqiyyət yalnız Allahdandır**

تَفْسِيرُ سُورَةِ طه
وَهِيَ مَكِّيَّةٌ

**“Ta Ha” surəsinin təfsiri
Məkkə surəsidir**

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə!

﴿طه﴾ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى ﴿١﴾ إِلَّا تَذَكُّرَةً لِّمَن يَخْشَى ﴿٢﴾ تَنْزِيلًا مِّمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَوَاتِ
الْعُلَى ﴿٣﴾ الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ أَسْتَوَى ﴿٤﴾ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرَى ﴿٥﴾ وَإِن
تَجَهَّرَ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى ﴿٦﴾ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى ﴿٧﴾

1. Ta. Ha.
2. Biz Quranı sənə ona görə nazil etmədik ki, əziyyətə düşəsən.
3. Onu Allahdan qorxanlar üçün, ancaq nəsihət kimi göndərdik.
4. O, yeri və uca göyləri yaradan Allah tərəfindən nazil olmuşdur.
5. Mərhəmətli Allah Ərşə ucaldı.
6. Göylərdə, yerdə, onların arasında və torpağın altında nə varsa, Ona məxsusdur.
7. Sən ucadan danışsan da, danışmasan da, fərqi yoxdur. Çünki Allah sirri də, bundan daha gizli olanı da bilir.
8. Allah! Ondən başqa ibadətə layiq olan məbud yoxdur. Ən gözəl adlar Ona məxsusdur!

Heca hərffləri barədə ətraflı məlumat "əl-Bəqərə" surəsinin əvvəlində keçmişdir.

Uca Allah buyurur: **"Biz Quranı sənə ona görə nazil etmədik ki, əziyyətə düşəsən"**. əd-Dahhək demişdir: "Uca Allah Öz Elçisinə Quranı nazil etdikdə, o və səhabələri ona əməl etməyə başladılar. Bu vaxt Qureyş müşrikləri dedilər: "Bu Quran Muhəmmədə yalnız əziyyət vermək üçün nazil edilmişdir". Uca Allah da **"Ta. Ha. Biz Quranı sənə ona görə nazil etmədik ki, əziyyətə düşəsən. Onu Allahdan qorxanlar üçün, ancaq nəsihət kimi göndərdik"** ayələrini nazil etdi".¹ Əslində, məsələ heç də batilə uyanların sandığı kimi deyil. Əksinə, Uca Allah kimə elm vermişsə, ona çoxlu xeyir istəmişdir. əl-Buxari və Muslimin "Səhih" əsərlərində Muaviyədən rəvayət edilir ki, Peyğəmbər buyurmuşdur: "Allah kimə xeyir nəsim etmək istəsə, ona dini başa düşməyi asanlaşdırar".²

Qatədə Uca Allahın **"Biz Quranı sənə ona görə nazil etmədik ki, əziyyətə düşəsən"** ayəsi barədə belə demişdir: "Xeyr, Allaha and olsun ki, Uca Allah Quranı çətinlik olaraq deyil, rəhmət, nur və Cənnətə aparan bələdçi olaraq nazil etmişdir".³

Uca Allah buyurur: **"Onu Allahdan qorxanlar üçün, ancaq nəsihət kimi göndərdik"**. Həqiqətən, Uca Allah Öz Kitabını nazil etmiş və elçilərini qullarına rəhmət olaraq göndərmişdir ki, öyüd alan kəs Allahın Kitabında yazılanları eşidib faydalansın. Quran Uca Allahın halal və haramlarını bildirdiyi bir Zikrdir.

Uca Allah buyurur: **"O, yeri və uca göyləri yaradan Allah tərəfindən nazil olmuşdur"**, yəni ey Muhəmməd! Sənə gələn bu Quran hər şeyin Rəbbi, sahibi, istədiyini etməyə qadir olan, yer üzünü alçaqlığı və bərkliyi ilə, göyləri isə yüksəkliyi və lətafəti ilə yaradan Allahın nazil etdiyi bir kitabdır.

Uca Allah buyurur: **"Mərhəmətli Allah Ərşə ucaldı"**. "əl-Əraf" surəsində bu barədə ətraflı danışmışıq. Odur ki burada təkrar qeyd etməyə lüzum yoxdur. Sadəcə bilmək lazımdır ki, bu mövzuda (Uca Allahın Ad və Sifətləri mövzusunda) ən düzgün yol, sələfin yoludur. Sələfin yolu belədir: Uca Allahın Ad və Sifətlərini keyfiyyətini araşdırmadan, təhrif etmədən, məxluqa bənzətmədən, mənasını inkar etmədən və heç nəyə tay tutmadan Kitab və Sünnədə keçdiyi kimi qəbul etməkdir.

¹ İbn Əbu Hatim, 14242.

² əl-Buxari, 2884, 3116; Muslim, 1719, 2436.

³ ət-Tabəri, 18/269, 24188.

Uca Allah buyurur: **“Göylərdə, yerdə, onların arasında və torpağın altında nə varsa, Ona məxsusdur”**, yəni bunların hamısı Onun mülküdür, Onun Əlindədir, Onun istəyi və hökmü altındadır, hər şeyi O, idarə edir. O, bütün bunların yaradanı, sahibi və ilahıdır. Ondan başqa ibadətə layiq məbud və Ondan başqa rəbb yoxdur.

Uca Allah buyurur: **“Sən ucadan danışsan da, danışmasan da, fərqi yoxdur. Çünki Allah sirri də, bundan daha gizli olanı da bilir”**, yəni bu Quranı yeri və uca göyləri yaradan, sirri və bundan daha gizli olanı bilən Allah nazil etmişdir. Başqa bir ayədə Uca Allah belə buyurur: **“De: “Onu göylərdə və yerdə olan sirləri bilən Allah nazil etmişdir. Həqiqətən, O, Bağışlayandır, Rəhmlidir!”** (“əl-Furqan”, 6). əd-Dahhək رحمة الله عليه demişdir: “Sirr könlündən keçirdiyin, ondan daha gizli olan isə könlündən hələ keçirmədiyindir”.¹ Səid ibn Cubeyr رحمة الله عليه demişdir: “Sən bu gün nəyi gizli saxladığını bilirsən, sabah isə nəyi gizləyəcəyini bilmirsən. Uca Allah həm bu gün gizli saxladığını, həm də sabah gizləyəcəyini ən yaxşı biləndir”.

Uca Allah buyurur: **“Allah! Ondan başqa ibadətə layiq olan məbud yoxdur. Ən gözəl adlar Ona məxsusdur!”** Yəni sənə bu Quranı nazil edən, Özündən başqa ibadətə layiq haqq məbud olmayan, ən gözəl Adlara və ən uca Sifətlərə sahib olan Allahdır. Allahın Ad və Sifətləri barədə rəvayət edilən hədisləri daha əvvəl “əl-Əraf” surəsinin son ayələrinin təfsirində qeyd etmişik. Həmd və şükür Allahadır.

﴿وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى ۖ إِذْ رَأَىٰ نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَّعَلِّي آتِيكُم مِّنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى ۚ﴾

9. Musanın əhvalatı sənə gəlib çatdı mı?

10. O zaman o, bir od görüb ailəsinə demişdi: “Dayanın! Mən bir od gördüm. Bəlkə ondan sizə bir köz gətirdim, ya da odun yanında bir bələdçi tapdım!”

Bu ayədən etibarən Uca Allah Musanın عليه السلام hekayəsini, ona ilk vəhyin necə nazil olmasını və Uca Allahın onunla necə danışmasını qeyd etməyə başlayır. Musa عليه السلام qayınatası ilə öz aralarında (qızını Musaya ərə vermək şərti ilə) bir müddət onun qoyunlarını otarmaq barədə razılığa gəlmişdi. Bu hadisə (Musaya ilk vəhyin gəlməsi) razılaşdığı müddət başa çatdıqdan sonra olmuşdur. Deyilənə görə, Musa عليه السلام on ildən çox Misirdən ayrı

¹ ət-Tabəri, 18/273, 24205.

qaldıqdan sonra həyat yoldaşı ilə Misir torpağına qayıtmaq üçün yola çıxmışdı. Bu əsnada o, yolu itirdi. Qaranlıq bir qış gecəsi idi. Hava soyuq, yağışlı və buludlu idi. Musa ﷺ dağların arasında bir dərədə yer tapıb adəti üzrə od qalamaq üçün yanında olan çaxmaqdaşını çaxmağa başladı. Lakin çaxmaqdaşından az da olsa, qığılıcı çıxmırdı. Bu vaxt dağın sağ tərəfində bir od göründü. Musa ﷺ ailəsini müjdələyərək: **"Dayanın! Mən bir od gördüm. Bəlkə ondan sizə bir köz gətirdim"** – dedi. Başqa bir ayədə **"Dayanın! Mən bir od gördüm. Mən ondan sizə bir xəbər və ya bir köz gətirərəm ki, qızınasınız"** ("əl-Qəsəs", 29) buyurulur. Bu, havanın soyuq olduğuna, ayənin **"...bir köz gətirərəm..."** hissəsi isə havanın qaranlıq olduğuna dəlalət edir.

Uca Allah buyurur: **"...ya da odun yanında bir bələdçi tapdım!"** Yəni mənə yolu göstərən bir adam tapdım. Bu, Musanın ﷺ yolu itirdiyinə dəlalət edir. İbn Abbas رضي الله عنه Uca Allahın **"...ya da odun yanında bir bələdçi tapdım!"** ayəsi barədə belə demişdir: "Yəni mənə yol göstərən birini taparam. Onlar qış gecəsində yolu itirmişdilər. Musa ﷺ uzaqda od görüb belə dedi: "Əgər mənə yolu göstərən birini tapa bilməsəm, heç olmasa sizə od qalamaq üçün bir köz gətirərəm".¹

﴿ فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ يَمْوَسَىٰ ۖ إِنِّي أَنَا رَبُّكَ ۖ فَالْحَقَّ نَعْلَيْكَ ۖ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى ۚ وَأَنَا أَخَذْتُكَ ۚ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَىٰ ۚ إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي ۚ إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ ۖ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ ۚ فَلَا يَصُدُّكَ عَنْهَا مَن لَّا يُؤْمِنُ بِهَا ۖ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَتَرْدَىٰ ۚ ﴾

11. Oda yaxınlaşdıqda bir səda gəldi: "Ey Musa!

12. Həqiqətən, Mən sənə Rəbbinəm. Başmaqlarını çıxart. Çünki sən müqəddəs Tuva vadisindəsən!

13. Mən səni seçmişəm. Sənə vəhy olunanı dinlə!

14. Həqiqətən, Mən Allaham! Məndən başqa ibadətə layiq (olan) heç bir məbud yoxdur. Mənə ibadət et və Məni xatırlamaq üçün namaz qıl!

15. Həmin Saat mütləq gələcəkdir! Hər kəsə törətdiklərinin əvəzi verilsin deyə Mən onu az qala (Özümdən belə) gizlədirəm.

16. Qoy ona inanmayan və nəfsinin istəklərinə uyan bir kəs səni ondan yayındırmasın, yoxsa məhv olarsan!

¹ Ət-Tabəri, 18/277, 24219.

Uca Allah buyurur: **"Oda yaxınlaşdıqda"**, yəni odun yanına gəldikdə **"bir səda gəldi: "Ey Musa!"** Başqa bir ayədə belə buyurur: **"Musa ora gəlib çatdıqda sağ tərəfindəki vadinin yaxınlığında olan mübarək yerdəki ağac tərəfdən ona nida gəldi: "Ey Musa! Aləmlərin Rəbbi olan Allah Mənəm!"** ("əl-Qəsəs", 30). Burada isə belə buyurur: **"Həqiqətən, Mən sənənin Rəbbinəm"**, yəni sənənlə danışib sənə xitab edən Mənəm, sənənin Rəbbin. **"Başmaqlarını çıxart"**. Səid ibn Cubeyr rahiməlləhu demişdir: "Bir insan Kəbəyə daxil olmaq istədiyi zaman ona ayaqqabılarını çıxarmaq əmr olunduğu kimi, Musaya da başmaqlarını çıxarmaq əmr olunmuşdur". Bəzi alimlər demişlər: "Müqəddəs əraziyə ayaqqabısız, ayaqyalın qədəm qoyması üçün Musaya başmaqlarını çıxarmaq əmr olunmuşdur". Bu barədə digər rəylər də var. Ən doğrusunu isə Allah bilir. **"Çünki sən müqəddəs Tuva vadisindəsən!"** İbn Abbas rahiməlləhu demişdir: "Tuva" vadinin adıdır". Bir çox təfsirçilər də belə demişlər. Bu açıqlamaya görə "Tuva" kəlməsi cümlədə təyin olur. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"O zaman Rəbbi onu müqəddəs Tuva vadisində səsləyib demişdi..."** ("ən-Naziat", 16).

Uca Allah buyurur: **"Mən sənə seçmişəm"**. Bu ayə Uca Allahın bu ayəsinə bənzəyir: **"Allah dedi: "Ey Musa! Sənə peyğəmbərlik verməyimlə və sənənlə (vasitəsiz) danışmağım ilə sənə seçib insanlardan üstün etdim"** ("əl-Əraf", 144), yəni Uca Allah onu öz zamanında mövcud olan bütün insanların arasından seçmişdir. **"Sənə vəhy olunanı dinlə!"** Yəni indi sənə dediklərimi və vəhy etdiklərimi dinlə! **"Həqiqətən, Mən Allaham! Məndən başqa ibadətə layiq (olan) heç bir məbud yoxdur"**. Mükəlləf insanlara ilk vacib olan şey budur. Hər bir mükəlləf insan tək və şəriki olmayan Allahdan başqa ibadətə layiq heç bir məbudun olmadığını bilməlidir.

"Mənə ibadət et", yəni ibadətdə Məni təkləşdir və Mənə heç bir şeyi şərik qoşmadan ibadət et **"və Məni xatırlamaq üçün namaz qıl!"** Bəzi alimlərə görə ayənin mənası belədir: "Namaz qıl ki, Məni xatırlayasan!" Bəzi alimlərə görə isə məna belədir: "Məni xatırladıqda, namaz qıl!" İmam Əhmədin rahiməlləhu Ənəsdən rahiməlləhu rəvayət etdiyi bu hədis ikinci rəyi gücləndirir. Hədisdə Allah Elçisinin rahiməlləhu belə dediyi bildirilmişdir: "Sizdən biri namaza yatıb qalarsa və ya onu unudarsa, namazı oyanan kimi və ya xatırlayan kimi dərhal qılsın. Həqiqətən, Uca Allah belə buyurur: **"Məni xatırlamaq üçün namaz qıl!"**¹ əl-Buxari və Muslimin "Səhih" əsərlərində Ənəsdən rahiməlləhu rəvayət edilir ki, Peyğəmbər rahiməlləhu buyurmuşdur: "Kim namaza yatıb qalarsa

¹ Əhməd, 12909, 12932, 12940; Muslim, 1104, 1601.

və ya onu unudarsa, bunun kəffarəsi onu yadına düşən kimi qılmasıdır. Unudulan namazın bundan başqa kəffarəsi yoxdur".¹

Uca Allah buyurur: **"Həmin Saat mütləq gələcəkdir!"** Yəni Qiyamət mütləq qopacaq və şübhəsiz baş verəcəkdir. **"Hər kəsə törətdiklərinin əvəzi verilsin deyə Mən onu az qala gizlədirəm"**. əd-Dahhək رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ rəvayət etmişdir ki, İbn Abbas bu ayəni (təfsir edərək) belə oxuyardı: "Mən onu az qala Özümdən belə gizlədirəm". Çünki Allahın Özündən heç bir şey heç vaxt gizli qalmaz". Başqa bir rəvayətdə İbn Abbas رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ayəni belə təfsir etmişdir: "Yəni Qiyamətin qopacağı vaxtı Özümdən başqa heç kəsə bildirməyəcəm". əs-Suddi رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ demişdir: "Səma və yer əhlindən elə bir kəs yoxdur ki, Uca Allah Qiyamətin vaxtını ondan gizlətməmiş olmasın. And olsun ki, Uca Allah onu hətta yaxın mələklərdən, peyğəmbərlərdən və elçilərdən gizlətməmişdir".² Qeyd olunan ayə Uca Allahın bu ayələrinə bənzəyir: **"De: "Allahdan başqa göylərdə və yerdə olanların heç biri qeybi bilməz. Onlar nə zaman diriləcəklərini belə bilmirlər"** ("ən-Nəml", 65); **"Səndən Qiyamət saatı barəsində soruşurlar ki, nə vaxt qopacaq? De: "Bu haqda bilgi, ancaq Rəbbimə aiddir. Qopacağı vaxtı yalnız O, aşkara çıxara bilər. Bu bilgi göylərə və yerə də ağır gəlir. O sizə qəflətən gələcəkdir"** ("əl-Əraf", 187), yəni bu barədə bilgi göylərə və yer əhalisinə ağır gəlir.

Uca Allah buyurur: **"Hər kəsə törətdiklərinin əvəzi verilsin deyə..."**, yəni hər bir əməl sahibinə etdiyi əməlin qarşılığını vermək üçün Mən Qiyaməti mütləq qoparacağam. **"Zərrə qədər yaxşılıq edən əvəzini alacaqdır. Zərrə qədər pislilik edən də əvəzini alacaqdır"** ("əz-Zəlzələ", 7-8); **"Sizə, ancaq etdiyiniz əməllərin cəzası verilir"** ("ət-Tur", 16).

Uca Allah buyurur: **"Qoy ona inanmayan və nəfsinin istəklərinə uyan bir kəs səni ondan yayındırmasın, yoxsa məhv olarsan!"** Bu ayədə bəzi mükəlləf insanlara müraciət olunur. Yəni Qiyaməti yalan sayan, dünyada özlərinə ləzzət verən (haram) şeylərə üz tutan, öz Himayədarına asi olan, nəfsi istəklərinə tabe olan kəslərə tabe olmayın. Kim bu xüsuslarda onlara tabe olarsa, mütləq ziyana uğrayar. **"...yoxsa məhv olarsan"**, yəni yoxsa həlak olarsan, tələf olarsan. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Cəhənnəmə düşdükdə var-dövləti ona fayda verməyəcək"** ("əl-Leyl", 11).

¹ əl-Buxari, 562, 597; Muslim, 1102, 1598.

² ət-Tabəri, 18/286-287, 24259-24352.

﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يُمُوسَىٰ ۖ قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّؤُا عَلَيَّهَا وَأَهْشُرُ بِهَا عَلَىٰ عَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَىٰ ۚ قَالَ أَلَيْسَ لَهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَىٰ ۚ قَالَ خُذْهَا وَلَا تَحْزَنْ ۖ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَىٰ ۚ﴾

17. Sağ əlindəki nədir, ey Musa?"

18. Musa dedi: "Bu mənim əsamdır. Ona söykənir və onunla qoyunlarıma yarpaq silkələyirəm. Bu, mənim üçün başqa işlərə də yararır".

19. Allah buyurdu: "At onu yerə, ey Musa!"

20. Musa onu yerə atdı və o, dərhal ilan olub sürətlə sürünməyə başladı.

21. Allah buyurdu: "Götür onu, qorxma! Biz onu əvvəlki halına qaytaracağıq.

Bu, Uca Allahın Musaya ﷺ verdiyi (haqqı batıldən ayıran) bir dəlil, böyük bir möcüzə və xariqüladə bir hadisə idi. Bu hadisə sübut edirdi ki, Allahdan başqa heç kəs bunu etməyə qadir deyil və bu möcüzəni yalnız Allah tərəfindən göndərilmiş bir peyğəmbər göstərə bilər. Uca Allahın "Sağ əlindəki nədir, ey Musa?" ayəsi barədə bəzi təfsirçilər belə demişlər: "Uca Allah bunu Musaya onun qorxusunu aradan qaldırmaq və onu söhbətə alışdırmaq üçün demişdir". Bəzi təfsirçilər isə belə demişlər: "Uca Allah bunu Musaya bəyan etmək və bildirmək məqsədilə demişdir. Yəni sənin əlində olana və əsa bildiyinə Bizim indi nə edəcəyimizi görəcəksən". "Sağ əlindəki nədir, ey Musa?" cümləsi izah etmək məqsədilə verilən sualdır. "Musa dedi: "Bu mənim əsamdır. Ona söykənir", yəni yol gedərkən ona söykənir "və onunla qoyunlarıma yarpaq silkələyirəm", yəni qoyunları yemləmək üçün onunla ağacı silkələyirəm ki, yarpaqları tökülsün. İmam Malik رحمه الله demişdir: "Ayədə keçən الْهَشُّ [əl-həşşu] feilinin mənası bir adamın ucu qarmaq şəklində olan bir dəyənəyi ağaca keçirərək budağı qırmadan yarpaq və ya meyvələri tökmək üçün onu silkələməsidir. Ayədə "silkələmək" deyildikdə bu nəzərdə tutulur. Ağaca vurmaq nəzərdə tutulmur".¹

Musa dedi: "Bu, mənim üçün başqa işlərə də yararır", yəni onda mənim üçün başqa mənfəətlər də var, əsa mənim digər ehtiyaclarıma da yararır. Bəziləri özlərini çətinliyə salaraq ayədə qeyd edilməyən başqa işlərin nə olduğu barədə rəylər irəli sürmüşlər.

¹ İbn Əbu Hatim, 14281.

"Allah buyurdu: "At onu yerə, ey Musa!" Yəni əlindəki əsanı yerə at! "Musa onu yerə atdı və o, dərhal ilan olub sürətlə sürünməyə başladı", yəni əsa dərhal böyük və uzun bir ilana çevrildi. Bu ilan qonurilanı kimi qıvrılır və sürətlə hərəkət edirdi. Qonurilanı ilanların ən sürətlisi, eyni zamanda, ən kiçik olanıdır. Musanın ﷺ əsasının çevrildiyi ilan isə son dərəcə böyük və sürətli idi. "...sürətlə sürünməyə başladı...", yəni sürətlə hərəkət edən bir ilana çevrildi. Buraxdıqda ilana çevrilən əsa, tutduqda yenidən əvvəlki vəziyyətinə qayıdırdı. Musanın əli isə əvvəl qoyduğu yerdə, yəni əsasına söykəndiyi zaman tutduğu yerdə olurdu. Odur ki Uca Allah ayədə belə buyurur: "Biz onu əvvəlki halına qaytaracağıq", yəni Biz onu bundan əvvəl gördüyün və bildiyin halına qaytaracağıq.

﴿وَأَضْمُمُ يَدَكَ إِلَى جَنَاحِكَ تَخْجُجَ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ ؕ آيَةً أُخْرَىٰ ۚ لِنُرِيَكَ مِنْ آيَاتِنَا الْكُبْرَىٰ ۝٣٣ أَدْهَبَ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ ۝٣٤ قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي ۝٣٥ وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي ۝٣٦ وَأَخْلُ عُقْدَةً مِّن لِّسَانِي ۝٣٧ يَفْقَهُوا قَوْلِي ۝٣٨ وَأَجْعَل لِّي وَزِيرًا مِّنْ أَهْلِي ۝٣٩ هَارُونَ أَخِي ۝٤٠ اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي ۝٤١ وَأَشْرِكْ فِي أَمْرِي ۝٤٢ كَيْ تُسَبِّحَكَ كَثِيرًا ۝٤٣ وَنَذْكُرَكَ كَثِيرًا ۝٤٤ إِنَّكَ كُنتَ بِنَا بَصِيرًا ۝٤٥﴾

22. Əlini qolunun altına sal ki, əlin oradan başqa bir möcüzə kimi ləkəsiz, ağappaq çıxsın.

23. Belə etdik ki, sənə ən böyük möcüzələrimizdən bir neçəsini göstərək.

24. Fironun yanına get! Çünki o, həddini aşmışdır".

25. Musa dedi: "Ey Rəbbim! Köksümü açıb genişlət!

26. İşimi yüngülləşdir!

27. Dilimdəki düynü aç ki,

28. sözümü anlasınlar!

29. Mənə öz ailəmdən bir köməkçi ver –

30. Qardaşım Harunu!

31. Onun sayəsində mənim gücümü artır!

32. Onu işimə ortaq et (ona da peyğəmbərlik ver) ki,

33. Sənə çoxlu təriflər deyək

34. və Səni çox zikr edək.

35. Şübhəsiz ki, Sən bizi görürsən!"

Bu, Musaya ﷺ verilən (haqqı batıldən ayıran) ikinci dəlildir. Digər bir ayədə açıq-aydın bildirildiyi kimi, Uca Allah ona əlini qoynuna salmağı əmr etmişdir. Burada isə **“Əlini qolunun altına sal”** buyurmuşdur. Başqa bir ayədə isə belə buyurur: **“Əlini qoynuna sal ki, əlin oradan ləkəsiz, ağappaq çıxsın. Qorxu keçib getsin deyə əlini özünə sıx. Bu, Firona və onun əyanlarına qarşı sənin Rəbbindən olan iki tutarlı dəlildir”** (“əl-Qəsəs”, 32). Mucahid ﷺ demişdir: **“Əlini qolunun altına sal”**, yəni əlini (biləyini) bazunun¹ altına qoy”.²

Uca Allah buyurur: **“... əlin oradan başqa bir möcüzə kimi ləkəsiz, ağappaq çıxsın...”**, yəni əlində cüzam, hər hansı bir xəstəlik və ya eyib olmadan ağappaq çıxsın. Bu təfsiri İbn Abbas, Mucahid, İkrimə, Qatədə, əd-Dahhək, əs-Suddi və başqaları demişlər. Odur ki Uca Allah: **“Belə etdik ki, sənə ən böyük möcüzələrimizdən bir neçəsini göstərək”** – deyərək buyurur.

Uca Allah buyurur: **“Fironun yanına get! Çünki o, həddini aşmışdır”**, yəni illər öncə qaçaraq tərk etdiyin Misir hökmdarı Fironun yanına get, onu tək və şəriki olmayan Allaha ibadətə çağır. Ona əmr et ki, İsrail oğullarına qarşı yaxşı davransın və onlara işgəncə verməsin. Həqiqətən, o, azaraq həddi aşmışdır. Dünya həyatını üstün tutaraq Uca Rəbbi unutmuşdur.

Uca Allah buyurur: **“Musa dedi: “Ey Rəbbim! Köksümü açib genişlət! İşimi yüngülləşdir!”** Bu, Musanın ﷺ Uca Rəbbindən dua edərək istədiyidir. Musa ﷺ Allahdan ona həvalə etdiyi bu işdə köksünü genişlətməsini istəmişdir. Həqiqətən, Allah, Musaya çox böyük və önəmli bir iş tapşırırmışdı. O, Musanı o zaman yer üzünün ən böyük, ən zalım, ən şiddətli küfr edən, ən çox orduya və ən zəngin ölkəyə sahib olan, ən azgın və ən inadkar hökmdarının yanına elçi göndərmişdi. Firon o qədər azmışdı ki, Allahı tanımadığını, ona tabe olanlar üçün özündən başqa bir ilahın olmadığını iddia edirdi.

Musa ﷺ uşaq olarkən bir müddət Fironun evində və himayəsində yaşamışdı. Sonra onun əyanlarından birini öldürdüyü üçün onların da onu öldürəcəyindən qorxub peyğəmbərlik verilənə qədər onlardan qaçmışdı. Sonra Rəbbi onu Fironun yanına onları tək və şəriki olmayan Allaha ibadət etməyə çağıran, xəbərdarlıq edən bir peyğəmbər olaraq göndərdi. Odur ki Musa ﷺ Allaha: **“Ey Rəbbim! Köksümü açib genişlət! İşimi yüngülləşdir!”** – deyərək dua etmişdir. Yəni **“Əgər Sən mənə kömək etməsən və dəstək olmasan, buna gücüm çatmaz”**.

¹ Bazu – qolun çiyindən dirsəyə qədər olan hissəsinə deyilir.

² Ət-Tabəri, 18/297, 24288.

(Musa dedi:) **"Dilimdəki düyünü aç ki, sözümü anlasınlar!"** Uşaq-lıqda Musaya ﷺ bir xurma və bir köz göstərilmiş, bu zaman o, köz parçasını götürüb dilinin üzərinə qoymuş və bu səbəbdən dilində kəkələmə əmələ gəlmişdi. Qarşıda bunun izahı gələcəkdir. Musa ﷺ kəkələmənin tamamilə deyil, fikrini qarşısındakı insana anlada biləcəyi qədər aradan qaldırılmasını istəmişdir. Əgər tam aradan qaldırılmasını istəseydi, əlbəttə, kəkələmə tamamilə aradan qalxardı. Lakin peyğəmbərlər yalnız ehtiyac duyduqları qədərini istəyərlər. Odur ki onda kəkələmədən bir əsər (iz) qalmışdı. Uca Allah bir ayədə Fironun belə dediyini xəbər verir: **"Ya da mən bu aciz və az qala sözünü belə aydın başa sala bilməyən"**, yəni aydın danışa bilməyən **"adamdan daha üstün deyiləmmi?"** ("əz-Zuxruf", 52). İbn Abbas رضى الله عنه demişdir: "Musa Rəbbinə əvvəl öldürdüyü adama görə Firon ailəsindən qorxduğuna və dilindəki düyünə görə şikayət etmişdir. Onun dilində bir düyün vardı və bu onun çox danışmasına mane olurdu. Odur ki ona yardım etmək, izah edə bilməyəcəyi bir çox şeyləri onun yerinə danışmaq üçün Rəbbindən qardaşı Harunu ona köməkçi etməsini istədi. Uca Allah da ona istədiyini verdi və dilindəki düyünü açdı".¹

"Mənə öz ailəmdən bir köməkçi ver – Qardaşım Harunu!" Bu, Musanın ﷺ Uca Allahdan özünə aid olmayan bir işi istəməsidir. O, qardaşı Harunun ona köməkçi olmasını istəmişdir. İbn Abbas رضى الله عنه demişdir: "Musaya peyğəmbərlik verildiyi andan Haruna da peyğəmbərlik verilmişdir".²

"Onun sayəsində mənim gücümü artır!" Mucəhid رضى الله عنه ayədə keçən اَزْرِي [əzri] sözünün "kürəyimi", "arxamı" mənasında olduğunu demişdir. Yəni: "Onunla kürəyimi, arxamı gücləndir". **"Onu işimə ortağ et (ona da peyğəmbərlik ver) ki"**, işlərimdə onunla məşvərət edim. **"Sənə çoxlu təriflər deyək və Səni çox zikr edək"**. Mucəhid رضى الله عنه demişdir: "Qul hər halında – ayaq üstə, oturaraq və ya uzanaraq Allahı zikr etmədikcə, Allahı çox zikr edən sayılmaz".³

"Şübhəsiz ki, Sən bizi görürsən", yəni Sən bizi seçib peyğəmbərlik verərkən, bizi düşmənin olan Fironun yanına göndərərkən, şübhəsiz ki, bizi görürsən. Buna görə Sənə həmd olsun!

¹ İbn Əbu Hatim, 15548.

² İbn Əbu Hatim, 14294.

³ İbn Əbu Hatim, 11275.

﴿ قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَمُوسَىٰ ۖ وَلَقَدْ مَنَّا عَلَىٰكَ مَرَّةً أُخْرَىٰ ۖ إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ ۖ أَنِ اقْذِفِيهِ فِي التَّابُوتِ فَاقْذِفِيهِ فِي الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ لِّي وَعَدُوٌّ لَّهُ ۚ وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي وَلِتُصْنَعَ عَلَىٰ عَيْنِي ۚ﴾ إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ فَتَقُولُ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ مَن يَكْفُلُهُ ۖ فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمِّكَ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ ۚ وَكَلَّمَتْ نَفْسًا فَتَجَسَّيْتَكَ مِنَ الْغَمِّ وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا ۚ ﴿٣٦﴾

36. Allah buyurdu: "Dilədiyın sənə verildi, ey Musa!

37. Sənə bir dəfə də mərhəmət göstərmişdik.

38. O vaxt ki, anana vəhy olunacaq şeyi belə vəhy etdik:

39. "Onu bir sandığa qoyub çaya burax ki, çay onu sahilə atsın və həm Mənim düşmənim, həm də onun düşməni olan birisi onu götürsün". Gözüm önündə boya-başa çətdirilsən deyər Öz tərəfimdən sənə qarşı məhəbbət oyatdım.

40. O zaman bacın gedib camaata deyirdi: "Sizə onun qayğısına qalacaq birisini göstərimmi?" Beləliklə, gözü aydın olsun və qəm yeməsin deyər səni anana qaytardıq. Sən boya-başa çətdiqdə bir nəfəri öldürdün. O vaxt Biz səni qəm-qüssədən qurtardıq. Biz səni çətin sınaqlardan keçirtdik...

Uca Allah bu ayələrdə elçisi Musanın ﷺ Rəbbindən istədiklərini qəbul etdiyini xəbər verir və ona keçmişdə bəxş etdiyi nemətlərini xatırladır. Anası onu əmizdirdiyi çağlarda Firon və əyanlarının onu öldürməsindən qorxurdu. Çünki Musa ﷺ Firon və əyanlarının İsrail oğullarının oğlan uşaqlarını öldürdüləri ildə doğulmuşdu.¹ Musanın ﷺ anası onun üçün bir sandıq düzəltmişdi. O, uşağını əmizdirər, sonra onu bu sandığa qoyar və sandığın bir tərəfini iplə evinə bağlayaraq Nil çayına buraxardı. Bir dəfə sandığı bağlamaq üçün getdikdə ip əlindən çıxmış və Nil çayı sandığı aparmışdı. Uca Allah buyurur: "**Musanın anasının ürəyi boş qalmışdı (övlad dərindən başqa heç bir şey haqda düşünmürdü). Əgər Biz, vədimizə inananlardan olsun deyər onun qəlbinə səbir verməsəydik, az qala gördüyü işi açıb bildirəcəkdi**" ("əl-Qəsəs", 10). Ayədə bildirildiyi

¹ Firon İsrail oğullarını ən çətin işlərdə işlədirdi. O, İsrail oğullarının oğlan uşaqlarını öldürməyi əmr etdikdə Firona bildirdilər ki, əgər belə etsək bizim çətin işlərimizi görməyə kişi qalmayacaq. Odur ki Firon bir il İsrail oğullarının oğlan uşaqlarını öldürüb, bir il öldürməməyi əmr etdi. Deyilənə görə, Harun da məhz oğlan uşaqları öldürülməyən il doğulmuşdu.

kimi, Musanın ﷺ anası buna çox kədərlənmişdi. Nil çayı sandığı Fironun həyətinə apardı və **"Fironun ailəsi onu tapıb götürdü ki, axırda onlara düşmən və başlarına bəla olsun"** ("əl-Qəsəs", 8). Yəni bu, Uca Allahın əzəldən müəyyən etdiyi hökmü idi. Çünki onlar Musanın ﷺ varlığından qorxaraq (çəkinərək) İsrail oğullarının oğlan uşaqlarını öldürürdülər. Uca Allah isə Musanın ﷺ məhz Fironun evində, onun və arvadının sevgisi ilə, onun yeməyi və içkisi ilə bəslənməsinə hökm etmişdir. Şübhəsiz, ən uca hökmranlıq və ən mükəmməl qüdrət Allahındır. Odur ki Uca Allah ayədə: **"...həm Mənim düşmənim, həm də onun düşməni olan birisi onu götürsün"**. **Gözüm önündə boya-başa çatdırılan deyə Öz tərəfimdən sənə qarşı məhəbbət oyatdım**" – deyə buyurur. Yəni düşmənimdə sənə qarşı məhəbbət oyatdım və elə etdim ki, səni sevsinlər. Əbu İmran əl-Cuni ر.ھ Uca Allahın **"Gözüm önündə boya-başa çatdırılan deyə..."** ayəsi barədə belə demişdir: "Yəni Allahın Gözü qarşısında boya-başa çatasan deyə".¹ Abdur-Rahmən ibn Zeyd ibn Əsləm ر.ھ isə belə demişdir: "Yəni Musanı hökmdarın evində nemət və rifah içində boya-başa çatdıracam. Yeməyi hökmdarların yediklərindən olacaq. Ayədə "boya-başa çatdırmaq" dedikdə bu nəzərdə tutulur".²

Uca Allah buyurur: **"O zaman bacın gedib camaata deyirdi: "Sizə onun qayğısına qalacaq birisini göstərimmi?" Beləliklə, gözü aydın olsun və qəm yeməsin deyə səni anana qaytardıq"**. Musa ﷺ Firon ailəsinin yanına yerləşdikdə onu yedizdirmək üçün süd anaları gətirdilər, lakin o, bunları qəbul etmədi. Uca Allah başqa bir ayədə bu xüsusda belə buyurur: **"Daha öncə Biz ona öz anasından başqa bütün süd analarının döşünü əmməyi qadağan etmişdik"**. Musanın ﷺ bacısı gəlib dedi: **"Sizin üçün onun qayğısına qalacaq və ona qarşı xeyirxah olacaq bir ailəni sizə göstərimmi?"** ("əl-Qəsəs", 12). Yəni sizə ödəniş qarşılığında onu əmizdirəcək birini göstərimmi? Bacısı onların iştirakı ilə uşağı anasının yanına apardı, anası onu əmizdirdikdə uşaq onu qəbul eddi. Onlar buna çox sevindilər və anasını ödəniş qarşılığında uşağı əmizdirmək üçün süd anası tutdular. Beləcə, Musanın anası oğluna görə dünyada xoşbəxtliyə, ucalığa və rahatlığa nail oldu, Axirət mükafatı isə daha böyükdür. Uca Allah burada belə buyurur: **"Beləliklə, gözü aydın olsun və qəm yeməsin"**, yəni sənə görə kədərlənməsin **"deyə səni anana qaytardıq"**.

¹ İbn Əbu Hatim, 14299.

² Ət-Tabəri, 18/304, 24312.

“Sən boya-başa çatdıqda bir nəfəri”, yəni misirli qibtini¹ “öldürdün. O vaxt Biz səni qəm-qüssədən qurtardıq”. Firon ailəsi Musanı ﷺ öldürməyə qərar verdikdə Uca Allah onu bu kədərdən qurtardı. Musa ﷺ qibtini öldürdükdən sonra onlardan qaçıb Mədyən sulağına² gəlib çatdı. Orada olan bir əməlisaleh kişi ona belə dedi: “Qorxma! Sən zalım adamların əlindən xilas olmusan!” (“əl-Qəsəs”, 25).

Uca Allah buyurur: **“Biz səni çətin sınaqlardan keçirtdik”.**³

﴿ فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلَىٰ قَدَرٍ يَمْوِسَىٰ ۖ وَأَصْطَنَعُكَ لِنَفْسِي ۖ أَذْهَبَ أَنتَ وَأَخُوكَ بِعَايَتِي وَلَا تَنِيَّافِي ذِكْرِي ۖ أَذْهَبَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ ۖ فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَىٰ ۖ ﴾

40. ...Sən illərlə Mədyən əhli içində qaldın. Sonra da əzəldən yazılmış qədərə görə gəlib bu yerə çatdın, ey Musa!
41. Mən səni Özümə peyğəmbər seçdim!
42. Sən və qardaşın ayələrimlə gedin və Məni zikr etməkdə zəiflik göstərməyin.
43. Fironun yanına gedin. Çünki o, həddini aşmışdır.
44. Onunla yumşaq danışın. Bəlkə, öyüd-nəsihət qəbul etsin, yaxud qorxsun!”

Uca Allah bu ayələrdə Musaya ﷺ xitab edərək bildirir ki, o, Firondan və onun əyanlarından qaçıb Mədyəndə məskunlaşdı və qayınatasının qoyunlarını otarmağa başladı. Musa ﷺ qayınatası ilə aralarında razılaşdıqları müddəti başa vurduqdan sonra əvvəlcədən vədələşmə olmadan Allahın qədərinə və istəyinə uyğun olaraq bu yerə gəldi. Həqiqətən, bütün işlər Onun ixtiyarındadır. O, qullarını və yaratdıqlarını istədiyi yerə aparıb çıxarır. Odur ki Uca Allah ayədə belə buyurur: **“Sonra da əzəldən yazılmış qədərə görə gəlib bu yerə çatdın, ey Musa!”**

¹ Qibti – Fironun nəslindən olan adamlara verilən addır.

² Heyvanları suvarmaq üçün yer.

³ əl-Hafiz İbn Kəsir رحمه الله bu ayədən sonra İbn Abbasdan رحمه الله rəvayət edilən uzun “əl-Futun” (Sınaqlar) hədisini qeyd etmiş, sonra belə demişdir: “Bu hədis İbn Abbasın sözüdür və burada Peyğəmbərin ﷺ sözü çox azdır. Ola bilsin ki, bu hədis İbn Abbasın Kəb əl-Əhbər və digər səhabələrin eşitdiyi, rəvayət olunması icazəli olan İsrailiyyətlərdəndir. Ən doğrusunu Allah bilir. Şeyximiz Əbul-Həccəc əl-Mizzinin də belə dediyini eşitmişəm”. Əhməd Şakir “əl-Bəqərə” surəsinin 49-50-ci ayələrinin təfsirində bu hədis barədə ətraflı məlumat vermiş və bu hədisi kitabdan çıxarmasının səbəbini bildirmişdir.

Mucahid ayədə keçən قَدَر [qadərin] sözünü “müəyyən edilmiş yer” kimi təfsir etmişdir. Qatədə isə demişdir: “Yəni peyğəmbər və elçi olduğuna görə bura gəldin, ey Musa”.

Uca Allah buyurur: **“Mən səni Özümə peyğəmbər seçdim!”** Yəni istədiyim kimi, səni Özümə elçi seçdim. əl-Buxari رحمته Əbu Hureyradan رحمته Peyğəmbərin رحمته belə buyurduğunu rəvayət etmişdir: “Adəm və Musa qarşılaşdılar və Musa ondan: “İnsanları bədbəxt edən və onları Cənnətdən çıxaran sən deyilsənmi?” – deyə soruşdu. Adəm: “Allahın peyğəmbərlik verdiyi və Özü üçün elçi seçdiyi, özünə Tövrəni nazil etdiyi sən deyilsənmi?” – deyə soruşdu. Musa: “Bəli” – deyə cavabı verdikdə, Adəm: “Mən yaradılmamışdan əvvəl bunların artıq yazılmış olduğunu Tövrətdə tapmadınmi?” – deyə soruşdu. Musa: “Bəli”, – deyə cavab verdi. Beləliklə, Adəm Musaya (bu mübahisədə) qalib gəldi”. Hədisi əl-Buxari və Muslim رحمته rəvayət etmişlər.¹

Uca Allah buyurur: **“Sən və qardaşın ayələrimlə”**, yəni haqqı batıldən ayıran dəlillərim, sübutlarım və möcüzələrimlə **“gedin və Məni zikr etməkdə zəiflik göstərməyin”**. İbn Abbas رحمته ayədə keçən لَا تَبَيَّأَ [lə təbiyə] feilini “gecikməyin” şəklində təfsir etmişdir. Başqa bir rəvayətdə isə İbn Abbas رحمته bu feili **“zəiflik göstərməyin”** şəklində təfsir etmişdir. Ayədə bu nəzərdə tutulur: “Uca Allah onlara usanmadan Allahı zikr etməyi buyurmuşdur. Fironla qarşılaşdıqda Allahı çox zikr etsinlər ki, bu zikr onlara Fironun əleyhinə yardımçı və onun belini qıran bir qüvvət olsun”.

Uca Allah buyurur: **“Fironun yanına gedin. Çünki o, həddini aşmışdır”**, yəni Allaha qarşı inadkarlıq etmiş, həddi aşmış və Allaha asi olmuşdur. **“Onunla yumşaq danışın. Bəlkə, öyüd-nəsihət qəbul etsin, yaxud qorxsun!”** Bu ayədə böyük bir ibrət vardır. Belə ki, Firon azgınlıq və təkəbbürlükdə ən son dərəcəyə çatmışdır. Musa رحمته isə o zaman üçün Allahın qulları arasından seçdiyi ən üstün qulu idi. Bununla belə, O, Musaya və onun qardaşına Firona qarşı mülayim davranmağı, ona yumşaq xitab etməyi, qəlbə daha təsirli olsun deyə Fironu dəvət edərkən ona qarşı mülayim, yumşaq olmağı və danışarkən asan başa düşülə bilən sözlər istifadə etməyi buyurmuşdur. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“İnsanları Rəbbinin yoluna hikmətlə, gözəl öyüd-nəsihətlə dəvət et və onlarla ən gözəl tərzdə mübahisə et. Şübhəsiz ki, Rəbbin azgınlığa düşənləri də, doğru yolda olanları da yaxşı tanıyır”** (“ən-Nəhl”, 125).

¹ əl-Buxari, 4367, 4736; Muslim, 4793, 4795, 6912, 6914.

Uca Allah buyurur: **"Bəlkə, öyüd-nəsihət qəbul etsin"**, yəni ümid olunur ki, bəlkə o, düşdüyü zəlalətdən və həlakdan qayıtsın **"yaxud qorxsun"**, yəni Rəbbinin qorxusundan itaətə dönsün və Ona itaət etsin. Ayədə keçən التَّذَكُّرُ [ət-təzəkkur] "öyüd-nəsihət qəbul etmək" feili haram işlərdən dönmək, الْحَشْيَةُ [əl-xaşyə] "qorxmaq" feili isə Allaha itaət etməkdir.

﴿قَالَا رَبَّنَا إِنَّا نَخَافُ أَنْ يُفْطِرَ عَلَيْنَا أَوَّلًا بَطْنِي ۖ قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمْ أَسْمَعُ وَآرَى ۖ فَاتَيْنَاهُ فَفَقُلَا إِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ فَأَرْسِلْ مَعَنَا بَنِي إِسْرَءِيلَ وَلَا تَعَذِّبْهُمْ ۖ قَدْ جِئْنَاكَ بِبَيِّنَاتٍ مِّن رَّبِّكَ ۖ وَالسَّلَامُ عَلَيْنَا مِمَّا آتَبَعَ ۚ أَلْهُدَىٰ ۖ إِنَّا قَدْ أُوحِيَ إِلَيْنَا أَنَّ الْعَذَابَ عَلَىٰ مَن كَذَبَ وَتَوَلَّىٰ﴾

45. Onlar dedilər: **"Ey Rəbbimiz! Biz, onun bizə şiddətli cəza verməsindən və ya həddini aşmasından qorxuruq"**.
46. Allah buyurdu: **"Qorxmayın, çünki Mən sizinləyəm, eşidirəm və görürəm!"**
47. Onun yanına gedib deyın: **"Biz sənın Rəbbinin elçiləriyik. İsrail oğullarını bizimlə göndər və onlara əziyyət vermə. Biz sənın yanına Rəbbindən dəlillə gəlmişik. Doğru yolla gedənlərə salam olsun!"**
48. Bizə vəhy edildi ki, əzab, haqqı yalan sayıb üz döndərənlərə veriləcəkdir!"

Uca Allah bu ayələrdə Musa və Harun ٱلْكَوۡتۡلَیۡنِ barədə xəbər verərək bildirir ki, onlar Allaha sığınıb qorxduqları şeyi Ona ərz edərək belə demişlər: **"Ey Rəbbimiz! Biz, onun bizə şiddətli cəza verməsindən və ya həddini aşmasından qorxuruq"**. Bununla Fironun onları dərhal cəzalandırmaq istəyəcəyini və ya layiq olmadıqları halda qəfil hücum edərək, onları cəzalandırıb işgəncə verəcəyini nəzərdə tuturdular.

"Allah buyurdu: "Qorxmayın, çünki Mən sizinləyəm, eşidirəm və görürəm!" Yəni Firondan qorxmayın. Həqiqətən, Mən sizin də, onun da sözlərini eşidirəm, sizin də, onun da dayandığı yeri görürəm, sizin heç bir işiniz Mənə gizli deyil. Bilin ki, onun kəkili Mənim Əlimdədir. O, yalnız Mənim iznim və əmrimlə danışa, nəfəs ala və hərəkət edə bilər. Mən sizi qorumaqla, sizə yardım etməklə və sizi dəstəkləməklə sizinlə birlikdəyəm.

Uca Allah buyurur: **"Onun yanına gedib deyın: "Biz sənın Rəbbinin elçiləriyik. İsrail oğullarını bizimlə göndər və onlara əziyyət vermə."**

Biz sənin yanına Rəbbindən dəlillə gəlmişik", yəni sübutla, (doğruluğumuzu təsdiqləyən) möcüzə ilə gəlmişik. **"Doğru yolla gedənlərə salam olsun!"** Yəni əgər doğru yola tabe olsan, sənə də salam olsun. Bu ayəyə uyğun olaraq Allah Elçisi ﷺ Rum imperatoru Herakla məktub yazarkən məktubun əvvəli belə olmuşdur: "Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə! Allahın qulu və rəsulu Muhəmməddən Rum imperatoru Herakla. Haqq yolu tutub gedənlərə salam olsun! Bundan sonra mən səni İslama dəvət edirəm. İslamı qəbul et ki, salamat qalasan və Allah sənə mükafatını ikiqat versin..."¹ Həmçinin Peyğəmbər ﷺ (özünü peyğəmbər sayan) yalançı Museyliməyə belə bir məktub göndərmişdir: "Allahın Elçisi Muhəmməddən yalançı Museyliməyə: "Haqq yolu tutub gedənlərə salam olsun! Sonra isə: "Şübhəsiz ki, yer üzünü Allahındır. O, qullarından istədiyini yer üzünün varisləri təyin edir. Gözəl aqibət müttəqilərindir".²

Musa və Harun عليهما السلام Firona belə dedilər: **"Doğru yolla gedənlərə salam olsun! Bizə vəhy edildi ki, əzab, haqqı yalan sayıb üz döndərənlərə veriləcəkdir!"** Yəni Uca Allah bizə vəhy etmişdir ki, əzab yalnız Allahın ayələrini yalan sayan və Ona itaət etməkdən üz çevirənlərə veriləcəkdir. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **"Kim həddi aşmışsa, dünya həyatını axirətdən üstün bilmişsə, şübhəsiz ki, onun gedəcəyi yer Cəhənnəmdir"** ("ən-Naziat", 37-39); **"Mən sizi alov saçı bir odla qorxutdum. Ona, ancaq ən bədbəxt kimsə girər. O kimsə ki, haqqı yalan sayır və ondan üz döndərir"** ("əl-Leyl", 14-16); **"O kafir nə Quranı təsdiq etdi, nə də namaz qıldı. Haqqı da yalan saydı və üz döndərdi"** ("əl-Qiyamə", 31-32). Yəni qəlbi ilə yalan saydı, əməlləri ilə üz döndərdi.

﴿قَالَ فَمَنْ رَبُّكُمَا يَمُوسَىٰ﴾ ﴿٤٩﴾ قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَىٰ كُلَّ شَيْءٍ حَلْقَهُ ۖ ثُمَّ هَدَىٰ ﴿٥٠﴾ قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ

الْأُولَىٰ ﴿٥١﴾ قَالَ عَلِمَهَا عِنْدَ رَبِّي فِي كِتَابٍ ۖ لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنسَىٰ ﴿٥٢﴾

49. Firon dedi: "Rəbbiniz kimdir, ey Musa?"

50. Musa dedi: "Rəbbimiz hər şeyə öz xilqətini verən, sonra da ona doğru yolu göstərəndir!"

51. Firon dedi: "Bəs əvvəlki nəsillərin halı necə olacaq?"

52. Musa dedi: "Onlar haqqındakı bilgi Rəbbimin yanında olan bir Kitabdadır. Rəbbim nə xəta edir, nə də unudur!"

¹ əl-Buxari, 7.

² əl-Beyhəqi "Dəlailun-Nubuvvət" 5/311.

Uca Allah bu ayədə Firon barədə xəbər verərək bildirir ki, o, hər şeyin Yaradanı, İlahı, Rəbbi və sahibi olan Allahın varlığını inkar edərək Musaya ﷺ belə demişdir: **"Rəbbiniz kimdir, ey Musa?"** Yəni ey Musa, səni peyğəmbər olaraq göndərən kimdir? Mən onu tanımıram. Mən sizin üçün özümdən başqa bir ilah tanımıram. **"Musa dedi: "Rəbbimiz hər şeyə öz xilqətini verən, sonra da ona doğru yolu göstərəndir!"** Səid ibn Cubeyr rah demişdir: "Yəni hər canlıya öz növünə uyğun xilqət vermişdir. İnsana minik heyvanının, minik heyvanına itin, itə isə qoyunun xilqətindən heç bir şey verməmişdir. Hər canlı növünə özünə xas olan çoxalma xüsusiyyəti vermiş və hər canlı növünü özünə uyğunlaşdırmışdır. Bu canlı növlərindən heç biri hərəkətlərində, xilqətində, qidalanmasında və çoxalmasında digər növə bənzəmir".¹ Bəzi təfsirçilər Uca Allahın **"Rəbbimiz hər şeyə öz xilqətini verən, sonra da ona doğru yolu göstərəndir!"** ayəsinin bu ayəyə bənzədiyini demişlər: **"O Rəbbin ki, hər şeyin müqəddəratını əzəldən müəyyən edərək yol göstərdi"** ("əl-Əla", 3). Yəni varlıqların qədərini əzəldən müəyyən etmiş, sonra onları bu qədərə yönəltdir. Uca Allah əməlləri, əcəlləri və ruziləri əzəldən yazmışdır. Varlıqlar bu yazılana uyğun hərəkət edir, ondan əsla kənara çıxmırlar. Heç kim bu yazılandan kənara çıxmağa qadir deyil. Ayədə bu nəzərdə tutulur: **"Rəbbimiz məxluqatı yaratmış, onların qədərini əzəldən müəyyən etmiş və onlara istəyinə uyğun təbiət vermişdir"**.

Uca Allah buyurur: **"Firon dedi: "Bəs əvvəlki nəsillərin halı necə olacaq?"** Bu ayənin mənası barədə deyilən ən doğru açıqlama belədir: "Musa Firona onu peyğəmbər olaraq göndərən Allahın yaradan, ruzi verən, hər şeyin müqəddəratını əzəldən müəyyən edən və doğru yola yönəldən olduğunu xəbər verdikdə, Firon əvvəlki nəsillərin halını dəlil gətirərək onunla mübahisə etməyə başlamışdır. Yəni onlar Allaha ibadət etməmişlər. Əgər sən deyən kimidirsə, onda belə çıxır ki, onlar sənə Rəbbinə deyil, Ondan başqasına ibadət etmişlər. Bəs onların halı necə olacaq?" Musa ona belə cavab vermişdir: **"Onlar Allaha ibadət etməmişlərsə, onların etdikləri Allah dərgahında öz əleyhlərinə yazılmışdır. Uca Allah Kitabında (Lövh-i Məhfuzda) yazılana uyğun onları əməllərinə görə cəzalandıracaq"**. **"Rəbbim nə xəta edir, nə də unudur!"** Yəni heç bir şey Ondan yayına bilməz, istər böyük olsun, istər kiçik, O, heç bir şeyi ötürməz. O, heç bir şeyi əsla unutmaz. Beləcə, Musa rah Uca Allahın elmini vəsf edərək Onun elminin hər bir şeyi əhatə etdiyini və Allahın heç bir şeyi unutmadığını bildirmişdir. İnsanların elmi iki naqisliyə məruz qala bilər: bunlardan biri, hər şeyi əhatə edə bilməməsi. Digəri isə bildikdən sonra onu unutmasıdır. Uca Allah Özünün bu nöqsanlardan uzaq olduğunu bildirmişdir.

¹ İbn Əbu Hatim, 14321.

﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَسَلَكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّنْ نَّبَاتٍ شَتَّى ۖ كُلُوا وَارْعَوْا أَنْعَمَكُم ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَى ۝۵۳﴾ * مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى ۝۵۴ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا كُلَّهُمَا فَكَذَّبَ وَأَبَى ۝۵۵﴾

53. O, yer üzünü sizin üçün beşik etmiş, orada sizin üçün yollar salmış və göydən su endirmişdir. Biz onunla cürbəcür bitkilərdən cüt-cüt yetişdirdik.
54. Onlardan həm özünüz yeyin, həm də heyvanlarınızı yemləyin. Həqiqətən, bunlarda başa düşənlər üçün dəlillər vardır.
55. Biz sizi torpaqdan yaratdıq. Sizi ora qaytaracaq və bir daha oradan çıxardacağıq.
56. Biz ona (Firona) dəlillərimizin hamısını göstərdik. O isə bu dəlilləri yalan sayıb qəbul etmədi.

Bu ayələr Musanın ﷺ Rəbbini vəsf edərkən dediyi sözlərin davamıdır. Firon Musadan ﷺ Rəbbi barədə soruşduqda Musa: **"Rəbbimiz hər şeyə öz xilqətini verən, sonra da ona doğru yolu göstərəndir!"** – demiş, araya başqa sözlər girdikdən sonra belə davam etmişdir: **"O, yer üzünü sizin üçün beşik etmiş..."**. Bəzi qarilər ayədə keçən مَهْدًا [məhdən] "beşik" sözünü مِهَادًا [mihə:dən] "döşənək" şəklində oxumuşlar. Bu qiraətə görə məna belə olacaq: "Uca Allah yer üzünü sizin üçün üzərində qərar tutacağınız, yaşayacağınız, yatacağınız və səfər edəcəyiniz bir yer etmişdir". Sonra Musa dedi: **"...orada sizin üçün yollar salmış..."**, yəni üstündə gəzəsiniz deyə sizin üçün yollar yaratmışdır. Başqa bir ayədə belə buyurur: **"Onlar istədikləri yerə gedə bilsinlər deyə orada geniş yollar saldıq"** ("əl-Ənbiya", 31).

Musa ﷺ sözünə davam edib dedi: **"...və göydən su endirmişdir. Biz onunla cürbəcür bitkilərdən cüt-cüt yetişdirdik"**, yəni müxtəlif rəngli, turş və şirin dadı olan növbənöv bitkilər yetişdirdik. **"Onlardan həm özünüz yeyin, həm də heyvanlarınızı yemləyin"**, yəni bu bitkilərin bir qismi sizin yeməyiniz və meyvələriniz, bir qismi isə quru və yaş olmaqla heyvanlarınızın qidasıdır. **"Həqiqətən, bunlarda başa düşənlər üçün dəlillər vardır"**, yəni Allahdan başqa ibadətə layiq haqq məbudun olmadığına, Ondan başqa rəbb olmadığına açıq-aydın dəlillər vardır.

“Biz sizi torpaqdan yaratdıq. Sizi ora qaytaracaq və bir daha oradan çıxardacağıq”, yəni sizin başlanğıcınız yer üzündəndir. Atanız Adəm yer üzünün torpağından yaradılmışdır. Ölüb çürüdüyünüz zaman da ora gedəcəksiniz. Sizi təkrar yenə oradan çıxaracağıq. **“O gün O, sizi çağıracaq. Siz də Ona həmd edərək çağırışına cavab verəcək və dünyada çox az qaldığınızı güman edəcəksiniz”** (“əl-İsra”, 52). Bu ayə Uca Allahın bu ayəsinə bənzəyir: **“Allah dedi: “Siz orada yaşayacaq, orada öləcək və oradan çıxarılacaqsınız”** (“əl-Əraf”, 25).

Uca Allah buyurur: **“Biz ona dəlillərimizin hamısını göstərdik. O isə bu dəlilləri yalan sayıb qəbul etmədi”**. Bu ayədə **“ona”** deyildikdə Firon nəzərdə tutulur. Onun əleyhinə ayələr və dəlillər qoyulmuş, onları şəxsən öz gözləri ilə gördükdən sonra küfr, inadkarlıq və azğınlıq səbəbindən yalan saymışdır. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Buna yəqinliklə inandıqları halda haqsızcasına və təşəxxüslə (təkəbbür edərək) onları inkar etdilər”** (“ən-Nəml”, 14).

﴿قَالَ أَجِئْتَنَا لِتُخْرِجَنَا مِنْ أَرْضِنَا بِسِحْرِكَ يَمْوَسَىٰ ۖ فَلَنَأْتِيَنَّكَ بِسِحْرٍ مِّثْلِهِ ۚ فَأَجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا

لَا نُخْلِفُهُ رَغْوًا وَلَا أَنْتَ مَكَاثُورٌ ۚ قَالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمَ الزَّيْنَةِ وَأَنْ يُخَشِّرَ النَّاسُ صُحْيَ ۚ﴾

57. Firon dedi: “Sən öz sehrinlə bizi öz torpağımızdan qovub çıxartmağamı gəlmisən, ey Musa?
58. Biz də sənə buna bənzər bir sehr göstərə bilərik. Bizimlə öz aranda görüş vaxtı təyin et. Nə biz, nə də sən vədə xilaf çıxmayaq. Bu hamımız üçün münasib bir yerdə olsun”.
59. Musa dedi: “Görüş vaxtınız bayram günü, camaatın bir yerə toplaşacağı səhər vaxtıdır!”

Uca Allah bu ayələrdə Firona bəhs edərək bildirir ki, Musa Firona ən böyük ayələri göstərərək əsasını yerə atdıqda və əsa böyük bir ilana çevrildikdə, habelə əlini qolunun altından çıxararkən əli ləkəsiz dümağ çıxdıqda Firon dedi: “Bu bir sehrdir. Bizi ovsunlamaq və onunla insanlara hakim olmaq üçün bunu etdin. Düşünürsən ki, belə etməklə sənin arxanca gələrlər və sən sayca bizdən çox olarsan. Ancaq bu düşündüyün olmayacaq, çünki bizdə də sənin gətirdiyin sehr kimi bir sehr vardır. Bu halın səni aldatmasın. **“Bizimlə öz aranda görüş vaxtı təyin et”**, yəni səninlə toplanıb bir araya gəlməyimiz üçün bir gün təyin et. Müəyyən bir yerdə və müəyyən bir vaxtda sənin sehrinlə öz sehrimizi qarşılaşdıracaq”. Bu vaxt Musa ﷺ dedi: **“Görüş vaxtınız bayram günü, camaatın bir yerə toplaşacağı səhər vaxtıdır!”** O gün onların bayram günü idi. Həmin gün

onlar işlərini buraxıb hamılıqla bir araya toplanırdı. Musa عليه السلام ona görə bu günü seçdi ki, insanlar Allahın istədiyini etməyə qadir olduğuna, peyğəmbərlərin möcüzələrinə şahid olsunlar və sehlrlə peyğəmbərlərin gətirdikləri xariqüladə halları müqayisə edib sehlrin batil olduğunu görsünlər. Odur ki belə dedi: **"...camaatın"**, yəni bütün insanların **"bir yerə toplaşacağı səhər vaxtıdır!"** Çünki səhər vaxtı işıqlı olduğu üçün hər şey aydın və aşkar görünür. Bütün peyğəmbərlərin halı belədir. Onların hər işi açıq-aşkardır. Onların heç bir işində gizlilik və batil təbliğat yoxdur. Odur ki Musa عليه السلام görüş vaxtının gecə olmasını deyil, səhər olmasını istəmişdir. İbn Abbas رضي الله عنه həmin bayram gününün Aşura günü olduğunu söyləmişdir.

Mucahid və Qatədə رحمهما الله Uca Allahın **"Bu hamımız üçün münasib bir yerdə olsun..."** ayəsində keçən "münasib bir yer" ifadəsini "orta bir yer" kimi, əs-Suddi isə "ədalətli bir yer" kimi təfsir etmişlər. Abdur-Rahmən ibn Zeyd ibn Əsləm رحمهما الله demişdir: "Yəni bütün insanlar hər şeyi aydın görsünlər. İnsanların duya bilməyəcəkləri hər hansı bir səs və ya görə bilməyəcəkləri hər hansı bir şey olmasın. Düz bir yer olsun ki, baş verənlər tam görülsün".¹

﴿فَتَوَلَّىٰ فِرْعَوْنُ فَجَمَعَ كَيْدَهُ ثُمَّ أَتَىٰ ۖ﴾ ٦٠ قَالَ لَهُم مُّوسَىٰ وَنَحْنُ لَا تَقْفَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذَابٍ ۖ وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرَىٰ ۖ ﴿٦١﴾ فَتَنَزَّعُوا أَمْرَهُم بَيْنَهُمْ وَأَسْرُوا النَّجْوَىٰ ۖ ﴿٦٢﴾ قَالُوا إِنَّ هَٰذَا لَسِحْرَانِ بُرْدَانِ ۖ أَن يُخْرِجَاكُم مِّنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَىٰ ۖ ﴿٦٣﴾ فَأَجْمَعُوا كَيْدَكُمْ ثَمَّ ائْتُوا صَفًّا ۖ وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلَىٰ ۖ ﴿٦٤﴾

60. Firon üz çevirdi, sonra da bütün hiyləgərlik vasitələrini (sehrbazlarının hamısını) toplayıb gəldi.
61. Musa onlara dedi: "Vay halınıza! Allaha qarşı yalan uydurmayın, yoxsa O, sizi əzabla məhv edər. İftira yaxan ziyana uğrayar".
62. (Sehrbazlar) öz aralarında mübahisə edib xəlvətcə söhbət etdilər.
63. Onlar dedilər: "Bu ikisi, doğrudan da, sehrbazdır. Onlar öz sehlrləri ilə sizi torpağınızdan qovub çıxartmaq və sizin ən gözəl yolunuzu aradan götürmək istəyirlər.
64. Odur ki bütün hiylələrinizi cəmləşdirib meydana bir cərgə olaraq gəlin. Bu gün qələbə çalan nicat tapacaqdır".

¹ İbn Əbu Hatim, 14336.

Uca Allah bu ayələrdə Fironun bəhs edərək bildirir ki, Firon Musa ilə müəyyən bir zamanda və məkanda görüşməyi vədələşdikdən sonra ölkəsinin şəhərlərindəki sehrbazları və o zamanda sehrbazlığa nisbət edilən hər kəsi toplamağa başladı. Sehr onların arasında son dərəcə məşhur idi və çox istifadə olunurdu. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Firon dedi: “Bütün bilikli sehrbazları yanıma gətirin!”** (“Yunus”, 79). **“Firon üz çevirdi, sonra da bütün hiyləgərlik vasitələrini (sehrbazlarının hamısını) toplayıb gəldi”**, yəni insanlar müəyyən olunmuş gün – bayram günü görüş yerində toplandılar. Firon taxtına oturdu. Onun yanında yüksək vəzifə tutan şəxslər isə arxasında cərgə ilə düzüldülər. Sağında və solunda əyanları dayanmışdı. Musa ﷺ qardaşı da yanında əsasına söykənərək gəldi. Sehrbazlar Fironun hüsurunda cərgə halında dayandılar. Firon bu gün işlərini yaxşı yerinə yetirmələri üçün sehrbazları təşviq edir, sehrbazlar ondan mükafat umur, o da onlara vədlər verir, xülyalara salırdı. Sehrbazlar belə deyirdilər: **“Əgər qalib gəlsək, bizə mükafat veriləcəkmi?”** Firon dedi: **“Bəli! Belə olacağı təqdirdə sizi özümə yaxın adamlardan edəcəyəm”** (“Əş-Şuəra”, 41-42). **“Musa onlara dedi: “Vay halınıza! Allaha qarşı yalan uydurmayın”,** yəni həqiqət olmayan şeyləri güya özünüz əməllərinizlə var etdiyinizi göstərməklə insanları çaşqınlığa salmayın. Onlar yaradılmış olmadığı halda onları yaradılmış kimi göstərməyin. Belə etsəniz Allaha qarşı yalan uydurmuş olarsınız və **“O, sizi əzabla məhv edər”**, yəni sizi sonuncunuza qədər həlak edər. **“İftira yaxan ziyana uğrayar”.** (Sehrbazlar) **öz aralarında mübahisə edib xəlvətcə söhbət etdilər**. Bəzi təfsirçilərə görə ayənin mənası belədir: “Sehrbazlar öz aralarında mübahisə etdilər. Bəziləri: “Bu sehrbaz sözü deyil. Bu bir peyğəmbər sözüdür” – dedilər. Digərləri isə: “Əksinə, o bir sehrbazdır” – dedilər. Bu barədə başqa rəylər də vardır. Ən doğrusunu isə Allah bilir. **“...xəlvətcə söhbət etdilər”**, yəni sehrbazlar öz aralarında gizli danışaraq belə dedilər: **“Bu ikisi”**, yəni Musa və Harun **“doğrudan da, sehrbazdır. Onlar öz sehləri ilə sizi torpağınızdan qovub çıxartmaq və sizin ən gözəl yolunuzu aradan götürmək istəyirlər”**, yəni bu ikisi sehrbazlıq sənətini çox yaxşı bilir. Bu gün sizə və qövmünüzə qalib gəlib insanlara hakim olmaq istəyirlər. Beləcə, avam insanlar onlara tabe olacaq, onlar Firon və onun ordusuna qarşı döyüşüb ona qalib gələcək və sizi ölkənizdən çıxaracaqlar.

Uca Allah buyurur: **“Onlar öz sehləri ilə sizi torpağınızdan qovub çıxartmaq və sizin ən gözəl yolunuzu”**, yəni sehrbazlıq yolunu **“aradan götürmək istəyirlər”**. Sehrbazlar sehləri sayəsində hörmət edilən insanlar idi.

Onlar bu yolla mallar və ruzilər əldə edirdilər. Onlar belə deyirdilər: "Əgər bu ikisi sizə qalib gəlsə, sizi həlak edər və ölkənizdən çıxararlar. Sonra yalnız özləri bu işlə məşğul olarlar. Beləcə, başçılıq sizə deyil, yalnız bu ikisinə qalar".

"Odur ki, bütün hiylələrinizi cəmləşdirib meydana bir cərgə olaraq gəlin", yəni hamınız bir cərgədə toplanın və görənləri heyrətə gətirmək üçün əllərinizdə olanları bir dəfəyə atın, beləcə, Musaya və onun qardaşına qalib gələcəksiniz. **"Bu gün qələbə çalan nıcat tapacaqdır"**, yəni bu gün ya bizdən, ya da onlardan kim qalib gəlsə, o, uğur qazanacaq. Əgər biz qalib gələk, hökmdar bizə bol mükafat vəd etmişdir. Əgər o, qalib gəlsə, ən böyük rəhbərliyə nail olacaq.

﴿قَالُوا يَمُوسَىٰ إِنَّمَا أَنْتَ مُنَادٍ وَإِنَّمَا آنَ تَكُونُ أَوَّلَ مَنْ أَلْقَىٰ ۖ قَالَ بَلْ أَلْقَوُا فَإِذَا هُمُوعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِن سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَىٰ ۖ فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُّوسَىٰ ۚ قُلْنَا لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلَىٰ ۚ وَأَلْقِ مَا فِي يَمِينِكَ تَلْقَفْ مَا صَنَعُوا ۖ إِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدٌ سَاحِرٌ ۖ وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ أَتَىٰ ۚ فَأَلْقَى السَّحَرَةُ سُبْحًا ۚ قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ هَارُونَ وَمُوسَىٰ ۚ﴾

65. Sehrbazlar dedilər: "Ey Musa! Ya sən əvvəlcə əlindəkini at, ya da birinci atan biz olaq!"

66. Musa dedi: "Yox, siz atın!" Sehrbazlar əllərindəkiləri yerə atan kimi sehləri sayəsində ona elə gəldi ki, onların kəndirləri və çomaqları hərəkətə gəlib sürünür.

67. Musanın ürəyi xoflandı.

68. Biz dedik: "Qorxma, qalib gələn mütləq sən olacaqsan!"

69. Sağ əlindəkini yerə at, onların qurduqlarını udsun. Onların qurduqları, sadəcə, sehrbaz hiyləsidir. Sehrbaz isə hara gedirsə-getsin, uğur qazanmaz".

70. Sehrbazlar səcdəyə qapanıb dedilər: "Biz Harunun və Musanın Rəbbinə iman gətirdik!"

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, Musa və sehrbazlar bir araya gəldikdə, sehrbazlar Musaya belə dedilər: "Ey Musa! Ya sən əvvəlcə əlindəkini at, ya da birinci atan biz olaq!" Musa dedi: "Yox, siz atın!"

Yəni ilk olaraq siz atın ki, edəcəyiniz sehr görülsün və insanlar sizin işlərinizin mahiyyətini bilsinlər. **“Sehrbazlar əllərindəkiləri yerə atan kimi sehləri sayəsində ona elə gəldi ki, onların kəndirləri və çomaqları hərəkətə gəlib sürünür”**. Başqa bir ayədə bildirilir ki, onlar əllərində olanları atarkən belə dedilər: **“Fironun qüdrətinə and olsun ki, biz qalib gələcəyik!”** (“əş-Şuəra”, 44). Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Onlar əllərindəkiləri atdıqda, insanların gözlərini sehləyib canlarına qorxu saldılar və böyük bir sehr göstərdilər”** (“əl-Əraf”, 116). Burada isə belə buyurur: **“Sehrbazlar əllərindəkiləri yerə atan kimi sehləri sayəsində ona elə gəldi ki, onların kəndirləri və çomaqları hərəkətə gəlib sürünür”**. Onlar əllərindəki iplərin və çomaqların hərəkət etmələri və tərpənərək sağa-sola qıvrılmaları üçün içlərinə civə tökmüşdülər. Görənlərə elə gəlirdi ki, kəndir və çomaqlar öz-özlərinə hərəkət edir. Halbuki bu, hiylədən başqa bir şey deyildi. Onlar sayca çox, yəni toplum halında idilər. Sehrbazlardan hər biri bir çomaq və bir ip atdı, sonda vadi sanki bir-birinə dolaşmış ilanlarla dolu hala gəldi.

Uca Allah buyurur: **“Musanın ürəyi xoflandı”**, yəni Musa عليه السلام qorxdı ki, sağ əlindəki əsanı atmazdan əvvəl insanlar onların sehlərinə inanar və aldanarlar. Uca Allah dərhal Musaya عليه السلام belə vəhy etdi: **“Sağ əlindəkini”**, yəni əsanı **“yerə at, onların qurduqlarını udsun”**. Musanın عليه السلام əsası böyük, qorxunc bir ilana çevrildi və sehrbazların atdıqları ipləri və çomaqları təqib etməyə başladı və onlardan heç bir şey buraxmayıb hamısını uddu. Sehrbazlar və insanlar gündüz, günün ən işıqlı vaxtı bunu açıq-aydın görürdülər. Beləcə, möcüzə baş verdi, haqq batıldən ayrılıb üzə çıxdı, sehrbazların etdikləri isə puç oldu. Odur ki Uca Allah belə buyurur: **“Onların qurduqları, sadəcə, sehrbaz hiyləsidir. Sehrbaz isə hara gedirsə-getsin, uğur qazanmaz”**. Sehrin növlərini, yollarını və üsullarını yaxşı bilən, bu barədə təcrübəyə sahib olan sehrbazlar bu möcüzəni gözləriylə gördükdə, yaqinliklə anladılar ki, Musanın عليه السلام etdiyi heç bir halda sehr və hiylə deyil. O, haqdır və onda heç bir şübhə yoxdur. Bunu yalnız Allah edə bilər. O Allah ki, bir şeyə “Ol” dedikdə o dərhal olur. Bu vaxt sehrbazlar Allah üçün səcdəyə qapanaraq: **“Biz iman gətirdik aləmlərin Rəbbinə – Musanın və Harunun Rəbbinə!”** (“əş-Şuəra”, 47-48) – dedilər. İbn Abbas və Ubeyd ibn Umeyr رضي الله عنه demişlər: **“Onlar günün əvvəlində sehrbaz idilər, günün sonunda isə Allaha müti olan şəhidlər oldular”**.¹

¹ Ət-Tabəri, 13/36, 15026.

﴿ قَالَ ءَامَنَّا لَهُ قَبْلَ أَنْ ءَاذَنَ لَكُمْ ؕ إِنَّهُ لَكَبِيرٌ مِّنَ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ ۖ فَلَا تُقَطِّعْنَ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِّنْ خَلْفٍ
وَلَا صَلِّبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ وَلِتَعْلَمَنَّ أَيْنَا أَشَدُّ عَذَابًا وَابْقَى ﴿٧١﴾ قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلَىٰ مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ
وَالَّذِي فَطَرْنَا ۖ فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ ؕ إِنَّمَا تَقْضِي هَذِهِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ﴿٧٢﴾ إِنَّا ءَامَنَّا بِرَبِّنَا لِيَغْفِرَ لَنَا خَطِئَنَا وَمَا أَكْرَهْتَنَا
عَلَيْهِ مِنَ السِّحْرِ ۖ وَاللَّهُ خَيْرٌ وَأَبْقَى ﴿٧٣﴾ ۝﴾

71. Firon dedi: "Mən sizə izin verməmişdən əvvəl siz ona iman gətirdiniz? Şübhəsiz ki, o, sizə sehr öyrədən böyüyünüzdür. Mən sizin əllərinizi və ayaqlarınızı çarpaz kəsdirəcək, özünüzü də xurma ağaclarının gövdələrində çarmıxa çəkəcəyəm. Onda hansımızın əzabının daha şiddətli və daha davamlı olduğunu biləcəksiniz!"
72. Onlar dedilər: "Biz heç vaxt səni bizə gələn bu aydın dəlillərdən və bizi yaradandan üstün tutmayacağıq. İndi nə hökm verəcəksənsə, ver. Sən, ancaq bu dünyada hökm verə bilərsən!"
73. Həqiqətən, biz Rəbbimizə iman gətirdik ki, O, bizi günahlarımıza və sənin bizi məcbur etdirdiyin sehrə görə bağışlasın. Allahın mükafatı daha xeyirli və daha davamlıdır!"

Uca Allah bu ayələrdə Fironun açıq-aydın möcüzə və böyük ayə gördüyü zaman küfrü, inadkarlığı, azgınlığı və haqq qarşısında batillə höcətləşməsi barədə xəbər verir. Firon kömək istədiyi sehrbazların bütün insanların qarşısında iman gətirdiklərini, özünün isə tam məğlub olduğunu gördükdə böhtana və yalana əl atmağa başladı. O, öz yüksək məqamından və hökmranlığından istifadə edərək, sehrbazları təhdid edib belə dedi: "Mən sizə izin verməmişdən", yəni mən əmr etməmişdən "əvvəl siz ona iman gətirdiniz?" Yəni onun peyğəmbər olduğunu təsdiqlədiniz? Sonra Firon özünün, sehrbazların və orada olan bütün insanların yalan və böhtan olduğunu bildikləri bu sözü dedi: "Şübhəsiz ki, o, sizə sehr öyrədən böyüyünüzdür", yəni siz, sehr elmini Musadan öyrənmişiniz. Siz, Musanı qalib etmək üçün mənə və rəiyyətimə qarşı onunla birləşmişiniz. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: "Firon dedi: "Mən sizə izin verməmişdən əvvəl siz ona iman gətirdiniz? Şübhəsiz ki, bu, şəhərdə qurduğunuz bir hiylədir ki, əhalisini oradan çıxarasınız. Tezliklə biləcəksiniz" ("əl-Əraf", 123). Sonra onları təhdid edərək belə dedi: "Mən sizin əllərinizi və ayaqlarınızı çarpaz kəsdirəcək, özünüzü də xurma ağaclarının gövdələrində çarmıxa çəkəcəyəm", yəni sizə işgəncə verəcək, sizi öldürüb insanlara nümayiş etdirəcək və bununla

digərlərinə ibrət dərsi verəcəyəm. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Firon belə edən ilk insan olmuşdur”. İbn Abbasın رضي الله عنه bu sözünü İbn Əbu Hatim رحمته الله rəvayət etmişdir.

“Onda hansımızın əzabının daha şiddətli və daha davamlı olduğunu biləcəksiniz!” Yəni siz, mənim və qövmümün zəlalətdə, özünüzdün isə Musa və qövmü ilə birlikdə doğru yolda olduğunu deyirsiniz. Yaxında kimin əzabının daha çətin və davamlı olduğunu biləcəksiniz.

Firon sehrbazlara qarşı coşub onları təhdid etdikdə, sehrbazlar Allah yolunda öz canlarını heçə sayaraq belə dedilər: **“Biz heç vaxt səni bizə gələn bu aydın dəlillərdən və bizi yaradandan üstün tutmayacağıq”**, yəni bizə aydın olan bu doğru yolu və yəqinliyi qoyub səni seçməyəcəyik. Ayədə keçən وَالَّذِي فَطَرَنَا [vəlləzi fətaranə] ifadəsi and mənasında ola bilər. Bu halda məna belə olacaq: “Bizi yaradana and olsun ki, heç vaxt səni bizə gələn bu aydın dəlillərdən üstün tutmayacağıq”. Ola da bilsin ki, bu ifadə bağlayıcı ilə özündən əvvəl gələn **“...aydın dəlillərdən...”** ifadəsinə aiddir. Bu halda məna belə olacaq: **“Biz heç vaxt səni bizə gələn bu aydın dəlillərdən və bizi yaradandan üstün tutmayacağıq”**, yəni biz səni bizi yaradandan, bizi yoxdan var edəndən, ilk olaraq bizi palçıqdan xəlv edəndən üstün etməyəcəyik. İbadətə və boyun əyməyə layiq olan sən deyilsən, Odur.

“İndi nə hökm verəcəksənsə, ver”, yəni istədiyini və gücün çatanı et. **“Sən, ancaq bu dünyada hökm verə bilərsən”**, yəni sənin hakimiyyətin yalnız bu dünyadadır. Bu dünya isə sona çatacaq bir yurddur. Biz əbədi qalan yurda rəğbət bəsləyirik. **“Həqiqətən, biz Rəbbimizə iman gətirdik ki, O, bizi günahlarımıza və sənin bizi məcbur etdirdiyin sehrə görə bağışlasın”**, yəni biz Rəbbimizə iman gətirdik ki, etdiyimiz günahları və Allahın ayəsinə, Peyğəmbərinin möcüzəsinə qarşı çıxmaq üçün bizə məcburən etdirdiyin sehri bağışlasın.

“Allahın mükafatı daha xeyirli”, yəni səndən daha xeyirli **“və daha davamlıdır”**, yəni bizə vəd verib bizi ümidləndirdiyindən daha xeyirli və daha davamlıdır. Muhəmməd ibn Kəb əl-Qurazi رحمته الله isə ayəni belə təfsir etmişdir: “İtaət olunduğu təqdirdə **“Allahın mükafatı”** səndən **“daha xeyirli”**, asi olunduğu təqdirdə isə əzabı sənə verildiyin əzabdan **“daha davamlıdır”**.¹ Oxşar təfsir İbn İshaqdan رحمته الله da rəvayət edilmişdir. Ayədən aydın olan məna budur ki, Firon (Allah ona lənət etsin) bunu etməyə qərar vermiş və sehrbazlara (Allah onlara rəhmət etsin) bu əzabı tətbiq etmişdir.

¹ İbn Əbu Hatim, 14351.

Odur ki İbn Abbas رضي الله عنه və digər sələflər onlar barədə: “Səhər sehrbaz ikən, axşam şəhid oldular” – demişlər.

﴿إِنَّهُ مَنْ يَأْتِ رَبَّهُ مُجِيبًا فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَىٰ ۖ وَمَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولَٰئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَىٰ ۖ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ۚ وَذَٰلِكَ جَزَاءُ مَنْ تَزَكَّىٰ ۖ﴾

74. Kim Rəbbinin hüsuruna günahkar kimi gələrsə, cəhənnəmlik olar. O, orada nə ölər, nə də yaşayar.

75. Kim Onun hüsuruna yaxşı əməllər etmiş bir mömin kimi gələrsə, onlara ən yüksək dərəcələr nəsib olar –

76. altından çaylar axan Ədn cənnətləri. Onlar orada əbədi qalarlar. Bu, günahlardan təmizlənenlərin mükafatıdır.

Ayənin axışından aydın olan budur ki, bu sözlər sehrbazların Firona nəsihətlərinin davamıdır. Onlar Fironu Allahın davamlı və əbədi olan əzabından çəkindirib, Onun davamlı və əbədi olan savabına təşviq edərək belə demişlər: **“Kim Rəbbinin hüsuruna günahkar kimi gələrsə”,** yəni Qiyamət günü günahkar olaraq Rəbbi ilə qarşılaşarsa, **“cəhənnəmlik olar. O, orada nə ölər, nə də yaşayar”.** Uca Allah başqa ayələrdə bu xüsusda belə buyurur: **“Kafirləri isə Cəhənnəm odu gözləyir. Orada nə öldürülməzlər ki, ölüb canları qurtarsın, nə də bu odun əzabı onlar üçün yüngülləşdirilər. Biz hər bir kafiri belə cəzalandırıraq”** (“Fətir”, 36); **“Ən bədbəxt kimsələr isə onu qulaqardına vururlar. O kimsə ki, Cəhənnəmə atılacaq. O, orada nə öləcək, nə də yaşaya biləcək”** (“əl-Əla”, 11-13); **“Onlar Cəhənnəm gözetçisini çağırıb deyəcəklər: “Ey Malik! Qoy Rəbbin canımızı alıb qurtarsın!” O isə: “Siz burada əbədi qalacaqsınız!” – deyəcəklər”** (“əz-Zuxruf”, 77).

İmam Əhməd رحمته الله Əbu Səid əl-Xudridən رضي الله عنه rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Cəhənnəm əhli olan cəhənnəmliklərə gəlincə, onlar orada nə ölüb (əzabdan qurtula biləcəklər), nə də yaşayıb (həyatdan zövq ala biləcəklər). Ancaq orada günahları (və ya xətaları) üzündən atəşə giriftar olmuş bir qrup insan olacaq ki, Allah (bu insanlara bir müddət əzab verdikdən sonra) onları öldürəcək. Nəhayət, kömür kimi olduqları zaman (onlara) şəfaət edilməsinə izin veriləcək və onlar dəstə-dəstə Cənnət çaylarının başına gətiriləcəklər. Sonra belə buyurulacaq: “Ey Cənnət əhli! Bunların üstünə (su) tökün”. Beləliklə, onlar selin gətirdiyi (çör-çöp) içində olan toxumların vadinin kənarlarında cücərib yetişdiyi

kimi diriləcəklər". Bu vaxt camaatın arasından bir nəfər dedi: "Sanki Allah Elçisi ﷺ səhrada yaşamışdır¹". Hədisi Muslim ر.ق.ه də bu şəkildə rəvayət etmişdir.²

Uca Allah buyurur: **"Kim Onun hüzuruna yaxşı əməllər etmiş bir mömin kimi gələrsə"**, yəni kim Qiyamət günü Rəbbi ilə Ona qəlbən iman etmiş, sözdə və əməldə imanını təsdiqləmiş halda qarşılaşarsa, **"onlara ən yüksək dərəcələr nəsib olar"**, yəni yüksək dərəcələri, əmin-aman otaqları və gözəl məskənləri olan Cənnət nəsib olar. əl-Buxari və Muslimin "Səhih" əsərlərində Peyğəmbərin ﷺ belə buyurduğu rəvayət olunur: "İllyyun (cənnətlərinin) sakinləri, bir-birlərindən üstün olduqları üçün onların alt mərtəbədə olanları üst mərtəbədəki otaqlarda yerləşmiş möminləri, şərq və ya qərb istiqamətində axıb gedən parlaq ulduzu seyr etdikləri kimi seyr edəcəklər". Səhabələr dedilər: "Ey Allahın Elçisi, yəqin ki, bu peyğəmbərlərə ayrılmış yerdir və onlardan başqa heç kəs orada sakin ola bilməyəcək". Peyğəmbər ﷺ buyurdu: "Xeyr, canım Əlində olan Allaha and olsun ki, bu otaqlar Allaha iman gətirmiş və peyğəmbərləri təsdiq edən kimsələr üçündür"³.

Uca Allah buyurur: **"...altından çaylar axan Ədn cənnətləri..."**. Bu cümlə əvvəlki ayədə keçən **"...yüksək dərəcələr..."** ifadəsini açıqlayır və onu təyin edir. **"Onlar orada əbədi qalarlar. Bu, günahlardan təmizlənenlərin mükafatıdır"**, yəni nəfsini çirkədən, pisliklərdən və şirkdən təmizləyərək tək və şəriki olmayan Allaha ibadət edən, peyğəmbərlərin gətirdikləri xəbərləri təsdiqləyən və buyurduqlarına əməl edənlərin mükafatıdır.

﴿وَلَقَدْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَسْرِ بِعَبَادِي فَأَضْرِبْ لَهُمُ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا لَا تَخَفْ دَرَكًا وَلَا تَخْشَى ۚ فَاتَّبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهِ ۚ فَغَشِيَهُمْ مِنَ اللَّيْلِ مَا عَاشِيَهُمْ ۖ وَأَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَمَا هَدَى ۚ﴾ (٧٨)

77. Biz Musaya: "Qullarımla birlikdə gecə yola çıx, (əsani suya vurmaqla) onlar üçün dənizdə quru yol aç. Düşmənin sizə çatmasından və boğulmaqdan qorxma!" – deyə vəhy etdik.

78. Firon öz ordusu ilə onları təqib etdi və dəniz onları qaplayıb batırdı.

79. Firon öz xalqını azgınlığa sürüklədi və onlara doğru yol göstərmədi.

¹ Yəni Peyğəmbər ﷺ səhranı və orada selin gətirdiyi toxumların cücərməsini elə vəsf etdi ki, sanki uzun müddət səhrada yaşamışdır.

² Əhməd, 11016, 11029; Muslim, 271, 477.

³ əl-Buxari, 3016, 3256; Muslim, 5059, 7322.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, Firon İsrail oğullarını Musa ﷺ ilə göndərməkdən imtina etdikdə, O, Musaya İsrail oğullarını Fironun əlindən qurtarıb onlarla birlikdə gecə yola çıxmağı əmr etdi. Uca Allah bu hadisəni başqa surələrin bir çox ayəsində ("əş-Şuəra", 52; "əd-Duxan", 23) daha geniş şəkildə bildirmişdir. Musa ﷺ İsrail oğulları ilə birlikdə yola çıxdığı zaman səhər açılarda Misirdə artıq onlardan heç kim qalmamışdı. Firon buna bərk qəzəbləndi və dərhal şəhərlərdən və kəndlərdən ordu toplayacaq adamlar göndərdi. **"O dedi: "Bunlar kiçik bir dəstədir. Onlar bizi qəzəbləndirmişlər"** ("əş-Şuəra", 53-55). Ordusu toplandığı zaman onları İsrail oğullarının arxasınca göndərdi. **"Günəş üfüqdən qalxarkən"**, yəni Günəş doğarkən **"Firon öz əsgərləri ilə onları təqib etməyə başladı. İki dəstə bir-birini görünə Musanın səhabələri: "Biz yaxalanacağıq!" – dedilər. Musa dedi: "Xeyr, Rəbbim mənimlədir. O, mənə doğru yol göstərəcək!"** ("əş-Şuəra", 60-62). Musa ﷺ İsrail oğulları ilə birlikdə elə yerdə dayandı ki, qarşılarında dəniz, arxalarında isə Firon və onun ordusu var idi. Bu zaman Uca Allah Musaya belə vəhy etdi: **"...onlar üçün dənizdə quru yol aç. Düşmənin"**, yəni Fironun **"sizə çatmasından və boğulmaqdan"**, yəni dənizdə batmaqdan **"qorxma!"**

Sonra Uca Allah belə buyurur: **"Firon öz ordusu ilə onları təqib etdi və dəniz onları qaplayıb batırdı. Firon öz xalqını azgınlığa sürüklədi və onlara doğru yol göstərmədi"**. Qövmünün qarşısında gedib onları dənizdə batırdığı və doğru yoldan azdırdığı kimi, **"Firon Qiyamət günü öz qövmünün qabağına düşüb onları Oda aparacaq. Girəcəkləri yer nə pis yerdir!"** ("Hud", 98).

﴿يَبْنَئِ إِسْرَءِيلَ قَدْ أَجْبَيْتَكُمْ مِنْ عَدُوِّكُمْ وَوَعَدْنَاكُمْ جَانِبَ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَىٰ ۖ كُلُوا مِنْ

طَيْبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي ۖ وَمَنْ يَحِلَّ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ ۖ وَإِنِّي لَغَفَّارٌ

لِمَنْ تَابَ وَءَامَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَىٰ ﴿٨٢﴾﴾

80. Ey İsrail oğulları! Biz sizi düşməninizdən xilas etdik. Sizə sağ tərəfinizdəki Tur dağının yanına gəlməyiniz üçün vədə verdik. Sizə göydən manna və bildirçin endirdik.

81. Sizə verdiyimiz ruzilərin təmizindən yeyin və bunda həddi aşmayın ki, qəzəbimə layiq olmayasınız. Qəzəbimə layiq olan isə, şübhəsiz ki, məhv olmuşdur.

82. Mən, həqiqətən də, tövbə edib, iman gətirib yaxşı işlər görən, sonra da doğru yolu tutanları bağışlayıram.

Uca Allah bu ayələrdə İsrail oğullarına bəxş etdiyi böyük nemətlərini zikr edir. Belə ki, onları düşmənləri Fironun qurtarmış və könüllərini xoş etmişdir. Onlar Fironun və onun bütün ordusunun dənizdə boğulmasının şahidi oldular. Onlardan heç kim xilas olmadı. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“O zaman Biz sizə görə dənizi yardıq, sizi xilas etdik və Fironun tərəfdarlarını gözünüzün qabağında dənizdə batırdıq”** (“əl-Bəqərə”, 50).

əl-Buxari رحمته الله İbn Abbasdan رحمته الله rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ Mədinəyə gəldikdə yəhudilər Aşura günü (Məhərrəm ayının 10-u) oruc tuturdular. Peyğəmbər ﷺ onlardan bu gün oruc tutmalarının səbəbini soruşdu və onlar: “Bu gün Uca Allahın Musanı Firona qalib etdiyi gündür” – deyə cavab verdilər. Peyğəmbər ﷺ: “Biz Musaya (onun etdiyini davam etməyə) daha layiqlik, Aşura günü oruc tutun!” – buyurdu. Hədisi Muslim رحمته الله də “Səhih” əsərində rəvayət etmişdir.¹

Firon həlak olduqdan sonra Uca Allah Musaya və İsrail oğullarına Tur dağının sağ tərəfinə gəlmələri üçün vədə verdi. Bu dağ üzərində Uca Allahın Musa عليه السلام ilə danışdığı, Musanın Onu görmək istədiyi, Uca Allahın ona Tövrəni verdiyi yerdur. Bütün bu hadisələr baş verdiyi əsnada İsrail oğulları buzova tapınmağa başlamışdılar. Uca Allah qarşıda gələn ayələrdə bu barədə danışır.

Ayədə qeyd edilən manna və bildirçinə gəlincə, “əl-Bəqərə” surəsində (57-ci ayənin təfsirində) və başqa yerlərdə bu barədə məlumat vermişik. Manna – onların üzərinə göydən enən şirin bir qida idi. Bildirçin isə onların üzərinə göydən düşən bir quş idi. İsrail oğulları bunların hər birindən növbəti günə qədər ehtiyaclarını ödəyəcək miqdarda götürərdilər. Bu, Uca Allahın onlara bir lütfü, mərhəməti və yaxşılığı idi. Odur ki Uca Allah ayədə belə buyurur: **“Sizə verdiyimiz ruzilərin təmizindən yeyin və bunda həddi aşmayın, yoxsa sizə qəzəbim tutar”**, yəni sizə verdiyim ruzidən yeyin. Bu ruzilərdə həddi aşmayın. Ehtiyacınız olmadıqda ondan götürməyin ki, əmrinə qarşı çıxmayasınız və **“qəzəbimə layiq olmayasınız”**, yəni, yoxsa sizə qəzəblənərəm. **“Qəzəbimə layiq olan isə, şübhəsiz ki, məhv olmuşdur”**. İbn Abbas رحمته الله demişdir: “Yəni bədbəxt olmuşdur”.

Uca Allah buyurur: **“Mən, həqiqətən də, tövbə edib, iman gətirib yaxşı işlər görən, sonra da doğru yolu tutanları bağışlayıram”**, yəni hansı günahdan olursa olsun, tövbə edənə tövbəsini qəbul edərdəm. Hətta Uca

¹ əl-Buxari, 2004, 3649, 3943, 4680; Muslim, 1130, 1910, 2712.

Allah İsrail oğullarından buzova sitayiş edənlərin tövbəsini də qəbul etmişdir. **"Mən, həqiqətən də, tövbə edib"**, yəni düşdüyü küfrdən, şirkdən, nifaqdan və ya günahdan dönüb qəlbi ilə **"iman gətirib"** əzaları ilə **"yaxşı işlər görə, sonra da doğru yolu tutanları bağışlayıram"**. İbn Abbas رحمته الله demişdir: "Yəni sonra da şübhəyə düşməyənləri bağışlayıram". Səid ibn Cubeyr رحمته الله isə demişdir: **"...sonra da doğru yolu tutanları..."**, yəni sünnə üzərində düz yolda və camaat olanları".¹ Oxşar təfsir Mucahid, əd-Dahhək və bir çox sələflərdən rəvayət edilmişdir. Həmçinin bu cümlə Uca Allahın bu ayəsi kimi bir xəbəyə başqa bir xəbəri aid etmək qəbilindəndir: **"Sonra isə iman gətirənlərdən, bir-birinə səbir tövsiyə edənlərdən və mərhəmət tövsiyə edənlərdən olmaqdır"** ("əl-Bələd", 17).

﴿ وَمَا أَعْجَلَكَ عَنْ قَوْمِكَ يَمُوسَىٰ ﴿٨٣﴾ قَالَ هُمْ أُولَاءِ عَلَىٰ أَثَرِي وَعَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَىٰ ﴿٨٤﴾ قَالَ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ ﴿٨٥﴾ فَرَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَنَ أَسْفًا قَالَ يَقُولُونَ لَا يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعَدًّا حَسَنًا أَفْتَالُ عَلَىٰ كُفْرِكُمُ الْعَهْدُ أَمْ أَرَدْتُمْ أَن يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِّن رَّبِّكُمْ فَأَخْلَقْتُم مَّوْعِدِي ﴿٨٦﴾ قَالُوا مَا أَخْلَقْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلِكِنَا وَلَكِنَّا حُمِلْنَا أَوْزَارًا مِّن زِينَةِ الْقَوْمِ فَقَذَفْنَاهَا فَكَذَلِكَ أَلْقَى السَّامِرِيُّ ﴿٨٧﴾ فَأَخْرَجَ لَهُمْ عَجَلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ فَقَالُوا هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَىٰ فَنَسِيَ ﴿٨٨﴾ أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَّهُ لَا يُرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا وَلَا يَمْلِكُ لَهُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا ﴿٨٩﴾ ﴾

83. Allah buyurdu: "Səni öz qövmündən ayrılmğa tələsdirən nə idi, ey Musa?"

84. Musa dedi: "Onlar da arxamca gəlirlər. Məndən razı qalasan deyə Sənin yanına tələsdim, ey Rəbbim!"

85. Allah buyurdu: "Səndən sonra qövmünü sınağa çəkdik. Samiri onları yoldan çıxartdı".

86. Musa qəzəbli, kədərli halda qövmünün yanına qayıdıb dedi: "Ey qövmüm! Məgər Rəbbiniz sizə gözəl bir vəd verməmişdimi? Doğrudanmı bu vaxt sizə uzun gəldi? Xeyr, siz Rəbbinizdən sizə bir qəzəb gəlməsini istəyib mənə verdiyiniz vədə xilaf çıxdınız".

87. Onlar dedilər: "Biz sənə verdiyimiz vədə öz ixtiyarımızla xilaf çıxdıq. Lakin biz o xalqın zinət əşyasından olan ağır yüklərlə yüklənmişdik. Biz onları oda atdıq. Həmçinin Samiri də onu oda atdı".

¹ İbn Əbu Hatim, 14364.

88. Samiri onlar üçün böyürən bir buzov heykəli düzəltdi. Buzova məftun olanlar: “Sizin də məbudunuz, Musanın da məbudu budur. Lakin o, bunu unutmuşdur” – dedilər.

89. Məgər bu heykəlin onlara heç bir cavab vermədiyini, onlara nə bir zərər, nə də bir fayda verməyə qadir olmadığını görmürdülərmisi?!

Firon həlak olduqdan sonra Musa ﷺ İsrail oğullarını götürüb yoluna davam etdi və **“onlar öz bütələrinə tapınan bir qövme rast gəldilər. Onlar dedilər: “Ey Musa! Onların məbudları olduğu kimi, bizim üçün də bir məbud düzəlt”**. Musa dedi: **“Həqiqətən, siz cahil bir tayfasınız. Şübhəsiz ki, bunların etiqad etdikləri əqidə məhvə məhkumdur, gördükləri işlər isə batildir”** (“əl-Əraf”, 138-139). Rəbbi Musaya ﷺ otuz gecədən sonra görüşməyi vəd etdi, sonra buna on gecə də əlavə etdi. Beləcə, Rəbbinin təyin etdiyi vaxt qırx gecə oldu. Musa ﷺ tələsik Tur dağına yola düşdü və öz yerinə İsrail oğulları üzərində qardaşı Harunu ﷺ təyin etdi. Odur ki Uca Allah Musadan: **“Səni öz qövmündən ayrılmağa tələsdirən nə idi, ey Musa?”** deyə soruşmuşdur. **“Musa dedi: “Onlar da arxamca gəlirlər”,** yəni onlar gəlirlər, Tur dağına yaxın bir yerdə yerləşdilər. **“Məndən razı qalasan deyə”,** yəni məndən daha çox razı qalasan deyə **“Sənin yanına tələsdim, ey Rəbbim! Allah buyurdu: “Səndən sonra qövmünü sınağa çəkdik. Samiri onları yoldan çıxartdı”**. Uca Allah Musaya ﷺ ondan sonra İsrail oğulları arasında baş verənləri, Samirinin onlar üçün düzəltdiyi buzova ibadət etdiklərini xəbər verdi. Bu müddət ərzində Uca Allah Musa ﷺ üçün özündə Tövrəti ehtiva edən lövhələr yazdı. Uca Allah bu xüsusda belə buyurur: **“Biz onun üçün lövhələrdə hər şeydən öyüd-nəsihət və hər şeyin təfəsilatını yazdıq və dedik: “Bunları möhkəm tut və xalqına da onun ən yaxşısından tutmağı əmr et! Mən sizə”** itaətimdən boyun qaçıran, əmrinə qarşı çıxan **“fasiqlərin yurdunu göstərəcəyəm”** (“əl-Əraf”, 145).

Uca Allah Musaya qövmünün vəziyyətini xəbər verdikdən sonra **“Musa qəzəbli, kədərli halda qövmünün yanına qayıdıb dedi...”**. Musa qövmünə aid bir işlə məşğul idi. Onlar üçün içində şəriət əhkamları, şərəf və ləyaqətləri olan Tövrəti gətirmişdi. Bununla belə, onlar, Allahı qoyub elə bir şeyə ibadət etmişdilər ki, ağılı olan hər kəs onların batil yolda olduğunu, ağıl və zəhinlərinin nə qədər zəif olduğunu asanlıqla anlaya bilər. Odur ki Musa ﷺ onların yanına qəzəbli və kədərli halda dönmüşdü.

Ayədə keçən **أَسْفًا** [əsifən] sözü "şiddətli qəzəb" mənasındadır. Mucahid **رحمہ اللہ** isə bu sözün "təşviş içində" mənasında olduğunu bildirmişdir. Qatədə və əs-Suddi **رحمہ اللہ** demişlər: "Yəni Musa özündən sonra qövminün etdiklərinə görə kədərli halda qayıtdı".¹

Musa **رحمہ اللہ** dedi: **"Ey qövümüm! Məgər Rəbbiniz sizə gözəl bir vəd verməmişdimi?"** Yəni mənim dilimlə sizə dünya və axirətdə xeyir, gözəl aqibət vəd etməmişdimi? Uca Allahın düşməninizə qarşı sizə kömək etdiyinə şahid olmadınızmi? Sizi düşməninizə müzəffər etmədimi? Bundan başqa sizə bəxş etdiyi nemətləri görmədinizmi? **"Doğrudanmı bu vaxt sizə uzun gəldi?"** Yəni Uca Allahın sizə vəd etdiklərini gözləmək o qədər uzun çəkdi ki, Onun keçmiş nemətlərini unuttunuz? **"Xeyr, siz Rəbbinizdən sizə bir qəzəb gəlməsini istəyib mənə verdiyiniz vədə xilaf çıxdınız"**. Cümlənin əvvəlində keçən **بَلْ** [bəl] ədatı yeni cümləyə keçidi bildirir. Yəni siz belə etməklə Rəbbinizin qəzəbinə düşər olmaq istədiniz və mənə verdiyiniz vədə xilaf çıxdınız. İsrail oğulları Musanın **رحمہ اللہ** bu məzəmmətinə cavab olaraq belə dedilər: **"Biz sənə verdiyimiz vədə öz ixtiyarımızla"**, yəni öz iradəmizlə **"xilaf çıxmadıq"**. Sonra əsassız və inandırıcı olmayan üzrlər gətirməyə başladılar. Misirdən çıxarkən qibtilərdən əmanət olaraq götürdükləri zinət əşyalarına qarşı zahidənə davrandıqlarını xəbər verərək: **"Lakin biz o xalqın zinət əşyasından olan ağır yüklərlə yüklənmişdik. Biz onları oda atdıq"** – dedilər. Yəni üzərimizdən atdıq. Sonra Samiri gəlib elçinin (Cəbrailin) ayaq izindən götürdüyü bir ovuc torpağı onların üzərinə atdı. Uca Allah belə buyurur: **"Həmçinin Samiri də onu oda atdı". Samiri onlar üçün böyürən bir buzov heykəli düzəltdi**". Buzova görə fitnəyə düşüb ona ibadət edən azğınlar belə dedilər: **"Sizin də məbudunuz, Musanın da məbudu budur. Lakin o, bunu unutmuşdur"**, yəni Musa məbudunun burada olduğunu unudub Onu axtarmağa gedib. Mucahid **رحمہ اللہ** də ayəni belə şərh etmişdir. İbn Abbas **رحمہ اللہ** demişdir: **"Lakin o, bunu unutmuşdur"**, yəni sizə bunun ilahınız olduğunu xatırlatmağı unutmuşdur". İbn Abbas **رحمہ اللә** Uca Allahın **"Sizin də məbudunuz, Musanın da məbudu budur"** ayəsini təfsir edərək demişdir: "Onlar buzova ibadət etdilər, onu elə sevdilər ki, heç bir şeyi onun kimi sevməmişdilər". Həmçinin Uca Allahın **"Lakin o, bunu unutmuşdur"** ayəsində Samirinin nəzərdə tutulduğunu bildirərək belə demişdir: "Yəni o (Samiri), etiqad etdiyi İslamı tərk etdi".²

¹ ət-Tabəri, 18/350, 24441.

² ət-Tabəri, 18/356, 24462.

Uca Allah onların etdikləri bu əməli inkar edərək, buna görə onları məzəmmət edərək, tutduqları işdə ağıllarının nə qədər zəif, özlərinin də nə qədər rəzil olduqlarını bəyan edərək belə buyurur: **“Məgər bu heykəlin”**, yəni buzovun **“onlara heç bir cavab vermədiyini”**, yəni ondan bir şey istədikləri və ya ona xitab etdikləri zaman onlara cavab verə bilmədiyini, **“onlara”** dünya və axirətlərində **“nə bir zərər, nə də bir fayda verməyə qadir olmadığını görmürdülərmi?!”** İbn Abbas رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ demişdir: “Xeyr, Allaha and olsun ki, onun böyütməsi yalnız küləyin arxa tərəfindən girib, ağzından çıxmasına görə idi. Beləcə, ondan səs çıxırdı”.¹

Bu cahillərin Musaya (buzova ibadət etdiklərinə görə) gətirdikləri üzrün xülasəsi budur: “Onlar qibtilərin zinətlərindən uzaqlaşib onları atmış, əvəzində buzova ibadət etmişlər. Beləliklə, kiçik bir işdə təqvalı davranıb günahdan qaçmış, lakin daha böyük günah etmişlər”. İbn Ömər رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ rəvayət edilən səhih bir hədisdə deyilir ki, bir dəfə İraq əhalisindən bir kişi ondan paltara bulaşmış ağcaqanad qanı barədə soruşdu, yəni bu paltarda namaz qılmaq olarmı? İbn Ömər رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ belə cavab verdi: “İraq əhalisinə bir baxın! Allah Elçisinin ﷺ qızının oğlunu, yəni Hüseyni öldürdülər (bu onları heç narahat etmədi), indi gəlib bir ağcaqanadın qanı barədə soruşurlar (buna görə narahat olurlar)”.²

﴿وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هَارُونُ مِنْ قَبْلُ يَقْوَمُوا لَهُ إِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهِ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ فَاتَّبَعُونِي وَأَطِيعُوا أَمْرِيَ ۖ قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى ۚ﴾

90. Bundan əvvəl Harun onlara demişdi: “Ey qövüm! Siz bununla, ancaq sınağa çəkildiniz. Həqiqətən, sizin Rəbbiniz Mərhəmətli Allahdır. Mənə tabe olun və əmrinə itaət edin!”

91. Onlar: “Musa yanımıza qayıtmayınca, biz ona sitayiş etməkdən əl çəkməyəcəyik!” – dedilər.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, Harun İsrail oğullarını buzova ibadət etməkdən çəkəndirməyə çalışmış, onlara bunun bir fitnə (imtahan) olduğunu xəbər verərək belə demişdir: **“Həqiqətən, sizin Rəbbiniz Mərhəmətli Allahdır”**. O, hər şeyi xəlq etmiş və xəlq etdiyi hər şeyə münasib bir biçim vermişdir. Ərşin sahibi, Şan-şöhrəti uca, istədiyini edən Mərhəmətli Allahdır. **“Mənə tabe olun və əmrinə itaət edin!”** Yəni sizə əmr etdiklərimdə mənə itaət edin, qadağan etdiklərimdən isə çəkinin.

¹ Ət-Tabəri, 923.

² Əl-Buxari, 5535, 5994.

“Onlar: “Musa yanımıza qayıtmayınca, biz ona sitayiş etməkdən əl çəkməyəcəyik!” – dedilər”, yəni Musanın bu barədə fikrini bilməyincə, ona ibadəti tərk etməyəcəyik. İsrail oğulları bu xüsusda Haruna qarşı çıxaraq onunla mübarizə apardılar və az qala onu öldürəcəkdilər.

﴿قَالَ يَهْرُونَ مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا ۖ أَأَلَا تَتَّبِعُنَا ۚ أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي ۚ قَالَ يَبْتَنُونَ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي ۚ إِنِّي خَشِيتُ أَنْ تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَءِيلَ وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِي ۚ﴾

92. Musa dedi: “Ey Harun! Onların azdıqlarını gördüyün zaman sənə nə mane oldu ki,

93. ardımca gəlmədin? Əmrinə qarşımı çıxdın?

94. Harun dedi: “Ey anamın oğlu! Saqqalımdan, saçımdan tutma. Doğrusu, mən sənə: “İsrail oğullarını bir-birindən ayırdın, sözümə baxmadın!” – deyəcəyindən qorxdum.

Uca Allah bu ayələrdə Musanın عليه السلام qövminin yanına qayıtdığı zaman baş verənlər barədə xəbər verir. Musa عليه السلام onların düşdükləri bu böyük günahı görünə bərk qəzəbləndi və əlində olan İlahi Lövhələri ataraq qardaşının başından tutub onu özünə doğru çəkməyə başladı. Bu barədə “əl-Əraf” surəsində ətraflı məlumat vermişik. Musa qardaşı Harunu عليه السلام qınayaraq ona belə dedi: “Ey Harun! Onların azdıqlarını gördüyün zaman sənə nə mane oldu ki, ardımca gəlmədin?” Yəni niyə bu iş baş verdiyi zaman arxamca gəlib mənə bunu bildirmədin? “Əmrinə qarşımı çıxdın?” Yəni sənə tapşırtdığım vəzifədə əmrinə tabe olmadın. Musanın Haruna عليه السلام tapşırtdığı vəzifə bu ayədə bildirilir: “Xalqımın içərisində məni əvəz et, onları islah et və fəsad törədənlərin yoluna uyma!” (“əl-Əraf”, 142).

“Harun dedi: “Ey anamın oğlu!” Burada Harun عليه السلام doğma qardaşı olduğu halda anasını qeyd etməklə Musanı عليه السلام yumşaltmaq istədi. Çünki bu məqamda ananın qeyd edilməsi daha şəfqətli və daha təsirlidir. Odur ki Harun: “Ey anamın oğlu! Saqqalımdan, saçımdan tutma. Doğrusu, mən sənə: “İsrail oğullarını bir-birindən ayırdın, sözümə baxmadın!” – deyəcəyindən qorxdum” – demişdir. Bu, Harunun Musanın arxasınca getmədiyi üçün gətirdiyi bir üzrdür. Belə ki, Harun Musanın arxasınca gedərək, ona yetişib qövmi arasında baş verən bu böyük fitnəni ona xəbər verməmişdi. Harun عليه السلام dedi: “Doğrusu, mən sənə: “İsrail oğullarını bir-birindən ayırdın, sözümə baxmadın!” – deyəcəyindən qorxdum”. Yəni qorxdum ki, arxamca gəlib bu barədə sənə xəbər verdikdə mənə: “Nə üçün

onları təkbaşına buraxdın və onları parçaladın" – deyəsən. "...sözümə baxmadın...", yəni mən səndən onların içində məni əvəz etməyini istədim, sən isə əmr etdiklərimə riayət etmədin, sözümə baxmadın. İbn Abbas رحمته الله demişdir: "Harun Musadan çəkinirdi və ona itaətkar idi".

﴿قَالَ فَمَا خَطْبُكَ يَسْمِيرِيُّ﴾ ٩٥ ﴿قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِّنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذَلِكَ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي﴾ ٩٦ ﴿قَالَ فَأَذْهَبَ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ ۖ وَإِنَّ لَكَ مَوْعِدًا لَّنْ يُخْلَفُهُ ۖ وَانْظُرْ إِلَى إِلَهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَّنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا﴾ ٩٧ ﴿إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا﴾ ٩٨ ﴿

95. Musa dedi: "Məqsədin nə idi, ey Samiri?"

96. O dedi: "Mən onların görmədiklərini gördüm. Mən o elçinin ləpirindən (Cəbrailin atının ayağı dəydiyi yerdən) bir ovuc torpaq götürdüm və onu (bəzək əşyalarının üstünə) atdım. Nəfsim məni buna sövq etdi".

97. Musa dedi: "Çıx get! Sən həyatın boyu: "Mənə toxunmayın, mən də sizə toxunmayım!" – deməli olacaqsan. Səni həm də qurtula bilməyəcəyin əzab günü gözləyir. Sən sitayiş etdiyin məbuduna bax. Biz onu yandıracaq, sonra da dənizə sovuracağıq.

98. Sizin məbudunuz yalnız Özündən başqa heç bir haqq məbud olmayan Allahdır. O, elm ilə hər şeyi əhatə edir".

Musa عليه السلام Samiriyə dedi: "Bunu etməyə səni sövq edən nə idi? Nə oldu ki, sən bunu etdin? "O dedi: "Mən onların görmədiklərini gördüm", yəni Cəbrail Fironu həlak etmək üçün gəldikdə onu gördüm. "Mən o elçinin ləpirindən", yəni Cəbrailin atının ayağı dəydiyi yerdən "bir ovuc torpaq götürdüm". Bir çox müfəssirlərin və ya əksəriyyətinin ayə barədə məşhur olan rəyi budur. "...və onu (bəzək əşyalarının üstünə) atdım", yəni (zinət əşyalarını oda) atanlarla birlikdə mən də onu atdım. "Nəfsim məni buna sövq etdi", yəni o əsnada nəfsim bunu mənə gözəl göstərdi. "Musa dedi: "Çıx get! Sən həyatın boyu: "Mənə toxunmayın, mən də sizə toxunmayım!" – deməli olacaqsan", yəni necə ki Elçinin (Cəbrailin) عليه السلام atının ayağı dəydiyi yerdən heç bir haqqın olmadan bir şeyə toxunub götürdüyün üçün dünyada ikən sənin cəzan "Mənə toxunmayın!" – demək olacaq. Sən insanlara toxuna bilməyəcəksən, onlar da sənə toxuna bilməyəcəklər. "Səni həm də" Qiyamət günü "qurtula bilməyəcəyin", yəni qaça bilməyəcəyin "əzab günü gözləyir".

Qatədə ﷺ Uca Allahın **"Mənə toxunmayın, mən də sizə toxunmayım!"** ayəsi barədə belə demişdir: "Bu onlar (İsrail oğulları) üçün bir cəza idi. Onlardan geriyə qalanlar bu gün də eyni şəkildə: "Mənə toxunmayın!" – deyirlər".¹ əl-Həsən, Qatədə və Əbu Nəhik ﷺ Uca Allahın **"Səni həm də qurtula bilməyəcəyin əzab günü gözləyir"** ayəsi barədə belə demişlər: "Yəni qaçıb uzaqlaş, yayına bilməyəcəyin əzab günü gözləyir".² **"Sən sitayiş etdiyin məbuduna bax"**, yəni ibadət etdiyin buzova bax. **"Biz onu yandıracaq, sonra da dənizə sovuracağıq"**.

Uca Allah buyurur: **"Sizin məbudunuz yalnız Özündən başqa heç bir haqq məbud olmayan Allahdır. O, elm ilə hər şeyi əhatə edir"**. Musa ﷺ onlara belə demişdir: "Bu sizin ilahınız deyil. Sizin ilahınız yalnız Özündən başqa məbud olmayan Allahdır. Yalnız O, qulların ibadətinə layiqdir. İbadətə layiq olan yalnız Odur. Hər şey Ona möhtacdır və hər kəs Onun quludur. **"O, elm ilə hər şeyi əhatə edir"**, yəni O, hər şeyi bilir. **"Allahın hər şeyi elmilə əhatə etdiyini biləsiniz"** ("ət-Talaq", 12); **"Allah onların nə etdiklərini nəzarəti altında saxlayır və hər şeyi ayır-ayrılıqda hesaba alır"** ("əl-Cinn", 28); **"Göylərdə və yerdə zərrə qədər bir şey də Ondən gizli qalmaz"** ("Səba", 3); **"Qeybin açarları Onun yanında, onları yalnız O bilir. O, quruda və dənizdə nələr olduğunu bilir. Onun xəbəri olmadan yerə düşən bir yarpaq belə yoxdur. Yer qaranlıqlarında elə bir toxum, elə bir yaş və elə bir quru şey yoxdur ki, açıq-aydın Yazıda (Lövh-i-Məhfuzda) olmasın"** ("əl-Ənam", 59); **"Yer üzündə elə bir canlı yoxdur ki, onun ruzisini Allah verməsin. Allah onların qərar tutduqları yeri də, qorunub saxlanıldıqları yeri də bilir. Bunların hamısı açıq-aydın Yazıdadır (Lövh-i-Məhfuzdadır)"** ("Hud", 6). Bu xüsusda ayələr olduqca çoxdur.

﴿كَذَٰلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ مَا قَدْ سَبَقَ ۚ وَقَدْ آتَيْنَاكَ مِنْ لَدُنَّا ذِكْرًا ۚ مَنَ أَعْرَضَ عَنْهُ فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ

الْقِيَمَةِ وِزْرًا ۚ خَالِدِينَ فِيهِ ۖ وَسَاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ حِمْلًا ۝﴾

99. Beləcə, olub-keçmiş əhvalatlardan sənə danışırıq. Artıq sənə Öz tərəfimizdən Zikr vermişik.

100. Ondən üz döndərənlər Qiyamət günü ağır bir günah yükü daşıyaçaqlar.

101. Onlar bu vəziyyətdə əbədi qalacaqlar. Qiyamət günü onların daşıyacağı yük necə də pis yük olacaqdır!

¹ İbn Əbu Hatim, 14379.

² ət-Tabəri, 18/364, 24491-24492.

Uca Allah Elçisi Muhəmmədə ﷺ xitab edərək belə buyurur: "Necə ki Musanın xəbərini, Firon və ordusu ilə başına gələnləri aydın şəkildə və olduğu kimi sənə izah etdik, eyni şəkildə keçmiş xəbərləri artırmadan və əskiltmədən, olduğu kimi sənə izah edirik". **"Artıq sənə Öz tərəfimizdən Zikr",** yəni Əzəmətli Quranı **"vermişik"**. O Quran ki, **"Batil ona nə önündən, nə də arxasından girişə bilər. O, müdrik, tərifəlayiq Allah tərəfindən nazil edilmişdir"** ("Fussilət", 42). İnsanlara göndərilən ilk peyğəmbərin vaxtından başlayaraq, son Peyğəmbər Muhəmmədin ﷺ gəlişinə qədər heç bir peyğəmbərə Quranın bənzəri və ya ondan daha mükəmməl, keçmiş və gələcək barədə xəbərləri və insanlar arasında hökm ehtiva edən bir Kitab verilməmişdir. Odur ki Uca Allah belə buyurur: **"Ondan üz döndərənlər",** yəni Uca Allah Quranı yalan sayanları, onun əmr və tələblərinə tabe olmaqdan üz çevirərək ondan başqasında doğru yolu axtaranları, şübhəsiz, zəlalətə salıb Cəhənnəmə vasil edəcək. Odur ki Uca Allah belə buyurur: **"Ondan üz döndərənlər Qiyamət günü ağır bir günah yükü daşıyacaqlar"**. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Onu inkar edən firqələrin vəd olunduğu yer oddur"** ("Hud", 17). Bu hökm ümumi olub Quranın çatdığı ərəb, əcəm (qeyri-ərəb), Kitab əhli və digərlərinə şamil edilir. Uca Allah bir ayədə belə buyurur: **"Bu Quran mənə, onunla sizi və onun yetişəcəyi hər kəsi xəbərdar etməyim üçün vəhy olundu"** ("əl-Ənam", 19). Quran kimə çatmışsa, artıq onu xəbərdar etmiş və haqqa dəvət etmişdir. Ona tabe olan doğru yola yönəlmiş, ona qarşı çıxan və ondan üz döndərən isə azmış və dünyada bədbəxt olmuşdur. Qiyamət günü ona vəd olunan isə oddur. Odur ki Uca Allah belə buyurur: **"Ondan üz döndərənlər Qiyamət günü ağır bir günah yükü daşıyacaqlar. Onlar bu vəziyyətdə əbədi qalacaqlar",** yəni ondan qurtula və ayrılı bilməyəcəklər. **"Qiyamət günü onların daşıyacağı yük necə də pis yük olacaqdır!"** Yəni Qiyamət günü daşıyacaqları onlar üçün necə də pis bir yükdür!

﴿يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا ۖ يَخَفَتُونَ بَيْنَهُمْ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا عَشْرًا ۖ نَحْنُ

أَعْلَمُ بِمَا يَقُولُونَ إِذْ يَقُولُ أَمْثَلُهُمْ طَرِيقَةً إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا يَوْمًا ۖ﴾

102. O gün Sur üfürüləcək və o gün günahkarları gözləri göm-göy göyərmiş halda bir yerə toplayacağıq.
103. Onlar öz aralarında pıçıldaşıb deyəcəklər: "Dünyada cəmi on gün qaldınız!"
104. Biz onların nə deyəcəklərini də yaxşı bilirik. Onların ən ağıllısı: "Dünyada cəmisi bir gün qaldınız!" – deyəcək.

Bir hədisdə rəvayət edilir ki, Peyğəmbərdən ﷺ Sur barədə soruşulduqda, o, belə cavab vermişdir: "İçərisinə üfürüləcək bir buynuzdur".¹ Əbu Hureyradan rəvayət edilən "Sur" hədisində bildirilir ki, Sur böyük bir buynuzdur. Onun bir halqasının ölçüsü göylər və yer boydadır. Ona İsrafil üfürəcək. Bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: "Buynuz (Sur) sahibi (İsrafil) buynuzu ağzına yaxınlaşdırıb, üzünü çevirib nə vaxt əmr ediləcəyini gözləyərkən, mən necə sevinim?!" Səhabələr soruşdular: "Elə isə nə deyək?" Peyğəmbər ﷺ belə cavab verdi: "Allah bizə yetər, O, nə gözəl vəkildir. Allaha təvəkkül etdik!" – deyin!"²

Uca Allah buyurur: **"O gün Sur üfürüləcək və o gün günahkarları gözləri göm-göy göyərmiş halda bir yerə toplayacağıq"**. Bu ayənin mənası barədə belə deyilmişdir: "Məruz qaldıqları dəhşətin, qorxunun şiddətindən gözləri göyərmiş halda olacaqlar". **"Onlar öz aralarında pıçıldaşıb deyəcəklər: ..."**. İbn Abbas rəvayət etmişdir: "Yəni bir-birləri ilə gizlincə danışacaqlar". Bir-birlərinə belə deyəcəklər: **"Dünyada cəmi on gün qaldınız!"** Yəni dünyada çox az müddət qaldınız. On gün və ya buna yaxın bir müddət qaldınız.

Uca Allah buyurur: **"Biz onların nə deyəcəklərini də yaxşı bilirik"**, yəni onların öz aralarında olan gizli danışmalarını yaxşı bilirik. **"Onların ən ağıllısı"**, yəni onların içində kamil ağıla sahib olanı: **"Dünyada cəmi bir gün qaldınız!" – deyəcək"**. Çünki Uca Allahın hüzuruna dönəcəkləri günə nisbətdə dünyada qaldıqları müddət çox qısadır. Dünyada zaman təkrarlansa da, gecələr, gündüzlər, saatlar bir-birini əvəz etsə də, bu müddət bir gün kimidir. Buna görə də Qiyamət günü dünya həyatı insanlara qısa gələcək. Onların belə deməkdə məqsədləri müddətin qısalığını əsas gətirərək hüccətin onlara çatmadığını bildirmək və məsuliyyətdən qaçmaqdır. Uca Allah bu xüsusda belə buyurur: **"Qiyamət saatının gəldiyi gün günahkarlar dünyada bircə saat qaldıqlarına and içəcəklər. Onlar dünyada da haqdan belə üz döndərirdilər. Bilik və iman nəsib edilmiş kimsələr isə deyəcəklər: "Siz orada Allahın yazısı ilə dirilmə gününə qədər qaldınız. Bu gün, məhz dirilmə günüdür, lakin siz bunu bilmirdiniz" ("ər-Rum", 55-56). Başqa ayələrdə belə buyurur: "Onlar orada fəryad qoparıb yalvaracaqlar: "Ey Rəbbimiz! Bizi buradan çıxart ki, əvvəllər etdiyimiz əməlləri deyil, yaxşı əməllər edək". Onlara deyiləcək: "Məgər orada sizə düşünəcək kimsənin düşünə"**

¹ Əhməd, 6507, 6805; Əbu Davud, 4744; İbn Hibban, 7312. Əhməd Şakir isnadının səhih olduğunu bildirmişdir. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 1080.

² Ət-Tirmizi, 2431, 2618. Ət-Tirmizi hədisin "həsən" olduğunu bildirmişdir. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 2079.

biləcəyi qədər uzun ömür vermədikmi?! Sizə qorxudub xəbərdar edən Peyğəmbər də gəlmişdi. Elə isə dadın əzabı! Zalımlara kömək edən olmaz" ("Fətir", 37); "Allah kafirlərdən: "Yer üzündə neçə il qaldınız?" – deyə soruşacaq. Onlar: "Bir gün yaxud bir gündən də az qaldıq. Sən günləri sayanlardan soruş" – deyəcəklər. Allah deyəcək: "Siz orada çox az qaldınız. Kaş bunu biləydiniz!" ("əl-Muminun", 112-114). Yəni sizin orada qaldığınız müddət çox qısadır. Əgər bunu bilsəydiniz əbədi (baqi) olanı fani olana dəyişməzdiniz. Lakin siz istədiyiniz kimi yaşadınız və düzgün seçim etmədiniz. Amadə və fani olanı davamlı və baqi olandan üstün tutdunuz.

﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا ۖ فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا ۖ لَا تَرَىٰ فِيهَا عِوَجًا وَلَا

أَمْتًا ۚ يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُ ۖ وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا ۚ﴾

105. Səndən dağlar haqda soruşurlar. De: "Rəbbim onları dağıdıb havaya sovuracaq,

106. oranı boş düzəngaha çevirəcəkdir.

107. Sən orada nə bir eniş, nə də bir yoxuş görə biləcəksən".

108. O gün insanlar heç bir yana meyil etmədən carçının arxasınca yeriyəcəklər. Mərhəmətli Allahın qarşısında səslər kəsiləcək və sən yalnız pıçiltı eşidəcəksən.

Uca Allah buyurur: "Səndən dağlar haqda soruşurlar", yəni Qiyamət günü dağların yerində qalıb-qalmayacağı barədə soruşurlar. "De: "Rəbbim onları dağıdıb havaya sovuracaq", yəni Rəbbim onları yox edəcək, yerlərindən qoparıb hərəkətə gətirəcək, "**orani**", yəni onların yerlərini "**boş düzəngaha çevirəcəkdir**", yəni düz, qupquru bir torpaq halına gətirəcək. Ayədə keçən قَاعًا [qa:ən] sözü "yer üzündə dümdüz olan yer" mənasındadır, صَفْصَفًا [safsafən] sözü isə bu mənanı gücləndirmək üçündür. Bu sözün "üzərində bitki olmayan yer" mənasında olduğu da deyilmişdir. Ayədə ikinci mənanın da nəzərdə tutulduğuna baxmayaraq, birinci şərh daha uyğundur. Odur ki Uca Allah növbəti ayədə belə buyurur: "Sən orada nə bir eniş, nə də bir yoxuş görə biləcəksən", yəni o gün yer üzündə nə bir vadi, nə bir eniş, nə də bir yoxuş görəcəksən. İbn Abbas, İkrimə, Mucəhid, əl-Həsən əl-Bəsri, əd-Dahhək, Qatədə və bir çox sələf alimləri belə demişlər.

"O gün insanlar heç bir yana meyil etmədən carçının arxasınca yeriycəklər", yəni o gün baş verən halları və dəhşətləri gördükdə, tələsik o carçıya tabe olacaqlar. Hara getmək əmr olunsa, ora qaçaçaqlar. Halbuki əgər dünyada ikən (Allahın əmrlərinə) tabe olsaydılar, bu onlar üçün daha faydalı olardı. Lakin elə bir yerdə tabe olacaqlar ki, artıq bu tabeçilik onlara fayda verməyəcək. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **"Onlar Bizim hüzzurumuza gələcəkləri gün necə yaxşı eşidəcək, necə də yaxşı görəcəklər! Lakin zalımlar o gün açıq-aydın azgınlıq içində idilər"** ("Məryəm", 38); **"Kafirlər carçıya tərəf tələsərək: "Bu nə çətin bir gündür!" – deyəcəklər"** ("əl-Qəmər", 8). Muhəmməd ibn Kəb əl-Qurazi رحمته demişdir: "Uca Allah Qiyamət günü insanları qaranlıq bir yerdə toplayacaq, göyləri bükəcək. Ulduzlar töküləcək, Günəş və Ay yox olacaq. Bir carçı səslənəcək və insanlar bu səsin arxasınca gedəcəklər. Uca Allahın **"O gün insanlar heç bir yana meyil etmədən carçının arxasınca yeriycəklər"** ayəsinin mənası da budur".¹ Qatədə رحمته demişdir: **"...heç bir yana meyil etmədən..."**, yəni heç bir yana dönmədən gedəcəklər".²

"Mərhəmətli Allahın qarşısında səslər kəsiləcək". İbn Abbas رحمته demişdir: "Yəni hamı susacaq, hər yer sükunətə qərq olacaq".³ əs-Suddi رحمته də belə demişdir. İbn Abbas رحمته Uca Allahın **"...və sən yalnız pıçıltı eşidəcəksən..."** ayəsi barədə belə demişdir: "Yəni yavaş səslər eşidəcəksən". Səid ibn Cubeyr رحمته demişdir: "Yəni yavaş danışmaq və ayaq səsləri eşidəcəksən". Ayaq səslərinə gəlincə, bu insanların Məhşərə tələsik getmələridir. Onlar sükunət içində və boyun əyərək gedəcəklər. Yavaş danışığa gəlincə, bu bəzi hallarda olacaq. Uca Allah belə buyurur: **"O gün gəldikdə Allahın izni olmadan heç kəs danışa bilməz. Onlardan kimisi bədbəxt, kimisi də xoşbəxt olacaq"** ("Hud", 105).

﴿يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا ۝١٠٩ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ ۝١١٠﴾ * وَعَنْتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ ۝ وَقَدْ حَاطَ مِنَ حِمْلٍ ظُلْمًا ۝ وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا ۝١١٢﴾

109. O gün Mərhəmətli Allahın izin verdiyi və söz deməsinə razı olduğu şəxslərdən başqa heç kimin şəfaəti fayda verməyəcəkdir.

110. Allah onların gələcəyini də, keçmişini də bilir. Onların elmi isə Onu ehtiva edə bilməz!

¹ İbn Əbu Hatim, 14398.

² İbn Əbu Hatim, 14399.

³ İbn Əbu Hatim, 14400.

111. Üzlər (əbədi) Yaşayan, yaradılanların Qəyyumu (olan Allah) qarşısında zəlil görkəm alacaq. Zülmə yüklənən kimsə isə ziyanə uğrayacaq.

112. Mömin olub saleh işlər görənlər isə nə haqsızlığa məruz qalmaqdan, nə də savabının əksilməsindən qorxarlar.

Uca Allah buyurur: **“O gün”,** yəni Qiyamət günü **“Mərhəmətli Allahın izin verdiyi və söz deməsinə razı olduğu şəxslərdən başqa heç kimin şəfaəti fayda verməyəcəkdir”,** yəni Allah yanında şəfaəti fayda verməz. Bu ayə Uca Allahın bu ayələrinə bənzəyir: **“Onun izni olmadan Onun yanında kim havadarlıq edə bilər?”** (“əl-Bəqərə”, 255); **“Göylərdə neçə-neçə mələk var ki, onların şəfaəti Allahın istədiyi və Özünün razı qaldığı kimsələrdən başqa heç kəsə heç bir fayda verməz”** (“ən-Nəcm”, 26); **“Allah onların keçmişini və gələcəyini bilir. Onlar yalnız Onun razı qaldığı şəxslərdən ötrü şəfaət diləyir və Onun qorxusundan tir-tir əsirlər”** (“əl-Ənbiya”, 28); **“Allah yanında, Onun izin verdiyi kəslərdən başqa, heç kimin şəfaəti fayda verməz”** (“Səbə”, 23); **“Ruh (Cəbrail) və mələklər səf-səf duracağı gün, ər-Rahmənin izin verdiyi kimsələrdən və doğru söz deyənlərdən başqa heç kəs danışmayacaq”** (“ən-Nəbə”, 38). əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində rəvayət edilir ki, Adəm övladlarının ağası (ən hörmətli), Allahın ən hörmətli qulu və Elçisi ﷺ belə demişdir: **“...Onda mən Ərşin altına gəlib, Rəbbimin qarşısında səcdə edəcəyəm. Sonra Allah mənə elə şeylər açacaq ki, Özünə edilən həmd-sənələrdən və ən gözəl təriflərdən elə bir ilham verəcək ki, məndən əvvəl heç kəsə beləsinə verməmişdir. Mən, Allahın istədiyi qədər bu vəziyyətdə qalacağam. Sonra mənə belə buyurulacaq: “Ey Muhəmməd! Başını qaldır və istə, sənə istədiyin veriləcək, şəfaət et, şəfaətin qəbul olunacaq”.** Uca Allah mənə müəyyən bir say həddi qoyacaq və mən onları Cənnətə daxil etdikdən sonra geri qayıdacağam...”¹ Peyğəmbər ﷺ bunu dörd dəfə təkrarlayacağını bildirdi. Ona və digər peyğəmbərlərə Allahın salavatı və salamı olsun!

Uca Allah buyurur: **“Allah onların gələcəyini də, keçmişini də bilir”,** yəni Uca Allah Öz elmi ilə bütün varlıqları əhatə etmişdir. **“Onların elmi isə Onu ehtiva edə bilməz!”** Bu ayə Uca Allahın bu ayəsinə bənzəyir: **“Onlar Onun elmindən, Onun istədiyindən başqa heç bir şey qavraya bilməzlər”** (“əl-Bəqərə”, 255).

¹ Əhməd, 9621; əl-Buxari, 4343, 4712; Muslim, 284, 495.

Uca Allah buyurur: **"Üzlər (əbədi) Yaşayan, yaradılanların Qəyyumu (olan Allah) qarşısında zəlil görkəm alacaq"**. İbn Abbas və bir çox təfsir alimləri belə demişlər: "Bütün varlıqlar Ölməz, əbədi Yaşayan, Cəbbar olan (hər şeyə qalib gələn) Allahın qarşısında baş əyəcək, zəlil olacaq və təslim olacaq". Qəyyum – yatmayan, hər şeyə nəzarət edib idarə edən, qoruyan deməkdir. O, Özü kamildir, hər şey Ona möhtacdır və yalnız Onun köməyi ilə ayaqda qala bilər.

Uca Allah buyurur: **"Zümlə yüklənən kimsə isə ziyana uğrayacaq"**, yəni Qiyamət günü Uca Allah hər bir haqq sahibinin haqqını verəcək. Hətta buynuzsuz qoyunu vurduğuna görə buynuzlu qoçdan qisas alınacaq.¹ "Səhih" əsərində rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: "Zülm etməkdən çəkinin! Həqiqətən, zülm Qiyamət günü zülmət olacaq".² Allaha şərikin qoşduğu halda Onunla qarşılaşan şəxs, həqiqətən, ziyana uğramışdır. Çünki Uca Allah belə buyurur: **"Həqiqətən, Allaha şərikin qoşmaq böyük zülmüdür!"** ("Loğman", 13).

Uca Allah buyurur: **"Mömin olub saleh işlər görənlər isə nə haqsızlığa məruz qalmaqdan, nə də savabının əksilməsindən qorxarlar"**. Uca Allah əvvəlki ayədə zalımları və onların cəzasını bəyan etdikdən sonra bu ayədə Allahdan qorxanları və onların hökmünü bəyan edərək bildirir ki, onlar əsla haqsızlığa uğramayacaq və haqları yeyilməyəcək, yəni günahları artırılmayacaq, yaxşılıqları azaldılmayacaq. Bu şərh İbn Abbas, Mucəhid, əd-Dahhək, əl-Həsən, Qatədə və digərlərinə aiddir. Ayədə الظُّلْمُ [əz-zulm] "haqsızlıq" dedikdə başqasının günahının ona yüklənməsi, الْهَضْمُ [əl-hədm] "savabın əksilməsi" dedikdə isə yaxşı işlərin azaldılması nəzərdə tutulur.

﴿وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَالَهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا ۖ فَتَعْلَىٰ اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَىٰ إِلَيْكَ وَحْيُهُ ۚ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا ۖ﴾

113. Beləliklə, Biz onu ərəbcə Quran olaraq nazil etdik. Biz orada təhdidləri dönə-dönə açıqladıq ki, bəlkə, onlar pis əməllərindən çəkin-sinlər və ya ibrət alsınlar.

¹ Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: "Qiyamət günü haqları sahiblərinə mütləq verəcəksiniz. Hətta buynuzsuz qoyunu vurduğuna görə buynuzlu qoçdan qisas alınacaq". (Əhməd, 7203; İbn Hibban, 7363). Şueyb əl-Arnəvut isnadının Muslimin şərtlərinə görə səhih olduğunu bildirmişdir.

² Muslim, 2578, 4676, 6742.

114. Haqq Hökmdar olan Allah ucadır! Onun ayələrinin vəhyi sənə tamamlanmayınca Quranı oxumağa tələsmə və: "Ey Rəbbim! Elmimi artır!" – de.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, Allahın hüzuruna qayıdacaqları, əməllərin qarşılığı xeyirlə və ya şərlə veriləcəyi gün (Qiyamət günü) mütləq gələcək və bunda heç bir şəkk-şübhə yoxdur. Odur ki Biz Quranı insanlar üçün müjdə verən və xəbərdar edən bir kitab olaraq açıq-aydın və fəşahətli ərəb dilində nazil etdik. Onda heç bir anlaşılmazlıq və dolaşıqlıq yoxdur. **"Biz orada təhdidləri dönə-dönə açıqladıq ki, bəlkə, onlar pis əməllərindən çəkinsinlər"**, yəni bəlkə günahları, haramları və yaramaz işləri tərk edərlər **"və ya ibrət alsınlar"**, yəni itaət və Allaha yaxınlaşdıran əməllər edərlər. **"Haqq Hökmdar olan Allah ucadır!"** Yəni Haqq Hökmdar olan Allah Özü haqdır, Onun vədi haqdır, qorxutması və təhdidi haqdır, elçiləri haqdır, Cənnət və Cəhənnəm haqdır, Onun tərəfindən bildirilən hər şey haqdır. Onun ədaləti heç kimin bəhanəsi və şübhəsi qalmasın deyər xəbərdarlıq etmədən, elçilər göndərmədən, üzrləri aradan qaldırmadan heç kimə əzab verməməsidir.

Uca Allah buyurur: **"Onun ayələrinin vəhyi sənə tamamlanmayınca Quranı oxumağa tələsmə"**. Bu ayə "əl-Qiyamə" surəsindəki bu ayələrə bənzəyir: **"Cəbrail sənə Quranı nazil etdikdə onu tələm-tələsik yadda saxlamaq üçün dilini tərpətmə! Şübhəsiz ki, sən qəlbində onun qərar tutması və dilinlə onun oxunması Bizə aiddir. Biz onu oxuduğumuz zaman sən onun oxunuşunu izlə. Sonra onu izah etmək də, sözsüz ki, Bizə aiddir"** ("əl-Qiyamə", 16-19). "Səhih" əsərində İbn Abbasdan رضي الله عنه rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ nazil olan ayələrin ağırlığından çətinlik çəkər və onu dərhal əzbərləmək üçün tələm-tələsik dodaqlarını tərpədərdi. Uca Allah da ("əl-Qiyamə" surəsindəki) bu ayəni nazil etdi.¹ Yəni Cəbrail Peyğəmbərə ﷺ vəhy gətirdiyi zaman bir ayəni oxuduqda Peyğəmbər ﷺ Quranı əzbərləməyə həris olduğu üçün bu ayəni onunla birlikdə oxuyardı. Uca Allah da Peyğəmbərə ﷺ çətin və ağır gəlməsin deyər onu daha asan və yüngül olana yönəldərək: **"Cəbrail sənə Quranı nazil etdikdə onu tələm-tələsik yadda saxlamaq üçün dilini tərpətmə! Şübhəsiz ki, sən qəlbində onun qərar tutması və dilinlə onun oxunması Bizə aiddir"** – deyər buyurdu. Yəni Quranı sən qəlbində cəm edib saxlamaq, sonra da sən ondan heç bir şey unutmada insanlara oxumağını təmin etmək

¹ əl-Buxari, 5; Muslim, 680, 1033.

Bizə aiddir. **"Biz onu oxuduğumuz zaman sən onun oxunuşunu izlə. Sonra onu izah etmək də, sözsüz ki, Bizə aiddir"**. Bu ayədə isə belə buyurur: **"Onun ayələrinin vəhyi sənə tamamlanmayınca Qurani oxumağa tələsmə"**, yəni belə etmə, əksinə, sus! Mələk onu oxumağı bitirdikdən sonra sən oxu **"və: "Ey Rəbbim! Elmimi artır!" – de"**, yəni **"Ey Rəbbim! Sən tərəfdən gələn elmimi artır"** – de.

﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَسَيِّ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا ۝۱۱۵﴾ وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى ۝۱۱۶ فَقُلْنَا يَٰآدَمُ إِنَّ هَٰذَا عَدُوُّكَ وَلِرْوَجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكَمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَى ۝۱۱۷ إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَى ۝۱۱۸ وَأَنَّكَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَصْحَى ۝۱۱۹ فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَٰآدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَىٰ شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبْلَىٰ ۝۱۲۰ فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ ۖ وَعَصَىٰ آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَىٰ ۝۱۲۱ ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَقَاتَبَ عَلَيْهِ وَهَدَىٰ ۝۱۲۲﴾

115. Biz bundan əvvəl Adəmlə də əhd bağlamışdıq. Lakin o, əhdi unutdu və Biz onda əzm görmədik.
116. Bir zaman mələklərə: **"Adəmə səcdə edin!"** – demişdik. İblisdən başqa hamısı səcdə etdi. O, səcdə etməkdən imtina etdi.
117. Biz dedik: **"Ey Adəm! Bu həm sənin, həm də zövcənin düşmənidir. O sizi Cənnətdən çıxartmasın, yoxsa bədbəxt olarsan.**
118. Sən orada nə ac qalacaq, nə də çılpacaq olacaqsan.
119. Sən orada nə susayacaq, nə də bürküdən əziyyət çəkəcəksən!"
120. Şeytan ona vəsvəsə edib dedi: **"Ey Adəm! Sənə əbədiyyət ağacını və tükənməyəcək bir mülkü göstərimmi?"**
121. İkisi də ondan yedilər və ayıb yerləri özlərinə göründü. Onlar üstlərinə Cənnət ağaclarının yarpaqlarından örtməyə başladılar. Beləliklə, Adəm Rəbbinə asi olub səhv yol tutdu.
122. Sonra Rəbbi onu seçib tövbəsini qəbul etdi və onu doğru yola yönəltdi.

İbn Əbu Hatim رحمته İbn Abbasdan رحمته rəvayət etmişdir ki, Adəm övladının “insan” adlanmasının səbəbi budur ki, Uca Allah ondan əhd almış, o isə bu əhdi unutmuşdur.¹ Əli ibn Əbu Talhə də bunu İbn Abbasdan رحمته rəvayət etmişdir. Mucəhid və əl-Həsən رحمته isə “Uca Allah ondan əhd almış, o isə bu əhdə əməl etməmişdir” demişlər.

Uca Allah buyurur: **“Bir zaman mələklərə: “Adəmə səcdə edin!” – demişdik”**. Bu ayədə Uca Allah Adəmi عليه السلام şərəfləndirdiyini və onu yaratdığı varlıqların bir çoxundan üstün etdiyini bildirir. Bu barədə “əl-Bəqərə”, “əl-Əraf”, “əl-Hicr” və “əl-Kəhf” surələrinin təfsirində ətraflı danışmışıq. Qarşıda “Sad” surəsinin sonlarında da bu hekayə qeyd ediləcək. Uca Allah bu hekayədə Adəmi عليه السلام yaratdığını və hörmət əlaməti olaraq mələklərə ona səcdə etməsini buyurduğunu qeyd edir. Həmçinin İblisin Adəm övladına, daha əvvəl isə babaları Adəmə عليه السلام olan düşmənciliyini bildirir. Uca Allah buyurur: **“İblisdən başqa hamısı səcdə etdi. O, səcdə etməkdən imtina etdi”**, yəni təkəbbürlük edərək səcdə etməkdən boyun qaçırdı. **“Biz dedik: “Ey Adəm! Bu həm sənin, həm də zövcənin”, yəni Həvvanın “düşmənidir. O, sizi Cənnətdən çıxartmasın, yoxsa bədbəxt olarsan”, yəni onun səni Cənnətdən çıxarmağa cəhd etməsindən həzər et. Əgər bu baş versə, ruzi axtarmaqdan yorulacaq, əziyyət çəkəcək və bədbəxt olacaqsan. Çünki sən burada rahatlıq, bolluq və asanlıq içindəsən, sənin üçün heç bir zəhmət və məşəqqət yoxdur. “Sən orada nə ac qalacaq, nə də çılpaq olacaqsan”. Uca Allah burada aclıqla çılpqlığı birlikdə qeyd etmişdir. Çünki aclıq daxili zillət, çılpqlıq isə xarici görünüşün zillətidir. “Sən orada nə susayacaq, nə də bürküdən əziyyət çəkəcəksən!”** Burada qeyd edilənlər də bir-birinin müqabilidir. Susuzluq insanın daxili hərərəti, Günəş istisində qalmaq isə zahiri hərərətidir.

Uca Allah buyurur: **“Şeytan ona vəsvəsə edib dedi: “Ey Adəm! Sənə əbədiyyət ağacını və tükənməyəcək bir mülkü göstərimmi?”** Əvvəlki surələrdə qeyd etdiyimiz kimi, **“Beləliklə, şeytan onları tovlayaraq Cənnətdən aşağı endirdi”** (“əl-Əraf”, 22); **“Üstəlik onlara: “Şübhəsiz ki, mən sizin nəsihətçilərinizdənəm”, – deyə and içdi”** (“əl-Əraf”, 21). Həmçinin qeyd etdik ki, Uca Allah Adəm və Həvvaya bütün meyvələrdən

¹ İbn Əbu Hatim, 14414. Ərəb dilçiləri “insan” sözünün mənası barədə iki rəy irəli sürmüşlər: Birinci: bəzi alimlərə görə insan sözü نسي [nəsiyə] “unutmaq” feilindəndir. Kufə dilçilərinin rəyi də budur.

İkinci və daha doğru olan da budur ki, insan sözü اُنْس [unusə] “ünsiyyət” sözündəndir. İnsan təklikdə yaşaya bilməyib, daim ünsiyyətdə olmağı sevdiyi üçün belə adlanmışdır.

yeməyi, lakin Cənnətdəki müəyyən bir ağaca yaxınlaşmamağı vəhy etmişdi. İblis onlara: "Bu, əbədiyyət ağacıdır. Kim ondan yesə, (Cənnətdə) əbədi qalacaq" – deyə o qədər vəsvəsə etdi ki, sonda ikisi də o meyvədən yedilər.

Uca Allah buyurur: **"İkisi də ondan yedilər və ayıb yerləri özlərinə göründü. Onlar üstlərinə Cənnət ağaclarının yarpaqlarından örtməyə başladılar"**. Mucəhid rahiməlləhu demişdir: "Yarpaqları paltar şəklində bir-birinə yamamağa başladılar".¹ Qatədə və əs-Suddi rahiməlləhu də belə demişlər.

Uca Allah buyurur: **"Beləliklə, Adəm Rəbbinə asi olub səhv yol tutdu. Sonra Rəbbi onu seçib tövbəsini qəbul etdi və onu doğru yola yönəltdi"**. əl-Buxari rahiməlləhu Əbu Hureyradan rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməlləhu buyurmuşdur: "Musa Adəm ilə höcətləşərək dedi: "Sən etdiyən xəta ucbatından insanları Cənnətdən çıxartdın və onları bədbəxt etdin". Adəm dedi: "Ey Musa! Sən Allahın peyğəmbərlik verməklə və vasitəsiz danışmaqla seçdiyi elçisi ola-ola Allahın məni yaratmamışdan əvvəl yazdığı və ya yaratmamışdan əvvəl qədərimə yazdığı bir əməli etməyimə görə məni qınayırsan?" Peyğəmbər rahiməlləhu buyurdu: "Beləcə, Adəm Musaya qalib gəldi".²

﴿ قَالَ أَهَيْطًا مِنْهَا جَمِيعًا ۖ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ ۖ فَأَمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَى ۚ وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا ۚ وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى ۝ ١٢٤ ﴾ قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا ۝ ١٢٥ ﴾ قَالَ كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيتَهَا ۖ وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى ۝ ١٢٦ ﴾

123. Allah buyurdu: "Bir-birinizə düşmən kəsilərək hamınız buradan yerə enin. Məndən sizə doğru yol göstəricisi gəldiyi zaman kim Mənim doğru yol göstərən bələdçimin ardınca getsə, nə yolunu azar, nə də bədbəxt olar.

124. Kim Mənim Zikrimdən üz döndərsə, onun güzəranı sıxıntılı olacaq və Biz Qiyamət günü onu kor kimi hüzurumuza gətirəcəyik".

125. O deyəcək: "Ey Rəbbim! Mən dünyada görürdüksə, indi nə üçün məni məhşərə kor olaraq gətirdin?"

126. Allah deyəcək: "Elədir! Çünki sənə ayələrimiz gəldi, sən isə onları unutdun. Bu gün də sən beləcə, unudulacaqsan!"

¹ İbn Əbu Hatim, 8303.

² əl-Buxari, 4369, 4738; Muslim, 4793, 6912.

Uca Allah Adəm, Həvvə və İblisə xitab edərək belə deyir: **“Bir-birinizə düşmən kəsilərək hamınız buradan”,** yəni Cənnətdən **“yerə enin”**. Bu barədə **“əl-Bəqərə”** surəsinin təfsirində ətraflı məlumat vermişik. **“Bir-birinizə düşmən kəsilərək”,** yəni Adəm və onun zürriyyəti ilə İblis və onun zürriyyəti **“hamınız buradan yerə enin. Məndən sizə doğru yol göstəricisi gəldiyi zaman...”**. Əbu Aliyə rahiməlləh demişdir: **“Yəni peyğəmbərlər, elçilər və kitablar gəldiyi zaman”**.¹ **“...kim Mənim doğru yol göstərən bələdçimin ardınca getsə, nə yolunu azar, nə də bədbəxt olar”**. İbn Abbas radıalləhünə demişdir: **“Yəni dünyada azmaz, Axirətdə isə bədbəxt olmaz”**.²

“Kim Mənim Zikrimdən üz döndərsə”, yəni Mənim əmrimə və Elçimə göndərdiyimə qarşı çıxarsa, ondan üz çevirib özünü onu unutmuş kimi göstərsə və ondan başqa bir şeydə hidayət axtararsa **“onun güzəranı sıxıntılı olacaq”,** yəni dünyada hüsur və qəlb rahatlığı tapmayacaq. Zahirən nemət içində olduğu görsənsə də, zəlalətdə olduğu üçün qəlbə daralacaq. İstədiyini geyinib, istədiyini yeyib, istədiyi yerdə məskunlaşsa da, qəlbə iman və hidayətlə təmizlənmədikcə, o, çaşqınlıq və narahtçılıq içində olacaq. Daim şübhə içində tərəddüd edəcək. Sıxıntılı güzəran da məhz budur. Əbu Səid radıalləhünə Uca Allahın **“Kim Mənim Zikrimdən üz döndərsə, onun güzəranı sıxıntılı olacaq”** ayəsi barədə belə demişdir: **“Yəni onun qəbri qabırğaları bir-birinə keçənə qədər daraldılar”**.³ İbn Əbu Hatim rahiməlləh Əbu Səid əl-Xudridən radıalləhünə rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməlləh Uca Allahın **“Kim Mənim Zikrimdən üz döndərsə, onun güzəranı sıxıntılı olacaq”** ayəsi barədə belə demişdir: **“Bu, qəbrin sıxılmasıdır”**.⁴ Ən doğru olan budur ki, hədis Əbu Səidin radıalləhünə öz sözü olaraq rəvayət edilmişdir.

Uca Allah buyurur: **“...və Biz Qiyamət günü onu kor kimi hüsurumuza gətirəcəyik”**. Mucəhid, Əbu Saleh və əs-Suddi rahiməlləh demişlər: **“Yəni hüsurumuza heç bir dəlili olmadan gətirərik”**. İkrimə rahiməlləh demişdir: **“Cəhənnəmdən başqa ona heç bir şey göstərilməyəcək”**.⁵ Ola bilsin ki, burada gözü və bəsirəti kor olaraq Cəhənnəmə göndərilməsi nəzərdə tutulur. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Qiyamət günü Biz onları kor, lal və kar olduqları halda üzünü üstə bir yerə toplayacağıq. Onların gedəcəkləri yer Cəhənnəmdir. Onun alovu azaldıqca, onlar üçün alovu artıracağıq”** (**“əl-İsra”, 97**). Odur ki Uca Allah bu ayədə belə buyurur: **“O deyəcək: “Ey Rəbbim! Mən dünyada görürdümse, indi nə üçün məni məhşərə kor olaraq gətirdin? Allah deyəcək: “Elədir! Çünki sənə ayələrimiz gəldi, sən isə onları unuttun. Bu gün də sən beləcə,**

¹ İbn Əbu Hatim, 419; ət-Tabəri, 794, 798.

² İbn Əbu Hatim, 14426; ət-Tabəri, 18/389, 24595.

³ ət-Tabəri, 18/393, 24614.

⁴ İbn Əbu Hatim, 14435.

⁵ İbn Əbu Hatim, 14441.

unudulacaqsan!" Yəni necə ki sən, Allahın ayələrini heç xatırlamayan, anmayan insan kimi davrandın, bu ayələr sənə çatdıqdan sonra özünü onları unutmuş, onlardan xəbərsiz kimi göstərib üz çevirdin, Biz də bu gün sənənlə səni unutmuş kimi rəftar edəcəyik. **"Onlar bu günləri ilə qarşılaşmağı unudduqları və ayələrimizi inkar etdikləri kimi, Biz də onları bu gün unudarıq"** ("əl-Əraf", 51). Çünki cəza, edilən əməlin növündən olur. Quranın hansısa ayələrinin mənasını anlayıb, ona əməl edib, lakin deyilişini unutmaya gəlincə, o bu xüsusi təhdidə daxil deyil.

﴿وَكَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ أَسْرَفَ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِآيَاتِ رَبِّهِ ۚ وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَدُّ وَأَبْقَىٰ ۝﴾

127. Biz həddi aşanı və Rəbbinin ayələrinə inanmayanı belə cəzalandırırıq. Axirət əzabı isə daha şiddətli və daha davamlıdır.

Uca Allah bu ayədə buyurur ki, Biz Allahın ayələrini yalan sayan və həddi aşanları həm dünyada, həm də axirətdə belə cəzalandırırıq. **"Onlara dünya həyatında əzab vardır. Axirət əzabı isə daha məşəqqətlidir. Onları Allahdan qoruyan olmaz"** ("ər-Rad", 34). Uca Allah buyurur: **"Axirət əzabı isə daha şiddətli və daha davamlıdır"**, yəni Axirət əzabı dünya əzabından daha ağır və uzun müddətlidir. Onlar bu əzabın içində əbədi qalacaqlar. Odur ki Allah Elçisi ﷺ lənətləşən iki nəfərə: "Həqiqətən, dünya əzabı axirət əzabından daha yüngüldür" – deyə buyurmuşdur.¹

﴿أَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كُرْهُهُمُ الَّذِي قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسْجِدِهِمْ ۚ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَىٰ ۝﴾
 ﴿وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى ۝﴾ فَأَصْبَحَ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحَ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ
 الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا ۖ وَمِنْ أَثْنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَىٰ ۝﴾

128. Onlardan əvvəl öz məskənlərində gəzib-dolaşan neçə-neçə nəslə məhv etməyimiz onlara dərs olmadımı? Həqiqətən, bunda ağır sahibləri üçün dəlillər vardır.

129. Əgər Rəbbin tərəfindən əvvəlcədən vəd edilmiş Söz və müəyyən edilmiş bir vaxt olmasaydı, əzab onları dərhal yaxalayardı.

130. Onların dediklərinə səbir et. Günəş doğmamışdan və batmamışdan əvvəl Rəbbini həmd-səna ilə təriflə, gecənin bəzi saatlarında və gündüzün iki başında Ona təriflər de ki, bəlkə razı qalasan.

¹ Muslim, 2742, 3819; ən-Nəsəi "Sunən" 3419, 3473, 3486.

Uca Allah buyurur: **"Ey Muhəmməd! "Onlardan əvvəl öz məskənlərində gəzib-dolaşan neçə-neçə nəslə məhv etməyimiz onlara dərs olmadımı?"** Yəni sənənin gətirdiklərini yalan sayan kəslərə onlardan əvvəl elçiləri yalan saymış neçə-neçə ümmətləri həlak etməyimiz, bu ümmətlərin yox olmaları, onlardan nə bir əsər, nə də bir əlamət qalmadığı ibrət olmadımı? Halbuki özləri onların boş qalmış məmləkətlərində xəlifə olub buna şahiddirlər. **"Həqiqətən, bunda ağıl sahibləri üçün dəlillər vardır"**, yəni bunda sağlam və düzgün ağıl sahibləri üçün ayələr vardır. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Məgər onlar yer üzündə gəzib-dolaşaraq zalımların aqibətini qəlbləri ilə düşünüb, qulaqları ilə eşitmirlər? Axı əslində gözlər deyil, kökslərdəki qəlb kor olur"** ("əl-Həcc", 46). "əs-Səcdə" surəsində isə belə buyurur: **"Yurdlarında gəzib-dolaşdıqları əvvəlki neçə-neçə nəslə məhv etməyimiz onları doğru yola gətirmədimi? Həqiqətən, bunda dəlillər var. Məgər onlar qulaq asmırlar?"** ("əs-Səcdə", 26).

Sonra Uca Allah belə buyurur: **"Əgər Rəbbin tərəfindən əvvəlcədən vəd edilmiş Söz və müəyyən edilmiş bir vaxt olmasaydı, əzab onları dərhal yaxalayardı"**, yəni Allahın hüccət çatmadan heç kəsə əzab verməyəcəyi barədə Sözü və ayələri yalan sayanlara qoyduğu müəyyən bir əcəli olmasaydı, əlbəttə, əzab onları qəflətən yaxalayardı. Odur ki Uca Allah Öz Elçisinə ﷺ təsəlli verərək belə buyurur: **"Onların dediklərinə"**, yəni sənə yalançı saymalarına **"səbir et. Günəş doğmamışdan"**, yəni Sübh namazında **"və batmamışdan əvvəl"**, yəni Əsr namazında **"Rəbbini həmd-səna ilə təriflə"**. əl-Buxari və Muslimin "Səhih" əsərlərində rəvayət edilir ki, Cərir ibn Abdullah əl-Bəcəli ؓ demişdir: "Bədr gecəsi¹ biz Peyğəmbərin ﷺ yanında ikən o, Aya baxıb dedi: "Siz bu Ayı gördüyünüz kimi, Rəbbinizi də öz gözünləzlə görəcək və Ona baxmaq üçün bir-birinizə mane olmayacaqsınız. Əgər Günəş doğmamışdan və batmamışdan əvvəl sizi namaz qılmaqdan (Sübh və Əsr namazlarını yerinə yetirməkdən) yayındıracaq işlərdən çəkinə bilərsinizsə, çəkinin!" Sonra o, bu ayəni oxudu: **"Günəş doğmamışdan və batmamışdan əvvəl Rəbbini həmd-səna ilə təriflə, gecənin bəzi saatlarında və gündüzün iki başında Ona təriflər de ki, bəlkə razı qalasan"**.²

İmam Əhməd ؒ Ammara ibn Ruveybədən ؓ rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: **"Günəş doğmamışdan və batmamışdan əvvəl (Sübh və Əsr namazları nəzərdə tutulur) namaz qılanlardan heç kim Cəhənnəmə girməyəcək"**. Hədisi Muslim ؒ də rəvayət etmişdir.³

¹ Burada "bədr" deyildikdə qəməri təqvimdə ayın on dördüncü gecəsi qəsd edilir. Elə buna görə də on dörd gecəlik, yəni tam dairə şəklində düşmüş Aya "bədrələnmiş Ay" deyilir.

² əl-Buxari, 551, 554; Muslim, 1002, 1466.

³ Əhməd, 17220, 17259, 17352; Muslim, 1003, 1468.

Uca Allah buyurur: **"...gecənin bəzi saatlarında..."**, yəni yuxudan oyanıb təhəccüd (gecə) namazı qıl. Bəziləri bunu Məğrib və İsha namazlarına aid etmişlər. **"...və gündüzün iki başında Ona təriflər de"**, yəni gecə ilə yanaşı gündüzlər də Rəbbinə təriflər de **"ki, bəlkə razı qalasan"**. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Şübhəsiz ki, Rəbbin sənə nemət bəxş edəcək, sən də razı qalacaqsan"** ("əd-Duha", 5).

"Səhih" əsərində rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: "Uca Allah Cənnət əhlini çağırır buyuracaq: "Ey Cənnət əhli!" Onlar: "Buyur, ey Rəbbimiz, əmrinə müntəzirik!" – deyər cavab verəcəklər. Allah soruşacaq: "Razı qaldınız mı?" Onlar deyəcəklər: "Bizə nə olub ki, razı qalmayaq?! Axı Sən bizə, yaratdıqlarından heç kəsə vermədiyən nemətləri bəxş etmişən!" Allah buyuracaq: "Mən sizə bundan da yaxşısını verəcəyəm!" Onlar deyəcəklər: "Ey Rəbbimiz! Bundan yaxşı nə ola bilər ki?" Allah buyuracaq: "Mən Öz rizamı sizə halal edirəm və bundan sonra Mənim sizə heç vaxt qəzəbim tutmayacaq".¹

Başqa bir hədisdə belə rəvayət edilir: "Bir carçı belə səslənəcək: "Ey Cənnət əhli! Allahın sizə verdiyi bir vəd vardır və O, bu vədi yerinə yetirmək istəyir". Onlar deyəcəklər: "O hansı vəddir? Allah bizim üzümümüzü ağ etmədimi?! Savab əməllərimizi tərəzidə artırmadımı?! Bizi atəşdən qurtarıb Cənnətə daxil etmədimi?!" Bunun ardından Allah örtüyü qaldıracaq² və onlar Allaha baxacaqlar. Allaha and olsun ki, onlara Allaha baxmaqdan daha əziz, gözlərinə daha çox sevinc gətirəcək bir şey verilməmişdir. Cənnətdə olan ən üstün nemət məhz budur^{3,4}.

﴿وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْتَهُمْ زُجْجًا مِّنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا لِنَفْسَتِهِمْ فِيهِ ۚ وَرَرْزُقُ رَبِّكَ حَيْثُ وَاقٍ ۖ وَأْمُرْ

أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا ۖ لَا تَسْأَلْكَ رِزْقًا نَّحْنُ نَزْرُقُكَ ۚ وَالْعَقِبَةُ لِلتَّقْوَىٰ ۖ﴾

131. Kafirlərdən bəzisini sınamaq üçün onlara dünya həyatının bərbəzəyi kimi verdiyimiz şeylərə gözünü dikmə. Rəbbinin verdiyi ruzi daha xeyirli və daha davamlıdır.

¹ əl-Buxari, 6067, 6549.

² Bu, yalnız möminlərə məxsusdur. Kafirlər isə Allahı görə bilməyəcəklər. Uca Allah bu xüsusda buyurur: **"Xeyr, həmin gün onlarla Rəbbi arasına pərdə çəkiləcək! Sonra onlar Cəhənnəmə girəcəklər və onlara deyiləcək: "Budur sizin yalan hesab etdiyiniz Cəhənnəm!"** ("əl-Mutaffifin", 15).

³ Uca Allah buyurur: **"Yaxşı iş görənlər üçün ən yaxşısı (Cənnət) və bundan da üstünü (Allahı görmək) vardır"** ("Yunus", 26).

⁴ Əhməd, 18956, 19143; ət-Tirmizi, 2552, 2749; Muslim, 266, 467. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 521.

132. Ailənə namaz qılmağı əmr et, özün də onu davamlı yerinə yetirməkdə səbirli ol. Biz səndən ruzi istəmirik, əksinə, sənə ruzi verən Bizik. Gözəl aqibət təqvası bağlıdır.

Uca Allah bu ayələrdə Öz Elçisi Muhəmmədə ﷺ xitab edərək belə buyurur: "Bu cah-cəlal içində yaşayanlara, onlar kimilərinə və onlara verdiyimiz nemətlərə gözünü dikib baxma, çünki yox olub gedəcək bu bərbəzək fani bir nemətdir. Biz bu nemətləri onlara imtahan üçün veririk. Qullarımdan şükür edən çox azdır. Mucahid ؓ demişdir: **"Kafirlərdən bəzisini..."**, yəni varlıları. **"Rəbbinin verdiyi ruzi daha xeyirli və daha davamlıdır"**, yəni Uca Allah sənə onlara verdiyindən daha xeyirlisini vermişdir. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **"Biz sənə təkrarlanan yeddi ayəni və əzəmətli Quranı verdik. Onların bəzi təbəqələrinə verdiyimiz fani dünya malına gözünü dikmə, onlara görə kədərlənmə, möminlərlə yumşaq davran"** ("əl-Hicr", 87-88). Həmçinin Uca Allahın Öz Elçisi ﷺ üçün Axirətdə saxladığı nemətin həddi-hüdudu yoxdur və bu nemətin əzəmətini vəsf etmək mümkün deyil. Uca Allah buyurur: **"Şübhəsiz ki, Rəbbin sənə nemət bəxş edəcək, sən də razı qalacaqsan"** ("əd-Duha", 5). Burada isə belə buyurur: **"Rəbbinin verdiyi ruzi daha xeyirli və daha davamlıdır"**. "Səhih" əsərində rəvayət edilən bir hədisdə bildirilir ki, Peyğəmbər ﷺ bir ay boyunca zövcələrinə yaxınlaşmamağa and içib onlardan ayrıldığı vaxt Ömər ibn əl-Xattab ؓ onun otağına girib Peyğəmbərin ﷺ bir həsir üzərində uzandığını gördü. Onun evində dəri aşılamaq üçün istifadə edilən ağacın bir yığın yarpağından və dəri tuluqdan başqa heç bir şey yox idi. Ömər ؓ bu mənzərəni gördükdə gözləri yaşardı və ağladı. Peyğəmbər ﷺ: "Səni ağladan nədir?" – deyə soruşduqda, Ömər ؓ dedi: "Ey Allahın Elçisi! Kisra və Qeysər cah-cəlal içində yaşayarkən sən Allahın seçib üstün etdiyi insan bu haldasan?" Peyğəmbər ﷺ buyurdu: "Ey Xattabın oğlu, yoxsa sən şübhə edirsən? Onlar elə bir qövmdürlər ki, onların nemətləri dünyada tezləşdirilmişdir".¹

Allah Elçisi ﷺ dünya nemətlərini əldə etməyə qadir olduğu halda dünyada ən zahid insan idi. Əlinə düşən malı özü üçün sabaha heç bir şey saxlamadan, Allahın qullarına əliaçıqlıqla paylayardı. Əbu Səid əl-Xudridən ؓ rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: "Sizin üçün ən çox qorxduğum şeylərdən biri dünyanın bərbəzək qapılarının sizin üzünüzdə açılmasıdır". Səhabələr soruşdular: "Ey Allahın Elçisi! Dünyanın bərbəzəyi nədir?" Peyğəmbər ﷺ buyurdu: "Yer üzünün bərəkətləri".² **"...sınamaq üçün..."**, yəni imtahan etmək üçün.

¹ əl-Buxari, 4532, 4913; Muslim, 2705, 3765.

² əl-Buxari, 2630, 2842; Muslim, 1744, 2470.

Uca Allah buyurur: **"Ailənə namaz qılmağı əmr et, özün də onu davamlı yerinə yetirməkdə səbirli ol"**, yəni ailənə namaz qılmağı əmr etməklə onları Allahın əzabından qurtar. Sən özün də onu səbirlə davamlı olaraq yerinə yetir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **"Ey iman gətirənlər! Özünü və ailənizi yanacağı insanlar və daşlar olan oddan qoruyun!"** ("ət-Təhrim", 6).

Uca Allah buyurur: **"Biz səndən ruzi istəmirik, əksinə, sənə ruzi verən Bizik"**, yəni əgər sən namazı (doğru-düzgün, davamlı) qılsan, gözləmədiyin yerdən sənə ruzi gələr. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **"Kim Allahdan qorxarsa, Allah ona hər sıxıntıdan bir çıxış yolu nəsisb edər və ona gözləmədiyi yerdən ruzi bəxş edər"** ("ət-Talaq", 2-3); **"Mən cinləri və insanları yalnız Mənə ibadət etmək üçün yaratdım. Mən onlardan ruzi istəmirəm. Mən onlardan Məni yedirtmələrini də istəmirəm. Həqiqətən, Allah ruzi verəndir, qüvvət sahibidir, Mətindir"** ("əz-Zariyat", 56-58). Odur ki Uca Allah burada: **"Biz səndən ruzi istəmirik, əksinə, sənə ruzi verən Bizik"** – deyər buyurur. əs-Səuri ؓ demişdir: **"Biz səndən ruzi istəmirik"**, yəni səni ruzi axtarmağa məcbur etmirik".¹

ət-Tirmizi və İbn Məcə ؓ Əbu Hureyradan ؓ rəvayət etmişlər ki, Peyğəmbər ﷺ demişdir: **"Uca Allah buyurur: "Ey Adəm övladı! Mənə ibadət etmək üçün vaxt ayır, Mən də sənin qəlbini zəngin edim, səni kasıbçılıqdan qurtarım. Yox əgər belə etməsən, onda Mən sənin qəlbini dərd-sərlə doldurar, sənə üz vermiş kasıbçılığı aradan qaldırmaram"**.²

İbn Məcə ؓ İbn Məsuddan ؓ rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: **"Kim bütün dərdi-sərinəni tək bir dərd, yəni Axirət dərdi etsə, Uca Allah onu dünyası ilə əlaqədar dərdlərdən qurtarar. Kimin dünya işləri ilə əlaqəli dərdləri çoxalarsa, hansı vadidə həlak olacağı Allahı maraqlandırmaz"**.³

Yenə İbn Məcə ؓ Zeyd ibn Sabitdən ؓ rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: **"Kimin fikri-zikri, dərdi-qəmi dünya olarsa, Allah onun işlərini qarışıq edər, yoxsulluğunu gözləri önünə qoyar (gözü doymaz, nə qədər qazansa da, yenə az görər) və dünya malından ona yalnız qədərini yazılan nəsisb olar. Kimin məqsədi Axirəti qazanmaq olarsa, Allah onun işlərini yoluna qoyar, qəlbini zəngin edər (qazandığı ilə qane olar), dünya isə ona ram edilmiş halda gələr"**.⁴

¹ İbn Əbu Hatim, 14460.

² əl-Hakim, 3657; İbn Məcə, 4107, 4246. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 1359.

³ İbn Məcə, 4106. Hədis həsəndir. Bax: Mişkətul-Məsəbih, 253.

⁴ İbn Məcə, 4105, 4244. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 950.

Uca Allah buyurur: **“Gözəl aqibət təqvaya bağlıdır”**, yəni dünya və axirətdə gözəl aqibət olan Cənnət Allahdan qorxanlar üçündür. “Səhih” əsərində rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Bu gecə yuxuda gördüm ki, sanki biz Uqbə ibn Rafinin evindəyik. Bizə İbn Tabın¹ (Mədinə sakinlərindən birinin adıdır) xurmalarından gətirirlər. Mən bu yuxunu dünyada gözəl aqibət və yüksəlişin bizim olacağına, dinimizin artıq kamilləşib gözəlləşdiyinə yozdum”.²

﴿وَقَالُوا لَوْلَا يَأْتِينَا بِآيَةٍ مِّن رَّبِّهِ ۚ أَوَلَمْ تَأْتِهِم بَيِّنَةٌ مَّا فِي الصُّحُفِ الْأُولَىٰ ۖ وَلَوْ أَنَّ أَهْلَكُمُ هُم بِعَدَابِ مِّن قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ مِّن قَبْلِ أَن نَّذِلَّ وَنَخْزَىٰ ۖ قُلْ كُلُّ مُمَرِّضٍ فَتَرَبَّصُوا ۚ فَسَتَعْلَمُونَ مَن أَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَىٰ﴾

133. Kafirlər: **“Nə üçün o, Rəbbindən bizə bir dəlil gətirmir?”** – dedilər. Məgər onlara əvvəlki səhifələrdə olanların açıq-aydın dəlili çatmadımı?
134. Əgər Biz onları bundan əvvəl əzabla məhv etsəydik, deyərdilər: **“Ey Rəbbimiz! Nə üçün bizə bir peyğəmbər göndərmədin ki, biz də zəlil və rüsvay olmazdan əvvəl Sənin ayələrinə tabe olaq?”**
135. De: **“Hamı gözləyir, siz də gözləyin. Tezliklə siz kimin doğru yol sahibi olduğunu və kimin haqq yola yönəldiyini biləcəksiniz!”**

Uca Allah bu ayələrdə kafirlərin belə dediklərini xəbər verir: **“Nə üçün o”**, yəni Muhəmməd **“Rəbbindən bizə bir dəlil gətirmir?”** Yəni onun Allahın elçisi olduğunu təsdiqləyən bir əlamət gətirmir? Uca Allah cavab olaraq onlara belə buyurur: **“Məgər onlara əvvəlki səhifələrdə olanların açıq-aydın dəlili çatmadımı?”** Burada Peyğəmbərin ﷺ yazıb-oxumağı bilmədiyi və Kitab əhlindən dərs almadığı halda Uca Allahın ona nazil etdiyi Əzəmətli Quran nəzərdə tutulur. Quranda əvvəlki Kitablarda təhrif edilməmiş keçmiş ümmətlərin başlarına gələn hadisələr barədə məlumat verilir. Şübhəsiz, Quran onları (əvvəlki kitabları) mühafizə edir, doğru olanları təsdiqləyir, onların lehinə və əleyhlərinə uydurulmuş yalanları və səhvləri bəyan edir. Bu ayə mənə etibarilə Uca Allahın bu ayələrinə bənzəyir: **“Onlar dedilər: “Bəs nə üçün Rəbbindən ona möcüzə nazil olmadı?” De: “Möcüzələr yalnız Allah yanında. Mən isə, ancaq açıq-aydın xəbərdarlıq edənam”**. Onlara oxunan Kitabı sənə nazil etməyimiz onlar üçün kifayət deyilmi?! Həqiqətən, bunda iman gətirən adamlar üçün mərhəmət və ibrət var” (“əl-Ənkəbut”, 50-51).

¹ “Tab” sözünün ərəbcə mənası “gözəl”, “pak” deməkdir.

² Muslim, 2270, 4215, 6070.

əl-Buxarinin “Səhih” əsərində Peyğəmbərin ﷺ belə buyurduğu rəvayət edilir: “Elə bir peyğəmbər yoxdur ki, ona insanı imana gətirəcək möcüzə göstərmək qüdrəti verilmiş olmasın. Mənə isə Allahın nazil etdiyi vəhy bəxş edilmişdir. Mən ümid edirəm ki, Qiyamət günü mənim ardıcıllarım onların hamısından çox olacaq”.¹ Bu ayədə Allah Elçisinə ﷺ verilmiş möcüzələrin ən əzəmətli qeyd edilmişdir ki, o da Qurandır. Peyğəmbərin ﷺ bundan başqa da saysız-hesabsız möcüzələri olmuşdur. Bu barədə ehtiyac duyulan bəzi yerlərdə məlumat verilmişdir.

Sonra Uca Allah buyurur: **“Əgər Biz onları bundan əvvəl əzabla məhv etsəydik, deyərdilər: “Ey Rəbbimiz! Nə üçün bizə bir peyğəmbər göndərmədin ki, biz də zəlil və rüsvay olmazdan əvvəl Sənin ayələrinə tabe olaq?”** Yəni əgər biz Peyğəmbəri ﷺ yalançı sayanları bu şərəfli Elçini göndərməzdən və bu Əzəmətli Kitabı nazil etməzdən əvvəl həlak etmiş olsaydıq, onlar mütləq belə deyəcəkdilər: **“Ey Rəbbimiz! Nə üçün bizə bir peyğəmbər göndərmədin ki, biz də zəlil və rüsvay olmazdan əvvəl”,** yəni bizi həlak etməzdən əvvəl **“Sənin ayələrinə”** iman gətirək və ona **“tabe olaq?”** Uca Allah başqa bir ayədə onların inadkarlıq göstərərək israr etdiklərini və iman gətirməyəcəklərini bildirərək belə buyurur: **“Onlara ayələrin hamısı gəlsə belə, ağırılı-acılı əzabı görməyincə, iman gətirməzlər”** (“Yunus”, 97). Başqa ayələrdə isə belə buyurur: **“Bu, Bizim nazil etdiyimiz mübarək bir Kitabdır. Ona tabe olun və Allahdan qorxun ki, bəlkə sizə rəhm oluna. Biz bunu ona görə nazil etdik ki, siz: “Kitab yalnız bizdən əvvəlki iki tayfaya (yəhudilərə və xəçpərəstlərə) nazil edilmişdir. Biz isə onların oxuduqlarından xəbərsizik”** və ya: **“Əgər bizə Kitab nazil edilsəydi, onlardan daha çox doğru yolda olardıq”,** – deməyəsiniz. Artıq sizə Rəbbinizdən açıq-aydın bir dəlil, doğru yol göstəricisi və mərhəmət gəlmişdir. Allahın ayələrini yalan sayan və onlardan üz çevirən kimsədən daha zalım kim ola bilər? Ayələrimizdən üz çevirənləri üz çevirdiklərinə görə pis əzabla cəzalandıracağıq” (“əl-Ənam”, 155-157); **“Onlar Allaha çox möhkəm and içdilər ki, özlərinə qorxudan bir peyğəmbər gəlsə, hər hansı ümmətdən daha çox doğru yolda olacaqlar. Onlara qorxudan peyğəmbər gəldikdə isə bu, onların, ancaq nifrətini artırdı”** (“Fətir”, 42); **“Kafirlər Allahın adı ilə ürəkdən and içdilər ki, əgər onlara bir ayə gəlsə, mütləq ona inanacaqlar. De: “Ayələr, ancaq Allahın yanındadır. Siz haradan biləsiniz ki, o ayələr gəldikdə onlar yenə də iman gətirməyəcəklər?”** Biz onların ürəklərini və gözlərini ilk dəfə ona iman gətirmədikləri kimi, tərsinə çevirər və onları öz azğınlıqları içərisində sərgərdan dolaşan vəziyyətdə tərk edərik” (“əl-Ənam”, 109-110).

¹ əl-Buxari, 4598, 4981.

Sonra Uca Allah belə buyurur: “Ey Muhəmməd! Səni yalançı sayan, sənə qarşı çıxan, küfr və inadında davam edənlərə **“De: “Hamı gözləyir, siz də gözləyin. Tezliklə siz kimin doğru yol sahibi olduğunu və kimin haqq yola yönəldiyini biləcəksiniz!”** Bu ayə Uca Allahın bu ayələrinə bənzəyir: **“Onlar əzabı gördükləri zaman kimin haqq yoldan daha çox azdığını anlayacaqlar”** (“əl-Furqan”, 42); **“Sabah onlar kimin yalançı və lovğa olduğunu mütləq biləcəklər”** (“əl-Qəmər”, 26).

“Ta Ha” surəsinin təfsiri bitdi.

Həmd olsun aləmlərin Rəbbinə!

الْكَلَامُ عَلَى تَفْسِيرِهَا

“əl-Ənbiya”

surəsinin təfsiri

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə Müvəffəqiyyət yalnız Allahdandır

تَفْسِيرُ سُورَةِ الْأَنْبِيَاءِ
وَهِيَ مَكِّيَّةٌ

“əl-Ənbiya” (Peyğəmbərlər) surəsinin təfsiri Məkkə surəsidir

İmam əl-Buxari رحمته الله Abdullah ibn Məsuddan رحمته الله rəvayət etmişdir ki, “Bənu İsrail” (“əl-İsra”), “əl-Kəhf”, “Məryəm”, “Ta Ha” və “əl-Ənbiya” surələri ilk nazil olan və çoxdan əzbərlənən surələrdəndir”.¹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə!

﴿أَقْرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ ۝ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرِ مِنْ رَبِّهِمْ فَتُحَذِّثُ إِلَّا أَسْتَمِعُوهُ ۝ وَهُمْ يَلْعَبُونَ ۝ لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ ۝ وَأَسْرُوا التَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا هَلْ هَذَا إِلَّا بَشْرٌ مِثْلُكُمْ أَفَتَأْتُونَ السَّحَرَ وَأَنْتُمْ تَبْصُرُونَ ۝ قَالَ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ ۝ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ۝ بَلْ قَالُوا أَضْغَتْ أَحْلَامٌ ۝ بَلْ أَفْتَرَنَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ فَلْيَأْتِنَا بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الْأَوَّلُونَ ۝ مَا آمَنَتْ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ أَهْلَكَ نَهَا أَفَهُمْ يُؤْمِنُونَ ۝﴾

1. İnsanların hesaba çəkiləcəkləri gün yaxınlaşdı. Amma onlar hələ də qəflət içində imandan üz çevirirlər.
2. Onlara öz Rəbbindən istənilən bir yeni xəbərdarlıq gəldikdə ona istehza edərək, qulaq asmazlar –
3. qəlbləri qəflət içində qaldığı halda. Zalımlar öz aralarında xəlvətcə pıçıldayıb deyirlər: “Məgər bu sizin kimi adi bir insan deyilmi? Gözünüz görə-görə sehrəmi inanacaqsınız?”

¹ əl-Buxari, 4370, 4739.

4. Peyğəmbər dedi: “Rəbbim göydə və yerdə deyilən sözləri bilir. O, Eşidəndir, Biləndir!”
5. Onlar dedilər: “Bunlar qarmaqarışıq yuxulardır! Xeyr, o, bunu özündən uydurmuşdur! Xeyr, o, bir şairdir! Qoy o, əvvəlki elçilərə göndərilən dəlillər kimi bizə də bir dəlil gətirsin”.
6. Onlardan əvvəl məhv etdiyimiz məmləkətlərdən heç biri iman gətirməmişdi. İndi bunların iman gətirəcəklər?

Uca Allah bu ayələrdə Qiyamətin yaxınlaşdığını və insanların ondan qafil olduqlarını, yəni Qiyamət üçün çalışmadıqlarını, ona hazırlıq görmədiklərini bildirir. Uca Allah başqa ayələrdə bu xüsusda belə buyurur: **“Allahın əmri gələcəkdir. Odur ki onun tez gəlməsini istəməyin”** (“ən-Nəhl”, 1); **“Qiyamət saati yaxınlaşdı və Ay yarıldı. Onlar bir möcüzə gördükdə üz döndərib: “Bu, davam edən bir sehrdir” deyirlər”** (“əl-Qəmər”, 1-2).

Sonra Uca Allah onların Allahın Öz Elçisinə ﷺ nazil etdiyi vəhyə qulaq asmadıqlarını bildirərək belə buyurur: **“Onlara öz Rəbbindən istənilən bir yeni xəbərdarlıq”**, yəni yeni nazil olan xəbərdarlıq **“gəldikdə ona istehza edərək, qulaq asmazlar”**. Burada Qureyş qəbiləsi və onlar kimi kafirlər nəzərdə tutulur. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Ey müsəlmanlar! Allahın Öz Elçisinə ﷺ nazil etdiyi Kitabınızda (Quranda) Allahın gətirdiyi ən yeni, yalan qarışmamış, xalis Allahın Kəlamından ibarət olan xəbərlər oxuya-oxuya, bir şey barədə Kitab əhlindən necə soruşa bilərsiniz?” İbn Abbasın رضي الله عنه bu sözünü əl-Buxari رحمته الله də nəql etdiyimizə oxşar şəkildə rəvayət etmişdir.¹

Uca Allah buyurur: **“Zalımlar öz aralarında xəlvətcə pıçıldaşib deyirlər”**, yəni gizlicə pıçıldaşib deyirlər **“Məgər bu sizin kimi adi bir insan deyilmi?”** Onlar belə deməklə Allah Elçisini ﷺ nəzərdə tuturlar və düşünürlər ki, onun peyğəmbər olması mümkün deyil. Çünki Peyğəmbər ﷺ də onlar kimi bir insandır. Elə isə necə ola bilər ki, vəhy onlara deyil, ona gəlsin? Odur ki belə deyirlər: **“Gözünüz görə-görə sehrəmi inanacaqsınız?”** Yəni sehr olduğunu bilə-bilə sehrə inanan kəs kimi, siz də ona tabe olacaqsınız? Uca Allah onların uydurduqları yalana və böhtana cavab olaraq belə buyurur: **“Peyğəmbər dedi: “Rəbbim göydə və yerdə deyilən sözləri bilir”**, yəni belə dediyinizi bilən Allaha heç bir sirr gizli qalmaz. Əvvəlki və sonrakı nəsillərin xəbərlərini ehtiva edən bu Quranı nazil edən Odur. O Quran ki, göylərdə və yerdə gizli olanları bilən

¹ əl-Buxari, 6969, 7522.

Allahdan başqa heç kim onun bənzərini gətirə bilməz. **“O, Eşidəndir, Biləndir!”** Yəni sizin sözlərinizi eşidir, hallarınızı bilir. Bu onlar üçün bir təhdiddir.

“Onlar dedilər: “Bunlar qarmaqarışq yuxulardır! Xeyr, o, bunu özündən uydurmuşdur! Xeyr, o, bir şairdir!” Bu ayə kafirlərin inkarçı olmalarını, haqdan döndüklərini, Quran barədə ixtilafa düşdüklərini və çaşqınlıq içində olduqlarını xəbər verir. Onlar Quranın gah sehr, gah şeir, gah qarmaqarışq yuxu, gah da uydurulmuş olduğunu deyirlər. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Gör sənin üçün necə pis məsəllər çəkdi. Onlar azdılar və artıq doğru yolu tapa bilməyəcəklər”** (“əl-İsra”, 48; “əl-Furqan”, 9).

“Qoy o, əvvəlki elçilərə göndərilən dəlillər kimi bizə də bir dəlil gətirsin”. Onlar belə deməklə Salehin عليه السلام dəvəsini, Musa və İsayə عليه السلام verilmiş möcüzələri nəzərdə tuturlar. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Bizim (Peyğəmbərin doğruluğunu təsdiqləyən) dəlillər göndərməkdən vaz keçməyimizə səbəb, ancaq əvvəlkilərin onları yalan hesab etmələri idi. Səhud tayfasına açıq-aydın dəlil kimi bir dişi dəvə verdik, lakin onlar ona zülm etdilər. Biz dəlilləri yalnız qorxutmaq üçün göndəririk”** (“əl-İsra”, 59). Uca Allah burada isə belə buyurur: **“Onlardan əvvəl məhv etdiyimiz məmləkətlərdən heç biri iman gətirməmişdi. İndi bunlarmı iman gətirəcəklər?”** Yəni özlərinə elçilər göndərilən məmləkətlərin heç biri peyğəmbərlərinə verdiyimiz möcüzələrə iman gətirməmiş, əksinə, onları yalan saymışlar. Biz də bu səbəblə onları həlak etmişik. Əgər onlar iman gətirməmişlərsə, bunlar möcüzələri görsələr iman gətirəcəklərimi? Xeyr, **“Həqiqətən, əleyhlərinə Rəbbinin Sözü doğru çıxmış kimsələr iman gətirməzlər. Onlara ayələrin hamısı gəlsə belə, ağırılı-acılı əzabı görməyincə, iman gətirməzlər”** (“Yunus”, 96-97). Onların hamısı (Qureyş kafirləri) Uca Allahın digər peyğəmbərlərə vermədiyi, yalnız Öz Elçisi Muhəmməd ﷺ vasitəsilə göndərdiyi daha aydın, daha parlaq, daha qəti və inkaredilməz möcüzələri, açıq-aşkar dəlilləri müşahidə etmiş və görmüşlər.

﴿وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ فَسَلُّوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ۝ وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ ۝ ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ وَأَهْلَكْنَا

الْمُسْرِفِينَ ﴿٩﴾

7. **Biz səndən əvvəl də özlərinə vəhy nazil etdiyimiz, ancaq kişilər göndərmişdik. Əgər bilmirsinizsə, Zikr əhlindən soruşun.**
8. **Biz onları yemək yeməyən bir vücud etmədik. Onlar əbədi də deyildilər.**
9. **Sonra isə onlara verdiyimiz vədi yerinə yetirdik. Biz həm onları, həm də istədiyimiz kəsləri xilas edib, həddi aşanları məhvə uğratdıq.**

Uca Allah insanlardan elçilər göndərilməsini inkar edənlərə rədd cavabı olaraq belə buyurur: **“Biz səndən əvvəl də özlərinə vəhy nazil etdiyimiz, ancaq kişilər göndərmişdik”**, yəni əvvəlki elçilərin hamısı insanlardan olan kişilər olmuşdur. Heç biri mələklərdən olmamışdır. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Biz səndən əvvəl də şəhər əhlindən yalnız özlərinə vəhy etdiyimiz kişilərdən elçi göndərdik”** (“Yusuf”, 109); **“De: “Mən peyğəmbərlərin birincisi deyiləm”** (“əl-Əhqaf”, 9). Uca Allah keçmiş ümmətlərin də bunu inkar etdiyini xəbər verərək belə buyurur: **“Bu ona görədir ki, elçiləri onlara aydın dəlillər gətirirdi, onlar isə: “Məgər bizə bir insanmı doğru yol göstərəcək?” – deyirdilər”** (“ət-Təğabun”, 6). Odur ki burada belə buyurur: **“Əgər bilmirsinizsə, Zikr əhlindən soruşun”**, yəni yəhudi, xaçpərəst və digər dinlərə mənsub olan elm adamlarından və əvvəlki ümmətlərdən soruşun: **“Onlara gələn elçilər insan idi, yoxsa mələk?”** Onlar yalnız insan olmuşlar. Bu, Uca Allahın insanlara olan nemətlərinin kamilliyidəndir. Belə ki, onlara öz içərilərindən elçilər göndərmişdir ki, Allahdan gələn rahat təbliğ edə bilsinlər və insanlar da onlardan bunu rahat qəbul edə bilsinlər.

Uca Allah buyurur: **“Biz onları yemək yeməyən bir vücud etmədik”**. Əksinə, onlar yemək yeyən vücudlara sahib idilər. Başqa bir ayədə Uca Allah belə buyurur: **“Səndən öncəki elçilərimiz də yemək yeyər, bazarları gəzib-dolaşardılar”** (“əl-Furqan”, 20). Yəni onlar insanlardan biri idilər. İnsanlar kimi yeyib-içərdilər. Qazanc əldə etmək və ticarət etmək üçün bazarlara da girərdilər. Bu heç də onların yüksək məqamlarına xələl gətirəcək və ya onların hörmətini azaldacaq bir şey deyil. Müşriklər belə deməklə, səhv etmişlər: **“Onlar dedilər: “Bu necə elçidir ki, yemək yeyir, bazarları gəzib-dolaşır? Nə üçün ona özü ilə birlikdə xəbərdarlıq edən bir mələk göndərilmədi? Niyə ona bir xəzinə verilmədi? Niyə meyvəsindən yeyib dolanmasından ötrü bir bağı olmadı?”** Zalımlar: **“Siz, ancaq sehlənmiş bir adamın ardınca gedirsiniz” – dedilər”** (“əl-Furqan”, 7-8).

“Onlar əbədi də deyildilər”, yəni dünyada əbədi qalan deyildilər. Əksinə, (onlara verilmiş ömrü) yaşayar sonra vəfat edərlər. “Səndən əvvəl də heç bir bəşərə ölümsüzlük nəsib etmədik. Məgər sən öləcəksən, onlar həmişəlik qalacaqlar?!” (“əl-Ənbiya”, 34). Peyğəmbərlərin özəl xüsusiyyəti yalnız onlara Allah tərəfindən vəhy olunmasıdır. Mələklər onlara Uca Allahın yaratdıqları barədə verdiyi hökmləri, Onun əmr və qadağalarını nazil edərlər.

Uca Allah buyurur: “Sonra isə onlara verdiyimiz vədi yerinə yetirdik”, yəni Uca Allah zalımları mütləq həlak edəcəyi barədə onlara verdiyi vədə sadıq çıxmış və belə də etmişdir. Odur ki ayənin davamında belə buyurur: “Biz həm onları, həm də istədiyimiz kəsləri”, yəni peyğəmbərlərə tabe olan möminləri “xilas edib, həddi aşanları”, yəni elçilərin gətirdikləri xəbərləri yalan sayanları “məhvə uğratdıq”.

﴿لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ۝ وَكَرِهْصَمْنَا مِنْ قَبْلِهِ كَانَتْ ظَالِمَةً وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ ۝ فَلَمَّا أَحْسُوا بَأْسَنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ ۝ لَا تَرْكُضُوا وَارْجِعُوا إِلَى مَا أُتْرِفْتُمْ فِيهِ وَمَسْكِنِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَسْأَلُونَ ۝ قَالُوا يَتَّبِعُنَا أَنْتَا ظَالِمِينَ ۝ فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتَّى جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا خَمِيدِينَ ۝﴾

10. Sizə, sizləri xatırladan bir Kitab nazil etdik. Məgər başa düşmürsünüz?
11. Biz zalım olan neçə-neçə məmləkəti məhv edib sonra başqa xalqlar yaratdıq.
12. Onlar əzabımızı hiss edən kimi dərhal oradan qaçmağa başladılar.
13. “Qaçmayın! İçində olduğunuz xoş güzəranə və yurdlarınıza qayıdın. Ola bilsin ki, soruşulasınız”.
14. Onlar: “Vay halımıza! Biz, doğrudan da zalım olmuşuq” – deyirdilər.
15. Biz onları yanmış küləşə döndərənə qədər fəryad qoparırdılar.

Uca Allah Quranın şərəfini bildirərək və onun qədrini bilməyə təşviq edərək belə buyurur: “Sizə, sizləri xatırladan bir Kitab nazil etdik”. İbn Abbas رضي الله عنه ayədə keçən ذِكْرُكُمْ [zikrukum] “sizləri xatırladan” sözünü “şərəfiniz olan” kimi təfsir etmişdir. Mucəhid رحمته الله eyni sözü “sizin sözünüz”, “sizdən bahs edən” kimi, əl-Həsən رحمته الله isə bu sözü “dininiz olan” şəklində açıqlamışdır. “Məgər başa düşmürsünüz?” Yəni məgər bu

neməti anlayıb qəbul etmirsiniz? Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Həqiqətən, bu Quran həm sənin, həm də qövmün üçün bir şərəfdir. Siz sorğu-sual ediləcəksiniz”** (“əz-Zuxruf”, 44).

Uca Allah buyurur: **“Biz zalım olan neçə-neçə məmləkəti məhv edib...”**. Ayədə keçən كَمْ [kəm] **“neçə-neçə”** sözü çoxluq bildirən bir ədatdır. Bu ayələrdə olduğu kimi: **“Biz Nuhdan sonra neçə-neçə nəslə məhv etdik”** (“əl-İsra”, 17); **“Neçə-neçə şəhər olmuşdur ki, əhalisi zülm edərkən Biz onları məhv etdik. İndi onlar özülünə qədər uçulmuşdur. Neçə-neçə tərək edilmiş quyu və neçə-neçə boş qalmış qəsr də vardır”** (“əl-Həcc”, 45).

Uca Allah buyurur: **“...sonra başqa xalqlar yaratdıq”**, yəni onlardan sonra başqa ümmətlər var etdik. **“Onlar əzabımızı hiss edən kimi”**, yəni peyğəmbərlərinin onlara vəd etdiyi əzabın başlarına gələcəyinə əmin olduqda **“dərhal oradan qaçmağa başladılar. Qaçmayın! İçində olduğunuz xoş güzəranə və yurdlarınıza qayıdın”**. Bu, Uca Allahın onlara istehza etməsidir. Onlara belə deyilir: **“Əzab sizə gəldikdə qaçmayın. Nemət, sevinc, xoş bir həyat və məskən içində olduğunuz yerlərə qayıdın”**. Qatədə ؑ demişdir: **“Onlara istehza edilərək belə deyiləcək”**.¹ **“Ola bilsin ki, soruşulasınız”**, yəni sizə verilən nemətlərə görə şükür edib-etmədiyiniz barədə soruşulasınız. **“Onlar: “Vay halımıza! Biz, doğrudan da zalım olmuşuq” – deyirdilər”**. Onlara heç bir faydası olmayan bir anda günahlarını etiraf etdilər. **“Biz onları yanmış küləşə döndərənə qədər fəryad qoparırdılar”**, yəni zalım olduqlarını etiraf edərək dedikləri sözləri o vaxta qədər deməyə davam edəcəklər ki, sonda hərəkətləri və səsləri sönərək biçilib qurumuş bir ot halına düşəcəklər.

﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَإِغْوٍ ۚ لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهُمْ آتَاخَذُهُ مِنْ لَدُنَّا إِنْ كُنَّا فَعَالِينَ ۝١٧﴾
 بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ ۚ وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ ۝١٨ وَلَهُمْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ
 وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ ۚ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ ۝١٩ يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ ۝٢٠﴾

16. Biz göyü, yeri və onların arasında olanları əyləncə üçün yaratmamışıq.
17. Əgər Biz Özümüzə əyləncə düzəltmək fikrində olsaydıq, onu mütləq Öz yanımızda olanlardan hazırlayardıq. Lakin Biz bunu etmədik.

¹ İbn Əbu Hatim, 14478.

18. Xeyr, Biz haqqı batilin üstünə atırıq və o da onun işini bitirər. Bir anda batilin yox olub getdiyini görərsiniz. Allaha aid etdiyiniz sifətlərə görə vəy halınıza!
19. Göylərdə və yerdə kimlər varsa, hamısı Allahındır. Onun yanında olanlar Ona ibadət etməyə təkəbbür göstərmir və ibadət etməkdən yorulmurlar.
20. Onlar gecə-gündüz, usanmadan Onun şəninə təriflər deyirlər.

Uca Allah bu ayələrdə göyləri və yeri haqq olaraq, yəni ədalət naminə yaratdığını xəbər verir. **“Bu, Allahın pislilik edənlərə əməllərinin cəzasını verməsi, yaxşılıq edənləri isə ən gözəli ilə (Cənnətlə) mükafatlandırması üçündür”** (“ən-Nəcm”, 31). Uca Allah heç bir şeyi əbəs yerə və əyləncə üçün yaratmamışdır. Necə ki başqa bir ayədə bu xüsusda belə buyurur: **“Biz göyü, yeri və onların arasındakıları nahaq yerə xəlq etməmişik. Bu, kafirlərin zənnidir. Vay o kafirlərin Oddakı halına!”** (“Sad”, 27).

Uca Allah buyurur: **“Əgər Biz Özümüzə əyləncə düzəltmək fikrində olsaydıq, onu mütləq Öz yanımızda olanlardan hazırlayardıq”**. Mucəhid rahiməlləh bu ayənin təfsirində belə demişdir: “Yəni əgər bir əyləncə düzəltmək istəsəydik, əlbəttə, onu öz yanımızda düzəldərdik. Cənnəti, Cəhənnəmi, ölümü, yenidən dirilməyi və haqq-hesabı yaratmazdıq”.¹ əl-Həsən, Qatədə və başqaları ayədə keçən اللَّهُ [əl-ləhv] **“əyləncə”** mənasında olan sözün Yəmən əhalisinin dilində “qadın” mənasını verdiyini demişlər. İkrimə və əs-Suddi rahiməlləh isə bu sözün “övlad” mənasını verdiyini demişlər. Bu və bundan əvvəlki iki şərh bir-birinin tamamlayır. Bu, Uca Allahın bu ayəsinə bənzəyir: **“Əgər Allah Özünə övlad götürmək istəsəydi, xəlq etdiklərindən istədiyini seçərdi. O, pakdır, müqəddəsdir. O, Tək olan, hər şeyə Qalib gələn Allahdır”** (“əz-Zumər”, 4). Bu ayədə Uca Allah ümumiyyətlə, Özünün övlad götürməkdən uzaq və pak olduğunu bildirir. Xüsusilə İsanı, Üzeyiri və ya mələkləri övlad götürməsi kimi böhtanlardan və batil sözlərdən uzaq olduğunu bildirmişdir. **“Allah onların söylədiklərindən çox uzaq və çox ucadır”** (“əl-İsra”, 43).

Uca Allah buyurur: **“Lakin Biz bunu etmədik”**. Qatədə, əs-Suddi, İbrahim ən-Nəxai və başqaları bunu belə təfsir etmişlər: “Əsla, Biz onu etmərik”.² Mucəhid rahiməlləh demişdir: “Quranda keçən bütün قُلْ [in] ədatları inkar mənasındadır”.³

¹ İbn Əbu Hatim, 14487; ət-Tabəri, 18/421, 24707.

² ət-Tabəri, 18/420, 24704.

³ İbn Əbu Hatim, 14487

Uca Allah buyurur: **“Xeyr, Biz haqqı batilin üstünə atarlıq və o da onun işini bitirər”**, yəni haqqı bəyan edərək və o, batilin yalan olduğunu sübuta yetirər. Odur ki Uca Allah ayənin davamında: **“Bir anda batilin yox olub getdiyini görərsiniz”** – deyər buyurur. **“Allaha aid etdiyiniz sifətlərə görə”**, yəni ey Allahın övladı olduğunu deyənlər, atduğınız böhtanlara görə **“vay halınıza!”**

Sonra Uca Allah mələklərin Ona ibadət etdiklərini, onların adətlərinin gecə-gündüz Allaha itaət etmək olduğunu xəbər verərək belə buyurur: **“Göylərdə və yerdə kimlər varsa, hamısı Allahındır. Onun yanında olanlar”**, yəni mələklər **“Ona ibadət etməyə təkəbbür göstərmir”**, yəni Allaha ibadət etməkdə laqeydlilik göstərməzlər. Başqa bir ayədə belə buyurur: **“Nə İsa Məsih Allahın qulu olmağı özünə ar bilər, nə də Allaha yaxın olan mələklər. Allah Ona ibadət etməyi özlərinə ar bilənlərin və təkəbbürlük göstərənlərin hamısını Öz hüzuruna toplayacaqdır”** (“ən-Nisa”, 172). **“...və ibadət etməkdən yorulmurlar”**, yəni usanmırlar, bezmirlər. **“Onlar gecə-gündüz, usanmadan Onun şərinə təriflər deyirlər”**. Onlar həm niyyətləri, həm də əməlləri ilə gecə-gündüz dayanmadan Allaha itaət edirlər, çünki onların buna gücləri yetir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Ey iman gətirənlər! Özünüzü və ailənizi yanacağı insanlar və daşlar olan oddan qoruyun! Onun üstündə Allahın onlara verdiyi əmrlərə heç vaxt asi olmayan, özlərinə buyurulanları yerinə yetirən amansız və güclü mələklər var”** (“ət-Təhrim”, 6).

﴿أَمْ اتَّخَذُوا إِلَهًا مِّنْ أَرْضٍ هُمْ يُنشِرُونَ ﴿٢١﴾ لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلَ اللَّهِ لَعَسَدًا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ

عَمَّا يَصِفُونَ ﴿٢٢﴾ لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْئَلُونَ ﴿٢٣﴾﴾

21. Yoxsa müşriklər özlərinə yerdə ölümləri diriltməyə qadir olan tanrıların qəbul etdilər?
22. Əgər o ikisində (göydə və yerdə) Allahdan başqa məbudlar olsaydı, onların hər ikisi fəsada uğrayardı. Ərşin sahibi olan Allah pakdır və müşriklərin Ona aid etdikləri sifətlərdən uzaqdır!
23. Allah gördüyü işlər barədə soruşulmaz; onlar isə soruşulacaqlar.

Uca Allah Özündən başqa məbudlara ibadət edənlərin əməllərini inkar edərək buyurur: **“Yoxsa müşriklər özlərinə yerdə ölümləri diriltməyə qadir olan tanrıların qəbul etdilər?”** Yəni, yoxsa bu tanrılar ölümləri dirildib yerdən çıxaracaqlar? Onlar, əlbəttə, buna qadir deyillər. Bəs elə isə onları Allaha necə tay tutub Allahla yanaşı ibadət edirlər? Sonra Uca

Allah bildirir ki, əgər Ondan başqa ilah olsaydı, göylərin və yer üzünün düzəni pozulardı. Uca Allah bu xüsusda buyurur: **“Əgər o ikisində”,** yəni göydə və yerdə **“Allahdan başqa məbudlar olsaydı, onların hər ikisi fəsada uğrayardı”.** Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Allah Özünə heç bir övlad götürməmişdir. Onunla yanaşı ibadətə layiq olan heç bir məbud yoxdur. Əks təqdirdə hər bir məbud öz yaratdıqlarını özü idarə etmək istəyər və onların bir qismi digərinə üstün gəlməyə can atardı. Allah onların Ona aid etdikləri sifətlərdən uzaqdır”** (“əl-Muminun”, 91). Burada isə belə buyurur: **“Ərşin sahibi olan Allah pakdır və müşriklərin Ona aid etdikləri sifətlərdən uzaqdır!”** Yəni Uca Allah müşriklərin Onun oğlu və ya şəriki olduğuna dair dediklərindən uzaqdır, onların uydurub böhtan atdıqlarından ucadır.

Uca Allah buyurur: **“Allah gördüyü işlər barədə soruşulmaz; onlar isə soruşulacaqlar”,** yəni O, hökmü ləğ edilməyən, əzəmətli, ulu, uca, hikmətli, ədalətli və lütfkar olduğu üçün heç kəsin Ona etiraz edə bilməyəcəyi tək hakimdir. **“...onlar isə soruşulacaqlar”,** yəni O, yaratdıqlarından etdikləri barədə soruşacaq. Başqa bir ayədə belə buyurur: **“Rəbbinə and olsun ki, Biz onların hamısından soruşacağıq – törətdikləri əməllər barəsində”** (“əl-Hicr”, 92-93). Bu ayə başqa bir ayəyə bənzəyir: **“De: “Əgər bilirsinizsə, deyin görüm hər şeyin səltənəti (xəzinələri) əlində olan, himayə edən, Özünün isə himayəyə ehtiyacı olmayan kimdir?”** (“əl-Muminun”, 88).

﴿أَوَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ قُلْ هَانُوا بِرَهْنِكُمْ ۖ هَذَا ذِكْرٌ مِّنْ مَّعِيَ وَذِكْرٌ مِّنْ قَبْلِي ۚ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ
الْحَقَّ فَهُمْ مُّعْرِضُونَ ۚ وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا نُوحِيَ إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ ۝﴾

24. Məgər müşriklər Ondan başqa məbudlaramı tapınmışlar? De: “Sübutunuzu göstərin! Budur mənimlə olanların zikri və məndən öncəkilərin zikri”. Lakin onların çoxu əsl həqiqəti bilmir və ondan üz çevirirlər.

25. Səndən əvvəl elə bir elçi göndərməmişik ki, ona: “Məndən başqa heç bir məbud yoxdur, Mənə ibadət edin!” – deyər vəhy etməyə.

Uca Allah buyurur: **“Məgər müşriklər Ondan başqa məbudlaramı tapınmışlar?”** Ey Muhəmməd! **“De: “Sübutunuzu göstərin!”** Yəni dəlilinizi gətirin. **“Budur mənimlə olanların zikri”,** yəni Quran **“və məndən öncəkilərin zikri”,** yəni məndən əvvəkilərin keçmiş səmavi kitabları. Bütün bunlar sizin dediklərinizin və iddia etdiklərinizin əksini

deyir. Uca Allahın göndərdiyi bütün peyğəmbərlərə nazil etdiyi kitablar Allahdan başqa ibadətə layiq haqq məbudun olmadığını (“Lə iləhə illəllah” şəhadətini) deyir. Lakin siz, ey müşriklər, haqqı bilmirsiniz və buna görə də ondan üz çevirirsiniz. Odur ki Uca Allah növbəti ayədə belə buyurur: **“Səndən əvvəl elə bir elçi göndərməmişik ki, ona: “Məndən başqa heç bir məbud yoxdur, Mənə ibadət edin!” – deyə vəhy etməyək”**. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Səndən əvvəl göndərdiyimiz elçilərdən – onların davamçılarından soruş: “Məgər Biz Mərhəmətli Allahdan başqa ibadət ediləsi məbudlar icad etmişik?”** (“əz-Zuxruf”, 45); **“And olsun ki, Biz hər ümmətə: “Allaha ibadət edin, tağutdan uzaq olun” – deyə elçi göndərdik”** (“ən-Nəhl”, 36). Uca Allahın göndərdiyi bütün peyğəmbərlər insanları tək və şəriki olmayan Allaha ibadət etməyə çağırmışlar. Sağlam fitrət də buna şahiddir (dəlalət edir). Müşriklərin isə heç bir dəlili, sübutu yoxdur. Onların dəlilləri Allah dərgahında batildir. Allah onlara qəzəblənmişdir və onları şiddətli əzab gözləyir.

﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَنَهُ ۚ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ ﴿٢٦﴾ لَا يَسْبِقُونَهُ ۚ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ ﴿٢٧﴾ يَعْلَمُونَ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَىٰ وَهُمْ مِنْ حَشِيَّتِهِ ۚ مُّسْتَفِقُونَ ﴿٢٨﴾ * وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَهٌ مِنْ دُونِهِ ۚ فَلِئَلاَّ نَجْزِيَهُ جَهَنَّمَ ۚ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ ﴿٢٩﴾﴾

26. Kafirlər: **“Mərhəmətli Allah Özünə övlad götürdü!”** – dedilər. O, pakdır, müqəddəsdir! Əksinə, onlar (mələklər) möhtərəm qullardır.
27. Mələklər Ondan qabaq danışmazlar; onlar, ancaq Onun əmrini yerinə yetirərlər.
28. Allah onların keçmişini və gələcəyini bilir. Onlar yalnız Onun razı qaldığı şəxslərdən ötrü şəfaət diləyir və Onun qorxusundan tir-tir əsirlər.
29. Onlardan kimsə: **“Mən Ondan başqa bir məbudam!”** – desə, ona Cəhənnəmi qismət edərik. Biz zalımları belə cəzalandırıraq.

Uca Allah bu ayələrdə bəzi ərəblərin: **“Mələklər Allahın qızlarıdır”** – dedikləri kimi, Allahın mələklərdən övladı olduğunu sananların bu inanclarını rədd edərək belə buyurur: **“O, pakdır, müqəddəsdir! Əksinə, onlar möhtərəm qullardır”**, yəni mələklər Allah dərgahında yüksək məqama sahib olan hörmətli qullardır. Onlar həm sözdə, həm də əməldə Allaha son dərəcə itaətkardırlar. **“Mələklər Ondan qabaq danışmazlar; onlar, ancaq Onun əmrini yerinə yetirərlər”**, yəni mələklər Allahın

hüzurunda hər hansı bir işdə önə keçməz və Onun heç bir əmrinə qarşı çıxmazlar. Əksinə, Onun əmrini dərhal yerinə yetirməyə tələsərlər. Uca Allah elmi ilə onları əhatə etmişdir. Onların heç bir işi Allaha gizli qalmaz. **“Allah onların keçmişini və gələcəyini bilir”.**

Uca Allah buyurur: **“Onlar yalnız Onun razı qaldığı şəxslərdən ötrü şəfaət diləyir”.** Başqa ayələrdə isə belə buyurur: **“Onun izni olmadan Onun yanında kim havadarlıq edə bilər?”** (“əl-Bəqərə”, 255); **“Allah yanında, Onun izin verdiyi kəslərdən başqa heç kimin şəfaəti fayda verməz”** (“Səba”, 23). Bu mənada ayələr çoxdur.

“Onun qorxusundan tir-tir əsirlər. Onlardan kimsə: “Mən Ondan başqa bir məbudam!” – desə”, yəni onlardan kimsə Allahla yanaşı ilah olduğunu iddia etsə, **“ona Cəhənnəmi qismət edərik. Biz zalımları belə cəzalandırırıq”,** yəni bunu deyən hər kəsi cəzalandırırıq. Bu, şərt budaq cümləsidir və şərt budaq cümləsində budaq cümlənin baş verməsi mütləq deyil. Bu ayələrdə olduğu kimi: **“De: “Əgər Mərhəmətli Allahın övladı olsaydı, ona ilk ibadət edən mən olardım”** (“əz-Zuxruf”, 81); **“Sənə və səndən əvvəlkilərə belə vəhy olunmuşdur: “Əgər Allaha şərik qoşsan, əməlin puç olacaq və mütləq ziyana uğrayanlardan olacaqsan”** (“əz-Zumər”, 65).

﴿أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ﴾ ﴿٣٠﴾ وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَّعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ ﴿٣١﴾ وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرِضُونَ ﴿٣٢﴾ وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ ﴿٣٣﴾

30. Məgər kafirlər görmürlərmi ki, göylərlə yer bir olduğu zaman Biz onları bir-birindən araladıq və hər bir canlıyı sudan yaratdıq? Yenədəmi inanmırlar?
31. Yer onları yırgalamasın deyə orada möhkəm dağlar yaratdıq. Onlar istədikləri yerə gedə bilsinlər deyə orada geniş yollar saldıq.
32. Göyü mühafizə olunan bir tavan etdik. Onlar isə oradakı dəlillərimizdən üz çevirirlər.
33. Gecəni, gündüzü, Günəşi və Ayı yaradan Odur. Onların hər biri öz orbitində üzür.

Uca Allah varlıqları yaratmada qüdrətinin kamilliyinə, səltənətinin əzəmətliyinə, bütün məxluqatı üzərində mütləq hakimiyyətinə işarə edərək belə buyurur: **“Məgər kafirlər görmürlərmi”**, yəni Uca Allahın məbud olduğunu inkar edənlər, Onunla yanaşı başqa məbudlara ibadət edənlər bilmirlərmi ki, Allah yeganə yaradan, yeganə idarə edəndir. Elə isə Allahdan başqası ibadət edilməyə və Ona şərikin qoşulmağa necə layiq ola bilər? **“Məgər kafirlər görmürlərmi ki, göylərlə yer bir olduğu zaman Biz onları bir-birindən araladıq”**, yəni göylərlə yer başlanğıcda bir-birinə bitişik, bir-birinin üzərində sıxılmış vəziyyətdə idi. Sonra Uca Allah onlardan birini digərindən ayırdı, göyləri və yer üzünü yeddi qat etdi. Dünya səması ilə yer üzünü hava ilə bir-birindən ayırdı. Göy yağış yağdırdı və yer üzünü bitkilərini bitirdi. Odur ki Uca Allah ayənin davamında belə buyurur: **“...və hər bir canlıyı sudan yaratdıq? Yenə dəmi inanmırlar?”** Yəni onlar gözləri ilə varlıqların tədricən əmələ gəlməsinin şahidi olurlar. Bu isə istədiyini yaratmağa qadir olan, istədiyini yaradan Allahın varlığına dəlildir.

Rəvayət edilir ki, bir dəfə bir kişi İbn Ömər ر.ə.ə. yanına gəlib ondan Uca Allahın **“...göylərlə yer bir olduğu zaman Biz onları bir-birindən araladıq...”** ayəsi barədə soruşdu. İbn Ömər ر.ə.ə. (İbn Abbasa ر.ə.ə. işarə edərək) dedi: “O yaşlı kişinin yanına get və ondan bu barədə soruş. Sonra gəl, sənə nə dediyini mənə də xəbər ver!” Kişi İbn Abbasın ر.ə.ə. yanına gedib ondan bu ayə barədə soruşdu. İbn Abbas ر.ə.ə. belə dedi: “Bəli, göylər bitişik idi, yağış yağdırmırdı. Yer üzünü bitişik idi, bitki bitirmirdi. Uca Allah yer üzünün sakinlərini yaratdıqda, göyləri yağış yağdıran, yer üzünü isə bitki bitirən etdi”. Kişi İbn Ömər ر.ə.ə. yanına qayıdıb bunları ona xəbər verdi. İbn Ömər ر.ə.ə. dedi: “İndi, həqiqətən, İbn Abbasa ر.ə.ə. Quran elmi verildiyini bildim. Doğru söyləmişdir, həqiqətən, elə idi”. İbn Ömər ر.ə.ə. dedi: “Mən əvvəllər İbn Abbasın ر.ə.ə. Quranı təfsir etmək cürətinə təəccüblənərdim. İndi isə ona, həqiqətən, Quran barədə elm verildiyini bildim”.¹

Uca Allah buyurur: **“...və hər bir canlıyı sudan yaratdıq...”**. Bütün canlıların əslisi sudur. İmam Əhməd ر.ə.ə. Əbu Hureyranın ر.ə.ə. belə dediyini rəvayət etmişdir: “Bir dəfə mən Peyğəmbərə ﷺ dedim: “Ey Allahın Elçisi! Həqiqətən, mən səni gördükdə könlüm xoş, gözümdə aydın olur. Mənə hər şey barədə xəbər ver!” Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Hər şey sudan yaradılmışdır”. Mən dedim: “Mənə elə bir əməli bildir ki, onu etsəm, Cənnətə girərəm”. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Salamı (insanlar arasında)

¹ İbn Əbu Hatim, 14504.

yay, kasıblara yemək yedizdir, qohumluq əlaqələrini yaxşılaşdır, insanlar yatmışkən gecə namaza qalx, sonra salamatlıqla Cənnətə gir!” Hədisi yalnız İmam Əhməd ر.ə. rəvayət etmişdir.¹ Hədisin isnadı əl-Buxari və Muslimin şərtlərinə uyğundur. Lakin hədisin isnadında olan Əbu Məymunə “Sunən” hədislərini rəvayət edən Səlim adlı ravidir. ət-Tirmizi onun hədisini səhih qəbul etmişdir. Ən doğrusunu Allah bilir.

Uca Allah buyurur: **“Yer onları yırğalamasın deyə orada möhkəm dağlar yaratdıq”**, yəni yer üzünü saxlayan, sabit edən, insanları yırğalayıb titrətməsin deyə onu ağırlaşdıran dağlar yerləşdirdik. Əgər belə etməsəydik, onlar yer üzündə qərar tuta bilməzdilər. Çünki yer üzünün dördə biri istisna olmaqla, qalan hissəsi suya qərq olmuşdur. Bu dördə bir hissə hava və Günəşlə təmas halındadır. Beləcə, yer üzünün əhalisi, səmanı və ondakı parlaq əlamətləri, hikmətləri və dəlilləri müşahidə edə bilirlər. Odur ki Uca Allah: **“Yer onları yırğalamasın deyə...”** – buyurur.

Uca Allah buyurur: **“Onlar istədikləri yerə gedə bilsinlər deyə orada geniş yollar saldıq”**, yəni insanlar bir ölkədən başqa bir ölkəyə, bir iqlimdən başqa bir iqlimə yol tapıb gedə bilsinlər deyə dağlar arasında keçidlər açdıq. Necə ki yer üzündə bunun şahidi oluruq. Bəzən dağlar bir ölkə ilə digər ölkə arasında maneə olur. İnsanların buradan oraya yol tapıb getmələri üçün Uca Allah bu dağların içində çatlar yaratmışdır. Odur ki ayədə belə buyurur: **“Onlar istədikləri yerə gedə bilsinlər deyə...”**.

Uca Allah buyurur: **“Göyü mühafizə olunan bir tavan etdik”**, yəni səmanı yerin üzərində qübbə şəklində qorunan bir tavan etdik. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Biz göyü qüdrətlə yaratdıq və Biz onu genişləndiririk”** (“əz-Zariyat”, 47); **“And olsun göyə və onu qurana!”** (“əş-Şəms”, 5); **“Məgər onlar başları üstündəki göyə baxıb onu necə qurduğumuzu və necə bəzədiyimizi görmürlərmi? Orada heç bir yarıq da yoxdur”** (“Qaf”, 6). Burada “qurmaq” dedikdə “qübbə şəklinə salmaq” nəzərdə tutulur. Necə ki Allah Elçisi ﷺ: “İslam beş şey üzərində inşa edilmişdir” – demişdir.² Yəni beş dirək üzərində inşa edilmişdir. Bu, ərəblərin də alışıdığı kimi, çadırlarda olur. Uca Allah buyurur: **“mühafizə olunan”**, yəni yetişməsi mümkün olmayan, yüksək bir tavan etdik. Mucəhid ر.ə. ayədə keçən مَحْفُوظًا [məhfuz:zan] sözünü “yüksəldilmiş” kimi təfsir etmişdir.

¹ Əhməd, 7919; əl-Hakim, 7278. Əhməd Şakir və Şueyb əl-Arnəvut isnadının səhih olduğunu bildirmişlər.

² əl-Buxari, 8; Muslim, 20, 121.

Uca Allah buyurur: **“Onlar isə oradakı dəlillərimizdən üz çevirirlər”**. Bu ayə Uca Allahın bu ayəsinə bənzəyir: **“Göylərdə və yerdə neçə-neçə dəlillər vardır ki, insanların çoxu onların yanından üz çevirib keçirlər”** (“Yusuf”, 105). Yəni onlar Allahın göylərdə yaratdığı ucsuz-bucaqsız genişliyi, işıq saçan yüksəkliyi, gecələr səmanı bəzəyən sabit və səyyar ulduzları, gündüzlər isə yer üzünü bir gün və bir gecədə (bir sutkada) qət edən, müəyyən bir hədəfə doğru axıb gedən Günəşi düşünmürlər. Bu Günəşin axdığı hədəfin müddətini yalnız onu əmrə altına alan və idarə edən bilir.

Sonra Uca Allah bəzi ayələrinə işarə edərək belə buyurur: **“Gecəni, gündüzü, Günəşi və Ayı yaradan Odur”**. Yəni birini qaranlığı və sükunəti ilə, digərini isə işıqlığı və ünsiyyəti ilə yaradan Odur. Bəzən biri uzanır, digəri qısılır, bəzən də əksinə olur. **“Günəşi və Ayı yaradan Odur”**. Birinə özünəməxsus nur, orbit, zaman, hərəkət və seyr müəyyən etmişdir. Digərinə isə başqa bir nur, orbit, hərəkət və bir ölçü müəyyən etmişdir. **“Onların hər biri öz orbitində üzür”**, yəni dövr edir. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Cəhrənin¹ çarxı döndüyü kimi dönərlər”.² Mucahid رحمته الله də belə demişdir: “Cəhrə çarxsız, çarx da cəhrəsiz dönmədiyi kimi, ulduzlar, Günəş və Ay da orbitlə, o da yalnız bunlarla dönər”. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“(Gecənin zülmətindən) səhəri yarıb çıxaran, gecəni bir istirahət vaxtı, Günəşi və Ayı (vaxt üçün) bir ölçü vasitəsi edən də Odur. Bu, Qüdrətli və Bilən Allahın müəyyən etdiyi hökmdür”** (“əl-Ənam”, 96).

﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخَالِدَ أَفَإِنَّ مِتَ فَهُمْ الْخَالِدُونَ ﴿٣٤﴾ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبْلُوكُمُ

بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً ۖ وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ ﴿٣٥﴾﴾

34. Səndən əvvəl də heç bir bəşərə ölümsüzlük nəsib etmədik. Məgər sən öləcəksən, onlar həmişəlik qalacaqlar?!
35. Hər kəs ölümü dadacaq. Biz sizi sınamaq üçün şər və xeyirlə imtahanə çəkirik. Siz, ancaq Bizə qaytarılacaqsınız!

Uca Allah buyurur: “Ey Muhəmməd! **“Səndən əvvəl də heç bir bəşərə”** dünyada **“ölümsüzlük nəsib etmədik”**. Əksinə, **“Yer üzündə olan hər kəs fanidir. Yalnız Əzəmət və Kərəm sahibi olan Rəbbinin Üzü əbədidir”** (“ər-Rahmən”, 26-27). Xıdırın عليه السلام öldüyünü və indiyə qədər sağ

¹ Yun əyirmək üçün əl ilə işlədilən alətdir. Bu alətin taxtadan çarxı olur.

² İbn Əbu Hatim, 14514.

olmadığını deyən alimlər bu ayəni dəlil gətirmişlər, çünki Xıdır عليه السلام da bəşərdir. Fərq etməz istər övliya olsun, istər peyğəmbər olsun, istərsə də elçi, sonda bir insandır. Uca Allah isə: **“Səndən əvvəl də heç bir bəşərə ölümsüzlük nəsib etmədik”** – deyə buyurur.

Uca Allah buyurur: **“Ey Muhəmməd! “Məgər sən öləcəksən, onlar həmişəlik qalacaqlar?!”** Yəni səndən sonra yaşayacaqlarınımı ümid edirlər? Bu əsla olmayacaq. Əksinə, hər şey yox olacaq, sona çatacaq. Odur ki Uca Allah növbəti ayədə: **“Hər kəs ölümü dadacaq”** – deyə buyurur.

Uca Allah buyurur: **“Biz sizi sınamaq üçün şəər və xeyirlə imtahana çəkirik”**, yəni sizi bəzən müsibətlərlə, bəzən də nemətlərlə sınayırıq ki, kimin şükür edib, kimin isə nankorluq etdiyini, kimin səbir edib, kimin isə ümitsizliyə qapandığını görək. İbn Abbas رضي الله عنه bu ayəni belə açıqlamışdır: “Biz sizi şəər və xeyirlə sınayırıq. Sizi çətinlik və bolluqla, sağlamlıq və xəstəliklə, zənginlik və kasıblıqla, halal və haramla, itaət və günahlarla, hidayət və azgınlıqla imtahan edirik”.¹ **“Siz, ancaq Bizə qaytarılacaqsınız!”** Yəni sizə əməllərinizin qarşılığını verəcəyik.

﴿وَإِذْ أَرَأَيْتَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوًا أَهَذَا الَّذِي يَذْكُرُ آلِهَتَكُمْ وَهُمْ يَذْكُرُ
الْزَمَنَ هُمْ كَفَرُونَ ﴿٣٦﴾ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَجٍ ۚ سَأُورِيكُمْ آيَاتِي فَلَا تَسْتَعْجِلُونِ ﴿٣٧﴾﴾

36. Kafirlər səni gördükləri zaman sənə, ancaq istehza edərək bir-birinə: “Sizin tanrılarınıza tənə vuran budurmu?” – deyirlər. Məhz onlar Mərhəmətli Allahın öyüd-nəsihətini inkar edirlər.

37. İnsan tələskən yaradılmışdır. Mən dəlillərimi sizə göstərəcəyəm. Məni tələsdirməyin.

Uca Allah Öz Elçisinə ﷺ xitab edərək belə buyurur: **“Kafirlər səni gördükləri zaman”**, yəni Əbu Cəhl və ona bənzər Qureyş kafirləri səni gördükləri zaman **“sənə, ancaq istehza edərək”**, yəni səni ələ salaraq və sənə rişxənd edərək **“bir-birinə: “Sizin tanrılarınıza tənə vuran budurmu?” – deyirlər”**. Yəni sizin ilahlarınızı söyləyən, düşüncələrinizi batil sayan budurmu? Uca Allah onlar barədə belə buyurur: **“Məhz onlar Mərhəmətli Allahın öyüd-nəsihətini inkar edirlər”**, yəni onlar Allaha küfr etməklə bərabər Onun Elçisinə ﷺ istehza edirlər. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Onlar səni gördükdə, ancaq sənə lağ edir və deyirlər: “Budurmu Allahın elçi göndərdiyi kəs? Əgər biz**

¹ İbn Əbu Hatim, 14519; ət-Tabəri, 18/440, 24782.

məbudlarımıza tapınmaqda səbirli olmasaydıq, az qala o, bizi onlardan uzaqlaşdıracaqdı”. Onlar əzabı gördükləri zaman kimin haqq yoldan daha çox azdığını anlayacaqlar” (“əl-Furqan”, 41-42).

Uca Allah buyurur: “**İnsan tələskən yaradılmışdır**”. Başqa bir ayədə belə buyurur: “**Doğrusu, insan tələsəndir**” (“əl-İsra”, 11). Yəni işlərində tələsəndir. Burada insanın tələskən olmasının qeyd edilməsinin hikməti budur: Allah Elçisinə ﷺ istehza edənlər xatırlandığı zaman inananların qəlblərinə dərhal intiqam almaq fikri gəlir və insan buna tələsir. Uca Allah da: “**İnsan tələskən yaradılmışdır**” – buyurur. Çünki Uca Allah zalıma möhlət verər, lakin sonda onu əzabla yaxaladığı zaman əsla buraxmaz. Əzabı gecikdirər, sonra dərhal göndərər. Ona möhlət verər, gözlədən, sonra da vaxtı gəlincə, əsla, gecikdirməz. Odur ki Uca Allah ayənin davamında belə buyurur: “**Mən dəlillərimi**”, yəni intiqamımı, hökmümü, Mənə qarşı çıxanları cəzalandırmağa qadir olduğumu “**sizə göstərəcəyəm. Məni tələsdirməyin**”.

﴿وَيَقُولُ مَتَىٰ هَٰذَا الْوَعْدُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ١٨ لَّو يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ لَا يَكُفُّونَ عَن وُجُوهِهُمُ النَّارَ وَلَا عَن ظُهُورِهِمْ وَلَا هُمْ يُبْصَرُونَ ١٩ بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ٢٠﴾

38. Onlar: “Əgər doğru deyirsinizsə, bu vəd nə vaxt olacaq?” – deyirlər.
39. Əgər kafirlər üzlərindən və kürəklərindən onları bürüyəcək alovdan qaça bilməyəcəkləri və onlara heç bir köməyin edilməyəcəyi vaxtın gələcəyini yaqinliklə bilsəydilər (belə bir sual verməz, həm də Allahın əzabının tezliklə gəlməsini istəməzdilər).
40. Yox, Qiyamət onlara gözləmədikləri bir halda gələcək və onları heyrətə salacaqdır. Onlar onun qarşısını ala bilməyəcəklər və onlara heç aman da verilməyəcəkdir.

Uca Allah bu ayələrdə müşriklərin Peyğəmbəri ﷺ yalan saydıqlarına, onu inkar etdiklərinə, küfr və inadkarlıqlarına görə onlara əzabın gəlməsinin qeyri-mümkün olduğunu düşünərək onun dərhal gəlməsini istədiklərini xəbər verir və belə buyurur: “Onlar: “Əgər doğru deyirsinizsə, bu vəd nə vaxt olacaq?” – deyirlər”. Buna cavab olaraq Uca Allah onlara belə buyurur: “Əgər kafirlər üzlərindən və kürəklərindən onları bürüyəcək alovdan qaça bilməyəcəkləri və onlara heç bir köməyin

edilməyəcəyi vaxtın gələcəyini yəqinliklə bilsəydilər”, yəni əgər kafirlər bu əzabın onlara mütləq gələcəyini, onları həm başlarının üstündən, həm də ayaqlarının altından əhatə edəcəyini yəqinliklə bilsəydilər, onun gəlməsinə tələsməzdilər. **“Onların üstündə də, altında da oddan təbəqələr olacaq”** (“əz-Zumər”, 16); **“Onların Cəhənnəm odundan yatağı və yorğanları olacaqdır. Biz zalımları belə cəzalandırırıq”** (“əl-Əraf”, 41). Bu ayədə isə belə buyurur: **“Əgər kafirlər üzlərindən və kürəklərindən onları bürüyəcək alovdan qaça bilməyəcəkləri və onlara heç bir köməyin edilməyəcəyi vaxtın gələcəyini yəqinliklə bilsəydilər (belə bir sual verməz, həm də Allahın əzabının tezliklə gəlməsinə istəməzdilər)”**. Başqa bir ayədə isə belə buyurur: **“Onların paltarları qatrandan olacaq, üzlərini də alov bürüyəcək”** (“İbrahim”, 50). Əzab onları hər tərəfdən əhatə edəcək.

“...və onlara heç bir köməyin edilməyəcəyi...”, yəni onlara yardım edən tapılmaz. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Onları Allahdan qoruyan olmaz”** (“ər-Rad”, 34).

Uca Allah buyurur: **“Yox, Qiyamət onlara gözləmədikləri bir halda gələcək”**, yəni Cəhənnəm odu onlara qəflətən gələcək **“və onları heyrətə salacaqdır”**, yəni onları qorxudacaq, onlar oda tərəf gedib təslim olacaq və nə edəcəklərini bilməyəcəklər. **“Onlar onun qarşısını ala bilməyəcəklər”**, yəni artıq onu dəf etməyə bir çarə tapa bilməyəcəklər **“və onlara heç aman da verilməyəcəkdir”**, yəni əzab onlardan bir an belə çəkilməyəcək.

﴿وَلَقَدْ أَسْتَهْزِئُ بِرُسُلٍ مِّن قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ٤١﴾ قُلْ مَن يَكْلَأُكُم بَالِيلٍ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَنِ ۚ بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُّعْرِضُونَ ٤٢ أَمْلَهُمُ الْهَلَاكُ تَمْنَعُهُمْ مِّن دُونِنَا لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَ أَنْفُسِهِمْ وَلَا هُمْ مَتَّاءُ يُصْحَبُونَ ٤٣﴾

41. Allahın səndən əvvəlki elçiləri də məsxərəyə qoyulmuşdu. Onlara rişxənd edənləri həmin o istehza etdikləri şey məhv etdi.
42. De: “Gecə də, gündüz də Mərhəmətli Allahdan başqa sizi kim qoruya bilər?” Lakin onlar öz Rəbbinin nəsihətlərindən üz döndərdilər.
43. Yoxsa onları Bizdən qoruya biləcək məbudlarımızı var? Onlar heç özlərinə kömək etməyə qadir deyillər. Bizdən də müdafiə oluna bilməzlər.

Uca Allah bu ayələrdə müşriklərin Peyğəmbərə ﷺ istehza etməklə və yalançı saymaqla ona verdikləri əziyyətlərə görə təsəlli edərək belə buyurur: **“Allahın səndən əvvəlki elçiləri də məsxərəyə qoyulmuşdu. Onlara rişxənd edənləri həmin o istehza etdikləri şey məhv etdi”**. Yəni baş verməsini, gəlməsini uzaq gördükləri əzab onları məhv etdi. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Səndən əvvəlki elçiləri də yalançı saymışdılar. Lakin Bizim köməyimiz onlara gələndə yalançı sayılmalarına və onlara əziyyət verilməsinə səbir etdilər. Heç kəs Allahın kəlmələrini dəyişə bilməz. Artıq peyğəmbərlərə aid bəzi xəbərlər sənə gəlib çatdı”** (“əl-Ənam”, 34).

Sonra Uca Allah qullarını gecə-gündüz qorumaqla, əsla yatmayan Gözləri ilə onlara nəzarət etməklə, bəxş etdiyi nemətlərini qeyd edərək belə buyurur: **“De: “Gecə də, gündüz də Mərhəmətli Allahdan başqa sizi kim qoruya bilər?”** Yəni sizi Mərhəmətli Allahdan başqa kim qoruyur?

Uca Allah buyurur: **“Lakin onlar öz Rəbbinin nəsihətlərindən üz döndərdilər”**, yəni Allahın onlara bəxş etdiyi nemətlərini və yaxşıqlarını etiraf etmədilər, əksinə, Allahın ayələrindən və nemətlərindən üz çevirdilər. Sonra Uca Allah belə buyurur: **“Yoxsa onları Bizdən qoruya biləcək məbudlarımızı var?”** Bu, inkar bildirən, onları qınamaq və məzəmmət etmək mənasını daşıyan sual cümləsidir. Yəni, yoxsa Bizdən başqa onları qoruyan və onlara nəzarət edən ilahlarımızı var? Vəziyyət heç də onların iddia etdikləri və sandıqları kimi deyil. Odur ki Uca Allah ayənin davamında belə buyurur: **“Onlar heç özlərinə kömək etməyə qadir deyillər”**, yəni onların Allahdan başqa güvəndikləri bu ilahlar heç özlərinə kömək edə bilmirlər. **“Bizdən də müdafiə oluna bilməzlər”**. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Yəni Bizdən qurtula bilməzlər”.¹ Qatədə رحمته الله demişdir: “Yəni Allahdan xeyir görməzlər”.² Digərləri demişlər: “Yəni əzabımızın qarşısını ala bilməzlər”.

¹ Ət-Tabəri, 18/448, 24797.

² İbn Əbu Hatim, 14525; Ət-Tabəri, 18/447, 24794.

﴿بَلْ مَتَّعْنَا هَؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ حَتَّى طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا أَفَهُمُ الْغَالِبُونَ ﴿٤٤﴾ قُلْ إِنَّمَا أُنذِرُكُمْ بِالْوَحْيِ وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَاءَ إِذَا مَا يُنذَرُونَ ﴿٤٥﴾ وَلَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ يُوَيَّلُنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ ﴿٤٦﴾ وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَاسِبِينَ ﴿٤٧﴾﴾

44. Bəli, Biz onlara və atalarına ömürləri boyunca xoş güzəran verdik. Məgər onlar Bizim gəlib (müşriklərə aid) ərazini hər tərəfdən əskiltdiyimizi görmürlərmi? Doğrudanmı, onlar qalib gələcəklər?!

45. De: “Mən sizi, ancaq vəhy ilə qabaqcadan xəbərdar edirəm”. Karlar xəbərdar edilsələr də, çağırışı eşitməzlər.

46. Əgər onlara Rəbbinin əzabından bir yel belə toxunsa, onlar mütləq: “Vay halımıza! Biz, həqiqətən də, zalım olmuşuq” – deyərlər.

47. Biz Qiyamət günü ədalət tərəziləri ilə haqq-hesab çəkəcəyik. Heç kimə hər hansı bir şeydə ədalətsizlik edilməyəcəkdir. Görülmüş iş bir xardal dənəsi misində olsa belə, onu gətirib tərəziyə qoyacağıq. Biz haqqı araşdırmağa bəs edərək.

Uca Allah müşriklər barədə xəbər verərək bildirir ki, onları düşdükləri zəlalətə sövq edən yalnız onlara dünya həyatında xoş güzəran və nemət verilməsi və bu halda ömürlərinin uzadılması olmuşdur. Beləcə, onlar haqq yolda olduqlarını sanmışlar.

Daha sonra Uca Allah onlara öyüd-nəsihət verərək belə buyurur: “Məgər onlar Bizim gəlib ərazini hər tərəfdən əskiltdiyimizi görmürlərmi?” Təfsirçilər bu ayənin mənasında ixtilaf etmişlər. Daha əvvəl “ər-Rad” surəsində (40-41-ci ayələrin təfsirində) bu barədə ətraflı məlumat vermişik. Bu ayənin ən gözəl təfsiri Uca Allahın: “**Biz sizin ətrafınızda olan kəndləri məhv etdik. Biz ayələri onlara müxtəlif cür izah etdik ki, bəlkə küfrdən əl çəkələr**” (“əl-Əhqaf”, 27) ayəsi ilə təfsir edilməsidir. əl-Həsən əl-Bəsri رحمته demişdir: “Bu ayədə İslamın küfrə qalib gəlməsi nəzərdə tutulur”. Ayənin mənası belədir: “Məgər onlar Uca Allahın Öz dostlarına düşmənlərinə qarşı yardım etməsindən, əhalisi zalım olan qəsəbələri və elçiləri yalançı sayan ümmətləri həlak etməsindən, mömin qullarını isə xilas etməsindən ibrət götürmüşlərmi?” Odur ki Uca Allah ayənin davamında belə buyurur: “**Doğrudanmı onlar qalib gələcəklər?!**” Yəni əksinə, məğlub olan, alçalan, ziyana uğrayan və rəzil olan onlar olacaqlar.

Uca Allah buyurur: **“De: “Mən sizi, ancaq vəhy ilə qabaqcadan xəbərdar edirəm”, yəni mən yalnız Allahın xəbərdar etdiyi əzabı və cəzanı sizə çatdırıram və bu Allahdan mənə gələn vəhydir. Lakin Allahın bəsirətini bağladığı, qulağını və qəlbini möhürlədiyi kəslərə, əlbəttə, bu heç bir fayda verməz. Odur ki Uca Allah ayənin davamında: “Karlər xəbərdar edilsələr də, çağırışı eşitməzlər” – deyə buyurur.**

Uca Allah buyurur: **“Əgər onlara Rəbbinin əzabından bir yel belə toxunsa, onlar mütləq: “Vay halımıza! Biz, həqiqətən də, zalım olmuşuq” – deyərlər”, yəni Peyğəmbəri ﷺ yalançı sayanlara Allahın əzabından az bir şey toxunsa, günahlarını və dünyada ikən özlərinə zülm etdiklərini dərhal etiraf edərlər.**

Uca Allah buyurur: **“Biz Qiyamət günü ədalət tərəziləri ilə haqq-hesab çəkəcəyik. Heç kimə hər hansı bir şeydə ədalətsizlik edilməyəcəkdir”, yəni Qiyamət günü ədalət tərəzilərini quracağıq. Əksər alimlərin rəyinə görə Qiyamət günü yalnız bir tərəzi olacaq, lakin bu tərəzidə çəkiləcək əməllərin növbənöv və müxtəlif olması baxımından ayədə tərəzi sözü cəmdə işlədilmişdir.**

Uca Allah buyurur: **“Heç kimə hər hansı bir şeydə ədalətsizlik edilməyəcəkdir. Görülmüş iş bir xardal dənəsi misində olsa belə, onu gətirib tərəziyə qoyacağıq. Biz haqqı araşdırmağa bəs edərik”. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: “Rəbbin heç kəsə haqsızlıq etməz!” (“əl-Kəhf”, 49); “Şübhəsiz ki, Allah zərrə qədər haqsızlıq etməz. Əgər qulun gördüyü iş yaxşı əməl olarsa, Allah onun savabını qat-qat artırır və bu əməl sahibinə Öz tərəfindən böyük mükafat verər” (“ən-Nisa”, 40). Loğman ﷺ belə demişdir: “Oğlum! Gördüyün iş bir xardal dənəsi ağırlığında olsa belə, bir qayanın içində, yaxud göylərdə və ya yerin dibində olsa belə, Allah onu aşkar edir. Həqiqətən, Allah Lətifdir, Xəbərdardır” (“Loğman”, 16).**

əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Əbu Hureyradan ﷺ rəvayət edilən bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: **“Mərhəmətli Allaha sevimli, tələffüzü asan və tərəzidə ağır gələn iki kəlmə vardır ki, bunlar: “Subhən-Allahi və bihəmdih (Allah pak və müqəddəsdir! Allaha həmd olsun!), subhən-Allahil-azim! (Böyük Allah pak və müqəddəsdir!)” kəlmələridir”.¹**

¹ əl-Buxari, 7008, 7563; Muslim, 2694, 4860, 7021.

İmam Əhməd rahiməlləhu Abdullah ibn Amr ibn əl-Asdan rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməlləhu buyurmuşdur: “Ümmətimdən olan bir kişi Qiyamət günü məxluqatın qarşısına çağırılacaq və ona doxsan doqquz ədəd (günah əməlləri yazılmış) kitab göstəriləcək. Hər bir kitabın ölçüsü gözün gördüyü son məsafəyə qədər olacaq. Sonra Allah rahiməlləhu buyuracaq: “Bunlardan birini inkar edə bilərsənmi?” O: “Xeyr, ey Rəbbim!” – deyə cavab verəcək. Allah buyuracaq: “(Əməlləri) yazan gözətçi mələklərim sənə zülm ediblərmi? Bu qədər kitabın qabağında sənə savabın ola bilərmisi?” O, qorxu içində: “Xeyr!” – deyə cavab verəcək. Allah buyuracaq: “Əksinə, dərgahımızda sənə üçün savab vardır. Odur ki bu gün sənə zülm edilməyəcək”. Bu vaxt onun qarşısına içində “əshədu əl-lə iləhə illəllah və ənnə Muhəmmədən abduhu və rəsuluhu” yazılmış bir kağız parçası qoyulacaq. O deyəcək: “Ey Rəbbim! Bu qədər kitabın qabağında bu kağız parçası nə fayda verə bilər?” Allah buyuracaq: “Sənə zülm olunmayacaq!” Sonra kitablar tərəzinin bir gözünə, həmin kağız parçası isə digər gözünə qoyulacaq və bu kağız parçasının ağırlığından o kitablar havaya qalxacaq”. Peyğəmbər rahiməlləhu buyurdu: “Heç bir şey tərəzidə “Mərhəmətli və Rəhmli Allahın adı ilə!” kəlməsindən ağır gələ bilməz”. Hədisi ət-Tirmizi və İbn Məcə rahiməlləhu də rəvayət etmişlər. ət-Tirmizi hədisin “həsən-ğarib” olduğunu demişdir.¹

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءَ وَذِكْرًا لِّلْمُتَّقِينَ ۝٤٨ ۝٤٩ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِّنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ ۝٥٠ وَهَذَا ذِكْرُ مُبَارَكٍ أَنزَلْنَاهُ ۝٥١ أَفَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ ۝٥٢﴾

48. Biz Musaya və Haruna Furqanı müttəqilər üçün bir nur və öyüd-nəsihət kimi vermişdik.
49. O müttəqilər ki, öz Rəbbindən Onu görmədikləri halda qorxur və gələcək Qiyamət saatından lərzəyə gəlirlər.
50. Bu, nazil etdiyimiz mübarək bir Zikrdir. Siz onu inkarmı edirsiniz?

Daha əvvəl diqqətə çatdırdığımız kimi, Uca Allah bir çox yerdə Musa ilə Muhəmmədi rahiməlləhu və onlara verilən Kitabları (Tövratla Quranı) bir yerdə yad edir. Həmçinin burada da: “**Biz Musaya və Haruna Furqanı müttəqilər üçün bir nur və öyüd-nəsihət kimi vermişdik**” – deyə buyurur. Qatədə rahiməlləhu demişdir: “Furqan dedikdə Təvrat, onda olan halal və haram, habelə Uca Allahın haqla-batili ayırdığı hökmləri nəzərdə tutulur”.² Bu görüşləri özündə cəm edən rəy budur ki, bütün səmavi

¹ Əhməd, 6994. Əhməd Şakir isnadının səhih olduğunu bildirmişdir. ət-Tirmizi, 2639, 2850; İbn Məcə, 4300. 4442. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 135.

² ət-Tabəri, 16138, 16216.

kitablar özündə haqla-batili, hidayətlə-zəlaləti, azğınlıqla-dogru yolu, halalla-haramı ayıran, həmçinin qəlblərdə nur, hidayət, Allah qorxusu, Allaha dönüş və mütilik meydana gətirən ayələri əhatə edir. Odur ki Uca Allah ayədə: **“Biz Musaya və Haruna Furqanı müttəqilər üçün bir nur və öyüd-nəsihət kimi vermişdik”** – deyə buyurur.

Sonra Uca Allah müttəqiləri vəsf edərək belə buyurur: **“O müttəqilər ki, öz Rəbbindən Onu görmədikləri halda qorxur və gələcək Qiyamət saatından lərzəyə gəlirlər”**. Digər ayələrdə isə belə buyurur: **“(Sizə vəd edilən Cənnət) Mərhəmətli Allahdan Onu görmədən qorxan və Allaha yönəlmiş qəlblə gələn kimsələr üçündür”** (“Qaf”, 33); **“Həqiqətən, öz Rəbbindən Onu görmədikləri halda qorxanlar üçün bağışlanma və böyük bir mükafat var”** (“əl-Mulk”, 12). **“Qiyamət saatından lərzəyə gəlirlər”**, yəni qorxub titrəyirlər.

Sonra Uca Allah buyurur: **“Bu, nazil etdiyimiz mübarək bir Zikrdir”**, yəni Əzəmətli Qurandır. O Quran ki, batil ona nə önündən, nə də arxasından yaxınlaşa bilməz. O, hikmət sahibi, tərifəlayiq Allah tərəfindən nazil edilmişdir. **“Siz onu inkarmı edirsiniz?”** Yəni son dərəcə açıq və aydın olduğu halda siz onu inkarmı edirsiniz?

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ ﴿٥١﴾ إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ ﴿٥٢﴾ قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَادَةً مِنَّا وَمِمَّا بَدَا ﴿٥٣﴾ قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٥٤﴾ قَالُوا أَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِينَ ﴿٥٥﴾ قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ وَأَنَا عَلَىٰ ذَلِكُم مِّنَ الشَّاهِدِينَ ﴿٥٦﴾﴾

51. Biz daha öncə İbrahimə də özünə layiq doğru bir yol bəxş etmişdik. Biz onu tanıyırdıq.
52. Bir zaman o, öz atasına və tayfasına: “Bu nə heykəllərdir ki, siz onlara sitayiş edirsiniz?” – demişdi.
53. Onlar: “Biz atalarımızı onlara ibadət edən görmüşük!” – dedilər.
54. İbrahim dedi: “Doğrusu, siz də, atalarınız da, açıq-aydın bir azğınlıq içindəsiniz”.
55. Onlar dedilər: “Sən bizə haqq gətirmisən, yoxsa oyunbazlardansan?”
56. İbrahim dedi: “Xeyr, sizin Rəbbiniz, yaratdığı göylərin də, yerin də Rəbbidir. Mən də buna şahidlik edənlərdənəm.

Uca Allah bu ayələrdə Öz sevimli dostu İbrahimdən عليه السلام bəhs edərək ona **“daha öncə”**, yəni kiçik yaşda ikən doğru yol bəxş etdiyini, ona haqqı və qövmünə qarşı dəlilləri ilham etdiyini bildirir. Başqa bir ayədə isə belə buyurur: **“Bunlar, öz qövmünə qarşı İbrahimə verdiyimiz dəlillərimizdir”** (“əl-Ənam”, 83). Ayədə nəzərdə tutulan budur ki, Uca Allah İbrahimi عليه السلام daha öncə (yəni İbrahimin qövmü ilə münahisə etməsindən öncə) doğru yola yönəltdi. **“Biz onu tanıyırdıq”**, yəni o, buna layiq idi.

Uca Allah buyurur: **“Bir zaman o, öz atasına və tayfasına: “Bu nə heykəllərdir ki, siz onlara sitayiş edirsiniz?” – demişdi”**. İbrahimə kiçik ikən bəxş edilən doğru yol bu idi. O, hələ kiçik ikən qövmünün Allahdan başqa bütllərə ibadət etməsinə etiraz edərək demişdir: **“Bu nə heykəllərdir ki, siz onlara sitayiş”**, yəni ibadət edərək onlara şitayiş **“edirsiniz? Onlar: “Biz atalarımızı onlara ibadət edən görmüşük!” – dedilər”**. Onların azmış atalarının etdiklərindən başqa heç bir dəlilləri yox idi. Odur ki İbrahim عليه السلام onlara belə demişdir: **“Doğrusu, siz də, atalarınız da, açıq-aydın bir azğınlıq içindəsiniz”**, yəni sizə dediyim bu sözlər əməllərini dəlil gətirdiyiniz atalarınıza da aiddir. Onlar da, siz də zəlalət içindəsiniz, doğru yolda deyilsiniz.

İbrahim عليه السلام onların düşüncələrinin boş, atalarının isə zəlalət içində olduğunu bildirib ilahlarını təhqir etdikdə **“Onlar dedilər: “Sən bizə haqq gətirmisən, yoxsa oyunbazlardansan?”** Yəni sən dediyin bu sözü bir əyləncə olaraq, yoxsa həqiqətənmə söyləyirsən? Biz səndən əvvəl heç kəsdən belə bir şey eşitməmişik. **“İbrahim dedi: “Xeyr, sizin Rəbbiniz, yaratdığı göylərin də, yerin də Rəbbidir”**, yəni sizin Rəbbiniz Özündən başqa ibadətə layiq məbud olmayan Allahdır. Göyləri və yeri, onların ehtiva etdiyi varlıqları yaradan, onları yoxdan var edən, hər şeyi yaradan Odur. **“Mən də buna şahidlik edənlərdənəm”**, yəni mən, Ondan başqa ibadətə layiq məbudun olmadığına, Ondan başqa rəbbin olmadığına şahidlik edirəm.

﴿وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَمَكُمْ بَعْدَ أَنْ تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ ۝٥٧ فَجَعَلَهُمْ جُذَاءً إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ ۝٥٨ قَالُوا مَنْ هَذَا بِإِلَهِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ ۝٥٩ قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ ۝٦٠ قَالُوا فَاتُّوا بِهِ عَلَىٰ أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ ۝٦١ قَالُوا أَأَتَتْ هَذَا بِإِلَهِنَا يَا بَرَهَيْمُ ۝٦٢ قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَسَئَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطَفُونَ ۝٦٣﴾

57. Allaha and olsun ki, siz geriye dönüb getdikdən sonra bütllərinizə bir kələk gələcəyəm!”

58. Nəhayət, İbrahim bütlləri sındırıb qırıq-qırıq edərək yalnız onların ən irisini saxladı ki, bəlkə, ona müraciət edələr.
59. Onlar dedilər: “Məbudlarımızı kim bu kökə salıb? Şübhəsiz ki, o, zalımlardandır!”
60. Bəziləri: “İbrahim deyilən bir gəncin onları pislədiyini eşitmişik” – dedilər.
61. Digərləri də: “Onu camaatın gözü qabağına gətirin ki, şahidlik etsinlər” – dedilər.
62. Onlar dedilər: “Məbudlarımızı sənmi bu kökə saldın, ey İbrahim?”
63. İbrahim dedi: “Xeyr, bunu onların bu böyüyü etmiş olar. Əgər danışa bilirlərsə, özlərindən soruşun”.

Sonra İbrahim ﷺ qövmündən bəzi insanlara eşitdirəcək şəkildə onların bütllərinə bir hiylə hazırlayacağına dair, yəni onlar dönüb (bayram etməyə) getdikdə onları sındıracağına dair and içdi.

Uca Allah buyurur: **“Nəhayət, İbrahim bütlləri sındırıb qırıq-qırıq edərək”**, yəni onların hamısını qırıb parça-parça edərək **“yalnız onların ən irisini saxladı”**, yəni yalnız bütllərin ən böyüyünü (ən çox təzim ediləni) saxladı. Uca Allah başqa bir ayədə bu xüsusda belə buyurur: **“Sonra onlara yaxınlaşıb sağ əli ilə bir zərbə endirdi”** (“əs-Saffat”, 93). **“...yalnız onların ən irisini saxladı ki, bəlkə, ona müraciət edələr”**. Rəvayət edilir ki, İbrahim ﷺ kiçik bütlləri sındırdıqdan sonra əlindəki baltanı böyük bütün əlinə qoydu ki, onlar böyük bütün digər kiçik bütlləri qısqanıb onunla yanaşı ibadət olunmasını istəmədiyi üçün onları sındırdığını zənn etsinlər.

“Onlar dedilər: “Məbudlarımızı kim bu kökə salıb? Şübhəsiz ki, o, zalımlardandır!” Yəni qayıdıb İbrahimin ﷺ bütllərinə nələr etdiyini, onların ilah olmadıqlarını, onlara ibadət edənlərin düşüncələrinin isə nə qədər zəif olduğuna dəlalət edən bu təhqiri və rəzilliyi gözləri ilə gördükdə belə dedilər: **“Məbudlarımızı kim bu kökə salıb? Şübhəsiz ki, o, zalımlardandır!”** Yəni bu işi tutmaqda zalımlıq etmişdir. **“Bəziləri: “İbrahim deyilən bir gəncin onları pislədiyini eşitmişik” – dedilər”**. Yəni İbrahimin ﷺ onların bütllərinə kələk gələcəyinə dair andı eşidənlər dedilər: **“İbrahim deyilən bir gəncin”**, yəni cavan oğlanın **“onları pislədiyini eşitmişik”**. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Uca Allah bütün peyğəmbərləri gənc yaşlarında göndərmiş və hər bir alimə elm yalnız gənc ikən verilmişdir”. Sonra İbn Abbas bu ayəni oxumuşdur: **“Bəziləri: “İbrahim deyilən bir gəncin onları pislədiyini eşitmişik” – dedilər”**.¹

¹ İbn Əbu Hatim, 14536.

Uca Allah buyurur: **“Digərləri də: “Onu camaatın gözü qabağına gətirin ki, şahidlik etsinlər” – dedilər**”, yəni onu camaatın yığılacağı bir yerdə bütün insanların hüzuruna gətirin. İbrahimin عليه السلام də ən böyük məqsədi və istəyi məhz bu idi. O istəyirdi ki, özlərindən heç bir zərəri dəf edə bilməyən, özlərinə yardım etməyə qadir olmayan bu bützlərə ibadət edənlərin ağıllarının azlığı və cahilliklərinin çoxluğu belə böyük bir yığıncaqda meydana çıxsın. Belə bir halda olan bütldən necə yardım istənilə bilər?

“Onlar dedilər: **“Məbudlarımızı sənmi bu kökə saldın, ey İbrahim? İbrahim dedi: “Xeyr, bunu onların bu böyüyü etmiş olar”**. İbrahim عليه السلام belə deməklə sındırmayıb salamat saxladığı bütü nəzərdə tuturdu. **“Əgər danışa bilirlərsə, özlərindən soruşun”**. İbrahim عليه السلام bu davranışı ilə istəyirdi ki, onlar özləri bütllərin danışa bilməyəcəyini etiraf etsinlər. Çünki belə bir şeyi, əlbəttə, cansız olan o bütün etməsi mümkün deyildi. əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində Əbu Hureyradan رضي الله عنه rəvayət edilir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “İbrahim yalnız üç dəfə yalan danışmışdır. Bunlardan ikisi Allahın Özü üçün idi. Birinci dəfə o demişdir: **“Mən xəstəyəm!”** (“əs-Saffat”, 89). İkinci dəfə isə demişdir: **“Xeyr, bunu onların bu böyüyü etmiş olar”** (“əl-Ənbiya”, 63). Üçüncü hadisə isə belə olmuşdur: “Bir gün İbrahim zövcəsi Sara ilə qəddar padşahlardan birinin məmləkətinə gəldikdə (padşaha) xəbər verdilər ki, şəhərə bir nəfər gəlib, yanında da çox gözəl bir qadın var”. Padşah İbrahimi yanına çağırdı və ondan: “Səninlə olan bu qadın kimdir?” – deyə soruşdu. İbrahim: “Mənim bacımdır!” – deyə cavab verdi. Padşah dedi: “Get onu yanıma göndər!” İbrahim Saranın yanına gəlib dedi: “Ey Sara! Bu padşah məndən sənin barəndə soruşdu. Mən də ona xəbər verdim ki, sən mənim bacımsan. Odur ki mənim dediyimi təkzib etmə. Yer üzündə bizim ikimizdən başqa mömin olan bir kimsə yoxdur”. İbrahim Saranı padşahın yanına apardı, özü isə namaza qalxdı. Sara padşahın yanına gəldikdə, o, qadına yaxınlaşıb ona toxunmaq istədi, lakin qıc olub qaldı. Onda o yalvarıb dedi: “Mənim üçün Allaha dua etsən, sənə pislik etmərəm!” Sara Allaha dua etdi və onun əlləri açıldı. Padşah ikinci dəfə ona toxunmaq istədikdə onun halı əvvəlkindən betər oldu. O, yenə yalvarıb dedi: “Mənim üçün Allaha dua etsən, sənə pislik etmərəm!” Sara Allaha dua etdi və onun əlləri açıldı. Padşah üçüncü dəfə də ona yaxınlaşmaq istədi, lakin ilk iki dəfə düşdüyü hala düşdü və eyni sözləri təkrarlayaraq: “Mənim üçün Allaha dua etsən, sənə pislik etmərəm!” – dedi. Sara Allaha dua etdi və onun əlləri açıldı. Padşah özünə ən yaxın olan gözətçisini çağırıb dedi: “Siz mənim yanıma insan yox, şeytan gətirmisiniz!” Bundan sonra padşah Saranı buraxdı,

üstəlik ona xidmətçi Həcəri də bağışladı. Sara İbrahimin yanına gəldikdə, o, namaz qılırdı. Buna görə də əli ilə işarə etdi ki: “Nə oldu?” Sara dedi: “Allah kafirin, yaxud günahkarın hiyləsini onun öz başında çatlatdı, mənə də xidmətçi olaraq Həcəri bəxş etdi!” Muhəmməd ibn Sirin demişdir: Əbu Hureyra bu hədisi rəvayət etdikdə belə deyirdi: “O (Həcər), sizin ananızdır, ey səmavi suyun¹ oğulları!”²

﴿فَرَجَعُوا إِلَىٰ أَنفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ ۖ ثُمَّ نَكِسُوا عَلَىٰ رُءُوسِهِمْ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا هَؤُلَاءِ يَنْطِقُونَ ۖ قَالَ أَفَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ ۖ أَفَإِ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ۖ﴾

64. Onlar öz-özlərinə müraciətlə: “Həqiqətən də, siz zalımsınız” – dedilər.
65. Sonra yenə öz bildikləri batil əqidələrinə qayıdıb dedilər: “Axı sən bilirsən ki, bunlar danışmırlar”.
66. İbrahim dedi: “Elə isə Allahı qoyub sizə heç bir fayda və zərər verə bilməyən bütlərəmi tapırırsınız?”
67. Sizdən də, Allahdan başqa tapındıqlarınızdan da təngə gəldim! Doğrudanmı, siz dərk etmirsiniz?”

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, İbrahim عليه السلام öz qövmünə əvvəlki ayələrdə xəbər verilən sözləri dedikdə **“Onlar öz-özlərinə müraciətlə”**, yəni ilahlarını qoruya bilmədikləri üçün özlərini məzəmmət edərək **“Həqiqətən də, siz zalımsınız” – dedilər**, yəni bütlərinizi başlıbaşına, yanlarında bir mühafizəçi olmadan tərk etməklə səhv etmisiniz. **“Sonra yenə öz bildikləri batil əqidələrinə qayıdıb”**, yəni başlarını yerə əyib köhnə inanclarına qayıdıb **“dedilər: “Axı sən bilirsən ki, bunlar danışmırlar”**. Qatədə عليه السلام demişdir: “İbrahim onlara belə dedikdə qövmü pis bir çaşqınlığa düşüb: **“Axı sən bilirsən ki, bunlar danışmırlar” – dedilər**. Yəni sən onların danışa bilmədiklərini bildiyin halda nə üçün bizə: “Əgər danışa bilirlərsə, özlərindən soruşun” – deyirsən? Onlar bunu etiraf etdikdə İbrahim onlara dedi: **“Elə isə Allahı qoyub sizə heç bir**

¹ Çox güman ki, Əbu Hureyra bu sözlə qoyunlarını səhralardakı yağış suyu ilə suvaran arəbləri qəsd etmişdir. Bəzi şərhçilər isə “səmavi suyun” Zəm-zəm olduğunu söyləmişlər. (Fəthul-Bari, 10/141).

² Hədisi əl-Buxari (4694, 5084) və Muslim (2371, 4371, 6294) Əyyubdan, o da Muhəmməd ibn Sirindən, o da Əbu Hureyradan rəvayət etmişlər.

fayda və zərər verə bilməyən bütvlərəmi tapınırsınız?” Yəni madam ki, onlar danışmırlar, demək heç bir zərər və heç bir fayda vermirlər. Elə isə Allahı qoyub sizə heç bir fayda və ya zərər verə bilməyən bütvlərə nə üçün ibadət edirsiniz? **“Sizdən də, Allahdan başqa tapındıqlarınızdan da tənqə gəldim! Doğrudanmı, siz dərk etmirsiniz?”** Yəni düşdüünüz bu zəlalət və böyük küfr barədə heç düşünürsünüzümü? Bu hal yalnız bir cahilə, zalıma və günahkara yaraşar. İbrahim عليه السلام onların əleyhinə dəlil gətirdi və bu dəlillə onları susdurdu. Odur ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Bunlar, öz qövminə qarşı İbrahimə verdiyimiz dəlillərimizdir. Biz istədiyimiz kəsi dərəcə-dərəcə ucaldırıq. Şübhəsiz ki, Rəbbin hikmət sahibidir, hər şeyi biləndir”** (“əl-Ənam”, 83).

﴿قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ﴾ ٦٨ ﴿فَلَمَّا يَنْتَارُ كُنِيَ بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ﴾ ٦٩ وَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَخْسَرِينَ ٧٠

68. Onlar dedilər: “Əgər İbrahimdən əvəz çıxmaq istəyirsinizsə, onu yandırın ki, məbudlarınıza kömək edəsiniz”.

69. Biz: “Ey od! İbrahim üçün sərin və zərərsiz ol!” – dedik.

70. Onlar İbrahimə qəsd etmək fikrinə düşdülər, lakin Biz onları (cəzalandırmaqla) daha çox ziyana uğratdıq.

Onların dəlilləri batil, acizlikləri aydın olduqda və haqq ortaya çıxıb batil aradan qalxdıqda, öz hökmranlıq imkanlarından istifadə edib dedilər: **“Əgər İbrahimdən əvəz çıxmaq istəyirsinizsə, onu yandırın ki, məbudlarınıza kömək edəsiniz”**. İbrahimi عليه السلام oda atdıkları zaman o: “Allah mənə yetər, O, nə gözəl Qoruyandır!”¹ – demişdir. əl-Buxari رحمه الله İbn Abbasın رضي الله عنه belə dediyini rəvayət etmişdir: “Allah mənə yetər. O, nə gözəl Qoruyandır!” sözlərini İbrahim oda atıldığı zaman demişdir. Muhəmməd ﷺ və onun səhabələri isə münafıqlar onlara: **“Camaat sizə qarşı ordu toplayıb, onlardan qorxun!”** – dedikdə, bu söz onların imanını daha da artırdı və onlar: **“Allah bizə yetər. O, nə gözəl Qoruyandır!”** – dedilər” (“Ali-İmran”, 173).²

Uca Allah buyurur: **“Biz: “Ey od! İbrahim üçün sərin və zərərsiz ol!” – dedik”**. Əli ibn Əbu Talib رضي الله عنه demişdir: “Yəni “Ey od! İbrahimə zərər vermə!”³ İbn Abbas və Əbul-Aliyə رضي الله عنه belə demişlər: “Əgər Uca Allah oda: **“zərərsiz ol!”** – deməsəydi, odun soyuqluğu İbrahimə zərər verərdi”.⁴

¹ Transkripsiyası: [Həsbiyə-Allahu və niməl vəkil]

² əl-Buxari, 4197, 4563.

³ ət-Tabəri, 18/466, 24853.

⁴ ət-Tabəri, 18/468, 24861.

Uca Allah buyurur: **“Onlar İbrahimə qəsd etmək fikrinə düşdülər, lakin Biz onları daha çox ziyana uğratdıq”**, yəni alçaldaraq məğlub etdik. Çünki onlar Allahın Elçisi İbrahimə hiylə qurmaq istədilər, Uca Allah da onların hiyləsini başlarında çatlatdı, Elçisini ﷺ oddan xilas etdi və onlar məğlub oldular.

﴿وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ ﴿٧١﴾ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً ۚ وَكُلًّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ ﴿٧٢﴾ وَجَعَلْنَاهُمْ أَيْمَةً يَهْدُونَ ۖ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ ۚ وَكَانُوا لَنَا عَبِيدِينَ ﴿٧٣﴾ وَلُوطًا آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ تَعْمَلُ الْخَبِيثَ ۖ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَذَسِقِينَ ﴿٧٤﴾ وَأَدْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا ۖ إِنَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿٧٥﴾﴾

71. Biz onu da, Lutu da zalımlardan xilas edib aləmlər üçün bərəkət verdiyimiz yerə gətirdik.
72. Biz ona İshaqı, üstəlik Yaqubu da bağışlayıb hamısını əməlisaleh insanlar etdik.
73. Biz Öz hökmümüzlə onları doğru yolu göstərən rəhbərlər etdik. Onlara xeyirli işlər görməyi, namaz qılmağı və zəkat verməyi vəhy etdik. Onlar yalnız Bizə ibadət edirdilər.
74. Lutu da yada sal! Biz ona hökmranlıq və elm bəxş etdik, onu çirkin işlər görən bir məmləkətdən xilas etdik. Həqiqətən, onlar pis, fasiq bir qövmlər idilər.
75. Biz onu Öz mərhəmətimizə qovuşdurduq. O, həqiqətən, əməlisalehlərdən idi.

Uca Allah bu ayələrdə də İbrahim ﷺ barədə xəbər verərək bildirir ki, onu qövminün hazırladığı oddan xilas edib onların arasından çıxarmışdır. Sonra İbrahim ﷺ müqəddəs torpaq olan Şama hicrət etmişdir. Necə ki Əbul-Aliyə və Ubeyy ibn Kəb ﷺ Uca Allahın **“Biz onu da, Lutu da zalımlardan xilas edib aləmlər üçün bərəkət verdiyimiz yerə gətirdik”** ayəsini belə təfsir etmişlər.

Uca Allah buyurur: **“Biz ona İshaqı, üstəlik Yaqubu da bağışlayıb hamısını əməlisaleh insanlar etdik”**. Əta və Mucəhid ﷺ ayədə keçən نَافِلَةً [nə:filətən] sözünü “lütf olaraq” kimi təfsir etmişlər. İbn Abbas, Qatədə və əl-Həkəm ibn Uyeynə ﷺ bu sözün “oğlun oğlu” mənasında olduğunu demişlər. Yəni Yaqub İshaqın oğludur. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə

belə buyurur: **“Biz onu İshaqla, İshaqın ardınca da Yaqubla müjdələdik”** (“Hud”, 71). Abdur-Rahmən ibn Zeyd ibn Əsləm ؓ demişdir: **“İbrahim Allahdan bir övlad diləyib: “Ey Rəbbim! Mənə əməlisalehlərdən olan övlad bəxş et!” (“əs-Saffat”, 100) demiş, Uca Allah da ona İshaqı verib Yaqubu da bir lütfkarlıq olaraq əlavə etmişdir”**.¹

Uca Allah buyurur: **“...hamısını əməlisaleh insanlar etdik”,** yəni hamısını xeyir iş görən, saleh əməllər edən insanlar etdik. **“Biz Öz hökmümüzlə onları doğru yolu göstərən rəhbərlər etdik”,** yəni onları Allahın izni ilə insanları Allahın doğru yoluna çağıran və onlara nümunə olan rəhbərlər etdik. Odur ki Uca Allah ayənin davamında belə buyurur: **“Onlara xeyirli işlər görməyi, namaz qılmağı və zəkat verməyi vəhy etdik. Onlar yalnız Bizə ibadət edirdilər”,** yəni insanlara əmr etdiklərinə özləri də əməl edirdilər.

Daha sonra Uca Allah Lut ؑ qeyd etmişdir. Lut ؑ İbrahim ؑ iman etmiş, ona tabe olmuş və onunla birlikdə hicrət etmişdir. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Lut ona iman gətirdi. İbrahim dedi: “Mən Rəbbimin yanına (əmr etdiyi Şam diyarına) hicrət edirəm”** (“əl-Ənkəbut”, 26). Uca Allah Luta ؑ da hökm (peyğəmbərlik) və elm vermiş, ona vəhy etmiş, onu Səдум diyarına və onun ətraf qəsəbələrinə peyğəmbər göndərmişdir. Lakin qəsəbə əhalisi ona qarşı çıxıb onu yalançı saymışlar, Uca Allah da Əziz Kitabında bir çox yerdə xəbər verdiyi kimi, onların hamısını həlak etmişdir. Odur ki Uca Allah burada: **“Biz ona hökmranlıq və elm bəxş etdik, onu çirkin işlər görən bir məmləkətdən xilas etdik. Həqiqətən, onlar pis, fasiq bir qövм idilər. Biz onu Öz mərhəmətimizə qovuşdurduq. O, həqiqətən, əməlisalehlərdən idi”** – deyər buyurur.

﴿وَنُوحًا إِذْ نَادَىٰ مِنْ قَبْلُ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَعَجَبْنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ ٧٦ وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بَيِّنَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ ٧٧﴾

76. Nuhu da yada sal! Daha öncə o, dua etmişdi. Biz onun duasını qəbul etmiş, onu və onun ailəsini böyük qəm-qüssədən qurtarmışdıq!

77. Biz onu ayələrimizi yalan hesab edən bir qövmdən müdafiə etdik. Doğrudan da, onlar pis bir qövм idi. Odur ki Biz onların hamısını suda batırdıq.

¹ ət-Tabəri, 18/457, 24878.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, O, qulu və elçisi Nuhun ﷺ qövmü onu yalançı saydığı zaman etdiyi bədduasını qəbul etmişdir. **“O, Rəbbinə yalvarıb: “Məni üstələdilər! Mənə kömək et!” – dedi”** (“əl-Qəmə”, 10); **“Nuh dedi: “Ey Rəbbim, kafirlərdən yer üzündə bir nəfəri belə sağ qoyma! Əgər Sən onları sağ qoysan, onlar Sənin qullarını azdıracaq və yalnız günahkar, kafir övladlar doğub-törədəcəklər”** (“Nuh”, 26-27). Burada isə belə buyurur: **“Nuhu da yada sal! Daha öncə o, dua etmişdi. Biz onun duasını qəbul etmiş, onu və onun ailəsini”**, yəni ona iman gətirmiş ailəsini **“böyük qəm-qüssədən qurtarmışdıq!”** Başqa bir ayədə isə belə buyurur: **“Nəhayət, əmrimiz gəldiyi və təndir qaynayıb daşdığı zaman Biz Nuha dedik: “Heyvanların hər növündən bir cüt, barələrində söz keçmiş kəslər istisna olmaqla, öz ailəni və bir də iman gətirənləri gəmiyə mindir”** (“Hud”, 40).

Uca Allah buyurur: **“...böyük qəm-qüssədən qurtarmışdıq!”** Yəni çətinlikdən, yalançı sayılmaqla ona verilən əziyyətdən qurtarmışdıq. Nuh ﷺ öz qövmünü doqquz yüz əlli il Allaha tərəf çağıraraq onların içində yaşamış, buna baxmayaraq, onların yalnız çox az bir hissəsi iman gərirmişdi. Qövmü ona əziyyət verir, nəsillər boyunca bir-birlərinə ona qarşı çıxmağı vəsiyyət edirdilər.

Uca Allah buyurur: **“Biz onu ayələrimizi yalan hesab edən bir qövmdən müdafiə etdik”**, yəni öz qövmündən onu qurtardıq. **“Doğrudan da onlar pis bir qövm idi. Odur ki Biz onların hamısını suda batırdıq”**, yəni Uca Allah onların hamısını həlak etmişdir. Peyğəmbərləri onlara bəddua etdiyi üçün onlardan heç kəs yer üzündə sağ qalmamışdır.

﴿وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَخُذَمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَسَتْ فِيهِ غَمُّ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ ۝٧٨ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكَلَّا ءَاتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا وَسَخَرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ ۝٧٩ وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَّكُمْ لَتُحَصِّنَكُمْ مِّنْ بِأْسِكُمْ ۖ فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ ۝٨٠ وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِهِ إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا وَكُنَّا بِكُلِّ شَيْءٍ عَالِمِينَ ۝٨١ وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَن يَغُوصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَلِكَ وَكُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ ۝٨٢﴾

78. Davudu və Süleymanı da yada sal! Bir zaman onlar özgə adamların qoyunlarının girib zay elədiyi bir əkin sahəsi barəsində hökm vermişdilər. Biz onların hökmünə şahid idik.

79. Biz o hökmü Süleymana anladığımız. Hər ikisinə hökmranlıq və elm bəxş etdik. Biz dağları və quşları Davudla birlikdə Allahı tərifləmələri üçün ona ram etdik. Bunları Biz etdik.
80. Biz Davuda sizi döyüşdə təhlükələrdən mühafizə etmək üçün zirehlər düzəltməyi öyrətdik. Heç siz şükür edirsinizmi?
81. Güclü əsən küləyi Süleymana ram etdik. Küləklər onun əmri ilə bərəkət verdiyimiz yerə tərəf əsərdi. Biz hər şeyi bilirik.
82. Şeytanlar arasından onun üçün dəniz sularına dalıb dalğıclıq edən və bundan başqa digər işlər görənlər də var idi. Biz onları nəzarətimiz altında saxlayırdıq.

İbn Abbas رضي الله عنه ayədə keçən النَّشْ [ən-nəfş] sözünün “otarmaq” mənasında olduğunu demişdir. Şureyh, əz-Zuhri və Qatədə رضي الله عنه isə bu sözün “gecə otarmaq” mənasında olduğunu demişlər. Qatədə رضي الله عنه əlavə edərək الْهَمْلُ [əl-həml] sözünün isə “gündüz otarmaq” mənasında olduğunu demişdir. İbn Cərir رضي الله عنه rəvayət etmişdir ki, İbn Məsud رضي الله عنه Uca Allahın **“Davudu və Süleymanı da yada sal! Bir zaman onlar özgə adamların qoyunlarının girib zay elədiyi bir əkin sahəsi barəsində hökm vermişdilər”** ayəsi barədə belə demişdir: “Bu, salxımları əmələ gəlmiş bir üzüm bağı idi və qoyunlar onu zay etmişdilər. Davud, qoyunların bağ sahibinə verilməsini hökm etdi. Süleyman isə belə dedi: “Ey Allahın Elçisi! Doğru hökm belə deyil”. Davud: “Bəs necədir?” – deyə soruşduqda, o, belə cavab verdi: “Bağı qoyun sahibinə verirsən, əvvəlki halına qayıdana qədər ona baxır. Qoyunları da bağ sahibinə verirsən. Bu müddət ərzində onlardan istifadə edir. Nəhayət, bağ əvvəlki halına qayıtdıqda, bağı öz sahibinə, qoyunları da öz sahibinə verirsən. Uca Allahın: **“Biz o hökmü Süleymana anladığımız”** ayəsinin mənası da budur”.¹

Uca Allah buyurur: **“Biz o hökmü Süleymana anladığımız. Hər ikisinə hökmranlıq və elm bəxş etdik”**. Humeyd رضي الله عنه demişdir: “İyas ibn Muaviyəyə qazilik (hakimlik) təklif edildikdə, o, Həsənin yanına gəlib ağladı. əl-Həsən: “Nə üçün ağlayırsan?” – deyə soruşdu. O, belə cavab verdi: “Ey Əbu Səid! Mənə çatmışdır ki, qazilər üç qisimdirlər: biri (doğru qərar vermək üçün) cidd-cəhd edər və sonda səhv edərsə, o, Cəhənnəmdədir; biri nəfsi istəyinə uyub səhv qərara meyil edər, o da Cəhənnəmdədir; biri (doğru qərar vermək üçün) cidd-cəhd edər və doğru qərar verər, o, Cənnətdədir”. əl-Həsən əl-Bəsri ona belə dedi: “Uca Allahın (Quranda) Davud, Süleyman və digər peyğəmbərlərin verdikləri

¹ ət-Tabəri, 18/475, 24889.

hökmlər barədə bizə verdiyi xəbərlər, bu insanların dediklərini rədd edir. Uca Allah **“Davudu və Süleymanı da yada sal! Bir zaman onlar özgə adamların qoyunlarının girib zay elədiyi bir əkin sahəsi barəsində hökm vermişdilər. Biz onların hökmünə şahid idik”** buyuraraq Süleymanı tərifləmiş, lakin Davudu da pisləməmişdir”. Sonra əl-Həsən belə dedi: “Həqiqətən, Uca Allah qazılərdən bu üç xüsüsə əhd almışdır: **“Allahın hökmlərini ucuz qiymətə satmayacaqlar, bu hökmlərdə nəfsi istəklərinə uymayacaqlar və bu xüsüsə heç kimdən qorxmayacaqlar”**. Sonra əl-Həsən bu ayələri oxudu: **“Ey Davud! Biz səni yer üzündə xəlifə təyin etdik. Elə isə insanlar arasında ədalətlə hökm ver, nəfsin istəyinə uyma, yoxsa o, səni Allahın yolundan azdırar”** (“Sad”, 26); **“Elə isə insanlardan qorxmayın, Məndən qorxun! Ayələrimi ucuz qiymətə satmayın”** (“əl-Maidə”, 44)”¹.

Mən deyirəm: “Həqiqətən, peyğəmbərlərin hamısı məsumdurlar (günah etməkdən qorunurlar) və Allah tərəfindən dəstəklənilər. Bu mövzuda sələf və xələf alimləri arasında heç bir ixtilaf yoxdur. Peyğəmbərlərdən başqa hakimlərə gəlincə, əl-Buxarinin “Səhih” əsərində Amr ibn əl-Asdan rəvayət edilir ki, Peyğəmbər buyurmuşdur: “Əgər hakim hökm verdiyi zaman ictihad etsə, sonra da verdiyi hökm düz çıxsa, iki savab qazanar. Əgər hökm verdiyi zaman ictihad etsə, sonra da verdiyi hökm səhv olsa, bir savab qazanar”². Bu hədis İyasın “Hakim hökm verərkən ictihad edər, sonra verdiyi hökm səhv çıxarsa, o, Cəhənnəmdədir...” fikrini rədd edir və onun səhv olduğunu göstərir. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

“Sunən” əsərlərində rəvayət edilən bir hədisdə belə buyurulur: “Qazilər üç qisimdirdir: bunlardan bir qismi Cənnətlik, ikisi isə Cəhənnəmlikdir. Haqqı bilib onunla hökm verən Cənnətlikdir. İnsanlar arasında elmsiz hökm verən Cəhənnəmlikdir. Habelə haqqı bilən, lakin onun əksinə hökm verən də Cəhənnəmlikdir”³.

İmam Əhmədin “əl-Musnəd” əsərində rəvayət edilən bu hekayə Quranda xatırlanan hekayəyə yaxındır. İmam Əhməd Əbu Hureyrədən rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər belə buyurmuşdur: “İki qadın var idi və bu qadınların da hər birinin bir uşağı var idi. Birdən bir canavar gəlib onlardan birinin uşağını apardı. (Rəfiqəsi ona dedi: “Canavar sənin uşağını apardı”. O biri qadın dedi: “Xeyr, o, sənin uşağını apardı”.) Sonra

¹ İbn Əbu Hatim, 14552.

² əl-Buxari, 6805, 7352.

³ Əbu Davud, 3573; İbn Məcə, 2315. Hədis səhihdir. Bax: Mişkətul-Məsəbih, 3735.

da mühakimə olunmaq üçün Davuda müraciət etdilər. Davud hökmü yaşca böyük olan qadının lehinə kəsdi. Sonra bu qadınlar Süleymanın yanına gəlib məsələdən onu agah etdilər. Süleyman buyurdu: “Mənə bıçaq gətirin, uşağı bunların arasında iki yerə bölməm”. Bunu eşidəndə yaşca kiçik olan qadın dedi: “Eləmə (bunu), Allah sənə rəhm etsin, uşaq onundur”. Beləliklə, Süleyman uşağın yaşca kiçik qadına aid olduğuna hökm verdi”. Hədisi əl-Buxari və Muslim “Səhih” əsərlərində rəvayət etmişlər.¹

Uca Allah buyurur: **“Biz dağları və quşları Davudla birlikdə Allahu tərifləmələri üçün ona ram etdik. Bunları Biz etdik”**. Bu, ona verilən Kitabı – Zəburu gözəl səslə oxuduğuna görə idi. O, Zəburu avazla oxuduğu zaman quşlar havada dayanıb onun səsinə səs verər, dağlar onun səsinə əks-səda ilə cavab verərdi. Bir dəfə Əbu Musa əl-Əşəri ☺ gecə Quran oxuyarkən Peyğəmbər ☺ onun yanından keçirdi. Əbu Musanın ☺ gözəl səsi vardı. Peyğəmbər ☺ dayanıb onun Quran oxumasını dinlədi. (Ertəsi gün) Peyğəmbər ☺ səhabələrinə dedi: “Həqiqətən, buna Davudun ailəsinə verilmiş məlahətli səs kimi bir səs bəxş edilmişdir!” Əbu Musa ☺ dedi: “Ey Allahın Elçisi! Əgər sən dinlədiyini bilsəydim səsimi sən üçün gözəlləşdirərək bəzəyərdim”.²

Uca Allah buyurur: **“Biz Davuda sizi döyüşdə təhlükələrdən mühafizə etmək üçün zirehlər düzəltməyi öyrətdik”**. Qatədə ☺ demişdir: “Davuddan əvvəl zirehlər yastı, dümdüz idi. Zirehi ilk dəfə halqalar halında hörən o olmuşdur”. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Biz Davuda Özümüzdən bir lütf bəxş etdik və buyurduq: “Ey dağlar və quşlar! Onunla birlikdə Allahın şəninə təriflər deyin!” Biz dəmiri onun üçün yumşaltdıq. Sonra buyurduq: “Geniş zirehlər düzəlt və halqaları toxuduqda ölçüyə riayət et”** (“Səba”, 10-11). Yəni “halqanı mismar tutmayacaq dərəcədə genişlətmə, mismarı da halqanı yaracaq qədər sərt etmə!” Odur ki Uca Allah belə buyurur: **“Biz Davuda sizi döyüşdə təhlükələrdən mühafizə etmək üçün zirehlər düzəltməyi öyrətdik. Heç siz şükür edirsinizmi?”** Yəni Allahın sizə bəxş etdiyi nemətlərə görə şükür edirsinizmi? Çünki O, qulu Davuda ☺ zireh düzəltmək sənətini ilham etmişdir və bunu ona sizin üçün öyrətmişdir.

Uca Allah buyurur: **“Güclü əsən küləyi Süleymana ram etdik”,** yəni şiddətlə əsən küləyi Süleymana tabe etdik. **“Küləklər onun əmri ilə bərəkət verdiyimiz yerə tərəf əsərdi”,** yəni Şam ölkəsinə doğru əsərdi.

¹ Əhməd, 8263; əl-Buxari, 6271, 6769; Muslim, 1720, 3245, 4592.

² əl-Buxari, 4660, 5048; Muslim, 1321, 1887.

“Biz hər şeyi bilirik. Şeytanlar arasından onun üçün dəniz sularına dalıb dalgıçlıq edən”, yəni mirvari, inci və digər qiymətli zinətlər çıxarmaq üçün dənizə dalan “və bundan başqa digər işlər görənlər də var idi”. Başqa bir ayədə Uca Allah belə buyurur: “Həmçinin şeytanlardan olan müxtəlif nəqşlər vuran bənnaları, dalgıcları və başqalarını da zəncirlənmiş halda ona tabe etdik” (“Sad”, 37-38).

Uca Allah buyurur: **“Biz onları nəzarətimiz altında saxlayırdıq”, yəni Uca Allah Süleymanı ﷺ qoruyurdu ki, şeytanlardan hər hansı biri ona bir pislik etməsin. Çünki onların hamısı Süleymanın ﷺ hökmü altında idi. Onlardan heç biri ona yaxınlaşmağa cəsarət etməzdi, Süleyman ﷺ onların üzərində hakim idi. Şeytanlardan istədiyini sərbəst buraxar, istədiyini həbs edərdi. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “...başqalarını da zəncirlənmiş halda ona tabe etdik” (“Sad”, 38).**

﴿وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ ﴿٨٣﴾ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَفَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرٍّ وَآتَيْنَاهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُم مَّعَهُمْ رَحْمَةً مِّنْ عِنْدِنَا وَذِكْرَىٰ لِلْعَالَمِينَ ﴿٨٤﴾﴾

83. Əyyubu da yada sal! Bir zaman o, Rəbbinə yalvarıb demişdi: “Mənə, həqiqətən də, bəla düşər olub. Sən rəhmlilərin ən rəhmlisisən!”

84. Biz onun duasını qəbul etdik və ona düşər olmuş bəlanı aradan qaldırdıq. Öz tərəfimizdən bir mərhəmət və ibadət edənlərə bir ibrət olsun deyər ailəsini ona qaytardıq, üstəlik bir o qədər də əlavə etdik.

Uca Allah bu ayələrdə Əyyubdan ﷺ bəhs edərək onun malına, övladlarına və bədəninə üz verən müsibəti xatırladır. Onun çox sayda malı, heyvanları, əkinləri, övladı və rahat evləri vardı. O, bütün bu nemətlərin getməsi ilə imtahan edildi, müsibətə düşər oldu və bu nemətlərin hamısını itirdi. Sonra bədəni ilə imtahan olundu. Deyilənə görə o, cüzam xəstəliyinə tutuldu. Qəlbi və dili istisna olmaqla, xəstəlikdən salamat olan heç bir yeri qalmamışdı. Bununla belə, o, həm qəlbi, həm də dili ilə Allahı zikr edərdi. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, onunla birlikdə oturanlar ondan iyrənirdilər və onu insanlardan təcrid edərək şəhər kənarına çıxartdılar. Həyat yoldaşından başqa, insanlardan ona şəfqət göstərəcək, onun halına yanacaq heç kəs qalmamışdı. Yalnız həyat yoldaşı ona qayğı göstərirdi. Deyilənə görə, həyat yoldaşı Əyyuba ﷺ baxmaq üçün kasıblıqdan insanların evində xadimlik edərdi. Bir hədisdə Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “İnsanlardan ən çox bəlaya düşər olanlar peyğəmbərlərdir, sonra əməlisaleh insanlar, sonra (fəzilət baxımından) onlara bənzəyənlər,

sonra onlara bənzəyənlərdir”.¹ Digər bir hədisdə belə deyilir: “Kişi dininə görə imtahan olunur. Əgər dinində möhkəmdirsə, imtahanı çətinləşir”.² Allahın Elçisi Əyyub عليه السلام son dərəcə səbirli idi və insanlar səbir xüsusunda onu məsəl gətirirlər.

Əbu Hureyradan رضي الله عنه rəvayət olunur ki, Peyğəmbər ﷺ belə buyurmuşdur: “Uca Allah Əyyuba sağlamlıq verib onu xəstəlikdən qurtardıqda, üzərinə qızıl çəyirtkələr yağdırdı. Əyyub əlləri ilə çəyirtkələri tutub paltarının cibinə doldurmağa başladı. Uca Allah buyurdu: “Ey Əyyub, doymadınmı?” Əyyub dedi: “Ey Rəbbim! Sənin mərhəmətindən kim doyar?” Hədisin əslı əl-Buxari və Muslimin “Səhih” əsərlərində yer almışdır.³

Uca Allah buyurur: **“Öz tərəfimizdən bir mərhəmət və ibadət edənlərə bir ibrət olsun deyə ailəsini ona qaytardıq, üstəlik bir o qədər də əlavə etdik”**. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Ona malının, ailəsinin və övladlarının eyniləri qaytarıldı”.⁴ Oxşar təfsir İbn Məsud رضي الله عنه və Mucahiddən رضي الله عنه də rəvayət edilmişdir. əl-Həsən və Qatədə رضي الله عنه də belə demişlər. Bəziləri Əyyubun عليه السلام zövcəsinin adının Mərhəmət olduğunu iddia etmişlər. Əgər bunu ayənin məzmununa əsasən demişlərsə, bu rəy həqiqətdən uzaqdır və ayədən də aydın olmur. Əgər bunu Kitab əhlinin səhih rəvayətlərindən götürmüşlərsə, bu nə təsdiqlənər, nə də inkar olunar.

Uca Allah buyurur: **“Öz tərəfimizdən bir mərhəmət...”**, yəni Uca Allah tərəfindən bir mərhəmət olaraq bunu etdik **“...və ibadət edənlərə bir ibrət olsun deyə...”**, yəni onu bu xüsusda bir nümunə, bir ibrət etdik ki, bəlaya duçar olanlar bu bəlanı onlara dərgahımızda dəyərsiz olduqları üçün verdiyimizi sanmasınlar və Allahın qəzavü-qədərinə, qullarından istədiyini düçar etdiyi bəlaya səbir edərək dözsünlər. Şübhəsiz, bunda Uca Allahın dərin hikməti vardır.

﴿وَأَسْمِعِلْ وَأَذْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ كُلِّ مِنَ الصَّابِرِينَ ۝ وَأَدْخَلْنَهُمْ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّمَنْ

الصَّالِحِينَ ۝﴾

¹ Əhməd, 27079, 27124, 27619. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 996.

² İbn Məcə, 4023, 4159. Hədis səhihdir. Bax: Silsilə əs-Səhihə, 143.

³ əl-Hakim “əl-Mustədrək” əsəri (2/582). əl-Hakim demişdir: “Hədis əl-Buxarinin şərtinə uyğundur, lakin onlar (əl-Buxari və Muslim) rəvayət etməmişlər”. əl-Buxari, 3140, 3391. Hədisi Muslimin “Səhih” əsərində tapa bilmədim, lakin onu Əhməd “əl-Musnəd” (7307) əsərində rəvayət etmişdir. Əhməd Şakir isnadının səhih olduğunu bildirmişdir.

⁴ ət-Tabəri, 24931.

85. İsmaili, İdrisi və Zülkifli də yada sal! Hamısı səbir edənlərdən idilər.

86. Biz onları mərhəmətimizə qovuşdurduq. Onlar, həqiqətən, əməlisalehlərdən idilər.

Burada İsmail عليه السلام dedikdə, Allahın sevimli dostu İbrahimin oğlu nəzərdə tutulur. Məryəm surəsində həm onun, həm də İdris عليه السلام barədə məlumat verilmişdir. Zülkifl عليه السلام gəlincə, ayədə onun peyğəmbərlərlə birlikdə xatırlanması onun da peyğəmbər olduğunu göstərir. Bəziləri onun (peyğəmbər deyil) yalnız əməlisaleh bir kişi, ədalətli bir hökmdar və hakim olduğunu demişlər. İbn Cərir رحمه الله isə bu məsələ ilə əlaqəli rəy bildirməmişdir. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

İbn Cüreyc Mucəhiddən rəvayət etmişdir ki, o, Uca Allahın **“Zülkifli də yada sal!”** ayəsi barədə belə demişdir: “O, peyğəmbər deyil, əməlisaleh bir kişi olmuşdur. Bir peyğəmbərə qövmü üçün zəmin olmuş, qövmü ilə əlaqəli işlərdə onu əvəz etməyi öz üzərinə götürmüş, peyğəmbərin yerinə onların işlərini boynuna götürmüş, aralarında adalətlə hökm etmişdir. Belə etdiyi üçün ona **“Zülkifl”**, yəni **“Kəfalət¹ sahibi”** adı verilmişdir”.² İbn Əbu Nəcih də bu şərhə Mucəhiddən rəvayət etmişdir.

﴿وَذَا النُّونِ إِذ ذَّهَبَ مُغَظِبًا فَلَمْ يَأْتِ الْيَوْمَ بِالنُّونِ الْمُؤْمِنِ﴾
 ﴿وَلَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا﴾
 ﴿سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾
 ﴿فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ وَكَذَلِكَ نُصَيِّ

87. Zun-Nunu da yada sal! Bir zaman o, qəzəbli halda (qövmündən ayrılıb) getmiş və onu sıxıntıya salmayacağımızı güman etmişdi. Sonra da zülmətlər içində yalvarıb demişdi: “Səndən başqa ibadətə layiq olan heç bir məbud yoxdur! Sən paksan, müqəddəssən! Mən isə, həqiqətən, zalımlardan olmuşam!”

88. Biz onun duasını qəbul etdik və onu qəm-qüssədən qurtardıq. Biz möminləri belə xilas edirik!

Bu hekayə həm bu surədə, həm də “əs-Səffat” və “Nun” (“əl-Qələm”) surələrində qeyd edilmişdir. Uca Allah Yunus ibn Mattanı عليه السلام Neynəva qəsəbəsinin əhalisinə peyğəmbər göndərmişdi. Neynəva Mosul diyarında

¹ Kəfalət – zəmin olmaq, zəminlik.

² İbn Əbu Hatim, 14566; ət-Tabəri, 18/509, 24939.

yerləşən bir qəsəbədir. Yunus عليه السلام onları Allaha tərəf çağırmış, lakin onlar onun çağırışını qəbul etməmişlər və küfrləri üzərində qalmağa davam etmişlər. Yunus onlara qəzəblənərək oranı tərk etmiş və üç gün sonra başlarına əzab gələcəyi barədə onları xəbərdar etmişdir. Onlar bunun haqq olduğunu yəqinliklə anlayıb peyğəmbərlərin heç vaxt yalan demədiklərini bildikdə, övladlarını və heyvanlarını səhraya çıxarmış, analarla uşaqlarını bir-birlərindən ayırmış, sonra Allaha yalvarıb-yaxararaq Ona sığınmışlar. Dəvələr və inəklər balaları ilə böyürür, qoyunlar və quzular isə mələyirdi. Uca Allah da onlardan əzabı qaldırdı. Uca Allah bu xüsusda belə buyurur: **“Əzab gəldiyi an iman gətirib imanı özünə fayda verən bir məmləkət əhli olubmu? Yalnız Yunusun qövmi istisnadır, onlar iman gətirəndə onlardan dünya həyatında rüsveyçılıq əzabını sovuşdurduq və onlara müəyyən vaxta qədər fani nemətlərdən faydalanmaq imkanı verdik”** (“Yunus”, 98).

Yunusa عليه السلام gəlincə, o, gedib bir qövmə birlikdə bir gəmiyə mindi. Dəniz yüksəldi və gəmi yüksək dalğalar arasında sağa-sola yellənməyə başladı. Gəmidəkilər batmaqdan qorxub yüngülləşmək üçün aralarından bir nəfəri dənizə atmaq qərarına gəldilər və atılacaq adamı müəyyən etmək üçün püşk atdılar. Püşk Yunusa çıxdı. Onlar onu atmaq istəmədilər və püşkü təkrarladılar, lakin yenə ona çıxdı. Bu dəfə də onu atmaq istəmədilər və püşkü təkrarladılar. Üçüncü dəfə də püşk ona çıxdı. Uca Allah bu xüsusda buyurur: **“Başqaları ilə birlikdə püşk atmış və uduzanlardan olmuşdu”** (“əs-Saffat”, 141), yəni üçüncü dəfə də püşk Yunusa çıxdıqda, o qalxdı, paltarlarını çıxartdı, sonra özünü dənizə atdı. Uca Allah dənizi yara-yara irəliləyən bir balıq göndərdi. Yunus özünü gəmidən atdıqda balıq gəlib onu uddu. Uca Allah bu balığa onun ətinə yeməməyi və hər hansı bir sümüyünü qırmamağı ilham etdi. Uca Allah balığa belə buyurdu: “Yunus sənin üçün ruzi deyil. Sənin qarnın onun üçün yalnız bir həbsxana olacaq”.

Uca Allah buyurur: **“Zun-Nunu da”,** yəni balıq sahibini də **“yada sal!”** Balıq sözünün Yunusa عليه السلام nisbət edilməsi bu baxımdan doğrudur. **“Bir zaman o qəzəbli halda getmiş...”**. əd-Dahhək عليه السلام demişdir: “Yəni qövmünə qəzəblənib getmişdi”.¹ **“...və onu sıxıntıya salmayacağımızı güman etmişdi”,** yəni balığın qarnında onu sıxıntıya salmayacağımızı sanmışdı. Bu şərh İbn Abbas, Mucəhid, əd-Dahhək və başqalarından rəvayət edilmişdir. İbn Cərir عليه السلام də bu şərhə seçmiş və bu seçiminə Uca Allahın **“İmkani az olan (sıxıntıda olan) isə Allahın ona verdiyindən**

¹ İbn Əbu Hatim, 14569.

xərcləsin. Allah heç kəsin üzərinə Özünün ona verdiyi nemətdən artıq yük qoymaz. Allah hər bir çətinlikdən sonra asanlıq verir” (“ət-Talaq”, 7) ayəsini dəlil gətirmişdir. Atiyyə əl-Əufi rahiməlləhu isə Uca Allahın “...və onu sıxıntıya salmayacağımızı güman etmişdi” ayəsini “Əleyhinə hökm verməyəcəyimizi sanmışdı” şəklində təfsir etmiş və ayədə keçən مما [qədərə] feilini “hökm etmək”, “qərar vermək” mənasında götürmüşdür. Bu feilin “hökm etmək”, “qərar vermək” mənasında işlənməsi ərəb dilində vardır. Necə ki Uca Allah bir ayədə belə buyurur: “Göydən tökülən və yerdən çıxan sular əzəldən yazılmış (qərar verilmiş) bir iş üçün bir-birinə qovuşdu” (“əl-Qəmər”, 12).

Uca Allah buyurur: “Sonra da zülmətlər içində yalvarıb demişdi: “Səndən başqa ibadətə layiq olan heç bir məbud yoxdur! Sən paksan, müqəddəssən! Mən isə, həqiqətən, zalımlardan olmuşam!” İbn Məsud rahiməlləhu demişdir: “Ayədə qeyd edilən zülmətlər – balığın qarnının, dənizin və gecənin zülmət qaranlıqlarıdır”. İbn Abbas, Səid ibn Cubeyr, əl-Həsən və Qatədədən rahiməlləhu də belə rəvayət edilmişdir.¹

Uca Allah buyurur: “Biz onun duasını qəbul etdik və onu qəm-qüssədən qurtardıq”, yəni Biz onu balığın qarnından və bu qaranlıqlardan çıxartmaqla kədərdən qurtardıq. “Biz möminləri belə xilas edirik!” Yəni möminlər çətinliyə düşüb Bizə üz tutaraq dua etdikdə, xüsusilə də bəla halında bu duanı (Səndən başqa ibadətə layiq olan heç bir məbud yoxdur! Sən paksan, müqəddəssən! Mən isə, həqiqətən, zalımlardan olmuşam!)² etdikdə onları xilas edirik. Peyğəmbərlərin ən şərəflişi hədislərində bu duanı etməyə təşviq etmişdir. İmam Əhməd rahiməlləhu Sad ibn Əbu Vəqqasın rahiməlləhu belə dediyini rəvayət etmişdir: “Bir gün məsciddə Osman ibn Əffan rahiməlləhu ilə qarşılaşdım və ona salam verdim. O, mənə baxdı, lakin salamımı almadı. Mən Ömər ibn əl-Xattabın rahiməlləhu yanına getdim və dedim: “Ey möminlərin əmiri! İslamda bir dəyişiklik olubmu?” Mən bunu iki dəfə soruşdum. Ömər rahiməlləhu dedi: “Yox, nə baş verir?” Mən dedim: “Sadəcə, Osmanla məsciddə qarşılaşdım və ona salam verdim. O, mənə baxdı, lakin salamımı almadı”. Ömər rahiməlləhu Osmanı yanına çağırırdı və dedi: “Sən nə üçün qardaşının salamını almadın?” Osman dedi: “Mən onun salamını aldım”. Mən dedim: “Xeyr, salamımı almadın”. İş o yerə gəlib çatdı ki, Osman and içdi, mən də and içdim. Sonra Osmanın yadına düşdü və dedi: “Bəli, yadıma düşdü. Allahdan bağışlanma diləyirəm və tövbə edirəm. Bir az əvvəl sən mənim yanımdan keçdin. Bu vaxt mən öz-özümə Peyğəmbərdən rahiməlləhu eşitdiyim bir sözü düşünürdüm. Allaha and

¹ ət-Tabəri, 18/516-517, 24965-24969.

² Transkripsiyası: [lə ilə:hə illə əntə, subhə:nəkə inni kuntu minəz-za:limi:n]

olsun ki, hər dəfə onu xatırladıqda mənim gözüüm və qəlbim örtülür”. Sad dedi: “Mən sənə bu barədə xəbər verərəm. Bir dəfə Peyğəmbər ﷺ bizə ilk edilən dua barədə xəbər verəcəyini bildirdi. Sonra bir bədəvi ərəb gəldi və Peyğəmbərin ﷺ başı qarışdı. Peyğəmbər ﷺ bu duanı demədən ayağa qalxdı. Mən də qalxıb onun arxasınca getdim. Peyğəmbər ﷺ evinə çatana qədər ona yetişə bilməyəcəyimdən qorxub ayağımı yerə vurmağa başladım. Peyğəmbər ﷺ ayaq səslərini eşidib mənə tərəf döndü və: “Bu kimdir? Əbu İshaq?” – deyə soruşdu. Mən: “Bəli, ey Allahın Elçisi” – deyə cavab verdim. Peyğəmbər ﷺ soruşdu: “Nə olub?” Mən dedim: “Heç bir şey olmayıb. Sadəcə, sən bizə ilk edilən duanı xatırlatdın. Sonra bu bədəvi ərəb gəlib səni yayındırdı”. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Bəli, o dua Zun-Nunun bəliğin qarnında etdiyi bu duadır: **“Səndən başqa ibadətə layiq olan heç bir məbud yoxdur! Sən paksan, müqəddəssən! Mən isə, həqiqətən, zalımlardan olmuşam!”** Bu duanı edib Rəbbindən bir şey istəyən elə bir mömin yoxdur ki, Uca Allah onun istədiyini verməsin”. Hədisi ət-Tirmizi və ən-Nəsəi رحمهما də rəvayət etmişlər.¹

﴿وَزَكَرِيَّا إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ ٨٩﴾ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ
يَحْيَىٰ وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ ۚ إِنَّهُمْ كَانُوا يُسْرِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا
وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ ﴿٩٠﴾

89. Zəkəriyyəni də yada sal! Bir zaman o yalvarıb demişdi: “Ey Rəbbim! Məni tənha buraxma. Sən varislərin ən xeyirxahısan!”

90. Biz onun duasını qəbul etdik, ona Yəhyanı bəxş etdik və zövcəsini ona uşaq doğmağa qadir etdik. Həqiqətən, onlar yaxşı işlər görməyə tələsər, ümid və qorxu ilə Bizə yalvarardılar. Onlar Bizə müti qullar idilər.

Uca Allah bu ayələrdə qulu Zəkəriyyədən عليه السلام bəhs edir. O, Uca Allahdan ona özündən sonra peyğəmbər olacaq bir övlad bəxş etməsini istəmişdi. Bu hekayə daha əvvəl geniş şəkildə “Məryəm” (2-15-ci ayələrdə) və “Ali-İmran” surələrində (37-41-ci ayələrdə) keçmişdir. Odur ki burada təkrar qeyd edilməsini gərək görmürük. Bu surədə isə bu hekayə əvvəlki iki surəyə nisbətən daha qısa şəkildə zikr edilir.

¹ Əhməd, 1462; ət-Tirmizi, 3505, 3845; ən-Nəsəi “Sunənul-Kubra” 10492. Əhməd Şakir isnadının səhih olduğunu bildirmişdir. Hədis səhihdir. Bax: Səhih əl-Cami, 3383.

Uca Allah buyurur: **“Bir zaman o yalvarıb demişdi”,** yəni qövmündən xəbərsiz gizli dua edərək demişdi: **“Ey Rəbbim! Məni tənha buraxma”,** yəni məni övladsız, məndən sonra insanlar arasında yerimi tutacaq bir varisim olmadan tək buraxma. **“Sən varislərin ən xeyirxahısan!”** Bu, istədiyinə uyğun bir tərif və duadır. Uca Allah buyurur: **“Biz onun duasını qəbul etdik, ona Yəhyanı bəxş etdik və zövcəsini ona uşaq doğmağa qadir etdik”.** İbn Abbas, Mucəhid və Səid ibn Cübeyr ؓ demişlər: **“Onun zövcəsi sonsuz olduğu halda övlad dünyaya gətirdi”.**¹

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, onlar yaxşı işlər görməyə tələsər”,** yəni Allaha yaxınlaşdıran əməllər etməkdə və Allaha itaətdə yarışar **“ümid və qorxu ilə Bizə yalvarardılar”.** əs-Səuri ؓ demişdir: **“Yəni Bizim dərgahımızda olanlara ümid edərək və Bizim tərəfimizdən göndərilən əzabdan qorxaraq”.** **“Onlar Bizə müti qullar idilər”.** İbn Abbas ؓ demişdir: **“Yəni Allahın nazil etdiklərini təsdiqləyirdilər”.** Mucəhid ؓ demişdir: **“Yəni həqiqi iman gətirmiş kəslər idilər”.** Əbul-Aliyə ؓ demişdir: **“Yəni Allahdan qorxan kəslər idilər”.** Əbu Sinan ؓ demişdir: **“Xuşu (mütilik) daim qəlbə olan və heç vaxt qəlbədən ayrılmayan Allah qorxusudur”.** əl-Həsən, Qatədə və əd-Dahhək ؓ demişlər: **“Yəni Allah qarşısında boyun əyən, alçalan kəslər idilər”.** Bütün bu rəylər bir-birinə yaxındır.²

İbn Əbu Hatim ؓ Abdullah ibn Hakimdən rəvayət etmişdir ki, bir dəfə Əbu Bəkr ؓ bir xütbəsində belə dedi: **“Həqiqətən, mən sizə Allahdan qorxmağı, Onun şəninə layiq olduğu şəkildə təriflər deməyi, Allaha həm ümidlə, həm də qorxaraq ibadət etməyi və Ona çox dua etməyi tövsiyə edirəm. Həqiqətən, Uca Allah Zəkəriyyəni və onun ailəsini tərifləyərək belə buyurur: “Həqiqətən, onlar yaxşı işlər görməyə tələsər, ümid və qorxu ilə Bizə yalvarardılar. Onlar Bizə müti qullar idilər”.**³

﴿وَالَّتِي أَحْصَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ ٩١﴾

91. İsmətini qoruyanı da (Məryəmi də) yada sal! Biz ona Öz tərəfimizdən (Cəbrail vasitəsilə) göndərilən ruhumuzdan üfürdük, onu və onun oğlunu aləmlərə bir ayə etdik.

¹ İbn Əbu Hatim, 14582; ət-Tabəri, 18/521, 24978.

² ət-Tabəri, 18/522, 24980.

³ İbn Əbu Hatim, 14584.

Uca Allah Məryəm və oğlu İsanın hekayəsini Zəkəriyyə və oğlu Yəhyanın عليه السلام hekayəsi ilə yanaşı zikr etmişdir. Əvvəl Zəkəriyyənin hekayəsini qeyd edib arxasınca Məryəmin hekayəsini xatırlatmışdır. Çünki bu hekayə digəri ilə əlaqəlidir. Birinci hekayə Uca Allahın yaşı ötmüş bir qoca ilə gəncliyində uşaq doğmamış, sonsuz qoca bir qadından uşaq yaratmasından bəhs edir. Sonra isə bundan daha qəribə olan Məryəmin hekayəsini qeyd edir. Bu hekayə əri olmayan bir qadından uşaq yaratmaqdan bəhs edir. "Ali-İmran" və "Məryəm" surələrində də bu şəkildə yad olunur. Burada da Uca Allah əvvəl Zəkəriyyənin hekayəsini qeyd edib ardınca Məryəmin hekayəsini gətirir. Uca Allah **"İsmətini qoruyanı..."** dedikdə Məryəmi nəzərdə tutur. Necə ki "ət-Təhrim" surəsində Uca Allah belə buyurur: **"Allah, həmçinin ismətini qoruyan İmran qızı Məryəmi də misal çəkdi. Biz ona Öz tərəfimizdən göndərilən ruhumuzu üfürdük."** ("ət-Təhrim", 12).

Uca Allah buyurur: **"...onu və onun oğlunu aləmlərə bir ayə etdik"**, yəni Allahın hər şeyə qadir olduğuna, istədiyini yaradan olduğuna dəlalət edən bir ayə etdik. **"Bir şeyi yaratmaq istədikdə ona təkcə: "Ol!" deyər, o da olar"** ("Ya Sin", 82). Bu ayə Uca Allahın bu ayəsinə bənzəyir: **"Biz onu insanlar üçün bir dəlil və Öz tərəfimizdən bir mərhəmət edəcəyik"** ("Məryəm", 21).

﴿إِن هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ ۝ وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُم بَيْنَهُمْ ۝ كُلُّ إِلَيْنَا رَاجِعُونَ ۝ فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسَعْيِهِ ۚ وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ ۝﴾

92. Həqiqətən, bu, sizin ümmətiniz (dininiz), tək bir ümmətdir (dindir). Mən də sizin Rəbbinizəm. Elə isə Mənə ibadət edin!
93. Lakin onlar özlərinə məxsus dini öz aralarında parçalayıb dəstələrə ayrıldılar. Onların hamısı Bizim hüzurumuza qayıdacaqlar.
94. Kim mömin olduğu halda yaxşı işlər görsə, onun zəhməti inkar olunmaz. Şübhəsiz ki, Biz onun əməllərini yazırıq.

İbn Abbas, Mucahid, Səid ibn Cubeyr, Qatədə və Abdur-Rahmə ibn Zeyd ibn Əsləm ؓ Uca Allahın **“Həqiqətən, bu, sizin ümmətiniz, tək bir ümmətdir”** ayəsi barədə belə demişlər: “Yəni sizin dininiz, tək bir dindir”.¹ əl-Həsən əl-Bəsri ؓ bu ayə barədə belə demişdir: “Uca Allah onlara çəkinəcəkləri və edəcəkləri əməlləri bəyan etdikdən sonra belə buyurmuşdur: **“Həqiqətən, bu, sizin ümmətiniz (dininiz), tək bir ümmətdir (dindir)”**, yəni sizin yolunuz tək bir yoldur”.² **“Həqiqətən, bu, sizin ümmətiniz”**, yəni sizə bəyan olunan və açıqlanan bu şəriətiniz **“tək bir ümmətdir. Mən də sizin Rəbbinizəm. Elə isə Mənə ibadət edin!”** Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Ey elçilər! Halal nemətlərdən yeyin və yaxşı işlər görün! Mən, həqiqətən, sizin nə etdiklərinizi bilirəm! Həqiqətən, bu, vahid bir din olaraq sizin dininizdir. Mən də sizin Rəbbinizəm. Elə isə Məndən qorxun”** (“əl-Muminun”, 51-52). Allah Elçisi ﷺ buyurmuşdur: “Biz peyğəmbərlər, ataları bir, anaları ayrı olan övladlar kimiyik, şəriətlərimiz müxtəlif olsa da, dinimiz birdir”.³ Yəni peyğəmbərlərin göndərilməsində əsas məqsəd müxtəlif şəriət qanunları ilə tək və şəriki olmayan Allaha ibadət etməkdir. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“(Ey ümmətlər!) Sizin hər biriniz üçün bir şəriət və bir yol təyin etdik”** (“əl-Maidə”, 48).

Uca Allah buyurur: **“Lakin onlar özlərinə məxsus dini öz aralarında parçalayıb dəstələrə ayrıldılar”**, yəni hər ümmət öz peyğəmbəri barədə fikir ayrılığına düşdü. Kimisi onu təsdiqlədi, kimisi də yalançı saydı. Odur ki Uca Allah ayənin sonunda belə buyurur: **“Onların hamısı”**, Qiyamət günü **“Bizim hüzurumuza qayıdacaqlar”**. Hər kəs etdiyi əməlin qarşılığını alacaq. Əgər əməli xeyir olarsa, qarşılığı xeyir, pis olarsa, qarşılığı da pis olacaq. Uca Allah buyurur: **“Kim mömin olduğu halda”**, yəni qəlbi ilə təsdiq etdiyi halda **“yaxşı işlər görsə”**, yəni saleh əməllər etsə **“onun zəhməti inkar olunmaz”**. Necə ki başqa bir ayədə belə buyurur: **“İman gətirib yaxşı əməllər edənlərə gəlincə, Biz yaxşı işlər görənlərin mükafatını puç etmərik”** (“əl-Kəhf”, 30). Yəni onun əziyyəti, əməli inkar edilməz. Əksinə, qarşılığı verilir. Ona zərrə qədər də haqsızlıq edilməz. Odur ki Uca Allah ayənin sonunda belə buyurur: **“Şübhəsiz ki, Biz onun əməllərini yazırıq”**, yəni onun bütün əməlləri yazılır və bu əməllərdən heç bir şey itmir.

¹ ət-Tabəri, 18/523, 24981.

² ət-Tabəri, 18/523, 24982.

³ Bu hədis müxtəsər olaraq “əl-Bəqərə” surəsinin 133-136-cı ayələrinin təfsirində, habelə oxşar hədis “Ali-İmran” surəsinin 124-129-cu ayələrinin təfsirində keçmişdir. (Əhməd Şakir). əl-Buxari, 3187, 3443.

﴿وَحَرَّمْ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ ٩٥﴾ حَتَّىٰ إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ
مِّن كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ ٩٦ وَأَقْرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَرُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِؤْيُوتِنَا
قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِّنْ هَذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ ٩٧﴾

95. Məhv etdiyimiz obalara qadağa qoyulmuşdur və onların əhalisi bir daha bu dünyaya qayıtmayacaqlar.

96. Nəhayət, Yəcuc və Məcuc (səddi) açıldığı və onlar təpələrdən axışib gəldikləri zaman;

97. haqq olan vədimiz yaxınlaşdıqda kafirlərin gözləri dərhal bərələcəkdir. Onlar deyəcəklər: “Vay halımıza! Biz bundan qafil idik. Üstəlik zalım da olmuşuq!”

Uca Allah buyurur: “Məhv etdiyimiz obalara qadağa qoyulmuşdur və onların əhalisi bir daha bu dünyaya qayıtmayacaqlar”. İbn Abbas رحمتهما bu ayəni belə açıqlamışdır: “Uca Allah əzəldən müəyyən etmişdir ki, həlak olan heç bir qəsəbə xalqı Qiyamət günündən əvvəl əsla dünyaya dönməyəcək”. İbn Abbas, Qatədə və bir çoxları da ayəni belə açıqlamışlar.¹

Uca Allah buyurur: “Nəhayət, Yəcuc və Məcuc (səddi) açıldığı və onlar təpələrdən axışib gəldikləri zaman”. Daha əvvəl onların Adəmin عليه السلام sülaləsindən, həmçinin Nuhun عليه السلام nəslindən olduğunu qeyd etmişdik. Onlar türklərin əcdadı sayılan Nuhun oğullarından biri olan Yafəsdən törəmişlər. Türklər onların kiçik bir hissəsidir. Onlar Zülqərneynin tikdiyi səddin arxasında qalmışlar. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: “Zülqərneyn dedi: “Bu, Rəbbimdən olan bir mərhəmətdir. Rəbbimin vədi gəldikdə isə onu yerlə yeksan edəcəkdir. Rəbbimin vədi həqiqətdir”. O gün onları axışib bir-birinə qarışmış halda buraxarıq. Sur üfürülən kimi məxluqatın hamısını bir yerə toplayarıq” (“əl-Kəhf”, 98-99). Bu ayədə isə belə buyurur: “Nəhayət, Yəcuc və Məcuc (səddi) açıldığı və onlar təpələrdən axışib gəldikləri zaman...”, yəni yer üzündə fitnə-fəsad törətmək üçün sürətlə gəldikləri vaxt. Ayədə keçən الْحَدَبُ [əl-hədəb] sözü “yüksək yer”, “təpə” mənasındadır. İbn Abbas, İkrimə, əs-Səuri və başqaları bu sözü belə açıqlamışlar. Onlar səddi aşib gəldikləri vaxt bu halda olacaqlar. Bu ayələri eşidən, sanki onları müşahidə etmiş kimidir. “Heç kəs hər şeydən Xəbərdar olan Allah kimi sənə xəbər verə bilməz”

¹ ət-Tabəri, 18/525, 24986.

(“Fətir”, 14). Çünki bu, keçmiş və gələcəyi, göylərin və yerin sirlərini ən yaxşı bilən, Özündən başqa ilah olmayan Allahın verdiyi bir xəbərdir.

Yəcuc və Məcuc tayfalarının səddi aşılıb çıxmaları barədə Peyğəmbərin ﷺ Sünnəsində müxtəlif hədislər rəvayət edilmişdir.

İmam Əhməd rahiməlləhu Əbu Səid əl-Xudridən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, o, Peyğəmbərin rahiməlləhu belə buyurduğunu eşitmişdir: “Yəcuc və Məcuc səddi açıldıqda və onlar Uca Allahın: **“Nəhayət, Yəcuc və Məcuc (səddi) açıldıqı və onlar təpələrdən axışıb gəldikləri zaman...”** buyurduğu şəkildə insanlar arasına çıxdıqda yer üzünə yayılacaqlar. Müsəlmanlar onlardan qaçıb şəhərlərinə və qalalarına sığınacaqlar. Mal-qaralarını da özləri ilə aparacaqlar. Yəcuc və Məcuc yer üzünün sularını içəcək, hətta onlardan bir qismi bir çaydan keçib onun suyunu içəcək və oranı qupquru bir halda tərk edəcək. Digər bir qismi bu çaydan keçdikdə: “Burada nə vaxtsa su olub” – deyəcək. (Onlar qarşılarına çıxan insanları öldürəcəklər). Nəhayət, yer üzündə bir qalaya və ya bir şəhərə sığınan insanlar istisna olmaqla, heç kim qalmadıqda, onlardan biri (təkəbbürlənərək) belə deyəcək: “Bunlar yer üzünün əhalisi idi. Onların işlərini bitirdik. Qaldı göy əhli”. Sonra onlardan biri nizəsini yelləyib göyə tərəf atacaq. Nizəsi bir imtahan və fitnə olaraq, qana bulanmış halda özünə geri dönəcək. Onlar bu halda ikən Uca Allah onların boyunlarına çəyirtkələrin boynunda olan qurda oxşar qurd salacaq. Bu qurd onların boyunlarının ardına düşəcək və onlar hərəkətsiz cəsədlər olacaqlar. Müsəlmanlar: “Kim özünü Allah üçün fəda edib gedib düşmənin nə etdiyinə baxar?” – deyəcəklər. İclərilərindən bir kişi ölümü gözüünün önünə alaraq sığındıqları yerdən çıxacaq, onlara yaxınlaşacaq və onların bir-birlərinin üzərinə yığılmış ölümlər halında olduğunu görəcək və: “Ey müsəlmanlar! Müjdələr olsun! Düşməninizə qarşı Uca Allah sizə kifayət etdi!” – deyər səslənəcək. Müsəlmanlar şəhərlərdən və qalalardan çıxıb heyvanlarını sərbəst buraxacaqlar. (Yer üzünü onların cəsədləri ilə örtülür olacaq). Heyvanlar üçün onların (Yəcuc və Məcucun) ətlərindən başqa bir ot olmayacaq. Heyvanlar daha əvvəl yedikləri bitki ilə kökəlmədikləri qədər, onların ətləri ilə gözəl bir şəkildə kökələcəklər”. Hədisi İbn Məcə rahiməlləhu də rəvayət etmişdir.¹

Yenə İmam Əhməd rahiməlləhu ən-Nəvvəs ibn Səman əl-Kiləbidən rahiməlləhu rəvayət etmişdir ki, bir dəfə səhər Allah Elçisi rahiməlləhu bizə Dəccaldan bəhs etdi. Onun fitnəsi barədə danışdıqda səsinə bəzən alçalırdı, bəzən də yüksəlirdi. O qədər təsirli danışdı ki, hətta onun yaxınlıqdakı xurmalığın içində

¹ Əhməd, 11731, 11749, 11754; İbn Məcə, 4079. Şueyb əl-Arnəvut isnadının həsən olduğunu bildirmişdir.

olduğunu zənn etdik. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Sizin üçün Dəccaldan daha çox qorxduğum başqa bir şey var. Əgər mən aranızda ikən Dəccal çıxarsa, sizin ona qarşı dəliliniz mənəm (Mən sizi ondan müdafiə edərim). Mən sizin aranızda yox ikən çıxarsa, qoy hər kəs özünü onun fitnəsindən özü qorusun! Məndən sonra Uca Allah hər bir müsəlmanın himayədarıdır. Həqiqətən, Dəccal qıvrım saçlı, bir gözü sönmüş (ağarmış) bir gənkdir. Şam və İraq arasında bir yoldan zühur edəcək, tez bir zamanda (ordularını göndərməklə) sağında və solunda olan ərazilərdə fitnə-fəsad törədəcək. Ey Allahın qulları, sabit olun!” Biz: “Ey Allahın Elçisi! O, yer üzündə nə qədər qalacaq?” – deyə soruşduq. Peyğəmbər ﷺ buyurdu: “Qırx gün qalacaq, onlardan bir günü bir il, bir günü bir ay, bir günü bir cümə (həftə), digər günləri isə sizin günləriniz kimi olacaq”. Biz soruşduq: “Ey Allahın Elçisi! Bir il kimi olan o gündə bizə bir günün namazını qılmaq kifayət edərmi?” Peyğəmbər ﷺ: “Xeyr, namazın vaxtlarını özünüz təqribi müəyyən edin!” – deyə cavab verdi. Biz soruşduq: “Ey Allahın Elçisi! Onun yer üzərində sürətlə hərəkət etməsi necə olacaq?” O dedi: “Küləyin qovduğu yağış buludlarının (sürəti) kimi. O, bir qövmün yanına gəlib onları çağıracaq, onlar da ona iman gətirəcək və ona boyun əyəcəklər. O zaman o, göyə əmr edəcək və göy dərhal yağış yağdıracaq, yer də onun əmri ilə bitkilər bitirəcəkdir. (O qövmün) otlağa çıxmış heyvanları axşam otlaqdan hörgücləri əvvəl heç vaxt olmadığı kimi hündür, məmələri südlə dolu və belləri uzun halda geri qayıdacaq. Sonra o, digər bir qövmün yanına gəlib onları da özünə iman gətirməyə çağıracaq. Lakin həmin qövmün onun sözünü rədd edəcəkdir. O, qövmdən üz çevirib getdikdən sonra onları quraqlıq basacaq, əllərində olan bütün mal-dövlətləri tələf olacaq. O, bir xarabalığın yanından keçəndə ona “Öz xəzinələrini üzə çıxart!” deyəcək və (bal arılarının) başçı arının ardınca düşdükləri kimi oranın xəzinələri də onun ardınca düşəcək. Sonra o, gəncliyinin bahar çağında olan bir cavan oğlanı çağıracaq və onu qılıncla vurub iki hissəyə böləcək. Onun bədəninin hissələri oxun hədəfə çatdığı məsafə qədər bir-birindən ayrılacaq. Sonra o, cavan oğlanı çağıracaq, o da həmin anda dirilib sevincək onun yanına gələcəkdir. Elə həmin vaxt Allah Məryəm oğlu Məsihi ﷺ göndərəcək. O, iki sarı paltarda, əllərini iki mələyin qanadlarına qoyaraq Dəməşqin şərqindəki ağ minarəyə enəcək. O, başını aşağı saldıqda sanki saçından su damcıları, başını qaldırdıqda isə incitək mirvarilər düşəcəkdir. Onun nəfəsinin qoxusunu hiss edən hər bir kafir mütləq öləcək. Onun nəfəsi gözünün gördüyü məsafəyə qədər çatacaq. İsa Dəccalı axtaracaq və onu Ludd qapısının yanında yaxalayaraq öldürəcək. Elə bu vaxt Allah İsayə belə vəhy edəcək: “Mən öz qullarımı çıxardıram. Onlarla vuruşmağa heç kəsin gücü çatmaz. Qullarıma Tur (dağında) sığınacaq ver!” Allah Yəcuc

və Məcuc (tayfalarını) göndərəcək və Uca Allahın buyurduğu kimi, **“onlar təpələrdən axışib”** gələcəklər. Bundan sonra Allahın Peyğəmbəri İsa və onun səhabələri dua edəcəklər. Allah (Yəcuc və Məcuc tayfalarının) boyunlarına qurdlar salacaq və ertəsi gün hamısı bir nəfər kimi öləcək. Bundan sonra Allahın peyğəmbəri İsa və onun səhabələri dağdan aşağı enəcəklər. Onlar yer üzündə (Yəcuc və Məcuc tayfalarının cəsədlərinin) piylərinin və çürüntülərinin qoxusundan salamat, bir qarış da olsun yer tapa bilməyəcəklər. Belə olduğu halda Allahın peyğəmbəri İsa və onun səhabələri dua edəcəklər və Allah onların üzərinə dəvələrin boyunlarına bənzər (uzun boylu) quşlar göndərəcək. (Quşlar cəsədləri) götürüb Allahın istədiyi yerə aparacaq”. İbn Cabir Kəbdən və ya başqasından rəvayət etmişdir ki, quşlar onların cəsədlərini “Məhbil” adlanan bir çuxura atacaq. İbn Cabir dedi: “Mən soruşdum: “Ey Əbu Yəzid, “Məhbil” haradadır?” O: “Gündoğan tərəfdədir” – deyə cavab verdi. Sonra dedi: “Sonra Uca Allah qırx gün elə bir yağış göndərəcək ki, gildən düzəldilən heç bir ev ondan qoruna bilməyəcək. O, yer üzündə (nə varsa) yuyub aparacaq, hətta onu güzgüyə bənzər bir hala salacaq. Sonra yer üzünə “Meyvələrini bitir və bərəkətini ver!” deyiləcək. Həmin vaxt bir dəstə insan bir dənə narı yeməklə doyacaq və narın böyüklüyündən onun qabığının altında kölgələnəcək. Süd isə (o qədər) bərəkətli olacaqdır ki, bir dəvənin südü bir dəstə insana, bir inəyin südü bir qəbiləyə, bir qoyunun südü isə bir ailəyə bəs edəcək. Belə olduqda Allah həzin bir külək göndərəcək, o da (möminləri) qoltuqlarının altından yaxalayacaq və hər bir möminin və müsəlmanın ruhunu (özü ilə) aparacaq. (Yer üzündə) insanların ən şər olanları qalaraq orada eşşəklər kimi cinsi əlaqədə olacaqlar. Qiyamət saati da onların üzərində qopacaq”. Hədisi Muslim də rəvayət etmişdir. əl-Buxari isə rəvayət etməmişdir. Həmçinin “Sunən” əsərlərinin sahibləri rəvayət etmişlər. ət-Tirmizi hədisin “həsən-səhih” olduğunu demişdir.¹

Daha əvvəl “əl-Əraf” surəsinin təfsirinin sonunda qeyd etdiyimiz kimi, İmam Əhməd İbn Məsuddan rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər belə buyurmuşdur: “Meraca aparıldığım gecə İbrahim, Musa və İsa ilə görüşdüm. Onlar Qiyamət barədə söhbət edirdilər. Bu barədə İbrahimdən soruşdular, İbrahim: “Bu barədə mənim məlumatım yoxdur” – dedi. Musadan soruşdular, o da: “Bu barədə mənim məlumatım yoxdur”, – deyə cavab verdi. Nəhayət, İsaya yönəldilər. O dedi: “Qiyamətin başvermə vaxtına gəlincə, onu Allahdan başqa heç kim bilmir. Rəbbim mənə Dəccalın çıxacağını vəd vermişdir. Mənim əlimdə iki qılınç olacaq. Dəccal məni gördükdə qurğuşun odda əridiyi kimi əriyəcək. Məni gördüyü zaman Allah onu həlak edəcək. Beləcə, Allah kafirləri məhv edəcək, hətta iş o yerə

¹ Əhməd, 17629, 17666, 17779; Muslim, 2937, 5228, 7960; Əbu Davud, 4321; ət-Tirmizi, 2240, 2406.

gəlib çatacaq ki, daş və ağac: “Ey müsəlman, mənim arxamda kafir var, gəl onu öldür!” – deyəcək. Sonra insanlar ölkələrinə və vətənlərinə dönəcəklər. Bu əsnada Yəcuc və Məcuc tayfaları (səddi yarıb) çıxacaq. Onlar yüksək təpələrdən axışib gələcək və ölkələri tapdalayacaqlar. Rastlarına çıxan hər şeyi darmadağın edəcək, yanından keçdikləri hər suyu içəcəklər. Sonra insanlar onlardan mənə şikayət etmək üçün gələcəklər. Mən Allaha onlardan ötrü bəddua edəcəyəm və Allah onları həlak edib öldürəcək. Yer üzünü onların pis qoxusu bürüyəcək. Allah bir yağış endirəcək və bu yağış onların cəsədlərini yuyub dənizə atacaq. Uca Rəbbim mənə vəd vermişdir ki, bütün bunlar baş verərsə, doqquz ayı tamamlanmış hamilə qadının səhər, yoxsa axşam doğacağını gözləyən ailənin gözlədiyi kimi, Qiyamətin baş verməsi gözləniləcək”. Hədisi İbn Məcə və İbn Cərir rahiməllah də rəvayət etmişlər.¹ Bu mövzuda hədislər və sələfdən gələn xəbərlər çoxdur. İmam Əhməd rahiməllah Əbu Səid əl-Xudridən rahiməllah rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər rahiməllah buyurmuşdur: “İnsanlar həcc və ümrə niyyəti ilə bu Evi (Kəbəni) Yəcuc və Məcuc tayfaları çıxdıqdan sonra da ziyarət edəcəklər”. Hədisi əl-Buxari rahiməllah də rəvayət etmişdir.²

Uca Allah buyurur: “...**haqq olan vədimiz yaxınlaşdıqda...**”, yəni bu dəhşətli hadisələr, zəlzələlər, sarsıntılar baş verdikdə və Qiyamət günü yaxınlaşdıqda, kafirlər: “**Bu nə çətin bir gündür!**” – **deyəcəklər**” (“əl-Qəmər”, 8). Odur ki Uca Allah belə buyurur: “...**kafirələrin gözləri dərhal bərələcəkdir**”, yəni şahidi olduqları bu böyük hadisələrin şiddətindən gözləri bərələcək. “**Onlar deyəcəklər: “Vay halımıza! Biz” dünyada “bundan qafil idik. Üstəlik zalım da olmuşuq!”** Onlar etiraf etməyin özlərinə heç bir fayda verməyəcəyi bir zamanda haqsızlıqlarını etiraf edəcəklər.

﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَرِدُونَ ﴿٩٨﴾ لَوْ كُنْتُمْ هَؤُلَاءِ
ءَالِهَةً مَا وَرَدُوهَا وَكُلٌّ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٩٩﴾ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَهُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ ﴿١٠٠﴾ إِنَّ الَّذِينَ
سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ ﴿١٠١﴾ لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ
أَنفُسُهُمْ خَالِدُونَ ﴿١٠٢﴾ لَا يُخَزِّنُهُمْ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ وَتَتَلَقَّيْهُمْ الْمَلَائِكَةُ هَذَا يَوْمُكُمُ الَّذِي كُنْتُمْ
تُوعَدُونَ ﴿١٠٣﴾﴾

¹ at-Tabəri, 17/72, 18/531, 25007. Hədis zəifdir. Bax: Daif əl-Cami, 4709.

² Əhməd, 11219, 11235; əl-Buxari, 1490, 1593.

98. (Ey kafirlər!) Siz və Allahdan başqa tapındıqlarınız Cəhənnəm odunusunuz. Siz mütləq ora girəcəksiniz.
99. Əgər bunlar məbud olsaydılar, ora girməzdilər. Halbuki hamısı orada əbədi qalacaq.
100. Onlar orada inildəyəcək və heç nə eşitməyəcəklər.
101. Əzəldən özlərinə ən gözəl aqibət yazılmış insanlara gəldikdə isə onlar Oddan uzaqlaşdırılmış olacaqlar.
102. Onlar onun xışiltısını belə eşitməyəcəklər. Onlar ürəklərinin istədiyi nemətlər içində əbədi qalacaqlar.
103. Ən böyük dəhşət onları kədərləndirməyəcək. Mələklər onları qarşılayıb: “Bu sizə vəd olunmuş gününüzdür!” – deyəcəklər.

Uca Allah Qureyş müşriklərinə və onların dinini qəbul edib bütllərə ibadət edən Məkkə əhlinə xitab edərək belə buyurur: **“Siz və Allahdan başqa tapındıqlarınız Cəhənnəm odunusunuz”**. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Yəni Cəhənnəm yanacağısınız”. Bu, Uca Allahın bu ayəsinə bənzəyir: **“Ey iman gətirənlər! Özünü və ailənizi yanacağı insanlar və daşlar olan oddan qoruyun!”** (“ət-Təhrim”, 6). Mucahid, İkrimə və Qatədə رحمهم الله demişlər: “Yəni Cəhənnəmin odunusunuz”. əd-Dahhək رحمهم الله demişdir: “... **Cəhənnəm odunusunuz**”, yəni oraya atılan kəslərsiniz”. Başqaları da belə demişlər. Bu şərhlərin hamısı mənə etibarilə bir-birinə yaxındır.

Uca Allah buyurur: **“Siz mütləq ora girəcəksiniz”**, yəni ora daxil olacaqsınız. **“Əgər bunlar məbud olsaydılar, ora girməzdilər”**, yəni əgər sizin Allahdan başqa ibadət etdiyiniz və Allaha tay tutduğunuz bütllər həqiqi ilahlar olsaydılar, Cəhənnəmə girməzdilər. **“Halbuki hamısı orada əbədi qalacaq”**, yəni həm ibadət edənlər, həm də ibadət etdikləri orada əbədi qalacaqlar. **“Onlar orada inildəyəcək və heç nə eşitməyəcəklər”**. Başqa bir ayədə isə belə buyurur: **“Onlar orada xırıldayacaq və bağıracaqlar”** (“Hud”, 106). Ayədə keçən الرَّفِيرُ [əz-zəfi:r] sözü nəfəs çıxarkən eşidilən səs, الشَّهيقُ [əş-şəhi:q] isə nəfəs alarkən, nəfəsi içəri çəkərkən eşidilən səsdır.

Uca Allah buyurur: **“Əzəldən özlərinə ən gözəl aqibət yazılmış insanlara gəldikdə isə...”**. İkrimə رحمهم الله ayədə keçən الْحُسْنَى [əl-husnə] **“gözəl aqibət”** sözünü “mərhəmət” kimi təfsir etmişdir. Digərləri isə bu sözü “xoşbəxtlik” kimi təfsir etmişlər. **“...onlar Oddan uzaqlaşdırılmış olacaqlar”**. Uca Allah əvvəlcə Cəhənnəm əhlini və Allaha şəriq qoşduqları üçün düçar olacaqları əzabı qeyd etdikdən sonra ardından Allaha və Onun

Elçisinə ﷺ iman edən xoşbəxt kəsləri qeyd edir. Uca Allah əzəldən onlara xoşbəxtlik yazmışdır. Onlar dünyada ikən saleh əməllər etmişlər. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Yaxşı iş görənlər üçün ən yaxşısı (Cənnət) və bundan da üstünü (Allahı görmək) vardır”** (“Yunus”, 26); **“Yaxşılığın əvəzi ancaq yaxşılıq deyilmi?!”** (“ər-Rahmən”, 60). Onlar dünyada ikən gözəl əməllər etdikləri üçün Uca Allah da onların aqibətlərini və mükafatlarını gözəl etmiş, onları əzabdan qurtarmış və onlara bol savab vermişdir. Uca Allah buyurur: **“...onlar Oddan uzaqlaşdırılmış olacaqlar. Onlar onun xışiltısını belə eşitməyəcəklər”**, yəni Cəhənnəmin cəsədləri yandırır yaxarkən çıxardığı səsi eşitməyəcəklər.

Uca Allah buyurur: **“Onlar ürəklərinin istədiyi nemətlər içində əbədi qalacaqlar”**. Uca Allah onları qorxduqları şeylərdən xilas etmiş, istədikləri və sevdikləri şeylərə qovuşdurmuşdur. İbn Əbu Hatim رحمته ən-Numan ibn Bəşirdən رحمته rəvayət etmişdir ki, o, bir gecə Əli ilə birlikdə oyaq qalıb və söhbət əsnasında Əli Uca Allahın **“Əzəldən özlərinə ən gözəl aqibət yazılmış insanlara gəldikdə isə onlar Oddan uzaqlaşdırılmış olacaqlar”** ayəsini oxuyub. Sonra belə deyib: “Mən onlardanam, Ömər onlardandır, Osman onlardandır, əz-Zubeyr onlardandır, Talhə onlardandır, Abdur-Rahmən və ya Sad onlardandır”. ən-Numan dedi: “Sübh namazı üçün iqamə verildi və o, namaza getmək üçün qalxdı. Elə sanıram ki, o, paltarının ətəyi yerlə sürünərək gedirdi və: **“Onlar onun xışiltısını belə eşitməyəcəklər”** – deyirdi”.¹ Bəzi alimlər isə bu ayənin **“Siz və Allahdan başqa tapındıqlarınız Cəhənnəm odunusunuz”** ayəsində qeyd olunan Allahdan başqa tapınanlardan bir istisna olaraq nazil olduğunu demişlər. Beləcə, Üzeyir və Məsih (İsa) عليه السلام onların arasından çıxmış olur. İbn Abbas رضي الله عنه demişdir: “Əvvəl Uca Allah **“(Ey kafirlər!) Siz və Allahdan başqa tapındıqlarınız Cəhənnəm odunusunuz”** buyurmuş, sonra isə **“Əzəldən özlərinə ən gözəl aqibət yazılmış insanlara gəldikdə isə onlar Oddan uzaqlaşdırılmış olacaqlar”** buyuraraq Allahdan başqa ibadət olunanlardan mələkləri, İsanı və ona bənzərlərini (Məryəmi, Üzeyri və s.) istisna etmişdir”.² İkrimə, əl-Həsən və İbn Cüreyc رحمته də belə demişlər.

Uca Allah buyurur: **“Ən böyük dəhşət onları kədərləndirməyəcək”**. Bəzi alimlərə görə **“Ən böyük dəhşət”** dedikdə ölüm nəzərdə tutulur. Bəziləri isə “Sura üfürülmənin” nəzərdə tutulduğunu demişlər. İbn Cərir رحمته də təfsirində bu rəyi seçmişdir. Bəzi alimlərə görə isə burada ölümün Cənnətlə Cəhənnəm arasında kəsildiyi zaman nəzərdə tutulur. **“Mələklər onları qarşılayıb: “Bu sizə vəd olunmuş gününüzdür!” – deyəcəklər”**,

¹ İbn Əbu Hatim, 14603.

² İbn Əbu Hatim, 14600.

yəni onlar qəbirlərindən çıxdıqları zaman mələklər onları müjdələyib: **“Bu sizə vəd olunmuş gününüzdür!” – deyəcəklər**, yəni ümid bəslədiyiniz bu gündə sevinin!

﴿يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ ۚ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ﴾

104. O gün göyü yazılı səhifələrin büküldüyü kimi bükəcəyik. Məxluqatı ilk dəfə yaratdığımız kimi yenə əvvəlki halına qaytaracağıq. Biz vəd vermişik. Sözsüz ki, Biz onu yerinə yetirəcəyik.

Uca Allah buyurur: **“O gün”, yəni Qiyamət günü “göyü yazılı səhifələrin büküldüyü kimi bükəcəyik”** və bu mütləq olacaq. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Onlar Allahı layiqincə dəyərləndirmədilər. Halbuki Qiyamət günü yer bütünlüklə Onun ovçunda olacaq, göylər isə Onun sağ əli ilə büküləcəkdir. O, pakdır, müqəddəsdir və onların Ona qoşduqları şəriklərdən ucadır”** (“əz-Zumər”, 67). əl-Buxari رحمته الله İbn Ömərdən رحمته الله rəvayət etmişdir ki, Peyğəmbər ﷺ buyurmuşdur: “Həqiqətən, Allah Qiyamət günü yerləri (bütünlüklə) Ovucuna alacaq, göyləri də sağ Əli ilə bükəcək...”. Hədisi bu şəkildə yalnız əl-Buxari رحمته الله rəvayət etmişdir.¹

Uca Allah buyurur: **“...göyü yazılı səhifələrin büküldüyü kimi bükəcəyik”**. Bəzi alimlər ayədə keçən السِّجِلِّ [əs-sicilli] sözünün “səhifələr” mənasında olduğunu demişlər. Bəzilərinə görə burada mələklərdən biri nəzərdə tutulur. Bəzi alimlər isə ayədə Peyğəmbər ﷺ üçün vəhy yazan səhabələrdən olan bir kişinin nəzərdə tutulduğunu demişlər.² İbn Cərir (bu rəyi qəbul etməyərək) belə demişdir: “Səhabələr arasında əs-Sicill adı ilə tanınan heç kim olmamışdır. Peyğəmbər ﷺ üçün vəhy yazan səhabələrin adları bəllidir. Onlar arasında əs-Sicill adlı səhabə yoxdur”.³ İbn Cərir رحمته الله bu məsələdə doğru söyləmişdir. Ən doğrusunu isə Allah bilir. Bu məsələdə ən doğru rəy İbn Abbasdan رحمته الله rəvayət edilən rəydir ki, bu da السِّجِلِّ [əs-sicilli] sözü “səhifə” deməkdir. Mucahid, Qatədə və digərləri də belə demişlər. İbn Cərir də bu rəyi seçmişdir. Çünki ərəb dilində bu sözün “səhifə” mənasında olduğu bilinir. Bu rəyə əsasən Uca Allahın **“O**

¹ əl-Buxari, 6863, 7412. Hədisin davamı belədir: “...sonra da belə buyuracaq: “Mənəm Hökmdar! Hanı yer üzünün hökmdarları?!”

² Bu rəyi dəyənlərə görə ayənin mənası belədir: “əS-Sicill səhifələri büküldüyü kimi, Biz də göyü bükəcəyik”.

³ ət-Tabəri, 18/544, 5049.

gün göyü yazılı səhifələrin büküldüyü kimi bükəcəyik” ayəsinin mənası “göyü yazılmış səhifələr kimi bükəcəyik” olacaq. Ayədə لِكُتُبٍ [lil-kutubi] sözünün əvvəlindəki ل [li] önqoşması عَلَى [alə] “üzərində” önqoşmasının mənasını verir. Necə ki bu ayədə eyni önqoşma bu mənada işlənmişdir: **“Hər ikisi Allahın əmrinə tabe olduqları və İbrahim onu üzüstə yerə yıxdığı zaman...”** (“əs-Saffat”, 103). Ərəb dilində buna aid misallar çoxdur.

Uca Allah buyurur: **“Məxluqatı ilk dəfə yaratdığımız kimi yenə əvvəlki halına qaytaracağıq. Biz vəd vermişik. Sözsüz ki, Biz onu yerinə yetirəcəyik”**. Yəni bu Uca Allahın bütün varlıqları yeni bir yaradılışla var etdiyi gün mütləq olacaq. Onları ilk dəfə yaratdığı kimi, təkrar yaratmağa da, əlbəttə, qadirdir. Bunun baş verməsi vacibdir. Çünki heç vaxt vədinə xilaf çıxmayan və onu dəyişməyən Allahın vəd etdiklərindən biri də budur. O, buna qadirdir. Odur ki ayədə: **“Sözsüz ki, Biz onu yerinə yetirəcəyik”** – deyə buyurur. İmam Əhməd ر.ھ İbn Abbasın ر.ھ belə dediyini rəvayət etmişdir: “Bir dəfə Allah Elçisi ﷺ bizə moizə demək üçün qalxdı və belə buyurdu: “Qiyamət günü siz ayaqyalın, lüt-üryan və sünnət olunmamış halda məhşərə toplanacaqsınız”. Sonra da bu ayəni oxudu: **“Məxluqatı ilk dəfə yaratdığımız kimi yenə əvvəlki halına qaytaracağıq. Biz vəd vermişik. Sözsüz ki, Biz onu yerinə yetirəcəyik”...**”. Sonra hədisin tamamını qeyd etdi. Həmçinin hədisi əl-Buxari və Muslim “Səhih” əsərlərində rəvayət etmişlər.¹

﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزُّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرْثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ ١٠٥﴾
 ﴿فِي هَذَا بَلَاغًا لِقَوْمٍ عَابِدِينَ ١٠٦﴾ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ ١٠٧﴾

105. Biz Zikrdən (Lövh-i-Məhfuzdakı yazıdan) sonra (nazil etdiyimiz) kitablarda da yazmışdıq ki, yer üzünə Mənim əməlisaleh qullarım varis olacaqlar.

106. Həqiqətən, bunda ibadət edənlər üçün bir bildiriş vardır.

107. Biz səni aləmlərə, ancaq bir rəhmət olaraq göndərdik.

Uca Allah bu ayələrdə bildirir ki, O, əməlisaleh qullarının dünya və axirətdə xoşbəxt olacaqlarına və onların dünya və axirətdə yer üzünə varis olacaqlarına əzəldən hökm vermişdir. Necə ki başqa ayələrdə belə buyurur: **“Şübhəsiz ki, yer üzü Allahındır. O, qullarından istədiyini yer üzünün varisləri təyin edir. Gözəl aqibət müttəqilərinə”** (“əl-Əraf”, 128); **“Şübhəsiz ki, Biz Öz elçilərimizə və iman gətirənlərə həm dünya həyatında, həm də şahidlərin şəhadət vermək üçün ayağa qalxacağı**

¹ Əhməd, 2096; əl-Buxari, 4259, 4625; Muslim, 2860, 5104, 7380.

gün yardım edəcəyik” (“Ğafir”, 51); “Allah sizdən iman gətirib yaxşı işlər görənlərə vəd etmişdir ki, özlərindən əvvəlkiləri varislər etdiyi kimi onları da yer üzünün varisləri edəcək, möminlər üçün Özünün bəyəndiyi dinini möhkəmləndirəcək və onların qorxusunu sonra əminliklə əvəz edəcəkdir” (“ən-Nur”, 55).

Uca Allah bildirir ki, bunun şübhəsiz və mütləq baş verəcəyi həm şəriət kitablarında, həm də Lövh-i-Məhfuzda yazılmışdır. Odur ki ayədə: **“Biz Zikrdən (Lövh-i-Məhfuzdakı yazıdan) sonra (nazil etdiyimiz) kitablarda da yazmışdıq...”** – deyə buyurur. Səid ibn Cubeyr رحمته الله demişdir: “Ayədə keçən الزُّبُور [əz-zəbu:r] “kitablar” sözü Zəbur, Tövrət, İncil və Qurandır”. İbn Abbas, Qatədə və bir çoxları demişlər: “Ayədə keçən الزُّبُور [əz-zəbu:r] Davuda nazil edilmiş Zəburdur, “Zikr” isə Tövrətdir”. İbn Abbas رحمته الله demişdir: “Zəbur Qurandır”. Mucəhid رحمته الله demişdir: “Ayədə keçən الزُّبُور [əz-zəbu:r] sözü Zikrdən sonra nazil edilən müqəddəs kitablardır. “Zikr” isə Allah dərgahındakı Lövh-i-Məhfuzdur”. İbn Cərir رحمته الله də bu rəyi seçmişdir.¹

İbn Abbas رحمته الله bu ayəni təfsir edərək belə demişdir: “Uca Allah Tövrətdə, Zəburda, habelə göylər və yer yaradılmazdan əvvəl əzəli elmində (Lövh-i-Məhfuzda) Muhəmmədin ümmətini yer üzünə varis edəcəyini, onları Cənnətə salacağını və onların əməlisaleh qullar olduğunu xəbər vermişdir”.² Rəvayət edilir ki, İbn Abbas رحمته الله demişdir: “Uca Allahın **“...yer üzünə Mənim əməlisaleh qullarım varis olacaqlar”** ayəsində “yer üzü” deyildikdə “Cənnət” nəzərdə tutulur”. Əbul-Aliyə, Mucəhid, Səid ibn Cubeyr, əş-Şəbi, Qatədə və başqaları da belə demişlər.

Uca Allah buyurur: **“Həqiqətən, bunda ibadət edənlər üçün bir bildiriş vardır”**, yəni, həqiqətən, qulumuz Muhəmmədə nazil etdiyimiz bu Quranda **“ibadət edənlər üçün”**, yəni Allaha Onun qoyduğu şəriətə uyğun, Onun sevib razı qaldığı şəkildə ibadət edib, Ona itaəti şeytana və nəfsi istəklərinə itaətdən üstün tutanlar üçün **“bir bildiriş vardır”**, yəni fayda vardır və bu onlar üçün hər şeyə kifayət edər.

Uca Allah buyurur: **“Biz səni aləmlərə, ancaq bir rəhmət olaraq göndərdik”**. Uca Allah bu ayədə Muhəmmədi ﷺ aləmlər üçün bir rəhmət etdiyini xəbər verir. Onu bütün aləmlərə bir rəhmət olaraq göndərmişdir. Bu rəhməti qəbul edib bu nemətə şükr edənlər dünya və axirətdə xoşbəxtliyə çatacaqlar. Onu rədd edib inkar edənlər isə dünyada və axirətdə ziyana uğrayacaqlar. Necə ki Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur: **“Məgər sən Allahın nemətlərini küfrə dəyişənləri və öz xalqını həlak yurduna sürükləyənləri görmürsənmi? Onlar Cəhənnəmə girəcəklər. Ora necə də pis yaşayış yeridir”** (“İbrahim”, 28-29). Başqa

¹ Ət-Tabəri, 25063-25071.

² İbn Əbu Hatim, 14615; Ət-Tabəri, 18/549, 25073.

bir ayədə Uca Allah Quranı vəsf edərək belə buyurur: “**De: “O, iman gətirənlərə doğru yol göstəricisi və şəfadır”. İman gətirməyənlərin isə qulaqlarında tıxac var. Onlar ona qarşı kordurlar. Onlar sanki uzaq bir yerdən çağırılırlar**” (“Fussilət”, 44). Muslimin “Səhih” əsərində Əbu Hureyradan ☪ rəvayət edilir ki, bir dəfə Allah Elçisinə ☪ dedilər: “Ey Allahın Elçisi! Müşriklərə bəddua et!” Peyğəmbər ☪ buyurdu: “Həqiqətən, mən insanlara çox lənət edən göndərilmədim. Mən, ancaq bir rəhmət olaraq göndərildim”. Hədisi yalnız Muslim ☪ rəvayət etmişdir.¹

Əgər soruşulsa ki, Peyğəmbəri ☪ inkar edən hansı rəhmətə nail olur? Buna cavab İbn Cəririn ☪ İbn Abbasdan ☪ Uca Allahın “**Biz səni aləmlərə, ancaq bir rəhmət olaraq göndərdik**” ayəsi barədə rəvayət etdiyi bu açıqlamadır: “Kim Allaha və Axirət gününə iman edərsə, dünya və axirətdə ona rəhmət yazılar. Allaha və Onun Elçisinə ☪ iman etməyənlər isə əvvəlki ümmətlərin başına gələn yerə batmaq və başlarına daş yağmaq kimi əzablardan salamat olmaqla rəhm olunmuşlar²”.³

﴿قُلْ إِنَّمَا يُوحِي إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ ۖ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ۝ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ ءَآذَنْتُكُمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ وَإِنْ أَدْرَىٰ أَقْرَبُ أَمْ بَعِيدٌ مَّا تُوعَدُونَ ۝ إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ وَيَعْلَمُ مَا تَكْتُمُونَ ۝ وَإِن أَدْرَىٰ لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَّكُمْ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ ۝ قُلْ رَبِّ أَحْكُم بِالْحَقِّ ۖ وَرَبُّنَا الرَّحْمَنُ الْمُسْتَعَانُ عَلَىٰ مَا تَصِفُونَ ۝﴾

108. De: “Mənə belə vəhy olunur ki, sizin məbudunuz Tək olan İlahdır. Siz müsəlman olacaqsınızmı?”

109. Əgər onlar üz döndərsələr, de: “Mən sizi (özümüzzlə) eyni dərəcədə

¹ Muslim, 4704, 6778.

² Çünki Peyğəmbər ☪ Allaha dua etmişdir ki, əvvəlki ümmətləri həlak etdiyi əzab ilə bu ümməti həlak etməsin və Uca Allah onun bu duasını qəbul etmişdir. İmam Əhməd ☪ Peyğəmbərlə ☪ birlikdə Bədr döyüşündə iştirak etmiş səhabə Xəbbəb ibn Əratın ☪ belə dediyini rəvayət etmişdir: “Bir dəfə mən Peyğəmbərin ☪ bütün gecəni namaz qıldığını müşahidə etdim. Dan yeri sökülməyə az qalmış Peyğəmbər ☪ salam verib namazını bitirdi. Mən dedim: “Ey Allahın Elçisi, sən bu gecə o qədər namaz qıldın ki, belə namaz qıldığını heç görməmişdim”. Peyğəmbər ☪ buyurdu: “Bəli, bu, ümid və qorxu namazı idi. Namazda Rəbbimdən üç şey istədim: ikisini mənə verdi, birini isə vermədi. Rəbbimdən istədim ki, bizi bizdən əvvəlki ümmətləri həlak etdiyi əzab ilə həlak etməsin. Bu istəyimi mənə verdi. Rəbbimdən istədim ki, özümüzzdən olmayan düşmənləri üzərimizdə qalib etməsin, bu istəyimi də mənə verdi. Bir də Rəbbimdən istədim ki, bizi firqələrə ayırmasın. Bu istəyimi isə vermədi”. (Əhməd, 21053, 21367, 21901; ən-Nəsəi “Sunən” 1620, 1649. Hədis səhihdir. Bax: Səhih və Daif Sunən ən-Nəsəi, 1638).

³ Ət-Tabəri, 552/18, 25087.

xəbərdar edirəm. Artıq sizə vəd edilənin yaxın və ya uzaq olduğunu bilmirəm.

110. Şübhəsiz, Allah açıq deyilən sözü də, sizin gizlədib saxladığınızı da bilir.

111. Mən isə bilmirəm, bəlkə də bu sizi sınaqdan keçirtmək və müəyyən müddət ərzində bu dünyada faydalanmağınız üçündür”.

112. Peyğəmbər dedi: “Ey Rəbbim! Mənimlə kafirlər arasında ədalətlə hökm ver! Sizin aid etdiyiniz sifətlərə qarşı ancaq Mərhəmətli olan Rəbbimizdən kömək diləmək lazımdır”.

Uca Allah bu ayələrdə Öz Elçisinə ﷺ müşriklərə belə deməyi əmr edir: **“Mənə belə vəhy olunur ki, sizin məbudunuz Tək olan İlahdır. Siz müsəlman olacaqsınız mı?”** Yəni siz mənə vəhy olunana tabe olub boyun əyəcəksiniz mi, təslim olacaqsınız mı? **“Əgər onlar üz döndərsələr”**, yəni əgər sənin çağırışını qəbul etməsələr, **“de: “Mən sizi (özümüzzlə) eyni dərəcədə xəbərdar edirəm”**, yəni artıq sizə bildirdim ki, sizin mənə düşmən olduğunuz kimi, mən də sizə düşmənəm, sizin məndən uzaq olduğunuz kimi, mən də sizdən uzağam. Uca Allah başqa ayələrdə belə buyurur: **“Əgər sənı yalançı hesab etsələr, de: “Mənim əməlim mənə, sizin əməliniz isə sizə aiddir. Siz mənim etdiyim əməldən uzaqsınız, mən də sizin etdiyiniz əməllərdən uzağam”** (“Yunus”, 41); **“Əgər bir qövmün əhdi pozacağı ilə xəyanət etməsindən qorxsan, sən də onlara onu pozduğunu bildir”** (“əl-Ənfal”, 58). Yəni qarşılıqlı olaraq əhdlərin pozulduğunu sən də biləsən, onlar da bilsinlər. Burada isə belə buyurur: **“Əgər onlar üz döndərsələr, de: “Mən sizi (özümüzzlə) eyni dərəcədə xəbərdar edirəm”**, yəni mənim sizdən uzaq olduğumu, sizin də məndən uzaq olduğunuzu bildiyim üçün bunu sizə bildirdim.

Uca Allah buyurur: **“Artıq sizə vəd edilənin yaxın və ya uzaq olduğunu bilmirəm”**, yəni sizə vəd olunan mütləq gələcəkdir. Lakin onun gec və ya tez olacağı barədə mənim heç bir elmim yoxdur. **“Şübhəsiz, Allah açıq deyilən sözü də, sizin gizlədib saxladığınızı da bilir”**, yəni, həqiqətən, Allah bütün qeybi bilir. Qulların aşkar etdiklərini də, gizli saxladıklarını da bilir. Aşkarda olanı da, qəlblərdə gizlədiləni də, sirləri də, bundan daha gizli olanı da ən yaxşı bilən Odur. Qulların aşkarda və gizlində nələr edəcəklərini bilən Odur. İstər az olsun, istər çox, istər böyük olsun, istər kiçik bunlara görə onları cəzalandıracaq.

Uca Allah buyurur: **“Mən isə bilmirəm, bəlkə də bu sizi sınaqdan keçirtmək və müəyyən müddət ərzində bu dünyada faydalanmağınız üçündür”**. İbn Cərir رحمته bu ayə barədə belə demişdir: “Yəni bəlkə də sizə vəd olunan əzabın gecikdirilməsi, sizin üçün bir imtahan və müəyyən bir müddət faydalanmağınız üçündür”. Bu təfsiri Əun رحمته İbn Abbasdan رحمته nəql etmişdir. Ən doğrusunu isə Allah bilir.

Uca Allah buyurur: **“Peyğəmbər dedi: “Ey Rəbbim! Mənimlə kafirlər arasında ədalətlə hökm ver!”** Yəni haqqı yalan sayan qövmümüzlə bizim aramızda ədalətlə hökm ver! Qatədə رحمته demişdir: “Əvvəlki peyğəmbərlər belə deyərtilər: **“Ey Rəbbimiz! Bizimlə qövmümüz arasında ədalətlə hökm ver. Axı Sən hökm verənlərin ən yaxşısısan”** (“əl-Əraf”, 89). Allah Elçisinə ﷺ isə belə demək əmr olundu: **“Sizin aid etdiyiniz sifətlərə qarşı ancaq Mərhəmətli olan Rəbbimizdən kömək diləmək lazımdır”**. Yəni onların dedikləri müxtəlif yalanlara, iftiralara və böhtanlara qarşı yalnız Allahdan kömək istəmək lazımdır.

“əl-Ənbiya” surəsinin təfsiri bitdi.

Həmd olsun aləmlərin Rəbbinə!

Mündəricat

Müqəddimə.....	3
"İbrahim", 1-3.....	6
"İbrahim", 4	8
"İbrahim", 5	9
"İbrahim", 6-8.....	10
"İbrahim", 9	12
"İbrahim", 10-12.....	13
"İbrahim", 13-17.....	14
"İbrahim", 18	18
"İbrahim", 19-20	19
"İbrahim", 21	20
"İbrahim", 22-23.....	22
"İbrahim", 24-26.....	25
"İbrahim", 27	26
"İbrahim", 28-30.....	33
"İbrahim", 31	34
"İbrahim", 32-34.....	35
"İbrahim", 35-36.....	37
"İbrahim", 37	38
"İbrahim", 38-41.....	40
"İbrahim", 42-43.....	41
"İbrahim", 44-46.....	42
"İbrahim", 47-48.....	44
"İbrahim", 49-51.....	46
"İbrahim", 52	48
"əl-Hicr", 1-3.....	50
"əl-Hicr", 4-9.....	52

"əl-Hicr", 10-13.....	53
"əl-Hicr", 14-15.....	54
"əl-Hicr", 16-20.....	55
"əl-Hicr", 21-25.....	56
"əl-Hicr", 26-27.....	58
"əl-Hicr", 28-33.....	59
"əl-Hicr", 34-38.....	60
"əl-Hicr", 39-44.....	61
"əl-Hicr", 45-50.....	62
"əl-Hicr", 51-56.....	64
"əl-Hicr", 57-60.....	65
"əl-Hicr", 61-66.....	66
"əl-Hicr", 67-72.....	67
"əl-Hicr", 73-77.....	68
"əl-Hicr", 78-79.....	69
"əl-Hicr", 80-84.....	70
"əl-Hicr", 85-86.....	71
"əl-Hicr", 87-88.....	72
"əl-Hicr", 89-93.....	74
"əl-Hicr", 94-99.....	76
"ən-Nəhl", 1-2.....	80
"ən-Nəhl", 3-4.....	82
"ən-Nəhl", 5-7.....	83
"ən-Nəhl", 8-9.....	85
"ən-Nəhl", 10-13.....	87
"ən-Nəhl", 14-18.....	88
"ən-Nəhl", 19-21.....	90
"ən-Nəhl", 22-23.....	91
"ən-Nəhl", 24-25.....	92
"ən-Nəhl", 26-27.....	93

“ən-Nəhl”, 28-29.....	95
“ən-Nəhl”, 30-32.....	96
“ən-Nəhl”, 33-34.....	97
“ən-Nəhl”, 35-37.....	98
“ən-Nəhl”, 38-40.....	101
“ən-Nəhl”, 41-42.....	102
“ən-Nəhl”, 43-44.....	103
“ən-Nəhl”, 45-47.....	105
“ən-Nəhl”, 48-50.....	106
“ən-Nəhl”, 51-55.....	107
“ən-Nəhl”, 56-60.....	108
“ən-Nəhl”, 61-62.....	110
“ən-Nəhl”, 63-65.....	111
“ən-Nəhl”, 66-67.....	112
“ən-Nəhl”, 68-69.....	114
“ən-Nəhl”, 70-71.....	116
“ən-Nəhl”, 72	117
“ən-Nəhl”, 73-74.....	118
“ən-Nəhl”, 75	119
“ən-Nəhl”, 76	120
“ən-Nəhl”, 77-79.....	121
“ən-Nəhl”, 80-83.....	123
“ən-Nəhl”, 84-88.....	124
“ən-Nəhl”, 89	126
“ən-Nəhl”, 90	127
“ən-Nəhl”, 91-92.....	130
“ən-Nəhl”, 93-96.....	133
“ən-Nəhl”, 97	134
“ən-Nəhl”, 98-100.....	135
“ən-Nəhl”, 101-102.....	136

"ən-Nəhl", 103-105.....	137
"ən-Nəhl", 106-109.....	138
"ən-Nəhl", 110-111.....	140
"ən-Nəhl", 112-113.....	141
"ən-Nəhl", 114-117.....	143
"ən-Nəhl", 118-119.....	144
"ən-Nəhl", 120-123.....	145
"ən-Nəhl", 124.....	146
"ən-Nəhl", 125.....	147
"ən-Nəhl", 126-128.....	148
"əl-İsra ", 1.....	152
"əl-İsra ", 2-3.....	173
"əl-İsra ", 4-8.....	175
"əl-İsra ", 9-11.....	178
"əl-İsra ", 12.....	179
"əl-İsra ", 13-14.....	181
"əl-İsra ", 15.....	183
"əl-İsra ", 16.....	186
"əl-İsra ", 17.....	187
"əl-İsra ", 18-19.....	188
"əl-İsra ", 20-21.....	189
"əl-İsra ", 22-24.....	190
"əl-İsra ", 25.....	192
"əl-İsra ", 26-28.....	193
"əl-İsra ", 29-30.....	195
"əl-İsra ", 31.....	197
"əl-İsra ", 32.....	198
"əl-İsra ", 33.....	199
"əl-İsra ", 34-36.....	200
"əl-İsra ", 37-38.....	201

"əl-İsra", 39-40	202
"əl-İsra ", 41-43	203
"əl-İsra", 44	204
"əl-İsra", 45-46	206
"əl-İsra ", 47-48	207
"əl-İsra ", 49-52	209
"əl-İsra ", 53	211
"əl-İsra", 54-55	212
"əl-İsra", 56-57	214
"əl-İsra ", 58	215
"əl-İsra", 59	216
"əl-İsra ", 60	217
"əl-İsra", 61-62	218
"əl-İsra ", 63-65	219
"əl-İsra ", 66	221
"əl-İsra", 67-68	222
"əl-İsra ", 69	223
"əl-İsra", 70	224
"əl-İsra ", 71-72	225
"əl-İsra ", 73-77	227
"əl-İsra", 78-79	228
"əl-İsra", 80-81	235
"əl-İsra ", 82	237
"əl-İsra", 83-84	238
"əl-İsra ", 85	239
"əl-İsra ", 86-89	241
"əl-İsra", 90-93	242
"əl-İsra ", 94-95	247
"əl-İsra", 96	248
"əl-İsra ", 97	249

"əl-İsra", 98-99	250
"əl-İsra ", 100	251
"əl-İsra", 101-104	252
"əl-İsra", 105-106	254
"əl-İsra ", 107-109	255
"əl-İsra", 110-111	256
"əl-Kəhf ", 1-5	261
"əl-Kəhf", 6-8	263
"əl-Kəhf", 9-12	265
"əl-Kəhf", 13-16	267
"əl-Kəhf", 17.....	270
"əl-Kəhf", 18.....	272
"əl-Kəhf", 19-20	273
"əl-Kəhf", 21.....	274
"əl-Kəhf", 22.....	276
"əl-Kəhf", 23-24	277
"əl-Kəhf", 25-26	279
"əl-Kəhf", 27-28	280
"əl-Kəhf", 29.....	282
"əl-Kəhf", 30-31	283
"əl-Kəhf", 32-36	285
"əl-Kəhf", 37-41	286
"əl-Kəhf", 42-44	288
"əl-Kəhf", 45-46	289
"əl-Kəhf", 47-49	292
"əl-Kəhf", 50.....	294
"əl-Kəhf", 51.....	296
"əl-Kəhf", 52-53	297
"əl-Kəhf", 54.....	298
"əl-Kəhf", 55-56	299

“әл-Кәһф”, 57-59	300
“әл-Кәһф”, 60-65	302
“әл-Кәһф”, 66-70	305
“әл-Кәһф”, 71-73	306
“әл-Кәһф”, 74-76	307
“әл-Кәһф”, 77-78	308
“әл-Кәһф”, 79-81	309
“әл-Кәһф”, 82.....	310
“әл-Кәһф”, 83-84	313
“әл-Кәһф”, 85-88	314
“әл-Кәһф”, 89-91	316
“әл-Кәһф”, 92-96	317
“әл-Кәһф”, 97-99	319
“әл-Кәһф”, 100-102	321
“әл-Кәһф”, 103-106	322
“әл-Кәһф”, 107-108	324
“әл-Кәһф”, 109.....	325
“әл-Кәһф”, 110.....	326
“Мәрьәм”, 1-6	330
“Мәрьәм”, 7.....	332
“Мәрьәм”, 8-9	333
“Мәрьәм”, 10-11	334
“Мәрьәм”, 12-15	335
“Мәрьәм”, 16-21	336
“Мәрьәм”, 22-23	339
“Мәрьәм”, 24-26	340
“Мәрьәм”, 27-33	342
“Мәрьәм”, 34-37	344
“Мәрьәм”, 38-40	346
“Мәрьәм”, 41-45	348

“Məryəm”, 46-48	349
“Məryəm”, 49-50	351
“Məryəm”, 51-53	352
“Məryəm”, 54-55	354
“Məryəm”, 56-57	355
“Məryəm”, 58.....	356
“Məryəm”, 59-60	358
“Məryəm”, 61-63	360
“Məryəm”, 64-65	362
“Məryəm”, 66-70	364
“Məryəm”, 71-72	365
“Məryəm”, 73-74	368
“Məryəm”, 75.....	369
“Məryəm”, 76.....	370
“Məryəm”, 77-80	371
“Məryəm”, 81-84	373
“Məryəm”, 85-87	374
“Məryəm”, 88-95	376
“Məryəm”, 96-98	377
“Ta Ha”, 1-8.....	382
“Ta Ha”, 9-10.....	384
“Ta Ha”, 11-16.....	385
“Ta Ha”, 17-21.....	388
“Ta Ha”, 22-35.....	389
“Ta Ha”, 36-40.....	392
“Ta Ha”, 40-44.....	394
“Ta Ha”, 45-48.....	396
“Ta Ha”, 49-52.....	397
“Ta Ha”, 53-56.....	399
“Ta Ha”, 57-59.....	400

"Ta Ha", 60-64.....	401
"Ta Ha", 65-70.....	403
"Ta Ha", 71-73.....	405
"Ta Ha", 74-76.....	407
"Ta Ha", 77-79.....	408
"Ta Ha", 80-82.....	409
"Ta Ha", 83-89.....	411
"Ta Ha", 90-91.....	414
"Ta Ha", 92-94.....	415
"Ta Ha", 95-98.....	416
"Ta Ha", 99-101.....	417
"Ta Ha", 102-104.....	418
"Ta Ha", 105-108.....	420
"Ta Ha", 109-112.....	421
"Ta Ha", 113-114.....	423
"Ta Ha", 115-122.....	425
"Ta Ha", 123-126.....	427
"Ta Ha", 127-130.....	429
"Ta Ha", 128-130.....	430
"Ta Ha", 131-132.....	431
"Ta Ha", 133-135.....	434
"əl-Ənbiya", 1-6.....	438
"əl-Ənbiya", 7-9.....	441
"əl-Ənbiya", 10-15.....	442
"əl-Ənbiya", 16-20.....	444
"əl-Ənbiya", 21-23.....	445
"əl-Ənbiya", 24-25.....	446
"əl-Ənbiya", 26-29.....	447
"əl-Ənbiya", 30-33.....	448
"əl-Ənbiya", 34-35.....	451

"əl-Ənbiya", 36-37.....	452
"əl-Ənbiya", 38-40.....	453
"əl-Ənbiya", 41-43.....	454
"əl-Ənbiya", 44-47.....	456
"əl-Ənbiya", 48-50.....	458
"əl-Ənbiya", 51-56.....	459
"əl-Ənbiya", 57-63.....	461
"əl-Ənbiya", 64-67.....	463
"əl-Ənbiya", 68-70.....	464
"əl-Ənbiya", 71-75.....	465
"əl-Ənbiya", 76-77.....	466
"əl-Ənbiya", 78-82.....	468
"əl-Ənbiya", 83-84.....	471
"əl-Ənbiya", 85-88.....	473
"əl-Ənbiya", 89-90.....	476
"əl-Ənbiya", 91	477
"əl-Ənbiya", 92-94.....	478
"əl-Ənbiya", 95-97.....	480
"əl-Ənbiya", 98-103.....	485
"əl-Ənbiya", 104	487
"əl-Ənbiya", 105-107.....	488
"əl-Ənbiya", 108-112.....	491

This image shows a full page of white paper with horizontal dotted lines, typical of primary school writing paper. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

